Fordította

Szabó Hedvig

X 213.780

VAS-FÜGGÖNY

ANNE APPLEBAUM

KELET-EURÓPA MEGTÖRÉSE 1944–1956

EURÓPA
KÖNYVKIADÓ
BUDAPEST, 2014

A fordítás alapjául szolgáló kiadás:
Anne Applebaum: Iron Curtain
Published in the United States by Anchor Books, a division of Random House, Inc., New York. Originally published in Great Britain by Allan Lane, an imprint of Penguin Group Ltd, London, in 2012, and subsequently published in hardcover in the United States by Doubleday, a division of Random House, Inc., New York, in 2012.

Copyright © 2012 by Anne Applebaum

Hungarian translation © Szabó Hedvig, 2014

A SZERZŐTŐL AZ EURÓPA KÖNYVKIADÓNÁL MEGJELENT:

A Gulag története

X 213780

A szabadság elvesztése, az önkényuralom, a szenvedés, az éhség elviselése könnyebb lett volna, ha nem muszáj szabadság, igazság, a nép java néven nevezni... A hazugságok, amelyek természetüktől illanóak és részlegesek, megmutatkoznak mint hazugságok, mert a nyelv igazságra törekszik. De itt a leleplezés minden lehetőségét végleg elrabolta a rendőrség.

Aleksander Wat: *My Century* (Az én századom)

Az embernek nem kell elhinnie mindezt a misztifikációt. De úgy kell viselkednie, mintha elhinné, vagy legalábbis szótlanul el kell néznie, vagy legalábbis jó viszonyban kell lennie azokkal, akik operálnak vele.

Csakhogy már ez is elég ahhoz, hogy *hazugságban kelljen élnie.*

Václav Havel: *A kiszolgáltatottak hatalma*

Ezt a könyvet azoknak a kelet-európaiaknak ajánlom, akik nem voltak hajlandóak hazugságban élni

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

Széles körben használtak rövidítéseket és mozaikszavakat különféle politikai szervezetek megnevezésére a könyvben tárgyalt korban – a Szovjetunióban imádták őket –, de az átlagolvasó számára nagyon zavarosak lehetnek, főleg, mert gyakran változtak is. Igyekeztem hát elkerülni őket, amennyire csak lehetett, például „a kommunista párt"-ként hivatkozom a Lengyel Egyesült Munkáspártra, vagy „ifjúkommunista szervezet"-ként az FDJ-re vagy a ZMP-re. De teljesen elkerülni őket lehetetlen, és más történelemmel foglalkozó művek vagy memoárok gyakran használják. Itt van tehát egy lista a legfontosabbakról.

NÉMET

CDU	Christlich Demokratische Union: Kereszténydemokrata Párt
DDR	Deutsche Demokratische Republik: Német Demokratikus Köztársaság, avagy Kelet-Németország
FDJ	Freie Deutsche Jugend: Szabad Német Ifjúság, a kommunista ifjúsági szervezet, alapítva 1946-ban
FDP	Freie Demokratische Partei: Szabad Demokrata Párt, néha liberálisnak nevezik
KPD	Kommunistische Partei Deutschlands: Német Kommunista Párt, alapítva 1919-ben, feloszlatva Németország szovjet megszállási zónájában 1946-ban
SED	Sozialistische Einheitspartei Deutschlands: Német Szocialista Egységpárt, a Német Kommunista Párt neve, miután egyesült a Szociáldemokrata Párttal 1946-ban
SMAD	Sowjetische Militäradministration in Deutschland: a németországi szovjet katonai közigazgatás neve 1945–49 között

SPD Sozialdemokratische Partei Deutschlands: Német Szociáldemokrata Párt, újjáalakítva 1945-ben, feloszlatva Németország szovjet megszállási zónájában 1946-ban
SZVAG Szovjetszkaja Vojennaja Adminyisztracija v Germanyii: az orosz neve a németországi szovjet katonai közigazgatásnak 1945–49 között

MAGYAR

ÁVH Államvédelmi Hatóság: a titkosrendőrség neve 1950–56 között
ÁVO Államvédelmi Osztály: a titkosrendőrség 1945–50 között
DISZ Dolgozó Ifjúság Szövetsége: a kommunista ifjúsági mozgalom 1950–56 között
Kalot Katolikus Agrárifjúsági Legényegyesületek Országos Testülete: Katolikus ifjúsági mozgalom 1935–47 között
Madisz Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség: a kommunisták támogatta ifjúsági „ernyőszervezet" 1944–50 között
MDP Magyar Dolgozók Pártja: A kommunista párt, miután egyesült a Magyar Szociáldemokrata Párttal, 1948–56 között
Mefesz Magyar Egyetemisták és Főiskolai Egyesületek Szövetsége: egyetemi ifjúsági szervezet 1945–50 között; átmenetileg felélesztve 1956-ban
MKP Magyar Kommunista Párt: 1918–48 között
MSZMP Magyar Szocialista Munkáspárt: a kommunista párt 1956–89 között
Nékosz Népi Kollégiumok Országos Szövetsége: 1946–49 között
SZDP Szociáldemokrata Párt: alapítva 1890-ben, beleolvad az MDP-be, miután egyesül a kommunista párttal

LENGYEL

KPP Komunistyczna Partia Polski: Lengyel Kommunista Párt, alapítva 1918-ban, Sztálin feloszlatta 1938-ban
KRN Krajowa Rada Narodova: Nemzeti Tanács
PKWN Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego: Lengyel Nemzeti Felszabadítás Tanácsa

PPR Polska Partia Robotnicza: Lengyel Munkáspárt, a feltámasztott Lengyel Kommunista Párt neve 1942–48 között
PPS Polska Partia Socjalistyczna: Lengyel Szocialista Párt, alapítva 1892-ben, erőszakkal beolvasztva a Lengyel Egyesült Munkáspártba 1948-ban
PRL Polska Rzeczpospolita Ludowa: Lengyel Népköztársaság, a kommunista Lengyelország
PSL Polskie Stronnictwo Ludowe: Lengyel Parasztpárt, alapítva 1918-ban, a kommunisták ellenzéke 1944–46 között, később a rezsim része
PZPR Polska Zjednoczona Partia Robotnicza: Lengyel Egyesült Munkáspárt, a Lengyel Kommunista Párt neve 1948 után
SB Służba Bezpieczeństwa: lengyel titkosrendőrség 1956–90 között
UB Urząd Bezpieczeństwa: lengyel titkosredőrség 1944–56 között
WiN Wolność i Niezawisłość: Szabadság és Függetlenség, az antikommunista földalatti ellenállás 1945-től nagyjából 1950-ig
ZMP Związek Młodzieży Polskiej: Lengyel Ifjúsági Szövetség, a kommunista ifjúsági szervezet 1948–57 között
ZWM Związek Walki Młodych: Harcoló Ifjúság Szövetsége, a kommunista ifjúsági szervezet 1943–48 között

MÁS

OUN Orhanizacija Ukrajinszkih Nacionalisztiv: Ukrán Nacionalisták Szervezete
StB Státní bezpečnost: Nemzetbiztonság, a csehszlovák titkosrendőrség
UPA Ukrajinszka Povsztanszka Armija: Ukrán Felkelő Hadsereg

Kelet-Európa, 1945
É
NY
K
D
Északi-tenger
Balti-tenger
HOLLANDIA
Amszterdam
BELGIUM
Brüsszel
LUXEMBURG
FRANCIAORSZÁG
BRIT
NÉMETORSZÁG
SZOVJET
Berlin
Négyhatalmi
Wittenberg
Lipcse
Drezda
Weimar
AMERIKAI
FRANCIA
München
AMERIKAI
FRANCIA
Bern
SVÁJC
AUSZTRIA
SZOVJET
Bécs
BRIT
Gdańsk
Bydgoszcz
Poznań
LENGYELORSZÁG
Varsó
Łódź
Lublin
Rzeszów
Krakkó
Prága
CSEHSZLOVÁKIA
Brno
Pozsony
Győr
SZOVJETUNIÓ
Budapest
Debrecen
MAGYARORSZÁG
Szeged
ROMÁNIA
Bukarest
Belgrád
JUGOSZLÁVIA
BULGÁRIA
Szófia
Fekete-tenger
ALBÁNIA
TÖRÖKORSZÁG
OLASZORSZÁG
Adriai-tenger
Földközi-tenger
KORZIKA
Róma

Lengyelország, 1939

ÉSZTORSZÁG
SVÉDORSZÁG
Riga
LETTORSZÁG
Balti-tenger
LITVÁNIA
Kaunas
Wilno
Danzig
NÉMETORSZÁG
Kelet-Poroszország
SZOVJET-UNIÓ
Poznań
Varsó
Łódź
NÉMETORSZÁG
Lublin
LENGYELORSZÁG
Rzeszów
Krakkó
Lwów
CSEHSZLOVÁKIA
AUSZTRIA
MAGYARORSZÁG
ROMÁNIA
É
NY
K
D

Lengyelország, 1945

É
NY
K
D
SVÉDORSZÁG
Balti-tenger
Kaunas
Vilnius
Danzig
NÉMETORSZÁG
LENGYELORSZÁG
Berlin
Poznań
SZOVJET-UNIÓ
Varsó
Łódź
Lublin
Krakkó
Rzeszów
Lviv
CSEHSZLOVÁKIA
AUSZTRIA
MAGYARORSZÁG
ROMÁNIA

BEVEZETÉS

A Balti-tenger menti Stettintől az adriai Triesztig vasfüggöny ereszkedett le a kontinensre. E vonal mögött fekszenek Közép- és Kelet-Európa összes ősi államának fővárosai. Varsó, Berlin, Prága, Bécs, Budapest, Belgrád, Bukarest és Szófia, mind e híres városok és a körülöttük lévő népesség a szovjet érdekszférába kerültek, és ilyen vagy olyan formában nemcsak az orosz befolyásnak, hanem nagyon nagy mértékű és sok esetben egyre növekvő moszkvai ellenőrzésnek vannak kitéve.

Winston Churchill, Fulton, Missouri állam
*1946. március 5.**

Az 1945-ös esztendő eseményei közé tartozik az európai történelem egyik legnagyobb népvándorlása. A szovjet száműzetésből, németországi munkatáborból, koncentrációs táborból, hadifogságból, különböző rejtek- és menedékhelyekről szabadultak sok százezres áradata keresztül-kasul szelte a kontinenst. Az utakon, gyalogösvényeken, síneken és vonatokon lerongyolódott, éhes, ápolatlan emberek tömegei zsúfolódtak össze.

A vasúti pályaudvarok különösen szívszorító látványt nyújtottak. Éhező anyák, beteg gyerekek, néha egész családok vertek kényszerű tanyát a mocskos cementpadlón, és várakoztak akár napokig, hogy felférjenek valamelyik vonatra. A járványok és az éhezés folyamatos veszélyt jelentettek számukra. A közép-lengyelországi Łódź városában azonban egy csapat nő elhatározta, hogy elejét veszi a még nagyobb tragédiának. Élén az 1913-ban alapított karitatív-patrióta Liga Kobiet (Lengyel Nőszövetség) néhány ko-

* Gy. Horváth László fordítása.

rábbi tagjával, az akciócsoport munkába lendült. Önkéntesekkel és ápolónőkkel kiegészülve, meleg étellel, gyógyszerrel és takaróval felszerelkezve segélyszolgálatot állítottak fel a łódźi pályaudvaron, és biztonságba helyezték az anyákat és a gyermekeket.

Ezeket a nőket 1945 tavaszán sem vezérelte más, mint 1925-ben vagy 1935-ben: meg akarták előzni a humanitárius katasztrófát. Önszerveződő alapon mozgósították erőiket; senki nem kérte, rendelte el vagy fizette meg a segítségüket. Janika Suska-Janakowska, aki a találkozásunk idején már majdnem kilencvenéves volt, elmondta, hogy a łódźi segélyakció tökéletesen mentes volt minden politikai felhangtól: „A jószolgálati munkáért senki nem kapott fizetséget... akinek volt egy szabad perce, az segített."[1] Indulásának kezdetén a łódźi Nőszövetség még nem tűzött ki politikai célt, csak a kétségbeesett utasokon akart segíteni.

Öt év telt el. 1950-re a Lengyel Nőszövetség nyomokban sem emlékeztetett régi önmagára. Már központja volt Varsóban. Központosított országos testület vezette, amelynek jogában állt feloszlatni – és fel is oszlatta – a parancsokat megtagadó helyi szervezeteket. Izolda Kowalska-Kiryluk főtitkár már nem karitatív-patrióta, hanem politikai-ideológiai szóhasználattal fogalmazta meg a szövetség legfőbb célkitűzéseit: „Szervezési téren számos a teendőnk. Mobilizálnunk kell az aktív nők széles csoportját, és öntudatos társadalmi aktivistákká kell nevelnünk őket. A nők társadalmi érzékenységének lankadatlan erősítése hazánkban is elvezet a társadalmi átalakulás hőn áhított céljához, és a népi Lengyelországból szocialista Lengyelország válik."

A Nőszövetség országos kongresszusokat is tartott, ahol 1951-ben Zofia Wasilkowska, a szervezet elnökhelyettese nyílt politikai programot fogalmazott meg: „A Nőszövetség tevékenységének törvényben rögzített legfőbb célkitűzése a felvilágosító-nevelő munka... amely a nők példátlan és páratlan öntudatra ébredésével és mobilizálódásával a legteljesebb mértékben valósítja meg a hatéves tervben előirányzott célokat."[2]

Más szóval 1950-re a Lengyel Nőszövetség gyakorlatilag a lengyel kommunista párt női szekciójává vált, és mint ilyen arra ösztönözte a nőket, hogy politikai és nemzetközi kérdésekben a párt irányvonalát kövessék. Május elsejei felvonulásokra és a nyugati imperializmust elítélő nyilatkozatok aláírására biztatta őket. Továbbképzéseken felkészített agitátorokat alkalmaztak a párt üzenetének terjesztésére. Aki bármi ellen tiltakozott – például nem volt hajlandó május elsején felvonulni, vagy a Sztálin születésnapjára szervezett ünnepségeken részt venni –, azt kirúghatták a Nőszövetségből, és meg is tették. Mások maguktól léptek ki. Akik maradtak, immár

nem önkéntesek voltak, hanem az állam és a kommunista párt érdekeit szolgáló bürokraták.

Öt év telt el. Ez alatt az öt év alatt a Lengyel Nőszövetség sok hasonló szervezettel együtt gyökeres átalakuláson ment keresztül. Mi történt? Ki okozta a változásokat? Miért állt be mindenki a sorba? Könyvünk ezekre a kérdésekre keresi a választ.

Jóllehet a *totalitárius* szót először az olasz fasizmus kapcsán használták *(totalitarismo)*, leggyakrabban a náci Németországot és a sztálini Szovjetuniót jellemzik vele. Bár a kifejezés éppen az egyik kritikusa tollából származik, Benito Mussolini lelkesen vette át, és egyik beszédében a legidőtállóbb meghatározását adta: *Minden az államban, semmi az államon kívül, semmi az állam ellen.*[3] Szigorú értelemben a totalitárius rezsim minden intézményt betilt, amit nem engedélyez ő maga. Egyetlen politikai párt, egyetlen oktatási rendszer, egyetlen művészi hitvallás, egyetlen központilag tervezett gazdaság, egyetlen egységes média és egyetlen erkölcsi szabályrendszer létezik csupán. Nincsenek független iskolák, magáncégek, népi kezdeményezésű szervezetek, és nincs kritikai gondolkodás. Mussolini és kedvenc filozófusa, Giovanni Gentile a „mindenre kiterjedő Állam fogalmáról" írta egy helyütt: „...rajta kívül nem létezhet emberi vagy szellemi érték, de még kevésbé lehet maradandó."[4]

Az olasz *totalitarizmus* Európa és a világ minden nyelvébe beszivárgott. Mussolini halálával azonban kevés nyílt szószólója maradt, így végül a kritikusai – köztük jó néhány nagy 20. századi gondolkodó – határozták meg.[5] Friedrich Hayek *Út a szolgaságba* és Karl Popper *A nyitott társadalom és ellenségei* című műve a filozófia egy-egy válasza a totalitarizmus kihívására, míg George Orwell antiutópiája, az *1984* a totalitárius rezsimek uralta világot ábrázolja.

A totalitárius politika talán legkiválóbb kutatója az a Hannah Arendt, aki *A totalitarizmus gyökerei* című 1949-es munkájában „az állam új formájaként" határozza meg a totalitarizmust, amely a modernizmus térhódítása nélkül nem alakulhatott volna ki. Az állam függvényében meghatározott „totalitárius személyiség" kialakulásának előfeltételeit a hagyományos társadalmak és életformák felbomlása teremtette meg. Arendt gyakran idézett kijelentése, hogy a náci Németország és a Szovjetunió egyformán totalitárius rezsim, és több köztük a hasonlóság, mint a különbség.[6] *Totalitárius diktatúra és autokrácia* című, 1956-os művükben Carl J. Friedrich és Zbigniew Brzezinski továbbviszik ezt a gondolatot, és egy kezelhetőbb meghatározással állnak elő. Szerintük a totalitárius rezsimek mindegyikére legalább öt

dolog jellemző: a totális ideológia, az egypártrendszer, a terror eszközeitől sem visszariadó titkosrendőrség, a tájékoztatás monopóliuma és a tervgazdálkodás. Ebbe a kritériumrendszerbe nemcsak a szovjet és náci rezsimek totalitárius államai férnek bele, hanem mások is, például Mao Kínája.[7]

Az 1940-es évek végén és az 1950-es évek elején azonban a totalitarizmus többet jelentett valamiféle elméleti fogalomnál. A hidegháború első éveiben a kifejezéshez konkrét politikai képzettársítások kapcsolódtak. Harry Truman elnök 1947-es iránymutató beszédében kijelentette: „Meggyőződésem, hogy az Egyesült Államoknak támogatnia kell a szabad népeket, melyek ellenszegülnek fegyveres kisebbségek vagy külső erők elnyomásának. Meggyőződésem, hogy segítenünk kell a szabad népeknek, hogy maguk alakíthassák sorsukat és választhassák meg útjukat."[8] Ez a gondolat „Truman-doktrína" néven vált ismertté. Dwight Eisenhower elnök az 1952-es elnöki kampánya során használta a kifejezést, amikor a terveiről szólva elmondta: el fog utazni Koreába, hogy véget vessen az ottani háborúnak: „Van némi fogalmam arról, hogy mit jelent ez a totalitárius gondolkodás. A második világháború éveiben, amikor a szabad világ keresztes hadjáratot hirdetett a valamennyiünket fenyegető elnyomással szemben, a döntés felelőssége teljes súlyával nehezedett rám."[9]

Mivel az amerikai „hidegháborús harcosok" nyíltan állást foglaltak a totalitarizmussal szemben, a hidegháború szkeptikusai joggal kezdték boncolgatni, mit is jelent tulajdonképpen ez a szó. Valós vagy felfújt fenyegetést? Valamiféle mumust? Joseph McCarthy szenátor agyszüleményét? Az 1970-es és 1980-as években a revizionista szovjet történészek azzal védekeztek, hogy a sztálini Szovjetunió egyáltalán nem volt totalitárius soha. Emlékeztettek, hogy valójában nem minden, a Szovjetunióban hozott döntés született Moszkvában; a helyi rendőrség ugyanolyan könnyen folyamodhatott a terror eszközeihez, mint a hierarchia csúcsán állók; a gazdaság még a tervezők kezéből is kicsúszott olykor; és a terror sokak számára teremtett „érvényesülési lehetőséget" a társadalomban.[10] Többen is úgy vélték, a totalitarizmus fogalma egyre elnagyoltabb, pontatlanabb és már túlságosan is átpolitizált.

A totalitarizmus „ortodox" ideológusai több kérdésben is ugyanezt az álláspontot képviselték. Kevesen vallották azt, hogy ez a rendszer működött. Éppen ellenkezőleg: „mivel a totalitárius uralom a lehetetlenre tör, rendelkezni akar az ember személyisége és a végzet fölött, törekvése csak töredékes módon valósulhat meg" – írja Friedrich. „És pontosan ez az, amiért a hatalom iránti totalitárius igény következményei oly veszélyesek és zsarnokiak, mert oly homályosak, kiszámíthatatlanok és oly nehéz őket szemlélni… Ez az eltorzulás a hatalom iránti beteljesíthetetlen vágyakozásból ered: ez jellemzi az életet az ilyesfajta rendszerben és teszi azt oly rendkívüli mértékben bonyolulttá, hogy a kívülállók alig képesek felfogni."[11]

A politika teoretikusai később továbbfejlesztették ezt a revizionista álláspontot, és elhangzott olyan érvelés, miszerint a *totalitarizmus* kifejezés egyetlen érdemi haszna az, hogy ellenpólust kínál a liberális demokrácia elméleti önmeghatározásához.[12] Mások még ennyi tartalmat sem látnak benne, és szerintük legfeljebb „a nyugati társadalom elméleti antitézise", vagy nemes egyszerűséggel azok gyűjtőfogalma, akiket „nem szeretünk". A cinikusabb változat szerint nagyon is hasznos *totalitarizmust* emlegetni, ugyanis minél többször kimondjuk, annál jobban legitimáljuk a nyugati demokráciát.[13]

Ehhez képest az angol közbeszédben a *totalitárius* szó inkább elcsépelt, mint kifizetődő. Rásütik demokratikusan megválasztott politikusokra (pl. „Rick Santorum totalitárius reflexei"), kormányokra, de még cégekre is („a totalitarizmus felé haladó Egyesült Államok", „az Apple webáruházának totalitárius üzletpolitikája" – olvassuk az ilyen és ehhez hasonló sorokat).[14] A libertariánusok Ayn Randtől kezdve ezzel a szóval jellemzik a progresszív liberálisokat – a progresszív liberálisok pedig Ayn Randet.[15] Napjainkban olyan sok ember és intézmény megkapja ezt a címkét, hogy az néha már nem is jelent semmit.

Bár maga a „totális kontroll" gondolata mára képtelenné, nevetségessé, eltúlzottá vagy ostobává vált, és a szó is erejét vesztette, érdemes tudni, hogy a „totalitarizmus" több mint homályos sértés. Történelmi tény, hogy léteztek totális kontrollra törő rezsimek. Ha meg akarjuk érteni őket – ha meg akarjuk érteni a huszadik század történelmét –, tisztában kell lennünk a totalitarizmus elméleti és gyakorlati működésével. A totális kontroll fogalma felett nem járt még el az idő. Az észak-koreai rezsim, amelyet Sztálin útmutatása alapján szerveztek meg, keveset változott az elmúlt hetven évben. Bár úgy tűnik, a technika fejlődése megnehezíti a totális kontroll megcélzását – és még inkább az elérését –, nem lehetünk biztosak abban, hogy a mobiltelefonok, az internet és a légi felvételek nem válnak-e egyszer a totális kontroll eszközeivé: még ma is vannak olyan rezsimek, amelyek nagyon szeretnének „teljes körűek" lenni.[16] A „totalitarizmus" tehát továbbra is egy hasznos és szükséges gyakorlati megnevezés. Rég itt az ideje, hogy leporoljuk.

A totalitárius uralom módszereinek és technikáinak elsajátításában élenjáró rezsimnek azok exportálására is futotta az erejéből: a második világháború és a Vörös Hadsereg berlini bevonulása után a Szovjetunió vezetése

nagy erőket mozgósított annak érdekében, hogy az általuk megszállt, egymástól nagyon különböző európai országokban – a honi országrészekben már sokfelé kipróbált mintára – bevezessék a totalitárius kormányzást. Az új berendezkedésre tett erőfeszítésekben a szovjetek nem ismertek tréfát. A Kelet-Európa totalitárius államait megteremtő Sztálin, az őt támogató tisztikar, az 1934 és 1946 között a KGB elődjeként működő Belügyi Népbiztosság (Narodnij Komisszariat Vnutrennyih Gyel: NKVD) titkosrendőrei, valamint a helyi szövetségesek nem Ayn Randhez vagy a progresszív liberálisokhoz igazodtak, hanem olyan társadalmat akartak mindenáron létrehozni, ahol – Mussolini szavaival – minden az államban van, semmi sincs az államon kívül, és semmi az állam ellen. Ezt akarták mindenáron – és minél hamarabb.

Tudni kell, hogy a Vörös Hadsereg által 1945-ben megszállt nyolc európai ország kultúrája, politikai hagyományai és gazdasági szerkezete kisebb-nagyobb mértékben vagy akár gyökeresen is eltért egymástól. Az új területek magukban foglalták a korábban demokratikus Csehszlovákiát, a korábban fasiszta Németországot, továbbá monarchiákat, autokráciákat és félfeudális államokat. A térség népességét katolikusok, ortodoxok, protestánsok, zsidók és muszlimok alkották, akik szláv, újlatin, finnugor és germán nyelveken beszéltek. Voltak közöttük oroszbarátok és oroszgyűlölők, iparosodott és földművelésből élő országok (pl. Csehország és Albánia), volt egy kozmopolita Berlin, és sok elszórt faházas hegyi falucska a Kárpátokban. Korábban sok terület az osztrák–magyar, a porosz, az oszmán vagy az orosz birodalom fennhatósága alatt állt.

Ám ebben az időszakban az amerikaiak és a nyugat-európaiak egyre inkább „tömbként" kezdtek tekinteni a kommunista uralom alatt álló, nem szovjet Európára: Lengyelországra, Magyarországra, Csehszlovákiára, az NDK-ra, Romániára, Bulgáriára, Albániára és Jugoszláviára, ami végül „Kelet-Európa" néven vált ismertté. Kelet-Európa azonban politikai és történeti fogalom, nem pedig földrajzi, hiszen nem tartoznak bele olyan „keleti" országok, mint Görögország, amely soha nem volt kommunista állam. Ugyanígy hiányoznak a balti államok vagy Moldova, melyek történelmi és kulturális szempontból ugyan Kelet-Európához tartoznak, ám akkoriban a Szovjetunió részét képezték. A balti államok és különösen Lengyelország tapasztalatai között fennálló párhuzamok mellett fontos különbségek is vannak: a Baltikum a szovjetizálás nyomán még névlegesen sem őrizhette meg szuverenitását.

A Sztálin halálát követő években – és különösen 1989-től kezdődően – Kelet-Európa nyolc nemzete nagyon különböző történelmi irányokban indult el, és ma már evidenciaszámba megy, hogy eleve sem volt sok közük egymáshoz. Ez így is van: 1945 előtt soha, semmilyen formában nem egyesítették őket, ma pedig – a kommunizmus közös történelmi emlékét leszámítva – vajmi kevés köti őket össze egymással. Ennek ellenére jó ideig, 1945 és 1989 között Kelet-Európa nagyon is sok mindenben közös volt. Ezért az egyszerűség, felismerhetőség és történeti hűség kedvéért a könyvemben „Kelet-Európaként" hivatkozom ezekre az országokra.[17]

Ha egy mondatban akarjuk megfogalmazni: 1945 és 1953 között még akár úgy is tűnhetett, hogy a Szovjetuniónak sikerül egy ideológiailag és politikailag homogén régióvá alakítania Kelet-Európa igen sokszínű nemzeteit. Ebben az időszakban okkal hihette bárki, hogy Hitler ellenségei – csakúgy mint a szövetségesei – lényegében ugyanazt az államberendezkedést honosították meg mindenütt.[18] Az 1950-es évek elején az „ősi államok" valamennyi háború tépázta, szürkeségbe burkolódzó fővárosában mintha ugyanazok a komor tekintetű rendőrök járőröztek volna az utcákon, ugyanazok a propagandaanyagok virítottak volna a falakon, eleve mintha az egész látképet ugyanazok a szocialista realista építészek tervezték volna. Sztálin személyi kultusza, akinek Szovjetunió-szerte lelkesen harsogott neve egyet jelentett a „kommunizmus közelgő győzelmével", már az egész régió életét meghatározta, a helyi pártvezetők nagyon hasonló személyi kultuszával együtt.[19] Az állami szervezésű felvonulásokon, a kommunista hatalom különböző ünnepségein milliók vettek részt. Ugyanakkor a „vasfüggöny" is több volt már puszta metaforánál, hiszen Kelet-Európát a szó szoros értelmében falak, kerítések és szögesdrótok választották el a Nyugattól. 1961-re, a berlini fal felépülésének évére teljes joggal érezhette bárki, hogy ezek a válaszfalak már örökre a helyükön maradnak.

Mai szemmel nézve az átalakulás sebessége egyszerűen bámulatos volt. A Szovjetunióban a totalitárius állam kialakulása kisebb-nagyobb megtorpanásokkal két évtized alatt ment végbe, pedig a bolsevikoknak kezdetben tervük sem volt rá. A folyamat az orosz forradalom után kitérőkkel és vargabetűkkel haladt előre, hol a kemény kéz politikájával, hol liberálisabb felfogásban, miközben egymás után buktak meg a beígért gyarapodást előirányzó gazdasági tervek. Az orosz polgárháború kollektivista *hadikommunizmusát* és *vörösterrorját* Lenin *új gazdaságpolitikája* váltotta fel, amely bizonyos mértékig teret adott a magánvállalkozásoknak és a kiskereskedelemnek. Az új gazdaságpolitikát 1928-ban megszüntették és az *ötéves tervet* léptették a helyébe, amely az új politikai programcsomag részeként *sztálinizmus* néven vált ismertté. Az új politika szerves részét alkotta az erőltetett iparosítás; az államosítás; a központi tervgazdálkodás; a szólás, az irodalom,

a média és a művészet szabadságának drákói korlátozása; valamint a kényszermunkatáborok tömegméretű, szervezett elterjesztése (Gulag). A közbeszéd a „sztálinizmus" és a „totalitarizmus" szavakat gyakran egymás szinonimájaként használja – tegyük hozzá, teljes joggal.

Az 1930-as évek végére a sztálinizmus is válságba került. Az életszínvonal nem növekedett a párt által meghirdetett mértékben. Az átgondolatlan, elhamarkodott tervezés miatt egyre több beruházás futott zsákutcába. A harmincas évek ukrajnai és dél-oroszországi éhínségei inkább félelmet gerjesztettek, mintsem csodálatot – bár némi politikai haszonszerzésre így is kapóra jöttek a rezsimnek. A szovjet titkosrendőrség által 1937-ben megindított nagyszabású letartóztatási, bebörtönzési és kivégzési hullám kezdetben még csak a társadalmi fejlődést akadályozó szabotőrök, kémek és más *reakciósok* ellen irányult, végül azonban a szovjet kommunista párt legmagasabb köreit is elérte. Bár a *nagy tisztogatás* sem nem az első, sem nem a legnagyobb letartóztatási hullám a Szovjetunióban (különösen a határ menti parasztság és az etnikai kisebbségek körében már korábban is voltak hasonló megtorlások), ám a legfelsőbb pártvezetés eddig még soha nem került célkeresztbe: nem csoda, hogy a leszámolássorozat mind a szovjet, mind a külföldi kommunisták között komoly riadalmat keltett. Nem zárhatjuk ki, hogy a *nagy tisztogatás* előbb-utóbb kiábránduláshoz vezetett volna, ám a sztálinizmus és maga Sztálin nagy szerencséjére közbeszólt a második világháború. A háború, amely a teljes zűrzavar, a fatális tévedések, a tömeges vérontás és az általános pusztulás dacára is jogerőre emelte a rendszert, és igazolta annak győzedelmes vezérét. A sikerrel megvívott háború után a szinte már vallásos áhítattal ápolt személyi kultusz soha nem látott méreteket öltött. Sztálin lett „a hősiesség, a hazaszeretet és a szocialista haza iránti elkötelezettség élő legendája" – a szovjet propaganda tálalásában.[20]

A háború emellett soha vissza nem térő alkalmat kínált Sztálinnak arra is, hogy a szomszéd államokra erőszakolja a kommunista társadalomról vallott elképzeléseit. Az első konkrét lehetőség 1939-ben adódott, amikor a Szovjetunió és a náci Németország aláírta a Lengyelországot, Romániát, Finnországot és a balti államokat szovjet és német érdekszférára osztó Molotov–Ribbentrop-paktumot. Szeptember elsején Hitler nyugatról, 17-én Sztálin keletről megrohanta Lengyelországot. Néhány hónap leforgása alatt a balti államokat, Románia egyes részeit és Kelet-Finnországot is szovjet csapatok szállták meg. Noha a nácik által elfoglalt Európa végül felszabadult, Sztálin soha nem adta vissza a háború első szakaszában megszállt területeket. Kelet-Lengyelországot, Kelet-Finnországot, a balti államokat, valamint a mai Moldovához tartozó Bukovinát és Besszarábiát a Szovjetunió kebelezte

be. Lengyelország keleti területei ma is Ukrajnához és Fehéroroszországhoz tartoznak.

A megszállt övezetben a Vörös Hadsereg és az NKVD tisztjei azonnal megkezdték saját rendszerük kiépítését. 1939-től kezdődően a helyi lakosság „szovjetizálását" kollaboránsok és a nemzetközi kommunista mozgalom tagjainak közreműködésével, valamint tömeges erőszak és a Gulag koncentrációs táboraiba irányuló sűrű deportálások révén érték el. Sztálin értékes tanulságokat szűrt le ezekből a tapasztalatokból, de ami ennél is fontosabb: Kelet-Lengyelország és a balti államok 1939-es szovjet megszállása kinevelt egy olyan káderréteget az NKVD tisztikarában, akik örömmel vállaltak szovjetizálást máskor, másutt is. Közvetlenül a Szovjetunió 1941-es náci megszállása előtt a szovjet hatóságok megkezdték Kelet-Európa hasonló átalakításának előkészületeit.

Ebben a kérdésben nincs egységes álláspont. A történettudomány a régió háború utáni történelmét általában több szakaszra osztja.[21] Eszerint 1944–1945-ben valódi demokrácia volt, amit – Hugh Seton-Watson szavával – áldemokrácia váltott fel, majd 1947 és 1948 között egy hirtelen politikai pálfordulattal bekövetkezett a teljes hatalomátvétel: a politikát eluralta a megfélemlítés légköre, elhallgattatták a médiát és befolyásolták a választásokat. A nemzeti autonómia még látszatszinten sem maradhatott fenn.

Egyes történészek és politikatudósok a politika légkörének megváltozását a hidegháború vele egyidejű beköszöntével indokolják. Sőt azóta olyan nézetek is napvilágot láttak, melyek szerint a sztálinizmus kelet-európai térhódítását egyenesen a hidegháborús harcosokig kell visszavezetni, akik agresszív retorikájukkal mintegy „rákényszerítették" a szovjet vezetőt arra, hogy szorosabbra vonja befolyását a régió felett. Ez az általános „revizionista" felfogás köszön vissza William Appleman Williams 1959-es, klasszikusnak tekinthető állásfoglalásában, aki szerint a hidegháborúért nem a kommunista terjeszkedés, hanem a szabad nemzetközi piacok elnyerésére törekvő amerikai erőpolitika a felelős. Később egy jeles német tudós azzal érvelt, hogy Németország felosztását nem a szovjet totalitárius politika kelet-németországi kiterjesztése okozta 1945-ben, hanem a nyugati hatalmak mulasztása, akik nem reagáltak megfelelően Sztálin békülékeny gesztusaira.[22]

Ha alaposabban szemügyre vesszük, mi is történt a régióban 1944 és 1947 között (a szovjet és kelet-európai levéltárak megnyitásának köszönhetően ma már nem lehetetlen egy ilyen tüzetes vizsgálat), könnyen beláthatjuk, milyen súlyosan elhibázottak ezek az érvelések.[23] Az újabb forrásokkal dolgozó történészek felismerték, hogy ez a korai „liberális" időszak valójában nem is volt olyan liberális, mint amennyire az idők távlatából vagy külső

szemlélőként véljük olykor. A szovjet politikai rendszer nem minden eleme jelent meg a Vörös Hadsereg benyomulásával, és arra sincs bizonyíték, hogy Sztálin nagyon gyorsan akarta megoldani a kommunista „tömb" kiépítését. Ivan Majszkij, szovjet külügyminiszter 1944-es feljegyzésében még azt jósolta, hogy Európa nemzetei végül kommunista államok lesznek, de ehhez kell még három vagy akár négy évtized. (Másik jóslata szerint a jövő Európájának egyetlen szárazföldi nagyhatalma lesz csak: a Szovjetunió, és egy tengeri nagyhatalma: Nagy-Britannia.) Addig a Szovjetuniónak nem „proletárforradalmak kirobbantására", hanem inkább jó kapcsolatok kialakítására érdemes törekednie a nyugati demokráciákkal.[24]

Ez a jövőkép kétségkívül jól beleillett a marxista–leninista ideológia Sztálin-féle olvasatába. Sztálin szerint a kapitalisták úgysem képesek vég nélkül együttműködni egymással. Mohó imperializmusuk előbb vagy utóbb egymásnak ugrasztja őket, ami kapóra jön a Szovjetuniónak. „Anglia és Amerika között mindmáig ellentmondások feszülnek" – mondta az egyik kollégájának pár hónappal a háború vége után. „Az angol munkáspártiak szocializmus címszóval annyi mindent megígértek az angol munkásoknak, hogy azok aligha fogják kevesebbel beérni. Nemsokára nemcsak a saját burzsoáziájukkal, de az amerikai imperialistákkal is meggyűlik a bajuk."[25]

Ha a Szovjetunióról elmondható, hogy nem sietett, akkor ez a kelet-európai kommunista vezetők többségére is igaz, akik nem számoltak azonnali hatalomátvétellel. Az 1930-as években sokan vettek részt „népfrontos" koalíciókban centristákkal és szocialista pártokkal, illetve tapasztalták meg az ilyen koalíciók sikerét több országban is, különösen Spanyolországban és Franciaországban. Tony Judt történész, a spanyolországi eseményeket egyenesen „az 1945 utáni kelet-európai hatalomátvétel főpróbájának" tartotta.[26] Ezeket a népfrontos koalíciókat eredetileg Hitler ellen hozták létre. A háború után sokan készültek hasonló berendezkedésre, ám ezúttal a nyugati kapitalizmussal szemben. Sztálin nagyobb távlatban gondolkodott: a proletárforradalom idővel majd bekövetkezik, de mielőtt sor kerülhetne rá, a régiónak előbb polgári forradalomra van szüksége. A sematikus szovjet történelemszemlélet szerint a polgári forradalom még nem ment végbe.

Ám mint a könyvünk első részéből is kiderül, a Szovjetunió a szovjet rendszer bizonyos kulcsfontosságú elemeit rögtön átemelte a Vörös Hadsereg által megszállt nemzetek államberendezkedésébe. Legelső lépésként a szovjet NKVD a helyi kommunista pártokkal együttműködve titkosrendőrséget állított fel saját mintára, Moszkvában már kiképzett emberekkel. Ezek a frissen kinevezett titkosrendőrök a Vörös Hadsereget követve azonnal működésbe léptek (még Csehszlovákiában is, ahonnan a szovjet csapatok végül kivonultak): előzetesen meghatározott kritériumok és listák alapján azonosították politikai ellenfeleiket, és válogatott módszerekkel, kíméletlenül felléptek ellenük. Néha nem is ellenséges személyek, hanem egész etnikai csoportok kerültek célkeresztbe. A titkosrendőrség emellett ellenőrzése alá vonta a régió belügyminisztériumait (olykor a hadügyminisztériumait) is, továbbá részt vett a földek elkobzásában és újraosztásában.

Második lépésben a szovjet hatóságok megbízható helyi kommunistákat ültettek a tömegtájékoztatás akkoriban legfontosabb eszközének számító rádió élére. Noha Kelet-Európa legtöbb részén lehetséges volt nem kommunista napilapokat és magazinokat kiadni a háborút követő első néhány hónapban, valamint nem kommunisták is vezethettek egyéb állami monopóliumokat, az írástudatlan parasztságtól a művelt értelmiségig mindenkit elérő nemzeti rádióállomásokat a kommunista párt szigorú ellenőrzése alatt tartotta. A hatóságok azt remélték, hogy a rádió – más propagandaeszközökkel és a megreformált oktatással – tömegestül fogja majd az embereket a kommunisták táborába állítani.

Harmadik lépésben a Vörös Hadsereg útvonalát követő szovjet és helyi kommunisták zaklatták, üldözték, és végül be is tiltották a ma civil társadalomnak nevezett független intézmények java részét: a Lengyel Nőszövetséget, a német „antifasiszta" csoportosulásokat, egyházi szervezeteket és iskolákat. A fiatalokat tömörítő szervezeteket – az ifjú szociáldemokratákat, a katolikus és protestáns ifjúsági szervezeteket, a fiú és lány cserkészszövetséget – különösen rossz szemmel nézték, már a megszállás első napjaitól kezdve. Még be sem tiltották a felnőtt politikai pártokat, még törvényen kívül sem helyezték az egyházi intézményeket és a független szakszervezeteket, de az ifjúsági szervezetek máris a legszigorúbb ellenőrzés és korlátozás alá kerültek.

Végül a szovjet hatóságok – ismét a helyi kommunista pártokkal karöltve – etnikai tisztogatásokat hajtottak végre minden lehetséges helyen, németek, lengyelek, ukránok, magyarok és más nemzetiségek millióit távolítva el az otthonukból, ahol évszázadokon át éltek. A szülőföldjüktől elszakított és sok száz kilométerre száműzött deportáltakat szerény motyójukkal teherautóval és vonattal szállították távoli menekülttáborokba vagy távoli, új otthonaikba. A megszokott életterükből kirángatott, talajvesztett menekülteket sokkal könnyebb volt manipulálni és kontrollálni. Bizonyos fokig az Egyesült Államok és Nagy-Britannia is bűnrészes volt ebben a politikában – a németek kitelepítését beleírták a potsdami szerződésbe –, de hogy milyen léptékű és milyen erőszakos valójában a szovjetek etnikai tisztogatása, arról nyugaton csak keveseknek volt fogalmuk.

Egy ideig más elemei is fennmaradtak a kapitalizmusnak, sőt még a liberalizmusnak is. A kisgazdaságok, a magánvállalkozások és a magánkereskedelem 1945-ben és 1946-ban is léteztek, néha még tovább is. Bizonyos független lapok és folyóiratok tovább működtek, csakúgy mint egyik-másik egyház. Egyes helyeken a nem kommunista pártokat is eltűrték, hasonlóan néhány tudatosan kiválasztott, nem kommunista politikushoz. Ám mindez nem azért lehetett így, mert a szovjet kommunisták és kelet-európai szövetségeseik liberális felfogású demokraták voltak, hanem azért, mert ezeket a dolgokat nem tartották rövid távon olyan fontosnak, mint a titkosrendőrséget, a rádiót, az etnikai tisztogatást, valamint az ifjúsági csoportok és más civil szervezetek feletti ellenőrzést. Nem véletlen, hogy az ambiciózus fiatal kommunisták mindig ezeken a területeken helyezkedtek el. Amikor 1945-ben Wiktor Woroszylski, kommunista író belépett a pártba, háromféle karrier közül választhatott: kommunista ifjúsági mozgalom, titkosrendőrség vagy a tömegtájékoztatást felügyelő propagandaosztály.[27]

Az sem a kommunisták toleranciájának jele volt, ha 1945-ben és 1946-ban szabad választásokat írtak ki valamelyik országban. A szovjet és kelet-európai kommunisták azért hagytak meg ennyi mozgásteret, mert úgy gondolták, hogy kezükben a titkosrendőrséggel, a rádióval és a manipulált ifjúsággal, úgyis győzni fognak. A kommunisták mindenhol hittek saját propagandájuk erejében, és a háború utáni első évek vissza is igazolták ezt az elképzelésüket. Akár kétségbeesés és talajvesztettség, akár valamilyen pragmatikus vagy ideológiai megfontolás, akár cinizmus vezette az embereket a párt soraiba a háború után, kétségkívül sokan beléptek, és nemcsak Kelet-Európában, hanem Franciaországban, Olaszországban és Nagy-Britanniában is. Jugoszláviában Tito kommunista pártja kifejezetten népszerű volt az ellenállásban betöltött szerepe miatt. A nyugati megbékítési politikának köszönhetően 1938-ban a Hitler által megszállt Csehszlovákiában eleinte még komoly reményeket fűztek a Szovjetunióhoz. A csehszlovákok abban bíztak, hogy az nagyhatalomként megértő magatartást tanúsít majd. Még Lengyelországban és Németországban is, ahol mélyen élt a szovjet motivációval szembeni gyanakvás, a háború pszichés hatása nagyban befolyásolta sokak valóságérzékelését. A harmincas években a kapitalizmus és a liberális demokrácia csúfos kudarcot vallott. Sokan úgy vélték, ideje valami mással próbálkozni.

Mai fejjel talán nehéz megérteni, hogyan lehetséges ez, de a kommunisták mélyen hittek saját propagandájukban. Az, hogy történelmi távlatból ma már elhibázottnak értékeljük a kommunista ideológiát, nem jelenti azt, hogy akkoriban ne talált volna lelkes hívekre. Kelet-Európában a kommunista vezetők többsége – és nagyszámú követőjük – valóban azt gondolták, hogy a munkásosztály majd öntudatra ébred, felismeri történelmi küldetését, és a kommunista rezsimre szavaz.

Csakhogy tévedtek. Dacára a megfélemlítésnek, a propagandának, de még annak a vonzerőnek is, amit a kommunizmus a háborúban megtépázott emberek egy részének jelentett, a kommunista pártok nagyarányú vereséget szenvedtek a Németországban, Ausztriában és Magyarországon tartott első választásokon. Lengyelországban a kommunisták népszavazással mérték fel az erőviszonyokat, és amikor az semmi jóval nem kecsegtetett, a vezetők nem vállalták a szabad választásokat. Csehszlovákiában a kommunista párt a szavazatok egyharmadának elnyerésével jól szerepelt az első választásokon, ám amikor a pártvezetők körében világossá vált, hogy a soron következő 1948-as választáson a nyomába sem érnének a korábbi jó eredményeknek, államcsínyt hajtottak végre. A keleti tömbre kényszerített 1947–48-as erőpolitika tehát nem csupán – és semmiképp nem kizárólag – a hidegháborúra volt válasz, hanem a kudarcokra is. A Szovjetuniónak és helyi szövetségeseinek nem sikerült békés úton hatalomra jutniuk. Nem lett teljes befolyásuk, sőt még a közelébe sem kerültek. Hiába szerezték meg a rádió és a titkosrendőrség feletti irányítást, nem voltak népszerűek, nem ünnepelték őket országszerte. Követőik száma gyorsan apadt még azokban az országokban is, ahol korábban valós támogatottsággal rendelkeztek (pl. Csehszlovákiában és Bulgáriában).[28]

Mindezek folyományaképp a szovjet szövetségesekre hallgató helyi kommunisták egy olyan keményvonalas politika mellett döntöttek, ami korábban már bevált a Szovjetunióban. Könyvünk második része ezeket a technikákat mutatja be: újabb letartóztatási hullám, a munkatáborok kibővítése, valamint a média, az értelmiség és a művészetek sokkal szigorúbb ellenőrzése. Bizonyos tervszerűség csaknem mindenhol megfigyelhető: először felmorzsolják a „jobboldali" vagy antikommunista pártokat, utána a nem kommunista baloldalt, ezt követően pedig a kommunista párton belüli ellenzéket. Egyes országokban a kommunista hatóságok a kirakatperektől sem riadtak vissza, amelyek mintájául a szovjet koncepciós perek szolgáltak. Végül a régió kommunista pártjai kísérletet tettek arra, hogy felszámolják a még működő független intézményeket, helyette állami irányítású tömegszervezetekbe toborozzanak párthű tagságot, jelentősen megszigorítsák az oktatás felügyeletét, és ellenőrzésük alá vonják a katolikus és protestáns egyházat. Mindent átfogó, új propagandaeszközöket dolgoztak ki az oktatás terén, felvonulásokat és nyilvános előadásokat támogattak, fellobogózták és teleplakátolták a köztereket, aláírásgyűjtéseket és sportrendezvényeket szerveztek.

Ám a várt siker ismét elmaradt. Sztálin 1953-ban bekövetkezett halála után kisebb-nagyobb felkeléshullám söpört végig a régión. A kelet-berliniek 1953-as tüntetését szovjet tankok fojtották vérbe. Ezt két nagyobb felkelés követte 1956-ban: az egyik Lengyelországban, a másik Magyarországon. A kelet-európai kommunisták levonták a tanulságokat, és ismét taktikát váltottak. És ez így ment tovább: újabb kudarcok és újabb taktikák váltották egymást, míg végül a kommunisták 1989-ben végleg lemondtak a hatalomról.

Bár 1945 és 1953 között a Szovjetunió egy egész régiót alakított át gyökeresen, a Balti-tengertől az Adriáig, az európai kontinens szívétől a déli és keleti peremvidékekig, könyvünk tárgya mégis Közép-Európa. Utalás szintjén szó esik majd Csehszlovákiáról, Romániáról, Bulgáriáról és Jugoszláviáról is, de a fő hangsúly Magyarországon, Lengyelországon és Kelet-Németországon lesz. Nem a hasonlóságok miatt választottam ezt a három országot, hanem azért, mert oly szembeszökőek a különbségek.

Ami a legfontosabb: ezeknek az országoknak a háború más-más tapasztalatot jelentett. A fő agresszor természetesen Németország volt, ahogy később a legnagyobb vesztes is. Lengyelország állhatatosan küzdött a német megszállás ellen, és bár a szövetségesek oldalán állt, a győzelem gyümölcseit nem arathatta le. Magyarország valahol a kettő között foglalt helyet: kísérletezett a tekintélyelvű rendszerrel, együttműködött Németországgal, aztán megpróbált átállni a másik oldalra, de kiderült, hogy ahhoz már késő. A háborús tapasztalatokon túlmenően a három ország történelmi tapasztalatai is jelentősen eltértek egymástól. Németország évtizedeken keresztül Közép-Európa meghatározó gazdasági és politikai ereje volt. Lengyelország a 17. században még azzal büszkélkedhetett, hogy szárazföldi nagyhatalom, de a 18. században három másik birodalom feldarabolta, és az 1795-ben elveszített szuverenitását csak 1918-ban nyerte vissza. Magyarország a 20. század elején ért hatalma és befolyása csúcsára. Az első világháború után területe kétharmadát elveszítette, ami olyan traumatikus élmény volt, hogy a magyar politikában még ma is érzékelhető a hatása.

Ha a háborút közvetlenül megelőző időszakot nézzük, szigorú értelemben egyik ország sem nevezhető demokratikusnak a három közül, ugyanakkor mindhárom rendelkezik tapasztalattal a politikai liberalizmus, az alkotmányos rend és a választások terén. Mindnek volt tőzsdéje, külföldi befektetői, részvénytársaságai és a magántulajdont védő törvényei. Civil szervezeteik (egyházak, ifjúsági tömörülések, szakszervezetek) több évszázados múltra tekintenek vissza, ami a sajtójukról, a könyvnyomtatásukról és a könyvkiadásukról is elmondható. Lengyelország első sajtóterméke 1661-ben jelent meg. Hitler 1933-as hatalomátvételéig a német média feltűnően sokszínű volt és virágzó. E három országot szerteágazó gazdasági és kulturális kapcsolatrendszer fűzte Nyugat-Európához, ami a harmincas években az orosz kötelékeknél jóval szorosabb volt. Történelmileg vagy kulturálisan semmi nem predesztinálta őket arra, hogy törvényszerűen totalitárius diktatúrák legyenek. Nyugat-Németország kulturális téren semmiben sem különbözött Kelet-Németországtól, de liberális demokrácia lett, mint a Csehszlovákiával és Magyarországgal együtt sokáig a Habsburg Birodalomhoz tartozó Ausztria.

Történelmi távlatból olykor törvényszerűnek tűnnek a múlt eseményei, és ezt azok sem látták másként, akik a kommunizmus bevezetését követően próbáltak utólagos magyarázatot adni a kelet-európai kommunista rezsimek történetének alakulására. Azt mindegyikük megállapította, hogy a kontinens nyugati feléhez képest a keleti tömb szegényebb (kivéve persze Németországot), és a térség nemzetei kevésbé fejlettek (kivéve a Görögországnál, Spanyolországnál, Portugáliánál fejlettebb Magyarországot és Lengyelországot), illetve kevésbé iparosodottak (kivéve az európai élmezőnybe tartozó cseh vidéket). Azt azonban, hogy a német ajkú nyugati területekkel történelmi kapcsolatokat ápoló Magyarország, a markáns antibolsevista hagyományokon nevelkedett Lengyelország vagy a náci múltú Kelet-Németország csaknem fél évszázadon keresztül szovjet politikai befolyás alatt marad majd, senki nem gondolta volna 1945-ben.

Amikor a Szovjetunió átvette a politikai hatalmat ezekben az országokban, a térségen kívül kevesen tudták követni és megérteni az eseményeket. Sokan még ma is a hidegháború szemüvegén át nézik Kelet-Európát. Kevés kivételtől eltekintve a háború utáni Kelet-Európával foglalkozó nyugati könyvek többsége csupa olyan témát boncolgat, mint a kelet–nyugati konfliktus, Németország felosztása (a „németkérdés"), vagy a NATO és a Varsói Szerződés megalapítása.[29] Hannah Arendt maga is érdektelennek tartja a régió háború utáni történelmét: „Mintha csak az orosz vezetők siettek volna megismételni az októberi forradalom valamennyi szakaszát, egészen a totalitárius diktatúra létrejöttéig. Bármily kimondhatatlanul borzalmas is ezért a történet, önmagában nem túl érdekes és változatos (...)."[30]

Arendt azonban téved: „az orosz vezetők" nem az októberi forradalom vargabetűit megismételve építkeztek Kelet-Európában, hanem csupán azokat a technikákat alkalmazták, amelyek sikerrel kecsegtettek, és azokat az intézményeket lehetetlenítették el, amelyek szétverését megkerülhetetlennek tartották. Épp ezért oly érdekfeszítő a történetük, hiszen többet elárul a to-

talitárius felfogásról, a szovjet prioritásokról és gondolkodásmódról, mint a szovjet történelem bármilyen célirányos tanulmányozása. És ami ennél is fontosabb: a térség egészét kutatva többet megtudhatunk arról, hogyan reagálnak az emberek a rájuk erőszakolt totalitarizmusra, mint ha egyes országokat vetnénk górcső alá.

Manapság a kutatók mind szélesebb rétegei ismerik el a létjogosultságát ennek a megközelítésnek. A kommunizmus összeomlása, valamint a közép-európai, németországi és oroszországi levéltárak megnyitása óta eltelt két évtizedben hatalmas volumenű tudományos kutatómunka indult el a térségben. Az angol nyelvű szakirodalom behatóan tanulmányozta a második világháború hatásának anyagi és emberi vetületeit (különösen Jan Gross, Timothy Snyder és Bradley Abrams művei érdemelnek említést), továbbá a régióban elkövetett etnikai tisztogatások történetét.[31] Ennél is jobban halad a térség nemzetközi politikájának értelmező feltárása. Külön kutatóintézetek szentelik figyelmüket a hidegháború és az orosz–amerikai konfliktus kialakulásának.[32] Amikor ezeket a témákat érintem, többnyire másodlagos forrásokra támaszkodom.

Mindez elmondható Kelet-Európa politikatörténetéről is, ami nagyon szépen feltárul az anyanyelvű levéltári forrásokból. Tudatosan kerültem, hogy olyan kiváló történészek munkáját másoljam, mint Andrzej Paczkowski és Krystyna Kersten, akik felülmúlhatatlan érdemeket szereztek a lengyel kommunista vezetés és titkosrendőrség leleplezésében; Norman Naimark, akinek a Kelet-Németország szovjet megszállásáról szóló munkája etalon az angol szakirodalomban; Kenéz Péter és Borhi László, akik remek tollal ragadták meg a Magyarországon folyó politikai manipulációkat; Bradley Abrams, Mary Heimann és Karel Kaplan, akik a korabeli Csehszlovákiát állították reflektorfénybe.[33] Bizonyos konkrétabb témákban is kiváló cikkek és kötetek születtek. Ismét az angol nyelvű publikációknál maradva kiemelném John Connellyt a kelet-európai egyetemek sztálinizálásáról; Catherine Epsteint és Marci Shore-t a kommunistákról és baloldali értelmiségiekről, Schmidt Máriát a koncepciós perekről, Martin Meviust a magyarországi nemzeti szimbólumokról, valamint Mark Kramert a desztalinizációról és 1956 eseményeiről.[34]

Jóval kevesebben vállalkoztak a térség egyetemes történetének megírására, még ha csupán logisztikai okokból is. Nem könnyű ugyanis olyan történészt találni, aki a régió három-négy nyelvén olvas, nyolc-tízről nem is beszélve. Ilyenkor gyakran az antológiák jelentik a megoldást, melyek közül jó szívvel ajánlhatok legalább kettőt: *Stalinism Revisited: The Establishment of Communist Regimes in East-Central Europe and the Dynamic of the Soviet Bloc* (szerk. Vladimir Tismaneanu), illetve *The Establishment of Communist Regimes in Eastern Europe, 1944–1949* (szerk. Norman Naimark és Leonid Gibianskii). Jóllehet mindkét kötetben kitűnő tanulmányokat olvashatunk, egy antológia nem feltétlenül keres összefüggéseket és végez összehasonlításokat. Mivel az én szándékom éppen ez volt, két csodálatos kutató-fordító segítségére támaszkodtam, akik maguk is írók: Regine Wosnitza Berlinben és Mong Attila Budapesten. A lengyelt és az oroszt illetően a saját tudásomra hagyatkoztam.

Noha sok mindent megírtak erről a korszakról, se szeri, se száma az el nem mondott történeteknek. Amikor anyagot gyűjtöttem a könyvemhez, több intézményben is megfordultam. Íme, a teljesség igénye nélkül néhány: régi titkosszolgálati levéltárak (Varsóban a PN, Magyarországon az ÁBTL, Berlinben a BStU, ami a Stasi-levéltár), minisztériumi levéltárak, német művészeti akadémiák, magyar filmintézet, keletnémet és lengyel rádió. Nagy hasznát vettem több új vagy viszonylag új, a korszakhoz kapcsolódó szovjet iratgyűjteménynek. Ezek között szerepel moszkvai kiadásban és orosz szerkesztők gondozásában a *Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah rosszijszkih arhivov 1944–1953* (Kelet-Európa az orosz levéltárak dokumentumaiban, 1944–1953) két kötete, a *Szovjetszkij faktor v Vosztocsnoj Jevrope* (A szovjet tényező Kelet-Európában) két kötete, egy háromkötetes sorozat a keletnémet megszállás szovjet politikájáról, illetve egy, az orosz állami levéltár által kiadott, hasonló témájú hétkötetes sorozat.[35] Újabb fejlemény, hogy egy lengyel és ukrán történészekből álló vegyes bizottság impozáns dokumentumsorozatot állított össze a két ország közös történelméről. Emellett a varsói Lengyel Központi Katonai Levéltárban tekintélyes dokumentumgyűjtemény áll rendelkezésre az 1990-es évek elején orosz levéltárakból lemásolt anyagokból. A Közép-európai Egyetem könyvkiadója, a CEU Press két kiváló dokumentumgyűjteményt is kiadott az 1953-as németországi, és az 1956-os magyarországi felkelésről. A dokumentumok széles skálája érhető el nyomtatott formában, lengyel, magyar és német nyelven.

A levéltári kutatásaimon kívül egy interjúsorozatot is készítettem Lengyelországban, Magyarországon és Németországban. Ezzel az volt a célom, hogy olyan embereket is megszólaltassak, akik ténylegesen megélték ezt a korszakot, és most saját szavaikkal, anyanyelvükön mesélhetik el, mi történt velük, min mentek keresztül lelkileg. Pontosan tudom, hogy ezzel a vállalkozással egy másodperccel sem várhattam tovább, és a könyvhöz készített régebbi interjúk óta így is több interjúalanyom elhalálozott. Nekik és a családjuknak örök hálával tartozom, amiért lehetővé tették, hogy hosszasan faggathassam őket életüknek erről a korszakáról.

Kutatásaimnak több célja is volt. A vizsgált korszak dokumentumaiban bizonyítékokat kerestem arra, hogy a civil társadalmat és a kisvállalkozásokat tudatosan tették tönkre. Körbejártam a szocialista realizmus és a kommunista nevelés jelenségét. Összegyűjtöttem minden elérhető információt a térség titkosrendőrségének felállításáról és kezdeti fejlődéséről. Könyveket bújva és beszélgetéseket folytatva megpróbáltam megérteni, hogyan tanult meg az átlagember együtt élni az új rendszerrel, hogyan működött együtt vele önszántából vagy kényszerből, hogyan és miért lépett be a pártba és más állami intézményekbe, hogyan tudott aktívan vagy passzívan ellenállni, és olyan rettenetes döntéseket meghozni, mint amikkel itt, Nyugaton szinte soha nem kell szembesülnünk. Legfőképp pedig annak próbáltam utánajárni, milyen az igazi totalitarizmus (nem az elméleti, hanem a gyakorlati totalitarizmus!), és az hogyan befolyásolta sok millió európai életét a 20. században.

ELSŐ RÉSZ
CSALÓKA HAJNAL

1

A NULLADIK ÓRA

...a sok rom az összevissza kuszált drótok, kicsavart hullák, döglött lovak, tótágast álló hídroncsok, leszakadt véres lópaták, összetört fegyverek, az úttestre szórt puskagolyók ezrei, éjjeliedények, rozsdás lavórok, véres és sáros pocsolyákban úszó szalmaszálak és lóbelek, fényképezőgépek és autóroncsok, tankalkatrészek eszeveszett orgiája. Egy város rettenetes szenvedéseinek tanúi.

Lossonczy Tamás: *Budapest, 1945*[1]

Hogy is lehetne szavakat találni annak hiteles és pontos érzékeltetésére, milyen képet mutatott a csaknem felismerhetetlenségig rombolt egykori nagy főváros; egy hatalmas nemzeté, amely megszűnt létezni; egy uralkodó fajé, amely olyan brutálisan arrogáns volt, saját küldetéstudatában olyan bizonyos... akik most megtörten, kábán, vacogva és éhezve kutatnak a romok között, emberi roncsok bármiféle akarat, cél vagy irány nélkül.

William Shirer: *Berlin, 1945*[2]

Úgy éreztem, hogy holttesteken járok, és bármelyik pillanatban beleléphetek egy vértócsába.

Janina Godycka-Cwirko: *Varsó, 1945*[3]

Éjszaka a robbanások visszhangzottak, nappal a tüzérségi tűz. Kelet-Európa-szerte bombasüvítés, géppuskaropogás, tankrobaj, motorbőgés és égő épületek jelezték a Vörös Hadsereg érkezését. A front közeledtével remegni kezdett a föld és a falak, a gyerekek sikoltoztak. Aztán minden elhallgatott.

Bárhol, bármikor ért véget a háború, ott hirtelen kísérteties csend támadt. „Éjjel túlságosan nagy volt a csend" – írja a berlini háború végének egy névtelen krónikása.[4] 1945. április 27-én kilépett a kapun, de nem látott senkit. „Sehol egy civil. Az utcán csak az oroszok. De minden épület alatt ott suttognak, ott reszketnek az emberek. Ki képzelt volna el egy ilyen világot, bujkálva, rettegve egy nagyváros szívében?"

1945. február 12-én, amikor a város ostroma véget ért, egy magyar közhivatalnok ugyanezt a csendet hallotta Budapest utcáin. „Fölérek [a Várba], sehol egy lélek. Mentem végig a Werbőczy utcán. Csak holttestek, romok. Meg trénszekerek, stráfkocsik. ...Elérek a Szentháromság térig. Már be akartam kanyarodni a Szentháromság utcába, hogy fölmenjek az elöljárósághoz, hátha valakit találok. Senki az égvilágon. Fölmentem az irodába, minden a feje tetején, egy lélek se..."[5]

Amikor a német hadsereg 1945. január 16-án kivonult, még a háború végén romokban álló Varsó is, amit a náci megszállók az őszi felkelés után tettek a földdel egyenlővé, elcsendesedett. Władysław Szpilman, a romok közt bujkáló maroknyi túlélő egyike fültanúja volt a változásnak. „Olyan mély csönd ereszkedett le, mint még soha a három hónapja kihalt Varsóban" – írja memoárjában, *A zongoristá*-ban. „Már nem hallatszottak az őrök léptei a ház előtt. Semmi csatazaj. Nem láttam át a helyzetet. ...Csak másnap éjjel, hajnal felé törték meg a csendet teljesen váratlan zajok": megérkezett a Vörös Hadsereg, és a hangosbeszélőkön lengyelül hirdették ki, hogy a város felszabadult.[6]

Ez volt a történelembe „nulladik óraként" bevonult nagy pillanat, a Stunde Null: Németország ki- és a Szovjetunió bevonulása; a harcok vége és az új élet kezdete. A kelet-európai hatalomátvétel krónikáinak java része pontosan ezzel a mozzanattal kezdődik, ami teljesen logikus.[7] A nulladik órát a hatalomváltás minden túlélője egyfajta fordulópontnak érezte: valami nagyon konkrét véget ért, és valami nagyon új elkezdődött. Mostantól minden más lesz – mondták magukban az emberek. És más is lett, valóban.

Ám bármennyire is logikus a kelet-európai kommunista hatalomátvétel történetét a háború végével kezdeni, más szempontból nagyon félrevezető. A térség lakosságának az újrakezdés nem fehér lapot jelentett, hiszen nem a semmiből kezdtek új életet. Mindenki jött valahonnan: nem tapasztalatok nélkül vágott neki a jövőnek. Különböző helyekről bújtak elő: lerombolt otthonuk pincéjéből; az erdők mélyéből, ha partizánéletet éltek; vagy elszöktek a munkatáborból, ha bírták egészséggel – és megindultak haza a hosszú és fáradságos úton. Volt, aki még akkor is harcolt a németekkel, amikor azok már letették a fegyvert.

A romok alól előbújó túlélőt nem a szűzföld, hanem a rombolás látképe fogadta. „A háború vége olyan volt, mint kivonatozni egy alagútból" – írja visszaemlékezésében Heda Kovály, a cseh önéletrajzíró. „Messze, a távolban már látszott a fény: egy folyamatosan erősödő fénysugár, ami annál vakítóbban ragyogott, minél később értük el az alagút sötét mélyéből. De mikor végre kirobogtunk a káprázó napfényre, csak sivár ugar tárult elénk, amit belepett a gaz, a kőtörmelék és a szemét."[8]

Kelet-Európa korabeli fotográfusainak felvételein az apokalipszis elevenedik meg. Földdel egyenlővé tett városok, kilométernyi romhalmaz, felégetett falvak, szétperzselt, füstölgő épületmaradványok. Szögesdrót kusza halma, koncentrációs, munka- és menekülttáborok maradéka; parlagon heverő szántóföldek, amelyeket csak tankok túrtak föl, földművelésnek, állattartásnak – egyáltalán életnek – semmi nyoma. A frissen lerombolt városokban hullaszag terjeng. „Máshol azt olvastam, hogy ez egy »édeskés szag«, de ez nagyon pontatlan megfogalmazás, nem ad vissza semmit" – emlékezik vissza az egyik német túlélő. „Amit érezni lehet, az nem szag, hanem annál valami sűrűbb és szilárdabb. Nehéz, mint az iszap, belepi az ember arcát és úgy megül az orrában, mint valami penész. Aki beleszagol, megtántorodik, mintha ököllel vágták volna fejbe."[9]

Átmeneti megoldásként a hullákat helyben földelték el városszerte, és az emberek olyan óvatos léptekkel jártak-keltek az utcákon, mintha temetőben volnának.[10] Később megkezdődtek az exhumálások, és a tetemeket tömegsírokba szállították át a belső udvarokból és a közterekről. Egymást érték a temetések és az újratemetések. Az egyik gyászmenettel történt 1945 nyarán az az emlékezetes varsói eset, amikor a feketébe öltözött gyásznép előtt különös tünemény jelent meg: „egy hamisítatlan, piros varsói villamos", ami a háború befejeződése óta először robogott végig a városon. „A járókelők megálltak, mások tapsolva, éljenezve szaladtak a jármű után. És ami a legkülönösebb, ez a hangulat még a halottat kísérő gyászmenetre is átragadt: a villamos felé fordultak és megtapsolták."[11]

Jellemző jelenet. A túlélőket olykor megrohanó különös eufória szintén a korszak sajátja. Az életben maradás egyben hatalmas megkönnyebbülés is, a bánatba öröm is vegyül. Nem csoda, hogy azonnal, spontán módon beindult az áruforgalom, a kereskedelem és az újjáépítés. 1945 nyarán Varsóban pezsgett az élet Stefan Kisielewski szavaival. „A romos utcákon olyan nagy a nyüzsgés, mint azelőtt soha. Kereskedelem? Virágzik! Munka? Meg

nem áll! Nevetés? Mindenütt! A tömeg élettel tölti meg az utcákat – ki gondolná, hogy egy tömegkatasztrófa áldozatai, akik alig ocsúdtak fel a traumából, és embertelen körülmények közt sínylődnek..."[12] Márai Sándor ugyanezt a korszakot jellemzi az egyik regényében:

> És ami egy városból és egy társadalomból megmaradt, úgy élt, olyan heves, akaratos örömmel, szívós és ravasz fortéllyal, mintha nem történt volna semmi. ...a körúton, a kapuk alatt, már kaphattál mindenféle finom ennivalót, piperecikket, ruhát, cipőt, mindent, amit ember elképzelhet... És Napóleon-aranyat, morfiumot, disznózsírt... A zsidók elő-támolyogtak a csillagos házakból, és egy-két hét múltán Budapesten már alkudni lehetett az elföldeletlen lódögök és emberi tetemek, összedűlt házak törmelékei között vastag angol szövetre, francia illatszerre, hollandus pálinkára, svájci órára...[13]

A munka és az újjáépítés iránti lelkesedés még hosszú éveken át kitartott. Arthur Marwick brit szociológus elképzelhetőnek tartja, hogy nemzetük bukásának élménye közrejátszott abban, hogy a nyugatnémetek képesek voltak talpra állni és visszanyerni nemzeti büszkeségüket. Az őket ért elemi veszteség szerepet játszhatott a háború utáni fellendülésben: a gazdasági összeomlást és egyéni tragédiákat megélt németek valósággal belevetették magukat az újjáépítésbe.[14] Ám nem csak Kelet- és Nyugat-Németország vágyott arra, hogy minden visszatérjen a „normális" kerékvágásba. Lengyelek és magyarok is többször utaltak arra a visszaemlékezéseikben és a beszélgetések során, hogy mennyire elszántan keresték a lehetőséget a tanulásra és a normális munkára, az erőszak és a káosz nélküli életre. A kommunista pártok a megfelelő helyzetben voltak, hogy hasznot húzzanak ebből a békevágyból.

A vagyontárgyakban okozott károkat azonban még mindig könnyebb volt pótolni, mint azt a demográfiai veszteséget, ami Kelet-Európát érte: a kontinens nyugati felén elképzelni sem lehetett annyi áldozatot, mint ott. A háborúban Kelet-Európa szenvedte meg a legjobban Sztálin és Hitler ideológiai ámokfutását. 1945-re a nyugatról Poznań és keletről Szmolenszk által határolt terület nagy részét nem egyszer, hanem kétszer-háromszor is elfoglalták. Az 1939-es Molotov–Ribbentrop-paktum értelmében Hitler nyugatról tört az országba, és foglalta el Nyugat-Lengyelországot, Sztálin keletről tört be, és foglalta el Kelet-Lengyelországot, a balti államokat és Besszarábiát. 1941-ben Hitler még egyszer megszállta ezeket a területeket nyugatról. 1943-ban ismét fordult a kocka, és a Vörös Hadsereg vonult be keletről.

1945-re tehát nem egy, hanem két totalitárius állam halálos hadserege és kegyetlen titkosrendőrsége tolta előre vagy vonta vissza a vonalait, amit minden esetben súlyos etnikai és politikai átrendeződés követett. Lwów városát például kétszer foglalta el a Vörös Hadsereg, és egyszer a Wehrmacht. A háború után Lwówot átkeresztelték Lvivnek, és immár nem Lengyelország keleti, hanem szovjet Ukrajna nyugati részéhez tartozott; háború előtti lengyel és zsidó lakosságát pedig lemészárolták vagy deportálták, és ukránokat telepítettek a helyükbe a környező területekről.

Ukrajna és a balti államok mellett Kelet-Európában hajtották végre a legtöbb politikailag motivált gyilkosságot. „Berlinben és Moszkvában Hitler és Sztálin ragadta magához a hatalmat" – írja Timothy Snyder a kor tömegmészárlásait összegző *Véres övezet* című alapművében –, „de az átalakulásról táplált vízióik elsősorban a kettőjük között elterülő országokat érintették".[15] Sztálin és Hitler egyformán értetlenül viszonyultak Kelet-Európa népeinek szuverenitásához, és együtt dolgoztak azon, hogy megsemmisítsék azok elit rétegeit. A németek szemében a szlávok az emberi szintet sem érték el, és ennyiben nem sokkal voltak jobbak a zsidóknál. Ha arról volt szó, a Sachsenhausen és Babij Jar közötti területeken a németek szívbaj nélkül lövettek a tömegbe, rendeztek tömegmészárlást vagy égettek fel egy egész falut egyetlen halott náciért. Közben a Szovjetunió lekapitalistázta és az ország létét alapjaiban fenyegető, szovjetellenes gócpontoknak kiáltotta ki nyugati szomszédait. 1939-ben, majd 1944-ben és 1945-ben újra, a Vörös Hadsereg és az NKVD nemcsak nácikat és kollaboránsokat tartóztatott le az újonnan megszállt területeken, hanem mindenkit, aki elméletileg szembefordulhatott a szovjet vezetéssel: szociáldemokratákat, antifasisztákat, üzletembereket, bankárokat és kereskedőket – gyakran ugyanazokat, mint akikre a nácik vadásztak. Bár polgári áldozatok Nyugat-Európában is voltak, és a brit és amerikai seregek elkövettek különböző bűncselekményeket a lopástól a rendbontáson át az erőszakig, az angolszász csapatok elsősorban a nácikkal akartak végezni, nem pedig a felszabadított nemzetek potenciális vezetőivel. Amellett az ellenállás vezetőit jellemzően tisztelettel és nem gyanakvással kezelték.

Ugyancsak a keleti térség szolgált a nácik által elkövetett holokauszt legaktívabb színteréül, ahol a gettók, koncentrációs táborok és kivégzőhelyek túlnyomó részét felállították. Snyder írja, hogy Hitler 1933-as hatalomra jutásakor a zsidók a német népesség egy százalékát sem tették ki, és a többségüknek sikerült külföldre menekülni. Hitler „zsidómentességről" szőtt álma csak akkor valósulhatott meg, amikor a Wehrmacht megszállta Lengyelországot, Csehszlovákiát, Fehéroroszországot, Ukrajnát, a balti államo-

kat, majd végül Magyarországot és a Balkánt, ahol Európa zsidóságának java része élt. A holokauszt során elpusztított 5,4 millió zsidó döntő többsége Kelet-Európából származott. A többieket megölni vitték a térségbe. A nácik kelet-európaiakkal szembeni megvetése szorosan összefüggött azzal a döntésükkel, hogy az Európából összegyűjtött zsidókat keleten fogják kivégezni. Az emberalattiak földjén lehetséges minden embertelenség.[16]

Ám Kelet-Európa mindenekfelett a nácizmus és a szovjet kommunizmus összecsapásának terepe volt. Noha szövetségesként kezdték a háborút, Hitler meg akarta semmisíteni a Szovjetuniót, és a hitleri megszállásra Sztálin hasonló ígérettel válaszolt. Így aztán a Vörös Hadsereg és a Wehrmacht közötti csaták kíméletlenebbek és öldöklőbbek voltak a nyugatabbi területeken folyó csatározásoknál. A német katonák őszintén rettegtek a bolsevik „hordáktól", akikről megannyi rémtörténetet hallottak már, és a háború vége felé rendkívül kétségbeesetten küzdöttek ellenük. A civilekkel szemben zsigerből jövő megvetést éreztek, a helyi kultúra és infrastruktúra tisztelete pedig ismeretlen volt előttük. Egyetlen német tábornok akadt, aki Hitler parancsát megtagadva – pusztán szentimentális érzületből – megkímélte Párizst, társai viszont habozás nélkül rombolták porig Varsót és pusztították el fél Budapestet. Ami a nyugati légierőt illeti, különösebben őket sem hatotta meg a térség évszázados építészete: vadászpilótáik jócskán hozzájárultak a halálozási statisztikákhoz és az anyagi pusztuláshoz. És a légi csapások nemcsak Berlinre és Drezdára sújtottak le, hanem Danzigra és Königsbergre – Gdańskra és Kalinyingrádra – is, hogy csak néhányat említsünk a sok közül.

Amikor a keleti front behatolt Németország területére, az összecsapások még intenzívebbé váltak. A Vörös Hadsereg valóságos megszállottsággal nyomult előre Berlin felé. A „Viszlát Berlinben!" már a háború kitörése óta bevett köszönésnek számított a szovjet katonák között. Sztálin mindenáron a szövetségesek megérkezése előtt akarta elérni a várost. Parancsnokai megértették a szándékát, de ugyanígy amerikai társaik is. Eisenhower tábornok, aki előtt nem volt kétséges, hogy a németek az utolsó csepp vérükig harcolni fognak Berlinért, az amerikai veszteségek minimalizálása érdekében átengedte Sztálinnak a várost. Churchill ellenezte ezt a politikát: „Ha [az oroszok] ...elfoglalják Berlint, nem úgy könyvelik-e el alaptalanul, hogy közös győzelmünk elsősorban az ő érdemük, és nem alakul-e ki bennük egy olyan hozzáállás, ami később igen komoly és súlyos problémák forrása lehet?"[17] Végül az amerikai tábornok óvatossága érvényesült, és az amerikai és brit alakulatok lassan nyomultak kelet felé. George C. Marshall tábornok egy ízben kijelentette: nem venné a szívére, ha „pusztán politikai okokból amerikai életek

forognának kockán", Sir Alan Brooke pedig azzal érvelt, hogy „az országba való benyomulással bizonyos fokig arra is választ adunk, hol akarjuk meghúzni a végső határainkat".[18] Közben a Vörös Hadsereg nyílegyenesen tört előre a német főváros felé, mindenütt pusztulást hagyva maga mögött.

A háborús végelszámolás ijesztő halálozási statisztikát mutat. Nagy-Britannia 360 000 embert veszített, Franciaország 590 000-et. Ezek borzalmas veszteségek, de így sem érik el az adott ország népességének 1,5 százalékát. A lengyel Nemzeti Emlékezet Intézet becslése szerint Lengyelországban 5,5 millióan haltak meg a háborúban, ebből 3 millió zsidó. Összességében a lengyel lakosság 20 százaléka nem érte meg a háború végét: ötből egy ember. A halálozási arány még azokban az országokban is sokkal magasabb a nyugatinál, ahol kevésbé voltak véresek a harcok. Jugoszlávia másfél millió embert veszített, ami a lakosság 10 százaléka. A magyaroknál ez az adat 6,2 százalék, és a háború előtti cseh népességnek is 3,7 százaléka meghalt.[19] Németországban (attól függően, hogy ki számít németnek és ki nem, ami a határok átrendeződése miatt nem olyan egyértelmű) az áldozatok száma 6 és 9 millió közé esik, ami a népesség akár egytizedét is jelentheti.[20] Ami biztos: nehéz lett volna 1945-ben olyan kelet-európai családot találni, akik ne szenvedtek volna el súlyos veszteséget.

Amikor felszállt a füst, az is világossá vált, hogy ha nem is halt meg valaki, nagy valószínűséggel máshol folytatta az életét. 1945-ben a demográfia, a népességeloszlás és az etnikai összetétel a térség országainak többségében igencsak más képet mutatott, mint 1938-ban. Kelet-Európa náci megszállása a deportálási és áttelepítési hullámokat követően oly mértékben átrendezte a népesség képét, hogy azzal Nyugaton a mai napig nincsenek teljesen tisztában. A német „gyarmatosítókat" azzal a kifejezett szándékkal telepítették át Lengyelországba és Csehszlovákiába, hogy az őslakosok kiűzésével vagy legyilkolásával mesterségesen megváltoztassák egyes térségek etnikai összetételét. Łódź előkelő negyedeiből már 1939 decemberében telepítettek ki lengyeleket és zsidókat, hogy a német hivatalnokrétegnek előkészítsék a terepet. Az elkövetkező években mintegy 200 000 lengyelt kergettek el az otthonukból, és kényszerítettek németországi kényszermunkára. Közben a zsidókat a łódźi gettóba terelték, ami a többségüknek egyet jelentett a halálos ítélettel.[21] A német megszálló rezsim németeket telepített a helyükbe: részben baltikumi és romániai német kisebbségeket, akik közül sokan abban a hiszemben költöztek oda, hogy elhagyott vagy gazdátlan ingatlanokat utalnak ki nekik.[22]

A háború utáni időszakban az átrendezések jó részét visszarendezések vagy megtorlások követték. 1945, 1946 és 1947 a menekültek három éve

volt: a németek nyugatra vándoroltak, a lengyelek és a csehek visszatértek keletre a németországi kényszermunka- és koncentrációs táborokból, a deportáltak a Szovjetunióból, a mindenféle rendű és rangú katonák különféle hadszínterekről, az önkéntes szökevények brit, francia vagy marokkói száműzetésből. Amikor a hazatérő menekültek egy része látta, hogy nem a megszokott otthon várja őket, új életteret kerestek maguknak. Jan Gross számításai szerint 1939 és 1943 között 30 millió európai szóródott szét, lett áttelepítve vagy került deportálásra. 1943 és 1948 között további 20 millióan kényszerültek lakhelyük elhagyására.[23] Krystyna Kersten írja, hogy 1939 és 1950 között négyből egy lengyel másutt folytatta az életét.[24]

Ezek az emberek a legtöbbször nincstelenként tértek haza. Arra kényszerültek, hogy másoktól várjanak segítséget: egyházaktól, karitatív szervezetektől vagy éppen az államtól, bármilyen formában. Olyan családok álltak sorba kormányhivatalok ajtajai előtt ház- vagy lakásigénnyel, akiknek a háború előtt nem okozott gondot az önfenntartás. Az egykor munkahellyel és fizetéssel rendelkező férfiak most élelmiszerjegyért kilincseltek, és örültek, ha el tudtak helyezkedni valamelyik államigazgatási hivatalban. Egy otthonából erőszakkal kiűzött menekült mentalitása nem hasonlítható egy olyan emigránséhoz, aki önszántából, szerencsét próbálni ment el otthonról: a menekültet már maga az élethelyzete kiszolgáltatottságba sodorja, és egy olyan tehetetlenségérzést alakít ki benne, ami régen talán teljesen ismeretlen volt számára.

Ráadásul a mérhetetlen fizikai veszteségek mérhetetlen gazdasági veszteségekkel párosultak, melyek léptékét még elképzelni is nehéz. Nem minden kelet-európai nép volt gazdag a háború előtt, de 1939-ben a térség közel sem maradt le annyira a kontinens nyugati fele mögött, mint 1945-ben. Noha a fegyverek és tankok iránti kereslet révén bizonyos érdekcsoportok hasznot húztak a háborúból (több gazdaságtörténész is felhívja a figyelmet az iparban dolgozók arányának – különösen cseh- és morvaországbeli – megnövekedésére), a háború második fele csaknem mindenki számára katasztrofális volt.[25] 1945-ben és 1946-ban Magyarországon a bruttó nemzeti termék csupán a fele volt az 1939-es értéknek. Az egyik kárbecslés szerint a háború utolsó pár hónapjában az ország gazdasági infrastruktúrájának mintegy 40 százaléka elpusztult.[26] Budapest, a főváros épületeinek háromnegyedét érte kár, 4 százalék teljesen megsemmisült, 22 százalék pedig lakhatatlanná vált, miközben a lélekszám kétharmadára csökkent.[27] A kivonuló németek magukkal vitték az ország vasúti gördülőállományának jelentős részét – amit meghagytak, az oroszok vitték el, jóvátétel címén.[28]

Lengyelországban is 40 százalék közelében mozog a becsült kár, de egyes területeken ennél nagyobb mértékű a pusztulás. Az ország közlekedési hálózata különösen nagy veszteséget szenvedett: az ország hídjainak több, mint a fele leomlott, kikötők, hajózási létesítmények semmisültek meg, és használhatatlanná vált a vasúti hálózat kétötöde. Súlyos károk érték a legtöbb lengyel nagyvárost, ahol lakóházak, történelmi műemlékek, műalkotások, egyetemek és iskolák váltak a földdel egyenlővé. Varsó belvárosában az épületek 90 százaléka megsemmisült vagy megrongálódott, mikor a visszavonuló németek módszeresen felrobbantották.[29]

Hasonló csapások érték a német városokat is, ahol egyfelől a szövetségesek mindent felperzselő légi bombázása, másfelől Hitler makacssága okozott pusztítást, aki elrendelte, hogy minden katonája a végsőkig tartson ki, és egyetlen utcát se adjon ki a kezéből harc nélkül. Még Csehszlovákia, Bulgária és Románia is súlyos veszteségeket könyvelt el, pedig ott nem volt olyan kiterjedt a rombolás, és nem volt légi bombázás sem. Románia például az olajmezőit veszítette el, ahonnan 1938 előtt az ország bevételeinek egyharmada származott.[30]

A háború olyan szempontból is átalakította a térség országainak gazdaságát, amit nehéz számokban megragadni. Jan Gross és Bradley Abrams joggal méltatott két tanulmányában arra hívja fel a figyelmet, hogy a régió jelentős részében – de Magyarországon, Csehszlovákiában, Lengyelországban, Romániában és Németországban mindenképp – a magántulajdon nagymértékű kisajátítása valójában már a háború idején, a náci és fasiszta rezsimek uralma alatt elkezdődött, és nem csak utána, a kommunizmusban. A zsidó javak és vállalkozások tömeges elvételét, és az állam vagy a német megszállók kezére játszását a megszállás későbbi éveiben egy általános németesítési folyamat követte. Ez gyakran lopva következett be: a cseh területeken például a cseh bankokat irányító német bankok maguk határozhatták meg, „fizetőképes-e egy adott bank vagy cég, és fizetésképtelenség esetén a segítségükre siető német bankok és cégek egyúttal az irányítást is megszerezték felettük".[31] Máskor a németek közvetlenül vontak ellenőrzésük alá különböző intézményeket. Lengyelországban például az volt a gyakorlat, hogy a papíron mindvégig lengyel tulajdonú gyárak és cégek élére egyszerűen csak német vezetőket vagy igazgatókat neveztek ki.

A megszállás új irányt is szabott a régió gazdaságának. 1939 és 1945 között megduplázódott, majd megtriplázódott a Németországba irányuló kivitel, és hasonló arányban bővültek a német beruházások is a helyi iparban. A német közgazdászok már az 1930-as évek elejétől kezdve szorgalmazták kelet-európai gyarmatok létesítését, amit a megszállás évei alatt a német vál-

lalatok el is indították: többnyire zsidó – vagy akár nem zsidó – gyárak és cégek kisajátításával.[32] A térség autonóm, zárt piac lett, ami soha nem volt azelőtt.[33] Ez azt jelentette, hogy amikor Németország összeomlott, a régió kereskedelmi kapcsolatai is szétestek, ami megkönnyítette a Szovjetuniónak, hogy átvegye Németország helyét.

A német összeomlás hasonló okokból keltett tulajdonosi válságot is. A háború végén a német vállalkozók, vezetők és befektetők vagy elmenekültek, vagy megölték őket. Sok elnéptelenedett gyár tulajdonos nélkül maradt. Ilyenkor vagy munkástanácsok, vagy helyi hatóságok vették át az irányítást. Az elhagyott ingatlanok java részét – meglepően csekély tiltakozás mellett – végül államosították, feltéve persze, hogy addig nem szállították el mindenestül a Szovjetunióba, ahol jogszerű háborús jóvátételnek tekintettek minden „német" tulajdont.[34] 1945-re bevett alapelv lett Kelet-Európában, hogy a regnáló hatóságok bármiféle kártérítés nélkül egyszerűen kisajátíthatják a magántulajdont. Amikor az államosítás ipari méreteket öltött, már senki nem lepődött meg különösebben.

A második világháború okozta sokféle kár közül a pszichés és érzelmi sérülések számszerűsítése a legnehezebb. A brutális első világháború már kinevelt egy új generációt fasiszta vezetőkkel, idealista értelmiségiekkel és olyan expresszionista művészekkel, akik a talajvesztettségüket torz emberalakokkal és színhasználattal fejezték ki. A megszállással, deportálásokkal, a polgári lakosság kitelepítésével és harcokkal érkező második világháború azonban sokkal mélyebben behatolt a mindennapi életbe. Az állandósult, mindennapos erőszak számtalan módon nyomot hagyott az emberi lélekben, amit nem mindig könnyű feltérképezni.

Ez megint csak eltért attól, ami Nyugaton, különösen az angolszász országokban történt. Czesław Miłosz lengyel költő a háború utáni Európát és Amerikát összehasonlítva beszél arról, hogyan zúzza szét a háború a dolgok természetes rendjéről alkotott felfogásunkat: „Ha azelőtt estefelé hullába botlott a járdán a honpolgár, szaladt telefonálni, összecsődült egy csomó szájtáti, lettek volna megjegyzések és kommentárok. Most tudja, hogy gyorsan el kell kerülni azt a sötét tócsában fekvő bábot, nem kell fölösleges kérdéseket föltenni."

A megszállás idején a tisztes állampolgárok már nem tartották bűncselekménynek a csoportos garázdálkodást, amennyiben az ellenállás érdekeit szolgálta. Tisztes és törvénytisztelő középosztálybeli családok fiai álltak bűnözőnek, „számukra egyáltalán nem jelent bonyolult erkölcsi problémát az emberölés". Ezekben az években teljesen megszokott volt, ha valaki új személyazonosságot vett fel új foglalkozással, hamis papírokkal közlekedett, kitalált életrajzot magolt be, másnapra elértéktelenedett a pénze, vagy azt látta, hogy az utcán az állatok befogásához hasonlóan gyűjtik be az embereket.[35]

Megszűnt a magántulajdon szentsége, és a lopás mindennapossá, sőt hazafias cselekedetté vált. Loptak, hogy legyen miből továbbvinni a partizánmozgalmat, fenntartani az ellenállást, megetetni az éhes szájakat – ám ha más lopott (náci, bűnöző vagy partizán), azt sérelmezték. A háború vége felé a futótűzként terjedő lopás minden addigi mértéket felülmúlt. Márai Sándor *Az igazi – Judit... és az utóhang* című regényében az egyik szereplő elálmélkodik a lebombázott épületek romjai közt kutató tolvajok vállalkozó kedvén: „Úgy gondolták, hazafias kötelesség, ha idejében ráteszik a kezüket mindenre, ami fogható... ezért »menteni« kezdettek. És nemcsak a magukét mentették, hanem a maguk zsebére a másét is, mielőtt az orosz katonák vagy a komcsik tarisznyájába vándorol az anyag..."[36]

A lengyelországi helyzetről tudósító Marcin Zaremba írja, hogy a náci megszállók visszavonulása és a Vörös Hadsereg megérkezése között eltelt időben fosztogatási hullám söpört végig Lublinon, Radomon, Krakkón és Rzeszówon. A lengyelek betörtek az üresen álló német otthonokba és üzletekbe, de mint egyikük fogalmazott, „még csak nem is azért, hogy valamit találjunk vagy szerezzünk, hanem hogy kiraboljuk a németeket: hogy miután mindenünket elvették, most mi fosszuk meg őket a tulajdonaiktól".[37]

A háború lezárultát követő hónapokban a szervezett formát öltő fosztogatás elérte Szilézia és Kelet-Poroszország ma már Lengyelországhoz tartozó, addig német területeit. A személygépkocsikkal, teherautókkal és más járművekkel portyázó fosztogatók bútorok, ruhaneműk, műszaki berendezések és más értéktárgyak után kutattak a félig elnéptelenedett városokban. Wrocławban és Gdańskban a varsói kávéházak és éttermek ellátására szakosodott bandák jelentek meg, akik kávéfőzőkre és konyhafelszerelésre utaztak. „Kezdetben a fosztogatók még nem értettek a könyvritkaságokhoz, de nem sokat kellett várni a szakértők felbukkanására" – írja visszaemlékezésében az egyik önéletrajzíró. Országos szinten fosztották ki az egykor zsidó tulajdonú ingatlanokat is, nem kímélve a zsidó temetőket sem, ahol a parasztok „elásott kincsek" és előcsillanó aranyfogak reményében túrták fel a sírokat. A rablók többsége azonban nem válogatott zsidó és nem zsidó javak között. A varsói felkelés után fosztogatás tört ki a félig letarolt és megtépázott lengyel fővárosban, ahol mindenki – „szomszéd, járókelő és katona" – romos lakóépületekben és elhagyott üzlethelyiségekben portyázott, miután tragikus módon a lengyel ellenállás utolsó védőbástyája is elesett.

A Treblinka körüli mezőket kincskeresők ásták fel 1946-ban, és ugyanebben az esztendőben járókelők rohanták meg a Łódź közelében bekövetkezett vasúti szerencsétlenség áldozatait: no nem azért, hogy segítsenek rajtuk, hanem hogy kizsebeljék őket.[38]

Bár a fosztogatási láz végül Lengyelországban és másutt is lecsillapodott, komoly szerepet játszhatott abban, hogy a közvélemény egyfajta toleranciát fejlesztett ki a később olyannyira elharapódzó korrupcióval és a köztulajdon ellopásával szemben. Az erőszak elfogadottá vált, és még sok évig az is maradt. Ami korábban közfelháborodást váltott volna ki, az most nem foglalkoztatott senkit. Több mint hetven évvel később egy magyar férfi mesélte nekem, hogy mindmáig élesen emlékszik egy borzalmas utcai jelenetre, amikor mint derült égből a villámcsapás, váratlanul elhurcoltak egy családapát két kiskorú gyermeke mellől. „Az apa egy kis kordéban húzta a gyerekeket, de ez nem hatotta meg a szovjet katonákat: megfogták és elvitték, a két gyereket meg otthagyták magukra az út közepén." Az utcai járókelők közül senki nem akadt fenn a látottakon.[39] Ahogyan azon sem akadt fenn senki, hogy a harcok hivatalos lezárulta után folytatódott az erőszak: brutális kegyetlenséggel elűzték a németeket és más népeket, megtámadták a hazatérő zsidókat, letartóztatták a Hitler ellen harcoló férfiakat és nőket, és nem maradt abba a lengyelországi és baltikumi partizán-hadviselés.

Nem minden erőszakos cselekményt motiváltak etnikai vagy politikai szempontok. „Nem volt olyan alkalom a faluban, ami ne erőszakkal végződött volna" – emlékezik egy lengyel vidéki tanár.[40] Még mindig szert lehetett tenni fegyverre, magasak voltak a gyilkossági mutatók. Kelet-Európa-szerte fegyveres útonállók garázdálkodtak, akik ellenállóknak nevezték magukat még akkor is, amikor már semmilyen intézményes kapcsolatuk nem volt a mozgalommal, és gyilkolásból, rablásból éltek. Helyüket kereső egykori katonák verődtek bandákba Kelet-Európa minden városában, ahol a bűnözői erőszak oly mértékben összekapcsolódott a politikai erőszakkal, hogy a nyilvántartásokból nem is mindig különíthető el a kettő. 1945 nyárutóján, két hét leforgása alatt egyetlen lengyel megyében 20 gyilkosságot, 86 rablást, 1084 betörést, 440 (nem részletezett) „politikai bűncselekményt", valamint 125 „hatósági közeggel szembeni ellenállást", 29 hatósági közeggel szembeni „másféle" erőszakot, 92 gyújtogatást és 45 szexuális bűncselekményt vettek jegyzőkönyvbe. „Az emberek legfőbb problémája a közbiztonság" – emeli ki egy rendőrségi jelentés. „Jobb volna, ha béke lenne és nyugalom, nem mindig csak garázdaság meg lopás."[41]

Az erkölcsök hanyatlása az intézmények összeomlásával járt párban. Lengyelország politikai és társadalmi intézményei már 1939-től nem működtek, Magyarországé 1944-től, Németországé 1945-től. Ez a katasztrófa mélységes cinizmust ültetett el az emberekben azzal az intézményi renddel kapcsolatban, amelyben felnőttek, és amelynek értékrendjét beléjük nevelték. És ez nem is csoda, hiszen ez az építmény gyenge lábakon állt, az értékek pedig csődöt mondtak. Aki megélte nemzete bukását – akár az 1939-es náci megszállást, akár a szövetséges inváziót, akár mind a kettőt tekintjük annak –, bizony rendkívül fájdalmas tapasztalatokon ment keresztül.

Azóta sokan megpróbálkoztak azzal, hogy leírják, milyen érzés lehet tapasztalnia egy embernek, hogy a civilizáció, melynek részese, atomjaira hullik, gyermekkorának helyszínei épületestül megsemmisülnek; felfognia, hogy a szülei és tanítói által képviselt erkölcsi világrend immár nem létezik többé, a nép szeretve tisztelt vezérei pedig csúfos kudarcot vallanak. Nem könnyű megérteni azoknak, akik nem mentek keresztül mindezen. Egy olyan nemzeti tragédiáról, mint az idegen megszállás, egyszerűen nem elég olyan szavakkal beszélni, mint „űr" vagy „üresség", hiszen ezek a szavak nem fejezik ki azt a fojtott dühöt, amit az emberek éreztek a háború előtti és alatti vezéreikre, megbukott politikai rendszerükre, saját „naiv" patriotizmusukra és szüleik, tanítóik vágyálmaira gondolva. Az általános pusztulás – otthonok, családok, iskolák elvesztése – milliókat ítélt valamiféle radikális magányra. Kelet-Európa különböző részei más-más időpontban élték át ezt az összeomlást, és az élmény sem volt mindenütt egyforma. Ám bármikor, bármilyen formában következett is be, a nemzet bukása megtette a hatását, s különösen a fiatalokat érintette súlyosan, akik sokszor arra a következtetésre jutottak, hogy minden, amit egykor igaznak hittek, tévedés volt csupán. Emellett a háború a társadalmi beágyazottságukból is kiemelte őket, és elrabolta tájékozódási pontjaikat. Sokan élő példái lettek a Hannah Arendt-féle „totalitárius személyiségnek", „a tökéletesen elszigetelt [embernek] ...aki semmi más társadalmi kapcsolattal nem rendelkezik, akit nem fűznek szálak rokonokhoz, barátokhoz, sőt ismerősökhöz sem, és aki ennélfogva úgy érzi, hogy a világban elfoglalt helye egy mozgalomhoz való tartozásból vagy a párttagságból adódik".[42]

Kétségkívül ez történt Tadeusz Konwickival, a lengyel regényíróval is, aki a háború alatt partizán volt. A Vilnius közelében élő családban, ami akkor még Kelet-Lengyelországhoz tartozott, Konwicki hamar magába szívta a hazaszeretetet, és a háború alatt belépett a lengyel ellenállás katonai szárnyába, a Honi Hadseregbe. Ott először a nácik ellen harcolt, majd utána egy ideig az egységével a Vörös Hadsereg ellen. Az a hadviselés azonban, amit műveltek, idővel fegyveres rablásokba és öncélú erőszakba csapott át, és Konwicki rájött, hogy nem is tudja, miért harcol még tulajdonképpen.

Végül hátat fordított az erdőnek, és Lengyelországba költözött, melynek új határai közé a családi otthon már nem esett bele. Amikor hazatért, azzal szembesült, hogy nincs semmije. Tizenkilenc évesen minden vagyona egy kabát, egy kis hátizsák és pár hamis papír volt. Nem volt se családja, se barátja, se felsőfokú végzettsége. És Konwicki esete korántsem egyedülálló. Lucjan Grabowski, a Honi Hadsereg Białystok közelében harcoló partizánja nagyjából ugyanekkor szerelt le, és ő is arra ébredt rá, hogy nincs egy vasa sem: „Nem volt egyetlen öltönyöm sem, ami a háború előttről megmaradt, már kinőttem... a pénztárcám üres volt, egy egydolláros bankó és pár ezer złoty volt az összes vagyonom, amit még apám kért kölcsön a szomszédunktól. Ennyit tudtam felmutatni négy év szolgálat után a megszállók elleni harcban."[43]

Konwicki hitehagyott lett: régi elképzeléseiből alig maradt valami, amit vállalt. „A háború alatt – mesélte nekem – rengeteg vérontást láttam. Láttam a gondolatok, humanizmus, erkölcs világának összeomlását. Egyedül voltam ebben a romba döntött országban. Mihez kezdjek? Hová induljak?"[44] Konwicki hosszú hónapokig kereste a helyét: fontolgatta, hogy kimenekül Nyugatra, majd „proletár" gyökereit keresve beállt kétkezi munkásnak. Végül – szinte csak egy véletlen folytán – a kommunista irodalomban és a kommunista pártban találta magát, amit 1939 előtt soha nem tudott volna elképzelni magáról. Futólag még „sztálinista" író is volt, a párt által meghatározott stílus és modorosság védjegyeivel.

Konwicki sorsa drámai ugyan, de nem példátlan. Hanna Świda-Ziemba lengyel szociológus szintén kísérletezett azzal, hogy rekonstruálja az 1920-as évek végén és az 1930-as évek elején született generációja háború előtti szellemiségét, és nagyon hasonló képet tár elénk. Świda-Ziemba nemzedéke rendíthetetlenül hitt a lengyel államban, és meg volt győződve történelmi küldetéséről. Már maga „Lengyelország" fogalma is különös jelentőséggel bírt számára, hiszen a modern lengyel állam csupán 1918-ban született meg, és az ő korosztálya volt az első, aki ebben a rendszerben járt iskolába. Az iskolapadban hamar megtanulták, hogyan objektivizálják a nemzetet, hogyan fejlesszék ki magukban a vágyat a „szolgálatára", és hogyan tekintsenek rá olyan fogalmak viszonyrendszerében, mint a hűség és az árulás. Amikor a nemzet elbukott, számukra nem maradt semmi.[45] Kiábrándultságukban sokan a háború előtti politikusokat, a tekintélyelvű jobboldalt és a tábornokokat vádolták, akik katasztrofális hibát követtek el azzal, hogy nem készítették fel Lengyelországot a háborúra. Egy másik lengyel író, Tadeusz Borowski a háború előtti politikusgárda negédes patriotizmusát állította pellengérre: „Az önök anyaföldje: békés zug és szorgalmasan ropogó kandalló. Az én anyaföldem: felégetett ház és NKVD-idézés."[46]

A náci fiatalság számára a kudarc még apokaliptikusabb élmény volt, hiszen őbeléjük nemcsak hazaszeretetet plántáltak, hanem azt a meggyőződést is, hogy a németek testileg és szellemileg felsőbbrendűek másoknál. 1946-ban a Konwickival közel egykorú Hans Modrow – később keletnémet kommunista vezér – szintén a helyét kereste a világban. Korábban a Hitlerjugend hithű tagjaként belépett a Volkssturmba, a „népi rohamosztagba", amely a háború végjátékában a Vörös Hadsereggel szembeni ellenállás utolsó bástyáját jelentette. Modrow akkoriban zsigeri gyűlöletet táplált a szerinte emberi szint alatt álló, a németeknél testileg is és morálisan is alábbvaló bolsevikokkal szemben. Ám 1945 májusában a Vörös Hadsereg fogságába esett, ami egy csapásra leszámolt minden illúziójával. Modrowot felrakták egy német hadifoglyokkal teli teherautóra, és elszállították mezőgazdasági kényszermunkára.

> Fiatal voltam, gondoltam, segítek. Felálltam, hogy leadogassam a platóról a többiek hátizsákját, de amikor az enyémet nyújtottam le valakinek, mire utánaugrottam, már nem volt sehol. Később sem lett meg soha. És nem szovjet katona lopta el, hanem közülünk valaki, egy német. A Vörös Hadsereg már másnap egyenlőséget teremtett közöttünk: mindenkinek egyformán elvették a hátizsákját, és csak egy csajkát kaptunk kanállal, hogy legyen mivel ennünk. Ez után a jelenet után egy kissé másként kezdtem vélekedni a németek úgynevezett bajtársiasságáról.[47]

Néhány nap múlva Modrowot kinevezték egy szovjet kapitány sofőrjének, aki a német költőről, Heinrich Heinéről kérdezte. Modrow soha nem hallott Heinéről, és borzasztó zavarba jött, hogy „az ember alatti szinten" valaki szemlátomást jobban ismeri a német kultúrát, mint ő maga. Modrowot végül egy Moszkva környéki hadifogolytáborba szállították, ahol beíratták egy „antifasiszta" iskolába marxizmus–leninizmust tanulni, amit akkor már boldogan szívott magába. Németország bukásának traumája olyannyira megviselte, hogy egyik napról a másikra magáévá tett egy olyan ideológiát, amellyel szemben egész gyermekkorában gyűlöletre nevelték. Idővel még valami hálaféle is kialakult benne. A kommunista párt felajánlotta neki, hogy jóváteheti korábbi hibáit, s vele együtt Németországét. Végre kitörölhette lelkéből azt a szégyent, ami lelkes náci korszaka miatt költözött belé.

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED

Csakhogy a háború emlékét nem lehetett kitörölni. És a múltat sem lehetett elmagyarázni olyanoknak, akik nem éltek át hasonló szintű pusztítást, akik nem voltak szemtanúi, micsoda közönyre képes az ember mások szenvedése láttán. A keleti ember „a nyugati országokban élő embereket, különösen az amerikaiakat pontosan azért látja komolytalanoknak, mert nem szerezték meg [...] a tapasztalatokat" – írta Miłosz. „Tényleg ijesztő, mennyire nincs bennük semmi képzelőerő."[48] Miłosz azt már elfelejtette hozzátenni, hogy mindez fordítva is igaz: a kelet-európaiak ugyanolyan irreális elképzeléseket dédelgettek a nyugati szomszédaikról, mint azok őróluk.

A nyugat-európaiak és az amerikaiak soha nem voltak közönyösek a szovjet kommunizmussal szemben, sem a háború előtt, sem az után. A legtöbb nyugati fővárosban már jóval 1945 előtt késhegyre menő viták folytak annak kapcsán, milyen az új bolsevik rezsim és általában a kommunizmus természete. Az amerikai sajtó már 1918-ban élénken cikkezett a „vörös veszélyről". A húszas és harmincas években a washingtoni, londoni és párizsi közbeszéd visszatérő témája volt a liberális demokráciát veszélyeztető kommunista fenyegetés.

Az Oroszországgal közvetlenül foglalkozó brit és amerikai politikusok többségében már a Sztálinnal kötött háborús szövetség idején is komoly kételyek éltek azzal kapcsolatban, mit lehet várni tőle a háború után, és tökéletesen tisztában voltak rendszere valódi természetével. „Sajnos valószínűsíthető, hogy a német beszámolók igazak" – fogalmazott Winston Churchill száműzetésben élő lengyel vezetők előtt, miután a nácik több ezer lengyel tiszt maradványaira bukkantak a katyńi erdőben, akiket a szovjet titkosrendőrség mészárolt le. „A bolsevikok komoly kegyetlenségre képesek."[49] George Kennan, az amerikaiak háború utáni szovjet politikájának meghatározó alakja Moszkvában tartózkodott a háború idején, ahol „egyik jelentést a másik után [küldte] a washingtoni bürokrácia alsóbb szintjeinek a kommunista fenyegetésről".[50] Dean Acheson, államtitkár-helyettes egy „régimódi pénzbedobó automatához" hasonlította a szovjet delegátussal 1944 nyarán folytatott tárgyalásokat: „Néha felgyorsíthatjuk a folyamatot azzal, hogy megrázzuk az automatát, de szép szóval semmire sem megyünk nála."[51]

Nem mintha ez vagy az bármit is számított volna. A tárgyalások kapcsán Acheson úgy összegzi észrevételeit a visszaemlékezéseiben, hogy a külügyminisztériumban „a küszöbönálló nagyobb horderejű események fényében hamar feledésbe merült a csalódást keltő orosz eset".[52] Valójában a háborúban álló Londonnak és Washingtonnak legalább 1945-ig mindig főhetett a feje valamilyen „nagyobb horderejű esemény" miatt. Amíg véget nem ért a háború, az oroszok kelet-európai politikája mindig másodlagos figyelmet kapott.

Mindezt semmi sem bizonyítja ékesebben, mint az 1943 novemberében, illetve 1945 februárjában megtartott teheráni és jaltai konferencia, amikor Sztálin, Roosevelt és Churchill elképesztő nemtörődömséggel határozott európai területek sorsáról. Amikor felvetődött, hogy mi legyen a lengyel határokkal, a három szövetséges nagyhatalom első teheráni találkozóján Churchill azt mondta Sztálinnak, hogy megtarthatja az 1939-ben bekebelezett keletlengyel országrészt, Lengyelország pedig kárpótlásul „[eltolódhatna] nyugat felé, ahogy egy katonai alakzat lép kettőt balra". Majd „három gyufaszál segítségével bemutatta, hogyan képzeli Lengyelország nyugatra tolódását". Ez – olvashatjuk a konferencia jegyzőkönyvében – „elégedettséggel töltötte el Sztálin marsallt".[53] Jaltában Roosevelt – különösebb meggyőződés nélkül – felvetette, hogy Lengyelország keleti határának kitolásával esetleg az országhoz csatolhatnák Lwówot és a környező olajmezőket. Sztálinnak láthatóan nem volt ellenére a határmódosítás, de mivel senki nem erőltette az ügyet, az végül elsikkadt. Így dőlt el több százezer ember nemzeti hovatartozása a térségben.

Mindez nem rosszindulatot tükrözött, csupán eltérő prioritásokat. Roosevelt legfőbb gondja az volt Jaltában, hogy milyen lesz az új Egyesült Nemzetek Szervezete, amelyet a további háborúskodás megelőzését szolgáló világszervezetnek képzelt el, és amelynek létrehozásához szüksége volt szovjet támogatásra. Emellett tőlük várt segítséget Mandzsúria elfoglalásához és távol-keleti orosz bázisok igénybevételéhez is. Ezek a célok sokkal fontosabbak voltak számára annál, hogy mi lesz Lengyelországgal vagy Csehszlovákiával, és akkor még nem említettünk olyan stratégiai kérdéseket, mint az olasz monarchia jövője vagy a közel-keleti olaj. Míg Sztálin háború utáni terveiben Kelet-Európa központi helyet foglalt el, az amerikai elnök érdeklődésére alig-alig tartott számot.[54]

Mindeközben Churchill pontosan tisztában volt a britek gyengeségével. Ha a Vörös Hadsereg egyszer már megvetette a lábát Lengyelországban, Magyarországon vagy Csehszlovákiában, nem hihette, hogy Nagy-Britannia majd képes lesz távozásra bírni onnét. Emlékirataiban Churchill felidézi, mit mondott Rooseveltnek közvetlenül a jaltai csúcstalálkozó előtt: „Az az érdekünk, hogy minél nagyobb területet elfoglaljunk Ausztriából, hiszen »nem kívánatos, hogy az oroszok a kelleténél többet foglaljanak el Nyugat-Európából«." Csak az nem világos, hogy akkoriban Ausztria mi-

lyen megfontolások alapján tartozott jobban „Nyugat"-Európához, mint Magyarország vagy Csehszlovákia. Churchill fatalizmusa minden szavából kiérződik: ha a Vörös Hadsereg már itt van, nem is fog elmenni innét.[55]

Mindkét vezető tudta, hogy a háború végeztével a szavazóik hazavárják a férjeiket, testvéreiket, fiaikat. Ebben a helyzetben rendkívül nehéz lesz „eladni" nekik egy újabb konfliktust a Szovjetunióval. A háborús propagandában Sztálint joviális Joe bácsiként, a munkásosztály csiszolatlan barátjaként ábrázolták, akiről Churchill és Roosevelt is elismerően szólt közszerepléseik alkalmával. Londonban a szimpatizánsok jótékonysági koncerteket rendeztek a Szovjetuniónak, és Lenin-szobrot állítottak fel a bolsevik vezető hajdani londoni padlásszobája előtt.[56] Az Egyesült Államokban az amerikai üzletemberek már alig várták, hogy hasznot húzzanak ebből az új barátságból. „Amikor a háború véget ér majd, Oroszország lesz ha nem is a legnagyobb, de mindenképpen a legmohóbb üzletfelünk" – jelentette be az Egyesült Államok Kereskedelmi Kamarájának elnöke.[57] Ebben a helyzetben hátraarcot csinálni, és azt mondani a háborúzásba belefáradt angoloknak és amerikaiaknak, hogy Európában kell maradniuk és a Szovjetunió ellen harcolni, nehéz – ha nem lehetetlen – politikai manőver lett volna.

Logisztikailag ennél is rosszabb volt a helyzet. Churchill, akinek sosem volt ínyére, hogy az oroszok elfoglalták Berlint, 1945 tavaszán konkrétan utasította katonai tervezőit, hogy vizsgálják meg egy szovjet csapatok elleni szövetséges támadás lehetőségét Közép-Európában, esetleg lengyel vagy akár német csapatok bevonásával. Az „Elképzelhetetlen hadművelet" fedőnevű haditervet azonban kivitelezhetetlenségre hivatkozva azonnal elvetették. Kidolgozói figyelmeztették a brit miniszterelnököt, hogy a Vörös Hadsereg háromszoros túlerőben van velük szemben, az offenzíva „elhúzódó és költséges" lehet, és még „totális háborúba" is torkollhat. A tervezet margójára maga Churchill jegyezte fel, hogy a Vörös Hadsereg elleni támadás „erősen valószínűtlen" – ezzel együtt az Elképzelhetetlen hadművelet bizonyos elemeit később átemelték egy Nagy-Britannia lehetséges szovjet megtámadása elleni önvédelmi tervbe.[58]

Nyugati részről egyebek mellett naivitás is tapasztalható volt, mint Miłosz nehezményezte: Roosevelt – különösen utolsó éveiben – gyakran hangoztatta Sztálin jó szándékába vetett hitét. „Szükségtelen aggódnia – nyugtatta Stanisław Mikołajczyk, emigráns lengyel vezetőt 1944-ben –, Sztálin nem akarja megfosztani Lengyelországot a szabadságától. És nem is merné, hiszen tudja, hogy az Egyesült Államok kormánya határozottan kiáll önök mellett."[59] Jó egy évvel később az amerikai és brit tárgyaló küldöttség a Szovjetuniót bízta meg a Magyarország háború utáni irányítására felállított

Szövetséges Ellenőrző Bizottság vezetésével, azonban szigorú feltételéül szabta, hogy mielőtt bármiféle utasítást adna a magyar kormánynak, egyeztetnie kell más szövetségesekkel. Ehhez képest a Szovjetunió még arra sem vette a fáradságot, hogy konzultációs szándéknak legalább a látszatára ügyeljen.[60]

Később többen is azzal érveltek, hogy a kommunistákkal szimpatizáló amerikai kormánytagok és bizonyos washingtoni „szovjetbarát elemek" szintén befolyásolták a háború utáni amerikai politikát.[61] Noha Alger Hiss, a vélhetően legismertebb szovjet ügynök maga is ott volt a Jaltában tárgyaló amerikai küldöttség soraiban, nem volt rá szükség, hogy latba vesse befolyását – már ha egyáltalán volt neki. A konferencia jegyzőkönyvéből világosan kitűnik, hogy Churchill és Roosevelt eleve nagyon világosan körvonalazott érdekek mentén tárgyalt, és ezek között nem szerepelt az, hogy a Szovjetuniót kiszorítsák Kelet-Európából.[62] Akik Jaltában összeültek, mind pragmatisták voltak. „Jaltában annyi történt, hogy tudomásul vették az erőviszonyokat és a kialakult helyzetet – emlékezett az egyik amerikai tábornok. – Nekem ott nem volt miről döntenem."[63]

Némiképp zavarba ejtő lehet, hogy a hidegháború alatt végig ez maradt a helyzet. Még amikor a nyugati retorika élesen a szovjetek ellen fordult, akkor is gondosan ügyeltek rá, nehogy új európai konfliktust robbantsanak ki. Sem akkor, sem később, sem az Egyesült Államok, sem Nagy-Britannia nem akart háborúba keveredni a Szovjetunióval. Sztálin 1953-as halála után, amikor Kelet-Berlinben sztrájkok és lázadások törtek ki, a nyugat-berlini szövetséges hatóságok nagyon visszafogottan reagáltak, sőt arra intették a nyugat-berlinieket, hogy ne akarjanak a sztrájkolók mellé állni a határ átlépésével.[64] Az 1956-os magyar forradalom idején John Foster Dulles, amerikai külügyminiszter, keményvonalas hidegháborús harcos ugyanebben a szellemben sietett megnyugtatni a Szovjetuniót, hogy semmi közük a magyarországi eseményekhez, és szó sincs arról, hogy „potenciális katonai szövetségesként [tekintenének] ezekre a nemzetekre".[65]

Valójában a kelet-európaiak gyakran még a nyugati szövetségeseknél is naivabbak voltak. Magyarországon az angolbarát politikusok makacsul ragaszkodtak ahhoz a meggyőződésükhöz, hogy az angolok majd felszabadítják őket. Borhi László történész szerint sokan „irracionálisan meg voltak győződve Magyarország állítólagos geopolitikai jelentőségéről",[66] és még 1944-ben is arra számítottak, hogy az angolok elfoglalják a Balkánt. Mivel régen az ország a nyugati kereszténység védőbástyája volt az Oszmán Birodalom elleni küzdelemben, azt hitték, hogy ezt a szerepét a 20. században is megőrizheti. „A nyugati hatalmak nem engedhetik meg maguknak, hogy

a földrajzilag fontos magyar térség orosz kézben legyen" – jelentette ki magabiztosan egy magyar diplomata. A lengyelek, akiknek politikai jövőjéről valóban élénk vita folyt a szövetséges vezetők között, szintén abban a hiszemben éltek, hogy az angolok nem fogják cserbenhagyni azt az országot, amelynek nevében egykor háborút indítottak Németország ellen, és az amerikaiak sem teszik ezt (ők az ottani lengyel lobbi miatt): előbb vagy utóbb tehát szükségképpen kitör a harmadik világháború. Később a keletnémetek tartották elképzelhetetlennek, hogy a Nyugat jóváhagyná a német-német határ megerősítését. Jóváhagyni Németország megosztását? Ezt már csak nem engedik meg maguknak!

Pedig megengedték: Németország megosztását csakúgy, mint Európa megosztását. Jóllehet azt senki nem látta előre Washingtonban, Londonban vagy Párizsban, hogy milyen mértékű lesz a Vörös Hadsereg benyomulásával bekövetkező fizikai, pszichés és politikai átalakulás a megszállt országokban, annyi azonban bizonyos, hogy igen keveset tettek ennek megakadályozására.

2

A GYŐZTESEK

A náci uralom alatti utolsó hónapokban majdnem mindnyájan oroszbarátok voltunk. Keletről vártuk a fényt. Ez azonban túl sok embert megperzselt. Túl sok olyasmi történt, amit nem lehet megérteni. A sötét utcák még ma is visszhangzanak éjszakánként a bajba esett nők metsző sikolyaitól.

Ruth Andreas-Friedrich[1]

Az oroszok... olyképp zúdultak a helyi lakosságra, amire az ázsiai hordák korszaka óta nem akadt példa.

George Kennan[2]

BUDAPESTEN JOHN LUKACS „oroszok zöldesszürke óceánját" látta, „amint hömpölyög kelet felől".[3] Berlin egyik keleti külvárosában Lutz Rackow „tankokat, tankokat és tankokat" látott; mellettük katonák vonultak, köztük „befont hajú, szőke amazonokkal".[4] Ez volt a Vörös Hadsereg: éhes, dühös, kimerült, csatákban keményre kalapált férfiak és nők, néhányan még ugyanabban az egyenruhában, amelyet két évvel korábban Sztálingrádnál vagy Kurszknál viseltek, és amit láttak, hallottak és műveltek, az mostanra mindnyájukban felébresztette a brutalitást.

A végső szovjet offenzíva 1945 januárjában kezdődött, amikor a Vörös Hadsereg átkelt a Lengyelország közepét átszelő folyón, a Visztulán. Az „Ivánok" gyors ütemben masíroztak keresztül a romokban álló Nyugat-Lengyelországon és a balti államokon, hogy aztán Budapestet egy borzalmas ostrom után február közepén, Sziléziát pedig márciusban hódítsák meg. A kelet-poroszországi Königsberg elleni támadásuk áprilisban fejeződött be.

Ekkorra már két hatalmas hadseregcsoport: az Első Belorusz Front és az Első Ukrán Front készült a végső rohamra a berlini elővárosokban. Hitler április 30-án követett el öngyilkosságot. Egy héttel később, május 7-én Alfred Jodl tábornok, a Wehrmacht főparancsnoksága nevében aláírta a szövetségesek előtti feltétel nélküli megadást.

Még most sem könnyű felbecsülni, mi történt Kelet-Európában a háború e végső öt hónapja alatt, mert nem mindenki őriz ugyanolyan emlékeket e véres hónapokról. A szovjet történetírásban a háború utolsó szakaszát mindig egyértelműen, felszabadítások sorozataként ábrázolják. A szabvány narratíva értelmében Varsó, Budapest, Prága, Bécs és Berlin felszabadult náci-Németország igája alól, diadalt diadal követett, a fasisztákat megsemmisítették, a lakosság ujjongott, és a szabadságot helyreállították.

Mások másképp beszélik el a történteket. A németek, különösen pedig a berliniek évtizedeken át nagyrészt hallgattak az 1945-ös májusi eseményekről és folytatásukról. Manapság azonban annál jobban emlékeznek a szovjet inváziót követő fosztogatásokra, az önkényes erőszakra és elsősorban a tömeges nemi erőszaktételre. Kelet-Európa más országaiban a Vörös Hadseregnek azt is felróják, hogy rátámadt a helyi partizánokra, akik a németek ellen harcoltak, de történetesen nem voltak kommunisták, és ugyancsak számon tartják a sorra kerülő esetleges vagy célzott erőszak hullámait. Lengyelországban, Magyarországon, Németországban, Csehszlovákiában, Romániában és Bulgáriában a Vörös Hadsereg megjelenését ritkán méltatják puszta felszabadulásként – inkább egy új megszállás brutális kezdetét látják benne.

Ugyanakkor sokak szemében a fenti ellentétes perspektívák sem nyújtanak teljes képet a történtekről. A Vörös Hadsereg megérkezése ugyanis embermilliók számára valóban felszabadulást jelentett. Szovjet katonák nyitották ki Auschwitz-Birkenau, Majdanek, Stutthof, Sachsenhausen és Ravensbrück kapuit. Ők ürítették ki a Gestapo börtöneit. Ők tették lehetővé, hogy számos zsidó elhagyhassa pajtákban és pincékben berendezett rejtekhelyét, és lassan visszatérjen a normálishoz valamelyest hasonlító életbe. Egy fogoly zsidó nő, Genia Zonabend kilépett egy kis kelet-németországi munkatábor kapuján, és betért az első német házakba, hogy enni kérjen. Mindenütt elutasításba ütközött, mígnem egy arra járó orosz meghallgatta panaszát, és ennivalón kívül – ahogy a nő felidézte – még mosakodáshoz való meleg vizet is szerzett neki.[5]

A szovjet segítség továbbá nemcsak a zsidókra terjedt ki. A Vörös Hadsereg megérkezése tette lehetővé, hogy az országuk nyugati részében élő lengyelek anyanyelvükön szólalhassanak meg, ami otthonukon kívül hosszú

évekig tiltott volt. A német nevekre átkeresztelt lengyel városok üzleteiről, trolibuszairól, vendéglőiről eltűntek a *Nur für Deutsche* („Csak németeknek") feliratok. Magában Németországban Hitler ellenfelei is örömmel fogadták a szovjet katonákat, és ugyanez igaz csehek és magyarok millióira is. „Kiszaladtam az udvarra, és megöleltem az első szovjet katonát, akit láttam", mesélte nekem egy magyar nő, és nem ő volt az egyetlen.[6] Egy honfitársa elbeszélte, mit jelentett neki és feleségének a Vörös Hadsereg megérkezése.

> Úgy éreztük, felszabadultunk. Tudom, ez közhely, és ezek a szavak mára jelentésüket vesztették, de akárhogy töröm a fejem, nem tudom jobban kifejezni, amit éreztünk. És nemcsak mi éreztünk így, amikor sírva és egymás kezét fogva ültünk a pincében: ott mindenki ugyanígy azt érezte, hogy végre más világ lesz, és mégiscsak érdemes volt megszületnünk.[7]

Ugyanerről beszélt nekem egy lengyel is: „Nem voltak velük kapcsolatban vegyes érzelmeink. Ők voltak a felszabadítóink."[8] Ám még a legharsányabban örvendők sem tagadták, hogy a Vörös Hadsereg óriási pusztítást hagyott maga után. Sokan, a történtekről beszámolva, „új mongol betörést" emlegettek, és idegengyűlöletet sugalló nyelven idézték fel a példátlan méretű erőszakot. George Kennannek az „ázsiai hordák" jutottak eszébe.[9] Márai Sándor emlékezete szerint ezek a katonák „egészen más emberi fajtát" képviseltek, „amelynek reflexeit, válaszait nem lehetett kiszámítani".[10] John Lukacs emlékeiben úgy élnek, mint sok „sötét, kerek mongol arc, résnyire vágott szemük közönyös és fenyegető".[11]

A kelet-európaiak részben azért látták idegenszerűnek a szovjet katonákat, mert azok gyanakvóak voltak velük szemben, és mert szemlátomást sokkolta őket Kelet-Európa anyagi javakban való bővelkedése. Az oroszokba a forradalom óta belenevelték a kapitalizmusban uralkodó szegénység, munkanélküliség és nyomor képzetét, illetve saját rendszerük felsőbbrendűségét. Ám még Kelet-Lengyelországba – az akkori Európa egyik legszegényebb vidékére – benyomulva is olyan egyszerű parasztokkal találkoztak, akiknek több csirkéjük, egy-két tehenük és több mint egy váltás ruhájuk volt. Vidéki kisvárosokban kőtemplomokat, kövezett utcákat és biciklizők embereket láttak – megannyi ismeretlen jelenséget az akkori Oroszország legnagyobb részében. A gazdaságokban jól épített csűröket, szabályos sorokban elvetett növényeket találtak. Mindez, a vidéki Oroszország kétségbeesett szegénységéhez, sáros útjaihoz és fából készült parányi viskóihoz képest kivételes jólétet tükrözött.

Amikor aztán meglátták a königsbergi templomokat, a budapesti lakásokat, az antik bútorokkal berendezett berlini otthonokat, vagy a szerintük elképzelhetetlen fényűzésben élő „fasiszta" nőket, a titokzatos vízöblítéses illemhelyeket, az elektromos használati tárgyakat, akkor érte őket az igazi sokk. „Katonáink látták a kétszintes elővárosi házakat, elektromossággal, gázzal, fürdőszobával és gyönyörűen ápolt kerttel. Embereink látták a gazdag burzsoák villáit Berlinben, a kastélyok, birtokok és udvarházak hihetetlen fényűzését. És katonák ezrei ismételgetik ugyanezeket a dühös kérdéseket, amikor körültekintenek maguk körül Németországban: »De miért jöttek hozzánk? Mit akartak?«"[12]

Törték a fejüket a magyarázaton. Az egyik politikai tiszt Moszkvába küldött levelében rávilágított: „Ez itt egy, a munkaerő kizsákmányolására épült kulák mezőgazdaság. Ezért látszik minden gazdagnak és tetszetősnek. És ha a mi Vörös Hadseregünk katonái, különösen a politikailag éretlenek, akik kispolgári szemlélettel viszonyulnak a magántulajdonhoz, akaratlanul is összehasonlítják a kolhozt a német gazdaságokkal, az utóbbiakat dicsőítik. Még a tisztjeink között is akadnak, akik a német viszonyokat csodálják..."[13] Az is lehet, hogy mindent összelopkodtak. Egy katona így írt haza: „Mindabból, amit látunk, nyilvánvaló, hogy Hitler egész Európát kirabolta, a maga vérrel szennyezett Fritzei kedvéért. Juhaik a legjobb orosz merinói fajta, üzleteikben az európai üzletek és gyárak áruját halmozzák fel. A közeljövőben ezek az áruk az orosz üzletekben tűnnek majd fel mint megannyi hadi trófea."[14]

Így aztán visszalopták a lopott holmit. Németországon kívül Lengyelországból, Magyarországról, Csehszlovákiából, a balti és balkáni államokból raboltak el szeszes italokat, női fehérneműt, bútort, edényeket, kerékpárokat, vászonneműt. A karóráknak mintha mitikus jelentőségük lett volna az orosz katonák szemében; ha tehették, egyszerre ötöt-hatot is csatoltak a karjukra. Az ikonikus fényképet az orosz katonáról, aki kitűzi a szovjet zászlót a berlini Reichstag tetejére, retusálni kellett, hogy az ifjú hős karjáról eltüntessék az órákat.[15] Budapesten a rögeszmés karóravadászat része maradt a helyi folklórnak, és bizonyára hozzájárult a Vörös Hadseregről kialakuló közvéleményhez. Néhány hónappal a háború után egy budapesti moziban a híradó jeleneteket mutatott a jaltai konferenciáról. Amikor Roosevelt elnök Sztálinhoz fordulva felemelte a karját, több néző is bekiabált: „Vigyázz az órádra!"[16] Hasonló volt a visszhang Lengyelországban, ahol a gyerekek éveken át úgy „játszottak" szovjet katonákat, hogy azt kiabálták: „*Davaj csaszü!*" – „Ide az óráddal!"[17] A hatvanas évek végén egy gyerekeknek szóló közkedvelt, a háború alatt játszódó lengyel televíziós sorozat egyik jelenetében orosz és lengyel katonák táboroznak elhagyott német épületekben, lopott órák hatalmas kollekcióját fitogtatva.[18]

Sokak számára az ilyen tolvajlások vetítették előre azt a keserves csalódást, amely a szovjet csapatok érkezését oly mohón váró emberekre leselkedett. Márai számol be egy idős férfiról, „egy tiszteletre méltó, pátriárka-jelenségről", aki ünnepélyesen fogadta első szovjet látogatóját, és kinyilatkoztatta, hogy zsidó:

> Az orosz elmosolyodott, leakasztotta nyakából a géppisztolyt, odalépett az öreghez, orosz szokás szerint szelíden – jobbról és balról – arcon csókolta. Azt mondotta, ő is zsidó. Egy ideig némán, barátságosan szorongatta az öreg kezét.
>
> Aztán visszaakasztotta nyakába a géppisztolyt, és felszólította az öregurat, egész házanépével álljon a sarokba és forduljanak, felemelt karral, a fal felé; majd ezután az orosz lassan, kényelmesen kirabolta őket.[19]

Voltak szovjet katonák, akiket mindez mélységesen felzaklatott. Évekkel később Vaszilij Grosszman, az író elmondta lányának, hogy a Vörös Hadsereg a szovjet határt átlépve „hátrányára változott meg". Felidézte az éjszakát, amikor egy német házban aludt, több más orosz katonával, köztük egy ezredessel, aki „felséges alak... jó orosz arca van", és úgy elfáradt, hogy majdnem összeesett. „Egész éjjel zajokat hallunk abból a szobából, ahol a fáradt ezredes tartózkodik. Reggel köszönés nélkül távozik. Bemegyünk a szobájába: káosz, az ezredes vérbeli zabrálóként ürítette ki a szekrényeket."[20]

Amit nem loptak el, azt sok esetben elpusztították. A berlini és budapesti utcai harcok sok – mai kifejezéssel – járulékos kárt okoztak, de a Vörös Hadsereg zabolátlan kedvtelésből, látszólag öncélúan is rombolt. Gnieznóban, a lengyel kereszténység bölcsőjében a szovjet tankok szándékosan döntöttek romba egy minden katonai jelentőség híján lévő, ezeréves székesegyházat. Korabeli (és aztán hetven éven át rejtegetett) fényképeken látható, ahogy a tankok a város főterén állva mindennemű provokáció nélkül tüzelnek az ősi épületre.[21] Miután Breslau városát bevették, a szovjet katonák szántszándékkal felgyújtották az óváros épületeit, porrá s hamuvá változtatva az egyetemi könyvtár felbecsülhetetlen értékű könyvgyűjteményét, valamint a város múzeumát és több templomát.[22]

Mind a fosztogatás, mind a pusztítás hónapokon át tartott, bár az idő múlásával kifinomultabb lett, és hivatalosan a „jóvátétel" formáját öltötte. Ám hónapokig tombolt a nem hivatalos rablás is. Keletnémet hivatalos személyek még 1946-ban is arról panaszkodtak, hogy Szászországban sok szov-

jet tiszt magánlakásokban rendezkedett be, és a helyi kastélyokból szász állami gyűjteményekhez tartozó bútort, festményeket és porcelánt rendelt. „Ha pedig elhagyják a környéket, mindent magukkal visznek." A Reichenbach melletti Friesen-kastély tulajdonosa elpanaszolta, hogy egy 4000 birodalmi márka értékű asztalt, három 11 500 birodalmi márka értékű szőnyeget, egy 18 000 birodalmi márka értékű rokokó fiókos szekrényt és egy 5000 birodalmi márka értékű mahagóni íróasztalt vittek el tőle. (A birodalmi márka – a Reichsmark – volt a háború előtti korszak valutája.) Arról, hogy a zsákmányból bármit is visszaadtak volna, nincs adat.[23]

Borzalmasabbak és politikai szempontból végső soron sokkal jelentősebbek voltak a polgári személyek ellen intézett erőszakos támadások, amelyek korántsem Berlin elestével kezdődtek, hanem már akkor, amikor a Vörös Hadsereg átvonult Lengyelországon. E támadások intenzitása már Magyarországon megnőtt, és a Németországba való benyomulással bámulatos szintre emelkedett. Azok, akik útjukba kerültek, úgy látták, mintha a Vörös Hadsereg brutális, feldühödött katonáit féktelen bosszúvágy emésztené. Felbőszítette őket barátaik, feleségük, gyermekeik halála, felszították indulataikat a felperzselt falvak és a tömegsírok, amelyeket a németek Oroszországban hátrahagytak. Grosszman egyszer látott az országúton egy szovjet gyerekek százaiból álló s kelet felé tartó menetet: most szabadultak a német fogságból. Az út mentén szovjet katonák és tisztek sorakoztak mintegy ünnepélyesen, „nagyon figyelmesen nézve az arcokat": apák voltak, akik Németországba deportált fiaikat-lányaikat keresték. „Az egyik ezredes több órát állt ott kihúzva magát, komoran, sötét, mélabús arccal. Sötétedéskor ment vissza az autójához: nem találta meg a fiát."[24] Ám a Vörös Hadsereget éppúgy felbőszíthették saját parancsnokaik is, a szívtelen taktikai húzások, az állandó fenyegetőzés, a besúgók alkalmazása, valamint a saját veszteségeik. Catherine Merridale történész, aki veteránok százaival készített interjút, úgy gondolja, a katonák gyakran politikai jellegű dühnek adtak hangot: „A Vörös Hadsereg katonái (...) akár tudatosan, akár öntudatlanul, hamarosan azt a haragot fejezték ki, amely az állami elnyomás és a honi erőszak évtizedei alatt gyülemlett fel bennük."[25]

E düh igazi hevességét az újonnan megszállt területek nőlakossága szenvedte el. Korosztálytól függetlenül erőszakolták meg csoportosan és utána néha meggyilkolták őket. Habár Alekszandr Szolzsenyicin orosz író közismertebb a Gulag krónikásaként, 1945-ben ő is bevonult a Vörös Hadsereggel Kelet-Poroszországba, ahol iszonyatos jeleneteknek volt tanúja, és ezeket versbe is foglalta:

Fal tövén tompa nyöszörgés:
Az anya csupa seb, de él.
A matracon kicsi lánya
Halott. Hányan voltak arra,
Egy szakasz, egy század is tán?
Asszonyt csináltak a lányból,
Az asszonyból holttetemet.
A jelszavak egyszerűek:
Nincs felejtés, megbocsátás!
Vérért vért! Szemet szemért!*[26]

Az ilyen bosszúállások gyakran politikamentesek voltak, és még csak nem is irányultak szükségszerűen németek vagy a nácikkal rokonszenvezők ellen. Ahogy Grosszman feljegyezte, „A táborokból kiszabadított szovjet lányok sokat szenvednek manapság. Ma éjszaka egyesek közülük a mi tudósítóink szobájában rejtőznek. Éjszaka sikoltások vernek föl: az egyik tudósító nem tudott ellenállni a kísértésnek." Emlékirataiban Lev Kopeljev, aki ebben az időben a Vörös Hadsereg politikai tisztje volt, egy orosz lány sorsáról számol be, aki kényszermunkásként sínylődött Németországban, de tévedésből németnek hitték. „Szép volt, fiatal, derűs, aranyló haja a hátára omlott. Néhány, bizonyára részeg katona meglátta az utcán – »hóha, Fritzie, hóha, te szajha!« –, és géppisztolysorozat fúródott a hátába. Egy órát sem élt. És folyton azt kiáltozta: »De miért?« Éppen megírta az édesanyjának, hogy hamarosan hazamegy."[27]

Időnként lengyel női kényszermunkások voltak az áldozatok, akik balszerencséjükre a Vörös Hadsereg útjába kerültek: „Ekkor őrjöngő sikoltás hallatszott, és egy lány rohant a raktárba; hosszú, befont szőke haja zilált, ruhája felszakítva a mellén. Éles hangon kiáltozta: „Lengyel vagyok! Jézus-Mária, lengyel vagyok!" Két harckocsizó üldözte, mindkettő fekete sisakban. Egyikük holtrészeg volt."[28] Amikor Kopeljev közbe akart lépni – elméletben a nemi erőszakért helyszíni kivégzés járt –, társai kikeltek ellene, és azt morogták: „Szép kis parancsnokok... Lelőnék a saját embereiket egy német kurva miatt." Ugyanígy szidalmazták, amiért tiltakozott, amikor bajtársai lelőttek egy gyengeelméjű öregasszonyt mint állítólagos kémet. „A saját embereidre támadnál egy tetves német banya miatt?"[29]

* N. Kiss Zsuzsa fordítása.

A nemi erőszak és az erőszak egyéb formái elborzasztották a helyi kommunistákat, akik azonnal felismerték a várható politikai hatást. A nyilvánosság előtt ezeket a cselekményeket „szovjet egyenruhába öltöztetett diverzánsoknak" tulajdonították. A helyi kommunisták suba alatt kérvényeket intéztek a hatóságokhoz, hogy segítsenek az ilyen akciók elhárításában. Egy lengyel biztonsági tiszt 1945 februárjában elpanaszolta a lengyel hadsereg propagandafőnökének, hogy a Vörös Hadsereg katonái „olyan bánásmódban részesítik a lengyeleket, amely árt a lengyel–szovjet barátságnak, és gyengíti a hálát, amelyet a poznańiak éreztek felszabadítóik iránt. (...) A nők megerőszakolása sűrűn előfordul, néha a szülők vagy a férj jelenlétében. Még gyakoribbak azok a helyzetek, amikor katonák, általában fiatalabb tisztek, nőket hurcolnak a szállásukra (néha azzal az ürüggyel, hogy sebesülteket kell ellátniuk), és ott támadnak rájuk."[30]

Mások tagadni próbálták az ilyen cselekményeket. Egy magyar, akkoriban kommunista érzelmű fiatalember elmagyarázta, hogy ő nem tudott semmiféle nemi erőszakról: „A mi családi körünkben ezt »náci rágalomnak« értelmezték volna. (...) Ekkoriban még meggyőződéssel hittük, hogy ők (a szovjetek) új emberek." Csakhamar azonban azt tapasztalták, hogy az „új emberek" nemigen felelnek meg a várakozásnak. Egy alkalommal az illetőnek felelősséget kellett viselnie egy csoport fiatal oroszért: „Éjjelente rendszeresen kiugrottak az ablakon, hogy valahol leigyák magukat vagy szajhákat csípjenek fel, és ez nagyon kínos helyzetbe hozott bennünket. Ők hoztak kínos helyzetbe. Nem jelentettük fel őket, de tudtunk a dologról..."[31]

Voltak, akiket személyesen érintettek az események. Robert Bialek, egy az akkor német városnak tekintett Breslau kevés aktív földalatti kommunistája közül, ünnepélyesen tette tiszteletét a várost elfoglaló szovjet parancsnokoknál, hogy mint kommunista, felajánlja nekik segítségét – és arra ért haza, hogy feleségét megbecstelenítették. Számára ez volt a vég kezdete. „Két közönséges orosz katona vadállatias ösztönei miatt megtörtént, amit a nácik sem kínzással, sem a legravaszabb rábeszéléssel nem értek el: a fejemre omlott a világ." Azt kívánta, „bárcsak annyi barátomhoz hasonlóan én is el volnék temetve a város romjai alatt".[32]

Gyakran és találóan jegyezték meg, hogy a szexuális erőszaknak ezt a hullámát sem Németország, sem más országok vonatkozásában nem tervezték meg előre, és nincs is dokumentum, amely az ilyen támadásokat „elrendelné". Ám ugyanígy az is igaz, hogy a Kopeljevhez és Szolzsenyicinhez hasonló tisztek tapasztalata szerint közvetlen feljebbvalóik nem sokat törődtek az ilyen akciók leállításával, és legalábbis a megszállás első hónapjaiban

a nemi erőszakot és az alkalmi, véletlenszerű emberöléseket szemlátomást eltűrte minden illetékes. Bár döntésre a helyi parancsnokok voltak hivatva, ez a tolerancia a lehetséges legmagasabb szintről eredt. Amikor Milovan Đilas jugoszláv kommunista Sztálinnál tett panaszt a Vörös Hadsereg viselkedése ellen, a szovjet vezér szégyenletes módon megkérdezte: „Hát, Đilas, aki író, nem tudja mi az emberi szenvedés? mi az emberi szív? Nem érti meg, hogy a katona, aki vértócsákon, tüzeken át ezernyi kilométereket tett meg, elcicázik egy fehérnéppel vagy valami apróságot elvesz?"[34]

Ezt a fajta „megértést" táplálta a németekről és Németországról szóló szovjet propaganda is, amely a Berlin elleni végső támadás idején vált különösen vérszomjassá, és ilyen hatással volt a németek megalázására irányuló szándék is. „Ne számold a napokat, ne számold a mérföldeket. Csak azt számold, hogy mennyi némettel végeztél eddig. Gyilkold a németeket – ezért imádkozik édesanyád is. Gyilkold a németeket – Ezt kiáltja az orosz föld."[35]

Még ha a fosztogatást, az erőszakcselekményeket, a nők megbecstelenítését nem írta is elő politikai terv, mély és hosszan tartó politikai hatással voltak minden, a Vörös Hadsereg által megszállt területre. Egyfelől az erőszak kétségeket ébresztett az emberekben a szovjet uralom felől, és gyanússá tette a kommunista propagandát csakúgy, mint a marxista ideológiát. Ugyanakkor az erőszak, különösen a nemi erőszak férfiakban és nőkben egyaránt félelmet és rettegést keltett. A Vörös Hadsereg brutális volt, hatalmas volt, és nem lehetett feltartóztatni. A férfiak nem védhették meg a nőket; a nők nem védhették meg önmagukat; és sem a férfiak, sem a nők nem védhették meg gyermekeiket és javaikat. A borzalomról, amelyet ezek az akciók keltettek, nem lehetett nyíltan beszélni, és a hivatalos reagálások homályosak vagy kitérőek voltak. Magyarországon a budapesti Nemzeti Bizottság 1945 februárjában felfüggesztette az abortuszok tilalmát, anélkül, hogy ezt világosan megokolta volna. 1946 januárjában a magyar népjóléti miniszter is burkoltan fogalmazott rendeletében: „Az ország területén történt átvonulás és az azt követő általános zűrzavar folyományaként számos olyan gyerek született, kiket tartásra kötelezett hozzátartozóik a családban gondozni nem kívánnak (...) Felhívom ennél fogva az árvaszéket (...) minden olyan csecsemőt nyilvánítson elhagyottá, akik a születési hely felszabadulásának időpontját követő 9 hónapon túl, de 18 hónapon belül született."[36]

Még a személyes reakciók is gyakran érzéketlenek és felületesek voltak, és a lényegük az volt: hát mit lehet erre mondani? Sok évvel később egy ékesszólónak ismert keletnémet lelkész, aki a szovjet invázió idején még gyerek volt, még mindig dadogott és kereste a szavakat, amikor emlékezni próbált:

„Bejöttek az oroszok, aztán megtörtént a számos nemi erőszak, hihetetlen volt. Az ember egyszerűen nem tudja elfelejteni. Én tizenöt éves voltam... egyes nők elrejtőztek, megfogtak másokat, az anyámat, nagyon nehéz volt... Borzalmas volt, és ugyanakkor megkönnyebbülést is éreztek, amiért élve megmenekültek. Bennem különös feszültség volt."[37]

A szovjetek megszállta Európában csak egyszer beszéltek egyértelműen és a nyilvánosság előtt a tömeges nemi erőszakról. 1948 novemberében a keletnémet hatóságok nyilvános vitát rendeztek a témáról a berlini „Szovjet Kultúra Házában". A megbeszélést Rudolf Herrnstadt újságíró kezdeményezte – akkoriban a *Berliner Zeitung* című fővárosi napilap, később a hivatalos pártlap, a *Neues Deutschland* főszerkesztője –, aki provokatív cikket írt „Az oroszokról és rólunk" címen. A vita hatalmas tömeget vonzott; annyian gyűltek össze, hogy a *Neues Deutschland* később azt panaszolta: a terem „túl kicsi volt a téma komoly megvitatásához".

A vitát maga Herrnstadt nyitotta meg, aki provokatívan megismételte a *Neues Deutschland*-ban néhány napja megjelent cikke lényegét. Kijelentette, hogy Németország „nem küzdheti le mostani nehézségeit a Szovjetunió korlátlan támogatása nélkül", és elítélte a dühöt és a neheztelést, amelyet a nagyközönség a Vörös Hadsereggel szemben táplál. Lekicsinylőn nyilatkozott azokról a hallgatóiról, akik arról beszélnek, hogy „a sógoruktól, aki az út szélén állt, ellopták a biciklijét, holott egész életében a kommunistákra szavazott". Honnan tudhatná a szovjet hadsereg, hogy az illető kommunista? Miért nem harcolt a Vörös Hadsereggel a nácik ellen? Miért álldogál az egész német munkásosztály az út szélén, várva, hogy megváltsák?

A vita négy órán át tartott, és másnap este folytatták. De az idő múlásával a hangsúly fokozatosan eltolódott az ellopott kerékpárokról. Egy döntő pillanatban felállt egy nő, és kijelentette: „sokan közülünk olyan dolgokat tapasztaltak, amelyek meghatározzák viszonyunkat a szovjet hadsereg tagjaihoz". Továbbra is eufemisztikus kifejezéseket használva utalt „a félelemre és bizalmatlanságra, amelyet egy bizonyos egyenruha viselői iránt érzünk". A vita jegyzőkönyvét olvasva különös pontossággal világosodik meg, hogy minden jelenlévő azonnal felfogta: valójában nem a lopásokról, hanem a nemi erőszakról van szó.

Egymás után hangzottak el a szovjet magatartást igazoló érvek. A németeknek meg kell tanulniuk, hogy józan ésszel győzzék le az érzelmeket. A németeknek folytatniuk kell az osztályharcot. A háborút a németek kezdték. A németek brutalitása formálta brutálissá az oroszokat. Mindazonáltal előkerült néhány ellenérv – néhány nő ellentámadásba ment át, mások azt tudakolták, hogyan bánnak az orosz nőkkel odahaza –, míg végül, a második estén, felállt egy orosz tiszt, és lényegében lezárta a vitát. Kijelentette: „senki sem szenvedett annyit, mint mi. Hétmillióan haltak meg, huszonötmillióan vesztették el otthonukat. (...) Miféle katona érkezett 1945-ben Berlinbe? Turista volt? Vagy talán meghívott vendég? Nem – e katona mögött több ezer kilométer felperzselt szovjet föld terült el. (...) Esetleg itt talált rá elrabolt jegyesére, akit rabszolgamunkásnak hurcoltak el..."

E felszólalás után a nyilvános vita véget ért: ilyen érvekre nem születhetett igazi válasz. A tiszt szavai a jelenlévőket nemcsak a németek háborús felelősségére és a Vörös Hadsereg szenvedélyes bosszúvágyára emlékeztették, hanem arra is, hogy értelmetlen megpróbálni mondani róla vagy tenni ellene bármit.[38]

Folytatódott a hivatalos hallgatás. De sem Németországban, sem Magyarországon, Lengyelországban vagy másutt nem enyészett el a tömeges nemi erőszak, a fosztogatás és az egyéb erőszakos cselekmények emléke, növelve, a vitán megszólaló berlini asszony szavaival, „a félelmet és bizalmatlanságot, amelyet egy bizonyos egyenruha viselői iránt érzünk". És ez a félelem jócskán túlélte az erőszak megszűntét.[39] Idővel világossá vált, hogy az érzelmeknek – félelemnek, szégyennek, haragnak, hallgatásnak – ez a sajátosan erős együtthatása hozzájárult egy új rendszer kikényszerítésének lélektani megalapozásához.

A neheztelést nem csak az erőszak váltotta ki. A háború után alig néhány évvel a Szovjetunió támogatta Kelet-Európa gyors iparosítását – de előtte Sztálin háborús jóvátételt követelt. A gyakorlatban ez a szó szoros értelmében a régió iparának leszerelésével járt, és a folyamat bővelkedett hosszú távú következményekben. Akárcsak a tömeges nemi erőszak, a német gyárak tömeges kifosztása is – több más tényezővel egyetemben – a bosszú egy válfajának tűnt. Műalkotásokkal, magánlakások értékeivel, sőt töméntelen régi és modern, a szovjet tudósok számára alig használható levéltári anyaggal (így a liechtensteini nagyhercegség, a Rothschild család, a holland szabadkőművesek levéltári dokumentumaival) egyetemben elrabolták olyan felszereléseket és javakat is – csődarabokat, törött gépeket –, amelyekre a Szovjetuniónak semmi szüksége nem volt. A szakszerű kezelést igénylő ipari felszerelések becsomagolásához találomra szedtek össze embereket az utcán; következésképpen a szóban forgó javak minden bizonnyal kárt szenvedtek.

Ellentétben az óra- és biciklilopásokkal, ezeket a nagybani jóvátételeket nagyon gondosan előre, már 1943-tól kezdve, megtervezték, noha a szovjet hatóságok jól tudták, miféle következmények várhatók. Éppen akkor, amikor a háború menete megfordult, Eugene Vargas (egy magyar szárma-

zású szovjet közgazdász, akit magyar nevén, Varga Jenőként is ismertek), a Szovjet Világgazdasági és Világpolitikai Intézet vezetője tanulmányt írt a várható tömeges jóvátételekről, kifejtve, hogy ha ezeket helytelenül intézik, „elidegeníthetik a munkásosztályt" mind Németországban, mind másutt. Vargas úgy gondolta, helyesebb a kifizetéseket nem pénzben, hanem áruban lebonyolítani, mivel az előbbi esetben a folyamat a kapitalizmust és a bankárokat is mozgósíthatja. Továbbá úgy vélte, hogy a Tengely azon országait, amelyek a szovjet jellegű kommunizmust tették magukévá, fel kellene menteni mindennemű jóvátétel alól.[40] Vargas, valamint Vjacseszlav Molotov szovjet külügyminiszter végül a jóvátétel vegyes formája mellett döntött: ez kiterjedt a német tulajdon elkobzására Németországon kívül, valamint a mezőgazdaság radikális átalakítására Németországon belül, továbbá a német vállalatok leszerelésére és munkaerőik eltávolítására (ez utóbbiak kényszermunkára a Szovjetunióba szállíthatók), valamint a németországi életszínvonalnak szovjet szintre való süllyesztésére. Később mindezeket Németország szovjet zónájában többé-kevésbé Vargas elképzelése szerint végre is hajtották.[41]

A többi szövetséges hatalom tisztában volt ezekkel a tervekkel. Sztálin először a teheráni értekezleten beszélt róluk, a jaltai találkozón pedig a szovjet küldöttség még Németország feldarabolására is javaslatot tett – a Rajna-vidék és Bajorország önálló állammá vált volna –, továbbá előterjesztette Németország ipari felszerelése háromnegyed részének leszerelését, amelyből 80 százalék a Szovjetuniót illetné. Előkerült egy légből kapott – tízmilliárd dollárra rúgó – szám is: Sztálin szerint ennyi „járna" a Szovjetuniónak. Mindebből némi, enyhének mondható vita keletkezett, Churchill pedig rámutatott, hogy az első világháború után Németországra kirótt szigorú szankciók aligha szültek békét Európában. Roosevelt azonban nem óhajtott vitatkozni. Saját pénzügyminisztere, Henry Morgenthau Jr. ugyancsak Németország feldarabolása és iparának megszüntetése mellett tört lándzsát, és az országot merőben mezőgazdasági társadalomként képzelte el.[42] A problémát Potsdamban sem sikerült megoldani; a jóvátételekről még 1947 folyamán is tartott a vita, és bár a Szovjetunió benyújtotta a számlát a teljes pusztításról, amelyet a nácik a Szovjetunióban véghezvittek – a pontosság kedvéért ez az összeg 128 milliárd dollárt tett ki –, ilyen értelmű szerződés soha nem jött létre.

Végső soron az ügy nem sokat számított, lévén hogy a többi szövetséges hatalomnak nem állt módjában befolyásolni a Vörös Hadsereget abban, amit a maga németországi megszállási zónájában avagy, ha már erről van szó, bárhol másutt művel. 1945 márciusára egy szovjet bizottság már listát

állított össze a német vagyontárgyakról, és a nyár folyamán mintegy 70 000 szovjet „szakértő" már hozzá is látott elszállításuk ellenőrzéséhez.[43] Norman Naimark összegyűjtötte a szovjet külügyminisztérium megfelelő adatait: eszerint az invázió és 1945 augusztusának eleje között Kelet-Németországból 1 280 000 tonnányi „nyersanyagot" és 3 600 000 tonnányi „felszerelést" vittek el.[44] Ezek a számok éppoly légből kapottak lehettek, mint Sztálin 128 milliárd dolláros becslése, noha megbízható források szerint a Szovjetunió zónájában számon tartott 17 024 közepes és nagyméretű német gyárból több mint 4500-at szereltek le és szállítottak el. További ötven vagy hatvan nagy cég érintetlen maradt, de szovjet vállalattá alakult. 1945 és 1947 között a keletnémet ipari kapacitásnak egyharmada és fele közé eső része veszett oda.[45] Nagyon is reális módon ezzel kezdődött Németország kettéosztása. Noha semmi kétség afelől, hogy a többi szövetséges is „toborzott" német tudósokat és más szakértőket, az ország nyugati zónáiban hasonló méretű elszállításokra nem került sor. A szovjet jóvátételek nyomán Németország két felének gazdasági potenciálja azonnal távolodni kezdett egymástól.

Ám még ezek a számok sem tükrözik a teljes igazságot. A gyárakat össze lehet számlálni, de nincs mód nyomon követni a keleti zónából elszállított valuta, arany vagy akár élelmiszer-ipari termék mennyiségét. A szovjet zóna német hivatalnokai megpróbálták felmérni a folyamatot. A Jóvátételi Minisztérium aktái között mintegy hatvanöt, egyenként húsz-harminc tételt felsoroló kártya rögzíti részlegesen a veszteséget. Cikkek széles skáláját foglalják magukban, „68 hordó festéktől" földmérő műszerekig és a jénai Zeiss optikai művek lencséiig. E feljegyzések szerint a Vörös Hadsereg 1945 októberében még a lipcsei állatkert lakóinak eleségét is elkobozta. Néhány héttel később elkobozták magukat az állatokat is, és a jelek szerint Oroszországba szállították őket.[46]

Amellett, hogy tulajdonukról le kellett mondaniuk, egyes vállalatokat még a szállítási költségek kiegyenlítésére is köteleztek. Mások arra kényszerültek, hogy áron alul adják el árujukat. Egy babelsburgi szőnyeggyár tulajdonosa felháborodva panaszolta, hogy a piaci ár alatt kellett termékeiket eladniuk az oroszoknak – máskülönben a szállítmányért semmit sem fizettek volna.[47] Egy-egy gyár leszerelésével egyidejűleg a munkásokat is deportálták: egyszerűen vonatra rakták őket, azzal, hogy majd a Szovjetunióban új munkaszerződést kapnak.[48] Egyes gyártulajdonosok (valamint a lipcsei állatkert gazdája) Berlintől kértek kárpótlást, ám eredménytelenül. Hallgatók írtak levelet a Deutscher Rundfunk rádiótársaságnak – mint a korszak kevés azonosítható német hatósága egyikének –, s mind ugyanazt

kérdezték: hogyan fizeti meg nekik a német közigazgatás az oroszok által elvitt javakat? Mikor kapják meg fizetésüket azok, akik az oroszoknak dolgoznak?[49]

Komoly veszteségeket könyvelhetett el a magántulajdon is, néha azzal az indokkal, hogy nácik birtokolják, akár igaz volt ez a vád, akár nem. Az oroszok városi házakat, nyaralókat, lakásokat és kastélyokat foglaltak le – és nyomukban ugyanezt tették a német kommunisták is, akiknek „pártszékházakra", üdülőkre és – új kádereik részére – lakásokra volt szükségük.[50] Egyetlen magánautó sem volt biztonságban, és ugyanez mondható el a bútorokról is. Állítólag maga Zsukov marsall is több moszkvai lakást rendezett be igen elegánsan a maga személyes trófeáival.

A német munkások néha keményen küzdöttek gyáraik megmentéséért. Gyakran fellebbeztek a kommunista párthoz, abban a reményben, hogy az közbenjárhat az oroszoknál. A szászországi pártvezetők 1945-ben írásban tiltakoztak a pártszerveknél egy olyan vállalat leszerelése ellen, amely egyedül volt képes a helyi ipar ipari üveggel való ellátására. „Ha leszerelik – jelentették ki –, az számos további vállalatot fog sújtani." A vállalat megkereste a helyi szovjet parancsnokokat, valamint a helyi és tartományi pártvezetőket is – mindhiába. Így aztán végül a berlini pártközponthoz fordultak, hátha az közbenjár érdekükben. A Központi Bizottság gazdasági osztálya 1945-ben és 1946-ban tucatjával kapta az ilyen leveleket, de a legtöbb esetben nem segíthetett.[51]

Noha a veszteségek mértéke Németországban volt a legnagyobb, a jóvátételeket nemcsak német földön gyűjtötték be. Mint a nácik korábbi szövetségeseinek, Magyarországnak, Romániának és Finnországnak is hatalmas jóvátételt kellett fizetnie olaj, hajók, ipari felszerelés, élelem és üzemanyag formájában.[52] A magyarok hozzájárulását folyamatosan felül kellett vizsgálni, mivel a száguldó infláció megnehezítette az árak kiszámítását. A jelenlegi becslések 300 millió (1938-as) amerikai dollárra becsülik a Szovjetuniót, 70 millió dollárra a Jugoszláviát és 30 millió dollárra a Csehszlovákiát megillető magyar jóvátételt. Más megfogalmazásban a jóvátételi szállítások 1945/46-ban a magyar nemzeti össztermék mintegy 17 százalékát, 1946/47-ben pedig további 10 százalékát szívták el. Ezt követően a jóvátételi kifizetések évről évre a GDP mintegy 7 százalékát tették ki, mígnem 1952-ben a szállítmányok sorozata lezárult.[53]

A szovjet megszállás egyéb költségekkel is járt. A Vörös Hadsereg élelmezése és elszállásolása hatalmas terhet jelentett a magyaroknak, akik 1945 nyarán elpanaszolták, hogy a kiadások máris a kormány költségvetésének 10 százalékára rúgnak, és „az élelmiszerraktárak teljes kiürüléséhez" vezettek.

A magyarok emellett mintegy 1600 nem katonai szövetséges tisztségviselőt is elláttak – szovjeteket, amerikaiakat, briteket, franciákat –, ami szintén tetemes kiadással járt. A költségek között, amelyeket a brit és amerikai tisztségviselők precízen magyar vendéglátóikra hárítottak, voltak „autókról, lovakról, klubokról, üdülésről, villákról, golf- és teniszpályákról" kiállított számlák is. Nagy botrányt keltett 1946-ban egy halom virágüzletekben kitöltött számla is, amelyeket részletesen ismertetett a *Szabad Nép* nevű kommunista pártlap: a brit és amerikai küldöttségek egyes tagjai nagy mennyiségű virágot küldtek új magyar barátnőiknek, és elvárták, hogy ezt a kiadást is a magyar kormány fedezze.[54]

A szovjet küldöttség körül nem támadt hasonló botrány, mivel a szovjet tisztségviselők nem nyújtottak be számlákat. Ehelyett mindent, amire kedvük szottyant, hadizsákmánynak tekintettek, s egyaránt elkoboztak élelmiszert, ruhaneműt, egyházi kincseket és múzeumi tárgyakat. Rendszeresen törtek fel hivatali széfeket és lezárt páncéldobozokat, és kötegszámra vitték az immár értéktelen magyar valutát, a pengőt. Egy hírhedtté vált alkalommal a szovjet tisztek a magyarok tiltakozása ellenére szereltek le egy angol-amerikai izzógyárat, és a zsákmányt a Szovjetunióba vitték. A jóvátételek e „vad" időszakában mintegy száz további gyárat is elszállítottak.

Még bonyolultabb volt a magyarországi német tulajdon ügye. Ezeket a vagyontárgyakat, a potsdami szerződés értelmében, a Szovjetuniónak kellett átadni. Noha készült egy kezdeti lista – először húsz nagy gyárról és bányáról, majd további ötven vállalatról –, nem volt könnyű kideríteni, mi az, ami Magyarországon „németnek" tekintendő, és mi az, ami nem. A gyakorlatban osztrák és cseh vállalatokat foglaltak le, továbbá olyan cégeket, ahol a részvényesek egy része – nem szükségképp a többsége – német volt. Az olyan zsidó javakat, amelyeket korábban a németek koboztak el, most az oroszok vették birtokba. Az oroszok eközben erkölcsi jogra hivatkoztak, mivel „ezek a vállalatok a német háborús gépezet birtokában voltak, vagyis a Szovjetunió elpusztításának céljait szolgálták".[55] A magyarokkal szembeni jóvátételi követelések csak 1946-ban kezdtek csökkenni, akkor, amikor az infláció elszabadult, és az ország gazdasági stabilitása veszélybe került.

Ám a megszállás költségei nemcsak a Tengely országait terhelték. Bár ezt akkoriban kevesen tudták, a nemzetközi megegyezésekkel dacolva még Lengyelországot is jóvátételre kötelezték. Szovjet katonai levéltárak dokumentumai bizonyítják, hogy többek között leszereltek és elszállítottak egy Poznań melletti traktorgyárat, egy bydgoszczi fémfeldolgozó üzemet és egy toruńi nyomdát; mindezek Lengyelországnak olyan vidékein helyezkedtek el, amelyek a háború előtt nem tartoztak Németországhoz. Az ilyen elkobzá-

sok igazolása – hogy tudniillik „német" tulajdonról van szó – fölöttébb kétséges, tekintettel arra, hogy a lengyelországi (akárcsak a magyarországi) „német" tulajdon jelentős részét annak idején lengyelektől vagy zsidóktól kobozták el.[56]

Újonnan hozzáférhető levéltári felfedezéseknek köszönhetően ma már nyilvánvaló, hogy a Szovjetunió gondosan megtervezte a felső-sziléziai „német" tulajdon leszerelését és elszállítását is, holott ez a régió a háború előtt Lengyelországhoz tartozott (a megtévesztően elnevezett, mert északon fekvő Alsó-Szilézia a háború előtti német birodalom része volt). 1945 februárjában Sztálin különbizottságot nevezett ki, hogy kinyomozza és leltárba foglalja a háborúban „elnyert" tulajdont, azzal a céllal, hogy azt a Szovjetunióba szállítsák. Márciusig a bizottság már elrendelte, hogy szereljenek le és szállítsanak el egy acélgyárat, valamint egy acélcsöveket előállító üzemet, továbbá szállítsanak el más gyárakból is kohókat és szerszámgépeket; ez utóbbiak abban a Gliwicében és környékén helyezkedtek el, amely a háború előtt Lengyelországhoz tartozott. Egyetlen ukrajnai acélgyárba például harminckét vonatrakomány – 1591 vagont megtöltő – felszerelés érkezett.

A következő hónapokban a Vörös Hadsereg még a német határtól igencsak távoli, Lengyelország délkeleti sarkában található Rzeszówból is elszállított gyári berendezéseket. Leszereltek több villamos erőművet is, csaknem minden esetben a lengyel hatóságok előzetes értesítése nélkül. Henryk Różański akkori iparügyi miniszterhelyettes később felidézte, hogy az oroszok lengyel vasúti síneket és vonatokat is elvittek: „Egyfajta játék kezdődött, amelynek során újra meg újra átfestették a vonatok emblémáit – a játék komoly konfliktust idézett elő a lengyel és az orosz vasúti munkások között." Egy ízben Różański Katowicéba utazott, ahol a helybéliektől megtudta, hogy a Vörös Hadsereg most üríti ki egy cink-oxidot előállító gyárat. A politikus bejelentés nélkül felkereste a helyszínt, és azt tapasztalta, hogy a gépek és a kohók már a hóban hevernek.

Tiltakozott a helyi szovjet hatóságoknál: elvégre lengyel gyárról volt szó, olyan területen, amely a háború előtt is lengyel volt; németek soha nem birtokolták, soha semmilyen jóvátételi szerződésben nem szerepelt. A szovjetek rá sem hederítettek. Hiába volt Lengyelország a szövetségesük, ők akkor is ellenséget láttak benne.[57]

A Vörös Hadsereg 1944-es és 1945-ös kelet-európai behatolását nem előzte meg gondos tervezés, és következményei – az erőszak, a fosztogatás, a jóvátétel, a nemi erőszak – sem alkották egy hosszú távú koncepció részét. A régióban való szovjet jelenlét járulékos eredménye volt a Szovjetunió elleni hitleri inváziónak, a Vörös Hadsereg sztálingrádi és kurszki győzelmeinek, valamint a nyugati szövetségesek azon elhatározásának, hogy akkor se nyomuljanak gyorsabban és messzebbre keleten, amikor ez módjukban állt volna. Ám téves a feltételezés, miszerint a szovjet vezetést korábban ne foglalkoztatta volna a régió katonai meghódítása, vagy hidegen hagyta volna őket a lehetőség. Ellenkezőleg, már nem is egyszer kísérleteztek a kelet-európai politikai rend megdöntésével.

Ha a Vörös Hadsereg katonáit sokkolta a Kelet-Európában tapasztalható viszonylagos jólét, a Szovjetunió alapítóit ez egyáltalán nem lepte volna meg, hiszen a régiót alaposan ismerték. Lenin hónapokig élt Krakkóban és a vidéki Lengyelországban.[58] Trockij hosszú éveket töltött Bécsben. Mind figyelemmel kísérték a német politikai életet, és a németországi, valamint a kelet-európai politikai eseményeket saját helyzetük szempontjából létfontosságúnak tartották.

Hogy megértsük e jelenség okait, hasznát vehetjük néminemű filozófiai és történelmi ismereteknek, mivelhogy a bolsevikok nem úgy olvasták Lenin és Marx műveit, ahogy az ma szokásos, vagyis mint egyetemi tananyagot vagy mint egyiket a nagyszámú történelmi elmélet közül: ők tudományos tényként kezelték ezeket. Lenin életműve (amelyet Trockij fejlesztett tovább) egyértelmű és ugyancsak „tudományos" elméletet foglalt magában a nemzetközi kapcsolatokról, miszerint az orosz forradalom csak az első lesz a hamarosan bekövetkező, nagyszámú kommunista forradalom sorában. Ezek a további forradalmak Kelet-Európában, Németországban, Nyugat-Európában, majd az egész világon fognak végbemenni; s ha majd az egész világot kommunista rendszerek kormányozzák, akkor megvalósulhat a kommunizmus utópiája.

Lenin maga, aki szilárdan hitt e fényes jövőben, teljes meggyőződéssel, sőt egyfajta vakmerő magabiztossággal utalt ezekre az eljövendő megrázkódtatásokra. „Zinovjev, Buharin és jómagam is úgy gondoljuk, hogy a forradalmat Olaszországban azonnal ki kellene élezni – írta 1920 júliusában egy Sztálinnak szóló feljegyzésben. – A személyes véleményem az, hogy e célból szovjetizálnunk kellene Magyarországot és talán Csehországot és Romániát is. Mindezt alaposan át kell gondolnunk."[59] Egy évvel korábban úgy hivatkozott „a polgári demokráciának és parlamentarizmusnak az egész világot átfogó összeomlására", mintha az már küszöbön állna.[60]

A bolsevikok nem óhajtották ölbe tett kézzel kivárni, amíg ezek a forradalmak kibontakoznak. Azt remélték, hogy a forradalom élcsapataként propaganda, fortély, sőt háborúskodás révén megkönnyíthetik az eljövendő felfordulást.[61] 1919 tavaszán létrehozták az inkább Kominternként emlege-

tett Kommunista Internacionálét; ez a testület hivatalosan is a kapitalista rendszerek lenini program szerinti megdöntését szolgálta. A programot olyan művek körvonalazták, mint a *Mi a teendő?* (Az 1902-ben megjelent könyvben Lenin indulatosan rohan ki a szociáldemokrácia és a baloldali pluralizmus ellen.)[62] A Komintern végcélja, ahogy Richard Pipes írta, „fegyveres fölkelés volt minden létező kormány ellen".[63]

Az első világháborút követő európai káoszban korántsem tűnt eltúlzottnak a lehetőség, hogy a létező kormányok mind összeomlanak. Az első néhány ingatag évben még az is elképzelhető volt, hogy Marx jövendölései először a saját országában válnak valóra. A versailles-i egyezmény a maga büntető szankcióival azonnal felszította Németországban az elégedetlenséget. A német elvtársak, az akkori világ legnagyobb és legszofisztikáltabb kommunista pártjának tagjai, nyomban a maguk javára akarták fordítani ezt a helyzetet. 1919-ben a német kommunisták Berlinben felkelések egész sorát robbantották ki. Néhány hét múlva az oroszországi forradalom két veteránjának segítségével Münchenben tört ki lázadás, amely rövid időre és nagyjából esélytelenül kikiáltotta a Bajor Szocialista Köztársaságot. Lenin lelkesen üdvözölte ezeket a fejleményeket. Hivatalos szovjet küldötteket irányítottak a bajor munkásszovjetekhez, akik éppen a kísérlet összeomlása előtt futottak be.

Ezek a németországi lázadások nem tekinthetők véletlennek. Az első világháború hasonlóan zűrzavaros befejezése hasonlóan kérészéletű kommunista rendszert hívott életre Magyarországon – abban az országban, amelyet ugyancsak szigorúan megbüntettek a háború utáni megállapodások, megfosztva a magyarokat területük kétharmadától. Akárcsak a németországi felkeléseket, Magyarország rövid marxista forradalmát is erős szovjet kapcsolatok jellemezték. Vezetője, Kun Béla tevékenyen részt vett az orosz forradalomban, létrehozta az első külföldi küldöttséget a szovjet kommunista párton belül, sőt még Leninnel és családjával is baráti viszonyba került. Kun 1919-ben Moszkva kérésére utazott Budapestre. Rövid, de emlékezetesen véres lázadása sok tekintetben a bolsevik forradalmat utánozta. Többek között a magyarországi szovjet köztársaság 133 napja alatt magukat „Lenin-fiúknak" nevező bőrkabátos alvilági elemek garázdálkodtak, a rendőrséget „Vörös Gárdának" nevezték át, az iskolákat és gyárakat államosították. Kun azonban, amilyen hanyag összeesküvő volt (egy ízben egy titkos pártdokumentumokkal megtömött aktatáskát felejtett egy bécsi taxiban), olyan ügyefogyott volt politikai vezetőként is. A magyarországi szovjet köztársaság szégyenletes véget ért: az országba betörtek a románok, és Horthy Miklós tengernagy vezetésével tekintélyuralmi rendszer jött létre.[64]

Moszkvában a bolsevikok az ilyen balszerencsés fordulatokat csak átmenetinek tekintették, arra hivatkozva: mi sem természetesebb, mint hogy a munkásosztály növekvő ereje láttán a reakciós erők is támadásba mennek át; és ugyanilyen természetes, hogy az imperialisták és kapitalisták foggal-körömmel küzdenek pusztulásuk ellen. A bámulatosan rugalmas marxi–lenini elmélet értelmében az ellenforradalom növekvő ereje csupán a forradalmi dagály erejét tükrözi. Minél nagyobb az ellenállás, annál valószínűbb a kapitalizmus előbb-utóbb bekövetkező bukása. Ennek így kell lennie – hiszen Marx megmondta. Zinovjev, a Komintern első vezetője, olyan bizonyosra vette e forradalmi hullám közeli felülkerekedését, hogy 1919-ben azt jósolta: „egy éven belül már el is fogjuk felejteni, hogy Európának küzdenie kellett a kommunizmusért; egy esztendő múlva egész Európa kommunista lesz".[65]

Bizakodott Lenin is. 1920 januárjában, amikor az orosz polgárháború a végéhez közeledett, jóváhagyott egy tervet a „burzsoá" és „kapitalista" Lengyelország elleni támadásra. Noha a konfliktusnak voltak politikai, történelmi és birodalmi gyökerei – a Lengyelország és Oroszország közötti új határ következtében korábbi cári területek a lengyel államhoz kerültek, és lengyel csapatok már harcban álltak ukrán területeik kibővítéséért –, az igazi *casus belli* ideológiai természetű volt. Lenin arra számított, hogy a háború egy lengyelországi kommunista forradalomba torkollik, amelyet hamarosan további kommunista forradalmak követnek Németországban, Olaszországban és másutt, így hát elrendelte egy lengyel forradalmi bizottság („PolRevKom") megalakítását, amely majd felkészül a szovjet-lengyelországi hatalom megragadására. Amikor nyáron összeültek Moszkvában a Komintern II. kongresszusának küldöttei, megünnepelték a bolsevik győzelmekről szóló mindennapi jelentéseket; ezeket a győzelmeket egy térképen tüntették fel, amelyet a Romanovok megüresedett trónja mellé akasztottak a falra.[66] Londonban az akkor miniszterhelyettesi rangban lévő Winston Churchill komoran azt jövendölte, hogy „a lengyel nemzet a szovjethatalom kommunista toldaléka" lesz.[67]

Általános és rendkívüli meglepetésre a háború a bolsevikok döntő vereségével ért véget. A fordulat 1920 augusztusában, a varsói csatával következett be, amelyet a lengyelek ma is a „visztulai csoda"-ként emlegetnek. A lengyelek nem csupán visszavonulásra kényszerítették a Vörös Hadsereget, hanem annak mintegy 95 000 katonáját is foglyul ejtették. A többiek fejvesztetten menekültek vissza keletre. A fiatal Sztálin epizódszerepet játszott az elbukott vállalkozásban: a délnyugati front politikai biztosaként a kommunikáció megszervezésében mondott csődöt a lengyel ellentámadás

során. A kommentárok szerint élete hátralévő részében továbbra is gyűlöletet táplált a „lengyel urak" és a „fehér arisztokraták" iránt.[68]

A bolsevikok csak e kínos vereség hatására vonták le a következtetést, miszerint a forradalomra még nem érett meg az idő. Lenin keserűen jegyezte meg, hogy a lengyel munkások és parasztok nem keltek fel kizsákmányolóik ellen; ehelyett „derék vöröskatonáinkat hagyták éhezni, tőrbe csalták, és halálra verték őket".[69] Sztálinra mint Lenin utódára hárult, hogy a vereséget a marxi elmélet egy új értelmezésével magyarázza ki. 1924-ben fanfárok harsogása közepette jelentette ki, hogy immár lehetségessé vált „a szocializmus egy országban való felépítése". A kifejezés ma banálisan hangzik, de a maga korában lényeges fordulatot hozott a forradalmi gondolkodásban – és egyszersmind előkészítette Sztálin szakítását legfőbb vetélytársával, az internacionalista Lev Trockijjal.

Ugyancsak e kijelentés nyomán változott meg apránként a Szovjetuniónak a külvilághoz fűződő viszonya is. Sztálin tételének hatására a nyugati országok fokozatosan kibővítették Moszkvával fenntartott kapcsolataikat. Az Egyesült Királyság 1924-ben részesítette diplomáciai elismerésben a Szovjetuniót. Kilenc évvel később Franklin Roosevelt, az új amerikai elnök ugyancsak diplomáciai viszonyt létesített a Szovjetunióval. Erre a lépésre részben Walter Duranty, a lelkes szovjetpártiként ismert moszkvai tudósító beszélte rá, aki az előző évben, noha tudott róla, agyonhallgatta az ukrajnai tömeges éhínséget. Duranty biztosította az elnököt, hogy – amint azt a *The New York Times*-ban meg is írta – „a »bolsevik« szó ideát jórészt levetkezte a hozzá tapadó titokzatosságot és terrort".[70] A Szovjetunió mindinkább „normalizálódik"; és ami lényegesebb, a jelek szerint végérvényesen saját határain belül rendezkedett be.

Mint kiderült, a nemzetközi forradalom gondolatát a Szovjetunió korántsem adta fel; a tervet csupán elhalasztották. És 1944-re a szovjetek arra készültek, hogy újból életbe léptessék.

3

A KOMMUNISTÁK

Aki becsmérel, a Pártra, a munkásosztályra hajít sarat...
Mert ostobán, vakon nem értik, az ellenségnek esik áldozatul...
Te állsz Pártunknak élén.

*Költemény Walter Ulbricht tiszteletére**[1]

NEVÜK EGYKOR VÖRÖS ZÁSZLÓKON jelent meg, arcképüket felvonulásokon emelték magasba. A kormányhivatalok nem nélkülözhették falra akasztott fényképüket. A nemzeti ünnepek csak jelenlétükkel válhattak teljessé. Hódolatot és félelmet sugalltak. Ha valahová beléptek, még legközelebbi barátaik is megválogatták szavaikat. Ám mindezeket a néha „kis Sztálinokként" emlegetett férfiakat – Walter Ulbrichtot Kelet-Németországban, Bolesław Bierutot Lengyelországban, Rákosi Mátyást Magyarországon – mára még saját hazájukban sem csodálja senki. Még hatalmuk csúcsán sem rendelkeztek totális hatalommal. A köréjük teremtett kultusz csak halvány másolata volt a Sztálin körüli kultusznak. Sztálint elvtársai gyakran ünnepelték „kiemelkedő géniuszként, Lenin halhatatlan ügyének folytatójaként" – mindezt ilyen szavakkal egyetlen kelet-európai utánzójáról sem állították.[2] Ugyanakkor egyetlen, a háború utáni Kelet-Európával foglalkozó beszámoló sem lehet teljes anélkül, hogy röviden ne vennénk szemügyre azokat a férfiakat, akiknek nevével és arcával valamikor országuk valamennyi utcáján találkozni lehetett.

Hármuk közül fiatalon alighanem Walter Ulbricht volt a legkevésbé ígéretes. Szegény szabó fiaként idő előtt kellett megszakítania iskolai tanulmányait, és asztalos lett. Belépett az Ifjúmunkások Művelődési Egyletébe, egyfajta szocialista klubba, amely ellenezte az ivást és a kártyajátékot, pár-

* N. Kiss Zsuzsa fordítása.

tolta viszont a komoly vitákat és a vasárnapi kirándulásokat. A klub tagjai piros kendőt kötöttek vándorbotjukra, és gyalogtúráikon marxista dalokat énekeltek. A jelek szerint a kommunista párt leendő főtitkárába ezek az ifjúkori élmények fanatikusan puritán nemi erkölcsöt ojtottak, amelyhez a terjedelmes és súlyos könyvek iránti mélységes tisztelet társult.[3]

Nemzedéke többi tagjához hasonlóan 1915-ben Ulbrichtot is besorozták a német hadseregbe. Mivel gyűlölte a katonaságot, 1918-ban dezertált, és mély hatással volt rá az ugyanezen év során Lipcsében lezajlott rövid életű munkásforradalom, amelynek szemtanúja volt. Nagyjából ugyanekkor fedezte fel magának a marxizmust. Ahogy egyik életrajzírója megjegyzi, „rátalált egy látszólag egyszerű, meggyőző formulára, amelynek segítségével kategóriákba rendezhette és megmagyarázhatta mindazt, amit tanult, hallott és látott. Íme megjelent az »igazság« – az az igazság, amelyet az uralkodó osztályok el akartak fojtani és eltitkolni az emberek elől."[4]

Ulbricht egész életében kitartott e nagyon egyszerű és nagyon világos hit mellett. Amikor az 1930-as évek végén megkezdődtek a moszkvai kirakatperek, szenvedélyesen támogatta Sztálin leszámolását „a náci fasizmus trockista kémeivel". Soha nem aggasztotta, hogy megannyi német elvtársa a Gulagban kötött ki, és ez talán nem is volt véletlen. Ulbricht közvetlen hasznot húzott a – nála műveltebb és tapasztaltabb – kommunista vezetők letartóztatásából, lévén hogy eltűnésük megkönnyítette az ő pályájának felszárnyalását. 1938-ban, egy különösen ádáz letartóztatási hullám után, ő lett a Kominternben a német kommunista párt képviselője, és Moszkvába költözött.

Még a Hitler és Sztálin közötti 1939-es paktum aláírása után is makacsul kitartott Sztálin mellett. Ez a mozzanat mély válságot robbantott ki a német kommunisták körében, akiket őszinte és szenvedélyes nácigyűlölet fűtött. Ulbricht egyike volt a keveseknek, akik nem inogtak meg. Amikor Sztálin, Hitler kérésére, több száz német kommunistát küldött haza a hitleri koncentrációs táborokba, Ulbricht még ezután is a „primitív" antifasizmus ellen agitált; ezen olyan antifasizmust értett, amely elítéli az olyan jelentéktelen árnyalatokat, amilyen a fasisztákkal kötött megegyezés. Meglehet, hogy éppen ekkor nyerte el a szovjet diktátor bizalmát.

Egy biztos: nem a karizmája segítette hatalomhoz. Egy náci tiszt, aki az egyik szovjet táborban találkozott vele, felidézte: jóllehet „vannak kommunisták, akik elég jól állják meg a helyüket tisztek társaságában, (...) az olyan párt-apparatcsikok, mint Ulbricht, a maguk merev »dialektikus« monológjaival, egyszerűen elviselhetetlenek".[5] Elfriede Brüning a háború előtt találkozott Ulbrichttal, azokon a taggyűléseken, amelyeket szülei az üzletük hátsó helyiségében rendeztek. „Mindig sietett, soha nem váltott velünk személyes szavakat – írta visszaemlékezéseiben. – »Az ember a puszta látásától fázni kezd« – mondta az anyám."[6] Ulbricht nem értett a társalgáshoz, és későbbi éveiben előszeretettel adott elő monológokat, például „a boldog ifjúságról" (ami szemernyivel talán szórakoztatóbb volt, mint hosszúságukról híressé vált beszédei, amelyek olyan témákkal foglalkoztak, mint „A gép- és traktorállomások politikai osztályainak feladatai" vagy „A szakszervezeti tagok feladatai a gazdaság demokratikus felépítésében"; ezek aztán vastag kötetekben is napvilágot láttak).[7] Mivel azonban hallgatólagosan mindenki elismerte, hogy Ulbricht a Szovjetunió németországi embere, tekintélyét Sztálin haláláig senki sem kezdte ki.

Az évek során Ulbricht buzgón megszolgálta a szovjet vezetés belé vetett hitét. Németország szovjet megszállásának kezdeti időszakában nem tűrte, hogy a Vörös Hadsereget terhelő nemi erőszakot és fosztogatást szóba hozzák. Egyik kollégája szerint „Ulbricht munkabírása még ellenségeit is csodálatra késztette. Egyre azon tűnődtünk, hogy bírja ezt? Tizenkét vagy tizennégy, olykor tizenhat órát naponta..." Apránként azonban felfogták, hogy ez „nem is olyan bámulatos", mivel „az általános direktívákat nyilván megkapta a szovjetektől, és az ő szakértelme abban állt, hogy ezeket az utasításokat az egyes speciális területekre alkalmazza".[8] Élete vége felé még azt is elérte, hogy személyes stílusával Sztálint utánozza, és minden születésnapját nagy fénnyel-pompával és dicsőségének szentelt költeményekkel ülték meg. Ha az utánzás a hízelgés legőszintébb formája, úgy Ulbricht valóban mestere volt a hízelgésnek.

Ulbrichttal összehasonlítva Bolesław Bierut sokkal gyanúsabb alak volt – olyannyira, hogy még szülőhelye is vita tárgya. Valószínűleg Kelet-Lengyelországból származott, abból a régióból, amely 1917-ig a cári birodalomhoz tartozott, és feltehetően orosz nyelvű iskolába járt. Akárcsak Sztálint, Bierutot is papnak szánták a szülei. Miután azonban részt vett az Oroszország-szerte elharapózó 1905-ös sztrájkokban, kicsapták az iskolából, és munkába kellett állnia. Egyes források szerint talán csatlakozott a szabadkőművesekhez; mások cáfolják ezt. Abban azonban teljes az egyetértés, hogy már nagyon korán belépett a pártba, és az 1920-as évek elején a Komintern moszkvai Nemzetközi Lenin Iskoláját látogatta. A háború előtt nem jutott a lengyel kommunista párton belül magas pozícióba, és hazájában alig ismerték. Ehelyett, akárcsak Ulbricht, ő is a Komintern bizalmi embere lett, és a szovjet kommunista párt megbízásából beutazta Ausztriát, Csehszlovákiát és Bulgáriát – sőt egy időben még a bolgár kommunista pártvezetésnek

is tagja lett. Szófiában ugyanazzal foglalkozott, mint mindenütt máshol: meg kellett bizonyosodnia róla, hogy a helyi kommunista vezetők híven követik a sztálini vonalat. Ahhoz, hogy a szovjet befolyás fizetett ügynöke volt, nem fér semmi kétség.[9]

Bierut igazi titka azonban második világháborús tevékenysége. Tudjuk, hogy 1939-ben Varsóban volt, hogy a német betörés után a Szovjetunióba menekült, és hogy1941 májusáig Kijevben élt. A korszak lengyel kommunistái számára ez szokatlan tartózkodási hely volt: legtöbbjük Nyugat-Ukrajna és Nyugat-Belorusszia frissen szovjetizált területeit kereste fel, ahol fontos politikai vagy kulturális beosztást kaptak; mások a Szovjetunió egyéb vidékeire kerültek. 1941 után a helyzet még homályosabbá válik. Bierut egy házi használatra szánt életrajza, amelyet 1944-ben állított össze a szovjet kommunista párt nemzetközi osztálya, megállapítja, hogy a Szovjetunió elleni hitleri támadás pillanatától fogva „Bierutról nincs információ".[10] Egy lengyel kommunista, aki a háborús Varsóban találkozott vele, hasonlóképpen idézte fel, hogy „a múltjáról mit sem tudtam. Egyszerűen csak felbukkant."[11]

Amikor Hitler 1941 júniusában betört a Szovjetunióba, Bierut valószínűleg Białystokban tartózkodott, és onnan valószínűleg Minszkbe utazott. Itt azonban kihűl a nyom. Minszkben élt egy barátnője közös gyermekükkel – első feleségét és gyermekeit rég elhagyta, ahogy azt annyi forradalmár tette. Dolgozott a város náci közigazgatásában is, valószínűleg – bár nem szükségképp – mint szovjet ügynök. Régóta keringtek olyan hírek, miszerint Bierut együttműködött a Gestapóval, sőt a háború egy részét Berlinben töltötte.[12] Mint ahogy azt is rebesgették, hogy Bierut pályája kezdetétől a végéig egyértelműen a szovjet NKVD, a titkosrendőrség alkalmazottja volt.[13]

Mindkét változat igaz lehet; Bierut esetleg többször is gazdát cserélt. Sztálinról köztudott, hogy előszeretettel léptetett elő olyan embereket, akiknek valamilyen súlyos jellemhibájuk vagy titkuk volt, feltehetően azért, mert így még biztosabban tarthatta kézben alárendeltjeit. Mivel Sztálin általában sem nagyon bízott a lengyel kommunistákban, talán többre tartott egy Bierut-szerű lehetséges kollaboránst, mint egy Ulbricht-féle meggyőződéses hívőt. A kommunizmusból bárki kiábrándulhat, de a zsarolás örök életű.

Bármi volt is az oka, Bierut szokatlanul jó kapcsolatokat ápolt a szovjet vezetéssel, és olyan kommunikációs csatornákat tartott fenn, amelyek mások előtt nem nyíltak meg, esetleg nem is voltak ismertek. Szovjet szempontból megbízhatóan engedelmes maradt. Anthony Eden brit államférfi tanúja volt Bierut és Sztálin egyik találkozásának, és a lengyel kommunistát „szervilisként" jellemezte. Władysław Gomułka – Bierut legjelentősebb pártbeli vetélytársa, tehát tanúnak nem a legmegbízhatóbb – azt állítja, hogy jelen volt, amikor Sztálin 1944 októberében ráordított Bierutra: „Micsoda kibaszott kommunista maga?" – valahogy így hangzott a szitkozódás, mivel az utóbbi azt merészelte megjegyezni, hogy a náciellenes lengyel földalatti mozgalom elleni átfogó támadás politikai húzásként talán nem a legjobb. Egyes lengyel kommunisták még együtt is akartak működni a nem kommunista lengyel partizánokkal, de Sztálinnak csöppet sem tetszett az ötlet – következésképpen nem tetszett Bierutnak sem, aki elfogadta Sztálin utasítását, miszerint a háborús földalatti mozgalmat fel kell számolni, továbbá 1949-ben széles körű tisztogatást kell rendezni a lengyel pártori belül, valamint fel kell számolni a lengyel tisztikart, a lengyel képzőművészekre és építészekre pedig rá kell kényszeríteni a szocialista realizmust. Végső soron semmilyen adat nem bizonyítja, hogy Bierut bármiben is ellenszegült volna Sztálinnak.

Rákosi Mátyás, a harmadik „kis Sztálin" kollégáitól merőben különbözően kezdte pályáját. Ulbricht munkás volt, Bierut (valószínűleg) paraszt, Rákosi azonban egy zsidó kiskereskedő fia; amellett viszonylag magasan iskolázott. Önéletrajza szerint a mai Szerbia egy magyarul beszélő megyéjében született, tizenkét testvér közül a negyedikként. Hatéves volt, amikor az apja csődbe ment, és ettől kezdve a család sűrűn változtatott lakhelyet. A fiatal Rákosit, akit iskolatársai kigúnyoltak szegénységéért, gyerekkorától vonzotta a radikális baloldal. Tizenéves korában iskolaigazgatója megtiltotta, hogy politikai beszédeket tartson. Büszke volt „szörnyű modorára" is. Szándékosan alkalmazott durva kifejezéseket, hogy másokat megsértsen, különösen ha úgy gondolta, a társadalom felső osztályaiból valók.[14]

Rövid katonai szolgálat és kétévi oroszországi hadifogság után 1918-ban Rákosi részt vett a magyar kommunista párt megalapításában. 1919-ben a rövid életű magyarországi tanácsköztársaság vezetői közé tartozott. A rendszer háromhavi fennállása alatt valamilyen úton-módon a Vörös Gárda főparancsnoka, szociális termelési népbiztos, valamint a kereskedelmi népbiztos helyettese lett. Miután a magyar tanácsköztársaság összeomlott, útja egy osztrák börtönön át Moszkvába vezetett, ahol 1921-ben rövid időre Leninnel is találkozott. Ez az esemény idővel mítosszá terebélyesedett, amelyben Rákosi mint Lenin „barátja és munkatársa" szerepelt.[15]

Bieruthoz és Ulbrichthoz hasonlóan az 1920-as években Rákosi is szorosan együttműködött a Kominternnel, és e szervezet, valamint a szovjet titkosrendőrség megbízásából járta be Európát. 1924-ben – másutt ritkán fitogtatott humorérzéke jeleként – velencei kalmárnak álcázva tért vissza Budapestre, ahol részt vett az 1919-es katasztrofális hatalomátvétel óta betiltott

kommunista párt újjászervezésében. 1925-ben bekövetkezett letartóztatása után egy híres és nagy nyilvánosságot szerzett per főszereplője lett. A kiszabadítására irányuló nemzetközi kampány ellenére a következő tizenöt évet Rákosi börtönben töltötte, ahol megtanult oroszul, és marxizmusra oktatta rabtársait.

Amikor 1940-ben, a Hitler–Sztálin-paktum folyományaként, a magyar tekintélyuralmi rendszer jó néhány bebörtönzött kommunistát engedett ki a Szovjetunióba, Rákosi is köztük volt. Megérkezésekor hősként ünnepelték, és a nagy októberi forradalom az évi parádéján Sztálin mellett állhatott a dísztribünön. Csakhamar egyik vezetője lett a Magyarországra szovjet propagandát továbbító „Kossuth Rádiónak", és felújította a Komintern vezetőihez fűződő szoros kapcsolatait.[16] Mivel a Szovjetunióban teljesen otthon érezte magát, még meg is nősült: elvett egy jakut származású szovjet ügyésznőt, akinek első férje a Vörös Hadsereg tisztje volt.[17]

Rákosinak Magyarország „kis Sztálinjaként" befutott pályája más vonatkozásban is követte diktátortársaiét. Kezdettől fogva úgy számított, hogy csak akkor maradhat a csúcson, ha szolgaian engedelmeskedik Sztálin rendelkezéseinek. A háború utáni korszakban a magyar kommunista párt, amint azt Rákosi készséggel elismerte, semmilyen fontos döntést sem hozott szovjet jóváhagyás nélkül. Emlékirataiban például nyíltan beszámolt róla, hogy Sztálin felszólítására maradt ki az első háború utáni kormány megalakulásához vezető 1945-ös tárgyalásokból, azon az alapon, hogy neve túl szorosan kötődik az 1919-es kormányhoz – más szóval „túlságosan" kommunista –, továbbá zsidó származása miatt, amelyet politikai ellenfelei felhasználhatnának ellene. Rákosi egyik kifogás ellen sem tiltakozott.[18]

Jellemét és személyes stílusát tekintve e három férfi igencsak különbözött egymástól. A beszédes, sőt fecsegésre hajlamos Rákosi hosszú évekig közismert, ha nem is igazán kedvelt személyiség volt hazájában. Bierutot a lengyelek többsége, a lengyel kommunisták zömét is beleértve, egyáltalán nem ismerte. Ulbricht jól ismert, ha nem is különösebben népszerű személyiség volt a német kommunista párt berkeiben; az országban nemigen ismerték.

Életrajzukból mindazonáltal kiderül, hogy voltak közös vonásaik. Mindhárman a Komintern buzgó munkatársai voltak. Mindhárman úgy élték túl a háborút, hogy vagy Moszkvába menekültek, vagy Moszkva segítségét élvezték. A később elterjedt szóhasználat szerint mindhárman „moszkovita", azaz szovjet kiképzésben részesült kommunisták voltak; ez különböztette meg őket azoktól a kommunistáktól, akik saját országukban érvényesültek, illetve a háború idejét Nyugat-Európában vagy Észak-Amerikában töltötték. Szovjet szempontból e két utóbbi csoport kevésbé megbízhatónak számított: amíg a Szovjetunión kívül időztek, gyanús nézeteket is elsajátíthattak, avagy kétes kapcsolatokra tehettek szert.

A „moszkovita kommunistáknak" Európa-szerte kulcsszerepük volt az első háború utáni kormányok megalakításában. Klement Gottwald, a csehszlovákiai „kis Sztálin", éppúgy a Komintern egyik vezetője volt, mint Josip Tito, a Jugoszlávia diktátorává átvedlett partizánvezér. Georgi Dimitrov, Bulgária „kis Sztálinja", majdnem egy évtizedig volt a Komintern feje. Mind Maurice Thorez, a francia kommunista párt háború alatti és utáni vezetője, mind Palmiro Togliatti, aki Olaszországban játszotta ugyanezt a szerepet, szintúgy „moszkovita" volt. Mindketten szoros beavatottjai voltak a Komintern ügyeinek, és ha erre valós lehetőség nyílt volna, Nyugat-Európában ők lettek volna Sztálin kijelölt bábjai. Akadt egy-két kivétel – Románia kommunista pártját a háború után Gheorghe Gheorghiu-Dej személyében „helyi kommunista" vezette; de ő is elkövetett mindent, hogy Sztálinnal szembeni hűbéresi engedelmességét, valahányszor erre alkalom nyílt, kimutassa.

Bár nevük és arcuk kiemelkedő helyen jelent meg koruk plakátjain és hirdetményein, a legtöbb kis Sztálint további moszkoviták vették körül, akik visszhangozták nézeteiket, és Moszkva megbízásából esetleg figyelték is őket. Bierut két legjelentősebb kormányzótársa, Jakub Berman és Hilary Minc – az előbbi az ideológiáért és propagandáért felelt, az utóbbi a gazdaságot irányította – később őt támogatta a „varsói" vagy „honi" kommunisták, köztük Gomułka ellen. Magyarországon Rákosi is egy moszkovita kommunistákból álló trojka élén állt. Két szoros szövetségese, Révai József és Gerő Ernő, ugyancsak az ideológiát, illetve a gazdaságot ellenőrizte. Jelentős része volt a hatalomban az 1948 és 1953 közötti hadügyminiszternek, Farkas Mihálynak is. Mindnyájan idővel a „budapesti" kommunistákkal is szembefordultak.

Németországban Ulbricht legjelentősebb társa a hatalomban, Wilhelm Pieck is hosszú kominternbeli múltra tekinthetett vissza, és 1938-tól 1943-ig a szervezet főtitkára volt. A szovjet megszállás legkezdetétől a Berlinbe korán visszatérő német kommunisták, akiket vagy Moszkvából induló repülőgépeken vittek haza, vagy a Vörös Hadsereggel érkeztek, mindig magasabb státust élveztek, mint azok, akik másutt találtak menedéket: Franciaországban (ahol sokukat a francia hatóságok zaklatták), Marokkóban (a *Casablanca* című film hátterében is ők leskelődnek), Svédországban (ahol egy ideig Brecht is élt), Mexikóban (ahol ekkoriban nagyon szívélyesen fo-

gadták őket) és az Egyesült Államokban. A szovjet vezetés megbízhatóbbnak tartotta őket, mint azokat a német kommunistákat, akik Németországban maradtak, hogy harcoljanak a nácik ellen. A szovjet megszálló hatóságok bizalmát még azok a németek sem élvezték, akik politikai foglyokként sínylődtek Hitler koncentrációs táboraiban; úgy tűnt, mintha a náci Németországban való tartózkodásuk a szovjetek szemében eleve beszennyezte volna őket.

A moszkovitákat szerte Kelet-Európában nemcsak a közös ideológia egyesítette: mindnyájan elkötelezték magukat a Komintern hosszú távú céljának, azaz a világforradalomnak, amelyet majd nemzetközi proletárdiktatúra követ. Amikor Sztálin meghirdette „a szocializmus egy országon belüli felépítését", véget ért ugyan a nyílt háborúskodás a Szovjetunió és a nyugat-európai nemzetek között; ez azonban sem Sztálint, sem a sztálini titkosszolgálatokat nem tartotta vissza az erőszakos változások tervezgetésétől, habár a Vörös Hadsereg helyett most kémeket és cselszövéseket vetettek be. Az 1930-as évek – W. H. Auden „hitvány, becstelen évtizede" – folyamán a szovjet külpolitika valójában rendkívül kreatívan bonyolította a maga sötét üzelmeit. Az Egyesült Királyságban szovjet ügynökök szervezték be a hírhedt „cambridge-i ötöket", Guy Burgesst, Kim Philbyt, Donald Macleant, Anthony Bluntot és (valószínűleg) John Cairncrosst. Ugyanígy szervezték be az Egyesült Államokban Alger Hisst, Harry Dexter White-ot és Whittaker Chamberst.

Ezeknek az angol-amerikai ügynököknek legalább egy közös vonásuk volt a Kelet-Európát uraló moszkovita kommunistákkal: mind készségesen, sőt lelkesen működtek együtt az NKVD-vel. Igaz, ez akkoriban a legtöbb európai kommunistát is jellemezte, vagyis e tekintetben magatartásuk nem számított kivételesnek. A mai közvélekedés szerint ugyan a szovjet titkosrendőrséggel fenntartott kapcsolataik visszatekintve beszennyezik az amerikai és európai kommunista pártokat, ám akkoriban ez a szóban forgó pártok vezetőit egyáltalán nem zavarta. Általánosságban elmondható, hogy azok a nyugatiak, akik hittek a világforradalom kívánatos voltában, egyszersmind úgy gondolták, hogy ezt a forradalmat a szovjet kommunista párt vezeti majd, a szovjet titkosrendőrség pedig megkönnyíti. Még az amerikai kommunista párt is elfogadott pénzt a Szovjetuniótól, néha a Komintern közvetítésével.[19] Számos baloldali értelmiségi ekkoriban természetesnek tartotta, hogy rendszeresen és tudatosan találkozzék az NKVD ügynökeivel.[20] A későbbi évekkel ellentétben a „moszkvai arany" elfogadása ekkoriban éppoly kevéssé számított megbélyegzőnek, mint az NKVD vagy, későbbi nevén, a KGB helyi fedett ügynökeinek tett kisebb-nagyobb szívességek. A valóban

elkötelezett hívek szemében a Szovjetunió, a Komintern, a szovjet kémek vagy saját nemzeti kommunista pártjuk céljai teljes mértékben felcserélhetőnek tűntek.

Ám azokat a férfiakat és nőket, akikből a háború után Kelet-Európa vezetői lettek, nemcsak a nemzetközi kommunista mozgalom ideológiája kötötte össze, hanem annak sajátos kultúrája és merev struktúrái is. Az 1940-es évekre a legtöbb európai kommunista párt nemzeti eredetétől függetlenül is átvette a bolsevikok szigorúan hierarchikus szervezetét és nómenklatúráját. Mindnek egy főtitkár és egy „Politikai Bizottságnak" vagy Politbürónak nevezett vezető csoport állt az élén. A maga részéről a Politbüró ellenőrizte a Központi Bizottságot, egy pártapparatcsikokból álló nagyobb csoportot, amelynek számos tagja az idők folyamán különböző területekre szakosodott. A Központi Bizottság felügyelte a regionális bizottságokat, azok pedig a helyi pártszervezeteket. Minden szerv jelentett a fölötte lévőnek, és a csúcson lévők elméletileg tudták, mi történik az alsóbb szinteken.

Azok, akik a Szovjetunióban éltek, különösen érzékenyek voltak e hierarchia szabályaira. A kegyben állók kivételes jutalmakban részesültek. A politikai emigránsok – bolsevik tolvajnyelven *politemigrantok* – az 1920-as és '30-as években „kiváltságos kasztot" alkottak.

> Éltünk a magunk világában, mint egy államon belüli állam alattvalói. Ingyenes szállodai elhelyezést kaptunk, bőséges havi apanázst, ingyenesen ruházkodtunk.
>
> Felszólaltunk gyári klubok és iskolák gyűlésein, utána bankettet rendeztek tiszteletünkre. Ingyenes színházlátogatásokat és más szórakozásokat szerveztek nekünk. Az olyan *politemigrantokat,* akik a fasiszta és kapitalista börtönökben kiállt szenvedéseik miatt megbetegedtek, exkluzív kórházakba és fekete-tengeri szanatóriumokba utalták. És különleges, kiváltságos státusuk miatt az orosz lányok anyagi előnyök reményében valósággal üldözték a *politemigrantokat.*[21]

A legrangosabb külföldi kommunistákat – a Komintern csúcsvezetőit, a nemzeti kommunista pártok vezetőit – a Kremltől nem messze található, kedvező fekvésű Lux Szállodában helyezték el. Gyermekeik speciális iskolákba jártak. Markus Wolf, Kelet-Németország későbbi legnevezetesebb mesterkémje és Wolfgang Leonhard, később a leghíresebb keletnémet disszidens ugyanazt a német kommunisták gyermekeinek fenntartott moszkvai középiskolát látogatták. A valamivel alacsonyabb státusúak idegen nyelvű újságoknál vagy a nyugati börtönökben raboskodó kommunisták érde-

kében fellépő Nemzetközi Vörös Segélynél kaptak állást. Némelyek vállalatoknál és üzemekben dolgoztak az ország különböző pontjain.

Ám ezek a kiváltságos külföldiek még a legmagasabb szinteken is, és akkor is, ha éppen kegyben álltak, teljes mértékben ki voltak szolgáltatva szovjet vendéglátóik jóindulatának, különösen pedig Sztálin szeszélyeinek. Dimitrovnak, a Komintern bolgár főnökének naplója már-már komikus ismétlődéssel domborítja ki ezt a halálos függést. Több mint egy évtizeden át pedánsan rögzítette minden találkozását és beszélgetését Sztálinnal, egészen addig, amíg a generalisszimusz, mihelyt Dimitrov hangját felismerte, rögtön lecsapta a kagylót.[22]

Másokhoz hasonlóan Dimitrov is tudta, hogy kiváltságos helyzete bármikor megszűnhet – és némelyeknél ez be is következett. Az 1930-as évek végén, amikor Sztálin a szovjet kommunista párt magas rangú tagjaira összpontosította tisztogatásait, a Moszkvában élő „nemzetközi" kommunisták is megsínylették az új irányt. A lengyel kommunista pártot, amellyel szemben Sztálin mindig is bizalmatlan volt (Moszkvában külön NKVD-ügynököt jelölt ki ügyeik intézésére), majdnem teljes egészében felszámolták. A lengyel párt központi bizottságának harminchét tagjából legalább harmincat letartóztattak; nagy többségüket agyonlőtték, vagy a Gulagban pusztultak el, magát a pártot pedig feloszlatták, azzal az indokkal, hogy „kémek és provokátorok szivárogtak be soraiba".[23]

Moszkvában számos kiemelkedő külföldi kommunistát tartóztattak le, köztük Leonhard anyját, és mindenki rettegett, hogy legközelebb ő kerül sorra. Gondosan meghúzott önéletrajzában még Markus Wolf is feljegyezte, hogy szüleit „aggasztották" a letartóztatások: „Amikor egy éjjel váratlanul csengettek, higgadt természetű apám felugrott, és heves szitkozódás hagyta el ajkát. Amikor kiderült, hogy csak az egyik szomszéd szeretne valamit kölcsönkérni, visszanyerte lélekjelenlétét, de a keze jó fél órán át remegett."[24] A külföldieket befogadó szállodákban és hálóhelyeken a letartóztatások hullámokban követték egymást – volt „lengyel", „német", „olasz éjszaka" és így tovább. Nyomukban a Lux Szálló folyosóin, Margarete Buber-Neumann német kommunista kifejezésével, „fojtogató" lett a légkör. „Korábbi politikai barátok már nem merték felkeresni egymást. A Luxba belépni és onnan kilépni csak speciális passzus birtokában lehetett, és mind az érkezők, mind a távozók nevét és adatait gondosan feljegyezték. A szállodából folytatott telefonbeszélgetéseket (a titkosrendőrség ügynökei) a telefonközpontból ellenőrizték, és rendszeresen hallottuk a lehallgatók bekapcsolódásának árulkodó kattanását..."[25] 1938-ban, egy évvel férje letartóztatása és kivégzése után, Buber-Neumannt magát is letartóztatták és a Gulagba száműzték.

Ha a Szovjetunióban ingatag volt az elkötelezett kommunisták helyzete, az 1930-as években hazájukban sem éltek nagyobb biztonságban. A háborút megelőző korszakban az európai kommunistákat a helyi hatóságok gyakran tekintették egy idegen hatalom nyilvánvaló ügynökeinek (mint ahogy jó néhányan azok is voltak). A Lengyelország elleni 1920-as bolsevik támadás folyományaként a lengyel kommunista pártot betiltották, és sok lengyel kommunista sínylődött hosszú ideig lengyel börtönökben – szerencséjükre (bár ők ezt akkor nem tudták), mert így Sztálin nem férhetett hozzájuk. Ugyanez mondható el Magyarországról is, ahol a Horthy Miklós tengernagy vezette két világháború közti tekintélyuralmi rendszer több okból is üldözte a kommunista pártot: a szovjet ügynökökkel fenntartott kapcsolatai, az elbukott 1918-as kommunista puccs, valamint Kun Béla rövid diktatúrájának katasztrofális politikája miatt. A magyar kommunisták a földalatti illegalitásban bujkáltak a törvény elől, és – egy veterán szavaival – kifejlesztettek „egy szigorú, szívós hierarchikus szervezetet", amely nemigen tolerálta a belső demokráciát és az eltérő nézeteket, de ennek ellenére „idealizálták és csodálták".[26]

A fenti példákkal ellentétben Németországban a német kommunista párt 1918 után nagy jelentőségű és törvényes erőként működött, és befolyása tetőpontján az országos választásokon tíz százalék körüli eredményt ért el. Miután Hitler 1933-ban átvette a hatalmat, a német kommunistákat is, ugyanúgy, mint máshol, letartóztatták, üldözték, kisajátították javaikat. Sokan koncentrációs táborban élték végig a háborút, és sokan pusztultak el közben. Ernst Thälmannt, a párt karizmatikus vezérét, 1933-ban letartóztatták, és 1944 augusztusában a buchenwaldi táborban agyonlőtték. Ha életben marad, a „moszkovita kommunisták" minden bizonnyal őt is gyanús elemnek tekintették volna. 1941-ben Sztálin megjegyezte Dimitrovnak, hogy „Thälmannt mindenfelől meg akarják dolgozni; (...) levelei a fasiszta ideológia hatásáról tanúskodnak". Ez a vélemény mindazonáltal nem gátolta meg, hogy Thälmannt a háború utáni Kelet-Németországban a hősök és mártírok közé sorolják.[27]

Mindezen akadályok ellenére az 1930-as évek Európájának jelentős részén virágzott a kommunista mozgalom, és a kelet-európai értelmiségiek éppen ebben az időszakban kezdtek nagy számban a párthoz csatlakozni, elsősorban azért, mert egyéb opciókból oly kevés akadt. A Kelet-Európában élők szemében a kontinens nyugati fele nem tűnt vonzónak. Elborzasztotta őket Hitler és Mussolini felemelkedése, valamint saját vezetőik képtelensége, hogy az előbbiekkel konfrontálódjanak. Taszította őket Anglia és Franciaország gyengesége és szűklátókörűsége: mindkét országban gazdasági dep-

resszió uralkodott, és mindkettőt olyan politikusok vezették, akik a fasizmus megbékítését részesítették előnyben. 1933 után a Komintern is arra buzdította a törvényes kommunista pártokat, hogy csatlakozzanak a „népfronthoz", vagyis azokhoz a mozgalmakhoz, amelyek egyesíteni akarták a kommunistákat, a szociáldemokratákat és más baloldaliakat az Európa-szerte hatalomra kerülő jobboldali mozgalmak ellen, és ez az irányzat sikeresnek látszott. Franciaországot 1936-tól 1938-ig népfrontos koalíció vezette, egy további népfront pedig indult az 1936-os spanyolországi választásokon. A Szovjetunió, akárcsak kelet-európai megfelelőiket, mindkét említett koalíciót támogatta.

Ugyanekkor sokan ábrándultak ki saját nemzetük politikájából, valamint a nemzeti hagyományokból és a nemzeti irodalomból. Marci Shore történész felvázolta számos lengyel költő útját a művészeti avantgárdtól a politikai baloldalig – jobban mondva az olyan nézetektől, mint „Isten halott" és „A realizmus kimúlt", addig a meggyőződésig, hogy az így keletkező űrt a szovjet típusú kommunizmus fogja kitölteni. 1929-ben Julian Tuwim költőt – korábban a hazafias balközép hívét – mélységesen kiábrándította a hazafiasságnak az uralkodó elit általi felhasználása, és így buzdította honfitársait:

A géppisztolyt dobjátok el!
Olaj nekik, tőletek vér!
Fővárosról fővárosra
Ordítsatok...
„Nem csaptok be, nemesurak!"*

Ez nem volt marxista *cri de coeur* – Tuwim pacifista nyilatkozatnak szánta költeményét. A vers azonban a marxizmus felé tendált, és általa is érthetővé válik, miért működött Tuwim a háború után bizonyos fokig együtt a kommunista rendszerrel.[28] Ugyanebben a korszakban Wanda Wasilewska, a háború alatti kommunista vezetők egyike is hasonló fejlődésen ment át. Apja éppenséggel a két háború közti lengyel kormányok egyikének minisztere volt, Wasilewska pedig már egész fiatalon a fő áramlatokhoz tartozó szocialista csoportok egyikében tevékenykedett; a radikalizmusra csak később váltott át, azután, hogy Lengyelország ingatag demokráciája kisszerű diktatúrába ájult. Mivel az elbukott centrista demokratikus politikában csalódott, lelkesen részt vett egy pedagógussztrájkban, mire elbocsátották állásából, ő pedig csatlakozott a mozgalomhoz.[29]

* N. Kiss Zsuzsa fordítása.

A leírás, amelyet Shore erről a miliőről ad, Lengyelországra összpontosít, ám ugyanezt a fejlődést tapasztalhatjuk számos európai országban, Keleten és Nyugaton egyaránt. A kapitalizmus és a demokrácia kudarcait követő csalódás az 1930-as években számos európait sodort a szélsőbalhoz. Sokan érezték úgy, hogy választani csak Hitler és a marxizmus között lehet – és ezt a polarizálódást mindkét fél részéről támogatták és bátorították. A nihilisták, egzisztencialisták vagy egyéb módokon elidegenedett értelmiségiek körében a kommunizmus még bizonyos avantgárd zamatra is szert tett. A korszak kimagasló értelmiségi személyisége, Jean-Paul Sartre, lelkes útitársnak bizonyult; de még ő sem kényszeríthette magát arra, hogy a feltétlenül szükségesnél hosszabban időzzön el a szovjet rendszer brutalitásánál. „Akárcsak te, én is tűrhetetlennek érzem ezeket a táborokat – jelentette ki Albert Camus-nek a szovjet Gulag kapcsán. – De ugyanilyen tűrhetetlennek tartom, ahogy a burzsoá sajtó nap mint nap kijátssza ezt a kártyát."[30]

1939-ig mindennemű ködösen baloldali, elkötelezett antifasiszta különösebb meggondolások nélkül támogathatta a Szovjetuniót. Ebben az évben azonban a szovjet külpolitika újra drámai változáson ment át, és alaposan megnehezítette a fenntartások nélküli útitársak dolgát. Augusztusban Sztálin aláírta a Hitlerrel kötött megnemtámadási paktumot. Ahogy a bevezetőben megjegyeztük, a paktum titkos záradéka felosztotta Kelet-Európát a két diktátor között. Sztálin megkapta a balti államokat, Lengyelország keleti részét, valamint Románia északi területeit (Besszarábiát és Bukovinát). Hitlernek Lengyelország nyugati része jutott, és jogot nyert rá, hogy szovjet ellenvetés nélkül érvényesítse hatalmát Magyarország, Románia és Ausztria fölött. A paktum folyományaként Hitler 1939. szeptember 1-jén lerohanta Lengyelországot, Anglia és Franciaország pedig hadat üzent Németországnak. Nem egészen három héttel később, 1939. szeptember 17-én Sztálin is betört Lengyelországba. A Wehrmacht és a Vörös Hadsereg új határaik mentén találkozott, hogy kezet rázzanak, és elfogadják a békés egymás mellett élést. A világ kommunista pártjait egyik napról a másikra utasították, hogy hangolják lejjebb a fasizmussal szembeni bírálatukat. Hitler a szó szoros értelmében nem számított szövetségesnek, de ellenségnek sem volt szabad feltüntetni. Ehelyett az elvtársak feladata az lett, hogy a háborút „két tőkés országcsoport közti" összeütközésként fessék le, amelyek „saját imperialista

érdekeikért viselnek hadat"; a népfrontokat pedig, amelyek csak „a kapitalista rendszerben élő rabszolgák helyzetén könnyítettek valamelyest", mindenestül ejteni kellett.

Ez a taktikai fordulat nagy csapást mért a kommunista szolidaritásra. A német kommunista párt elszántan antifasiszta volt, és számos tagja semmilyen Hitlerrel kötött egyezséget nem fogadhatott el. A lengyel kommunista párt kettészakadt: az egyik felének tetszett, hogy a szovjetek megszállták az ország keleti részét – ez a változás sokukat segítette munkához és érvényesülési alkalomhoz –, a másik felét elborzasztotta, hogy hazájuk megszűnt létezni. Európa más országaiban számos kommunistát ejtett mélységes zavarba az új nyelv, amelyet a fenti események következtében el kellett volna sajátítaniuk. Maga a Komintern is habozott, hogyan nyilvánuljon meg, és olyan gyakran fogalmazta át új „téziseit", hogy a Politikai Bizottság egyik tagja csípősen megjegyezte: „Ennyi idő alatt Sztálin elvtárs egy egész könyvet megírt volna!"[31] Moszkvában nagy erőfeszítések történtek a kedvező hangulat helyreállítására. Bizonyítékok szólnak amellett, hogy Ulbricht 1941februárjában gyűlésre hívta a német kommunistákat a moszkvai Lux Szállóba, ahol többek között azzal próbálta felvidítani a jelenlévőket, hogy a háború a lenini forradalmak egész hullámával ér majd véget. Mint mondta, a moszkvai német kommunistáknak éppen az a feladatuk, hogy felkészüljenek erre a lehetőségre.[32]

A Szovjetunió és a náci Németország azonban huszonkét hónapig valóban szövetségesek maradtak. A Szovjetunió olajat és gabonát adott el Németországnak, Németország pedig fegyvereket szállított a Szovjetuniónak. A Szovjetunió felajánlotta a németeknek a murmanszki tengeralattjáró-támaszpont használatát. A Hitler–Sztálin-paktum még fogolycseréhez is vezetett. 1940-ben több száz német kommunistát szállítottak a Gulag táboraiból, ahol raboskodtak, a szovjet–német határra. Köztük volt Margarete Buber-Neumann is. A határnál, mint írta, ezek a harcedzett német kommunisták megpróbálták behízelegni magukat régi ellenségeiknél. „Az SS-ek és a Gestapo emberei hitleri köszöntésre lendítették karjukat, és a »*Deutschland, Deutschland über Alles*«-t kezdték énekelni. A mieink tétován bekapcsolódtak; csak nagyon kevesen voltak, akik nem emelték fel a karjukat, és nem énekeltek együtt a nácikkal. Az utóbbiak között volt a magyarországi zsidó is."[33] A legtöbb ilyen hithű kommunista náci börtönökbe és táborokba került. Buber-Neumannt is a határról egyenesen a ravensbrücki koncentrációs táborba vitték; ott töltötte a háború hátralévő részét. Ekként kettős áldozat lett belőle: egyaránt el kellett szenvednie a szovjet Gulagot és a náci tábort. Az ilyen történetek gyorsan feledésbe merültek Nyugat-Európában, ahol „a háborút" egyértelműen a Németország elleni háború jelentette. Annál jobban emlékeztek rájuk Kelet-Európában.

Hitler 1941. júniusi támadása a Szovjetunió ellen paradox módon új életerőt ömlesztett a nemzetközi kommunista mozgalomba. Most, hogy Sztálinból Hitler esküdt ellensége lett, a kelet- (és nyugat-) európai kommunista pártok ismét közös ügyön osztoztak a Szovjetunióval. Magában a Szovjetunióban is feltámadt a külföldi kommunisták iránti lelkesedés – immár lehetséges szövetségesekké váltak, ötödik hadoszloppá a nácik megszállta Európában –, és Sztálin taktikája is az új körülményekhez idomult. A nemzetközi kommunista mozgalmat megint arra utasították, hogy egyesítse erőit a szociáldemokratákkal, a centristákkal, sőt ezúttal még a burzsoá tőkésekkel is, és alakítsanak „népfrontokat" Hitler legyőzése érdekében.

Tervek készültek a hithű kommunisták szülőföldjükre való küldésére, bár a legkorábbi erőfeszítések egy része nem hozott sok sikert. 1941 végén a Vörös Hadsereg segítségével jutott be a „moszkovita kommunisták" első csoportja a nácik által megszállt Lengyelországba, ahol az NKVD biztosította rádiós felszereléseknek és kapcsolatoknak köszönhetően 1942 januárjában új lengyel munkáspártot alapítottak Polska Partia Robotnicza, rövidítve PPR néven.[34] Nagyon hamar belviszályba keveredtek egymás közt és az ellenállás többi csoportjával, és legalább egy ízben valószínűleg együttműködtek a német titkosrendőrséggel a Honi Hadsereg, a lengyel ellenállás fegyveres szárnya ellenében; egy hírhedten szövevényes incidens során végül egymást gyilkolták. Csakhamar elvesztették a moszkvai rádiókapcsolatot is.[35] A rádiós csend idején új vezetőt választottak annak a Władysław Gomułkának a személyében, aki sem akkor, sem később nem nyerte el Moszkva bizalmát. Aggodalmában a Szovjetunió új vezetőt küldött hozzájuk, aki azonban ejtőernyős ugrása során megsebesült, és végül agyonlőtte magát. Ekként a háború alatt Gomułka maradt a Lengyel Munkáspárt *de facto* vezetője, legalábbis 1943 végéig, amikor Bierutnak is sikerült eljutnia Lengyelországba.

Most, hogy a Szovjetuniónak sürgősen új kádereket kellett kiképeznie, a Komintern egyszer csak újból fontos intézménnyé vált. Főhadiszállását biztonsági okokból áttették a messzi Ufába, a Baskír Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaság nevű közép-ázsiai tartomány fővárosába, ahol légi vagy szárazföldi támadás veszélye nélkül kinevelhették a Komintern ügynökeinek új nemzedékét. A Szovjetunió messze a front vonalai mögött készíthette fel őket a háború utáni világra. A Komintern nem először vállalt ilyen feladatot: 1925-ben, Moszkvában a Politbüró egy különbizottsága, tagjai között magával Sztálinnal, már felügyelte a Komintern első kiképző központjának

megszervezését. Az első résztvevőket magas követelmények elé állították. Beszélniük kellett angolul, németül vagy franciául, ismerniük kellett Marx, Engels és Plehanov legfontosabb műveit, múltjukat a legnagyobb alapossággal derítették fel. „Ez rendkívül fontos – jegyezték meg akkoriban a Komintern tisztségviselői –, mivel az egyetem minden értéke kárba vész, ha nem a megfelelő személyeket választjuk ki."[36]

A tanmenet hangsúlya kezdettől a marxizmuson volt – oktatták a dialektikus materializmust, a politikai gazdaságtant, az orosz kommunista párt történetét –, noha „gyakorlati" képzést is akartak nyújtani, olykor komikus eredménnyel. Amikor a hallgatókat a szovjet gyárak életével akarták megismertetni („hogy belülről tanulmányozzák a proletárdiktatúrát"), a kísérlet rosszul sült el, mert a kijelölt fémkohászati üzem nem talált munkát a szakmailag képzetlen diákoknak, akiknek legtöbbje oroszul sem tudott. Az eredmény az volt, hogy „tréfát űztek belőlük", és a munkások kinevették őket.[37] Még nagyobb galibát okozott, hogy csaknem minden nemzeti kommunista párton belül szakadások és véleménykülönbségek mutatkoztak, és mindig akadtak, akik azt bizonygatták, hogy az országukban fennálló helyi körülmények miatt nem követhetik a szovjet vonalat. A Kominternnek az 1930-as évekből származó iratai hemzsegnek a vádaktól és viszonvádaktól. Egyes hallgatóknak „rejtett foltok voltak a múltjában", vagy burzsoá származásuk tette őket „alkalmatlanná munkásmozgalmak vezetésére". Kiábrándítóan kevés volt köztük a tankönyv szerinti forradalmár.[38]

1941-re a Komintern már több tapasztalatot szerzett, és a német támadás nyomán az új hallgatókat világos szabályok alapján toborozták. A Moszkvában tartózkodó külföldi pártvezetők azonnal hozzáláttak, hogy felkutassák elvtársaikat búvóhelyeiken, a menekülttáborokban és a börtönökben, ahol elrejtőzhettek a háború elől, illetve a szovjet táborokban és börtönökben. Azokat, akiket letartóztattak vagy akik éveket töltöttek a Gulagban, gyakran azonnal rehabilitálták; semmit sem kérdeztek tőlük, csak annyi kellett, hogy életben legyenek.

Ulbricht és Pieck, a két német vezető különös buzgalmat tanúsított a Szovjetunióban – a Gulagban és a Gulagon kívül – szanaszét szóródott régi elvtársak előkerítésében. A felkutatott németek között volt a fiatal Wolfgang Leonhard, akit a háború kezdetén a kazahsztáni Karagandába deportáltak számos további, Moszkvában élő némettel együtt. Leonhardot, aki Karagandában többé-kevésbé éhezve tengődött, 1942 júliusában egy váratlan levél minden magyarázat nélkül Ufába szólította. Ettől kezdve a háború alatti Kominternnel való első találkozását minden szempontból teljes titokzatosság övezte. A főiroda oszlopos bejáratán nem volt semmiféle névtábla;

„semmi sem utalt rá, hogy ebben az épületben található a Komintern főhadiszállása". Amikor belépett, nyomban megvendégelték – a székházba érkező elvtársak közül sokan a jelek szerint napok óta nem ettek –, s a farkaséhes Leonhard némán magába tömött mindent. Ezután rövid beszélgetést folytatott a fő káderessel, aki közölte, hogy hamarosan tovább kell utaznia. Magyarázat helyett csak annyit mondott: „Majd tájékoztatom a célállomásról."

A következő néhány nap során sok régi barátjával találkozott; jó részük, akárcsak ő maga, német kommunisták gyermeke volt. Ezek Moszkvában iskolatársai voltak, és Komszomol-gyűlésekről is ismerte őket, ám közelmúltbeli élményeikről vagy mostani terveikről mind hallgattak, és bár Leonhard tudta, mi az igazi nevük, más nevet használtak. „Fokozatosan megértettem, hogy itt más normák uralkodnak; világos volt, hogy sokkal több mindenről nem szabad beszélni." Néhány nappal később, megint csak váratlanul, értésére adták, hogy tovább kell mennie. Továbbra is minden magyarázat nélkül egy folyami hajóra ültették, majd kiszállás után felrakták egy teherautóra, végül pedig ráparancsoltak, hogy gyalog induljon tovább. Végre néhány régi tanyaépülethez érkezett, és kiderült: ez a Komintern iskolája. Kiképzését a legmélyebb titkosság övezte.[39]

A következő hónapokban Leonhard és tanulótársai a szokványos előadásokat hallgatták – marxizmusról, valamint a dialektikus és történelmi materializmusról –, de kiemelt hangsúlyt kapott a hazájukban működő kommunista pártok és a Komintern története is. Tanulmányozhattak olyan titkos jelentéseket és iratokat, amelyekhez a Szovjetunióban mások nem férhettek hozzá. Tekintettel majdani küldetésük kiemelt fontosságára, a hallgatók sosem látott és hallomásból sem ismert náci és fasiszta irodalmat is kaptak, hogy jobban megértsék az ellenséget. Leonhard felidézte, hogy „Gyakran felszólították valamelyikünket, hogy a csoport előtt fejtse ki a náci ideológia egyes tételeit, míg másoknak a náci érveket kellett vitatniuk és megcáfolniuk. A náci érvek kifejtésére kijelölt diákoknak a lehető legvilágosabban és legmeggyőzőbben kellett fogalmazniuk, s minél ügyesebben képviselték a nácik szempontjait, annál kedvezőbben értékelték teljesítményüket."[40]

Noha a náci irodalomhoz hozzáférhettek, a disszidens vagy Sztálin-ellenes kommunisták írásaitól szigorúan elzárták őket. „Míg a többi szemináriumon általában tisztességes szintű viták folytak, a trockizmusról tartott szeminárium dühödt és elfogult denunciálásra szorítkozott."[41]

A háború alatt több ilyen iskola is létesült, mégpedig nem csak kommunisták számára. Némelyiket olyan lengyel tisztek látogatták, akiket felvettek

a Vörös Hadsereg lengyelül beszélő „Kościuszko hadosztályába"; más iskolákba „átnevelésre" kijelölt német hadifogoly tiszteket toboroztak. Hasonló intézményekben tanult jelentős számú olyan politikus, aki később kiemelkedő szerepet játszott a háború utáni kommunista államokban, más társaik gyermekeiket küldték ide. Leonhard diáktársai közé tartozott például Tito Zarko nevű fia, vagy Amaya Ibárruri, akinek anyja Dolores Ibárruri, a La Pasionariaként ismert spanyol kommunista, a spanyol polgárháború egyik nevezetes szónoka volt.

Az iskolák nem egy tanárára ugyancsak fényes karrier várt. Jakub Berman, akiből később Lengyelország biztonsági, ideológiai és propagandafőnöke lett, 1942-től Ufában oktatta a lengyel kommunistákat, és már akkor is, akárcsak később, pedáns buzgalommal követte a pártvonalat. Egyebek között ekkoriban szoros kapcsolatban állt Szofja Dzerzsinszkajával, a titkosrendőrség hírhedt megalapítója, az ugyancsak lengyel származású Feliksz Dzerzsinszkij lengyel feleségével. Az asszony afféle keresztanyát játszott a Szovjetunióban tartózkodó lengyel kommunisták körében, és Berman gondosan megőrizte hozzá írt leveleinek másolatát. Ezek a levelek ugyan merevek és nem valami informatívak, mégis némi fényt derítenek a háborús Ufa életkörülményeire. Berman megírta Dzerzsinszkajának, hogy gyakran jár el más tanárok, például a német Wilhelm Pieck, az olasz Togliatti és a spanyol La Pasionaria előadásaira. Gondosan követte a varsói eseményeket is („mohón figyeljük a híreket az ország hősies küzdelméről"). A Szovjetunió megalakulásának huszonötödik évfordulóján Berman ünnepélyesen biztosította Dzerzsinszkaját, hogy a Szovjetunió „a legjobb példa számunkra, hogyan szervezzük meg a jövőben saját országunkban is ugyanezt az életmódot".[42]

Berman arról is beszámolt Dzerzsinszkajának, hogy előadásokat tart „Lengyelország és a lengyel munkásmozgalom történetéről", továbbá a korszak politikai életéről is felvilágosítja a fiatal lengyel kommunistákat. Ezek meglehetősen kényes témák voltak, hiszen Sztálin 1938-ban feloszlatta a lengyel kommunista pártot, és számos vezetőjét eltette láb alól. (Később a hivatalos párttörténet ezt úgy magyarázta, hogy a lengyel kommunista párt „a marxizmus–leninizmus talaján jött létre, de nem sikerült leszámolnia a frakciós irányzatokkal".)[43] A párt utódja, Gomułka Lengyel Munkáspártja csak 1942-ben alakult, és még nagyon kicsi volt. Egy másik, Leon Kasman nevű elvtársának címzett levélsorozatban Berman több nyíltsággal beszélt a „nehézségekről", amelyek, a fenti tények ismeretében, a lengyel kommunizmus történetének oktatását jellemezték. Nyilvánvaló, hogy az 1930-as évek eseményeinek tárgyalásakor a legnagyobb óvatossággal kellett eljárni,

hiszen Sztálinnak a párt feloszlatásában játszott szerepét nem lehetett szóba hozni, és még kevésbé volt szabad utalni a Lengyelországgal szembeni ellenséges beállítottságára.[44]

Mindez azonban nem tartotta vissza Bermant attól, hogy a tőle telhető legbuzgóbban gondoskodjék az ifjú lengyelek ideológiai képzéséről, és rávezesse őket, hogyan védjék meg a Szovjetuniót. Egy ízben még azt is tudatta Dzerzsinszkajával, hogy felszólította tanítványait: hallgassák a náci- és kommunistaellenes lengyel ellenállási szervezet, a Honi Hadsereg rádióadásait, hogy vitába szállhassanak érveikkel. Míg a Wolfhoz és Leonhardhoz hasonló német kommunistákat a náci propaganda kivédésére oktatták, a lengyel kommunistákat ekként a lengyel ellenállás fő áramlata és annak képviselői elleni eljövendő ideológiai küzdelemre készítették fel. Dzerzsinszkajának szóló egyik feljegyzésében Berman azon tűnődött: nem lehetne-e „egészséges elemeket" – azaz későbbi kollaboránsokat – találni a parasztvezérek, sőt akár a szélsőjobboldali nemzeti demokraták között. „Ennek következtében – magyarázta Dzerzsinszkajának – véleményem szerint alapvetően szükséges továbbvinni az egységfront taktikáját." A lengyel kommunista párt nem árulhatja el idő előtt igazi természetét – először szövetségeseket és kollaboránsokat kell találnia, a szovjet stílusú reformokra csak később kerülhet sor.

Nem csak Berman szövögetett ilyen terveket. Nagyjából ugyanekkor a szovjet vezetők is megpendítették az „egységfrontok" létrehozását: olyan koalíciós kormányokét, amelyek a felszabadítás után egész Kelet-Európában rögtön átvehetik a hatalmat. Molotovnak címzett 1944-es hosszú emlékeztetőjében Ivan Majszkij szovjet külügyminiszter azt latolgatta, hogy a proletárforradalmak csak harminc vagy negyven év elteltével válnak esedékessé. Addig azonban ajánlatos, hogy Lengyelország és Magyarország gyenge maradjon, Németországot pedig esetleg kettéosszák – „hosszabb távon ez hozzájárul majd Németország meggyengítéséhez" –; és utoljára, de nem utolsósorban gondoskodni kell róla, hogy a helyi kommunisták együttműködjenek másokkal. „A Szovjetuniónak – szűrte le Majszkij a végső következtetést – érdekében áll, hogy a háború utáni kormányok, a nemzeti frontok gondolatának szellemében, a széles demokrácia elvére épüljenek."[45]

A „demokrácia" szót itt természetesen *cum grano salis* kell értelmezni, hiszen Majszkij azt is világossá tette, hogy ezek a „nemzeti frontok szellemében" fogant kormányok nem engedélyezhetik a szocializmussal szemben akármilyen tekintetben ellenséges politikai pártok létrejöttét. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy egyes országokban (Majszkij Németországot, Magyarországot és Lengyelországot említi) a külső befolyás „különféle mód-

szerei" alkalmazandók, nehogy az ilyen pártok hatalomhoz jussanak. A szóban forgó módszerek mibenlétéről nem nyilatkozott.

A Keleten és Nyugaton egyaránt üldözött, különféle politikai árnyalatokhoz tartozó kommunisták egy összeesküvésen, titkosságon és kizárólagosságon nyugvó kultúrát hoztak létre. Szülőföldjükön sejtekben dolgoztak, álneveken ismerték egymást, jelszavak és titkos postaládák révén tartották a kapcsolatot. A Szovjetunióban senki sem árulta el, mi jár a fejében, mindenki óvakodott a párt bírálatától, és otthonában titkos mikrofonok után kutatott.[46] Akárhol voltak, „merev illemszabályok" szerint viselkedtek, amelyeket mind regényeiben, mind visszaemlékezéseiben kitűnően örökített meg az író Arthur Koestler. Koestler, akinek fikciós és nem fikciós művei egyaránt bemutatják a kommunizmushoz fűződő viszonyát, az 1930-as években szoros kapcsolatot tartott fenn a német párttal, nem utolsósorban azért, mert vonzotta a titkosság, az összeesküvés és a cselszövés: „Az ártatlan kívülállót még a felületes kapcsolat is ráébreszti, hogy a párttagok a társadalomtól elkülönülve, a titkolózás, a veszély és a szüntelen áldozathozatal légkörében élnek. Az érintkezés e titokzatos világgal még azok számára is izgató, akik felnőtt módjára gondolkodnak, és minden más tekintetben távol állnak a romantikától. Ennél is erősebb a hízelgő hatás, hogy méltónak találtattak bizonyos mértékű bizalomra, és kisebb szolgálatokat tehetnek az ilyen állandó veszélyben élő, üldözött embereknek."[47]

Az elitista lét csábítása, amely kiváltságokkal és kiváltságos információkhoz való hozzáféréssel egészült ki, évtizedeken át fontos eleme maradt a kommunizmus vonzerejének. Wolfgang Leonhard a maga különleges Komintern-iskolájában életében először olvashatta el a párt vezetőinek szóló magas szintű sürgönyöket, és rájött, mennyivel többről van bennük szó, mint a tömegekbe táplált propagandában: „Élénken emlékszem, milyen érzések fogtak el, amikor először vehettem kézbe egy ilyen titkos tájékoztatót. Hálás voltam a belém helyezett bizalomért, és büszke, amiért azon tisztségviselők közé tartozhatom, akik elég érettek politikailag ahhoz, hogy más szempontokkal is megismerkedhetnek."[48]

Mély hatást tett az európai kommunistákra az a körülmény is, hogy tapasztalatokat szereztek a terrorról: a tömeges letartóztatásokról és tisztogatásokról, amelyeket gyors taktikai változások kísértek. Az ufai Komintern-iskolában komoly megaláztatás érte Leonhardot is, amikor közönség előtt kellett nevetséges önkritikát gyakorolnia. Miközben ezen az élményen és néhány elvtársa képmutató viselkedésén rágódott – az utóbbiak közt élen járt egy Emmi nevű német nő, aki később Markus Wolf felesége lett –, hirtelen felmerült benne a kérdés: „Olyan-e egymáshoz való viszonyunk az iskolában, amilyen párttagok közt elvárható volna? Eszembe ötlöttek más kritikus gondolatok is, olyanok, amelyek korábban, a tisztogatások idején foglalkoztattak. Felidéződtek bennem kritikus hangvételű beszélgetések, és félni kezdtem magamtól. Ha már a múltban ilyen kritikus gondolatokat vetettem fel, hová vezethet mindez? Elhatároztam, hogy a jövőben sokkal óvatosabban fogok megszólalni, és mondanivalómat a legszükségesebb minimumra korlátozom."[49]

Az efféle tapasztalatok miatt menekült el Leonhard később Kelet-Németországból, és lépett ki végül a pártból is. Mások azonban, bár hasonló megaláztatások érték őket, nem menekültek el, és a pártból sem léptek ki; traumatikus élményeik pedig elnézőbbekké és együtt érzőbbekké sem tették őket. A párthoz mindvégig hűséges kommunisták, akár Hitler táboraiban, akár nyugati börtönökben sínylődtek, a háborús szenvedések hatására inkább még odaadóbban szolgálták az ügyet.[50]

Sokan, akik fizikailag túlélték a szovjet tisztogatásokat – szellemileg pedig a politika változásait –, nemcsak törzsi lojalitásukban megerősödve kerültek ki a háborúból, hanem a Szovjetuniótól való függésük is elmélyült. Azokból, akik az 1930-as évek letartóztatásai, képtelen taktikai fordulatai és zűrzavarai ellenére is hűek maradtak a párthoz, gyakran hamisítatlan fanatikusok lettek: hiánytalan lojalitással szolgálták ki Sztálint, irányultságoktól függetlenül követték a szovjet utasításokat, és minden parancsnak engedelmeskedtek, ha ez az ügy javára vált.[51]

4

A REND ŐREI

Többé-kevésbé az alábbi hozzáállás alakult ki az Állambiztonsági Minisztérium alkalmazottai között: Bennünket fokozottan ellenőriznek. Mi különösen jó elvtársak vagyunk. Úgyszólván első osztályú elvtársak vagyunk.

Wilhelm Zaisser, NDK állambiztonsági miniszter[1]

Ahogy a háború véres végéhez közeledett, Sztálin lehetőséget adott kelet-európai védenceinek, hogy bizonyítsák létjogosultságukat. Ahogy országaik felszabadítása zajlott, a Vörös Hadsereggel sorra visszaküldte hazájukba a moszkovita kommunistákat. Mindannyian teljesen tudatában voltak csekély létszámuknak, és valamennyien nyíltan kifejezték azt a szándékukat, hogy más, nem kommunista pártokkal koalíciós kormányt alakítsanak vagy ahhoz csatlakozzanak. Bolesław Bierut 1943 decemberében érkezett Varsóba, éppen idejében, hogy kinevezzék az új Nemzeti Tanács (Krajowa Rada Narodowa, KRN) elnökévé. Ez a népfront létrehozására irányuló első kísérlet meghiúsult, nem vonzott mást, csak a Władysław Gomułka-féle, igen kicsi Lengyel Dolgozók Pártját, valamint néhány marginális szociáldemokratát, akik nem tartoztak az ellenállás főáramához. Néhány hónap múlva azonban a Nemzeti Tanács segítette egy nagyobb csoportosulás, a Lengyel Nemzeti Felszabadítási Bizottság (Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego, PKWN) megalakítását, amelynek Sztálin által személyesen jóváhagyott elnevezése tudatosan rímelt a De Gaulle-féle Francia Nemzeti Felszabadítási Bizottságára.[2] Habár Lublinban székelt, és immár néhány valóban nem kommunista politikust is magában foglalt, nem sok kétség fért hozzá, hogy ki áll a Lengyel Nemzeti Felszabadítási Bizottság mögött. Július 22-i kiáltványa igen liberálisan hangzott, azt ígérte, hogy „fajra, vallásra és nemzetiségre való tekintet nélkül minden állampolgár összes demokratikus szabadságjogát helyreállítják, nevezetesen a gyülekezési és egyesülési szabadságot politikai és foglalkozási téren, a sajtó és a tájékozódás szabadságát, a lelkiismereti szabadságot."[3] Az okmányt azonban Moszkvában, nem pedig Lengyelországban bocsátották ki, és a szovjet rádió azonnal sugározta.

A Nemzeti Felszabadítási Bizottság megteremtése azonnal dilemma elé állította a londoni emigráns kormányt, amely a háború alatt külföldön képviselte Lengyelországot, és továbbra is szoros kapcsolatot tartott fenn a Honi Hadsereggel meg a lengyel ellenállás főáramával. Bár derekasan küzdött, hogy Lengyelország nemzetközi hangja maradjon, elveszítette ezt a csatát. A bizottság annak rendje és módja szerint átalakult ideiglenes nemzeti egységkormánnyá (a „lublini lengyelek" néven ismertté vált csoporttá), amelyet végül a szövetségesek valamennyien Lengyelország legitim irányítójaként ismertek el a londoni emigráns kormány (a „londoni lengyelek") helyett. 1945 elejétől az ideiglenes kormány vezette az országot, és őrá hárult az állandó kormányt kijelölő választások megszervezése. Mivel Sztálin a kormány legitimációjának fokozására törekedett, egyetértőleg hagyta, hogy az elvileg szocialista párttag, nem pedig kommunista Edward Osóbka-Morawski legyen az ideiglenes kormány háború utáni első miniszterelnöke (Bierut csak 1947-ben szerzett formális kormányzati címet). Ennél is fontosabb, hogy engedte az emigráns miniszterelnök, Stanisław Mikołajczyk hazatérését és mezőgazdasági miniszterhelyettesi, valamint miniszterelnök-helyettesi rangban az ideiglenes kormányhoz csatlakozását. Rövid ideig Mikołajczyk agrárpártja, a Lengyel Néppárt (Polskie Stronnictwo Ludowe, PSL) működhetett igazi antikommunista ellenzékként. Lengyelországban hivatalosan nem létezett törvényes szovjet vagy szövetséges hatóság. A gyakorlatban egy NKVD-s tábornok, Ivan Szerov működött az új kormány és az új lengyel biztonsági erők szovjet főtanácsadójaként. Hamarosan világossá vált, hogy befolyása valóban igen széles körű.[4]

Nem sokkal Bierut Lengyelországba érkezése után Magyarországon is kezdtek felgyorsulni az események, és új hatóságot hoztak létre. Három vezető „moszkovita" kommunista, Farkas Mihály, Gerő Ernő és Nagy Imre 1944. november elején szovjet gépeken repült a felszabadított Szegedre. A bolsevik forradalom évfordulójának megünneplésére haladéktalanul tömeggyűlést hívtak össze, amelyen Gerő „magyar újjászületés"-ért emelt szót.[5] Rákosi Mátyás szintén Moszkvából érkezett repülőgéppel Debrecenbe a város januári felszabadulása után. Azt a parancsot kapta, hogy állítson fel ott magyar ideiglenes kormányt, és készüljön fel a főváros Vörös Hadsereg általi elfoglalására. Ezt más magyar politikusokkal összefogva tette, akik

eddig bujkáltak, vagy most tértek vissza külföldről. Együttesen megtárgyalták egy olyan ideiglenes nemzetgyűlés létrehozását, amely ideiglenes nemzeti kormányt választott. Miként Lengyelországban, az utóbbinak kellett vezetnie Magyarországot, amíg választásokat nem tarthatnak.

Szintén Lengyelországhoz hasonlóan ez az első magyar ideiglenes kormány koalíciós volt. Négy legális politikai párt alkotta: a Magyar Kommunista Párt (MKP), a Szociáldemokrata Párt (SZDP), a Parasztpárt és a Kisgazdapárt. Az utóbbi, a kisvállalkozók és gazdálkodók háború előtti pártja rohamosan fejlődött antikommunista ellenzéki párttá, és gyorsan szerzett széles körű támogatást. Mindazonáltal se az új ideiglenes nemzetgyűlésben, se az új ideiglenes kormányban nem került túlsúlyba. Annak ellenére, hogy a Magyar Kommunista Párt akkoriban csak néhány száz tagot számlált, a kommunistáknak jutott az ideiglenes nemzetgyűlési képviselői helyek több mint egyharmada, valamint több kulcsfontosságú kormányzati poszt, gyakorlatilag ideértve a Belügyminisztériumot. Még Gerő Ernő is elismerte a kiegyensúlyozatlanságot: „ami a kommunista képviselők arányszámát illeti, ezt bizony egy kicsit túlméreteztük. De ennek részben a sietség, részben a helyi elvtársak túlbuzgósága az oka."[6] Az 1945 januárjában Moszkvában aláírt magyar fegyverszüneti egyezmény feltételei értelmében a magyar kormányt ebben az átmeneti időszakban egyúttal a Szövetséges Ellenőrző Bizottság is felügyelte – olyan testület, amely elvileg amerikai és brit képviselőket is magában foglalt, gyakorlatilag azonban Kliment Vorosilov marsall, a Vörös Hadsereg egyik magas rangú parancsnoka vezette, aki rendszeresen elmulasztotta, hogy bármiről is konzultáljon a többi szövetségessel.[7]

Végül, 1945. április 27-én a Vörös Hadsereg Berlin határába repítette az „Ulbricht-csoportot", Ulbricht vezetése alatt több tucat kommunistát, akik ott csatlakoztak az Első Belorusz Fronthoz, és azzal hatoltak be a városba. Wolfgang Leonhard is velük ment. Néhány nappal később az „Ackermann-csoport" további több tucat kommunistája az Első Ukrán Fronttal délről készült Berlinbe jutni. Lengyelországtól és Magyarországtól eltérően Kelet-Németországban nem volt ideiglenes, átmeneti kormány. Ehelyett a Német Demokratikus Köztársaság 1949-es létrehozásáig a szovjet katonai közigazgatás vezette a maga németországi zónáját. A szovjet közigazgatási szervek azonban lassacskán német hivatali szervezetet hoztak létre, hogy szovjet oltalom alatt segítse az ország irányítását.[8] 1947 júniusában ezt a hivatali szervezetet – addigra már a szovjet hatóságok által ellenőrzött árnyékkormányt – átkeresztelték az unalmas Német Gazdasági Bizottság névre (Deutsche Wirtschaftskomission, DWK). Ebben a bizottságban sok német kommunista – különösen a „moszkoviták" közül – nyomban fontos szerepet kapott.

Végül 1949-ben, amikor a Német Demokratikus Köztársaság eljutott az államiságig, a gazdasági bizottság képezte a keletnémet kormány alapját.

Ugyanúgy a Szovjetunió felügyelte Németországban az önkormányzati és helyhatósági választásokat is, ahogyan másutt. Bár németországi zónájában tevőlegesen bátorította a Szociáldemokrata Párt, a Kereszténydemokrata Párt és a Szabad Demokrata Párt újraalapítását, a szakszervezetek, kulturális egyesületek és más új intézmények kulcspozícióiba mégis kommunista párttagokat helyeztek.[9] Ahol csak lehetséges volt, nem kommunisták kaptak nyilvános szerepeket, míg a színfalak mögötti kulcsfeladatok kommunistáknak jutottak. Egyebütt másfajta politikai és félpolitikai csoportosulások is újjáalakultak, köztük Lengyelországban és Magyarországon cionista meg bundos szervezetek, amelyek némelyike kezdetben bizonyos mértékű valódi függetlenséget élvezett.

A térség valamennyi kommunista pártja külön-külön a szovjet modellhez igazodva tartotta fenn saját belső struktúráját. Szovjet stílusú hierarchiát valósítottak meg: legfelül politikai bizottság, alatta a bővebb központi bizottság, majd regionális és helyi szervezetek. Ezek a szerkezeti elemek 1989-ig a kormányszervekkel párhuzamosak, de azoktól elkülönültek maradtak. Politikai bizottsági tagok egyes esetekben miniszterek is voltak, máskor nem. Központi bizottsági tagok egyes esetekben az államapparátusban is szerepet játszottak, máskor nem. Még a hatalmi pozíciót betöltők számára sem mindig volt világos, hogy egy-egy adott kérdésben a párté vagy a kormányé-e az utolsó szó.

Ha mindez komplikáltnak hangzik, az azért van, mert annak is szánták: a szovjet megszállás alatti Európában a politikát átláthatatlanra tervezték. Ahogy a háború véget ért, a kelet-európai kommunista pártok egyértelműen a térség legbefolyásosabb politikai csoportosulásai lettek, nem létszámuk, hanem az NKVD-ben és a Vörös Hadseregben szolgáló szovjet „tanácsadóik" miatt. Ugyanakkor szigorú utasításokat kaptak arra, hogy leplezzék vagy tagadják szovjet kötődésüket, viselkedjenek normális demokratikus pártok módjára, alkossanak koalíciókat, és keressenek elfogadható partnereket a nem kommunista pártok között. Így tehát Németország kivételével, ahol a szovjet megszálló rendszer azonnal átvette az irányítást, a szovjet befolyást gondosan álcázták.

A kelet-európai koalíciós ideiglenes kormányok ennélfogva 1945–46-ban végig más politikusokkal többé-kevésbé vállvetve igyekeztek gazdaságpolitikát kialakítani. Igyekeztek többé-kevésbé eltűrni az egyházakat, egyes független hírlapokat és egyes magánvállalkozásokat, amelyek egy ideig mind spontán, a maguk sajátos módján fejlődhettek. Akadt azonban egy szembeötlő

kivétel ez alól a türelmesség alól. Ahová a Vörös Hadsereg csak betette a lábát, a Szovjetunió mindenütt meghonosított egy új intézményt, amely formájában és jellegében mindig a szovjet mintát követte. Mondjuk ki kereken: az új titkosrendőrségi erő felépítésének meghatározását soha nem bízták a véletlenre, a körülményekre, se helyi politikusokra. És bár előfordultak időzítés- és stílusbeli különbségek, az új titkosrendőrségi erőket Kelet-Európa-szerte feltűnően hasonló sémára hozták létre. A kelet-európai titkosrendőrségek szerveződésükre, módszereikre és mentalitásukra nézve mind szovjet elődjük pontos másolatai voltak: a lengyel Biztonsági Hivatal (Urząd Bezpieczeństwa, UB) éppúgy, mint a magyar Államvédelmi Osztály (ÁVO) és a keletnémet Állambiztonsági Minisztérium (Ministerium für Staatssicherheit, vagy később Stasi, amely néven ma leginkább ismeretes).[10] Nemkülönben a csehszlovák Állambiztonság (Státní bezpečnost, StB). Az utóbbit Klement Gottwald cseh kommunista vezető szavai szerint „a Szovjetunió tapasztalatainak lehető legjobb hasznosítására" szervezték. Ugyanezt mondhatjuk Kelet-Európa valamennyi országának minden titkosrendőri erejéről.[11]

Miként a kelet-európai kommunista pártok története, a kelet-európai „kis KGB-k" története is jóval a háború vége előtt kezdődik. A lengyel titkosrendőrség 1939-ben, Kelet-Lengyelország szovjet megszállása után kezdett szerveződni. A térségbeli rendteremtéssel megbízott szovjet tisztségviselők a ma Nyugat-Ukrajnának és Nyugat-Belarusznak (oroszosan Nyugat-Belorusszia) nevezett területekre lépve bajosan találtak megbízható helybeli kollaboránsokat. Az NKVD felismerte a szakavatottabb és önállóbb partnerek szükségességét, ezért 1940 őszén Szmolenszk mellett különleges kiképző központot hozott létre. Az újonnan megszállt területekről mintegy kétszáz lengyelt, ukránt és fehéroroszt invitáltak tanfolyamokon való részvételre. Ezek az első diákok 1941 márciusára fejezték be a kurzust, azután egyes újoncokat további iskoláztatásra Gorkijba küldtek. A tanítványok ekkori első nemzedékében végzett legalább három olyan személy – Konrad Świetlik, Józef Czaplicki és Mieczysław Moczar –, aki az 1950-es és '60-as években a lengyel biztonsági szolgálatok befolyásos vezetője maradt.[12]

A szovjet–német háború 1941. júniusi kitörésével ez a kiképzőprogram egyik pillanatról a másikra abbamaradt. Néhány hónap múlva azonban, amint a Szovjetunió valamelyest magához tért a náci invázió okozta sokkból, folytatódott a kiképzés. A sztálingrádi csata után, amikor a háború váratlanul már megnyerhetőnek látszott, felélénkült a toborzás. Először a Vörös Hadsereg lengyel ajkú „Kościuszko hadosztály"-ából választottak jelölteket – zömmel olyanokat, akik előzőleg Kelet-Lengyelországban éltek –, még-

hozzá a kiszemeltek számára rejtélyesnek tűnő eljárással. „1944 januárjának egy dermesztő délután"-ján, amikor Józef Lobatiukot megkereste a parancsnoka, és utasította, hogy valami nyomtatványok kitöltése végett menjen az egysége főhadiszállására, Lobatiuk semmiféle magyarázatot nem kapott. Egy hónap múlva utasították, hogy vételezzen „kétheti száraz élelmet" és jelentkezzék különleges kiképzésre Kujbisevben, egy jóval a frontvonalak mögötti orosz városban. Ekkor sem adtak semmiféle magyarázatot.[13]

Lobatiuk csak Kujbisevbe érkezésekor tudta meg, hogy az NKDV tisztképző iskolájába küldték. El volt ragadtatva. Évekkel később, amikor a lengyel titkosrendőrség saját történészei számára írta le élményeit, visszaemlékezett: úgy bántak vele, „ahogy magánháznál szoktak a vendéggel". Az iskola a front mostoha körülményei után fényűzőnek tetszett. A „diákok" hétvégére eltávozást kaptak, és nem kellett őrszolgálatot adniuk. Nem szűkölködtek ennivalóban. Kulturáltan bántak velük. Az étkezdében pincérek szolgálták fel az ételt, „mint egy vendéglőben", még a levest is igazi levesestálból merték ki.[14]

A tulajdonképpeni oktatás nem azonnal kezdődött. Mielőtt bármiféle tájékoztatást kaptak volna, az újonnan toborzottakat napokon át hallgatta ki egy NKVD-tisztekből álló bizottság. Előéletükről, családi hátterükről és politikai nézeteikről faggatták őket. Többször is el kellett mesélniük az élettörténetüket. Egyesek nem mentek át a vizsgán, és visszaküldték őket az alakulatukhoz, bár soha nem tudták meg, miért. Végül mintegy kétszázan maradtak. Ezek lettek a Kujbyszewiacy – a kujbiseviek csapata, ahogy utóbb emlegették őket –, a szovjetek által kitanított lengyel titkosrendőrök elsőnek végzett osztálya. Haladéktalanul megkezdték a felkészülést a közvetlen NKVD-gyámság alatti „operatív munkára".

A háborúnak ebben a szakaszában – 1944 tavaszán – még nem létezett más lengyel kormányzat, csak a londoni emigráns kormány meg az ahhoz kapcsolódó földalatti „állam", és a továbbra is nácik megszállta Lengyelországban a nyílt színen nem volt semmiféle lengyel közigazgatás. A háború utáni Lengyelországot illető nemzetközi megállapodások sem születtek még meg: a teheráni tanácskozás nem jutott végleges elhatározásra a lengyel határokról, a jaltaira pedig, amelyen Roosevelt és Churchill de facto szovjet ellenőrzést engedtek Lengyelország felett, csak jó néhány hónap múlva került sor. Az NKVD azonban Kujbisevben már arra tanította a lengyel tiszteket, hogy szovjet kategóriákban gondolkodjanak, így ha majd eljön az ideje, szovjet parancsra cselekedjenek.

Ez az első tanfolyam nagyon alapos volt. A tanulnivalót részben elméleti anyag képezte – marxizmus–leninizmus, a bolsevik párt története, a len-

gyel „munkásmozgalom" története. Helyet kaptak benne gyakorlati összetevők is: hírszerzési és kémelhárítási technikák, nyomozati munka, kihallgatási módszerek. Szép időben kivonultak egy Volga-parti lőtérre. Mindent oroszul oktattak – egyetlenegy előadó beszélt lengyelül –, ami gondot jelentett, kivált, hogy nem sok hallgató nyelvtudása haladta meg a legelemibb szintet. Tankönyvek híján a hallgatók gyakran tanítás után is összejöttek, hogy egybevessék jegyzeteiket. Hacsak lehetett, az oroszul beszélő diákok lefordították az anyagot azoknak, akik nem értették. Az előadások és szemináriumok napi tíz órán át, szombatonként hat órán át tartottak.

Az új ismeretek emésztgetésére nem sok idő maradt. Ez az első kurzus 1944 júliusában hirtelen véget ért, miután a Vörös Hadsereg átlépte a Bug folyót, Lengyelország új keleti határát. Az újdonsült állambiztonsági tiszteket mindjárt be is vetették. A kétszáz fő zömét először Lublin városába küldték, ahol a Lengyel Nemzeti Felszabadítási Bizottság éppen akkor állt fel, és ahol az ideiglenes kormány megalakítására készülődtek. Mostoha körülmények vártak rájuk – az emberek a földön aludtak, a hátizsákjukat használták párnának –, de meleg fogadtatásban részesültek. Stanisław Radkiewicz, Lengyelország első állambiztonsági minisztere egy szovjet tanácsadóval együtt vacsorát adott a tiszteletükre. A két vezető csillagokat osztott ki az új tiszteknek, hogy varrják fel az egyenruhájukra.

Ahogy a Vörös Hadsereg előrenyomult – először Rzeszówba és Białystokba, később Krakkóba meg Varsóba –, a kujbisevi csapat követte, mindenkor szovjet tanácsadók kíséretében. Bizonyos területeken először partizánként harcoltak a Vörös Hadsereg oldalán. A háború ezen szakaszában Kelet-Lengyelországban és a Szovjetunió nyugati területein több tucat különféle partizáncsoport tevékenykedett, részben a lengyel Honi Hadsereg ellenállásával, részben az ukrán függetlenségi mozgalommal összefüggésben, egyesek a holokauszttól megmenekült zsidókból álltak, másokban bűnöző elemek tömörültek.[15] De a kujbiseviek, bármilyen nemzetiségűek voltak is, a Szovjetunió oldalán harcoltak. És egy-egy újonnan felszabadított vajdaságba érkezvén, mindig előre meghatározott tervet hajtottak végre. Munkához láttak: megszervezték a körzeti és helyi rendőrséget, azonosították az ellenségeket, értesüléseket továbbítottak az NKVD-nek, és kollaboránsokat toboroztak: „Bennünket, a kujbisevieket tekintettek az új erő gerincének és a jövendő káderek tanítóinak" – emlékezett egyikük büszkén.[16]

Nem mindannyian jártak végül sikerrel. Egyeseket lopás vagy alkalmatlanság miatt kirúgtak a szolgálattól. Néhányan visszatértek a Szovjetunióba, vélhetőleg azért, hogy Belorussziában és Ukrajnában végezzenek hasonló munkát, azon a területen, ahonnét jöttek. Legalább egy fellázadt, és az antikommunista ellenálláshoz csatlakozott. Sokan mások azonban magasra emelkedtek az állambiztonsági szolgálatnál, ismét mások pedig káderek új nemzedékét képezték ki.

Lobatiuk egy ideig a háború utáni „banditizmus elleni harcban" vett részt – ami kevésbé szépítően a lengyel Honi Hadsereg maradványaival szemben szervezett katonai fellépést jelenti. E maradványok ugyanis a Lublin körüli erdőkben néhol még kitartottak, ahogy ukrán partizánok is. 1945 áprilisában Lobatiukot Łódź városába vezényelték, ahol ismét meglepetésére azt közölték vele, hogy az új lengyel állambiztonsági rendőrség tiszti iskolájában fog oktatni. A feladatra kiválasztott többi kujbisevi veteránnal felosztották egymás között a különféle tantárgyakat, aszerint, hogy ki melyik tantárgyra emlékezett legjobban. Bár a Szovjetunió elhagyásakor le kellett adniuk kujbisevi füzeteiket, emlékezetből újraírták jegyzeteiket. Végül tankönyvet állítottak össze annak alapján, amit az NKVD-től tanultakból felidéztek. Ez a tankönyv éveken át használatban maradt, ezáltal a lengyel titkosrendőrök egy egész generációját képezték ki szovjet módszerek szerint.[17]

A következő hónapokban és években a szolgálat exponenciálisan bővült. 1944 decemberében körülbelül 2500 biztonsági funkcionárius dolgozott. 1945 novemberében már 23 700, 1953-ban pedig 33 200.[18] Ezekre az új tagokra aligha illett a később, a kommunista Lengyelországban a tipikus SB-funkcionáriusról kialakult sablonos kép: ördögien jól kiképzett, vakbuzgó, magasan iskolázott, alkalmasint zsidó. A valóságban a közvetlenül a háború utáni UB-t elsöprő többségben lengyel etnikumúak, és szinte egytől egyig katolikusok alkották. 1947-re az SB 99,5 százalékát adták lengyel katolikusok. Zsidók voltaképpen az összlétszám egy százalékát sem tették ki, és még a fehéroroszok is többen voltak náluk.[19] A lublini körzeti titkosrendőrség személyi állományának tizennyolc alapító tagja között csak egy zsidó akadt. A többiek lengyelek, ukránok és fehéroroszok voltak.[20]

Ezek a távolról sem ördögien jól kiképzett újonnan toborzottak ezenkívül elsöprő többségükben iskolázatlanok is voltak. 1945-ben kevesebb mint 20 százalékuknak volt elemi iskolainál magasabb végzettsége. Még 1953-ban is csak a felük jutott túl a hatodik osztály megfelelőjén. Ebben az egész időszakban az újoncok túlnyomó része lengyel munkások és parasztok gyermekei közül került ki. Csak egészen csekély hányaduk származott „polgárinak" minősített családból, és aligha nevezhették bármelyiküket is értelmiséginek.[21] Bár a többség 1947-ig belépett a kommunista pártba, bármiféle korábbi politikai tevékenységet nagyon kevesen mutathattak fel.

Valószínűleg nem ideológia, hanem inkább a rohamos társadalmi felemelkedés lehetősége motiválta őket, amit ékesen szemléltet Lengyelország

egyik leghírhedtebb titkosrendőre, Czesław Kiszczak példája. Kiszczakból jóval később Lengyelország belügyminisztere lett – ő szervezte meg a rendkívüli állapot 1981-es életbeléptetését –, de 1925-ben Dél-Lengyelország egy szegény részén, elszegényedett családba született, az 1930-as években végig munkanélküli gyári munkás fiaként. A kamasz fiút a nácik megszállta Lengyelországban lefogták, és előbb kényszermunkatáborba vitték, majd kalandok sora után Ausztriában lett rabszolgamunkás. 1943-tól '45-ig saját beszámolója szerint egy bécsi munkásszálláson lakott, ahol egyedüli lengyel volt horvátok, szerbek és mások – sok kommunista – között. Az osztrák vasutaknál dolgozott 1945. április 7-éig, amikor az oroszok felszabadították Bécs keleti kerületeit. Nem sokkal ezután – ismét a saját szavaival – „a Vörös Hadsereg felkarolt, harckocsira ültetett, és én kalauzoltam a katonákat Bécsben, mert ismertem az utcákat". Tudott annyit oroszul és németül, hogy tolmácsként szolgálhasson. Húszéves korára szerény általános iskolai végzettségével a Vörös Hadsereg afféle üdvöskéje lett, aki szovjet tankon terpeszkedve cirkált Bécsben.[22]

Végül Kiszczak olyan okmányt szorongatva tért haza Lengyelországba, amely igazolta, hogy Ausztriában a kommunista párthoz tartozott. Azonnal belépett a lengyel kommunista pártba, amely azután a titkosrendőrség łódźi kiképzőiskolájába küldte. Elmondása szerint onnan továbbképzésre Varsóba vitték, ahol belépett előbb az új lengyel hadseregbe, majd a lengyel katonai hírszerzéshez, amelyet kezdetben kizárólag oroszok vezettek, noha később néhány lengyelt is bevontak. Sokan úgy vélik, hogy valamiféle kapcsolatot alakított ki a szovjet katonai hírszerzéssel is, bár ő maga nem ezt mondja.

Ezután csakhamar Londonba küldték. Ez ismét rendkívüli lehetőséget jelentett a még mindig csak huszonegy esztendős fiatalembernek. Ez az epizód az ő előadásában jóindulatúan hangzik: „Azt kívántuk, hogy a lengyel hadsereg akkor emigrációban lévő maradványai fegyverzetükkel és katonáikkal térjenek haza Lengyelországba, mert az kedvező gesztus lenne a kommunista Lengyelország iránt... Kezdetben erős volt az összetartás, a kormány támogatta a klérust, a klérus támogatta a kormányt... Lengyelország mindenki iránt barátságosnak tűnt, földet adott a parasztoknak, magasabb oktatást, új iskolákat ígért." Mint mondja, emellett Londonban feladatkörébe tartozott a „rendes hírszerzési munka", az adatgyűjtés a brit hadseregről, a londoni lengyelekről, és különösen a több ezer lengyel katonáról, aki a háború alatt a királyi légierőnél vagy más brit fegyveres erőknél harcolt.

Emez életrajzi információk nagy részét lehetetlen megerősíteni, mert a jelek szerint belügyminisztersége idején Kiszczak átfésülte az archívumokat a vele kapcsolatos dokumentumok után, és eltávolította vagy megsemmisí-

tette azokat. Egy-kettő azonban előkerült, így egy 1947 júliusában Londonból hazaküldött jelentésének összefoglalója is, amely valaki más aktájában rejtőzött. Ebben Kiszczak nyelvtanilag hibás lengyelséggel leírja, hogyan vette lajstromba és figyelte meg a nagykövetség a brit fegyveres erők azon lengyel tagjait, akik kinyilvánították hazatérési szándékukat. Sokan már 1939 óta harcoltak. Süt a szövegből a Kiszczakba egyértelműen belenevelt, velük szembeni megvetés:

> A lajstromba vétel egy körülbelül négyszer háromméteres kis helyiségben zajlik, amelyben öt asztal és öt szék és a konzulátus papírjait tartalmazó két iratszekrény van. A lajstromozás tízkor vagy tizenegykor kezdődik, de néha csak fél háromkor, mert a britek külön megnehezítik a dolgunkat, ebben az esetben szándékosan későn küldik a katonákat a lajstromozásra... Ezeknek az embereknek a többsége bármit megtenne, amit mondanak neki, bármibe beleegyeznének, ha valaki Lengyelországban jó életszínvonalat szavatol nekik. Azok, akik nem térnek haza, és anyagi okokból maradnak Angliában, pénzért valószínűleg tennének bizonyos szolgálatokat, mivel [a háború előtti] Lengyelország tipikus termékei, mélyebb érzések nélküli egyének, nincs bennük törekvés és becsület...[23]

A jelentés további részében az immár huszonkét esztendős Kiszczak a nagykövetség idősebb diplomatáit becsmérli, a katonai attasét, akit láthatólag nem érdekel eléggé az elhárítási adatok gyűjtése, az ezredest, aki alá akarja ásni az ő és mások lelkesedését. Egy másik fennmaradt jelentésben jóval szókimondóbban egyszerűen besúgja a kollégáit. Az egyik konzulátusi alkalmazott állandóan a lengyelországi politikai erőszakról „ismeretlen forrásból" szerzett értesülésekről beszél, míg mások heves politikai vitákat folytatnak, és fenyegetik egymást.

Az ilyen állás megszédíthet egy fiatalembert, de Kiszczak nem sokkal ezután távozott. Egy interjúban azt állította, hogy azért, mert magánytól és honvágytól szenvedett: „Nem bírtam megenni az angol kolbászt." Vagy talán – helytállóan – azt mondták neki, hogy otthon még jobb lehetőségek kínálkoznak, és úgy döntött, megragadja őket. A háború utáni Lengyelország zűrzavarában és nyomorában a titkosrendőrök – bármilyen szerény sorból származtak is – viszonylagos jólétet és viszonylagos hatalmat élveztek. És ha visszaéltek vele, semmilyen más állami szerv nem tartóztathatta le őket.

Bárki, aki Kelet-Európában titkosrendőrré akart válni, kezdettől fogva tudta, hogy a befolyásszerzéshez szovjet összeköttetéseken át vezet az út. Azt

azonban nem mindig volt könnyű kideríteni, hogy mely szovjet összeköttetések a megfelelők. Magyarországon a végül Államvédelmi Osztállyá vált szervezetnek nem egy, hanem két elődje volt, ezt is, azt is egy-egy magyar vezette a maga szovjet barátaival és mentoraival.

Az egyik intézményt 1944-ben Debrecenben felülről, az ideiglenes nemzeti kormánnyal egyidejűleg hozták létre. Az ideiglenes kormány elméletben pártközi koalícióként működött. De bár az újonnan kinevezett belügyminiszter, Erdei Ferenc elvileg nem volt kommunista, titokban támogatta a pártot, és az új biztonsági szolgálattal kapcsolatban dokumentált első megjegyzése arra mutat, hogy tudta, mik a várható fejlemények. A magyarországi szovjet katonai hírszerzés feje, F. I. Kuznyecov tábornok helyettesével folytatott „gyümölcsöző" megbeszéléséről kollégáinak adott jelentésében Erdei december 28-án kijelentette, hogy a biztonság miatt nem kell aggódniuk, mert „Az orosz őrségek mindaddig segítségünkre vannak, amíg megfelelő számú megbízható, egyenruhával felszerelt saját rendőrt nem találunk".[24] Amiatt viszont aggódott, hogy Kuznyecov tábornokot nem eléggé érdekli az ország felszabadított felében az égbe szökött bűnözés és vandalizmus megfékezése: „Annál többet tárgyaltunk a politikai rendészetről, amellyel összefüggésben több általános tanácsot és javaslatot tett."[25]

E javaslatok egyike vezetett Tömpe András kinevezéséhez az új szolgálat élére. Tömpét, a spanyol polgárháború veteránját régi kapcsolatok fűzték a nemzetközi kommunista mozgalomhoz, és mély meggyőződés hajtotta, hogy ő az egyetlen alkalmas szakember az új magyar titkosrendőrség vezetésére. Haladéktalanul hozzálátott új ereje megszervezéséhez, amihez közvetlenül a Vörös Hadseregtől kért és kapott fegyvert. Így felkészülten indult Debrecenből a fővárosba, és január 28-án érkezett Pestre, miközben Budán még folytak a harcok.

Tömpének balszerencséjére máris akadt vetélytársa. A Magyar Kommunista Párt budapesti szervezete éppen néhány nappal azelőtt szintén létrehozott politikai rendészeti osztályt. Vezetésével Péter Gábort bízták meg, aki 1931 óta az illegális kommunista párt tagja volt, és az azóta eltelt esztendőkben gyakorta utazott Moszkvába. Az 1930-as években mindvégig szoros kapcsolatot ápolt Kun Bélával és az 1919-es Tanácsköztársaság többi moszkvai veteránjával éppúgy, mint Rákosival. A felesége, Simon Jolán végül Rákosi magántitkárnője lett.

Péter Gábor régóta tartott kapcsolatot az NKVD-vel is. A háború előtt földalatti logisztikai feladatokra szakosodott, egyebek között a bebörtönzött kommunisták és Bécsben vagy Budapesten élő családtagjaik kapcsolatfelvételében segédkezett. Saját szerepét valamelyest felnagyító önvallomása szerint hosszú ideje tervezgette a háború utáni politikai rendőrség vezetését, és nyilvánvalóan úgy értelmezte, hogy neki ígérték ezt a feladatkört. Talán némileg indokoltan is gondolta így, mert míg Tömpe láthatólag a debreceni székhelyű szovjet katonai hírszerző tisztek támogatását élvezte, őt mintha azok politikai gazdái támogatták volna. Az bizonyosan igaz, hogy ismeretségeinek felújítása végett már január közepén – Tömpe Debrecenbe érkezése és Budapest ostromának befejeződése előtt – a szovjet hadsereg kelet-pesti főhadiszállására utazott.[26] Februárban, egy magas rangú magyar párttagoknak tartott előadáson igyekezett olyan benyomást kelteni, hogy már nagyon is kézben tartja a dolgokat. Kilencvennyolc beosztottjáról („87 munkás és 11 értelmiségi") beszélt, s már azt állította, hogy sok „fasisztát" letartóztattak. A magyar kommunista párt archívumában található jelentés eredetijéhez egy orosz nyelvű változatot is csatoltak, ami talán azt jelzi, hogy Péter Gábor számított orosz ajkú olvasókra.[27]

Hetekkel a háború vége előtt bekövetkezett Tömpe és Péter Gábor összecsapása. Tömpe azt hozta fel Péter ellen, hogy ideológiai felkészültsége nem eléggé magas szintű. Péter meg Tömpét hibáztatta, hogy nem megfelelő irodaberendezéssel látta el őt. Tömpe felbőszült, amiért nem hívták meg egy eseményre, amelyen a sajtó is részt vett.[28] Később egyik is, másik is azt állította, hogy elsőként alakította ki központját az Andrássy út 60.-ban. (Ez a döntés utóbb kísértette a magyar kommunista pártot, hiszen a komor emlékű épület, a volt nyilasszékház már a háború utolsó időszakában is szolgált rendészeti célokat: a nyilas és a kommunista rezsim közötti folytonosság kényelmetlen benyomását keltette az a körülmény, hogy a nyilasok és a kommunisták egyaránt börtönnek használták a pincét.)[29] Ez a vígoperába illő disputa két év múlva Péter Gábor javára oldódott meg. Az 1945. novemberi választások után a Belügyminisztérium hivatalosan a kommunista párt ellenőrzése alá került, és a pártsemleges titkosrendőrség gondolatát elvetették. Tömpe 1946-ban külszolgálatba „vonult vissza". További pályáját legnagyobbrészt Latin-Amerikában töltötte.[30]

Még ha visszatekintve kisszerűnek tűnhet is ez a marakodás, Péter Gábor hatalmi harcának sikere a magyar politikai pluralizmus korai és súlyos vereségét jelentette. Mindenekelőtt ez az új rendészeti erő természetéről kezdett fontos vita teljes mértékben a kommunista párton belül zajlott le, és budapesti szovjet tisztségviselők erősen befolyásolták. Nem kommunista politikusok – akár az az idő szerint legálisan tevékenykedők – se akkor, se később semmiféle hatást nem gyakoroltak a titkosrendőrség belső működésére. A győztes fél – Péter Gábor és a Budapesti Rendőr-főkapitányság Politikai Rendészeti Osztálya – jellege is számított, mert a budapesti rendészeti erő

gyakorlatilag törvényen kívüli szerv volt, se a Belügyminisztérium, se a kormány nem ellenőrizte, csakis a kommunista párt. Más szóval 1945-től a politikai rendőrség közvetlenül a pártvezetés hatáskörébe tartozott, égbekiáltó módon megkerülte az ideiglenes koalíciós kormányt.

A titkosrendőri erő különleges státusa a benne dolgozók számára eléggé nyilvánvalóvá vált. Bár Péter mellé rendeltek szociáldemokrata és kisgazdapárti helyetteseket, még a látszat kedvéért sem kérte ki a tanácsukat, és jelenlétük egy pillanatig sem tévesztette meg a rendészeti osztály munkatársait. Egy alacsonyabb rangú tiszt később úgy emlékezett vissza, hogy Péter Gábor a nem kommunista helyetteseket „teljesen elszigetelte", közismertté vált, hogy mindkettőjük szobájában lehallgatókészülék működik, „s így nekem is nagyon kellett vigyáznom, hogy a velük való érintkezés során mit mondok".[31] 1946-ban, amikor Farkas Mihály fia, Farkas Vladimír munkába állt az ÁVO-nál, kifejezetten utasították, hogy ne beszéljen Péter Gábor két nem kommunista helyettesével: „(N)ekik munkámról semmiféle felvilágosítást nem adhatok. Még akkor sem, ha erre bármelyikük is utasítana engem."[32]

A politikai rendészet a füle botját sem mozgatta, ha nem kommunista politikusok panaszkodtak a rendőri fellépés miatt. 1945 augusztusában az igazságügyi miniszter egyik helyettese a Belügyminisztériumhoz intézett levelében nehezményezte, hogy „a politikai rendőrség népügyészeket, bírákat letartóztatásba helyez anélkül, hogy erre nézve előzetes engedélyemet kikérné... A fenti jogszabályellenes gyakorlat az igazságszolgáltatás tekintélyét súlyosan sérti." Az ÁVO nem reagált. Egy év múlva egy országgyűlési képviselő tett hasonló panaszt, de mielőtt interpellációjára választ kaphatott volna, külföldre menekült. 1946-ra az efféle kritika hangoztatása már egyáltalán nem számított veszélytelennek.[33] A lengyel politikai rendőrséghez hasonlóan a magyar sem felelt tetteiért senki más előtt. Ugyancsak a lengyelországihoz hasonló gyorsasággal bővítette létszámát. Péter Gábor budapesti szervezete 1946 februárjában 848 főt alkalmazott. 1953-ra az újfent átnevezett Államvédelmi Hatóság (ÁVH) központjaiban 5751 munkatársat, hálózatában pedig sokkal több besúgót foglalkoztatott.[34]

Az egész szervezetnél kezdettől fogva szovjet tanácsadókat állomásoztattak. „Orlov tanácsos", akit egy belügyminisztériumi tisztviselő „civil ruhás" NKVD-tisztként írt le, 1945 februárjában költözött be az Andrássy út 60.-ba. Három felfegyverzett munkatársa – teljes NKVD-s uniformisban – segédkezett neki.[35] Márciusra kialakult a teljes hierarchia. A csúcson Fjodor Belkin tábornok állt, hivatalosan a Szövetséges Ellenőrző Bizottság tagja, a gyakorlatban azonban az NKVD Baden bei Wienben székelő kelet-európai elhárító főparancsnokságának feje. 1947-től az NKVD emellett – hol Kremnyov, hol Kamenkovics hadnagy néven ismert – állandó képviselőt is tartott Budapesten, akinek testvéri közreműködése később létfontosságúvá vált a magyarországi politikai kirakatperek megszervezésében. A nevezettek alatt tanácsadók serege szolgált többé-kevésbé huzamos ideig. Még 1952 novemberében is harminchárom szovjet állambiztonsági tiszt és tizenhárom családtagjuk szerepelt a magyar ÁVH hivatalos fizetési jegyzékében. A viszonylag magas fizetés mellett teljesen berendezett lakás, útiköltség-térítés, ingyenes sportolási lehetőség – többek között úszómedence, sakk- és dominókészlet, pingpongasztal –, valamint háztartási alkalmazott illette meg őket. A hétvégeken vadászni jártak. Egy volt belügyminiszter szerint ezek a szovjet „tanácsadók" napi összefoglaló jelentéseket kaptak, és gyakori értekezleteken vettek részt magyar kollégáikkal. (Tanácsaikat megfogadták, de úgy tűnik, mégsem voltak meggyőződve ama nemzet lojalitásáról, amelynek szolgálatába szegődtek. 1956. október 29-én este – amikor rövid ideig úgy tűnt, mintha a magyar forradalom a szovjet csapatok kivonásával érhetne véget – a tömeg bosszújától féltükben mindannyian repülőgépre szálltak, és hazautaztak Moszkvába.)[36]

A magyar titkosrendőrség főnökei szoros kapcsolatot tartottak szovjet mentoraikkal. Farkas Vladimír szerint Péter Gábor naponta érintkezett Orlovval.[37] De az oroszok másként is kifejtették hatásukat Budapesten: olyan szovjet vagy elszovjetesedett magyarok szűk, legtöbbnyire rejtett, mégis befolyásos közössége révén, akik a Szovjetunióban születtek, illetve életük legnagyobb részét ott élték le. Az egyikük, Kovács János magyar származású NKVD-ezredes 1945 januárjától 1948-ban bekövetkezett haláláig Péter Gábor helyettese volt. Végül még számottevőbb szerepet játszott Garasin Rudolf, akinek hivatalos életrajza aligha igazolja későbbi befolyását – élettörténete pedig azt szemlélteti, hogy a magyarok számára titkos utak is vezettek a politikai rendészeti hatalomhoz.

Garasin Magyarországon született, de alig húszévesen első világháborús hadifogolyként Oroszországban kötött ki. Radikalizáló élményei hatására csatlakozott a bolsevikokhoz, belépett a Vörös Hadseregbe, tevőleges részt vállalt az orosz forradalomban, majd a polgárháborúban. Azután sem tért vissza Magyarországra – Kun Béla rövid életű kommünje addigra elmúlt –, inkább a Szovjetunióban telepedett le.[38] Saját beszámolója alapján ezutáni ottani pályája nem érdemes figyelemre. Egy magyar párttörténészeknek készített feljegyzése szerint a szovjetunióbeli magyar emigránsok közösségében tevékenykedett, mérnöki diplomát szerzett, azután a moszkvai Könnyűipari Minisztériumban dolgozott. A háború alatt a Vörös Hadsereg tisztje-

ként harcolt, de sebesülése miatt frontvonalak mögötti munkára került. Mint írta, 1944 tavaszán váratlanul Moszkvába rendelték, ahol a Vörös Hadsereg egy politikai tisztje fogadta: „Teázás közben egy kék sapkás belügyes hadnagy jelent meg, és szó nélkül egy gépkocsihoz kísért, amely a Marx–Engels térre hajtott. Ott egy másik hadnagy várt rám, egy ajtóhoz vitt, amelyen beléptem, és magamra hagyott. Az előszobában senki sem volt." Végül két alak bontakozott ki a sötétből, és megoldódott a rejtély: Rákosi és Farkas Mihály kitárt karokkal üdvözölték.

Ahogy Garasin felidézi a jelenetet, Rákosi kedélyesen megfeddte Garasin elvtársat, amiért ilyen hosszú időre eltűnt szem elől („fél évükbe tellett, hogy megtaláljanak"), azután a segítségét kérte: azt kívánta Garasintól, válogasson önkénteseket a szovjetunióbeli „antifasiszta iskolák" egyikéből, hogy partizánegységet alakítsanak, amely a Vörös Hadsereggel együtt lép Magyarország területére, ahogyan a kujbiseviek csapata is a Vörös Hadsereget követte Lengyelországba. Az „antifasiszta iskolák" eufemizmus átnevelő táborokat takart, ahol a fogságba esett magyar tisztek és katonák megtanulták, hogyan válhatnak kommunistákká. Garasint bemutatták a Komintern hajdani központjában, új nevén a „101-es intézmény"-ben lévő magyaroknak, majd a krasznogorszki „antifasiszta iskolát" kereste fel, ahol elámult a jelentkezők lelkesedésén. Mint feljegyezte, a legtöbben annyira igyekeztek hazatérni Magyarországra és harcolni volt német szövetségeseik ellen, hogy habozás nélkül beálltak önkéntesnek. Garasin találkozott az iskola „tanáraival" is, akik közül sokan később a magyar kommunista kormány tagjai lettek.

A partizánegység megalakítása meglehetősen lassan haladt előre, mivel a Vörös Hadsereget 1944 nyarán nem Magyarország és a magyar partizánok érdekelték elsősorban. Az önkéntesek nehezen jutottak el Ukrajnába, közvetlenül a frontvonalak mögé, ahol kiképzésüknek meg kellett volna kezdődnie. Az alakulat kiképzése késett, kavarodás támadt a ruházat és a felszerelés körül, és Ukrajnában a helyi parancsnokok nem voltak felkészülve az önkéntesek fogadására. Végül mégiscsak megkezdődött a kiképzés, megtanultak robbanószerekkel bánni, és gyakorlóütközetekben harcoltak egymással.

Időnként értesültek róla, hogy magasabb helyről is érdeklődik valaki az előrehaladásuk felől. Egyik nap egy szovjet gép körözött a fejük felett, úgy látták, le akar szállni, hát odébb hajtottak valami teheneket, hogy megtisztítsák neki a terepet. A gép hajtóművének dübörgése közben egy eléggé ismert magyar kommunista ideológus, Vas Zoltán lépett ki a pilótafülkéből, és a tolongásban mindjárt el is veszítette a szemüvegét. Mindazonáltal igencsak részletes és hosszúra nyúló előadást tartott, leírta az ígéretes fronthelyzetet, és kemény harcra buzdította az embereket. Ahogy Vas felszedelőzködött, hogy visszarepüljön Moszkvába, Garasin tréfából megjegyezte, legközelebb előre tudassa velük, ha a meglátogatásukat tervezi, „hogy gyakorolhassuk a célba lövést repülőgépre!" Feltehetőleg ez számított humornak az ukrán fronton.

A partizánok többször is új táborba települtek, ahogy a front mozgott, és különféle kalandokon estek át. Kiadatlan visszaemlékezéseiben Garasin bevallotta, hogy viszonya szövődött egy Anna nevű nővel. Felemlítette a folytonos ellátási nehézségeket, amelyeket az alakulat úgy oldott meg, hogy egyszerűen elfoglalt egy élelmiszerüzemet, és a helybeli parasztok heves nemtetszése közepette elrekvirálta termékeit. További mélypontot jelentett egy találkozás Rákosival, aki lehordta Garasint, amiért „tiszta zsidó századot" hozott létre. „Annyira megdöbbentem – így Garasin –, hogy csak álltam, el sem tudtam hinni." Töprengett ezen a különös kitörésen, és később okvetlenül el akarta mondani Rákosinak – aki, mint jeleztük, zsidó volt –, hogy alaposan melléfogott. Amikor számba vette az embereit, csak hat zsidót talált az alakulatban.

Végül elérkezett a felszabadítás pillanata. 1945. február elején Garasin a partizánjaival átkelt a Kárpátokon, és harminc év után magyar földre lépett. Február 12-ére Debrecenbe, az ideiglenes fővárosba értek. Ezzel véget is ért a kaland. A szovjet állampolgár Garasint azonnal a Szövetséges Ellenőrző Bizottságnál végzendő munkára irányították. Elveszítette a kapcsolatot a partizánjaival, propaganda- és nyomdászmunkába bonyolódott, majd az események hivatalos ismertetése szerint visszatért a Szovjetunióba.[39]

Garasin saját életéről adott beszámolója szellemes és igaz képet fest a magyar kommunista partizánokról. A jövendőbeli kommunista vezetők utóbb háborús hősökként magasztalták őket, de annak idején a Vörös Hadsereg egyértelműen mellékes tényezőként kezelte a társaságot. Garasin elbeszélése amiatt is fontos, amit kihagy. Valójában nem nagyon tudjuk, mit csinált az 1920-as és '30-as években, merre járt közvetlenül a háború után, és sokan régóta arra gyanakodnak, hogy a szovjet NKVD magas rangú tisztjeként dolgozott.[40] Később Garasint úgy ismerték, mint azt az embert, aki Magyarországra „importálta" a szovjet Gulag módszereit.

Garasin élettörténete azt a fontos szerepet is szemlélteti, amit a politikai rendőrség azon emberei játszottak általában Kelet-Európában és különösen Magyarországon, akik nem egyszerűen helyi kollaboránsok vagy újoncok voltak, miként a kujbiseviek zöme, hanem szovjet állampolgárok, és alkalmasint a kezdet kezdetétől szovjet titkosrendőrök. A születésére nézve magyar Garasin saját beszámolója szerint tökéletesen beilleszkedett a szovjet életbe.

Orosz nőt vett feleségül, orosz egyetemet végzett, és 1915-től 1945-ig Oroszországban élt. Nem pusztán kedvezően viszonyult a Szovjetunióhoz, hanem maga is szovjet volt. Aligha meglepő, hogy az 1950-es évek elején, amikor kezébe vette a magyarországi kényszermunkatáborok irányítását, igen tudatosan a szovjet vonalak mentén szervezte meg őket.[41]

Mint láthattuk, az NKVD már a német kommunisták Berlinbe érkezése előtt beszervezett közülük megbízható kádereket. Legtapasztaltabb tisztjét is kiválasztotta a vezetésükre. Szerov tábornok 1945 áprilisában búcsút intett Varsónak, és Németországba utazott, ahol azonnal „műveleti szektorokra" osztotta Berlint és a szovjet megszállási övezet többi nagyvárosát. De német rendőri szerveknek egyelőre semmiféle tényleges hatalmat nem adott. A szovjet tisztek úgy vélték, hogy a németek – még a német kommunisták is – sokkal inkább gyámkodásra szorulnak, mint más kelet-európaiak. Közönséges német rendőrök 1946 januárjáig nem viselhettek fegyvert. Még miután német hatóságok vonták ellenőrzésük alá a közrend és közbiztonság védelmét, akkor is minden személyügyi döntést a szovjet katonai közigazgatással kellett jóváhagyatni.[42] A keleti zóna szovjet belügyi főnöke még abba is csak 1948 márciusában egyezett bele, hogy tájékoztassa a német kommunista pártvezetést, kiket szándékoznak letartóztatni.

A szovjet közigazgatási vezetők 1947-ben óvatosan, és eleinte csak szűk keretek között fogtak hozzá német politikai rendőrség felállításához. Sőt még akkor sem mindenki helyeselte az elgondolást. Moszkvában a szovjet belügyminiszter, Viktor Abakumov úgy okoskodott, hogy egy új rendészeti szerv a nyugati propaganda céltáblájává válna, és félő, hogy „új Gestapót" látnának benne. Ami még fontosabb, továbbra sem bízott a németekben, panaszkodott, hogy nincs „elegendő német káder, akit alaposan lekáderezték". Miként Norman Naimark gyanítja, talán azért kezdődött meg e kifogások ellenére a toborzás, mert az NKVD végre felismerte, hogy tisztjeinek hiányos nyelv- és országismerete tömeges ellenszenvet szül. Még így is némi időbe tellett, hogy az új osztály – a „K5" vagy néha K Osztály – tényleges hatalmat nyerjen. Eredetileg azért hozták létre, hogy magát a rendőrséget tartsa szemmel, munkatársai a születőben lévő regionális és központi kormányzati szervek megkerülésével, közvetlenül szovjet belügyminisztériumi tisztségviselőktől kapták az utasításokat.[43] A korszakból fennmaradt kevés dokumentum (a zömét 1989-ben vagy azelőtt eltávolította a KGB, vagy talán megsemmisítették) egyike említ egy minisztériumi kiképzési értekezletet, és tartalmazza a résztvevők névsorát. A lista élén szovjet tanácsadók csoportja áll.[44]

A K5 ebben az értelemben kifejezetten hasonlított a többi kelet-európai politikai rendészeti szervhez: miként Magyarországon, Lengyelországban és magában a Szovjetunióban, ez az új politikai rendészeti erő kezdetben a kormánytól függetlenül, a rendes törvényes kereteken kívül működött. Az új keletnémet államhatalom csak 1950-ben hozott szabályos, „az Állambiztonsági Minisztérium megalakításáról" szóló törvényt, amely létrehozta az Állambiztonsági Minisztériumot.[45] A Stasi szovjet gazdái még akkor is óvatosan jártak el. Ejtették Erich Mielkét, a szervezet első főnökét – valami gyanús lyukak tátongtak az életrajzában, a háború egy részét Franciaországban töltötte –, és saját jelöltjükre, Wilhelm Zaisserre bízták az új hivatal vezetését.[46]

Miként a lengyel UB vagy a magyar ÁVO, úgy a Stasi is közvetlen mintául használta az NKVD-t (amely a háború után szintén átnevezte magát, és végül KGB lett belőle), s szervezeti felépítésében mindhárom a KGB-t utánozta. A Stasi azonban rendkívüli mértékben másolta a KGB-t. Német titkosrendőrök 1954-ig a kódolt és rejtett titkosírás szovjet módszereit alkalmazták, még a rendőrségi akták fonállal összefűzését is eltanulták a moszkvai KGB-irodistáktól.[47] Szovjet elvtársakkal konzultáltak olyan kérdésekről, mint a láthatatlan tinta és a mikrofényképezés.[48] Ami még fontosabb, a Stasi tisztjei az 1918-ban alapított legelső bolsevik titkosrendőri szervezetre utalva „csekistáknak" titulálták magukat. A KGB emblémájához nagyon hasonló jelképet, kardot és pajzsot használtak, és saját szakirodalmukban gyakran emlékeztek meg hódolattal szovjet „barátaikról".[49] Egy belső Stasi-történeti kézikönyv kifejtette, hogy „a szovjet csekisták Lenin és a szovjet kommunista párt vezetésével megalkották a szocialista állambiztonsági szervek alapmodelljét". A kézikönyv a továbbiakban leszögezte: minden keletnémet jól tudja: „...a Szovjetuniótól tanulni annyit tesz, mint megtanulni, hogyan kell győzni." Az állambiztonsági szolgálatok tagjai emellett azt is tudták, „a szovjet csekistáktól tanulni annyit tesz, mint megtanulni, hogyan kell lefegyverezni még a legagyafúrtabb ellenséget is".[50]

A Stasi eleinte csak a K5 meglévő személyzetéből és kommunista párti káderek közül verbuválta embereit. A kezdeti jelöltek 88 százalékát még így is elutasították, mert az illetők hosszabb-rövidebb időt töltöttek külföldön, rokonaik éltek Nyugaton, vagy politikai életrajzuk valamilyen okból elfogadhatatlannak minősült. Miként a keleti tömb más országaiban is, a szovjet tanácsra eljáró toborzók a fiatal, iskolázatlan és tapasztalatlan újoncokat részesítették előnyben a háború előtt tapasztalatokat szerzett idősebb kommunistákkal szemben.[51] Egyesek szovjet hadifogolytáborokban létesített kiképző és ideológiai nevelő kurzusokat „végeztek", de az első újoncok közül

sokan tizenévesként érték meg a háború végét, és semminemű tapasztalattal nem rendelkeztek. Egy korai Stasi-rekruta úgy jellemzi kollégáit – „a mi generációnk"-at –, hogy azok „olyanok, akiknek a Harmadik Birodalomhoz nem volt közük, de a háború formálta őket".[52] Sokan hátrányos helyzetből vagy „proletár" közegből indultak, és ha egyáltalán részesültek bármiféle képzésben, akkor ideológiaiban. 1953-ban 92 százalékuk volt a keletnémet kommunista párt tagja. Gyakorlatilag jó néhány évig szovjet instruktorokra és igazgatókra szorultak.[53]

Wolfgang Schwanitz, a fiatal joghallgató, aki 1951-ben helyezkedett el a Stasinál, ebben az értelemben tipikus újoncnak számított. Több mint ötven esztendő múltán így emlékezett vissza: „egyáltalán semmit sem tudtam az állambiztonsági szervekről, nem hallottam, és nem is olvastam róluk, és kíváncsi voltam, mit várnak tőlem... Olyan voltam, mint egy szűz lány bűnbeesés előtt." Abbéli meggyőződésében vállalta a munkát, hogy „az NDK-t meg kell védeni".[54] A következő hónapokban Schwanitzot intenzív kiképzésnek vetették alá. Kiképzői szinte kivétel nélkül szovjet titkosrendőrök voltak: „Tényleg kézen fogtak bennünket, a tanácsadó előre átvette velem a napi teendőimet, azután este meghallgatta, mit végeztem. Elmondta, mi nem sikerült, vagy néha mi igen." Gyakorlati készségeket sajátíttattak el velük – hogyan kell informátorokat beszervezni, konspirációs lakást kialakítani, gyanúsítottat megfigyelni, nyomozást lefolytatni –, valamint marxista–leninista elméletet és kommunista párttörténetet tanítottak nekik. Mások kevesebb kiképzésben részesültek: egy szintén korai időkbeli újonc úgy emlékszik, hogy „belökték a munkába". Két vagy három társával betették egy szobába, és utasították őket, hogy induljanak útnak – ehhez tizenöten osztoztak egy motorkerékpáron –, szervezzenek különböző városokban Stasi-sejteket. Azután arra számítottak, hogy a sejtek „önmagukat sokszorozzák".[55]

Schwanitznak hízelgett mindez a megkülönböztetett figyelem, miként sok társának is. Günter Tschirschwitz, egy fiatal rendőr, aki a családjával a háború végén hagyta el Sziléziát, még csak huszonegy éves volt, amikor egyszerűen annyit mondtak neki, hogy menjen Berlinbe egy megbeszélésre. Ott jött rá, hogy a Stasi tisztjeivel találkozik. Idősebb férfiak, háború előtti kommunisták szervezték be. „Az antifasiszta múltjukról meséltek történeteket" – mondta nekem. Nem kevésbé hízelgett neki, hogy helyi pártalapszervezete ajánlotta, amelynek levelét évtizedekig őrizgette. A fiatalemberről adott jellemzés kétségkívül ígéretesen hangzik: „Politikai tájékozottsága átlagot meghaladó. Szabadidejében tanul, fáradhatatlanul törekszik ismeretei bővítésére. Szorgalmasan tanulmányozza a német kommunista pártot, osztályöntudatos egyén. A Szovjetunió és az NDK iránti hozzáállása mindenkor kedvező. Az ötös pártalapszervezet bizottsági tagja, tevőlegesen hozzájárul a pártmunkához, és ír a faliújságra."[56]

Az ajánlás ezután „megbízható" és „elvtársias" emberként írta le, és végül fel is vették. Beszámolója szerint egy időben fontolgatták, hogy kihallgatói munkakörbe helyezik, de végül testőr lett belőle, talán a legjóindulatúbb feladatot kapta a titkosrendőrségnél. Mint mondja, ez tetszett neki, „mert nem szerettem volna irodai munkát végezni".

Tschirschwitz esztendők múltán sem sokkal jobban látta át, milyen szerepet játszott a Stasi Kelet-Németország megteremtésében, a szovjet kiképzésről kialakult kedvező véleménye sem változott. Az állambiztonsági szolgálatnál töltött éveiről folytatott hosszú beszélgetésben leginkább az utazásaira emlékezett. Prágában felséges cseh koszton tartották, Bécsben kétszáz schilling költőpénzt kapott, Budapesten pedig a magyar biztonsági őrök vendégszeretetét élvezte. Kedves történeteket mesélt arról, hogy Otto Grotewohl, Kelet-Németország 1949 utáni miniszterelnöke társaságában vonatozott Moszkvába, és Wilhelm Pieckről, meg a kitűnő együttműködésről, amelyet az 1970-es években egy bonni út során nyugatnémet biztonsági őrökkel valósított meg. A Stasinál befutott pályája társadalmi előbbrejutást, bizonyos fokú anyagi kényelmet, valamint művelődési lehetőséget eredményezett – mindezt a Szovjetunióból érkezett testvéri elvtársaknak köszönhetően.[57]

A kelet-európai titkosrendőri szolgálatok kémkedési módszereket, harci technikákat és megfigyelési eljárásokat tanultak az NKVD-től, később a KGB-től. Orosz mentoraiktól azt is megtanulták, miként gondolkodjanak szovjet titkosrendőrök módjára. Megtanulták felismerni az ellenséget még ott is, ahol látszólag egyetlenegy sem létezett, a szovjet titkosrendőrök ugyanis tudták, milyen módszerekkel leplezik magukat az ellenségek. Megtanulták, hogy kétségbe vonják a magát politikailag semlegesnek nevező bármely személy vagy csoport függetlenségét, mert a szovjet titkosrendőrök nem hittek a semlegességben.

Arra is kiképezték őket, hogy hosszú távon gondolkodjanak, és éppúgy azonosítsák a rendszer potenciális ellenségeit, mint tényleges ellenzékét. Ez mélységesen bolsevik rögeszme volt. 1922 márciusában maga Lenin jelentette ki, hogy „minél nagyobb számban sikerül a reakciós papság és a reakciós burzsoázia képviselőit ez alkalommal agyonlőnünk, annál jobb, mert éppen most kell ennek a »közönségnek« olyan leckét adnunk, hogy évtizedekig még gondolni se merjenek semmiféle ellenállásra".[58] A Stasi egyik saját

történésze jövendő kádereknek írott tanulmányában kifejtette, hogy a szervezet „kezdettől fogva nem szorítkozhatott az ellenség támadásainak kivédésére. Olyan szerv volt és maradt, amelynek minden eszközt fel kell használnia a szocializmus ellenségeivel szembeni *támadó harcban.*"[59]

Ezzel egyidejűleg a kelet-európai titkosrendőröket arra is tanították, hogy táplálják a Szovjetunió azok iránti megvetését és gyűlöletét, akikkel szembehelyezkedett. Sztálin az 1930-as évek végétől kezdett a nyilvánosság előtt úgy utalni a Szovjetunió ellenségeire, amit egy történész „biológiai-higiénés kifejezésmódnak" nevez. Kártevőnek, salakanyagnak, „mérges dudvá"-nak bélyegezte őket, mocsoknak, amelyet „folyamatos tisztogatásnak kell alávetni".[60] Némileg ezt a rosszindulatot visszhangozzák az ifjú Czesław Kiszczak fentebb idézett, Londonból keltezett jelentései: „Azok, akik nem térnek haza, és anyagi okokból maradnak Angliában, pénzért valószínűleg tennének bizonyos szolgálatokat, mivel [a háború előtti] Lengyelország tipikus termékei, mélyebb érzések nélküli egyének, nincs bennük törekvés és becsület."[61]

Végezetül, a szovjet elvtársak megtanították pártfogoltjaiknak, hogy bárki, aki nem kommunista, automatikusan azzal gyanúsítható, hogy külföldi kém. Mihelyt teljes gőzzel dúlt a hidegháború, ez a meggyőződés Kelet-Európa-szerte mindenütt igencsak megerősödött, alátámasztotta az a fekete-fehér propaganda, amely a háborúra uszító Nyugattal szüntelen harcban álló, békeszerető Keletet festette le. Kelet-Németországban azonban csakhamar megszállottsággá változott. Ott ugyanis Nyugat-Németország közelsége és az 1940-es, 50-es években Berlin viszonylagos nyitottsága azt jelentette, hogy az új keletnémet államot valóban nyugatiak vették körül, és nagy számban szivárogtak be. E korszak tapasztalatai oly mértékben maradandó nyomot hagytak a Stasi mentalitásán, hogy tagjai később nehezen tudtak különbséget tenni kémek és egyszerű másként gondolkodók között. A Stasi egyik házon belüli történésze úgy írta le a háború utáni időszakot, mint amelyben éppúgy folyt küzdelem a nyugatnémet politikai pártok, mint az „úgynevezett Szabad Jogászok Bizottsága", az Embertelenséggel Szembeni Harci Osztag (Kampfgruppe gegen Unmenschlichkeit, KGU) és a Nyugat-Berlinben akkoriban tevékenykedő más emberi jogi csoportok ellen. Ezek a csoportok a Stasi kollektív emlékezetében nem a szólásszabadság vagy a demokrácia előmozdítására voltak hivatottak, hanem inkább „az NDK nemzetközi elszigetelésére" és az állam aláaknázására szánták őket. Csakis a tőkés termelési formák és a fasiszta gondolkodásmód makacsságának köszönhetően maradt „az NDK-ban erős társadalmi bázisuk", ennélfogva heves harcot kellett folytatni ellenük és „rágalmazó röplapjaik" ellen.[62]

Ez a külföldi államok befolyásos, azonosítatlan és gondosan maszkírozott képviselői elleni harc sokféle formát öltött. Ez kezdettől fogva okvetlenül mindazok szigorú megfigyelését követelte, akik bármiféle kapcsolatban álltak külföldiekkel, rokonaik éltek más országban, vagy azelőtt külföldön jártak. A keletnémetek listát vezettek mindenkiről, aki érintkezett a nyugati sajtóval, kiváltképpen az Amerikai Szektor Rádiójával (Rundfunk im amerikanischen Sektor, RIAS), amely az amerikai megszálló hatóságok védnöksége alatt sugározta adásait. Különös erőfeszítéseket tettek, hogy informátorokat és kémeket helyezzenek el a csatornánál.[63]

Ugyanez volt érvényes Magyarországra is, ahol minden külföldi kapcsolattal rendelkező magyarról feltételezték, hogy kém. Miután az Associated Press és a United Press amerikai hírügynökség 1948-ban két helybeli magyart akkreditált tudósítójának, Márton Ilonát és Endrét éjjel-nappal rendőrök meg besúgók követték, miként leányuk, Kati Marton azóta dokumentálta. Kávéházi időzés, kacérkodás egy kollégával, délutáni síelés – a magyar ÁVO mindezt rögzítette az aktájukban, amely 1950-re ezerhatszáz oldalasra hízott. Bár Mártonék nem kémkedtek – épp ellenkezőleg, az amerikai diplomaták nagyon óvakodtak tőlük –, amikor 1955-ben végül letartóztatták a házaspárt, „Mártonné vizsgálati terve" kitért arra, milyen „személyekkel találkozott 1945 óta, és milyen kapcsolatban állott velük", valamint szerepelt benne „a nyugati életforma iránti rajongása".[64]

Az ellenségekkel szembeni harc azt is megkövetelte, hogy az új állambiztonsági tisztek kezdettől fogva mesterfokra fejlesszék a baráti és informátori kapcsolatok ápolásának kényes művészetét. Mivel az ellenség rejtőzködött, csakis fortélyosság, és mind a saját, mind az ellenséges táborbeli titkos szövetségesekkel folytatott óvatos együttműködés révén leplezhették le. Egy korai stasis kiképzési dokumentum egészen precízen kifejtette, milyen fontos az effajta beszervezés:

> Mivel [az Állambiztonsági Minisztérium] konkrét feladata az ellenség minden területen konspirációs módszerekkel történő leleplezése és megsemmisítése, ehhez mind köztársaságunk polgárai, mind az ellenséges táborban található hazafiak nem hivatalos közreműködése szükséges. Azok az állampolgárok, akik ilyesfajta közreműködésre vállalkoznak, az MfS [Stasi] iránti különösen magas fokú bizalmat juttatnak kifejezésre. Mivel munkánkban központi jelentőségű az efféle közreműködés, az MfS minden tagját arra kell nevelni, hogy szeresse ezt a fontos feladatot, valamint tisztelje és becsülje a láthatatlan fronton helytálló harcosokat és hazafiakat.[65]

Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a titkosrendőröket ki kellett képezni a rábeszélés, megvesztegetés, zsarolás és fenyegetés mesterségére. Meg kellett győzniük feleségeket, hogy kémkedjenek a férjük után, gyermekeket, hogy súgják be szüleiket. Meg kellett tanulniuk például, hogyan találjanak meg és kísérjenek figyelemmel olyan személyeket, mint Bruno Kunkel, alias Max Kunz, aki 1950-ben kezdett titokban a Stasinak dolgozni, és akinek épen maradt aktája feltárja, mi mindent kellett a titkosrendőröknek tudniuk legközelebbi közreműködőikről, azokról az emberekről, akik konspiratív minőségben dolgoztak nekik. Kunkel aktája felsorolja a férfi összes politikai és szakmai kapcsolatát (kommunista ifjúsági szövetség, inaskodás egy autószerelőnél), valamint összes családtagját azok szakmai és politikai kapcsolataival együtt.[66] Tartalmazza Kunkel több pszichológiai jellemrajzát is, amelyet munkatársai és felettesei írtak róla, nem mindig hízelgően („K.-ból kifejezetten hiányzik az akaraterő. Gyönge jellem, és felületes is... Osztályöntudata fejletlen, de barátságosan viszonyul a Szovjetunióhoz és annak antifasiszta, demokratikus rendjéhez"). Beszervezése előtt alaposan ellenőrizték, de még így is félelmetes esküt tetettek le vele:

> Én, Bruno Kunkel határozottan kijelentem, hogy kötelezem magam az NDK állambiztonsági szervének végzendő munkára. Kötelezettséget vállalok olyan egyének felkutatására, akiknek tevékenysége az NDK vagy a Szovjetunió ellen irányul, és ezek haladéktalan jelentésére. Fogadom, hogy a feletteseimtől kapott parancsokat pontosan végrehajtom. A nekem elmagyarázottakból megértettem, hogy az állambiztonsági szerv iránti kötelezettségemet titokban kell tartanom, és kötelezem magam, hogy senki másnak, még családtagjaimnak sem beszélek róla. Írásban benyújtott jelentéseimet mindezek titokban tartása céljából Kunz fedőnévvel írom alá. Szigorú büntetés sújt, ha e saját kezűleg aláírt nyilatkozatomat mások előtt felfedem.[67]

Mind „Bruno Kunkel", mind „Max Kunz" néven aláírta az okmányt, és nyilván hűséges titkos munkatársnak bizonyult, mert nem sokkal ezután abbahagyta konspirációs tevékenységét, s főállásban helyezkedett el a Stasinál.

A következő években Kelet-Európa-szerte több tízezer embert kellett rávenni hasonló nyomtatvány aláírására. Mihelyt aláírtak, onnantól gondosan figyelemmel kellett kísérni őket, hogy kiderüljön, valóban titkot tartanak-e, illetve az általuk jelentett értesülések megbízhatók-e. Az informátorok szemmel tartották az embereket, a titkosrendőrségnek azonban meg kellett tanulnia, hogy szemmel tartsa informátorait. A kelet-európai titkosrendőrök végső soron azon iparkodtak, hogy az országon belül és kívül, a párton belül és kívül, saját szervezetükön belül és kívül lehetetlen szinten tartsák az ismeretlen és gyakran azonosíthatatlan ellenséggel szembeni éberséget. Nem olyan gondolkodás ez, amely demokratikus együttműködésre ösztönöz.

5

ERŐSZAK

Eléggé világos: demokratikusnak kell látszania, de mindent az ellenőrzésünk alatt kell tartanunk.

Walter Ulbricht, 1945[1]

A Szovjetunió és a kelet-európai kommunista pártok a kezdet kezdetétől erőszak alkalmazásával törekedtek céljaik felé. Minden országban ők ellenőrizték a belügy meg a nemzetvédelem „erőszak-minisztériumait", és mind a rendőri erőket, mind a csak akkoriban felállított hadseregeket a maguk javára vetették be. A háború befejeződése után ez nem azt a tömeges, válogatás nélküli erőszakot jelentette, amilyet Berlin felé masíroztában a Vörös Hadsereg követett el, inkább a politikai erőszak szelektívebb, gondosan célzott formáit: letartóztatásokat, veréseket, kivégzéseket és internálásokat. Mindezekkel a Szovjetunió és a kommunista pártok viszonylag csekély létszámú valós, állítólagos, illetve képzelt vagy jövendőbeli ellenségeit vették célba. Egyrészt fizikai megsemmisítésüket irányozták elő, másrészt olyan érzést szándékoztak teremteni, miszerint minden fegyveres ellenállás hiábavaló.[2]

Természetesen mondani nem ezt mondták. Az NKVD és az új titkosrendőri erők legalábbis kezdetben a fasizmus maradványai ellen hirdettek fennhangon háborút, szovjet tisztségviselők és helyi kommunista pártok náci kollaboránsokra meg hazaárulókra irányították legharciasabb propagandájukat. Ebben nem különböztek a Franciaországban, Hollandiában és a korábban megszállt Európa többi részén helyreállított nemzeti kormányoktól.[3] Ám a Vörös Hadsereg által megszállt összes országban a „fasiszta" meghatározása végül szélesebbre terjedt, nemcsak náci kollaboránsokat foglalt magában, hanem bárkit, aki nem tetszett a szovjet megszállóknak és helyi szövetségeseiknek. A „fasiszta" szót idővel igazi orwelli módon végeredményben

olyan antifasiszták jellemzésére használták, akik történetesen antikommunisták is voltak. És valahányszor tágítottak a definíción, ezt letartóztatások követték.

E „fasiszták" némelyikét előre azonosították. Amir Weiner történész rámutat, hogy az NKVD Kelet-Európában – különösen Lengyelországban és a balti államokban – már jó néhány esztendeje készítgette a potenciális „ellenségek" listáját (bár Weiner különbséget tesz az NKVD Lengyelországról szerzett kiváló „ismeretei", illetve a szervezet igencsak gyér kulturális és történelmi „rálátása" között).[4] Hírlapokból, kémektől és diplomatáktól gyűjtötték a neveket. Ahol nevekkel nem rendelkezett, az NKVD arról írt jegyzékeket, milyen *típusú* személyeket kellene letartóztatni. 1941 májusában maga Sztálin adott ilyen listát Kelet-Lengyelország újonnan megszállt területeihez. Elvárta, hogy ne csak „a lengyel ellenforradalmi szervezetek tagjait", hanem családjukat, valamint a lengyel hadsereg volt tisztjei, volt rendőrök és volt köztisztviselők családját is tartóztassák le, toloncolják ki.[5]

Nem minden letartóztatást foganatosítottak azonnal. Sztálin számos alkalommal adott utasítást kelet-európai kommunistáknak, hogy az új társadalmi rend kialakításában óvatosan járjanak el. 1944 tavaszán az akkor még maroknyi lengyel kommunista párt üzenetet kapott Moszkvából, azzal a paranccsal, hogy vezetői működjenek együtt *minden* demokratikus erővel (a „minden" alá volt húzva), és irányítsák propagandájukat a többi, „reakciósabb" párt „átlagos tagjai" ellen. Sztálin kezdeti irányvonala azt kívánta, hogy kíméletesen lépjenek, ne zaklassák fel a szövetségeseket, és rábeszéléssel, feltűnés nélkül nyerjék meg az embereket. Ezért tartottak Magyarországon szabad választásokat, ezért tűrtek meg máshol néhány független politikai pártot, és ezért mondta Sztálin keletnémet kommunistáknak még 1948 végén is, hogy „alkalmazkodó politikát" folytassanak, ami azt vonja maga után, hogy „a szocializmus felé nem egyenesen, hanem cikcakkban, kerülő úton" haladnak. Elszörnyedésükre még azt is javasolta, hogy fontolják meg volt nácik soraikba fogadását.[7] A „nemzeti frontos" modellt belesulykolták minden helybeli kommunistába, aki repülőn érkezett Moszkvából vagy gyalogosan a Vörös Hadsereggel: ne hangoztassanak kommunista jelszavakat, ne emlegessenek proletárdiktatúrát, beszéljenek viszont koalíciókról, szövetségekről és demokráciáról.

E mérsékelt szándékok ellenére rövidesen felgyorsult az erőszak. Nem mindig szándékosan: a lassú előrehaladásra vonatkozó parancsokat sokszor azért nem tudták teljesíteni, mert a szovjet katonák és hivatalnokok szellemileg-lélektanilag nem voltak felkészülve az ilyen politika következményeire. Egy bolsevik iskolákban nevelkedett és a Vörös Hadseregben vagy az

NKVD-nél kiképzett szovjet tiszt szemében a kommunista párton kívüli *bármely* politikai csoport aktív résztvevője sokszor már lényegénél fogva gyanús alaknak, alkalmasint szabotőrnek vagy kémnek minősült. Moszkvai politikai bizottsági tagok elvben beszélhettek „szocialista demokráciák" megteremtéséről, de a helyszínen vezénylő szovjet illetékesek gyakran képtelenek voltak bármi mást eltűrni, mint totális államot. Ösztönös borzadállyal reagáltak, ha a frissiben felszabadított polgárok gyakorolni kezdték azt a szólás-, sajtó- és gyülekezési szabadságot, amit az új rezsimek retorikája ígérni látszott.

Az erőszak azért is nekilódult, mert mind az új szovjet katonai közigazgatási vezetők, mind a helyi kommunisták igen hamar vérszemet kaptak. Annak nyomán, amit a Vörös Hadsereg Európán való diadalmas végigvonulásnak tekintett, a helyi kommunisták arra számítottak, hogy a dolgozó osztályok csatlakoznak a forradalomhoz. Miután várakozásaik meghiúsultak, gyakran dühös kirohanást intéztek honfitársaik „érthetetlen ellenálló szelleme és teljes tudatlansága" ellen, miként egy varsói pártfunkcionárius fogalmazta meg.[8] Csalódottságuk a szovjet és a kelet-európai kultúrák mélyreható összecsapásával párosulva szintén közvetlenül táplálta a politikai erőszakot.

Egyes országokban kimaradt a megszállás kezdeti „liberális" mozzanata. Lengyelországban a Szovjetunió az ország keleti felében már jóval a háború befejezése előtt rendkívül ellenségesen bánt a lengyel Honi Hadsereggel, különösen annak partizánhadosztályaival. Kelet-Lengyelország 1939-es szovjet elözönlését és megszállását lengyel kereskedők, politikusok, köztisztviselők és papok tömeges letartóztatása és kitelepítése kísérte. Az erőszak gyalázatos tömeggyilkosságban csúcsosodott ki: legalább huszonegyezer lengyel katonatisztet öltek meg a nyugat-oroszországi erdőkben, a katinyi (lengyelesen: katyńi) vérengzésként ismert tragédiában, amely arról a faluról kapta a nevét, amelynél az első tömegsírt felfedezték. A katinyi áldozatok között sok tartalékos tiszt szerepelt, aki a polgári életben orvosként, jogászként, egyetemi oktatóként dolgozott – azaz ismét a lengyel hazafias és értelmiségi elitet vették célba. A lengyel Honi Hadsereg, emigránsok és a földalatti ellenállás vezetői jól ismerték ezt a történetet: 1941 után a nácik Katinynál feltárták az egyik tömegsírt, ennek következtében teljesen megszakadtak a lengyel emigráns kormány és a Szovjetunió közötti diplomáciai kapcsolatok.

Az 1944-es második szovjet invázió idején a Honi Hadsereg mindazonáltal nem alapvetően antikommunista, hanem eredendően náciellenes és antifasiszta szervezet volt, amelyet 1942-ben a lengyel ellenállási mozgalom fő ereje, a lengyel földalatti állam fegyveres szárnyaként hoztak létre. Mi több, az antifasizmus szinte egyedüli politikai érzületként egyesítette katonáit, akik között szocialista, szociáldemokrata, nemzeti és parasztpártok tagjai is helyet kaptak. Tevékenysége tetőfokán a Honi Hadsereg mintegy háromszázezer fegyveres partizánjával a jugoszláv partizánok után Európa második legnagyobb ellenállási mozgalmának számított, legalábbis a francia ellenállásnak a normandiai partraszállást követő kiterjedéséig. A Honi Hadsereget jogilag a londoni emigrációban működő alkotmányos lengyel kormánynak rendelték alá, ez mind legitimitást, mind a háború előtti Lengyelországgal való jogfolytonosságot adott neki, amihez hasonlóra az ország kisebb ellenállási mozgalmai nem hivatkozhattak.[9]

Maga a Honi Hadsereg abból a feltételezésből kiindulva működött, hogy vezetői majd jelentős szerepet fognak játszani a háború utáni ideiglenes kormányban, miként Charles de Gaulle hívei Franciaországban. Katonái jogosan látták magukat Nagy-Britanniával, Franciaországgal és a Szovjetunióval együtt a szövetségesek táborában. A Vörös Hadsereg küszöbönálló érkezésével szembesülő Honi Hadsereg tehát elszánta magát a visszavonuló németek elleni mozgósításra és a Vörös Hadsereggel való harcászati együttműködésre. Egységeinek 1943 októberétől kifejezetten tiltotta, hogy szovjet katonák ellen harcba szálljanak. A Honi Hadsereg parancsnoka ekkor kérte a londoni emigráns kormánytól, hogy hozzon „történelmileg átlátható" döntést az ügyben.[10] Partizánvezetői utasítást kaptak, hogy adjanak hírt magukról a Vörös Hadsereg csapatainak, és amennyire lehetséges, támogassák a szovjet katonákat a németek elleni harcban.[11] Ugyanakkor városok felszabadítására kellett összpontosítaniuk erőiket, hogy a későbbiekben még inkább politikai előnyhöz juthassanak.[12]

Az első szembetalálkozások simán zajlottak. 1944 márciusában a Vörös Hadsereg előretolt felderítő egységének tisztjei tárgyaltak a Honi Hadsereg 27. volhíniai gyalogoshadosztályának megfelelő képviselőivel, és megállapodtak, hogy együttműködnek a háború előtti Lengyelországhoz tartozó (ma nyugat-ukrajnai) Kovel felszabadításában. A lengyelek beleegyeztek, hogy a csata idejére alárendelik magukat a szovjet műveleti parancsnokságnak, a szovjetek pedig vállalták, hogy lőszert biztosítanak nekik, és elismerik politikai függetlenségüket. Lengyel és szovjet katonák három hétig vállvetve harcoltak, bevettek több falut, és sok veszteséget szenvedtek.[13]

Ha a szovjet politikai célok másmilyenek, ez a jövendőbeli együttműködés mintájául szolgált volna. De rosszul végződött. Júliusban a lengyel hadosztályparancsnok megismételte, hogy továbbra is a Vörös Hadsereggel kí-

ván dolgozni, de kijelentette: a lublini új, kommunisták vezette Lengyel Nemzeti Felszabadítási Bizottsággal nem fog kooperálni. Az együttműködés véget ért. Szovjet csapatok azonnal körülvették és lefegyverezték a hadosztályt. Egyes tagjait kényszermunkatáborba vitték, másokat letartóztattak.[14] Együttműködés, árulás, lefegyverzés, letartóztatás: a Vörös Hadsereg és a Honi Hadsereg további találkozásai zömmel pontosan ugyanezt a sémát követték.[15]

1944 tavaszán és nyarán, ahogy a Vörös Hadsereg Lengyelország elleni második inváziója kibontakozott, a Honi Hadsereggel való kölcsönhatásait a szovjet vezetés élénk érdeklődése kísérte. Lavrentyij Berija, az NKVD brutális és kétszínű főnöke részletes napi jelentéseket küldött a lengyelországi helyzetről Sztálinnak, ezekben olyan nyelvezetet használt, amely nagyon könnyen azt a célt szolgálhatta, hogy riadalmat keltsen a szovjet vezetőben. 1944. június 29-én például Berija listát adott Sztálinnak azokról a „lengyel bandákról" (a „banda" szó valami bizonytalanul bűnöző jelleget sejtetett), amelyek akkor „Nyugat-Belorussziában" (a volt Kelet-Lengyelországban, a Szovjetunió által 1939-ben megszállt területen) akcióra készülődtek. Azt írta, ezek a bandák „a háború előtti Lengyelországéhoz hasonló elvek alapján szervezettek" (a háború előtti Lengyelország tőkés berendezkedésű, „arisztokratikus", és a Szovjetunióval ellenséges volt). Komoran észrevételezte, hogy „az angliai lengyel kormány katonai köreivel közvetlen kapcsolatot" tartanak, egy későbbi megjegyzésében pedig rámutatott, hogy olykor még Londonból érkezett követeket is fogadnak (ami azt jelentette, hogy bizonyosan a nyugati befolyás eszközei). Úgy vélte, tíz- és húszezer közötti létszámú fegyveres tartózkodik a térségben, és valamennyiükre erősen gyanakodott.[16]

Berija megjegyezte továbbá, hogy úgy tűnik, a „bandák" nagyobb offenzívára készülnek a németek ellen. Ez igaz is volt, a Honi Hadsereg katonái június végén a volt lengyel területeken valóban a „Vihar hadműveletre" készülődtek: felkelések sorozatára, amely már a Vörös Hadsereg érkezése előtt lengyel városok náci megszállás alóli felszabadítását célozta. Ezek közül a varsói felkelés a leghíresebb, de kisebbeket terveztek Vilniusban és Lembergben (lengyel nevükön Wilnóban és Lwówban) is. Berija azt is helyesen feltételezte, hogy a Honi Hadsereg vezetői kapcsolatot tartanak Londonnal. Bár a külvilággal kezdetleges eszközökkel és rendszertelenül érintkeztek, a keleti erdőségek partizánalakulatai mégis reguláris hadsereg egységeinek tekintették magukat, amelyek a londoni emigráns lengyel kormány utasításai szerint működtek. Feltételezték továbbá, hogy a szovjetek által 1939-ben megszállt lengyel területek a háború befejeztével ismét lengyel fennhatóság alá kerülnek, az ország háború előtt határai helyreállnak.

Az NKVD-főnök végül még tovább ment közleményeiben. Nemcsak arra célzott vészjóslóan, hogy a Honi Hadsereg az arisztokratikus kapitalizmus ereje, hanem azt is megpendítette, hogy vezetői kollaborálnak a németekkel. A kémkedés kifejezéstárából vett szóval azt írta Sztálinnak, hogy a Honi Hadsereg varsói és vilniusi „központjai" mind „a németek szolgálatában állnak, költségén fegyverkeznek fel, a bolsevikok, a [kommunista] partizánok és a kolhozok ellen izgatnak, Nyugat-Belorusszia területén maradt kommunistákat gyilkolnak".[17] Berija alapvetően gyanúsnak találta a kelet-lengyelországi helyi parancsnok, az akkor és azóta is inkább fedőnevén – Wilk („Farkas") – ismert Alexander Krzyzanowski tábornok indítékait. Az NKVD vezetője júliusban azt írta, hogy Wilk tábornok sötét alak, aki a német megszállás idején „illegálisan" érkezett Varsóból a térségbe. Tovább súlyosbította a helyzetet, hogy Wilk egyik alárendeltje már azonosította magát a Vörös Hadseregnél, és a szovjet parancsnokok együttműködését kérte Wilno felszabadításához. Berija vérlázítónak találta ezt az igényt – „a lengyelek azt képzelik, joguk van Vilnius bevételéhez!" –, és panaszkodott, hogy „a lengyel hadsereg félrevezeti a lakosságot": mint kifejtette, a kérdéses terület lakóiban olyan benyomást kell teremteni, hogy felszabadulásukat a Szovjetuniónak, nem pedig Lengyelországnak köszönhetik.[18]

Az NKVD-főnök Wilk tábornok elleni kirohanásának egyes elemei nyilván igazak. A Vilnius körüli, valamint a nyugat-belorussziai és nyugat-ukrajnai vidékek sok lengyel partizáncsoportja határozott gyanakvással tekintett a kommunistákra, és nem is ok nélkül. Ezeket a területeket a Szovjetunió 1939 és 1941 között már megszállta és terrorizálta, félmillió lengyelt deportáltak innen szovjet száműzetésbe és gyűjtőtáborokba. A túlélők neheztеltek, tudtak a katinyi vérengzésről, és bizonyára úgy gondolták, jogukban áll visszafoglalni Wilnót, ezt a jó néhány évszázad óta lengyel várost, amelyben a lengyel etnikum az idő szerint is többséget alkotott. Abban sem láttak semmi szégyellnivalót, hogy felhasználták a távozó németek hátrahagyott fegyverraktárait, ha ez segített nekik hazájuk felszabadításában már a Vörös Hadsereg érkezése előtt.

Az mégis nevetséges volt, hogy Berija azt állította, a Honi Hadsereg zászlóaljai „a németek szolgálatában állnak". Wilk tábornok, aki 1939 óta harcolt a németek ellen, a legcsekélyebb mértékben sem volt fasiszta. Se akkor, se később se ő, se más magas beosztású tiszt nem adott parancsot a Vörös Hadsereggel szembeni ellenállásra. Berijának ideológiai megfontolásból, és talán önös érdekből nem tetszettek a Wilkhez hasonló egyéniségek. Irtózott a gondolattól, hogy holmi jöttment, nem kommunista lengyelek szovjet tisztekkel mernek dacolni.

Ugyanaz a magatartás tükröződött a hierarchia minden szintjén. Az Első Belorusz Front egyik parancsnoka júliusban jelentette, hogy beszélt egy lengyel „partizánnal" – akárcsak Berija, idézőjelbe tette ezt –, aki a szovjet parancsnok megrökönyödésére úgy viselkedett, mintha vele egyenrangú lenne. A jelentéstevő megjegyezte, hogy a lengyel azt állította, „hadosztályparancsnok", és fegyvert meg támogatást kért. Néhány nap múlva egy másik hadszíntéri jelentés találkozásról számolt be lengyel partizánok egy másik csoportjával, akik korábban valami amerikai pilótákra bukkantak. A lengyelek nem engedelmeskedtek a felszólításnak, nem voltak hajlandók átadni ezeket a földre kényszerült pilótákat a Vörös Hadseregnek. „Ezek nem partizánok – dohogott az ezredes –, ezek a londoni lengyel kormányhoz hű lengyel hadosztályok!"[19] Tulajdonképpen mindkettő érvényes volt rájuk, de az ezredes szellemi látóhatára nem terjedt olyan messzire, hogy beleférjen az a partizán, aki nem szovjet partizán.

Nyár derekára az együttműködés látszatával is szakítottak, és a Szovjetunió nyíltan ellenséges erőként kezdte kezelni a Honi Hadsereget. Berija 1944. július közepén arról tájékoztatta Sztálint, hogy tizenkétezer NKVD-st vezényelt a területre, hogy „a szükséges csekista intézkedések megtételével" – azaz titkosrendőri módszerek alkalmazásával kiirtsák az erdőkből a Honi Hadsereg megmaradt partizánjait, valamint „pacifikálják" az őket etető és elszállásoló lakosságot.[20] Mint jeleztük, Ivan Szerov tábornok parancsnoksága alá rendelte őket. Szerov 1939–41-ben már felügyelte „veszélyes elemek" kitelepítését Kelet-Lengyelországból és a balti államokból, illetve 1944-ben megszervezte a teljes krími tatár népesség brutális deportálását. A kis nemzetek „pacifikálása" a szakterületének számított.[21]

Szerov gyorsan cselekedett. Július 17-én a Vörös Hadsereg parancsnokai az ő utasítására találkozóra hívták Wilk tábornokot, akit megérkezésekor azonnal lefegyvereztek és őrizetbe vettek. A következő két napon nagyszámú emberét hasonló invitálás után szintén lefegyverezték és lefogták. Július 20-áig a Honi Hadsereg hatezer partizánja, köztük hatszázötven tiszt esett így fogságba.[22] Szinte mindannyiukat meglepetésként érte a dolog, jobb fegyverzet és támogatás ígéretével csalták csapdába őket. Egy fiatal partizánharcosnak, Henryk Sawalának például július 14-én azt mondták, az alakulata egy új lengyel–szovjet hadosztályhoz csatlakozik. A parancsnoka elmagyarázta, hogy hathetes kiképzésben részesülnek, azután a Vörös Hadsereggel, szovjet tüzérségi és páncélostámogatással nyomulnak majd tovább előre. Sawala július 18-án e kilátással elégedetten jelentkezett a szovjet tiszteknél, akikről azt hitte, ezt az új hadosztályt fogják vezetni. Nyomban őrizetbe vették.

„Ötven [NKVD-s] katonából álló csoport fogadott, és fegyverzett le bennünket" – emlékezett vissza később. Némelyik partizántársa szembeszegült a letartóztatással, inkább a „becsületes halált" választotta. Az ellenfél nyomasztó túlereje láttán azonban a legtöbben úgy döntöttek, elkerülik az értelmetlen mészárlást, és azonnal letették a fegyvert. Ezután Sawalával együtt mindannyiukat fegyveres őrizet alatt, élelem nélkül hajtották gyalogmenetben egy Vilniustól mintegy negyven kilométerre lévő ideiglenes táborba. Miközben nyugaton tombolt a harc, ezek a kiképzett partizánok – akik szívesen küzdöttek volna a visszavonuló németek ellen – napokig összezsúfolva, tétlenségre kárhoztatva várakoztak: „Dobozos szardínia módjára egymás mellett szorongva aludtunk – emlékezett Sawala –, enni nem kaptunk mást, csak kenyeret meg heringet."[23]

Végül gyűlésre hívták őket, és alkut ajánlottak nekik. Egy lengyel katonai egyenruhás férfi – akinek a beszédét Sawala úgy írta le, hogy „nehezen értettük, mert több orosz szót használt, mint lengyelt" – győzködte őket, hogy lépjenek be a Vörös Hadsereg lengyel hadosztályába, és utasítsák el a „hazaáruló" londoni kormányt. Ezután Jerzy Putrament lengyel kommunista író állt fel, és elismételte ugyanezt a javaslatot. Nem talált kedvező fogadtatásra. A partizánok sarat dobáltak Putrament képébe, és követelték, hogy kapják vissza a parancsnokukat. A lengyelül rosszul beszélő agitátor ekkor eldobta az udvarias álarcot, és acsarkodott, hogy végül mindannyian „követ fognak törni" valahol, ha nem lépnek be ott helyben a Vörös Hadseregbe. Most már feldühödtek, a legtöbben visszautasították. Annak rendje és módja szerint keletebbre, hadifogoly-munkatáborokba hurcolták őket. Egyesek még messzebbre kerültek a Gulag-rendszerben. Maga Sawala a Moszkvától délnyugatra lévő kalugai táborban kötött ki.[24] A Honi Hadsereg elleni támadás kiegészítéseképpen erőszakosan bántak el mindenkivel – a családtagokat is beleértve –, aki netán együtt érzett a Honi Hadsereg szorongatott helyzetével. Az NKVD 1944 és 1947 között összesen mintegy harmincöt–negyvenötezer embert vett őrizetbe Lengyelország volt keleti területein.[25]

Ahogy a Vörös Hadsereg olyan területre ért, amelyet még a Szovjetunió is lengyelnek ismert el, a szovjet parancsnokok semmivel sem kevésbé bizalmatlanul tekintettek a Honi Hadseregre, semmivel sem kevésbé gyanakodtak vezetőire. Éppen ellenkezőleg, ahogy mélyebben benyomultak Lengyelországba, az oroszok kegyetlenebbekké, határozottabbakká és hatékonyabbakká váltak. Mire eljutottak a nyugat-lengyelországi Poznańig, már csupán egy hétre volt szükségük ahhoz, hogy a Honi Hadsereg több tucat tagját tartóztassák le, börtönözzék be, vessék alá brutális kihallgatásnak, kínvalla-

tásnak. Ezt követően az NKVD a város melletti erdőkben több ezer fő csoportos kivégzését bonyolította le.[26] Ezzel egyidejűleg a Honi Hadsereg többé nem kezelte potenciális szövetségesként az előrenyomuló Vörös Hadsereget, és partizánjai nem azonosították magukat az új megszállóknak. Egyesek eldobták fegyverüket, és elvegyültek a civil lakosság között. Mások az erdőben maradtak, meghúzták magukat, hogy kivárják a fejleményeket.

A Kelet-Lengyelországban történtekről szóló elbeszélések hamar eljutottak Varsóba. Bár a Honi Hadsereg lengyel fővárosbeli vezetői csak szórványosan érintkeztek Londonnal, és bár nem sokat tudtak a háború egyébkénti előrehaladásáról, azt tudták, hogy a Vörös Hadsereg elfogja és lefegyverzi bajtársaikat. A zavarodottság és pánik légkörében indították meg augusztus 1-jén a bátor, de katasztrofális varsói felkelést, ezzel próbálták megdönteni a náci uralmat és felszabadítani Varsót, mielőtt a Vörös Hadsereg a város belterületére ér. A németek kegyetlenül visszavágtak. Brit és amerikai repülőgépek – főleg lengyel és dél-afrikai személyzettel – merész bevetésekben élelmiszert és hadianyagot dobtak le a lázadóknak, de nem eleget ahhoz, hogy bármin is változtasson. Az akkor már közvetlenül a folyó túlpartjáig jutott Vörös Hadsereg ölbe tett kézzel várakozott a keleti külterületeken. Sztálin megtagadta az engedélyt a lázadóknak segélyt szállító szövetséges gépektől, hogy szovjet területeken szállhassanak le.[27]

Bár Sztálin később úgy tett, mintha semmit sem tudott volna a felkelésről, a Vörös Hadsereg felderítői nagyon gondosan nyomon követték a varsói harcokat, és éberen figyelték a lakosság hangulatát. Október elején, ahogy a lázadás tragikus és rettenetes végéhez ért, a Vörös Hadsereg egyik ezredese Moszkvába küldött számos részletes jelentésének egyikében írta le a helyzetet. Bár több százezren haltak meg, és a város gyakorlatilag megszűnt létezni – a németek a felkelés vérbe fojtása után dinamittal módszeresen felrobbantották a még állva maradt épületeket, és munkatáborokba kényszerítették az összes túlélőt –, az ezredest elsősorban az foglalkoztatta, milyen a kapcsolat a Honi Hadsereg maradványai és a sokkal kisebb Népi Gárda (Gwardia Ludowa), a kommunista párt fegyveres szárnya között. Elpanaszolta, hogy az előbbi nem osztja meg fegyverzetét az utóbbival, és ami ennél is súlyosabb, a Honi Hadsereg vezetői szovjetellenes propagandát fejtenek ki:

> Hadijelentéseikben hangsúlyozzák, hogy a felkelők jelentéktelen segítséget kaptak ejtőernyővel ledobott szovjet anyagutánpótlás formájában, ugyanakkor dicsérik az angol–amerikai erőfeszítéseket. Világos tehát, hogy ez a szervezet a Vörös Hadsereg elleni fellépést készít elő… Olyan híresztelések is lábra kaptak, miszerint a Lengyel Hadsereg tagjai [a szovjet parancsnokság alatti lengyel katonák] szovjet kémek, akiknek semmi közük a lengyel nemzeti érdekekhez.[28]

Miután a felkelés véget ért – miután Varsó porig égett, a lengyel földalatti állam vezetői meghaltak vagy német fogolytáborokba kerültek, és mintegy kétszázezer ember veszítette életét –, a csapattisztek főhadiszállásra küldött jelentéseinek és Berija Sztálinhoz írott beszámolóinak hangneme tovább durvult. November 1-jén Sztálinnak benyújtott jelentésében Berija jellemezte „a fehér lengyel nacionalista banditák forradalmi szervezeteinek szovjetellenes tevékenységét", amin a Honi Hadsereg vezetésének tevékenységét értette.[29] A hónap további folyamán szovjet csapatparancsnokok „a megtorló intézkedések erősítését" javasolták a Honi Hadsereg minden felfegyverzett tagjával szemben. A Vörös Hadsereg egyes alakulatait visszavonták a frontról erre a célra, újabb NKVD-s erőket vittek oda, és végül az új lengyel titkosrendőrség alakulatait is harcba küldték – a szó szoros értelmében a lengyel ellenállókkal szemben.[30] 1944. november harmadik hetéig különösen az NKVD-s erősítésnek köszönhetően a Honi Hadsereg 3692 tagját fogták le. December 1-jéig a szám 5069-re emelkedett.[31]

A fővárosban vívott elkeseredett harcok radikalizálták a lengyel közvéleményt. Sokan, akik addig a háború romantikus, diadalmas befejezésében reménykedtek, most nihilizmusba süllyedtek. A későbbi években gyakran úgy emlékeztek a varsói felkelésre, mint a lengyel függetlenség melletti utolsó heroikus kiállásra, vezetői pedig előbb az antikommunista földalatti erők, később a posztkommunista állam hőseivé váltak. Napjainkban Varsó tele van a felkelés emlékműveivel, varsói utcák és terek méltán viselik vezetőinek és harcosainak nevét. 1944–45 telén azonban, ahogy Varsó pusztulásának ténye tudatosult, és a Vörös Hadsereg brutalitása fokozódott, a felkelést széles körben szörnyű, katasztrofális tévedésnek tekintették. Andrzej Panufnik, egy mélyen hazafias érzelmű zenész és komponista az események kibontakozása alatt a város szélén ápolta beteg édesanyját. Miután az édesapja végre hazatért a városból, és részletezni kezdte „férfiak, nők és gyermekek önfeláldozó bátorságát", Panufnik arra a meggyőződésre jutott, hogy „a felkelés rettenetes tévedés volt, amely azon a reményen alapult, hogy az oroszok majd a segítségünkre sietnek".[32] A Vörös Hadsereg lengyel hadosztályában, a Kościuszko hadosztályban szolgáló Szymon Bojko a felkelés utolsó napjaiban érkezett a folyó túlsó partjára, onnan nézte Varsó égését. „A zsigereimben éreztem, hogy ez szerencsétlenség – emlékezett később. – Nem politikai megfontolás volt ez. Egyszerűen balsejtelem."[33] Andrzej

Friszke történész szavaival, a kudarcból „mély búskomorság, a Nyugatba vetett hit válsága, és hazánk Oroszországtól való függőségének világos felismerése" következett.[34]

A búskomorság néhány hónap múlva még inkább elmélyült, miután a jaltai megállapodás híre eljutott Lengyelországba. A lengyelek törték a fejüket a szerződés homályos megfogalmazásain, különösen a felszólításon a „szabad és korlátozatlan" választásokra, amelyeket se külső kényszer, se megfigyelők nem befolyásolhatnak. Végül felfogták a valóságot: a nyugati hatalmak nem fognak segíteni Lengyelországon. Keleten a Vörös Hadsereg marad hatalmon.[35]

Jalta után a Honi Hadsereg vezetői soha többé nem nyerték vissza tekintélyüket. A szervezet a felkelés után Leopold Okulicki tábornok vezetése alatt építette újjá struktúráját, de nyugati szövetségesek és a Varsóban elesett több tízezer ifjú harcos hiányában sok lengyel elveszítette a Szovjetunió elleni harc értelmébe vetett hitét. Okulickiben tudatosult, hogy megfosztották legitimációjától, így januárban hivatalosan feloszlatta a Honi Hadsereget. Utolsó, érzelmektől áthatott üzenetében arra biztatta katonáit, hogy őrizzék meg hitüket:

> Igyekezzetek a nemzet útmutatóivá és egy független lengyel állam megteremtőivé válni. Ezen mindegyikünknek önmaga parancsnokaként kell munkálkodnia. Abban a meggyőződésben, hogy engedelmeskedni fogtok e parancsnak, hogy hűségesek maradtok Lengyelországhoz, és csakis Lengyelországhoz, valamint jövőtök megkönnyítése érdekében, a Lengyel Köztársaság elnökétől kapott hatalmamnál fogva ezennel felmentelek benneteket esküitök alól, és feloszlatom a [Honi Hadsereg] sorait.[36]

Miután Okulicki felszólította honfitársait, hogy adják fel az ellenállásbeli részvételüket, ő maga eltűnt szem elől. A Honi Hadsereg többi megmaradt vezetője is árnyékba húzódva várta a fényesebb jövőt. Az a jövő azonban nem köszöntött be. Az NKVD február végén kapcsolatot talált Okulickival és parancsnokaival, s Varsó környéki találkozóra hívta őket Szerov tábornokkal. Annak tudatában, hogy a szovjet titkosrendőrség felfedte személyazonosságukat, és abban a hitben, hogy a jaltai szerződés továbbra is kötelezi a Szovjetuniót, hogy nem kommunistákat is bevegyen az új lengyel kormányba, jobb végkifejletben reménykedve engedtek az invitálásnak.

Egyikük sem tért vissza. Akárcsak előttük Wilk tábornokot, tizenhat embert tartóztattak le, repítettek Moszkvába, zártak a Lubjankába (a Szovjetunió leghírhedtebb börtönébe), és vádoltak meg a szovjet törvények alapján, mert „a németekkel szövetkezve a Szovjetunió elleni fegyveres felkelést készítettek elő". Más szóval „fasiszta" szimpátiával vádolták őket. A zömüket hosszú időtartamú kényszermunkára ítélték. Hárman – köztük Okulicki – végül börtönben haltak meg.

A letartóztatások egyrészt leckéül szolgáltak a lengyel földalatti ellenállásnak, másrészt megvilágították a szovjet szándékokat a külvilágnak. Emellett jelzést adtak a lengyel kommunistáknak, legalábbis azok némelyikének, akik addig azt remélték, törvényesen megnyerhetik a Honi Hadsereg támogatóit. Jakub Berman későbbi feljegyzéseiben azt írta, a letartóztatások „megdöbbentették és nyugtalanították" elvtársait, akik korábban azt tervezték, az „oszd meg, és uralkodj!" elve alapján ássák alá a Honi Hadsereg vezetését, uszítják egymásra a parancsnokokat, hogy végül Okulicki és a többiek népszerűtlenekké váljanak. Ehelyett a tizenhat férfi lefogása a társadalom jókora részét egységesítette a kommunistákkal szemben.[37]

A lengyel földalatti vezetés hirtelen, fondorlatos elrablása ezenkívül az első komoly törést okozta a Szovjetunió és az angolszász hatalmak közötti szövetségben. Churchill egy Roosevelthez írott levelében fordulópontként jellemezte ezeket a letartóztatásokat: „Köztünk és az oroszok között ez az ügy a próbája annak, hogy miféle jelentést tulajdonítunk olyan kifejezéseknek, mint a demokrácia, az önrendelkezés, a függetlenség, a képviseleti kormányzás, valamint a szabad és korlátozatlan választások."[38] Mint az ezt követő események megmutatták, Churchill jogosan kérdőjelezte meg a jaltai egyezmény szövegében szereplő szavak orosz értelmezését, s a megfogalmazások csakhamar nem is annyira homályosnak, mint inkább tartalmatlannak tűntek.

A Honi Hadsereg vezetésének letartóztatása után a lengyel lakosság egy része úgy látta, nem maradt más hátra, mint beletörődni, hogy meg kell tanulniuk szovjet stílusú rezsim alatt élni. Mások azonban ellenkező következtetést vontak le, és úgy vélték, nincs más lehetőség, csak a harc elfogadása. 1945 tavaszára a náciellenes és antikommunista partizánok egy nagy csoportja, a földalatti ellenállás főáramától politikailag jobbra elhelyezkedő, Nemzeti Fegyveres Erők (Narodowe Siły Zbrojne, NSZ) nevű csoportosulás elhatározta, hogy erre az útra lép. Vezetői ahelyett, hogy végrehajtották volna a Honi Hadseregnek a küzdelem beszüntetésére felszólító parancsát, a harc folytatása mellett döntöttek. Miközben a Vörös Hadsereg főereje továbbnyomult nyugatra, Németország felé, ők újracsoportosították erőiket a kelet-lengyelországi erdőkben, különösen Lublin és Rzeszów környékén, ahol ismét harcba bocsátkoztak.[39] Céljuk, miként egy lengyel titkosrend-

őrségi dokumentum nem is pontatlanul meghatározta, „a Közbiztonsági Minisztérium munkatársainak likvidálása" volt, méghozzá „vagy csendben eltüntetve (megfojtással, elrablással, megkínzással), vagy pedig nyílt színen agyonlőve".[40]

A Honi Hadsereg feloszlatásával keletkezett vákuumban új csoportok kezdtek formálódni. A leghíresebb a rendszerint WiN-ként emlegetett Wolność i Niezawisłość, azaz Szabadság és Függetlenség, amelyet Jan Rzepecki, a Honi Hadsereg volt tisztje vezetett. Rzepecki és társai a varsói felkelés kudarca után a Honi Hadsereg főáramától eltérően úgy döntöttek, hogy illegalitásban maradnak. Személyazonosságukat eltitkolták, továbbra is a konspiráció szabályaihoz igazodtak, rejtjelekkel és jelszavakkal kommunikáltak. Polgári szerveződésként kívántak működni, bár mindenfajta fegyveres partizánnal kapcsolatot tartottak. 1946 októberéig anyagilag támogatták a *Polska Niezawisła* (Független Lengyelország) hírlapot, amelynek szerkesztője úgy érvelt, hogy a lengyeleket nem szabad olyan status quo elfogadására csábítani, amelyet ő „szovjet terror"-ként jellemzett.[41] Az NKVD 1945 novemberében azonosította és elfogta Rzepeckit. Kihallgatták, és kényszerítették vagy meggyőzték, hogy árulja el munkatársai nevét. Azzal a feltétellel engedték szabadon, hogy a még illegalitásban élőkhöz fordul: fedjék fel kilétüket – amit néhányan meg is tettek.

A WiN a semmiből még egyszer felépítette önmagát. Ez a „második igazgatóság" 1945 decemberében kezdett tevékenykedni, és majdnem egy esztendeig húzta, ezalatt a külvilággal futárok és küldöncök hosszú láncain keresztül tartott fenn némi érintkezést, akik jó néhány héten át továbbítottak kifürkészhetetlen üzeneteket. Végül, miután a határon elfogtak egy nőt, aki a WiN-nek dolgozott, és kódolt üzenetet találtak nála, a lánc megszakadt, a „főkolomposokat" ismét letartóztatták, és kínzással rákényszerítették, hogy kiadják társaik nevét. Ezt követően harmadik, majd negyedik igazgatóság alakult, mindkettőbe kezdettől fogva beépült a lengyel titkosrendőrség, alighanem szovjet terv alapján (a bolsevikok már valamikor az 1920-as években hamis orosz „ellenzéket" kreáltak, hogy külföldi kémeket csaljanak lépre). A negyedik igazgatóság feloszlatása után a titkosrendőrség megalkotta a maga ál-WiN-jét, amely naiv külföldiekkel éppúgy kapcsolatot tartott, mint olyan lengyelekkel, akik tudatlanságukban nem látták át, hogy a „titkos szervezetet" a rendőrség üzemelteti. A WiN 1952-ig létezett ebben a szánalmas állapotban, bár néhány volt tagjának sikerült hosszú ideig rejtőzködnie.

A WiN történetét gyakran hozzák fel a közvetlenül a háborút követő időszak céltalan antikommunista ellenállásának példájául, és a maga korában bizonyosan annak is érzékelték. A WiN szomorú históriájában azonban a lengyelek ellenállás utáni vágyának tanúságtételét is láthatjuk. A szervezet mintegy tízezer tagját tartóztatták le, kínozták meg és zárták börtönbe. A csoportra nehezedő komoly nyomás és tagjainak szinte rögeszmés üldözése dacára, a WiN működése tetőpontján körülbelül húsz-harmincezer tagot számlált.[42]

A háború utáni lengyel ellenállási csoportok között a WiN szokatlan volt méretében, és abban is, hogy elméleti kapcsolatok fűzték a régi Honi Hadsereg hierarchiájához. A többi ilyen csoport zömmel igen csekély létszámmal jött létre, gyakran kizárólag olyan fiatalokból állt, akik a Honi Hadseregről alkotott képükhöz próbáltak hasonulni (annak idején zsenge koruknál fogva ők maguk nem léphettek be a szervezetbe), vagy pedig „NSZ"-nek nevezték magukat, noha igazából nem tudták, mi is az a szervezet, és mit képvisel. Egy „Honi Hadsereg Ifjúsága" névre hallgató, tizenhárom fős partizáncsoport például 1945 után a Krakkótól délre húzódó erdőkben kezdett fegyvert gyűjteni, és titokban gyakorolta a használatukat, amíg 1950-ben mindannyiukat le nem tartóztatták.[43]

Ahogy a szovjet csapatok a Berlin elleni végső rohamhoz nyugat felé nyomultak, a helyzet még tovább bonyolódott. Amint a Vörös Hadsereg elhagyott egy körzetet, gyakran előfordult, hogy mindenféle politikai színezetű partizáncsoportok tértek vissza oda: az NSZ csoportjai, a Honi Hadsereg volt katonái, a független Ukrajnáért küzdő ukrán partizánok. Valamennyien azzal a szándékkal érkeztek, hogy szembeszálljanak a Vörös Hadsereggel és lengyel szövetségeseivel, de néha egymással is harcba keveredtek. A zűrzavar ellenére egyesek hűségesek maradtak a régi földalatti ellenállás eszményeihez. Mások az életben maradás érdekében végül lopáshoz folyamodtak, és félig-meddig bűnözőbandákká silányultak. Nemegyszer ádáz csaták törtek ki közöttük, különösen a lengyelek és az ukránok között.

Bár a Szovjetunió 1944 nyarán „pacifikálta" Kelet-Lengyelországot, a rá következő tavaszon a fentiek miatt olyasvalami dúlt a keleti fertályon, amit joggal nevezhetünk polgárháborúnak. A kommunistáknak és szövetségeseiknek már nem nyújtottak biztonságot a Lublin körüli falvak és városok, sőt egy ideig még maga a nagyváros is veszélyes övezetté vált a számukra. Egy 1945 májusában kelt jelentés szerint a térségben „minden párt- és állami szerv" munkája megbénult. Négy helyi járásban nem létezett többé rendőrség, a partizánok vagy lefegyverezték a rendőröket, vagy éppen megölték őket.[44] Nem sokkal ezután a még a német kapitulációt ünneplő Sztálint a legriasztóbb szavakkal tájékoztatták arról, hogy „Lengyelországban az államellenes földalatti mozgalom továbbra is mindenütt aktív."[45] Ennek megfelelően öt újabb NKVD-ezredet, valamint egy gépesített zászlóaljat vezé-

nyeltek oda, hogy ismét kisegítse a tehetetlenkedő lengyel titkosrendőrséget.[46]

1945 augusztusában Stanisław Radkiewicz állambiztonsági miniszter részt vett a minisztérium lublini területi értekezletén, ahol kemény igazságokat kellett hallania. Egy helyi tisztségviselő úgy vélte, a vajdaság lakóinak legfeljebb húsz százaléka támogatja az új rendszert. Egy másik kifejtette, hogy még egyáltalán nem sikerült ügynököket beépíteniük a fegyveres antikommunista mozgalomba, mert „nem akarnak együttműködni". Mások úgy gondolták, javulni fog a helyzet, mert a parasztok ráuntak a partizánok támogatására, akiknek némelyike rendszeresen élelmet lop. Abban azonban minden jelenlévő egyetértett, hogy a „bandák" továbbra is komoly gondot okoznak: egyik-másik az erdőkben bujkál, vannak, akik napközben a gazdaságukban dolgoznak, de „egyezményes jelre összegyűlnek, és bűnös szándékú támadást hajtanak végre".[47] Rendszeresen követtek el merényleteket a titkosrendőrség emberei, kommunista párttisztviselők és azok kollaboránsai ellen.

Ám a fegyveres ellenállók mintha már a harc folytatása közben tudatára ébredtek volna tragikus helyzetüknek. Kimerítette őket a németek elleni hosszas küzdelem. Sokan már öt-hat éve éltek az erdőkben. A gyakran egészen fiatal harcosok hónapokat vagy éveket mulasztottak az iskolából. Tudták, hogy ha kapitulálnak, azzal vége a nemzeti függetlenségről szőtt álmuknak, ugyanakkor azonban most új és megfoghatatlanabb ellenséggel szemben harcoltak. Feladataik teljesítésekor immár nem német megszállókat, hanem lengyel kommunistákat és lengyel rendőröket kellett megölniük. Némelyikük testvérgyilkosságnak érezte ezt, és ki akart lépni ebből. Mások neheztelték a távozókra. 1946-ban egy fegyveres csapat tettlegesen bántalmazott két tanárt, a Honi Hadsereg volt tagjait, „kollaborálással" gyanúsították őket, mert visszatértek a normális élethez.[48] Végül több tízezren fogadták el a sorozatos „amnesztiák" valamelyikét, beszolgáltatták fegyvereiket, és beilleszkedtek a polgári életbe.

Sokakat elkeserített az élmény. Lucjan Grabowski, egy Białystok környékéről való fiatalember mindaddig kitartott honi hadseregbeli egységénél, amíg azt nem várták tőle, hogy hazaárulásért végezzen a csoport egyik tagjával. Gyanította, hogy a férfi ártatlan, ezért megtagadta a parancsot. „Rettenetes idők jártak, bármiféle okból testvér testvért ölt." Végül „tudatosodni kezdett bennem néhány körülmény, amire addig nem fordítottam figyelmet, nem is nagyon gondolkoztam rajta. Sok barátom, volt partizán, Nyugatra ment. Mások beiratkoztak az egyetemre, vagy befejezték a középiskolát, leérettségiztek, munkába álltak. Én meg tovább harcoltam, már ötödik éve egyhuzamban." Grabowski negyven másik emberrel, zömmel WiN-esekkel együtt beszolgáltatta a fegyvereit. Mindannyian könnyes szemmel tették: „Fegyvertelenül távoztunk a titkosrendőrség épületéből, és többé nem ugyanazok voltunk, akik néhány órával azelőtt."[49]

Mások tovább harcoltak. Egészen csekély létszámban – egy-két tucatnyian – jó néhány évig az erdőkben maradtak. Az NSZ partizánjainak maroknyi csoportja csak 1956-ban, Bolesław Bierut halála után adta fel magát. Egy magányos farkas, Michał Krupa 1959-ig bujkált, akkor végül a nyomára jutottak, és letartóztatták.[50] A még harcolók zöme azonban tudta, hogy nincs remény.

Közéjük tartozott a földalatti ellenállás egy „Mewa" fedőnevű vezetője, aki a háború alatt a Honi Hadseregben harcolt. A mozgását nyomon követő lengyel titkosrendőrség szerint 1945-ben kétségbeesésében és kiábrándultságában tért vissza a fegyveres küzdelemhez: öngyilkos gondolatok foglalkoztatták, egyik pszichológiai jellemzése kifejtette, hogy „meg akar halni". Csapatának háromszáz tagjából sokan – volt honi hadseregesek vagy a Vörös Hadsereg lengyel hadosztályából szököttek – ugyanígy éreztek. A zömük a délkeleti országrészből származott, és harci szellemük egyre lankadt. 1945 májusában szabadtéri misét tartottak, amelyen hűséget esküdtek a londoni emigráns lengyel kormánynak – annak, amelyet többé se a szövetségesei, se senki más nem ismert el törvényesnek, miként azt a jelenlévők mind pontosan tudták.

Ettől kezdve Mewa csoportja lassanként zsugorodott. A következő hónapokban Mewa sok embere hazaszállingózott a családi gazdaságba, vagy úgy döntött, elhagyja a környéket, és a volt német területekre tartott, hogy ott kezdjen új életet. A maradók némelyike rákapott a lopásra: az ukrán lakosságot fosztogatta, amely még az idő tájt is Délkelet-Lengyelország népességének jelentős hányadát tette ki. Nemegyszer porig égettek ukrán falvakat. 1945 januárjában megtámadtak egy lengyel kommunista gyárigazgatót, akitől száz złotyt raboltak el. Júliusban meggyilkoltak egy ukrán parasztot, és a holttestét a folyóba vetették. 1945 végére a helyi rendőrség keményen, de nem nagy hozzáértéssel dolgozott Mewa csoportjának felszámolásán. Két ügynököt épített be a csapatba, de kiderült, hogy az egyik átállt, a másik pedig lelepleződött, és megölték. Az ő tetemét is folyóba dobták. A csoport másfél éves fennállása alatt 205 támadást hajtott végre, és sok helyi kommunista tisztségviselőt ölt meg – míg végül 1947 júliusában el nem fogták Mewát. Amint arra számíthatott is, halálra ítélték.[51]

Egy évtizeddel később Andrzej Wajda e korszakról szóló klasszikus filmje, a *Hamu és gyémánt* tökéletesen ragadta meg a pillanat kétértelműségét. Meg-

ismerjük belőle egy partizán történetét, aki dilemma elé kerül: választania kell egy éppen akkor megismert lány és a politikai gyilkosság között, amelyre parancsot kapott. A merénylet végrehajtása mellett dönt, de az események közben őt is lövés éri. Az utolsó jelenetben fut, megbotlik, végül szeméttel teli mezőn leli halálát. A metafora világos volt a lengyel közönségnek: az ellenálláshoz csatlakozott fiatalok életét a történelem szemétdombjára hajították.

Bár pontos adatokat nehéz megállapítani, az NKVD saját számításai szerint 1945 januárja és áprilisa között mintegy 215 540 embert tartóztatott le Lengyelországban. Ebből 138 000 volt német vagy népi német (Volksdeutsch: magát német származásúnak valló helyi lakos). Vagy 38 000 lengyelt is őrizetbe vettek ebben a négy hónapos időszakban, és mindannyiukat szovjetunióbeli táborokba küldték. Körülbelül ötezren haláloztak el „az intézkedés és a vizsgálat folyamán".[52] Bizonyosan ezrével voltak közöttük Mewához hasonlók, akik a végsőkig harcoltak abban a tudatban, hogy veszíteni fognak.

Mihelyt a háború befejeződött, Németország keleti felében nem tanúsítottak tartós, fegyveres ellenállást a szovjet megszállással szemben. Hitler azt remélte, hogy fognak: öngyilkossága előtt arra biztatta a németeket, hogy mindhalálig harcoljanak, égessék porig a városokat, egyetlen utolsó, véres csatában áldozzanak fel mindent. Arra is parancsot adott, hogy a Wehrmacht hozzon létre ifjúsági zászlóaljakat, amelyek az ő halála után majd partizánharcot folytatnak a Vörös Hadsereg ellen.

Ezek az ifjúsági zászlóaljak alkották a Werwolf (Vérfarkas) mozgalmat, amely mind a náci, mind a szövetséges propagandában jelentős szerepet játszott, ám valójában éppen annyira a mesék világába tartozott, amennyire neve sejteni engedte. Hitler halálával és Németország vereségével a mozgalom egyszerűen elpárolgott: a varázs megtört. Erich Loest – a későbbi jeles keletnémet regényíró – tizenkilenc éves Hitlerjugend-vezető és Wehrmacht-katona volt, amikor belépett a Werwolfba. A háború utolsó heteiben értesült új feladatáról, még némi gerillakiképzést is kapott. Amikor azonban az oroszok ténylegesen bevonultak szászországi szülővárosába, Mittweidába, a földalatti tevékenységnél mi sem állt távolabb Loest gondolataitól. Ahelyett, hogy a Vörös Hadsereg ellen harcolt volna, családja segítségével egy nagynénje jóval nyugatabbra fekvő tanyájára menekült, ahol szépen megadhatta magát az amerikaiaknak.

Loest a háborút közvetlenül követő években egy szót sem szólt werwolfos kiképzéséről („Nem őrültem meg" – mondta nekem), és egyáltalán nem

tartóztatták le. Mások kevésbé jártak szerencsével. A háború utolsó napjaiban az SS parancsot adott, hogy minden mittweidai kamasz fiú vegyen részt a Werwolfot ismertető előadáson. Nem kaptak kiképzést, nem eskették fel őket, de jelenléti ívet adtak körbe. A háború befejeződése után a szovjet hatóságok megtalálták a névsort. „Ezen az előadáson kívül semmi sem történt, mégis mindannyiukat lefogták, és egy évig őrizetben tartották" – magyarázta Loest.[53]

Az efféle letartóztatások jogi alapját a szovjet katonai közigazgatás 1945. április 8-án 00315-ös számmal kibocsátott rendelete képezte. Ez előírta minden „kém, szabotőr, terrorista, náci pártaktivista" azonnali, előzetes vizsgálat nélküli internálását, valamint mindazokét, akik „illegális" nyomda- és rádióberendezéseket birtokolnak, fegyvert tartanak, illetve a volt német polgári közigazgatásban dolgoztak. A rendelet azokhoz a többi szövetséges megszállási övezetben életbe léptetett jogszabályokhoz hasonlított, amelyek alapján szintén tömegesen hallgattak ki „aktív" nácikat.[54] Mértékében tért el azoktól: a szovjet rendelet gyakorlatilag lehetővé tette, hogy szinte bárkit letartóztassanak, aki korábban bármiféle hatósági posztot töltött be, akár náci volt az illető, akár nem. Rendőrök meg polgármesterek mellett vállalkozók és módos parasztgazdák mind a hatálya alá tartoztak azon az alapon, hogy nem lehettek volna annyira sikeresek, ha nem kollaborálnak.

Mire augusztus elején összeült a potsdami értekezlet, az internálhatók körét még tágabban határozták meg. Egy zöldellő parkkal övezett, ronda Hohenzollern-palotában a szövetségesek – Sztálin, valamint immár (Roosevelt halálát és Churchill választási vereségét követően) Harry Truman és Clement Attlee – új nyilatkozatot adtak ki, amely leszögezte, hogy „Náci vezetők, a nácik befolyásos támogatói és a náci szervezetek, intézmények magas rangú tisztségviselői, valamint *a megszállást vagy annak célkitűzéseit veszélyeztető bármely más személyek* azonnal letartóztatandók és internálandók" (kiemelés tőlem).[55] A Szovjetuniónak eszményi megfogalmazás volt ez: „a megszállást vagy annak célkitűzéseit veszélyeztető bármely más személyek" csakugyan nagyon tág kategória, és addig nyújthatták, hogy bárki beleférjen, aki az NKVD-nek valamilyen okból nem tetszett.

A Vörös Hadsereg ennek megfelelően katonai törvényszékeket állított fel, jogászok és tanúk nélküli bíróságokat, amelyek évekig működtek. Ezek teljesen elkülönültek a nürnbergi perektől – amelyeket az összes szövetséges együttesen folytatott le a legmagasabb rangú náci vezetők ügyének megtárgyalására –, és semmi közük sem volt a nemzetközi joghoz. Egyeseket a szovjet büntető törvénykönyv 58. paragrafusa alapján marasztaltak el – ezt a törvénycikket a Szovjetunióban politikai foglyok őrizetbe vételére alkalmazták,

és semmi módon nem függött össze a német joggal sem. Az ítéleteket olykor németre fordították ugyan, de cirill betűkkel, a vádlott számára elolvashatatlanul írták le. A foglyokat néha brutális verés és más kínzás után kényszerítették, hogy olyan dokumentumokat írjanak alá, amelyeket nem értettek. A tizenöt éves Wolfgang Lehmann így tudtán kívül írt alá egy okmányt, amely szerint felrobbantott két teherautót. Más tárgyalásokat Moszkvában tartottak, ahol a vádlottakat távollétükben ítélték el a szovjet bírák. Az érintettek csak hetekkel később tudták meg, mi történt.[56]

A letartóztatottak egy része valóban náci volt, bár nem feltétlenül fontos náci. Nem nagyon igyekeztek elkülöníteni a valódi bűnösöket a kistisztviselőktől és a körülményekhez alkalmazkodó kisemberektől. A letartóztatáshullám azonban a nácik mellett hamarosan ezrével söpört el olyanokat, akik fiatal koruknál fogva nem is lehettek volna nácik – Manfred Papsdorfot tizenhárom évesen vették őrizetbe –, illetve olyanokat, akiket a mittweidai sihederekhez hasonlóan nem terhelt más bűn, mint hogy rosszkor rossz helyen tartózkodtak.[57] Néhányukat a felszabadulás iránti túlzott lelkesedésük miatt fogták le. Az 1945-ben tizenöt esztendős Gisela Gneistot elbűvölte a demokrácia eszméje, az a szó, amelyet az amerikai fegyveres erők rádiójában gyakran hallott. A Wittenbergben élő lány neheztelt az ottani szovjet katonákra, akik közül néhányan éppen annak a bérháznak a legfelső emeletén rendeztek be bordélyt, amelyikben ő is lakott. Ennél különbet kívánt, és más kamaszokkal együtt „politikai pártot" hozott létre a maga amatőr titkos kódjaival. Fogalmuk sem volt a potenciális veszélyről, és nemigen gyártottak ideológiát. „A szabadságról azt képzeltem – emlékezett vissza –, hogy az emberek szólhassanak szabadon. Nem tudtam, mi a kommunizmus, soha nem is hallottam róla."[58]

Gneistot két tucat „párttagtársával", csupa tizenévessel együtt 1945 decemberében tartóztatták le. Húsz másik nővel, köztük néhány iskolatársával egy „ablaktalan cellába" zárták. Toalettként egy tejesüveg szolgált. Mindenütt poloskák és tetvek nyüzsögtek. Egy szovjet tiszt jó néhány egymást követő napon át vallatta oroszul, egy feladatára alig alkalmas tolmács jelenlétében. A tiszt véresre verte a lány hátát, lábát. Végül a még nem egészen tizenhat éves Gneist beismerő vallomást tett, miszerint „ellenforradalmi szervezet" részese volt. A katonai törvényszék 1946 januárjában bűnösnek találta, és mint valami igazi háborús bűnöst, sachsenhauseni szabadságvesztésre ítélte.[59]

Bármilyen meglepőnek tűnhet is azok szemében, akik nincsenek tudomással a történelem e fura csavaráról, Sachsenhausen, a hírhedt náci koncentrációs tábor a háború után éppúgy átalakuláson ment keresztül, és második életet élt, ahogyan a nem kevésbé hírhedt buchenwaldi koncentrációs tábor. A Buchenwaldot 1945 áprilisában felszabadító amerikai katonák kényszerítették Weimar tekintélyes polgárait, hogy végigjárják a tábor barakkjait, megnézzék a kiéheztetett túlélőket, a tömegsírokat és a mellettük tűzifa módjára felhalmozott hullákat. Négy hónap múlva a szovjet katonák, akik ezután ellenőrzésük alá vonták Weimar körzetét, ismét foglyokat szállásoltak el ugyanazokban a barakkokban, és végül hasonló tömegsírokba temették őket. Sok helyütt követték ugyanezt a gyakorlatot. A háború után Lengyelországban szintén valamiképpen újrahasznosított sok kényszermunkatábor közé tartozott Auschwitz is.[60]

Az oroszok Buchenwaldot 2-es számú különleges tábornak nevezték át, Sachsenhausenből 7-es számú különleges tábor lett.[61] Több börtön és más, kevésbé formális fogva tartási létesítmény mellett összesen tíz ilyen tábort építettek fel vagy újjá a szovjetek megszállta Németországban. Ezek nem német kommunista táborok, hanem szovjet táborok voltak. Valamennyit – egyes esetekben a legapróbb részletekig – közvetlenül Moszkvából, az NKVD központi Gulag-igazgatóságáról irányították. Az NKVD küldött például útmutatást a szovjet fővárosból, hogyan ünnepeljék meg a német táborokban május 1-jét, és gondosan figyelemmel kísérte az örök „politikai-morális" állapotát.[62] A táborparancsnokságok összes vezető pozícióját szovjet katonák töltötték be, bár némelyikben német személyzet is szolgált, és a táborokat szovjet mintára alakították ki. Kolima vagy Vorkuta lágerlakói azonnal otthon érezték volna magukat.

Ugyanakkor a német különleges táborok nem olyan munkatáborként működtek, amilyeneket az NKVD magában a Szovjetunióban üzemeltetett. Nem csatlakoztak gyárakhoz, építőipari beruházásokhoz, mint a szovjet lágerek rendszerint, és a foglyok nem jártak ki dolgozni. Éppen ellenkezőleg, a túlélők gyakran írnak a gyötrő unalomról, arról, hogy mindent megtiltottak nekik: nem dolgozhattak, nem hagyhatták el a barakkjukat, eltiltották őket a sétától, a mozgástól. A ketschendorfi tábor lakói könyörögtek a konyhai munkáért, hogy ne kelljen tétlenkedniük (és persze azért is, hogy több élelemhez jussanak).[63] Sachsenhausenban két zóna létezett, és csak az egyikben engedélyezték a munkát. A foglyok jobban szerették azt.[64]

A különleges táborok olyasfajta haláltáborok sem voltak, amilyeneket a nácik hoztak létre. Nem működtek bennük gázkamrák, és a foglyokat nem azért küldték Sachsenhausenba, hogy azonnal megöljék őket. Mindazonáltal rendkívül életveszélyesek voltak. Az NKVD által Kelet-Németországban 1945 és 1953 között fogva tartott mintegy 150 000 személy – 120 000 német és 30 000 szovjet állampolgár – körülbelül egyharmada halt meg éhe-

zés vagy betegség következtében.[65] A foglyok olyan rossz káposztalevest meg nyirkos, fekete kenyeret kaptak, hogy Lehmann, akit később a Gulagra küldtek, úgy emlékezett: „Szibériában jobb és rendszeresebb volt a koszt".[66] Se gyógyszert, se orvost nem láttak. A tetvek és férgek miatt gyorsan terjedtek a betegségek. 1945–46 telén olyan hideg volt, hogy Sachsenhausenban a női részleg foglyai eltüzelték az ágydeszkákat, hogy felmelegedjenek.[67] Miként oly sok szovjet fegyintézet esetében, a foglyok nem azért haláloztak el, mert megölték, hanem mert elhanyagolták őket, nem törődtek velük, olykor szó szerint a létezésükről is megfeledkeztek.

A kelet-németországi szovjet különleges táborok kifejezett célja nem a kényszermunka, nem is a gyilkolás, hanem az elszigetelés volt: a különleges táborok azt jelentették, hogy a gyanús egyéneket elvágták a társadalom többi részétől, legalábbis addig, amíg az új szovjet megszállók nem kezdték kiismerni magukat. Inkább megelőző, semmint büntető jellegükkel elsősorban arra tervezték őket, hogy vesztegzár alá helyezzék azokat az embereket, akik esetleg szembefordulnának a rendszerrel, nem pedig arra, hogy elzárjanak olyanokat, akik már meg is tették. A szovjet Gulagban lehetséges volt némi érintkezés a külvilággal, a foglyok olykor akár látogatókat is fogadhattak. Ezzel szemben a háború utáni németországi táborok létezésének első három esztendejében a rabok nem küldhettek és kaphattak levelet, nem jutott el hozzájuk a külvilágból semmiféle hír. Sok esetben a családjuk nem tudta, mi történt velük, hol vannak. Egyszerűen eltűntek.

Idővel azonban – részben külső nyomásnak köszönhetően – javultak a körülmények. A rengeteg fiatal eltűnése kétségbe ejtette a családtagokat, akik felvilágosításért ostromolták az illetékeseket. A német hatóságokkal rendszerint semmire sem mentek. 1947-ben Türingiában egy helyi hivatalnok felvetette a hozzátartozóknak, hogy „Weimarban az orosz ügyésztől talán többet tudhatnak meg".[68] A szovjet tisztviselők továbbították az efféle tudakozódásokat a hierarchiában, és az embereknek néha az általános káoszban nyomuk veszett. Egy 1945-ben eltűnt német diákot a szülei végül csak 1952-ben „találtak meg".[69] Ez négy esztendővel azután történt, hogy a németországi szovjet katonai közigazgatás hajlandó volt engedélyezni, hogy a foglyok értesíthessék családtagjaikat a tartózkodási helyükről.[70] Ugyanebben az évben az NKVD a táborok élelmiszer-fejadagját is megnövelte, hogy visszaszorítsa a magas halálozási arányszámot és megnyugtassa a keletnémet vezetőket, akik változtatást kérelmeztek a szovjet hatóságoktól.[71]

A letartóztatások, valamint a Wehrmacht-katonák hosszúra nyújtott szovjetunióbeli fogsága (egyesek az 1950-es évekig maradtak ott) a közvélemény és az új hatóságok közötti komoly súrlódások forrásává váltak. Ugyanakkor segítették a nyilvánosság előtti viselkedés új normáinak megteremtését. Az újonnan felszabadított németek zöme nem kommunista volt, és nem tudta, mit várhat a szovjet megszálló erőktől. Fiatalok ezreinek bármiféle „szovjetellenes" politizálás legcsekélyebb gyanúja miatti letartóztatása és elzárása azonnal meghatározta a többiek hangnemét. Sokak számára ez jelentette az első leckét a nyilvánosság előtti viselkedés öncenzúrájának szükségességéből.

A volt foglyok és családjaik még inkább féltek. Szabadon bocsátásuk után ritkán beszéltek a velük történtekről. Lehmann, aki a németországi ketschendorfi tábort éppúgy megjárta, mint a szovjet Gulagot, 1989 utánig egyikről sem szólt a feleségének.[72] A rezsim potenciális ellenségeivel szembeni szelektív erőszak alkalmazása és táborok létrehozása általában véve is hozzátartozott az e téren érvényesített szovjet politikához. A Vörös Hadsereg meg az NKVD tudta, hogy olyan bizonytalan és instabil társadalmakban, amilyenekkel a második világháború utáni Kelet-Európában találkoztak, a tömeges letartóztatások visszafelé sülhetnek el. A szókimondó egyéneket gondosan megcélzó letartóztatások azonban szélesebb körben visszhangot verhettek: ha letartóztatunk egy ilyen személyt, tíz másikat ijesztünk meg.

Az 1945 januárjában Budapestre érkezett oroszok nem sokat tudtak a nemzetről, amelynek fővárosát éppen elfoglalták. A legtöbbjük abból indult ki, hogy olyan országba került, amelyet csupa nácikollaboráns népesít be – a Szovjetunió lerohanásakor Magyarország a németek szövetségese volt –, és olykor hitetlenkedve tapasztalták, hogy a lakosság felszabadítókként bánik velük. Miként Németországban, parancsot kaptak, hogy tartóztassanak le minden fasisztát, akit azonosítani tudnak. Csakhogy míg Németországban werwolfosokat kerestek, Lengyelországban pedig a Honi Hadsereg nyomába eredtek, Magyarországon úgy tűnt, bizonytalanok, pontosan hogyan is azonosíthatnának egy fasisztát.

Ennek következtében a magyarországi első letartóztatások gyakran önkényesen történtek. Férfiakat állítottak meg, azt mondták nekik, „egy kis munkára" – oroszul *malenykaja rabota,* magyarosítva *málenkij robot* – viszik el őket, majd menetoszlopokban hajtották el mindet. Azután eltűntek a Szovjetunió mélyén, és hosszú évekig nem tértek haza. A kezdet kezdetén úgy látszott, szinte bárki megfelel. Egy Kelet-Magyarországról való szemtanú visszaemlékezett, hogy a városát elfoglaló katonák napokon belül elkezdték összeszedni az embereket: „De nemcsak férfiakat, gyerekeket is. Volt közöttük több 16–17 éves, még 13 éves is. Hiába sírtunk, könyörögtünk, csak terelték őket kifelé a puskával, kit a házból, kit az udvarról, egy

szál ruhában, élelem nélkül, úgy, ahogy éppen voltak... Nem tudtuk, hová vitték őket, mert annyit mondtak, »kicsi robot«, »kicsi robot«."[73]

Egyeseket azért tartottak gyanúsaknak, mert jómódúaknak tűntek, vagy mert könyvekkel rendelkeztek. Az akkor tizenhat éves Bien Györgyöt azért tartóztatták le az édesapjával együtt, mert volt egy rövidhullámú rádiója. Kémként hallgatták ki, beismerő vallomásra kényszerítették, és harmincoldalas orosz dokumentumot írattak alá vele, amelyből egy árva szót sem értett. Bien végül a kolimai táborokban találta magát, és csak 1955-ben tért haza.[74]

A jelek szerint szovjet katonák arra is parancsot kaptak, hogy keressenek németeket, akikről úgy tudták, meglehetősen nagy számban találhatók. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy a németes hangzású (a volt Habsburg-területeken igen gyakori) nevek viselőit azonnal háborús bűnösökként kezelték. Révai József, aki az egyik legprominensebb magyar kommunistává vált, január elején panaszkodott Rákosinak, hogy mintha az orosz katonáknak „fix kontingenseik" volnának, és németként vittek el „olyanokat, akik egy szót sem tudtak németül, bizonyítottan antifasiszták... internálva voltak".[75] Az ilyen intézkedések következtében 1945-től letartóztatott és a Szovjetunióba deportált magyarok száma száznegyven- és kétszázezer között mozgott. A zömük a Gulag táboraiban kötött ki.[76]

Sokan maradtak Magyarországon is. Az internálás – bírósági eljárás nélküli őrizetben tartás – Magyarországon az 1930-as évek végén szokványossá vált, de most kiterjedt. „Népbíróságokat" állítottak fel a nácikollaboránsok perbe fogására, elítélésére, egyes esetekben kivégzésére. E perek közül néhány nagy nyilvánosságot kapott abban a reményben, hogy megismerteti a magyarokkal a múlt bűneit. Már akkor is sokan rámutattak, hogy az átlagemberek zöme elutasítja ezt, mert a „győztesek igazságszolgáltatása". Néhány év múlva az ítéletek egy részét felülvizsgálták azon az alapon, hogy itt az ideje elvetni „a büntetések bosszúálló jellegét".[77]

Nem is érzékelték őket igazságosaknak. Habár az internálásokat illető döntések és a bírósági eljárások névleg magyar ellenőrzés alá tartoztak, széles körben elterjedt az a vélekedés, hogy az NKVD nyomást gyakorol a bíróságokra. A. M. Beljanov, a magyarországi állambiztonsági ügyek felügyeletére kiküldött szovjet tisztségviselő egy alkalommal megrótt egy magyar politikust a perek lassú előrehaladása miatt: „Sürgette a népbíróságok munkáját, kifogásolta, hogy a bíróságok sokat tárgyalnak. Azt szerette volna, ha a vádirat közlése után nyomban halálos ítéletet hirdettek volna. Közöltem vele, hogy tanulmányoztuk a szovjet igazságszolgáltatást, és ott a polgári ügyekben nagy nyilvánosság előtt hallgatja ki a bíróság a tanukat. Kényszeredett mosoly volt rá a válasz. Nagy, sárga fogait mutogatta, mint a tigris."[78] A Vörös Hadsereg saját tárgyalásokat is lefolytatott a Bécs melletti üdülőhely, Baden egy elegáns villájában. Ott nem is színlelték a magyar szuverenitást: szovjet katonai törvényszékek egyszerűen a szovjet büntető törvénykönyv 58. paragrafusa alapján ítéltek el magyarokat, éppen úgy, ahogyan Németországban.[79]

A megvádoltak száma igen magas volt, a vádak jellege pedig nagyon általános. Titkos rendeletek sora utasította az új magyar rendőri erőket, hogy tartóztassák le egyebek között a szélsőjobboldali mozgalmak, így a Magyarországon a háború utolsó napjaiban, 1944 októberétől 1945 márciusáig uralkodott Nyilaskeresztes Párt volt tagjait; a Horthy Miklós kormányzósága alatt, 1920-tól a nyilas hatalomátvételig szolgált katonatiszteket; valamint kocsmárosokat, trafikosokat, borbélyokat és mindazokat, akik – egy másik reménytelenül általános megfogalmazással – *„a közösséggel való közvetlen kapcsolatuk során elsődleges terjesztői voltak a fasiszta propagandának"* (kiemelés tőlem). A gyakorlatban veszély fenyegetett bárkit, aki valaha is dolgozott a háború előtti bármelyik kormányzatnak, pártvezetőnek vagy politikusnak, illetve dicsérte azok bármelyikét. Az NKVD az új állambiztonsági szervvel együtt listákat állított össze azokról a fiatalokról is, akik a Horthy-korszak rejtett katonai ifjúsági szervezete, a leventeszervezet tagjai voltak, és hozzálátott, hogy összeszedje őket, ahogy Németországban a Hitlerjugend és Werwolf tagjaira vadásztak. A magyar és a szovjet állambiztonsági szervek 1945 és 1949 között összesen mintegy negyvenezer magyart internáltak. Az új rezsim csak Budapest környékén tizenhat internálótábort épített, amelyek befogadóképessége elérte a huszonháromezer főt.[80]

Nem minden letartóztatott kollaborált a nácikkal. Épp ellenkezőleg, attól a pillanattól kezdve, hogy a Vörös Hadsereg átlépte Magyarország határát, az új magyar titkosrendőrség – természetesen a Magyar Kommunista Párt és szovjet mentorai támogatásával – szintén hozzálátott egy másfajta „fasiszta" ellenség megkereséséhez és azonosításához. Bár a háborús idők magyarországi földalatti ellenállása soha nem volt olyan méretű és szervezettségű, mint lengyel megfelelője, a németekkel szembehelyezkedő ellenállási sejtek a társadalom legfelső szintjein is kialakultak. Az NKVD és a magyar titkosrendőrség a háború befejezése után azonnal (jóval korábban annál, amikorra a magyar kronológia általában keltezni szokta) célba vette ezeket az antifasisztákat, akik túlságosan önállóan viselkedtek, a nemzeti szuverenitás hívei voltak, és tudták, hogyan kell titkos szervezeteket létrehozni. Sokan támogatták a Kisgazdapártot, amely nagy szerepet játszott az ideiglenes kormányban, és 1945-ben ténylegesen megnyerte a választásokat.

Egy valóban demokratikus Kelet-Európában a háború után politikai elitté váltak volna, akárcsak a lengyel Honi Hadsereg. Ám már mielőtt a magyar kormány teljesen kommunista ellenőrzés alá került, a németekkel szembeni ellenállás volt tagjai tudták, hogy megfigyelik őket. Szent-Miklósy István, egy ilyen titkos csoportosulás tagja később azt írta saját és baráti köre hangulatáról közvetlenül a háború vége után: „...valahogy úgy éreztük, vadásznak ránk, de nem tudunk rá semmi kézzelfogható magyarázatot." Lengyel megfelelőiktől eltérően nem fegyveres partizánok voltak: Szent-Miklósy azt írta, hogy csoportja „kötött szervezeti felépítés, névsor, felesketés, jelvény, tagsági igazolvány, világosan meghatározott szabályok vagy akár közös filozófia nélkül" működött.[81] Sokan korábban olyan csoportok tagjai voltak, mint az antifasiszta (ugyanakkor antiszemita) Magyar Közösség titkos társasága, vagy a háborús időkbeli Magyar Függetlenségi Mozgalom, amely szintén inkább németellenes vitakör, semmint kifejlett ellenállási szervezet volt. A csoportból egyesek a háború utáni Kisgazdapárt alapító tagjai közé tartoztak, ennélfogva próbáltak együttműködni a rendszerrel, amelyről úgy vélték, talán demokratikussá válhat. Voltaképpen aligha nevezhető ez többnek bizonytalanul szovjetellenes elvbarátok csoportosulásánál, akik egymás lakásán találkoztak, hogy eszmét cseréljenek aggodalmaikról.

Végül nem amiatt váltak különös érdeklődés tárgyává, amit egyáltalán tettek, hanem azért, mert a titkosrendőrség birtokába jutott egy írásos összefoglaló a háború alatti ellenállási tevékenységükről. Ezután még éberebben figyelték őket, miként Szent-Miklósy leírta:

> [1946] kora őszén a társbérlőm a nappalimmal szomszédos szobáját kiadta a Katonapolitikai Osztálynak. Onnét lyukat fúrtak a falba, és mikrofont helyeztek el. Mivel a lyuk az én súlyos koloniál rekamiém mögé került, nem nagyon tisztán fogta fel a szobában hallatszó beszédet. Azután a telefonomat alakították át úgy, hogy továbbítsa a beszédhangokat, és egy másik mikrofont telepítettek a hallba, ahol biedermeier kanapén ült a társbérlőm tizenéves leánya az udvarlójával, egy egyetemi hallgatónak álcázott katpolossal [a katonai titkosszolgálat nyomozójával].[82]

Szent-Miklósyt 1946 decemberében letartóztatták. A titkosrendőrség Andrássy úti központjába vitték, ahol megkínozták. Kényszerítették, hogy órákig álljon oldalra nyújtott kézzel, homlokát a falnak támasztva, közben azt kellett kiabálnia, hogy ő az anyja és a felesége gyilkosa, akikről azt mondták neki, hogy szintén letartóztatták őket. „Összeesküvőtársainak" népes csoportjával együtt perbe fogták, mindannyiukat „a demokratikus államrend" megdöntésére irányuló izgatással vádolták, őt magát tízévi szabadságvesztésre ítélték. A tárgyaláson Szent-Miklósy terjedelmes „beismerő vallomást" tett olyan bűnökről, amelyeket el sem követett. Letartóztatása a korszakra jellemző, egyfajta megelőző csapás volt: ő és köre gyakorlatilag semmi jelentőset nem tett – de a hatóságok attól féltek, hogy esetleg tenni fog.

Nem sokkal ezután hasonló megelőző csapást mértek a független szellemű papságra. E következő menet fő áldozata a karizmatikus és energikus ferences szerzetes, Kiss Szaléz atya lett. Kiss páter Gyöngyösön és környékén sikeres, nagy létszámú keresztény ifjúsági csoportot (Kedim) vezetett. 1945 folyamán az új magyar titkosrendőrség különös érdeklődést kezdett mutatni a fővárostól csak nyolcvan kilométerre keletre lévő Gyöngyös iránt, mert az az évi választásokon az ottani kommunisták kirívóan rosszul szerepeltek, az agrártámogatottságú Kisgazdapárt pedig feltűnően jól.

A szovjet mentorok érdeklődése még inkább fokozódott, miután 1945 szeptemberétől ismeretlen fegyveresek megölték a Vörös Hadseregnek a térségben állomásozó több katonáját. Az új magyar titkosrendőrségre nyomás nehezedett, hogy tegyen valamit, ezért megindította egyik első nagyszabású nyomozását. Mintegy hatvan személyt vettek őrizetbe és tartottak fogva, köztük a Kedim középiskolás korú tagjait, és mindannyiukat hosszasan vallatták. Céljuk a Kedim és a Kisgazdapárt, a Kisgazdapárt és az „angolszász hatalmak", az USA nagykövetsége és Kiss atya, valamint Kiss atya és az orosz katonákat állítólag meggyilkolt fiatalemberek közötti szövevényes kapcsolati hálózat kimutatása volt. Úgy vélték, ezekből a kapcsolatokból együttvéve egy fasiszta összeesküvő terrorszervezet, azaz „fasiszta terrorszövetkezet" tárul fel, amely – legalábbis a titkosrendőrök képzeletében – a régi rendszer visszaállítását kísérelte meg.

A kihallgatásoknak az állambiztonsági szolgálatok budapesti történeti levéltárában szépen megőrzött iratanyaga nem könnyű olvasmány. Az egyik központi gyanúsított, Antal József Lajos fiatal joghallgató először mindent tagadott. Később – valószínűleg kínzások után – hosszú és zavaros beismerő vallomást tett. Antal, aki egy barátjának jellemzése szerint „részt vett a német megszállással szembeni ellenállásban", a hálózat kulcsfontosságú elemévé vált, mivel a Kisgazdapárt helyi központjában dolgozott, ugyanakkor Kiss Szaléz ismerőse volt. Összefüggéstelen vallomásában felidézett egy beszélgetést, amelyet egy kisgazdapárti politikussal „egy kirobbanó angolszász–orosz ellentét"-ről folytatott, és azt a benyomást keltette, hogy Kiss páterrel együttműködve már el is kezdte szervezni ezt a „fegyveres ellenállást".

Utalások hangzottak el a Kisgazdapárt hivatali helyiségeiben tárolt puskákra és kézigránátokra, valamint a Gyöngyös melletti, Kiss páter által is ismert Bagolyvárban létesített fegyverraktárra.[83]

Antal közvetlenül ezután visszavonta ezt a beismerését. Ugyanilyen hamis vallomást szedtek ki azonban a tizenhét éves Kizmann Ottóból, a Kedim tagjából, aki beismerte, hogy merényletet követett el egy orosz katona ellen. Kizmann, akit valószínűleg szintén megkínoztak, ennél sokkal tovább is ment. Vallomása szerint Kiss páter befolyásos személyiségek névjegyeit mutogatta nekik, akik majd fegyvereket hoznak, a páter azt mondta, szerezzenek fegyvert maguknak, amíg a külföldi szállítmányok megérkeznek, és kijelentette, hogy oroszt megölni nem bűn. Hasonlóan képtelen meséket csikartak ki Kizmann egyik barátjából, az ugyancsak tizenhét esztendős Bodnár Lászlóból is, aki azt állította, Kiss páter azt ígérte neki, hogy segít repülőgépen elszökniük Magyarországról.[84]

Maga Kiss páter e valószínűtlen bűncselekmények egyikéről sem vallott. Éppen ellenkezőleg, azt mondta kihallgatóinak, minden tőle telhetőt megtett, hogy rábeszélje azokat a fiatalembereket, rejtsék el fegyvereiket, és ne kövessenek el gyilkosságot, mert az a legirtózatosabb bűn. Azt mondta, egyszer találkozott az Egyesült Államok nagykövetségének képviselőjével, egy férfival, aki amerikai újságokat adott neki. Amerikai fegyvereket soha nem kapott, és soha nem is kért. Mégis halálra ítélték, ahogy Kizmannt, Bodnárt meg egy tizenhat éves fiút. Az ítéleteket 1946 decemberében hajtották végre. Az „összeesküvés" más tagjai börtönbe, illetve néhány esetben szovjetunióbeli lágerbe kerültek.

A „Kiss páter-féle" összeesküvés, akárcsak Németországban Gisela Gneist vagy Lengyelországban a Honi Hadsereg tizenhat vezetőjének letartóztatása az elkövetkezendő események előhírnöke volt. Az ügyben lefolytatott nyomozást egyértelműen a szovjet katonai hatóságok sugalmazták, ahogyan sok későbbi nyomozást is. A szovjet vizsgálatoknál szokásos módon véletlen találkozások, távoli ismeretségek vagy a nyomozók képzelete alapján vontak összefüggést különféle szervezetek – a Kedim, a Kisgazdapárt, az egyház, az amerikai nagykövetség – között. A „fasizmus" árnyéka vetült mindenkire, aki a hálójukba gabalyodott. Az áldozatok zöme a tizen- vagy huszonéves korosztályba tartozott, abba a korcsoportba, amely iránt a következő években az egész keleti tömb titkosrendőrei továbbra is rendkívüli érdeklődést tanúsítottak.

Az ítélethozatal idején, 1946 tavaszán óriási sajtónyilvánosságot is kapott az ügy. A Magyar Kommunista Párt központi lapja, a *Szabad Nép* május 1-jén „Beismerték gyilkosságaikat és merényletterveiket a fasiszta összeesküvők" főcím alatt adta közre a megbilincselt Kiss páter fényképét. Mellette a szerkesztőségi cikk egyszerűen a „KÖTELET!" címet viselte. Az ügyről a nem kommunista sajtó is beszámolt, de körültekintőbben. Az akkori országgyűlésben a legnagyobb frakciót alkotó Független Kisgazdapárt lapja, a *Kis Újság* először csak a rendőrség hivatalos sajtóközleményét publikálta. Két nap múlva idézte Futó Dezső kisgazdapárti képviselőt, aki a rendőrség sajtótájékoztatójával kapcsolatban kijelentette: „Ha a tájékoztatóban foglaltak teljes mértékben fedik a valóságot, de még csak részleteiben is, úgy a magam, mint a pártom nevében a legszigorúbb vizsgálatot és a bűnösök legkeményebb megbüntetését kívánom." Néhány nappal később egyértelműbben utalt az esetre mint „fasiszta összeesküvés"-re. Jó néhány évig senki sem vetette fel nyilvánosság előtt, hogy a históriában esetleg szemernyi igazság sincsen.

További ügyek következtek, mindegyiket ugyanilyen rikácsoló propaganda kísérte, és mindegyiket ugyanennyire kétséges bizonyítékok dúcolták alá. 1945-től szünet nélküli hullámokban követték egymást az internálások. Először a „háborús bűnösök", fasiszták kerültek sorra, és mindazok, akiket fasisztáknak véltek; aztán a Horthy-rendszer katonái és polgári alkalmazottai; majd a törvényes politikai pártok, különösen a Kisgazdapárt tagjai; utánuk a szociáldemokraták; végül maguk a kommunista párttagok. Bár „az államellenség" definíciója idővel változott, már a kezdet kezdetén működésbe lépett az a mechanizmus, amelynek alapján az ilyen ellenségekkel elbántak.[87]

Magyarországon 1946-ban elméletileg – akárcsak abban az időben Csehszlovákiában vagy Kelet-Németországban – demokrácia volt. A kormányt a nem kommunista Kisgazdapárt vezette. A parlamenti többségben lévő kisgazdák a kommunistákkal, szociáldemokratákkal és másokkal koalícióban kormányoztak. Az állambiztonsági szerveket azonban nem a magyar állam, hanem a Magyar Kommunista Párt ellenőrizte, ugyanúgy, ahogyan a csehszlovák állambiztonsági szerveket a csehszlovák kommunista párt, a keletnémet állambiztonsági szerveket a német kommunista párt, a lengyel állambiztonsági szerveket pedig a lengyel kommunista párt. A kisebbségi kommunista pártok a titkosrendőrség feletti ellenőrzésük révén egész Kelet-Európában aránytalanul nagy befolyást gyakorolhattak a politikai fejleményekre. A terror szelektív alkalmazásával világos üzenetet küldhettek ellenzéküknek és a nagyközönségnek arról, miféle magatartás és miféle emberek nem elfogadhatók többé az új rendszerben.

6

ETNIKAI TISZTOGATÁS

A bolsevik párt az igazi nemzetközi munkáspárt mintája. Megszületése pillanatától küzdött a nacionalizmus minden formája ellen.

Moszkvai brosúra, 1950

1965-ben mehettem vissza először a szülőfalumba. Valamikor minden utat, minden görbe fát ismertem ott. Az első percekben azt se tudtam, mit látok. Könny futotta el a szememet, sokáig egy szó se jött ki a számon. Felszántották gyönyörű Nyetrebánkat, erdőt telepítettek a helyébe...

Ivan Bisko, akit 1946-ban deportáltak ukrán falujából[1]

AZ EGYIK MÍTOSZ, AMELYET a nemzetközi kommunista mozgalom terjesztett magáról, az volt, hogy a kommunisták közömbösek a nemzeti és etnikai megkülönböztetések iránt. Ők értelemszerűen internacionalisták, „az egyetlen nemzetközi hadsereg katonái", köztük nincsenek nemzeti különbségek. Raphael Samuel, egy militáns brit kommunista fia, később maga is párttag, „univerzalistaként" jellemezte gyermekkora kommunizmusát:

> Noha elismertük, hogy vannak nemzeti sajátosságok (bár hinni csak félig-meddig hittünk bennük), úgy gondoltuk, a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet a lényeget tekintve mindenhol „ugyanaz". A kommunizmus a középkori kereszténységhez hasonlóan egy és oszthatatlan, a hit nemzetközi testvérisége...[2]

Az igazság azonban az, hogy nem volt háborús vezető, aki olyan buzgón manipulálta, sőt ösztönözte volna a nemzeti konfliktusokat, mint éppen Sztálin – talán csak az egy Hitler kivételével. Lenin 1917-ben „nemzetiségügyi népbiztossá" nevezte ki, és a jövendő generalisszimusza nagy szakértelemre tett szert a kérdésben, érdeklődését pedig sohasem vesztette el iránta. Az 1930-as évektől kezdve több terrorhullámot indított el a Szovjetunióban élő kisebbségek és etnikumok, a lengyelek, a csecsenek, a krími tatárok, a volgai németek és élete utolsó éveiben a zsidók ellen. Az 1941-es náci inváziót követően maximálisan kiaknázta a nemzeti és nacionalista jelképeket – a hagyományos katonai egyenruhát, az ortodox egyházat –, hogy a németek elleni harcra buzdítsa az „internacionalista" orosz állampolgárokat. Nagyon is tisztában volt a nacionalizmus hasznával: az érzelmes felhívás az anyaföld megvédésére sokkal nagyobb hatást gyakorolt a Vörös Hadsereg katonáira, mint bármiféle marxista, internacionalista szlogen.

Az etnikai konfliktus egyébként is bele volt kódolva a három szövetséges vezető által 1945 júliusában Potsdamban aláírt egyezménybe. Az európai vezetők egy későbbi generációja már csak borzalommal tudott gondolni az „etnikai tisztogatás" eszméjére. Ám Sztálin, Truman és Attlee kifejezetten ösztönözte a tömeges lakosságcseréket. Potsdami egyezményük semleges szavakkal sürgeti „a Lengyelországban, Csehszlovákiában és Magyarországon maradt német népesség áttelepítését Németországba". Ez a kitétel emberek millióit érintette.[3] Azzal, hogy beleegyeztek a lengyel–szovjet határ nyugatra tolásába, hallgatólagosan azt is nyugtázták, hogy lengyelek millióit fogják áttelepíteni Ukrajnából Lengyelországba, és ukránok millióit Lengyelországból Ukrajnába. Noha a magyarok Csehszlovákiából és a szlovákok Magyarországról való kitelepítése nem került bele az egyezménybe, a nemzetközi közösségből senki sem tiltakozott, amikor ezek is rendre bekövetkeztek. A Szovjetunió a maga részéről már 1945 januárjában, fél évvel a potsdami egyezmény aláírása előtt végigasszisztálta 70 000 nemzetiségi német deportálását Romániából a Szovjetunióba.[4]

Az egyetlen potsdami kikötés az volt, hogy „mindenfajta áttelepítésnek szervezetten és humánus módon kell végbemennie". De mire az egyezményt aláírták, a „szervezett és humánus" lakosságcserék már kaotikus és kegyetlen tömegköltöztetésekké fajultak. Az etnikai konfliktus – a számos országban, számos különféle embercsoport közötti mély, elkeseredett, erőszakos etnikai konfliktus – volt Hitler igazi hagyatéka Kelet-Európa számára, olyannyira, hogy a németek 1945 utáni kiűzését Nyugat-Lengyelországból, a Szudétavidékről, Magyarországról és Romániából lehetetlen úgy tárgyalni, hogy szemügyre ne vennénk, mi történt az előző öt évben. Meg kell ismételnünk:

Lengyelország német megszállásának az volt a célja, hogy elpusztítsák a lengyel civilizációt, írástudatlan munkaerővé züllesszék a lengyeleket, és kiirtsák a lengyel értelmiséget. Lengyeleket toloncoltak ki olyan történelmi lengyel városokból, mint Poznań és Łódź, valamint Gdyniából, az új kikötővárosból is, amelyet a lengyel állam az 1920-as években épített. Német kolonistákkal váltották fel, másodosztályú állampolgárrá degradálták őket, nem egy esetben azt a jogukat is elvesztették, hogy lengyelül beszéljenek az utcán, vagy lengyel iskolába írassák a gyerekeiket. Ezreket hurcoltak el rabszolgamunkára Németországba, vagy abba a több tucat munkatáborba, amelyeket a németek kifejezetten e célból létesítettek lengyel területeken.

A cseh földek megszállása nem volt ennyire kíméletlen, bár az is mélységesen sértő volt. Országszerte eltávolították a történelmi emlékműveket és szobrokat, legyilkolták a helyi vezetőket, kigúnyolták a nemzeti létet. Magyarország német megszállása a háború vége felé rövidebb volt, de nagyon kegyetlen. Még a kínos magyar–német és román–német együttműködés korábbi időszakai is megalázók voltak e népek számára, mert a németekkel való együttműködés igen hamar a németek dominanciájává fajult. A holokauszt mindenütt megteremtette a bűntudat és gyűlölködés rettenetes örökségét, zsidók és nem zsidók között egyaránt.

A háború utáni feszültségek azokban a térségekben voltak a legnagyobbak, ahol a helyi német kisebbség támogatta a nácikat a hatalom fenntartásában. A náci párt titokban pénzelte a fasiszta Szudétanémet Pártot, amely a német kisebbség szavazatainak 85 százalékát nyerte el az 1938-as cseh választásokon. A hálás szudétanémetek lelkesen fogadták új náci uraikat, amikor ugyanabban az évben a müncheni egyezmény értelmében kettészakították az országot, amit a helyi csehek viszont igencsak nehezményeztek.[5] Bydgoszcz lengyel város német lakosságának egy része – a háború előtti lakosság mintegy ötöde volt német – hathatós segítséget nyújtott a náciknak, amikor 1939-ben leméfszárolták a város vezető polgárait, köztük papokat, tanárokat, sőt cserkészeket is. Ez sem tette népszerűvé őket a háború után.[6]

A közelmúlt eseményeinek ismeretében a kelet-európaiak bosszúvágya a köztük élő német lakosság iránt érthető, talán még jogos is. De nem mindig volt igazságos. Nem minden német volt náci, nem fordultak mindnyájan felebarátaik ellen. Sokan békésen megfértek a csehekkel és a magyarokkal, és évszázadok óta jó polgárai voltak Csehországnak és Magyarországnak. Mások, mint például Alsó-Szilézia és Kelet-Poroszország lakói – ezek a területek vitathatatlan részei voltak a háború előtti Németországnak, most pedig Lengyelországhoz tartoztak –, olyan városokban és falvakban éltek, amelyek évszázadok óta a német államok részét képezték.

Otthonuk, bútoraik, jószáguk, családi ereklyéik elvesztése sokak számára olyan tragédia volt, amiből sohasem tértek magukhoz. De a nemzetiségi németeket nem egyénekként kezelték. Németekként kezelték őket. Gerhard Gruschkát, egy fiatal sziléziait, aki nem volt hajlandó belépni a Hitlerjugendbe, mert az akadályozta volna ministránsi teendői ellátásában, egy Katowice melletti munkatáborba hurcolták, ahol lengyel parancsnokai arra kényszerítették, énekelje el a „Horst-Wessel-Lied"-et, miközben ők körbeállták és röhögtek.[7] Azok a magyarországi németek, akiket akaratuk ellenére soroztak be a Wehrmachtba a háború végén, ugyanolyan önkényes kilakoltatási végzést kaptak, mint azok, akik saját jószántukból léptek be az SS-be 1943-ban.[8] Herta Kuhrigot, egy szudétanémet kommunista lányát éppúgy kiűzték az otthonából, mint a német fasiszták lányait.[9] Nem tettek különbséget megrögzött kollaboránsok és elkötelezett antifasiszták között, holott az utóbbiak közül többen éppolyan diszkriminációnak voltak kitéve korábban, akár a helyi lakosság.

Tudván, mennyire gyűlölik őket, az első németek sietve, még a kiűzések kezdete előtt elhagyták Kelet-Európát. Semmi szervezett nem volt millióknak ebben a tömeges vándorlásában, akik közül sokan pánikszerűen menekültek el otthonról, hogy aztán a háború kellős közepén találják magukat, vagy legyűrje őket az éhség és a hideg. Tízezrek a Balti-tengeren át próbáltak távozni, de hajóikat elsüllyesztették a szövetségesek repülőgépei. A Łódźban élő százezer német – legtöbbje új kolonista – 1945. január 16-a reggelén kezdett kitódulni a városból, ki gyalog, ki lóháton, hóval borított utakon, mezőkön át. Sokan beleszaladtak a város épp aznap kezdődő orosz ágyúzásába.[10] Néhány nappal később Marion Dönhoff grófnő is arra készült, hogy elhagyja családja ősi, kelet-poroszországi birtokát. A legtöbb szomszédja még nem ment el: a nácik evakuálási parancsát várták, ami sohasem érkezett meg. A Vörös Hadsereg meglepően gyors közeledésének hírére a keletporoszok kordékra hányták ingóságaikat, és kiözönlöttek Preußisch Holland (ma Pasłęk) utcáira: „A város olyan volt, mint egy elakadt forgókorong. Szekerek hajtottak egyik irányból is meg a másikból is, se előre, se hátra nem lehetett haladni." Dönhoff grófnő „csak egy tisztálkodószerekkel telerakott nyeregtáskát, kötszert és a régi spanyol feszületét" vitte magával. Még utoljára megebédelt, a maradékot és az edényt az asztalon hagyta, és kilépett a házból. Be sem zárta maga mögött az ajtót. Soha többé nem tért vissza.[11]

A németek valódi kiűzése – amikor pár hónap múlva megkezdődött – sem sokkal volt szervezettebb. A csehek 1945 tavaszát mint a „vad" kiűzések idejét emlegetik, de ez a szó sem érzékeltetheti a tömeges kilakoltatásokat

övező érzelmek mélységét. A háború előtti csehszlovák miniszterelnök, Eduard Beneš azóta szorgalmazta a német nemzetiségűek hazájából való kitelepítését, amióta 1938-ban Londonba menekült. Hét éven át járta Moszkvát, Londont és Washingtont, az elképzelésével házalva. Ugyancsak sürgette a németek kitoloncolását Magyarországról is (részben azért, hogy helyet csináljanak azoknak a magyaroknak, akiket reményei szerint szintén az ő hazájából fognak kiűzni). De e magas szintű tárgyalások és előkészületek ellenére – meg a „szervezett és humánus" kikötés ellenére, amelyet a potsdami palotában készültek belefoglalni az egyezménybe – a Szudéta-vidékről való kiűzések első hullámára az őrjöngés, a bosszú, a nacionalizmus és a népharag tombolása közepette került sor.

1945. május 12-én, nem sokkal a náci fegyverletétel után, brnói rádióbeszédében Beneš kijelentette, hogy a németek a háború alatt megszűntek emberként viselkedni, ezért mint népnek „nagy és súlyos bűnhődéssel kell fizetniük... Egyszer s mindenkorra meg kell oldanunk a németkérdést." Szavaira Brno központjában zavargások törtek ki, a csehek azt követelték, hogy a német kollaboránsokat adják rendőrkézre. Néhány nappal később az újonnan alakult Brnói Nemzeti Tanács több mint 20 000 férfit, nőt és gyereket lakoltatott ki otthonaikból, és indított útnak gyalog az osztrák határ felé, csupán annyi holmival, amennyit elbírtak.[12] Százak hullottak el az úton. Cseh statisztikák szerint csak 1946-ban 5558 német követett el öngyilkosságot.[13]

Nagyjából ugyanekkor spontán kiűzések kezdődtek Nyugat-Lengyelországban, Poznań környékén is, amiket részben a lakáshiány, részben a bosszúvágy indokolt. Akkoriban még sok német élt a környéken, lengyelek tértek haza tömegével, az épületek pedig romokban hevertek. A Poznań körüli térségben, a Nagy-lengyelországi vajdaságban elsőként megjelenő helyi hivatalnokok kommunista titkosrendőrök voltak. Ők válogatták ki a deportálandó németeket, s hamarjában felállított átmenőtáborokba terelték őket, míg elegendő szállítóeszközt nem találnak a számukra. Ezek nem a finomkodás pillanatai voltak. A lengyel katonák és titkosrendőrök parancsba kapták, hogy ünnepeljék meg „a német szenny eltávolítását lengyel földről... Minden tiszt, minden katona legyen tudatában, hogy történelmi küldetést teljesít ma, amelyre nemzedékek sora áhítozott".[14]

Ebben a korai időszakban, amikor az érzelmek még nem csitultak el, a helybeliek azzal álltak bosszút, hogy ugyanazokat a törvényeket és korlátozásokat érvényesítették, amelyeket a németek kényszerítettek őrájuk. 1945 nyarán a csehek N betűs – *Nemec,* ami csehül „németet" jelent – fehér karszalagot hordattak a németekkel, horogkeresztet mázoltak a hátukra, és megtiltották nekik, hogy parki padokra üljenek, járdákon közlekedjenek, moziba és éttermekbe lépjenek be.[15] Budapesten előfordult, hogy zsidó túlélők tömegei rátámadtak a bíróságra vitt vagy onnan távozó fasiszta hivatalnokokra, és megverték, egy-két esetben kis híján meglincselték őket.[16]

A lengyelek kényszermunkát végeztettek a németekkel – ahogy azok velük a megszállás alatt –, nemegyszer a korábbi náci koncentrációs táborokban. Egyes esetekben korábbi rabok parancsoltak korábbi őröknek, és éppúgy verték és kínozták őket, ahogy őket verték és kínozták azok. Egy lengyel történész szerint ezeknek a táboroknak a háború utáni felhasználása számunkra megbotránkoztató lehet, de akkoriban kézenfekvő volt: épen maradtak egy olyan időszakban, amikor jóformán semmi más nem maradt épen. Ami azt illeti, gyors egymásutánban többféle funkciót is betöltöttek.[17] Például egy kisebb náci munkatáborban, Potulice faluban, Bydgoszcz mellett, 1945 januárjáig több mint 11 000 fogoly élt, leginkább lengyelek meg néhány fogságba esett orosz, köztük gyerekek százai. A felszabadítás után azonnal orosz katonák költöztek be a táborba, használták a barakkokat éppúgy, mint a cserzőműhelyben megmaradt bőranyagot csizmafoltozásra. Néhány héttel később a tábor első, háború utáni lengyel parancsnoka, Eugeniusz Wasilewski még mindig talált ott pár orosz katonát, amikor februárban elfoglalta a posztját. Megkérte őket, hogy ürítsék ki a helyet azoknak a németeknek és nácikollaboránsoknak – köztük a tábor korábbi német őreinek és parancsnokainak – a számára, akiket nemrég ő tartóztatott le.

Wasilewski, aki a háború előtt kereskedelmi tengerész volt – és úgy tűnik, nem valami lelkes tagja a kommunista pártnak –, júliusig vezette a tábort. Alkalmazottai, korábbi rabok, bosszúra szomjaztak. A beszámolók szerint Wasilewski igyekezett megakadályozni a legszélsőségesebb túlkapásokat, egy korábbi rab, most táborőr fel is panaszolta, hogy túl engedékeny: „Az én időmben rosszabbul mentek itt a dolgok." De parancsnokságának hét hónapja alatt a tábor lakossága 181 főről 3387-re nőtt, és az állapotok óhatatlanul leromlottak.[18] Miután Wasilewski távozott, novemberben tífuszjárvány tört ki, és az utána következő években a tábor alkalmazottait sikkasztással, gondatlansággal és alkoholizmussal is megvádolták.[19] A tábor fennállásának öt éve alatt kis híján 3000 németet vitt el az éhezés és a különféle betegségek.

Noha levéltári adatok Potulicére vonatkozólag nem igazolják, korábbi őrök és foglyok beszámolói és memoárjai szerint itt is és más, deportálandó németek számára fenntartott táborokban is sor került kínzásokra és egyéb erőszakos cselekményekre. Éheztették és verték a németeket, ürüléket öntöttek a fejükre, kitépték az aranyfogaikat, meggyújtották a hajukat. Azt

kellett hajtogatniuk, hogy „német disznó vagyok", ki kellett ásniuk nemrég meggyilkolt lengyel és orosz rabok tetemét. A gliwicei börtön parancsnoka, Lola Potok – lengyel zsidó nő, aki túlélte Auschwitzot, de családtagjai nagy részét, köztük anyját, testvéreit és csecsemő fiát elvesztette –, miközben náci kapcsolataikról faggatta a németeket, akkor is megkorbácsolta őket, ha vallottak, akkor is, ha nem, mondván, ha nem ismerik be, hogy kollaboráltak, akkor hazudnak. Saját beszámolója szerint hónapokba telt, mire „magához tért", és újra emberként bánt a németekkel. Nem azért, mintha megbocsátott volna nekik, mondta, hanem mert nem akart olyanná válni, mint ők.[20]

Idővel a németek kiűzése Lengyelországból, Magyarországról és Csehszlovákiából – valamint a magyarok kiűzése Csehszlovákiából – rendezettebb lett. A csehszlovák elnök kibocsátotta a Beneš-dekrétumokat, a törvényesség látszatával ruházva fel az addigi spontán kiűzéseket. A dekrétumok lehetővé tették német és magyar javak lefoglalását Csehszlovákiában, német és magyar állampolgárok kilakoltatását, csehek és szlovákok áttelepítését német és magyar földekre, továbbá németeknek és magyaroknak a csehszlovák állampolgárságtól való megfosztását. Amint a dekrétumok törvényerőre emelkedtek, a szállítás rendszeresebbé vált, a kitoloncoltak élelmet kaptak, bútort és ruhát is vihettek magukkal. Bizottságokat állítottak fel a problémás vagyoni és személyazonossági kérdések megoldására. Főleg az utóbbi probléma volt akut az etnikailag vegyes lengyel térségekben, ahol az „ellengyelesedett", lengyel feleséggel rendelkező németek sokszor maradni akartak, más, kisebb etnikai csoportokhoz, például a kasubokhoz és a mazurokhoz hasonlóan, akiket a nácik „németeknek" tekintettek.

Még zavarbaejtőbb volt azoknak a helyzete, akik a háború alatt Volksdeutschnak, népi németnek vallották magukat: ezt a kategóriát a nácik által megszállt Európa germán, de nem feltétlenül német lakosaira találták ki. A népi németek románok, magyarok, csehek, lengyelek voltak németes hangzású névvel és esetleg német gyökerekkel. Nem feltétlenül beszéltek németül, s a legtöbbjük sohasem járt Németországban. Amikor a nácik felszólították őket, hogy iratkozzanak fel a Volksdeutsch-listákra, egyesek ezt etnikai büszkeségből vagy félelemből tették, mások valószínűleg a jobb elbánás reményében. És voltak olyanok is, akiket megfélemlítettek. Egy lengyel bizottság 1946-ban úgy döntött, „rehabilitálja" a népi németeket, megengedi nekik, hogy újra „lengyelekké" váljanak, de ehhez igazolniuk kell, hogy kényszer hatására iratkoztak fel a listára, és a háború alatt „lengyel származásukhoz illően" viselkedtek. Ennek ellenére az állambiztonsági rendőrség időnként összeterelte és a valódi németekkel együtt táborokban dolgoztatta őket.[21]

Magyarországon, ahol sokaknak volt németes hangzású családnevük, az egyetlen intézmény, amely tudhatta, kik iratkoztak fel a Volksdeutsch-listára, a Statisztikai Hivatal volt, de az elnök először nem akarta kiszolgáltatni az adatokat. A hivatal dolgozói még akkor is ellenálltak, amikor 1945 áprilisában kiszállt a magyar titkosrendőrség: az intézmény sohasem adott ki adatokat, sem bűnügyi eljárásokhoz, sem a háború alatt, még a német megszállás idején sem, amikor a nácik a zsidókat próbálták azonosítani. Csak akkor engedtek, amikor már tíz alkalmazottat letartóztatott a titkosrendőrség – továbbá közölték a hivatallal, hogy a letartóztatásokat a helyi szovjet hatóság rendelte el, és kész még többet is foganatosítani.[22]

A kelet-európai német népesség kitelepítése az európai történelemben addig valószínűleg példátlan méretű tömegmozgást eredményezett. 1947 végéig 7,6 millió „német" – kisebbségi német, népi német, nemrég érkezett kolonista – hagyta el Lengyelországot, ki költöztetés útján, ki menekülve. Útközben 400 000-en hullottak el az éhségtől és a különböző betegségektől, vagy mert az előrenyomuló front kereszttüzébe kerültek.[23] 2,5 millióan távoztak Csehszlovákiából, 200 000-et űztek ki Magyarországról.[24] Német népességeket deportáltak – vagy mentek el önként – Ukrajnából, a balti államokból, Romániából és Jugoszláviából is. Összesen mintegy 12 millió német hagyta el Kelet-Európát a háború után, s települt át Kelet- vagy Nyugat-Németországba.

Amikor a német menekültek átlépték a határt, sehol sem fogadták tárt karokkal őket. Akárhová mentek a keleti és nyugati megszállási övezetekben, azonnal alárendelt társadalmi osztályba sorolódtak. Keleti dialektusokat beszéltek, mások voltak a szokásaik, és természetesen semmijük sem volt. 1945-ben semmilyen feltételek megteremtésére nem jutott idő: sokan fel-alá bolyongtak, élelmet keresve. Tífusz- és dizentériajárványok söpörtek végig rajtuk, s terjedtek át másokra is. A szovjet övezetben olyan nagy problémát okozott mindez, hogy a hatóság közvetlenül a helyi vezetőkhöz fordult, arra kérve őket, legalább tartsák egy helyen a menekülteket, „akadályozzák meg, hogy továbbvándoroljanak". A brit és az amerikai övezet képviselői a kiűzések leállítását vagy legalábbis lassítását sürgették.[25]

Utólag gyakran a németeket kiűző kormányok nyakába varrják a kezdeti káoszt és a sok ezer ember halálát. A felelősség azonban megoszlik. A háború nélkül, a német megszállás nélkül, a kelet-európai lakossággal való brutális bánásmód nélkül természetesen nem került volna sor a kiűzésekre sem. A létszám azért is volt olyan magas, mert igen sok német „kolonista" települt át a régióba a háború alatt, és sok, 1945-ben kiűzésre ítélt németnek valóban nem voltak gyökerei, sőt még családja sem a térségben. A Lengyelországból

kitoloncoltak között szép számmal akadtak olyan kisebbségi németek – vagy Németországból, vagy Európa más részeiből érkezettek –, akiket lengyel vagy zsidó otthonokba, gazdaságokba költöztettek be tulajdonosaik legyilkolása vagy kilakoltatása után. Családjukkal együtt távozásra kényszerültek azok a német tisztek és üzletemberek is, akik korábban kihasználták a nácik által megszállt Európában nyíló lehetőségeket. Nekik semmi erkölcsi joguk nem volt lengyel földekhez vagy anyagi javakhoz, néhányan később mégis „kitelepítetteknek" s így „áldozatoknak" állították be magukat. Erika Steinbach német politikus, aki utóbb a Bund der Vertriebenennek, a kitelepítettek befolyásos szervezetének vezetője lett, egy hesseni német tizedes lánya volt, aki a háború alatt Rumia lengyel városban állomásozott. Az ő családját azért „űzték ki" – pontosabb, hogy elmenekültek –, mert megszállók voltak, és valóban Hessenbe tértek vissza, ahol Steinbach nevelkedett.[26]

Teljes mellszélességgel támogatták a kiűzési politikát a nyugati szövetségesek is, akik már a potsdami konferencia előtt fontolgattak valami ilyesmit. Churchill 1944-ben közölte az alsóházzal: „[a németek] kiűzése lesz a legjobb módszer arra, amennyire ezt egyáltalán meg tudjuk ítélni, hogy kielégítő és hosszan tartó" béke köszöntsön be. Roosevelt is egyetértett az etnikai tisztogatás politikájával, s példának az 1921–22-es török–görög lakosságcserét hozta fel.[27]

A kiűzési politika a Szovjetunió támogatását is élvezte. Egy háború alatti magánbeszélgetésben Sztálin azt tanácsolta a csehszlovák vezetésnek, hogy „dobják ki a szudétanémeteket. Most majd megtanulják, mit jelent másokon uralkodni." A lengyeleknek azt javasolta, „teremtsenek olyan körülményeket, hogy a németek maguktól akarjanak elmenekülni".[28] Mi több, a németek deportálását szervező lengyel, csehszlovák, román és magyar rendőrök egyenesen a szovjetek buzdítására cselekedtek, olyan területeken, amelyek technikailag a Vörös Hadsereg ellenőrzése alatt álltak. Sztálin tudta, hogy a lengyelek és csehszlovákok már a háború vége előtt a németek kiűzését tervezték, a románoknak pedig már korábban a segítségére volt ebben. A lengyel határok átrendezése, amelynek során a Szovjetunió által elfoglalt keleti területekért nyugati német területeket kaptak cserébe, nem is hagyott más választást a lengyelek számára, mint az áttelepítés végrehajtását, az azonban akkora volumenű lett, amekkorára senki sem gondolt: a németek kiűzését csak szovjet segítséggel lehetett végrehajtani.

Közvetlenül a Vörös Hadsereg felelős a németek Romániából és Magyarországról való kiűzéséért és deportálásáért is. A németek magyarországi üldözése egy 1944. december 22-i szovjet rendelettel kezdődött, amely minden magyarországi németet arra utasított, hogy jelentkezzenek kényszermunkára a fronton. A teljes deportálást 1945 februárjától készítették elő, amikor a Szövetséges Ellenőrző Bizottság szovjet missziója megparancsolta a magyar belügyminisztériumnak „az összes, Magyarországon élő német listába vételét" (ez vezetett a Statisztikai Hivatallal való összetűzéshez és munkatársainak letartóztatásához).[29] Az NKVD-nek már korábbról is volt tapasztalata: a szervezet irányította a németek deportálását Romániából.[30]

A németek kiűzése ráadásul minden érintett országban népszerűségnek örvendett, olyannyira, hogy a helyi kommunista pártok, ahol csak tudták, átvették az intézkedést, és később le is aratták érte a babérokat. A lengyel kommunista párt hitelességét például nagyban növelte a deportálásokban vállalt vezető szerepe: még a jobboldal óvatos helyeslését is kivívta vele, amely régóta a „homogén" lengyel állam megteremtésére törekedett – akkoriban Európa-szerte elfogadott cél volt a nemzeti homogenitás.[31] Stefan Bottoni történész úgy véli, a romániai kisebbségekkel kapcsolatos kettős politikája – kíméletlen bánásmód a németekkel, integráció a magyar, szláv és zsidó közösségeknek – a román kommunista párt legitimációját is elősegítette.[32]

A csehszlovák kommunisták részvétele a kiűzésekben még népszerűbb és valószínűleg még fontosabb volt, mert meghatározó erőnek mutatta a pártot. Végül is rendőreik csupán a népszerű kormánypolitikát valósították meg, igen erélyesen. Klement Gottwald, a csehszlovák kommunista párt főtitkára egyenesen arra buzdította a népet, hogy ne csak a mostani háborúért, hanem a fehér-hegyi csatáért is álljon bosszút, elvégre 1620-ban a Német-római Császárság verte le Csehországot: „Készítsétek elő Fehér-hegy végleges jóvátételét, a cseh föld visszaadását a cseh népnek. Az idegen német nemességnek, a Fehér-hegy utáni rablóknak az utódait most teljesen és végérvényesen eltávolítjuk..."[33] A szlovák kommunista párt lapja hasonló nacionalista retorikát vetett be a magyar kisebbség ellen, időnként marxista színezettel: „Dél-Szlovákia gazdag termőterülete, melyről a magyar feudális urak a szlovák földművest fölszorították a hegyekbe, újból visszaadandó a szlovák földművelő népnek."[34]

A németek deportálására szolgáló ad hoc intézményeknek hamarosan más hasznát is lehetett venni. Lengyelországban az újonnan épített vagy e célra átalakított átmenőtáborok börtönként funkcionálhattak a rendszer ellenségei számára is. Csehszlovákiában a kommunista párt félkatonai szervezetet hozott létre a kiűzések végrehajtására – azután ez a félkatonai szervezet is kivette a részét a kommunista párt 1948-as puccsából.[35] A kiűzések szó szerint megvetették az egy-két év múlva következő terror intézményi alapját.

Mivel rendőreik szervezték a kiűzéseket, a helyi kommunista pártok gyakran diszponálhattak a német javak újraelosztása felett. Lakások, bútorok és más ingóságok kerültek a kezükbe, amelyeket oda lehetett ajándékozni híveiknek. A németek gazdaságokat és gyárakat is hátrahagytak, ezeket pedig általános helyesléstől övezve államosítani lehetett, hogy aztán lengyel vagy cseh hivatalnokok rendelkezhessenek velük. A javaknak ez a tömeges lefoglalása készítette elő a talajt a hamarosan következő, jóval szélesebb körű államosítás elfogadásához. Sokan nézték elégedetten, hogy a németek sorra elvesztik házaikat, üzleteiket, elvégre a nép ellenségeitől „jogos" elvenni a vagyont. Akkor pedig miért ne volna „jogos" elvenni a munkásosztály ellenségeinek vagyonát?

A német kitelepítettek befolyásos és igen aktív szervezete elérte, hogy ma már a németek kiűzése számít a háború utáni etnikai tisztogatás legismertebb és legtöbbet tárgyalt példájának – pedig csak egy volt a háború utáni Európában véghezvitt tömeges etnikai tisztogatások közül.

Majdnem ugyanakkor, amikor a németeket kikergették Sziléziából és a Szudéta-vidékről, folyamatban volt egy másik lakosságcsere is, a lengyel–ukrán határon. Különös módon e második legnagyobb volumenű deportálást nem olyan egyezmények szabályozták, amiket Lengyelország és a Szovjetunió írt volna alá: a Szovjetunió helyett az Ukrán Szovjet Köztársaság volt az aláíró fél, amely akkoriban semmiféle szuverenitással nem rendelkezett, főleg nem a nemzetközi kapcsolatok terén. Egy ukrán történész szerint ez szándékos volt. Ha a többi szövetséges tiltakozna a lakosságcsere ellen – vagy ha az azt kísérő erőszak elharapózna –, Sztálin elháríthatná a felelősséget: „Nem mi csináltuk, hanem az ukránok."[36]

Mint Sztálin nagyon jól tudta, ebben az időben valóságos etnikai háború dúlt Délkelet-Lengyelországban és Nyugat-Ukrajnában. Itt most nem részletezzük ennek a konfliktusnak a jogosságát vagy jogtalanságát: legyen elég annyi, hogy a gyökerei ahhoz a régi gazdasági, vallási és politikai versengéshez nyúltak vissza, amelyet csak még inkább felszított és eltorzított a náci megszállás és a két szovjet invázió 1939-ben és 1943–44-ben. Nem segítettek a kelet-lengyelországi és nyugat-ukrajnai béke és etnikai harmónia ügyének azok a soknemzetiségű – lengyel, zsidó, ukrán, szovjet – és különféle politikai meggyőződésű partizánok sem, akik ekkoriban a hatalom megszerzésére törtek. Az erőszak akkor váltott borzalomba és tragédiába a korábban lengyel, most már ukrán Volhínia területén, amikor 1943-ban az Ukrán Felkelő Hadsereg (Ukrajinszka Povsztanszka Armija, UPA) mellett

felsorakozó ukrán partizánok belátták, hogy a németek vesztésre állnak, és közeledik a Vörös Hadsereg. Úgy gondolták, ideje létrehozni saját államukat. Mikola Lebegy helyi vezető felszólította híveit, hogy „tisztítsák meg a forradalmi területet a lengyel lakosságtól". Emberei – akik közül sokan tanúi vagy akár résztvevői is voltak a lengyelek 1939-es szovjet deportálásának és a zsidók legyilkolásának a holokauszt idején – 1943 nyarán mintegy 50 000 lengyelt, többségében civilt mészároltak le, tízezreket pedig kikergettek Volhíniából.[37]

Azok, akik ezeket a mészárlásokat végrehajtották, egyaránt tanultak a nácíktól és a szovjetektől, mint egy lengyel lány beszámolója is tanúsítja, akinek a falujában tömeges kivégzésekre került sor. Nővérével, két fivérével és szomszédaikkal együtt kiterelték őket a volhíniai falujuk melletti erdőbe, és rájuk parancsoltak, hogy ne mozduljanak. Ami ezután következett, az tragikusan emlékeztet arra a sok tömegmészárlásra, amelyeknek a térség az elmúlt hónapokban tanúja volt:

> Lefeküdtem, mintha aludni akarnék. Volt egy nagy kendőm, azt ráborítottam a fejemre, hogy semmit se lássak. A lövöldözés egyre közelebb ért, vártam a halált. De aztán hallottam, hogy távolodik a lövöldözés, és énhozzám még hozzám se nyúltak... [a nővérem és én] felálltunk, és lenéztünk a fivéreinkre: nyolc- és tizenhárom évesek voltak, és golyólyukak voltak a fejükben. Még ma is nyomja a lelkemet, mert én mondtam nekik, hogy vegyék le a sapkájukat, lehet, hogy ha rajtuk van, életben maradtak volna... [És most] hová menjünk? Gázoltunk az avarban Lubomal felé. Találkoztunk egy ukrán öregasszonnyal meg egy lánnyal. A nővérem kérdezni kezdte, hogy nem mehetnénk-e haza velük, de az asszony hallani sem akart róla... Szerencsére a legközelebbi ház zárva volt, nem volt benne senki, ott ittunk a vályúból, aztán továbbmentünk. Akkor kezdődött az én vándorlásom.[38]

A lengyelek bosszút álltak. Waldemar Lotnik lengyel partizán beszámolt az egyik visszavágásról, még ugyanazon a nyáron: „Hét férfit öltek meg két éjszakával előbb; aznap éjjel mi megöltünk közülük tizenhatot, az egyik egy nyolcéves iskolás volt... háromszázan voltunk, semmi ellenállást nem tanúsítottak, nem voltak veszteségeink. Legtöbben ismertük a modriniakat, tudtuk, ki náciszimpatizáns, ki nacionalista. Szépen kiválogattuk őket." Egy héttel később az ukránok törlesztettek, felgyújtottak egy falut, az összes nőt megerőszakolták, s aki nem tudott elfutni, azt legyilkolták. A lengyelek újból

visszavágtak, ezúttal olyan férfiakkal a soraikban, akiket „mardosott a gyűlölet, mert családjuk egész nemzedékei vesztek oda az ukrán támadásokban, és ők megfogadták, hogy szemet szemért, fogat fogért, és úgy is lett".[39]

Ennek a közelmúltnak meg annak a fényében, hogy a határváltozások csak lassan tudatosultak, nem csoda, hogy mind a lengyelek, mind az ukránok ellenálltak a deportálásnak. Kezdetben a lengyel és a szovjet oldal egyetértett abban, hogy a lakosságcsere szigorúan önkéntes lesz, és néhányan mindkét oldalról készséggel fel is szálltak a határon 1944 őszén átkelő vonatokra. De jött a tél, a Vörös Hadsereg nyomult nyugat felé a végső, berlini csatához, és az önként jelentkezők elfogytak. A lengyel Honi Hadsereg partizánjai úgy gondolták, a Szovjetunió hamarosan rákényszerül, hogy visszaadja a korábbi lengyel területeket Lengyelországnak – hiszen nyilván küszöbön áll egy új világháború –, ezért 1945-ben tovább konspiráltak Nyugat-Ukrajnában. „Nyugat-Ukrajna nem maradhat szovjet kézen, mindig lengyel terület volt, és az is lesz – mondta egy lengyel lakos egy NKVD-besúgónak. – Amerika sohasem fogja megengedni ezt a Szovjetuniónak, mert már a háború elején kijelentette, hogy Lengyelország ugyanaz marad, ami 1939-ben volt. Ezért nem érdemes átköltözni [Lengyelországba]."[40]

Erre az ellenállásra válaszul, és látva, hogy az etnikai konfliktus tovább folytatódik, Sztálin még kíméletlenebb politikára szánta el magát azokkal a nemzetiségi lengyelekkel szemben, akik az Ukrán Szocialista Köztársaság korábban lengyel körzeteiben éltek. Nyikita Hruscsov, az ukrán kommunista párt akkori titkára 1944 szeptemberében levelet írt Sztálinnak, amelyben javasolta, hogy zárjanak be minden lengyel iskolát és egyetemet Nyugat-Ukrajnában, tiltsák be a lengyel tankönyveket, fogdossák össze a lengyeleket, és szállítsák el őket ipari kényszermunkára a Szovjetunió más részeibe.[41] Ezzel a politikával (s mivel Amerika nem sietett a lengyelek segítségére, és a harmadik világháború sem tört ki) elérték, hogy a lengyelek mégiscsak felszálljanak a nyugat felé induló vonatokra. Noha az NKVD még 1946 februárjában is felszámolt „fehér lengyel" szervezeteket szovjet földön, nagyjából ezek voltak a nyílt ellenállás utolsó sejtjei.[42] 1946 októberéig a szovjet kimutatások szerint 812 668 lengyel költözött át Szovjet-Ukrajnából Lengyelországba.[43] Összesen 1 496 000 lengyel települt át, nemcsak Ukrajnából, hanem Litvániából és Fehéroroszországból is.[44]

Nagy kulturális váltás volt ez: a Litvániából, Nyugat-Fehéroroszországból és Nyugat-Ukrajnából távozó lengyelek olyan városokat hagytak oda, amelyek évszázadokon át lengyel ajkúak voltak. Sokan olyan városokba települtek át, amelyek viszont évszázadokon át német ajkúak voltak. Lwów (a mostani Lviv) ősi János Kázmér Egyeteme odahagyta épületeit, maradék könyveivel, professzoraival Breslauba (a mostani Wrocławba) ment, és a város ugyanolyan ősi egyetemének maradványában ütött tanyát. A híresen termékeny ukrán „fekete földet" művelő parasztok Szilézia homokosabb talaján találták magukat, amely kifinomultabb gépeket, más művelési technikákat igényelt. Előfordult, hogy az áttelepített lengyelek olyan német házakba hurcolkodtak be, ahol a teavíz még ott volt a kályhán, vagy ahol az előző tulajdonosok Dönhoff grófnőhöz hasonlóan el se mosogattak az utolsó étkezés után.

Idővel a lengyel kormány bonyolult mitológiát dolgozott ki erről a „visszaszerzett földről" (*ziemie odzyskane*, ami hangzásra igen hasonlít a *ziemie obiecaná*-ra, az „ígéret földjére") meg a szláv királyokról, akik a középkorban itt uralkodtak. De az az igazság, hogy a „visszaszerzett földre" érkezők közül sokan birtokháborítónak érezték magukat. Az első termések soványra sikerültek, mivel nem voltak hozzászokva az új viszonyokhoz. Nem akartak befektetni, mert féltek, hogy visszajönnek a németek. Sokatmondó tény, hogy 1945-ben és 1946-ban egész Lengyelországból utaztak lengyelek a korábbi német városokba, és széthordták, amit a németek hátrahagytak: akik otthonuknak éreznek egy helyet, nem így bánnak vele.

Azok az ukránok, akik az új határ nyugati, lengyel oldalán találták magukat, ha lehet, még dühösebbek voltak, és még kevésbé akartak elköltözni. Hallottak történeteket az 1932–33-as ukrajnai éhínségről, amit Sztálin idézett elő az ukrán nacionalizmus letörésére, és nem voltak illúzióik a szovjet rendszerről. Nem akartak Szovjet-Ukrajnába menni, és akik átmentek, nemsokára azok is vissza akartak térni. 1945-ben és 1946-ban az Ukrán Felkelő Hadsereg és az Ukrán Nacionalisták Szervezete (Orhanizacija Ukrajinszkih Nacionalisztiv, OUN) partizánjai hazatelepedési hivatalokat rohantak le, a deportáltak szállítására szolgáló utakat és vasutakat tettek használhatatlanná, sőt felgyújtották azokat a falvakat, ahová Lengyelországból érkező repatriált lengyeleket szállásoltak be.[45]

A lengyel kommunisták visszavágtak. 1945 áprilisában a rzeszówi különítmény, amely milicistákból, rendőrökből, titkosrendőrökből és lengyel katonákból állt, erőszakos deportálásokba kezdett, hogy öt lengyel megyét „megtisztítson" az ukránoktól. Látványos kudarc lett az eredmény. Az Ukrán Felkelő Hadsereg és az Ukrán Nacionalisták Szervezete helyi támogatottsága olyan erős volt, hogy a rzeszówi vezetőknek egy ponton „még több felderítő repülőgépet" kellett kérniük a titkosrendőrség parancsnokaitól. Mivel a földön nem sikerült nyakon csípniük az ukránokat, úgy gondolták, a levegőből hamarabb észreveszik őket.[46]

1947-ben a lengyel kormány már nem a térség szimpla etnikai megtisztításával foglalkozott. Sokkal nagyobb problémával kellett szembenéznie: fenn kellett tartania a hatalmát Délkelet-Lengyelországban. A helyi közigazgatás ellehetetlenült, sőt néhol az ukrán partizánok összefogtak a lengyel függetlenségi mozgalom, a WiN maradványával.[47] Márciusban az ukrán partizánok válságot robbantottak ki azzal, hogy meggyilkolták Karol Świerczewski honvédelmi miniszterhelyettest egy ütközet után, amiben százötven partizán vett részt, tüzérséggel és géppuskákkal. A lengyel kommunista lapok tajtékoztak, kitört belőlük a korántsem internacionalista fajgyűlölet, ukrán „hóhérokat", „banditákat", „mészárosokat" és „idegen zsoldosokat" emlegettek, akik „fasiszta golyókkal" oltották ki a lengyel nép dicső fiának életét[48] (noha Świerczewski a Vörös Hadsereg tisztje volt, a halálát tárgyaló belső kommüniké figyelmeztetett is, hogy „értesíteni kell Moszkvában élő családját").[49]

A gyilkosságot követően a lengyel rezsim végül hozzálátott az ukránok deportálásához, de nem a Szovjetunióba – ahol szintén csak bajt okoznának –, hanem Észak- és Nyugat-Lengyelország korábban németlakta területeire. Meghirdették, hogy „biztonságot" akarnak teremteni az ország keleti részén – amivel a lengyelek túlnyomó többsége nyilván egyetértett –, és április végén elkezdődött az Akcja Wisła, a Visztula-hadművelet, egy nagyarányú katonai akció, amelyben öt gyaloghadosztály vett részt, 17 000 katonával, 500 milicistával, műszakiakkal, pilótákkal és belügyi csapatokkal. A határok mentén a szovjet NKVD hadosztályai és a csehszlovák hadsereg egységei nyújtottak támogatást.[50] Ennek az óriási haderőnek július végére sikerült kilakoltatnia 140 000 ukránt: mocskos tehervagonokba terelték és áttelepítették őket Lengyelország északi és nyugati részébe. Véres, indulatokkal terhes folyamat volt, éppolyan véres és indulatos, mint a volhíniai gyilkosságok három évvel azelőtt. Egy akkoriban gyermekkorú ukrán később felidézte, ahogyan lengyel katonák szétverték az unokatestvére lakodalmát:

> Hirtelen katonák vették körül a házat, és gyújtóbombákat dobtak rá. Megölték a vőlegényt és több vendéget, akik nem tudtak elmenekülni; a véres holttesteket felhajigálták egy szekérre, ahol már ott hevertek a Zagrodban meggyilkoltak. Éppen indulni készültek, amikor kirohant a menyasszony, fehér ruhában, fátyolban. Könyörgött, hogy hagyják ott a vőlegénye, Ivan holttestét. A katonák röhögve összekötözték a kezét, hozzákötötték a szekérhez, és elindultak. A lány a kocsi mögött futott, aztán elesett, és csak vonszolódott a sárban. A katonák célba lőttek rá, aztán levágták a kötelét, és otthagyták holtan az úton.[51]

Az ukrán parasztok nyújtotta hátországtól megfosztva az ukrán partizánok nem sokáig folytathatták az ellenállást. Akik nem estek el, azokat elfogták, kivallatták és gyakran meg is kínozták Jaworznóban, egy másik náci táborban, amelyben előtte németeket őriztek (sok más náci táborhoz hasonlóan ennek is hosszú élete volt, és számos funkciót töltött be). Az ukránokat Lengyelország-szerte szétszórták. Az 1990-es években találkoztam leszármazottaik egy csoportjával, akik Ełk mellett éltek, a Mazuri-tóhátságon. Már alig értettek ukránul. Mivel a lengyel hatóságok úgy döntöttek, hogy egyetlen település ukrán lakossága sem haladhatja meg a tíz százalékot, lassan elvesztették a nyelvüket, a kultúrájukat és az identitásukat.

Pár héttel a Visztula-hadművelet után a Szovjetunió is brutális akcióba kezdett Szovjet-Ukrajna határterületén. 1947 októberében a szovjet titkosrendőrség néhány nap alatt 76 192 ukránt tartóztatott le Nyugat-Ukrajnában, és a Gulagra hurcolta őket.[52] Több történész is úgy véli, a két akciónak köze van egymáshoz. Mindkettőnek az volt a célja, hogy egyszer s mindenkorra felszámolják a büszke és összetartó nyugatukrán közösséget, amely éveken át ellenállt lengyeleknek és oroszoknak egyaránt. A Visztula-hadművelet gondoskodott róla, hogy azok a szovjetunióbeli ukránok, akik esetleg elkerülték a letartóztatást, többé ne lelhessenek menedékre Lengyelországban.[53] Mindkét hadművelet népszerű volt. Az ukrán partizánok által meggyötört lengyel parasztok örültek, hogy ellenségeik végre eltakarodtak – és hálásak voltak a szovjet meg lengyel katonáknak, hogy elkergették őket.

A Visztula-hadművelet különösen brutális példája volt az országon belüli lakosságcserének, de nem ez volt az egyetlen ilyen eset. Amikor a csehszlovák kormány sem Potsdamban, sem a párizsi béketárgyalásokon nem nyerte el a szövetségesek hozzájárulását a magyarok kitelepítéséhez Szlovákiából, ők is hasonló módszert választottak. Hivatalosan nem deportálták a magyarokat Szlovákiából, csupán „önkéntes" lakosságcserére került sor. Az „önkéntes" távozás elősegítése végett a magyarokat megfosztották állampolgárságuktól, hivatalos helyeken nem használhatták az anyanyelvüket, és misét sem celebrálhattak magyarul. 1945 és 1948 között ezekkel a módszerekkel mintegy 89 000 magyart „bírtak rá", hogy költözzenek át Szlovákiából a Szudéta-vidékre, az ott kiürült német házakba, vagy pedig a határon túlra, Magyarországra. Helyükbe 70 000 szlovák érkezett Magyarországról.[54]

Egyetlen tiltakozó hang sem hallatszott a térségen kívül. Egy magyar történész szerint azért nem, mert „a szlovákiai magyar kisebbség ügye már senkit sem érdekelt".[55] Csakhogy az a helyzet, hogy semmilyen kisebbség sorsa nem érdekelt senkit sem. A világ fel se figyelt a Lengyelország és Ukrajna közt dúló etnikai háborúra, hát még a Visztula-hadműveletre. Azt sem vette

észre, amikor 100 000 magyar menekült el vagy űzetett ki Romániából, vagy amikor 42 000 cseh és szlovák tért vissza Ukrajnából Csehszlovákiába a háború után.[56]

1950-re szinte semmi sem maradt a soknemzetiségű Kelet-Európából. Csak a nosztalgia – ukrán nosztalgia, lengyel nosztalgia, magyar nosztalgia, német nosztalgia – élt tovább. 1991-ben felkerestem egy falucskát Zablocko mellett, Nyugat-Ukrajnában. Egy ukrán házaspár lakott ott, akiket 1945-ben halálra rémisztettek a mindenféle partizánok éjszakai látogatásai, halálra rémisztettek a harcok, és felőrölt a háború. Békére vágytak, ezért úgy döntöttek, odahagyják szeretett kelet-lengyelországi falujukat a San folyó mentén. Kordéra pakolták a holmijukat, és gyalog nekivágtak keletnek. Végül egy faházba költöztek be egy domb tetején, amely korábban egy lengyel családé volt, és ott is maradtak. Fél évszázaddal később a lányunokájuk, aki sohasem járt Lengyelországban, még mindig odavágyott. „Tényleg olyan gazdag és szép, ahogy mondják?" – kérdezte.

A német deportáltak túlnyomó része Németországba érkezett, a lengyelek Lengyelországba, az ukránok pedig mehettek Szovjet-Ukrajnába. De a bujkáló, vagy koncentrációs táborokba hurcolt, vagy száműzetésbe menekült kelet-európai zsidóknak nem volt ennyire nyilvánvaló hazájuk, ahová 1945-ben visszatérhettek volna. Ha a régi otthonukba tértek vissza, ott fizikai pusztulást, lelki traumát vagy még rosszabbat találtak. Háború utáni sorsukat lehetetlen megérteni, ha nem vesszük tekintetbe, hogy olyan városokba és falvakba tértek vissza, ahol korábban és gyakran még akkor is etnikai, politikai és köztörvényes erőszak tombolt.

A nyugat-európaiaknak, akik hozzászoktak, hogy a felszabadulást béke követi, nehéz megérteniük ezt. Nehéz kibontaniuk azt a mítosz- és érzelemgubancot is, amely azóta a háború utáni kelet-európai zsidóság életérzésének témája köré nőtt. Igaz, a háború utáni etnikai vitákat rendre felszítják mai politikusok, akik a múlttal a jelent akarják befolyásolni. A deportáltak szervezetei jelentős és gyakran visszás szerepet játszottak az 1970-es és 1980-as évek Nyugat-Németországának politikai életében – 1989 kritikus pillanatát is ideértve –, amikor a lengyel–német határ megváltoztatásáért agitáltak, hogy visszatérhessenek otthonaikba. Időnként a lengyelek és az ukránok is hajba kapnak még az Ukrán Felkelő Hadsereg emlékén, amelyet előbbiek gyilkos bandaként tartanak számon, utóbbiak szabadságharcosokként tisztelnek. A szlovákok és a magyarok közti feszültség 2008-ban akkorára nőtt, hogy a magyarok, akiket felháborított a magyar aktivisták letartóztatása Szlovákiában, tiltakozásul több határátkelőhelyet lezártak.

A legnagyobb érzelmi aknamező mégis a zsidók története a háború utáni Kelet-Európában, különösen Lengyelországban. Nem elhanyagolható részét képezi a problémának a kelet-európai zsidók zűrzavaros viszonya a kelet-európai kommunizmushoz: zsidók prominens szerepet vállaltak több kelet-európai kommunista pártban, ezért az új rezsim haszonélvezőinek tekintették őket, holott más zsidók megszenvedték ugyanezen rezsimeket. Az is előfordul, hogy a kelet-európaiak és a zsidók egymással versengenek a mártíromságban. Előbbiek zokon veszik, hogy a világ mindent tud a holokausztról, de semmit sem tud az ő szenvedéseikről a nácik és a szovjetek uralma alatt. Utóbbiak hajlamosak arra, hogy bárki háborús szenvedéseinek a taglalását az ő egyedülállóan tragikus sorsuk lekicsinylésének lássák. Viták tárgyát képezte a pénz, az ingatlan, a bűntudat és a felelősség kérdése is.

Az efféle érzelmek működésére jó példa, amikor az 1990-es években a lengyel Nemzeti Emlékezet Intézete elődjének egyik ügyésze vizsgálni kezdte Salomon Morel szokatlan esetét, aki – ebben mindenki egyetért – lengyel zsidó és kommunista partizán volt. 1945 februárjától 1945 szeptemberéig viszont a felső-sziléziai Świętochłowicében működő Zgoda munkatábor parancsnokaként szolgált – ekkor németeket dolgoztattak benne, korábban Auschwitz egyik altábora volt. Morel utána is megmaradt a lengyel titkosrendőrség alkalmazásában, később ezredesi rangban egy katowicei börtönt igazgatott. Az 1990-es évek elején kivándorolt Izraelbe.

Minden egyéb információ azonban vitatott Morellal kapcsolatban. A lengyel nyomozók és ügyészek szerint mindjárt a háború után belépett a lengyel állambiztonsági rendőrséghez. Előbb a lublini várbörtönben dolgozott, ahol részt vett a Honi Hadsereg vezetőinek vallatásában. Innen átirányították Zgodába. A táborban kegyetlenkedett a német rabokkal, köztük nőkkel és gyerekekkel. Nem adott nekik enni, hagyta, hogy a higiéniai viszonyaik leromoljanak, élvezettel kínozta őket, egyik-másikat agyon is verte. Az állatlan állapotok következtében nyáron tífuszjárvány söpört végig a táboron, mintegy 1800 fogoly elpusztult. Levéltári dokumentumok bizonyítják, hogy a belügyminisztérium Morelt tette felelőssé a járványért, három napra házi őrizetbe helyezték, és a fizetését is csökkentették.

2005-ben egy lengyel ügyész arra a következtetésre jutott, hogy Morel háborús bűnös, ezért kiadatási kérvénnyel – az elsővel a sok közül – fordult Izrael államhoz, ahol Morel akkoriban élt. Válaszul fulmináns hangú levelet kapott az izraeli igazságügyi minisztériumtól. Morel, közölte az izraeli levél, nem háborús bűnös, hanem a háború áldozata. Végig kellett néznie, ahogy a háború alatt egy lengyel rendőr meggyilkolta a szüleit, az öccsét és a sógornőjét. A bátyjával egy „lengyel fasiszta" végzett. Az izraeli miniszté-

riumi tisztviselő szerint a świętochłowicei táborban Morel parancsnoksága idején mindössze 600 rab tartózkodott, egytől egyig volt nácik. Az egészségügyi körülmények kielégítőek voltak. Az izraeli hivatalnok véleményét nem a tények, hanem érzelmek befolyásolták: Morel, szögezte le, „a nácik és lengyel cinkosaik népirtó bűntetteinek" áldozata, az ellene folyó vizsgálat a lengyelek antiszemitizmusát tükrözi, ezért nem adják ki.[57]

A levélváltás mindkét oldalon rossz vért szült. A lengyelek úgy érezték, az izraeliek egy tipikus kommunista bűnözőt rejtegetnek. Az izraeliek úgy érezték, a lengyelek egy tipikus zsidó áldozatot támadnak. Holott Morel története egyáltalán nem tipikus. Nem „szimbóluma" ő sem a lengyelekkel, sem a zsidókkal szembeni méltánytalanságoknak: élettörténetét éppenséggel kivételként kellett volna kezelni.

Morel története először is azért szokatlan, mert a legtöbb kelet-európai zsidóval ellentétben túlélte a holokausztot. Nem könnyű megállapítani, menynyire volt ez ritka, mert pontos számadatok a túlélőkről nem állnak rendelkezésünkre. Nem minden zsidó vetette nyilvántartásba magát a háború utáni Kelet-Európában, és nem mindenki akart kapcsolatba lépni zsidószervezetekkel. Többen már korábban nevet változtattak, hogy „árjának" tűnjenek, és ezt a háború után is megtartották. A legmegbízhatóbb számítások szerint a háború előtti lengyel határok közt élő 3,5 millió zsidónak kevesebb mint a tíz százaléka maradt életben. Körülbelül 80 000-en a nácik által megszállt Lengyelországban vészelték át a háborút, a többi a Szovjetunióban, ők a háború után visszatértek. 1946 júniusában mintegy 220 000 zsidó élhetett a háború előtti lengyel határok közt. Ez kevesebb mint egy százaléka Lengyelország akkori teljes, 24 milliós lakosságának.[58]

Még nehezebb becsléseket készíteni Magyarországra vonatkozólag, ahol régi hagyománya volt a zsidók asszimilációjának, a vegyes házasságoknak és az áttérésnek. Ezért nagy a különbség a becsült számadatok között: 1945-ben Magyarországon 143 000–260 000 zsidó élhetett. Ez is csak töredéke az akkor 9 milliós lakosságnak. Ám mivel a náci deportálások a háború vége felé, beleértve a híres auschwitzi tömegtranszportot, főleg a vidéken élő zsidóságot érintették, a budapesti zsidók közül majdnem mindenki életben maradt.[59] Az akkor 900 000-es lélekszámú városban a zsidók jól láthatóhallható kisebbséget alkottak. Épen maradt családjaikkal és szakmai kapcsolataikkal a magyar zsidók hamarosan fontos szerepet töltöttek be a közéletben. Nem így állt a helyzet Lengyelországban és főleg Németországban. A háború utáni Németország szovjet megszállási övezetében mindössze

4500 zsidó túlélő maradt, apró töredéke a 18 milliós lakosságnak. Ők jóformán láthatatlanok voltak, és azok is maradtak.[60]

Salomon Morel annyiban is atipikus volt, hogy a háború után Kelet-Európában maradt. A háborút követően otthonukba visszatérő zsidók túlnyomó többsége épp csak annyi időt töltött ott, hogy kiderítsék, élnek-e még a rokonaik, és maradt-e valami a javaikból. A legtöbben kétségbeejtően keveset találtak. Egy 1946-os feljegyzésben a lengyelországi zsidó hatóság elmagyarázza, hogy sok zsidó azért távozik az országból, mert képtelenek olyan városokban és falvakban élni, amelyek „családjuk, rokonaik és barátaik temetőivé váltak".[61] Voltak, akik azért mentek el, mert rokonaik éltek külföldön – nem egy esetben az egyedüli megmaradt rokonaik. Mások, főleg azok, akik a Szovjetunióban szereztek háborús tapasztalatokat, gyűlölték a kommunizmust, és igen helyesen attól tartottak, hogy a zsidó üzletembereknek és kereskedőknek nincs jövőjük a kommunista országokban.

Ismét mások viszont azért távoztak, mert féltek. Lengyelország, Magyarország, Csehszlovákia és Kelet-Németország, akárcsak egész Kelet-Európa, erőszakos helyek voltak a háború után. Veszélyes volt kommunista hivatalnoknak lenni, veszélyes volt antikommunistának lenni, veszélyes volt lengyelnek lenni egy ukrán faluban, ukránnak lenni egy lengyel faluban. És zsidónak lenni is veszélyes lehetett. Voltak ugyan zsidók, akiket szívesen fogadtak otthon a háború után, tisztességesen és barátságosan bántak velük. Egy lengyel zsidó, aki belépett a Vörös Hadseregbe, szíves fogadtatásra talált otthon, a szomszédok táplálták, megvédték a Honi Hadsereg helyi egységeitől, amelyek kommunistákra vadásztak. Más, kommunista kapcsolatokkal rendelkező lengyel zsidók keresztény Honi Hadsereg-tagokat mentettek meg az NKVD-től. Emil Sommerstein – cionista aktivista, aki 1944-ben azzal a feltétellel szabadult a szovjet Gulagról, hogy elvállalja a zsidó ügyek miniszterének posztját a lengyel kormányban – titokban ortodox zsidónak álcázott Honi Hadsereg-futárokat küldött át Londonba.[62]

Ugyanakkor szájhagyományon alapuló és levéltári bizonyítékok is vannak arra, hogy brutális és végzetes támadások érték zsidókat a háború utáni hónapokban és években mind Magyarországon, mind Lengyelországban – és Csehszlovákiában meg Romániában is –, bár ezek mértékéről nincs közmegegyezés. A lengyelországi „zsidóhalálozások" számát ebben az időszakban 400–2500-ra teszik.[63] A nagy eltérés nem meglepő, hiszen abban sincs egyetértés, hány zsidó élte túl a háborút, de mélyebb bizonytalanságok is meghúzódnak a háttérben. Kevés kivétellel ezek a támadások elszigeteltek voltak, és – ellentétben a Lengyelországban a németeket, Szlovákiában a ma-

gyarokat érő támadásokkal – nem képezték részét a hivatalos kormánypolitikának. Egyiket az provokálta ki, hogy olyan otthonokba tértek vissza zsidók, amelyeket mások időközben elfoglaltak, másikat pedig politikai nézetkülönbségek, és nem mindig volt világos, hogy melyik melyik. Vajon a házaikat visszakövetelő zsidókat az ingatlanukért gyilkolták meg – vagy azért, mert zsidók voltak? Az állambiztonságba belépő zsidókat azért gyilkolták meg, mert kommunisták – vagy mert zsidók voltak? A zsidók kifosztása antiszemita vagy köztörvényes bűntett volt?

Kevésbé voltak kétesek, legalábbis ebben a szűk értelemben, a néha pogromnak is nevezett antiszemita lázongások, amelyekre szintén ebben az időszakban került sor. 1945-től zsidóellenes erőszakhullám bontakozott ki Rzeszów, Krakkó, Tarnów, Kalisz, Lublin, Kolbuszowa és Mielec lengyel városokban, Kolbasov (Végaszó), Svinná (Bercsény), Komárno (Komárom) és Tepličany (Tápolcsány) szlovák településeken, továbbá a magyarországi Ózdon és Kunmadarason.[64] Ám a két leghírhedettebb eset a kielcei volt Lengyelországban, 1946. július 4-én, és a miskolci Magyarországon pár héttel később, július 30. és augusztus 1. között.

A kielcei lázongást – bármilyen hihetetlen is ez a 20. században – egy vérvád váltotta ki. Egy lengyel fiú, aki nyilván nem akart kikapni, amiért későn ment haza, azt mondta a szüleinek, hogy zsidók rabolták el, és fel akarták áldozni. Állítólag a kielcei Zsidó Bizottság épületének pincéjében tartották fogva – a ház amolyan hálóhely és közösségi központ volt, ahol több tucat zsidó túlélő lakott. A részeg apa azonnal jelentette az esetet a rendőrségen, a rendőrség pedig nyomozni kezdett. És hiába magyarázták az épület lakói a rendőröknek, hogy nincs is pincéjük, tehát nem tarthatták ott a gyereket, a hír az egész városban elterjedt.

Hamarosan tömeg verődött össze a ház előtt. Megérkezett egy katonai egység is – negyven fő a belbiztonsági erőktől. A házban tartózkodó zsidó vezetők megdöbbenésére azonban a katonák nem a fenyegetőző tömegre, hanem a zsidókra nyitottak tüzet. És nemhogy feloszlatták volna a tömeget, hanem csatlakoztak hozzá, rendőrökkel és polgárőrökkel egyetemben. Műszak végeztével a helyi munkások is megjelentek. A nap során zsidókat gyilkoltak meg a város több pontján, a külvárosban és azokon a vonatokon is, amelyeken balszerencséjükre éppen zsidók érkeztek Kielcébe. Mire leszállt az éjszaka, negyvenketten haltak meg, és többtucatnyian megsebesültek. Máig ez a legszörnyűbb antiszemita vérengzés a háború utáni Kelet-Európában.[65]

Noha Miskolcon is terjengtek vérvádak a lázongást megelőző napokban – s noha Kunmadarason és Tepličanyban is váltottak ki erőszakos cselekményeket zsidókról és keresztény gyerekekről szóló történetek –, a miskolci törvénytelenségek közvetlen oka az volt, hogy letartóztattak három feketézőt, köztük két zsidót. Letartóztatásuk híre gyorsan elterjedt a városban, amiben alighanem a rendőrség is ludas volt, és július 31-e reggelén, amikor internálótáborba szállították volna őket, már egész tömeg várta a letartóztatottakat. Táblákat emeltek a magasba, amelyeken ilyen feliratok álltak: „Halál a zsidókra!", „Halál a feketézőkre!" Amikor a rabok megjelentek, a csőcselék rájuk támadt, az egyiket megölték, a másikat pedig úgy megverték, hogy kórházba került. A harmadiknak – a nem zsidónak – sikerült kereket oldania.

Aznap délután a rendőrség, amely a lázongáson távollétével tüntetett, lincselés vádjával letartóztatott tizenhat embert. A feldühödött tömeg másnap megtámadta és elfoglalta a rendőrkapitányságot. Ezúttal egy zsidó rendőrt gyilkoltak meg.

Mindkét esetet őszinte megdöbbenés és felháborodás fogadta, és országos – Kielce esetében nemzetközi – figyelmet kaptak. A pogromok újabb kivándorlási hullámokat indítottak el. Egy akkoriban Łódźban élő zsidó így magyarázta a dolgot: „éreztük, hogy futóhomokra építjük az életünket, de nem hagytuk, hogy ez befolyásoljon bennünket. Újra emberek módjára akartunk élni. A kielcei pogrom felrázott minket. Egy percig sem maradhatunk tovább."[66]

A nem zsidókat is feldúlták az esetek. A legkülönfélébb pártállású lengyel és magyar értelmiségiek és politikusok ítélték el az antiszemitizmusnak ezt a maradványát, amely különösen visszataszító volt olyan országokban, ahol még elevenen élt a holokauszt emléke. A lengyel állam vizsgálatot rendelt el, néhány bűnöst bíróság elé állított, s végül kilenc halálos ítéletet hoztak. Magyarországon a kommunista párt Központi Bizottsága, alighanem először és utoljára, nyíltan tárgyalta az antiszemitizmus kérdését a miskolci lázongás másnapján.[67] De az azt követő rendőrségi eljárás és belső vizsgálat nem elégített ki senkit.

Mindkét esetben legalább részben felelősek voltak a rendszer bizonyos elemei is. Kielcében a rendőrség és a belbiztonság nemhogy nem tudta megakadályozni a lázongást, hanem csatlakozott a csőcselékhez, a katonákkal együtt: maga a rendőri részvétel robbantotta ki az erőszakot. Miskolcon a helyi rendőrök minden bizonnyal leadták a fülest a tömegnek, hogy a spekulánsok mikor lesznek a városközpontban, és kétségkívül elpárologtak, amikor az erőszak kezdetét vette. Ami még fontosabb, Rákosi, aki maga is zsidó volt, alig egy héttel előbb, július 23-án mondott beszédet egy miskolci tömeggyűlésen, amelyben elítélte a spekulánsokat: „Azok, akik a forintra

spekulálnak, akik demokráciánk gazdasági alapjait akarják aláásni, bitót érdemelnek." A magyar kommunista párt plakátokat ragasztott ki, és brosúrákat terjesztett, amelyeknek „spekuláns"-karikatúrái igencsak zsidókarikatúráknak látszottak.[68] A párt nyilvánvalóan a „zsidó spekulánsok" nyakába akarta sózni a hiperinflációt és a rossz gazdasági helyzetet, hogy a kommunista párt helyett másra irányítsa a népharagot.[69]

Egyik esetben sincs levéltári bizonyíték arra, hogy az eseményeket előre megtervezték, sőt nemzetközileg koordinálták volna, mint egyesek állították. Mindkét városban voltak ugyan szovjet ügynökök és tanácsadók – Kielcében egy szovjet NKVD-tiszt a lázongálásnál is jelen volt –, és tény, hogy ezekre a pogromokra nagyjából egy időben került sor, mégsem lehet kimutatni közvetlen szovjet részvételt a tervezésben.[70] Annak sincs nyoma, hogy az oroszok vagy a helyi kommunisták úgy érezték volna, jól jöttek nekik ezek a lázongások. Noha a magyar és a lengyel hatóságok az antikommunista mozgalmakra és az egyházra kenték a dolgot – és úgy tűnik, akkoriban sokan hittek is nekik –, a belső vitákból világos, hogy saját gyengeségük jeleként értelmezték a lázongásokat. Hiszen Kielcében július 4-én a különböző biztonsági szolgálatok egymással marakodtak, nem engedelmeskedtek a parancsoknak, és elvesztették az uralmat a tömeg fölött, ami aligha a kompetenciájukat bizonyítja. A lázongások nyomán több helyi pártvezetőt kirúgtak.[71] A magyar kommunistákat is megrendítette Miskolc. Rákosi „a pártba beférkőzött fasisztákat" okolta a lázongásért, és megfogadta, hogy nem engedi továbbterjedni.[72]

Ugyanakkor mindkét lázongásnak volt bizonyos lakossági támogatottsága. Mintha csak a középkor mélyéről bukkantak volna elő, a híresztelések, hogy a zsidók keresztény gyerekeket ölnek, és a zsidó spekulánsok kifosztják a keresztény parasztokat, futótűzként terjedtek a kelet-európai vidéki városokban, miközben a lakosság túlnyomó része borzadva figyelte a fejleményeket. Egyesek szerint az őrület e pillanatának gazdasági oka volt: Jan Gross lengyel történész rámutat, hogy a zsidók tömeges legyilkolása a háború alatt „társadalmi vákuumot teremtett, ahová a lengyel kispolgárság azonnal benyomulhatott".[73] Ez a társadalmi réteg, amely bizonytalan volt a státusa felől, féltette mindazt, amit újonnan szerzett, és fenyegetve érezte magát az új kommunista rezsimtől, minden haragját a visszatérő zsidókra zúdította. Ebben valóban lehetett valami, a jelenség több országban is tetten érhető volt. Heda Kovály cseh zsidó tábortúlélő 1945-ben visszatért családja vidéki házába: „Becsengettem, egy kövér, borotválatlan férfi nyitott ajtót, rám bámult, azután felordított: »Szóval visszajött! Jaj, ne! Már csak ez hiányzott!« Sarkon fordultam, és kimentem az erdőbe. Három órán át járkáltam a moha lepte földön, a fenyők alatt, hallgatva a madarakat, míg be nem futott a prágai vonat."[74] A negatív lakossági reakciótól tartva a magyar kommunista párt egyszerűen nem volt hajlandó kiállni a zsidó javak visszaszolgáltatása mellett. 1945 márciusában a *Szabad Nép* azt ajánlotta a zsidóknak, „értsék meg" azokat a keresztényeket, akik elfoglalták a lakásaikat, még ha ezek a keresztények együttműködtek is a fasiszta rezsimmel. Budapesti párthivatalnokok azt tanácsolták a visszatérő zsidóknak, „egyezzenek meg" a régi lakásaikban élőkkel, ami az adott körülmények között nyilvánvalóan lehetetlen volt.[75]

Ám egyesek szerint más, a gazdaságinál mélyebben gyökerező okok is közrejátszhattak az ellenséges indulatokban. Mint Dariusz Stola lengyel történész rámutat, a lengyelek – akárcsak a csehek, a magyarok, a románok, a litvánok – látták, hallották, sőt szagolták a holokausztot, méghozzá olyan mértékben, ami Nyugat-Európában, de még Németországban is elképzelhetetlen lett volna:

> A lélektani reakció egy ilyen élményre bonyolult és teljesen irracionális; az emlék amolyan görcsféle, az érzések intenzívek és kontrollálhatatlanok, s ami a legfőbb, ezek nem feltétlenül a sajnálat vagy a rokonszenv érzései... Nem vagyok pszichológus, de hajlok erre a feltevésre, mert nem látom más magyarázatát egyes szörnyű viselkedésformáknak, mint például amikor valaki kézigránátot dob zsidó gyerekek menhelyére.[76]

Stola itt egy hírhedett esetre utal: 1945. augusztus 12-én egy ismeretlen támadó valóban kézigránátot dobott egy rabkai zsidó árvaházra, majd két órán keresztül lövöldözött is rá. Hihetetlen módon senki sem halt meg. Az árvaházat nemsokára bezárták, és a gyerekeket elköltöztették.[77]

Stola 2005-ben megfogalmazott értelmezése nem áll távol a korabeli lengyel értelmiségiekétől. 1947-ben Stanisław Ossowski elismert filozófus és szociológus ugyanerre a következtetésre jutott. „A részvét – írta – nem az egyetlen elképzelhető válasz mások szerencsétlenségére... akiket a sors megsemmisítésre ítélt, könnyen taszítónak tűnhetnek fel mások szemében, könnyen kívül kerülhetnek az emberi viszonylatok körén." Azt is megfigyelte, mint azóta mások is, hogy akik valamilyen anyagi hasznot húztak a zsidók elpusztításából, gyakran lelkifurdalást, bűntudatot éreztek, ezért megpróbálták legitimálni tetteiket: „Ha valaki profitál valaki másnak a szerencsétlenségéből, megjelenik a kényszer, hogy elhitesse magával és másokkal is: a szerencsétlenség morálisan jogos volt."[78]

Bármi volt is a kitartó ellenségesség oka, a zsidókat meggyőzte róla, hogy ideje emigrálniuk Amerikába, Nyugat-Európába és főleg Palesztinába.

A kielcei lázongást követő három hónap során mintegy 70 000 lengyel zsidó indult útnak Palesztina felé. Maroknyi cionista szervezet segítette őket, amelyeket külön e célra hoztak létre Palesztinában és az Egyesült Államokban. Az eljárás az volt, hogy a lengyel zsidók előre kijelölt határátkelőhelyeken léphettek ki Sziléziából, gyalog vagy teherautókkal jutottak át Csehszlovákián, végül megérkeztek valamelyik mediterrán kikötőbe, ahol hajóra szállhattak Palesztina felé (bár itt többen megszakították útjukat, és inkább más országokba mentek).[79]

Ez a tömeges kiköltözés kínos helyzetbe hozta a lengyel rezsimet – a bevándorlás Palesztina brit mandátumának területére illegális volt, és a brit újságok cikkezni kezdtek róla –, egy időre le is állították. Ám Izrael állam megalapítása után a zsidók ismét távozhattak, főleg mivel a gazdaságot központosító lengyel állam örült, hogy megszabadulhat a zsidó kisvállalkozóktól. Az emigráció elősegítésére Izrael új kormánya a lengyel kormány számára előnyös kereskedelmi szerződést kötött, amely gyakorlatilag garantálta a Lengyelországba áramló kemény valutát. A román kormány hasonló szerződést kötött Izraellel, és valószínű, hogy a Szovjetunió mindkét esetben támogatólag lépett fel.[80] Magyarországon az American-Jewish Joint Distribution Committee, vagyis a Joint, ez a nagy zsidó jótékonysági szervezet ugyanekkor egymillió dollárt utalt át a kormánynak. Cserébe 3000 magyar zsidó vándorolhatott ki azonnal Izraelbe.[81]

A színfalak mögött több kelet-európai állam még engedékenyebb volt, sokkal engedékenyebb, mint ahogy vezetőik később elismerték. Jugoszlávia kivételével mind Palesztina kettéosztására szavaztak 1947-ben: akkoriban még a Szovjetunió is támogatta Izrael létrejöttét, mert Sztálin azt hitte, a zsidó állam hamarosan csatlakozni fog a kommunista táborhoz. Kelet-Európában is nagy volt az Izrael iránti lelkesedés – olyannyira, hogy 1947 vége felé a lengyel, a csehszlovák és a magyar kormány kiképzőtáborokat létesített a Hagana, egy zsidó félkatonai szervezet számára, amely a későbbi Izraeli Védelmi Erők alapjául szolgált. A magyar hadsereg és titkosrendőrség 1500 magyar zsidót képezett ki – ugyanekkor mintegy 7000 lengyel zsidó utazott Bolkówba, ebbe a sziléziai kisvárosba, ahol a Vörös Hadseregtől, a lengyel hadsereg katonáitól, végül pedig Hagana-harcosoktól kaptak kiképzést. Abban az időben a program országos és helyi támogatást is élvezett. 1948 júniusában a lengyel kommunista párt Központi Bizottsága „bizonyos mennyiségű fegyvert és katonai kiképző központot" bocsátott a csoport rendelkezésére. Bolkówban nyílt terepen gyakorlatoztak, az önkéntesek dalolva masíroztak végig a városon, s amikor az újoncok Prága és Marseille érintésével elindultak Palesztinába, „virágokkal és transzparensekkel búcsúztatták őket – még a lengyelek is szimpatizáltak a szabadságharcukkal", ahogy az egyik újonc mondta. A program 1949 elejéig tartott, és hosszú távú haszna is lett: a lengyel titkosrendőrség listákat vezetett a kiképzettekről. Azokat, akik a kommunista párt tagjai voltak, felkérték, hogy jelentsenek „azután is, hogy megérkeznek Izraelbe".[82]

Amikor Izrael állammá alakult, többé nem volt tiltott az odautazás. Az Orbis lengyel utazási iroda 1948-ban szervezte meg az első vonatjáratot Csehszlovákián, Ausztrián és Olaszországon át. Egy-két sikeres út után (miután a zsidók meggyőződhettek róla, hogy „tényleg Izraelbe mennek, nem Szibériába") a kivándorlási kérelmek ismét megszaporodtak.[83] Az 1950-es évek elején azonban ritkulni kezdtek, majdnem bizonyosan szovjet nyomásra: Sztálin kezdeti támogatása Izraellel szembeni gyanakvásba és paranoiába fordult. Mindenesetre 1955-re már csak 80 000 zsidó maradt Lengyelországban: a túlélők kétharmada távozott. A számok ugyanezt a trendet mutatták Kelet-Európa-szerte. 1945 és 1957 között a román zsidók 50 százaléka hagyta el az országot, Csehszlovákiában ez az arány 58, Bulgáriában 90 százalékos volt. Kivándorolt a magyar zsidók negyede-harmada is.[84]

Akik maradtak, azok közül a legtöbben kommunisták voltak, vagy jót vártak a kommunista rezsimtől, vagy állásuk volt a kommunista államapparátusban. Ez logikus is: amikor a legkülönfélébb antikommunistákat letartóztatták és megölték, az antikommunista zsidók elhagyták Kelet-Európát. És ez a végső, fontos szempont, ami szokatlan Salomon Morelben: kivételes volt azért is, mert zsidó létére nemcsak hogy otthon maradt, hanem belépett az állambiztonsági szolgálatba. A kelet-európai közhittel ellentétben a lengyel zsidók többsége nem lépett be a titkosrendőrségbe. Hogy is léphettek volna? A legtöbbjük elhagyta vagy elhagyni készült az országot.

Tény, hogy a zsidók egy kis része fontos, sőt kiemelkedő pozíciót töltött be a lengyel kommunista pártban és biztonsági apparátusban. Közéjük tartozik Jakub Berman és Hilary Minc, Bolesław Bierut ideológiai, illetve gazdasági főtanácsadója, Julia Brystiger, a katolikus egyház fellazításán dolgozó titkosrendőrségi osztály vezetője, Józef Różański, a titkosrendőrség kegyetlen fővallatója és helyettese, Adam Humer, továbbá Różański testvére, Jerzy Borejsza író, a háború utáni könyvkiadás irányítója, és Józef Światło, a később disszidáló magas rangú titkosrendőr is. Ez a notórius csoport azonban sohasem alkotott többséget. Andrzej Paczkowski történész szerint közvetlenül a háború után 30 százalékát tehették ki a titkosrendőrség *vezetésének*, 1948 után pedig csökkent a számuk. Kétségtelen viszont, hogy a kommunistagyűlölet kiváltásában aránytalanul nagy szerepet játszottak.[85]

Más volt a helyzet Magyarországon, ahol az összes kommunista vezető – Rákosi, Gerő, Révai – zsidó származású volt, akárcsak a politikai rendőrség és a belügyminisztérium nem egy alapítója, köztük Péter Gábor. De még Magyarországon sem egyértelmű, hogy a zsidók a kommunizmust támogatták volna. Az 1945-ös választásokon csak a zsidó lakosság egynegyede szavazott a kommunista pártra. És, noha a háborút követő években a zsidó pártvezetők száma magas maradt, a zsidók aránya az államapparátusban csökkenni kezdett 1948-tól, amikor a magyar kommunista párt – a keletnémet és a román kommunista párthoz hasonlóan – egyre aktívabban toborozta soraiba az előző rezsim alacsonyabb rangú tagjait, főleg a rendőröket, hogy abban a miliőben is népszerűbbé váljon, és rácáfoljon a sztereotípiára, amely szerint a kommunisták „elitek", „idegenek", netán „zsidók". („Nem rossz fiúk ezek – nyilatkozta Rákosi egy amerikai újságírónak a fasiszta párt korábbi tagjairól. – Sose voltak valami aktív nyilasok. Elég, ha aláírják a nyilatkozatot, és mi beengedjük őket.")[86]

Ami még fontosabb: a zsidók vezető pozíciókba kerülése a kelet-európai kommunista pártokban sehol sem eredményezett „zsidóbarátnak" nevezhető politikai irányvonalat. Épp ellenkezőleg, a kommunisták, köztük a zsidó kommunisták igen ambivalensen viszonyultak a zsidó történelemhez és a zsidó identitáshoz még a holokauszt alatt is. Jakub Berman 1942-ben, Moszkvában szörnyű történeteket hallott arról, hogy mi történik a varsói zsidókkal. Egyik testvérét később elgázosították Treblinkában. De ő megacélozta magát a szánalom ellen: az igazi kommunista nem hagyja, hogy a nácik határozzák meg a politikai hitvallását. A szintén zsidó Leon Kasmannak írt egyik levelében azt tanácsolja barátjának, ne engedje, hogy a bontakozóban levő tragédia elterelje vagy lekösse a figyelmét. „Lengyelországban rettenetes a zsidók sorsa – írta. – Én mégis úgy látom, nem érdemes ezzel sokat foglalkozni... mert fontos ugyan, hogy a lengyel zsidó tömegeket a megszállók elleni harcra mozgósítsuk... de figyelmünk középpontjába más dolgokat kell állítani."[87]

A háború után csak még inkább fokozódott ez az ambivalencia. 1945-ben és 1946-ban Rákosit aggasztotta, hogy az antifasiszta perek „túlságosan is azokra összpontosítanak, akik valamit műveltek a zsidókkal", mert ez nem lesz népszerű trend.[88] Rákosi híres volt arról, hogy antiszemita megjegyzésekkel fűszerezte a beszédét; egy ilyen alkalommal Varga Béla, az Országgyűlés elnöke úgy felháborodott, hogy ráförmedt: „...de az édesanyád zsidó volt, és ne tagadd meg a te édesanyádat". Néha pedig egyszerűen hazudott. Amikor Nagy Ferenc, a kisgazdapárti miniszterelnök egy kormányülésen szóvá tette, milyen sok zsidó van a háború utáni magyar politikusok kö-

zött, Rákosi szemrebbenés nélkül kijelentette, hogy a kommunista pártnak nincs ilyen problémája: „Szerencsére a mi vezetőink mind katolikusok."[89] Még Kelet-Németországban is, ahol pedig alig volt zsidó közösség, különbséget tettek a kitüntetések között: a „Fasizmus Ellen Harcolók" voltak a kommunisták, a „Fasizmus Áldozatai" pedig a cigányok és a zsidók. Jeffrey Herf megfogalmazásában: „A keletnémet antifasizmus izmos kommunista diskurzusában még sokáig lappangott a régi antiszemita sztereotípia, amely szerint a zsidó kapitalista, és passzív, puhány ember."[90]

A kelet-európai kommunistáknak és a kelet-európai zsidóknak ebben a kényes viszonyában szerepet játszott az egyéni antiszemitizmus, sőt az egyéni zsidó antiszemitizmus is. Ez részben Sztálin antiszemitizmusát tükrözte, amely egyre mélyült, s a halála előtt a szovjet zsidótisztogatásokban tetőzött. De a legmélyebb szinten a zsidókkal és a zsidósággal kapcsolatos szorongásuk a kommunista pártok saját népszerűségük miatti aggodalmát és bizonytalanságát tükrözte inkább. Tudván, hogy honfitársaik közül sokan illegitimnek – sőt egyenesen szovjet ügynököknek – tartják őket, támogatottságuk növelése érdekében nemzeti, vallási és etnikai jelképeket is bevetettek. Különösen igaz ez 1945-re és 1946-ra, amikor még azt hitték, választások révén is megszerezhetik a hatalmat. Miközben Rákosi a feketézők és a zsidók ellen ágált, a magyar kommunista párt évente megünnepelte az 1848-as „polgári forradalmat", s a régi párttagok megbotránkozására magyar zászlókat is a híveik kezébe nyomtak a felvonulásokon a párt vörös zászlain kívül. Rákosi így magyarázta ezt: „Még mindig gondok vannak a hazafias jellegünkkel. Sok elvtárs attól tart, hogy letévedünk a marxi útról. De meg kell mutatnunk, hogy mi magunk választottuk a vörös és a nemzeti zászlót... a nemzeti lobogó a magyar demokrácia zászlaja."[91]

Hasonlóképpen jártak el a német kommunisták is: már a háború alatt átvették a német birodalmi lobogót, hogy minél több volt katonát vonzzanak soraikba. Azonkívül kezüket-lábukat törve ünnepelték a német hősöket – példa rá az 1949-es weimari Goethe-év, vagy a négyévenként megrendezett lipcsei Bach-verseny. A lengyelek is rendeztek Chopin-évet 1949-ben. 1944 augusztusában Edward Osóbka-Morawski, a lublini ideiglenes kormány vezetője nyilvános misét mondatott „a visztulai csoda" tiszteletére, amikor a lengyelek 1920-ban Varsó alatt legyőzték a bolsevikokat: ennek az ünnepnek határozottan oroszellenes felhangja volt. Még furcsább, hogy ezen a furcsa eseményen részt vett Nyikolaj Bulganyin tábornok, a szovjet Népbiztosok Tanácsának képviselője, későbbi szovjet miniszterelnök is.[92]

A kommunisták toleranciája az antiszemitizmussal szemben ugyanennek a gondolkodásmódnak volt a része. Sokan tudomást sem vettek róla, mások

egyenesen kacérkodtak az antiszemitizmussal, hátha így a pártjuk „nemzetibbnek", „hazafiasabbnak", kevésbé szovjetnek, kevésbé idegennek és elfogadottabbnak tűnik. Lengyelországban az az állítás, hogy a párt azért népszerűtlen, mert „túl sok benne a zsidó", magától a párttól eredt. Amikor 1948-ban kegyvesztett lett, Władisław Gomułka, a lengyel kommunisták háború alatti vezetője és Bierut fő riválisa hosszú feljegyzést küldött Sztálinnak arról, hogy a sok zsidó jelenléte a kommunista pártban megnehezíti a párt bázisának kiszélesítését: „A zsidó elvtársak némelyike nem kötődik a lengyel nemzethez és a lengyel munkásosztályhoz... leginkább a »nemzeti nihilizmus« álláspontján vannak." Épp ezért „feltétlenül szükségesnek tartom, hogy a zsidók számaránya az állami és pártapparátusban ne növekedjék, sőt inkább fokozatosan csökkenteni kell, főleg az apparátus legfelső szintjein".[93]

Akárcsak a Szudéta-vidéki németellenesség, a lengyelországi ukránellenesség és a szlovákiai magyarellenesség, az antiszemitizmus is eszköz, fegyver lett a párt arzenáljában. Ebben az értelemben a zsidóság háború utáni története ugyanabba a fejezetbe tartozik, mint az etnikai tisztogatás virulensebb formái. A népszerűség érdekében a kommunisták készek voltak rálicitálni a németgyűlöletre, a magyargyűlöletre, az ukrángyűlöletre, sőt ebben a holokauszt által leginkább végigpusztított térségben, a zsidógyűlöletre is. A lengyel kommunista párt később is visszatért a témához, 1968-ban például a legtöbb zsidó párttagot kirúgták.

Hát Salomon Morel? Csak egyetlen értelemben volt ő „tipikus" figurája a kornak: mint annyian, akik átélték a háború borzalmait és a háborút követő évek zűrzavarát, ő is más-más szerepet játszott különböző nemzeti narratívákban, különböző időpontokban. A holokauszt áldozata volt, kommunista bűnöző volt, ember volt, akinek az egész családját kiirtották a nácik, és ember, akit szadista szenvedély hevített a németekkel és a lengyelekkel szemben – szenvedély, amelynek vagy volt köze saját áldozat voltához, vagy nem, vagy volt köze saját kommunista voltához, vagy nem. Vad bosszúszomj, tomboló erőszakosság mozgatta. A kommunista lengyel állam kitüntette, a posztkommunista lengyel állam eljárást indított ellene, az izraeli állam pedig megvédte, bár fél évszázadon át esze ágában sem volt Izraelbe költözni, ez csak akkor jutott eszébe, amikor félni kezdett, hogy perbe foghatják. Élettörténete végül is semmit sem bizonyít sem a zsidókról, sem a lengyelekről. Csak azt bizonyítja, milyen nehéz ítélkezni azok felett, akik Európa leginkább letarolt részében éltek a 20. század legszörnyűbb évtizedeiben.

★

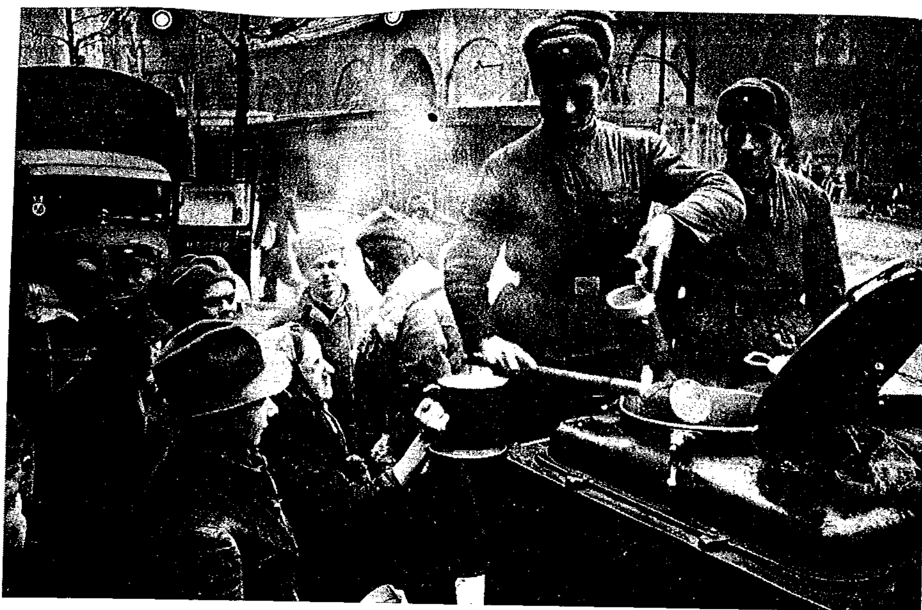
NULLADIK ÓRA

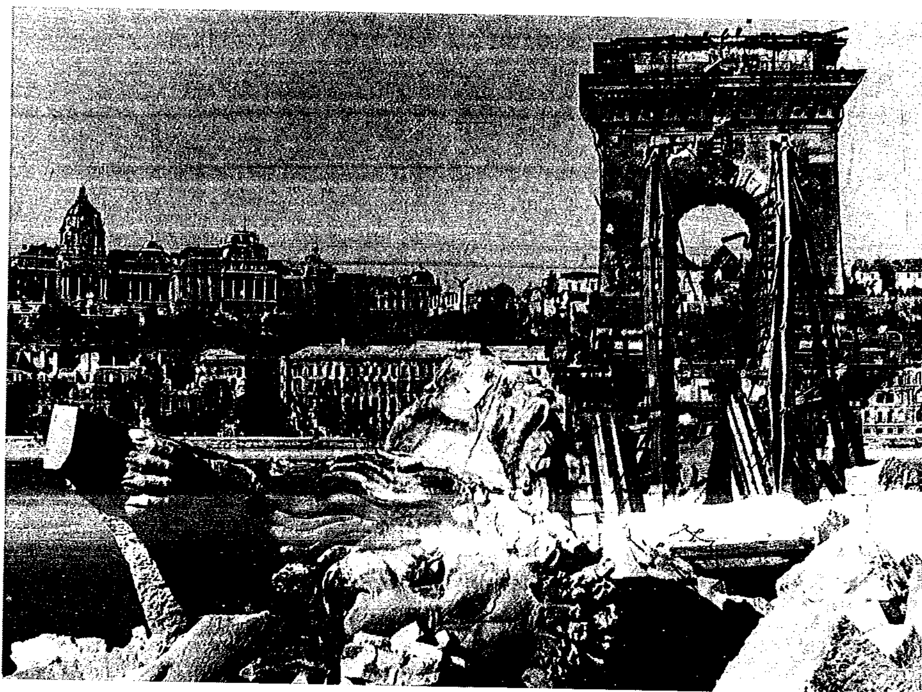
1. A Vörös Hadsereg Nyugat-Lengyelországban, 142 kilométerre Berlintől, 1945. március

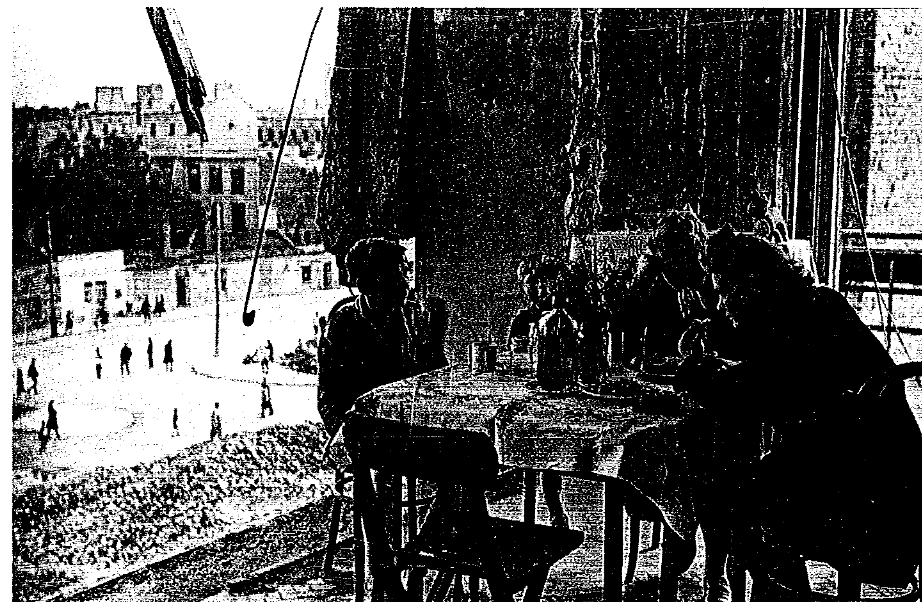
2. A Reichstag, 1945. április

3. Szovjet katonák élelmet osztanak a civil lakosságnak Németországban, 1945. május

4. A Lánchíd, 1945 nyara

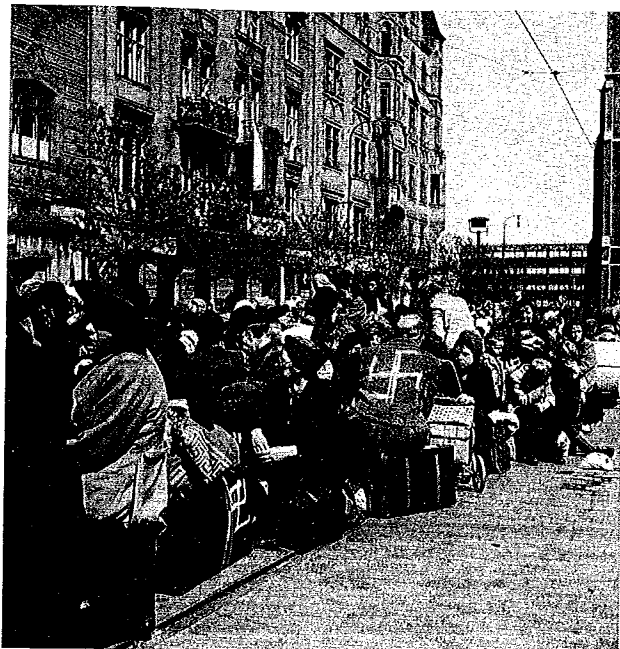

5. Varsó romjai között egy lengyel család ebédel…

6. …és egy asszony kenyeret árul a sarkon, 1945 nyarán

★
ETNIKAI TISZTOGATÁS

7. A Szudéta-vidékről kitelepített németek deportálásukat várják

8. Német parasztok (svábok) hagyják el Magyarországot

★
FEGYVERES ELLENÁLLÁS

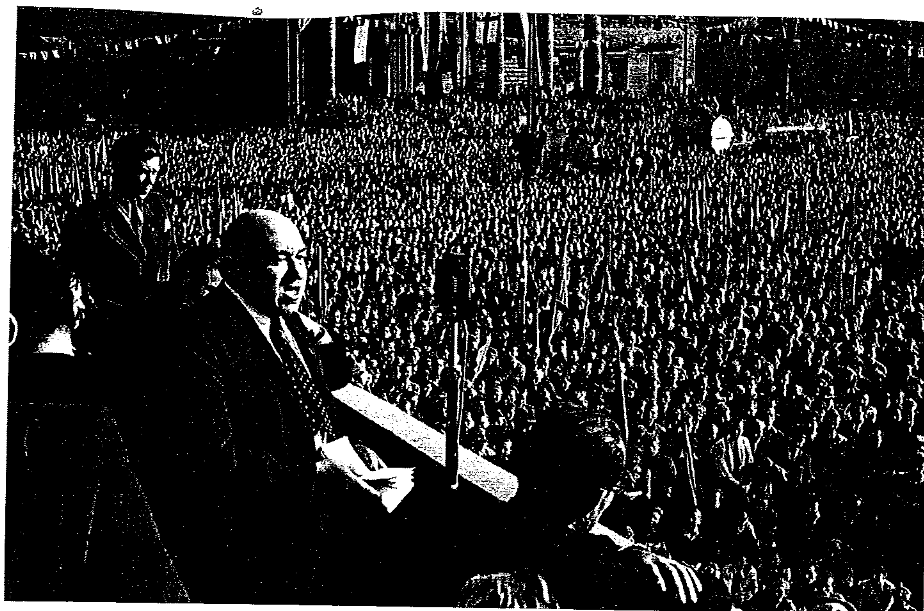
9. Lengyel partizánok a földalatti Nemzeti Fegyveres Erők (NSZ) kötelékéből, akik harcoltak a németek ellen, és készek voltak harcolni a Vörös Hadsereg ellen is. Ezek a férfiak mind meghaltak néhány héttel azután, hogy ez a fénykép készült Közép-Lengyelországban 1944 tavaszán

10. Lengyel partizán elfogadja az amnesztiát, és beszolgáltatja a fegyvereit

★

VÁLASZTÁSOK

11. Rákosi Mátyás a tömegnek szónokol Budapesten 1946-ban

12. A kommunista párt a nyugati imperializmus és Winston Churchill ellen tüntet a lengyelországi Łódźban

13. Választási felirat Budapesten 1945-ben

14. Szavazás a lengyel vidéken 1947-ben

15. A győzedelmes kommunista párt: a magyar vezetők Lenin, Sztálin és Rákosi képe alatt 1949-ben

7
AZ IFJÚSÁG

A maguk antifasiszta akciócsoportját azonnal fel kell oszlatni...! Meg kell várniuk a Központi Bizottság utasításait!

Walter Ulbricht, 1945[1]

Akié a fiatalság, azé a jövő.

A német úttörők jelmondata

1947-BEN STEFAN JĘDRYCHOWSKI, egy veterán kommunista, aki akkor a lengyel Politikai Bizottság tagja és miniszter volt, feljegyzést írt kollégáinak egy szívéhez közel álló témában. A némiképp fellengzős című feljegyzésben – „Észrevételek az angolszász propaganda tárgykörében" – egyebek között elmagyarázta, hogy a brit és amerikai hírszolgálatok nagyobb befolyással bírnak Lengyelországban, mint a szovjet vagy a lengyel megfelelőik; hogy az amerikai filmek túlságosan pozitív kritikákat kapnak; és hogy túlságosan könnyen hozzá lehet jutni amerikai divatcikkekhez. Nyomatékosan javasolta, hogy erőteljesebben mutassák be és reklámozzák a szovjet divatot, szigorúan korlátozzák a British Council és más olyan szervezetek tevékenységét, amelyek angol nyelvet tanítanak Lengyelországban, és jobban ellenőrizzék a nyugati nagykövetségek tevékenységét.

Jędrychowskit azonban leginkább a lengyel YMCA befolyása bosszantotta, a Young Men's Christian Association (Keresztyén Ifjak Egyesülete) lengyel szekciója, amelyet Varsóban hoztak létre 1923-ban. A Polska YMCA-t Hitler betiltotta, de 1945 áprilisában újjászerveződött, részben a genfi nemzetközi YMCA-központ segítségével, részben buzgó lengyelek munkája nyomán. Az YMCA politikamentes szervezetként hirdette magát. Fő feladatának Len-

gyelországban a külföldi segélyek – ruhák, könyvek, élelmiszerek – szétosztását tekintette, valamint különböző szabadidős tevékenységek és tanfolyamok szervezését fiatalok számára. Jędrychowski azonban mögöttes szándékokat gyanított. Az YMCA, írta, „óvatosan fejti ki propagandáját... kerülve a közvetlen politikai hangsúlyokat", amitől az természetesen csak még veszélyesebb. Javasolta, hogy Stanisław Radkiewicz elvtárs, az Állambiztonsági Minisztérium vezetője rendelje el a szervezet pénzügyi vizsgálatát, és éberen ellenőrizze, hogy milyen publikációkat terjesztenek, és miket tanítanak.[2]

Nem egyedül ő aggodalmaskodott. Nagyjából ugyanekkor a Művelődési Minisztérium jelentést kapott az akkor Harcoló Ifjúság Szövetségének (Związek Walki Młodych avagy ZWM) nevezett kommunista ifjúsági szervezet vezetőitől, akik még Jędrychowskinál is jobban utálták az YMCA-t. Irritálták őket az angolóráik, a klubjaik, a biliárdversenyeik. Gdańskban, panaszolták fel, a szervezet kollégiumokat és étkezdéket szponzorál, és használt ruhákat oszt. Krakkóban hetvenöt évre kibéreltek egy épületet. Bár ezt így nem fogalmazták meg, mindez sokkal több volt, mint amit ők akkoriban tenni tudtak.[3]

Lehettek sötétebb aggodalmaik is: közvetlenül a bolsevik forradalom után egy Paul Dukes nevű brit ügynök ténylegesen az YMCA-t használta Moszkvában fedőszervezetnek a kémtevékenységéhez, bár különösebb sikerrel nem járt.[4] A lengyel kommunistáknak azonban nem kellett feltétlenül ismerniük a történelemnek ezt a kis incidensét ahhoz, hogy bosszantsa őket a varsói YMCA. Azért gyűlölték, mert divatos volt, ha lehet egyáltalán a „divat" szót használni bármire is a háború utáni Varsó tekintetében. A varsói YMCA-ban lakott például Leopold Tyrmand, aki nemcsak regényíró, újságíró és életművész volt, hanem Lengyelország első és legnagyobb dzsesszkritikusa is. Tyrmand a háború után az YMCA félig lerombolt épületében vett ki egy szobát, amely, mint később írta, „háromszor kétméteres volt, más szóval egy lyuk. De kényelmes." Körülötte nem volt más, csak sár és por, meg Varsó romjai: ettől az épület, amely különben csak egy férfiszálló volt, „luxushotel" benyomását keltette. Nem volt nagy hely, de tiszta és csendes.[5]

Esténként Tyrmand színes zoknit és feszes nadrágot húzott, az utóbbit méretre varrta neki egy szabó, aki szintén az YMCA épületében lakott, és lement a dzsesszkoncertre, amit ott tartottak a házban. Ott „a kávézó, az olvasóterem és az úszómedence között csodaszép lányok lötyögtek az akkoriban divatos swing stílusban". A varsói és a krakkói YMCA-szekció is híres volt ezekről a koncertekről. Egy rajongó felidézte, hogy jegyet szerezni egy YMCA-koncertre „álom volt... kulturált, elegáns és roppant mulatságos még alkohol nélkül is". Mindenekelőtt szórakozás volt: „Semmit sem tudtunk Katyńról, vagy arról, hogyan élnek az emberek egy szabad országban, nem volt útlevelünk, nem voltak új könyveink vagy filmjeink, de élt bennünk az a természetes vágy, hogy élvezzük az életet, szórakozzunk... és ezt adta meg nekünk a dzsessz." Maga Tyrmand később azt írta, hogy az YMCA „az igazi civilizációt képviselte az elpusztított, kőkori Varsó közepén, abban a városban, ahol az emberek patkánylyukakban éltek. Mindenekelőtt a baráti és sportos légkört értékeltük, meg a jó humort."[6]

De olyan ellenségekkel, mint Jędrychowski és a Harcoló Ifjúság Szövetsége, a szervezet nem maradhatott fenn sokáig. 1949-ben a kommunista hatóságok az YMCA-t „a burzsoá fasizmus eszközének" nyilvánították, és feloszlatták. A kommunista ifjúsági aktivisták bizarr, orwelli dühükben kalapácsokkal érkeztek a klubba, és összetörték az összes dzsesszlemezt. Az épületet valami Katonabarátok Ligája nevű szervezetnek adták át. A lakókat zaklatni kezdték, eleinte kora hajnali zajongással, később a víz elzárásával és áramszünetekkel, hogy rávegyék őket az elköltözésre. Végül az ifjú kommunisták mindenkinek a holmiját kidobálták az épületek ablakain, és kicipelték az ágyakat.

Még így sem ment el mindenki, főleg, mert nem volt hova menniük. Tyrmand maradt. Új lakók jöttek, néha feleséggel, gyerekekkel együtt. 1954-re zajos és koszos lett a hely, száradó ruhák lógtak a folyosókon, és ételszag terjengett mindenütt. Egész családok éltek a csöppnyi szobákban. Az épület egy „párizsi nyomornegyedre" kezdett hasonlítani, írta Tyrmand. „A régi YMCA vidám kényelme már csak távoli emlék volt egy idilli őstörténetből."[7]

A Polska YMCA újjászervezése a háború utáni években klasszikus példája annak, amit manapság „civil társadalomnak" nevezünk: azé a jelenségé, amelyet a múltban sok különböző néven emlegettek.[8] A 18. században Edmund Burke csodálattal írta a „kis osztagokról", azokról a kis szervezetekről, amelyekből meggyőződése szerint a közszellem táplálkozott (és amiket szerinte a francia forradalom pusztulással fenyegetett). A 19. században Alexis de Tocqueville hasonló lelkesedéssel írt a „társulásokról", melyeket „szakadatlanul hoznak létre a legkülönbözőbb korú, anyagi helyzetű és beállítottságú amerikaiak". Úgy gondolta, hogy ezek segítenek megakadályozni a diktatúra kialakulását: „Ha az emberek civilizáltak akarnak maradni, vagy azzá akarnak válni, akkor növekednie és finomodnia kell a társulás művészetének." Nem olyan régen pedig Robert Putnam politikatudós „társadalmi tőkének" nevezte el ugyanezt a jelenséget, és arra jutott, hogy az ön-

kéntes szövetségek alkotják a magját annak, amit „társadalmi közösségnek" nevezünk.

1945-re a bolsevikok is kialakították egy elméletet a civil társadalomról, csakhogy ez teljességgel negatív volt. Burke-kel, Tocqueville-lel és a saját orosz gondolkodóikkal szemben ők úgy gondolták, a történész Stuart Finkel szavaival, hogy „a közszférának egy szocialista társadalomban egységesnek és egyöntetűnek kell lennie". Elvetették a nyílt vita „burzsoá" elképzelését, és gyűlölték a független társulásokat, a szakszervezeteket, a céhes szövetségek minden fajtáját, mint amelyek „szeparatista" vagy „kasztszellemű" megosztást hoznak létre a társadalomban. Ami pedig a burzsoá pártokat illeti, azok értelmetlenek. (Ahogy Lenin írta, „a pártok nevét, Európában és Oroszországban egyaránt, gyakran tisztán csak reklámcélokból választják, a »pártprogramokat« pedig többnyire kizárólag azzal a céllal írják, hogy becsapják az embereket".)[9] Törvényes formában csak olyan szervezetek működését engedélyezték, amelyek ténylegesen a kommunista párt függelékei voltak. Még a tökéletesen apolitikus szervezeteket is be kellett tiltani: a forradalom győzelme előtt nem létezhetett olyasmi, hogy apolitikus szervezet. Mindennek volt politikai tartalma, ha nem nyíltan, akkor titokban.

Ebből a feltételezésből az is következett, hogy semmilyen szervezett csoport nem áll gyanú fölött. Egy olyan társulás, amely a bevallása szerint csak a futballal vagy a sakkal foglalkozik, nagyon könnyen lehet az álcája valami sokkal veszélyesebbnek. Dmitrij Lihacsov szentpétervári akadémikust – aki később Oroszország egyik leghíresebb irodalomkritikusa lett – 1928-ban azért tartóztatták le, mert egy olyan filozófiai vitakörbe tartozott, melynek tagjai ógörög nyelven köszöntötték egymást. A börtönben Lihacsov többek között megismerkedett a petrográdi cserkészek vezetőjével – később aztán Kelet-Európában is roppant gyanúsnak tekintették a cserkészmozgalmat.[10]

A civil társadalommal szembeni mélységes gyanakvás a bolsevik gondolkodás egyik központi eleme, s ez általában nem kap elég figyelmet. Finkel rámutat, hogy még akkor is, amikor a szovjet vezetés a vállalkozási szabadság kiszélesítésével kísérletezett az 1920-as években (a NEP, azaz Lenin „új gazdaságpolitikája" idején), ugyanolyan tempóban folyt tovább az irodalmi, filozófiai és szellemi társulások módszeres felszámolása.[11] A szabad kereskedelmi vállalkozást még az ortodox marxisták is jobban elfogadták, mint a szabad társulást, beleértve a politikamentes sportklubok vagy kulturális csoportok szervezését is. Így volt ez Lenin, Sztálin, Hruscsov és Brezsnyev uralma alatt is. Bár sok minden más megváltozott, a civil társadalom üldözése Sztálin halála után is folytatódott, egészen a hetvenes, sőt a nyolcvanas évekig.

A kelet-európai kommunisták örökölték ezt a paranoiát, vagy azért, mert látták és elsajátították a Szovjetunióban tett számos látogatásuk során, vagy mert a munkatársaik a titkosrendőrségnél magukba szívták a kiképzésük alatt, vagy, néhány esetben, azért, mert az országukban lévő szovjet tábornokok és nagykövetek a háború után nyíltan erre utasították őket. Egyes esetekben a kelet-európai szovjet hatóságok közvetlenül kiadták az ukázt a helyi kommunistáknak, hogy tiltsanak be bizonyos szervezeteket vagy szervezettípusokat.

Akárcsak a forradalom utáni Oroszországban, a civil aktivisták politikai üldözése Kelet-Európában is megelőzte a tényleges politikusokét, sőt más szovjet vagy kommunista célokhoz képest is elsőbbséget élvezett. Már 1945 és 1948 között is, amikor elméletileg még szabad választások voltak Magyarországon, és Lengyelországban még törvényesen működhetett egy ellenzéki párt, a civil társulások bizonyos fajtái már veszélybe kerültek. Németországban a szovjet parancsnokok a megszállás utáni első hónapokban nem próbálták betiltani a vallási szertartásokat, de gyakran erőteljesen tiltakoztak az egyházi csoportok találkozói, a vallási estek, sőt még az olyan szervezett vallási és jótékonysági társulások miatt is, amelyek nem templomokban, hanem éttermekben vagy más nyilvános helyeken tartották az összejöveteleiket.[12] Marx meggyőződése ellenére, hogy „az alap határozza meg a felépítményt" – vagyis a gazdaság határozza meg a politikát és a kultúrát –, a civil társadalom elleni támadások Kelet-Európában is megelőzték a legradikálisabb gazdasági reformokat. Bár az időzítés nem pontosan ugyanaz volt a szovjetek által megszállt minden európai nemzet esetében, a folyamat nagyon hasonlóan zajlott le. Sok helyen a szabad vállalkozás még törvényes volt, amikor egy katolikus ifjúsági csoporthoz tartozni már törvényellenes.

Hogy milyen fontos volt a civil társadalom szétzúzása az új kommunista pártok számára, azt legvilágosabban az ifjúsági mozgalmak példáján láthatjuk, talán azért, mert a kommunisták a fiatalságot tartották a legfontosabb társadalmi csoportnak. Ennek részben az az oka, hogy fasiszta ellenségeik is fontosnak tartották a fiatalokat, és nagy sikereket értek el a megszervezésükben. Ernst Thälmann, a német kommunista párt vezetője már 1932-ben arra szólította fel az elvtársait, hogy „fordítsunk nagyobb figyelmet a sportra, a fegyelemre, a bajtársiasság kialakítására, a cserkészjátékokra és a felvonulásokra", úgy, ahogyan azt a nácik teszik. „Miért nem használjuk ki a fiatal munkástömegek romantikus-forradalmi érzéseit? Miért vagyunk olyan szárazak és unalmasak... Olyan mágnesként kell működnünk, amely vonzza a proletár ifjúságot..."[13]

Ez az ifjúságmánia egyúttal az emberi lények átalakíthatóságába vetett mély hitet is tükrözte, amely az 1940-es években áthatotta a kommunista köröket (sőt az egész európai baloldalt). Sztálinnak a genetikával szembeni híres ellenérzése pontosan abból a meggyőződéséből fakadt, hogy propagandával és kommunista neveléssel örökre meg lehet változtatni az emberi jellemet. Olyan áltudósokat emelt piedesztálra, mint Trofim Liszenko, a genetika bősz ellensége, aki azt tanította, hogy a szerzett tulajdonságok örökíthetők, és aki meghamisította a kísérleti eredményeit, hogy ezt bebizonyítsa. A Szovjetunióban, amíg Sztálin életben volt, minden olyan tudós, akinek a munkája cáfolta Liszenko elméleteit, az üldöztetést kockáztatta.[14] Sztálin érvelése világos volt: ha a fiatalokat képes formálni és alakítani a nevelés és a propaganda, és ha aztán át tudják örökíteni a tanult viselkedési formákat a gyerekeiknek, akkor lehetséges az „új" kommunista embertípus – a *Homo sovieticus* – megteremtése (melyről majd később lesz még szó).

A Polska YMCA csak egy volt a számos ifjúsági csoport közül, melyek újból kidugták fejüket a háborús romok alól. A televízió és a közösségi médiumok előtti korban, akkor, amikor sokan nem jutottak hozzá rádióhoz, újságokhoz, könyvekhez, zenéhez és színházhoz, az ifjúsági csoportok olyan fontos szerepet játszottak a tizen- és huszonévesek életében, amit manapság nehéz elképzelni. Bulikat, koncerteket, sátorozásokat, klubokat, sporteseményeket és olyan vitacsoportokat szerveztek, amiket sehol máshol nem lehetett megtalálni.

Németországban meg különösen nagy űrt hagyott maga után a Hitlerjugendnek és leányágazatának, a Német Lányok Szövetségének eltűnése. Egészen a háború végéig Németországban a fiataloknak majdnem a fele vett részt a Hitlerjugend, illetve a leányszervezet gyűlésein esténként. A legtöbben gyakran a nyarat és a hétvégeket az általuk szervezett táborokban töltötték. Bár ezek a szervezetek mostanra tökéletesen elvesztették hitelüket, korábban igazi igényeket elégítettek ki, és amint megszűntek a harcok, a náci ifjúsági csoportok volt tagjai és ellenfelei azonnal, spontán módon kezdtek antifasiszta szervezeteket létrehozni a városokban Kelet- és Nyugat-Németországban egyaránt.

Ezek az első csoportok németek voltak, nem szovjetek, és maguk a fiatalok szervezték őket. Körülöttük a felnőttek még nem ocsúdtak fel a tragédiából. Minden ötödik iskolás gyerek elveszítette az apját. Minden tizediknek hadifogoly volt az apja. Valakinek el kellett kezdenie a társadalom újjászervezését, és a felnőtt hatóságok hiányában néhány nagyon energikus fiatal vállalta magára ezt a szerepet. Neuköllnben, egy nyugat-berlini kerületben a május 8-án, egy nappal a kapituláció előtt létrehozott antifasiszta ifjúsági szervezetnek május 20-ra hatszáz tagja volt, és már megszervezett öt árvaotthont, és megtisztított a romoktól két sportpályát. Május 23-án a csoport előadást rendezett a neuköllni színházban, amelyen a vegyes közönség mellett szovjet tisztek is részt vettek.[15]

Wolfgang Leonhard, aki addigra Berlinbe érkezett Walter Ulbricht repülőgépén, találkozott a neuköllni csoport néhány tagjával. Ők voltak az első nem szovjet politikai aktivisták, akikkel valaha beszélgetett. „Az ember érezte az egészséges realizmussal párosuló őszinte lelkesedést. Anélkül, hogy utasításokra vártak volna, a csoport tagjai azonnal felismerték, hogy először is az élelmiszer- és vízellátást kell megszervezni, hogy enyhítsék a lakosság legsürgősebb szükségleteit." Egyebek mellett csodálta azt is, hogy milyen hatékonyan, tárgyilagosan tárgyaltak. „Többet sikerült elérnünk fél óra alatt, mint azokon a végtelen gyűléseken, amikhez Oroszországban hozzászoktam."[16] Hasonló csoportok kezdték megszervezni az élelmiszer-ellátást és a romeltakarítást egész Berlinben, amely teljesen szovjet ellenőrzés alatt állt a fegyverletétel utáni két hónapban. A nyugati szövetségesek csak júliusban érkeztek meg, és csak akkor osztották fel a várost megszállási övezetekre. Addigra a berlini városvezetés becslése szerint tízezer fiatal csatlakozott a spontán módon létrejött antifasiszta csoportokhoz.[17]

De szinte azon nyomban, hogy megalakultak, ezek a csoportok magukra vonták a németországi szovjet hatóságok figyelmét és gyanakvását. Július 31-én a szovjet katonai vezetés közreadott egy nyilatkozatot, amelyben „engedélyezte" antifasiszta csoportok alakítását a városvezetés irányítása alatt, de csak „hivatalos kérelem alapján". Magyarán, betiltottak minden olyan ifjúsági szervezetet, szövetséget, sportklubot – még a szocialista csoportokat is –, amelyek nem rendelkeztek hivatalos engedéllyel. Egy másik nyilatkozatban egyúttal elrendelték, hogy minden ifjúsági csoportnak a Szovjetunióval való „barátságot" kell elősegítenie. Három hónapnyi spontán működés után ezek az önszerveződéssel létrejött csoportok máris állami ellenőrzés alá kerültek.

Leonhard, aki életében ekkor találkozott először a spontán civil társadalom megnyilvánulásával, egyike volt azoknak, akiket megbíztak a lerombolásával. Nem sokkal a Berlinbe való hazatérésük után Ulbricht felhívta a figyelmét „az antifasiszta bizottságokra, náciellenes csoportokra, szocialista irodákra és nemzeti bizottságokra meg effélékre", amelyek engedély nélkül kezdtek szaporodni. Leonhard azt írja, hogy először tetszett neki Ulbricht élénk érdeklődése az ilyen csoportok iránt, miután óriási hatással volt rá a neuköllni antifasisztákkal való találkozása. „Biztosra vettem, hogy Ulbricht

azzal akar megbízni, hogy lépjünk kapcsolatba velük, és támogassuk őket." Tévedett. Ezeket a bizottságokat, mondta neki Ulbricht, mindet nácik hozták létre. A legtöbb csak fedőszervezet. Az a céljuk vele, magyarázta Leonhardnak, hogy megakadályozzák az igazi demokrácia kifejlődését. Kiadta hát a parancsot: „Fel kell oszlatni őket, azonnal..." Leonhard „nehéz szívvel" beleegyezett, hogy végrehajtja a feladatot. Csak később értette meg, hogy miért volt erre szükség:

> A sztálinizmus számára lehetetlen volt, hogy megengedje antifasiszta, szocialista vagy kommunista szervezetek független kezdeményezés nyomán, alulról történő létrehozását, mert ez azzal a folyamatos veszéllyel járt volna, hogy az ilyen szervezetek kibújnak az ellenőrzése alól, és megpróbálnak ellenállni a fentről adott utasításoknak... Ez volt az apparátus első győzelme Németország antifasiszta, balos hajlamú rétegeinek független mozgolódása fölött.[18]

Ulbricht és szovjet partnerei nem akartak spontán bizottságokat, azt viszont akarták, hogy a fiatalok csatlakozzanak a szentesített csoportokhoz, amiket annak rendje és módja szerint regisztrálnak a szovjet hatóságok. Mivel Németországot „burzsoá" demokráciának tekintették, és még engedélyezték nem kommunista politikai pártok működését, engedték egyes nem kommunista ifjúsági csoportok regisztrálását is, feltéve, hogy azok alávetik magukat a teljes ellenőrzésnek. Júliusban engedélyezték a jobbközép kereszténydemokratáknak, hogy bejegyezzék pártjuk hivatalos „ifjúsági tagozatát". 1946-ban a szovjet hatóságok rendelkezéseket fogalmaztak meg arról, milyen formában engedélyezhető egyes művészeti és kulturális csoportok létrehozása.[19]

A kommunista párt szintén létrehozta a maga ifjúsági tagozatát, optimistán feltételezve, hogy sok német fiatal akar majd csatlakozni hozzá. De ez nem történt meg, legalábbis a vártnál jóval kevesebben csatlakoztak. Egy jelentésében, amelyet 1945 októberében írt a vezetésnek, a fiatal, vagy legalábbis viszonylag fiatal, harminchárom éves Erich Honecker – aki addigra már a szűk vezető réteghez tartozott, miután Ulbrichttal együtt hazaérkezett Moszkvából az első repülőgépen – arról tájékoztatta feletteseit, hogy lassan halad a dolog. Aggodalmasan megjegyezte, hogy a német fiatalok „a politikát a volt náci párt tevékenységével azonosítják", és sokan közülük „individuális megoldást keresnek a problémáikra", vagy „átadják magukat az örömök hajszolásának és a feketepiaci üzletelésnek".[20]

Mások is úgy találták, hogy a német fiatalok nem foglalkoznak kellő mértékben a politikával. Robert Bialek – aki addigra otthagyta Breslaut, és időlegesen túltette magát a kiábrándultságán, miután szovjet katonák megerőszakolták a feleségét – szintén arra panaszkodott, hogy a német fiatalok még mindig a nácik nyelvezetét használva gondolkodnak és beszélnek. Bialeket kinevezték a kommunista párt ifjúsági tagozata vezetőjének Szászországban, s ő amellett szállt síkra, hogy vegyenek be volt hitlerjugendistákat is az új szervezetbe, ezzel is szélesítve vonzerejét. Ezek Németország természetes vezetői voltak, jelentette ki: „Elzavarhatjuk a hitlerista ifjúsági szervezet volt vezetőit, de még Zsukov marsall parancsára sem tudjuk megsemmisíteni a tekintélyt, amit ezek a vezetők kivívtak maguknak."[21]

Míg azonban a kommunista ifjúsági csoportok sorvadoztak, más, főként keresztény csoportok energiája és vonzereje láthatóan növekedett. A nácik utáni Németország morális pusztaságában az egyház szellemi és erkölcsi oázisnak tetszett. Ernst Benda, akiből később jogtudós lett, majd pedig Nyugat-Németország alkotmánybíróságának elnöke, éppen azért csatlakozott ekkoriban a kereszténydemokraták ifjúsági tagozatához Kelet-Berlinben, mert úgy látta, hogy „egyszerű igazságokra" épül a doktrínájuk: „Légy mindenestül becsületes, ne hazudj, légy megértő a politikai ellenfeleiddel szemben, légy igazságos – azaz szállj síkra a társadalmi igazságosságért."[22]

Manfred Klein, egy fiatalember, akit a kommunista párt szorgosan környékezett, amíg egy szovjet fogolytáborban volt, szintén visszasodródott az egyházhoz 1945 őszén. Mikor a háború után visszatért Berlinbe, először segített Honeckernek megszervezni a kommunista ifjúsági mozgalmat, de hamarosan kényelmetlenül kezdte érezni magát. „Még csak húszévesek voltunk, és igencsak tehetetlenül láttuk, mennyire zárt ez a rendszer, és nem tudtunk mit kezdeni a látszólag tökéletes és megcáfolhatatlan logikájával – írta a memoárjában –; miután katolikus hitben nőttem fel, és katolikus ifjúsági szervezetben dolgoztam korábban, még sok fenntartásom volt." Végül csatlakozott a Kereszténydemokrata Párt ifjúsági csoportjához. Ez felbőszítette volt kommunista munkatársait, amíg rá nem jöttek, hogy a hasznukra lehet. „Okosabb vagy, mint amilyennek gondoltalak", mondta neki Honecker nagy mosollyal. A szovjet elvtársak is jóváhagyták a döntését: azt várták tőle, hogy az ügynökük lesz a kereszténydemokrata körökben, és nekik fog dolgozni.[23]

1945 decemberére a fiatal kommunisták rájöttek, hogy meg kell változtatniuk a taktikájukat. Nem tudták olyan számban magukhoz vonzani a

fiatalokat, mint más pártok ifjúsági csoportjai, ezért eldöntötték, hogy megváltoztatják a játékszabályokat. Honecker megkérte Bialeket, hogy kezdjen el titokban szervezni egy „spontán" népi mozgalmat a német ifjúsági mozgalom „egyesítése" céljából. A német ifjúsági csoportok egy szervezet alatt való egyesítését Szászországban kellett kezdeni, petíciókkal, gyűlésekkel és beszédekkel. Az ifjúsági vezetők emellett leveleket írtak a szovjet hatóságoknak egy egységes, pártoktól független ifjúsági mozgalom létrehozása érdekében. Úgy tervezték, hogy miután a szovjet katonai vezetők jóváhagyják ezt a tervet, a „burzsoá" ifjúsági vezetőknek nem lesz más választásuk, mint hogy ők is csatlakozzanak: így aztán a fiatalok mind ehhez az új csoporthoz tartoznak majd, és a fiatal kommunisták viszonylagos gyengesége nem lesz olyan szembetűnő.[24]

Ez az elképzelés a kudarcból született: mivel a kommunista párt nem tudott versengeni a fiatalokért, a vezetői úgy döntöttek, hogy kiiktatják a versenyt. A terv, amely eredetileg német volt – és feltehetően Honecker ötlete –, gyorsan elnyerte a szovjet parancsnokok tetszését. 1946 januárjában Wilhelm Pieck, aki akkoriban a párt Központi Bizottságának elnöke volt, feljegyzést készített egy megbeszélésről, melyet Karlshorstban, a szovjetek berlini főhadiszállásán tartottak: „Az egyesített antifasiszta ifjúsági szervezet létrehozásáról: egyetértés, de döntés Moszkvában." Ulbricht így aztán fel is hozta a témát a következő moszkvai látogatásán, és február elején Moszkva engedélyével tért vissza. Így született meg a Szabad Német Ifjúság (Freie Deutsche Jugend vagy FDJ) nevű szervezet.

Bialek „spontán" kezdeményezése meglepte a többi ifjúsági vezetőt. A téma megvitatására összehívott gyűlésen Honecker azt állította, hogy „sok" csoport követeli az egyesült, szabad német ifjúsági mozgalom létrehozását. Amikor a kereszténydemokrata és a szociáldemokrata ifjúsági vezetők azt mondták, hogy ők ilyen követelésekről nem hallottak, megmutattak nekik néhány kosarat, amikben több száz levél volt. „A meglepetés volt a siker kulcsa – emlékezett vissza Klein. – Nem számítottunk ilyen javaslatra." Aztán megszervezték az alapító kongresszust, és mindenféle fiatalok – kereszténydemokraták, szociáldemokraták, kommunisták – egyeztek bele, hogy részt vesznek rajta. Kellő óvatossággal ugyan, de katolikus és lutheránus ifjúsági vezetők is jelezték részvételi szándékukat. Klein beszélt a gyűlésről Jakob Kaiserrel, a berlini kereszténydemokraták vezetőjével, aki jóváhagyta a részvételét, de azt tanácsolta, hogy legyen óvatos. „Egyikünk sem tudja, hogy ez mennyi ideig fog működni."[25]

Az első gyűlés, melyet Brandenburgban tartottak 1946 áprilisában, optimista hangvételben kezdődött. Először is énekeltek (a „Szabad fiatalok balladájá"-t), majd egyhangúlag megválasztották az elnökséget, amelynek tagja lett Klein, Honecker és Bialek is. Több üdvözlőbeszéd hangzott el. Szergej Tyulpanov tábornok, a szovjet megszálló erők kulturális komisszárja azt mondta a fiataloknak, hogy „Hitler ideológiája mély nyomokat hagyott a német fiatalság tudatában", és némiképp leereszkedően megdicsérte a teremben lévőket, amiért ők kinőttek belőle: „Tudjuk, milyen keményen dolgoztak azért, hogy mindettől megtisztítsák magukat."[26] Az üdvözlőbeszédeket újabb beszédek követték: a fiatalság vívmányairól, a lányok részvételének fontosságáról, az ipar államosításának szükségességéről, a Nyugat álnokságáról. A felszólalók közül sokan „elvtársaknak" szólították meg a hallgatóságot. Egy vagy két katolikus képviselő is szólásra emelkedett. Igen, egyesülni akarunk, mondta az egyik, „egyesülni a Németország iránti szeretetben".[27]

Bár a teremben békés volt a hangulat, a folyosókon már nem annyira, a harmadik napra pedig egészen paprikás lett a légkör. Aznap reggel néhányan a radikálisabb kommunista küldöttek közül gyűlést tartottak az egyik kisebb teremben, és egyikük panaszkodni kezdett az egyházi csoportok vezetőire. Az volt a véleménye, hogy ki kellene zárni őket. Bialek azt felelte, hogy nem kell izgulni, a vallásos fiatalokat ellenőrzés alatt fogják tartani. „Napi tíz csapást mérünk majd az egyházakra, amíg padlóra nem kerülnek. Ha aztán újból szükségünk lesz rájuk, kicsit megsimogatjuk őket, hogy behegedjenek a sebeik."[28]

Balszerencséjükre az egyik katolikus ifjúsági vezető kihallgatta ezt a kis beszédet, jegyzeteket készített az egész beszélgetésről, és jelentést tett a társainak. Klein és több más katolikus vezető kijelentette, hogy nem hajlandók csatlakozni az új szervezethez. Erre kiabálás kezdődött, majd egy szovjet tiszt ragadta magához a szót. Bejlin őrnagy megígérte a katolikusoknak, hogy valamilyen szintű autonómiát fognak élvezni a szervezeten belül, mire beleegyeztek, hogy maradnak: 1946-ban a szovjet megszállók még ügyeltek rá, hogy a megszállási övezetük fenntartsa a demokrácia és a sokszínűség látszatát.

De ez nem tartott sokáig. Végül a kongresszus hatvankét személyt választott az új szervezet központi bizottságába, s közülük több mint ötvenen voltak kommunisták vagy szocialisták. Emellett a kommunisták minden fontos állást maguknak juttattak. Honecker, egy vakbuzgó kommunista lett a Szabad Német Ifjúság vezetője, s az is maradt jóval azután is, hogy őt magát már semmiképpen sem lehetett volna fiatalnak mondani (csak 1955-ben, negyvenhárom éves korában mondott le erről a pozícióról). Gyorsan létrehozták a Szabad Német Ifjúság kiképző iskoláját Bogensee-ben. Klein visz-

szaemlékezései szerint „itt nagyon gyorsan kiderültek Honeckerék igazi szándékai... a fiúkat és lányokat marxista–leninista–sztálinista ideológiára tanították, és precíz utasításokat kaptak arra vonatkozóan, mit kell tenniük, hogy segítsenek győzelemre vinni a szocializmust az üzemekben és az egész országban".[29]

A szovjet elvtársak szándékai is világosabbak lettek. 1946 augusztusában a szászországi hatóságok riadót fújtak, látva, hogy a helyi egyházak saját programokat és nyári táborokat szerveznek a fiatalok számára. A szovjet csapatok azonnal a segítségükre siettek. Katonák vonultak az erdőbe, és ahogy egy akkori jelentés fogalmazott, „hazavitték a gyerekeket".[30] Októberben baljós áramkimaradások zavartak meg egy nagy kereszténydemokrata ifjúsági gyűlést Nyugat-Berlinben. Minden jelenlévő tudta, hogy egész Berlinben egy olyan erőmű szolgáltatja az elektromosságot, amely a város szovjetek által ellenőrzött felében van. Dacos hangulatban, gyertyafényben folytatták a nagygyűlést.[31]

Más csoportokat egyszerűen feloszlattak. 1946 tavaszán a szovjet hatóságok értesültek róla, hogy egy regisztrálatlan hittérítő ifjúsági csoport működik Szászországban Keresztény Törekvés (Entschieden für Christus) néven. Biblia-órákat és közös imádságokat tartanak. „Ez megmutatta, hogy a német szervezetek ellenőrzése még gyenge lábakon áll", jelentették ki a szászországi hatóságok, és azonnal betiltották a szervezetet.[32] Egy másik csoport, amely Lipcsében létrehozta a Szabad Német Ifjúság „független" sejtjét, hasonló sorsra jutott. Bár a vezetőik azzal érveltek, hogy tagjaik intellektuálisabb érdeklődésűek, mint a Szabad Német Ifjúság főszervezetét alkotó „munkásfiatalok", s ezért külön szervezetre van szükségük, azonnal feloszlatták őket is.[33] Egy szovjet jelentés arra panaszkodott, hogy sok vallási alapokon álló csoport „messze a vallás keretein kívül is folytat tevékenységet", és „kulturális-politikai munkát végez az ifjúság köreiben", amit az egyházi ifjúsági csoportok természetesen mindig is megtettek.

1946 telén a karlshorsti szovjet hatóságok tájékoztatták a vadonatúj német kulturális adminisztrációt – mely a szovjet politika megvalósítására létrehozott német hivatalszervezet része volt –, hogy mindenfajta művészi vagy kulturális csoport, akár gyerekek, akár fiatalok, akár felnőttek körében végzi tevékenységét, illegálisnak tekintendő mindaddig, amíg nem csatlakozik olyan „tömegszervezethez", mint a Szabad Német Ifjúság, a hivatalos szakszervezeti szövetség vagy a hivatalos kulturális szövetség, a Kulturbund: „Máskülönben nem lehet ellenőrizni őket." Egy német ellenőr, akit megbízták ekkoriban azzal, hogy tekintse át, mi a helyzet a „szövetségekkel", azt találta, hogy sok ilyen csoport nem kapcsolódik a tömegszervezetekhez. Különösen a független sakk-körök nagy száma borzasztotta el. Felszólította a szovjet és német kulturális hatóságokat, hogy számolják fel ezeket a csoportokat – sakk-köröket, sportklubokat, énekkarokat –, de ezt a feladatot csak 1948–49-re sikerült végrehajtani. Más apolitikus szervezeteket azonnal betiltottak. Szigorúan tilos volt például természetjáró csoportot szervezni, feltehetően azért, mert a Hitlerjugend különösen rajongott a túrázásért (jóllehet a Wandervogel, a híres német természetjáró és túramozgalom, mely a 19. század vége felé jött létre, valamikor nemcsak ősnáci, hanem balos eszmékkel is rokonszenvezett).[34]

Klein tovább dolgozott a rendszeren belül. Bár zavarta a helyzete, hogy ő a „díszkeresztény" a Szabad Német Ifjúságban, idejének jelentős részét arra fordította, hogy próbálta a többi díszkeresztényt közösen szavazó frakcióvá tömöríteni. Egyúttal szorgalmazta, hogy a Szabad Német Ifjúság maradjon nyitott mindenféle gondolkodású fiatalok előtt, de hiába. Majdnem pontosan egy évvel az alapítása után véget is ért ez a röpke szovjet–német kísérlet egy pártoktól független ifjúsági mozgalom létrehozására. 1947. március 13-án az NKVD letartóztatta Kleint, és még tizenöt más kereszténydemokrata ifjúsági vezetőt. Egy szovjet katonai törvényszék szovjet munkatáborban letöltendő szabadságvesztésre ítélte őket. Klein kilenc évet töltött a Gulagban.

1946. június 19-én a *Szabad Nép*, a magyar kommunista párt napilapja megdöbbentő hírről számolt be: Budapest egyik forgalmas terén, az Oktogonon megöltek egy orosz tisztet. A lövöldözés során egy másik orosz katona is meghalt, valamint egy nő, az újság szerint „egy magyar munkáslány". A *Szabad Nép* elmagyarázta, hogy a gyilkos, egy Pénzes István nevű fiatalember a Kalot nevű vidéki katolikus ifjúsági szervezet tagja volt, s ennélfogva „a magyar nép szabadságának és gazdasági újjászületésének ellensége". A nyomozók megtalálták elszenesedett testét a térre néző egyik padláson, és arra jutottak, hogy egy szélesebb összeesküvés tagja volt: „A földjüket vesztett, a magyar nép verejtékes munkáján élősködő árulók a békeszerződések küszöbén, a jó pénz megteremtésének előestéjén minden eszközt megragadnak arra, hogy lehetetlenné tegyék népünk számára az életet."[35]

Nagyon gyorsan más következtetéseket is levontak az „oktogoni gyilkosságokból". Másnap reggel a *Szabad Nép* teljes címoldalát betöltötte egy vezércikk „Ifjúság és demokrácia" címmel: „Elérkezett az ideje annak, hogy a félrenevelt és elvakított ifjúság kezéből kiverjük a puskát és a kézigránátot... A hétfői gyilkos merénylettel kapcsolatban a demokrácia jobbszárnya felé meg kell egész határozottan mondani: a fasiszta terrorbandák ellen küzdeni

nemzeti harc, nemzeti kötelesség."[36] A Vörös Hadsereg két katonájának másnapi temetése hasonlóan nagy figyelmet kapott az újságokban. A *Szabad Nép* szerint „százezrek" vettek részt a halott katonák gyászszertartásán. A magyar és szovjet tisztségviselők által vezetett gyászolók „Vesszenek a hazaárulók!" és „Pusztuljanak a fasiszta gyilkosok!" feliratú transzparenseket vittek. Egy vezércikk megismételte a felhívást, hogy szigorúbban kell bánni a félrevezetett fiatalokkal: „Szűnjön meg minden áskálódás, a demokratikus szabadságjogokkal visszaélő bomlasztó, reakciós kritika... Szűnjön meg a birtokait vesztett egyház egyes köreinek igyekezete, hogy gyilkolásra... neveli a rájuk bízott fiatalságot."[37]

Vlagyimir Szviridov altábornagy, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság nemrég érkezett elnöke is mondott temetési beszédet. Bár „a Vörös Hadsereg megadta a magyar népnek a teljes lehetőséget arra, hogy életét a demokrácia elve szerint építse", jelentette ki, „a reakciós erők veszett eb módjára elsősorban a magyar nép legerősebb védelmezőjére, a Vörös Hadseregre támadnak". Szviridov ostorozta a magyar politikusokat: „Itt, az önök országában... melyet önök a Szovjetunió barátjának neveznek, fasiszta gonosztevők orvul ölnek meg szovjet embereket. Itt, az önök országában golyóval fizetnek nekünk azért a vérért, amelyet a Vörös Hadsereg ontott."[38]

A színfalak mögött mindenki elismerte, hogy az oktogoni gyilkos igazi indítékai titokban maradtak (és azóta sem derült fény rájuk), ha egyáltalán gyilkos volt az illető. Nagy Ferenc kisgazda politikus, az akkori miniszterelnök visszaemlékezéseiben azt állította, hogy Pénzes nem a katolikus Kalotnak, hanem a szociáldemokraták ifjúsági csoportjának volt a tagja, és hogy féltékenységből hajtotta végre a tettét. A szovjet katona állítólag flörtölt a barátnőjével.[39] Egy másik akkori politikus úgy gondolta, hogy „egyszerű szerelmi háromszögről" volt szó, ami megmagyarázza, hogy a szegény egyetemista Pénzes miért követett el öngyilkosságot a tette után: hogyan élhetett volna tovább, miután megölte a nőt, akit szeretett? Egyes verziók szerint egyáltalán nem is volt gyilkos. A két orosz katona egyszerűen egymásra kezdett lövöldözni, Pénzest pedig titkosrendőrök ölték meg, és azért égették el a holttestét, mert meg akarták semmisíteni a bűncselekmény nyomát. Abban azonban lényegében mindenki egyetértett, hogy a nyomozás lassú volt, ügyetlen, és politikailag irányított.[40]

Végső soron nem számított, hogy mi történt igazából. Az oktogoni gyilkosságokkal – amelyek az orosz katonák meggyilkolásának szervezésével vádolt Kiss páter elítélését követték – azért vádolták a Kalotot, mert a Kalot sikeres volt. S ami még rosszabb, sokkal sikeresebb, mint a Madisz, a kommunista párt Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetsége, amellyel heves

konfliktusban volt már vagy másfél éve. A Kalot, a Katolikus Agrárifjúsági Legényegyesületek Országos Testülete tíz évvel korábban jött létre, mint a Madisz. 1935-ben alapította két tettre kész jezsuita atya, Nagy Töhötöm és Kerkai János, folytatta működését a háború alatt is, megőrizve a magyar falvakban a katolikus jellegét és tekintélyét azzal, hogy síkraszállt a földreformért, a parasztok oktatásáért és a szocializmus enyhe formájáért. A Kalotból hiányzott a Polska YMCA városi beágyazottsága vagy a németországi első antifasiszta csoportok dühödt szenvedélyessége. A háború alatti vezetői közül némelyeket antiszemitizmussal vádoltak.[41] A Kalot mindenesetre hiteles volt, a falusi emberek életének javításán munkálkodott, és mindig megőrzött annyi függetlenséget a korábbi önkényuralmi és fasiszta rezsimektől, hogy azok összeomlása után sem veszítette el hitelességét. És ami a legfőbb, népszerű volt. 1944 végén a Kalotnak félmillió tagja volt és négyezer-ötszáz helyi szervezete.

A Madisz ezzel szemben vadonatúj szervezet volt, Gerő Ernőnek, Rákosi Mátyás egyik legközelebbi munkatársának utasítására hozták létre. Gerő szándékai hasonlóak voltak, mint Honeckeréi Németországban: olyan szervezetet akart, amely „egyesíti a munkás-, paraszt- és diákifjúságot demokratikus irányelvek szerint". Egyúttal meg akarta akadályozni, hogy más politikai pártok létrehozzák a saját ifjúsági csoportjaikat.[42] Ez a terv szinte azonnal kudarcba fulladt. 1945 januárjában, Budapesten, a szervezet egyik első gyűlésén egy Madisz-vezető máris elpanaszolta, hogy „a Madiszt mindenki csak egy fedőszervezetnek" gondolja, mármint a kommunista párt fedőszervezetének. Biztatta az elvtársait, hogy harcoljanak ez ellen: „El kell mondanunk az embereknek, hogy jelenleg csak azért ilyen kommunista jellegű a szervezetünk, mert nem kommunisták még nem csatlakoznak hozzánk. Új tagokat kell toboroznunk az egyházi szervezetekből, a cserkészektől és a szociáldemokrata mozgalmakból..." A fiatalok csatlakozni fognak, ha megértetik velük, hogy milyen komoly választás előtt állnak: „Azok, akik nincsenek velünk, ellenünk vannak... és akik ellenünk vannak, azok fasiszták."[43]

Egy másik ifjúsági vezető, Hegedüs András azt szorgalmazta, hogy a Madisz finomabb módszerekkel próbálja megnyerni a fiatalokat. „A tömegeknek kultúrára van szükségük, és nekünk a kultúrán keresztül kell elkapnunk őket", mondta. „Ez a megfelelő pillanat, mert most még nincs mozi, és nincs, aki más kulturálódási lehetőségeket kínálna a fiataloknak. Később már nehezebb lesz." Hegedüst – aki rövid időre, 1956-ban Magyarország miniszterelnöke is lett – nem önmagában érdekelte a kultúra, „hanem azért, hogy azon keresztül nyerjenek meg új embereket a mozga-

lomnak... a romok eltakarítása ahhoz nem elég, az nem elég kellemes elfoglaltság".[44]

A Madisznak az első időkben voltak bizonyos sikerei, kivált Budapesten, és különösen azért, mert a Vörös Hadsereggel ápolt jó kapcsolatai nyomán a tagjai könnyebben jutottak élelemhez és olyan iratokhoz, amelyeknek köszönhetően nem fenyegette őket a deportálás. Ugyanakkor majdnem mindig kudarcot vallottak, amikor tömeggyűléseket próbáltak szervezni. Amikor januárban csak negyven ember jelent meg egy ilyen gyűlésen, a vezetés a „rossz propagandát" kárhoztatta.[45] Hat hónappal később, amikor a fiataloknak még mindig nemigen akaródzott Madisz-gyűlésekre járni, a vezetés, Rákosit visszhangozva, azt vetette fel, hogy nincs-e „túl sok zsidó" a szervezetben, különösen bizonyos kerületekben. Egyesek úgy érezték, hiba volt „megengedni, hogy cionisták velünk együtt meneteljenek" a május elsejei felvonuláson. Ez rossz benyomást keltett.[46]

Vidéken még nehezebb volt elfogadtatni bárkivel is a Madisz természetes vezető szerepét. A vidéki fiatalok körében nyilvánvalóan a Kalot volt a népszerűbb – olyannyira, hogy a Madisz egyszer még alkut is ajánlott neki: a Madisz fogja irányítani a Kalot kulturális és sportrendezvényeit, cserébe a Kalot önállóan szervezheti az egyházi és vallásos programokat. Nem meglepő módon a Kalot vezetői elutasították az ajánlatot.

Látva, hogy a Kalot és más fennálló ifjúsági szervezetek nem csatlakoznak a Madiszhoz, Magyarország más legális politikai pártjai, különösképpen a szociáldemokraták és a kisgazdák, elkezdték megszervezni a saját ifjúsági csoportjaikat. Az egyetemi és középiskolai diákok is létrehozták a saját szervezetüket Mefesz néven (Magyar Egyetemisták és Főiskolai Egyesületek Szövetsége). Ahogy gomba módra kezdtek szaporodni az ilyen csoportok, és világossá vált, hogy sem propaganda, sem meggyőzés hatására nem kívánnak egyesülni a Madisz égisze alatt, annak taktikája még agresszívebbé vált. Gyakoribbak lettek a fenyegetések. 1945 júniusában a Madisz vezetői levelet írtak a Kisgazdapárt ifjúsági csoportjának, követelve, hogy kérjenek engedélyt, mielőtt új kulturális szervezeteket hoznak létre. „Kérjük, tartsák magukat ehhez a szabályhoz a jövőben, mert ha nem, a lehető legradikálisabb eszközökhöz folyamodunk." (S az aláírás: „Demokratikus tisztelettel".)[47]

A Madisz tagjai, néha a helyi kommunista pártvezetők és a rendőrség segítségével, országszerte próbálták elkobozni a Kalot vagyonát, és megakadályozni, hogy megtartsák a gyűléseiket. A katolikus egyház huszonhét olyan esetet jegyzett fel, amikor a helyi hatóságok próbálták betiltani egy helyi Kalot-csoportot, nem is beszélve a legkülönfélébb zaklatásokról. A Kalot

azzal válaszolt ezekre a fenyegetésekre, hogy vezérelveket fogalmazott meg a vezetői számára: figyelmeztette őket, hogy ne próbáljanak túl nagy hévvel új tagokat toborozni, és ne helyezzenek túl nagy nyomást a meglévő tagjaikra. „Aki a tagok közül el akar menni, hagyják nyugodtan és megjegyzések nélkül távozni, aki be akar lépni, fogadják be szívesen és ne vegyék észre, ha a másik ifjúsági egyesület is erőlködik."[48]

Az ellenségesség így is egyre nagyobb lett. 1945 augusztusában a Madisz vezetői egymás közt már „a Kalot likvidálásának" tervéről beszélgettek. A Madisz újságjában egy sor cikk támadta a Kalotot, megkérdőjelezve annak háború alatti tevékenységét. Különösen azt hánytorgatták fel, hogy együttműködtek a két háború közt működő paramilitáris ifjúsági mozgalommal, a leventékkel. Ez utóbbiakat, bár a szervezet nem volt különösebbe ideologikus, a háború végén besorozták, hogy harcoljanak a Vörös Hadsereg ellen, és a vezetőjüket ekkoriban ítélték halálra. A Kalot egy „fehér könyvvel" válaszolt a vádakra: a katolikus egyház és a Kalot egyaránt szemben állt a leventemozgalommal; a titkosrendőrség azonban elkobozta a kinyomtatott példányokat arra hivatkozva, hogy a Kalot „szovjetellenes" érvekkel utasította vissza a vádakat.[49]

A Kalot vezetői közül egyesek, féltve tagjaik biztonságát, próbáltak kompromisszumokat kötni. 1946 januárjában Kerkai atya, a Kalot egyik alapítója megkért egy szovjet tisztviselőt, szervezzenek a Kalot vezetői számára egy utazást a Szovjetunióba, hogy „megismerhessék" a szovjet rendszert. Három hónappal később a Kalot – jóllehet az egyházi vezetők ellenezték ezt a lépését – csatlakozott egy másik új csoporthoz, a Magyar Nemzeti Ifjúsági Tanácshoz. Ezt is az ifjú kommunisták hozták létre, és olyan „ernyőszervezetnek" állította be magát, amelyet valóban mindenki elfogadhat.

Mindszenty József, aki nem sokkal korábban lett Magyarország hercegprímása, és lassanként elterjedt róla, hogy rendíthetetlen antikommunista, ellenezte a Kalot döntését, hogy csatlakozik ehhez az új szövetséghez. „Ön egy politikamentes mozgalmat a napi politikai mocsarába hajított", panaszkodott Kerkai atyának. Válaszul Kerkai rámutatott, hogy Magyarországnak meg kell tanulnia, hogyan tud hosszú időn át „a szovjet hatalom szomszédságában élni", így vagy úgy meg kell tehát találni a modus vivendit.[50] A Kalot másik vezetője, Nagy Töhötöm atya még Rómába is elutazott, hogy megszerezze a Vatikán támogatását ebben az ügyben Mindszentyvel szemben.[51]

Az oktogoni gyilkosságok után gyorsan világossá vált, hogy semmilyen modus vivendiről nem lehet szó. Július 2-án Szviridov altábornagy a Szövetséges Ellenőrző Bizottság ülésén nyíltan felszólított a „reakciós ifjúsági moz-

galmak" feloszlatására, mivel azok „fasiszta szellemben nevelik a tagjaikat". A moszkvai feletteseinek közben elpanaszolta, hogy Magyarországon „erősödnek a reakciós körök", a magyar kormánnyal pedig kurtán közölte, hogy tenniük kell valamit a „földalatti fasiszta szervezetekkel", amelyek menedékre leltek a törvényes politikai pártok és ifjúsági szervezetek mögött.

Rajk László, a kommunista belügyminiszter nem várta meg, hogy az egész kormány kifejezze egyetértését, azonnal felkarolta Szviridov ügyét. Július 18. és 23. között Rajk több mint ezerötszáz szervezetet tiltott be. Mindez messze túlment az ifjúsági csoportok betiltásán. Az első hullámban Rajk betiltotta egyebek között a Magyar Atlétikai Klubot (melyről a *Szabad Nép* azt írta: „a legmagasabb, hevesen antidemokratikus körök exkluzív sportegyesülése"), a Prohászka Köröket, azaz a Prohászka Ottokár püspök által létrehozott közösségi segélyszervezeteket, a Főiskolai Tanulók Szövetségét, néhány kereszténydemokrata szakszervezetet („amelyek a múltban sztrájktörői tevékenységükről híresültek el"), valamint egy Emericana Nagyrendje nevű szervezetet is, amely állítólag misztikus szertartásokat rendezett a Ku-Klux-Klan módjára. A következő hullámban Rajk betiltotta a Magyar Tengerészek Egyesületét, néhány helyi vadászklubot, a Háborús Veteránok Széchenyi Szövetségét és a Kereszténydemokrata Dohánymunkások Szövetségét. A betiltott csoportok között voltak szakmai szövetségek és céhek, amelyek az indoklás szerint „kapitalista érdekek szolgálatában álltak", és „reakciós" társadalmi szervezetek, katolikus és protestáns egyesületek, nem kommunista szakszervezetek, melyek állítólag „fasiszta" vagy külföldi érdekeket szolgáltak ki. Végül Rajk betiltotta a Kalot valamennyi helyi szervezetét is.[52]

A betiltás után a Kalot tagjai próbálták újjászervezni a csoportjaikat kommunista vezetés alatt, de soha semmilyen eredményt nem értek el. 1947-ben Nagy Töhötöm atya Argentínába menekült. 1949-ben a magyar titkosrendőrség letartóztatta Kerkai atyát, akit aztán munkatáborra ítéltek. Tíz évvel később, 1959-ben szabadult, félig vakon. Annyira beteg volt, hogy már nem kellett attól tartani, hogy „reakciós" szellemben fogja nevelni a fiatalokat.[53] 1950-ben az összes magyarországi ifjúsági szervezetet egyesülésre kényszerítették, s így megalakult a DISZ, a Dolgozó Ifjúság Szövetsége. Ezzel felszámolták a magyar ifjúság rengeteg rövidítésből álló kusza egyvelegét – s vele együtt a pluralizmust.

Idővel a civil társadalom elleni kommunista támadás jellege megváltozott – finomabb módszereket kezdtek alkalmazni. Hogy a maguk módján versenyezni tudjanak a tényleges civil társadalommal, a kommunista rendszerek létrehoztak valamiféle hivatalos pótlékokat, olyan szervezeteket, amelyek

helyenként függetlennek látszottak, de valójában az állam ellenőrzése alatt álltak.

Amellett igyekeztek tiltás helyett trükkökkel és aknamunkával lerombolni a civil társadalom legerősebb intézményeit: rendszerhű emberekre cserélték le a kulcsfontosságú vezetőket, vagy elszánt kommunista sejteket hoztak létre a lazább szervezeteken belül. Végül ezeket a módszereket alkalmazták az egyházakkal és a papsággal szemben is az egész régióban, sokkal később, az 1970-es és 1980-as években pedig a másként gondolkodókkal szemben is bevetették őket. De először a legdacosabb ifjúsági csoportok ellen próbálták ki őket, nevezetesen a lengyel cserkészmozgalommal és a magyar népi kollégiumokkal szemben.

A cserkészetnek meglepően mély gyökerei voltak Kelet-Európában, különösen azokban az országokban, amelyek határait újrarajzolták az első világháború után. Ezeknek az „új" államoknak – Lengyelországnak, Csehszlovákiának és Magyarországnak – a vezetői igyekeztek mindent megtenni azért, hogy a fiatalok vegyenek részt a nemzeti megújhodás és újjáépítés programjaiban. És erre megfelelőnek látszott Lord Baden-Powell modern cserkészmozgalma, amely olyan nagy hangsúlyt helyezett az egészség megőrzésére, a munkára és a közösség szolgálatára. A cserkészet, írta a mozgalom egyik lengyel híve egy 1924-es pamfletben, nemcsak meghatározta a „jellem" homályos fogalmát a lengyel fiatalok számára, hanem konkrét utat is mutatott, amellyel azt ki lehet fejleszteni.[54]

Lengyelországban a cserkészek új érzelmi és politikai jelentőségre is szert tettek a háború alatt. Miután 1939 szeptemberében a nácik megszállták az országot, a cserkészvezetők rendkívüli döntésre szánták el magukat: illegalitásba vonultak, és csatlakoztak az ellenálláshoz. „Szare Szeregi", azaz „Szürke Sereg" néven a cserkészek futárok, összekötő tisztek, rádiósok, ápolónővérek és végül partizán harcosok lettek a Honi Hadseregben. Tíz-tizenkét éves cserkészek is harcoltak és elestek a varsói felkelésben. Miután a felkelést eltiporták, és a Honi Hadsereget leverték, fiatal lányok és fiúk kerültek szovjet koncentrációs táborokba, gyakran még a rongyos szürke egyenruhájukat viselve.[55] „Ez egészen más cserkészmozgalom volt, mint a mostani, minket Lengyelország szellemében neveltek fel", írta egyikük.[56]

A földalatti Szürke Sereg a háború után a Honi Hadsereg egészével együtt feloszlott. A cserkészcsapatok azonban kezdtek nyíltan újjászerveződni a felszabadított területeken, már a háború vége előtt is, Białystokban és más keleti városokban. Amint Krakkó felszabadult, néhány jól ismert háború előtti cserkészvezető ott is elkezdett új csapatokat szervezni. A lublini ideiglenes kormányt nem tájékoztatták erről. Miért is tették volna? Senkit sem kellett

tájékoztatniuk a tevékenységükről a háború előtt sem. 1946 végére a mozgalomnak 237 749 tagja volt, fiúk és lányok vegyesen. Nagy volt a lelkesedés, emlékezett vissza egy akkori cserkész: „A cserkészet a függetlenség első hónapjaiban olyan volt, mint egy hatalmas bomba. A cserkészek és a vezetőik mintha a semmiből bukkantak volna elő. Minden este tábortüzek égtek és cserkészdalok zengtek számtalan udvarban. A fiatalok különösen lelkesek voltak, teli energiával."[57] Egy másik felidézett egy nyári cserkésztábort, amelyen 1946 júliusában vett részt:

> Emlékszem a hagyományos tábortűz varázsára és különleges hangulatára – a spontán kialakuló, eleven viták során az emberek a legegyszerűbb szavakat használva beszéltek arról, amit átéltek az előző években, meg a terveikről is, az élet értelméről, a barátságról... és amikor a haldokló tűz fénylő parazsa mellett összekulcsoltuk a kezünket a hagyományos cserkészimára, az arcunk komoly és elgondolkodó volt, de boldogság ragyogott rajta...[58]

A lengyel cserkészek eredetileg nem akartak politikával foglalkozni. A nemzeti újjáépítésnek ebben a pillanatában csak hasznos munkát kívántak végezni. Egy hajdani cserkészlány felidézte, hogy hét közben árvaotthonban dolgozott, hétvégeken pedig a csapatával a Mazuri-tavaknál lévő volt német területekre utaztak, hogy segítsenek iskolai könyvtárakat létrehozni, katalogizálják a történelmi emlékműveket és még a „nyelvváltozási bizottság" munkájában is részt vettek, amely akkor lengyelre fordította a német hely- és utcaneveket.[59] De a hivatalos rosszallás jelei szinte azonnal felbukkantak. 1944 végén és 1945 elején a lublini lengyel hatóságok felállítottak egy ideiglenes „cserkészeti tanácsot", hogy ellenőrizzék a mozgalom tevékenységét. Bár a tanács tagjai között volt néhány háború előtti cserkészvezető is, rögtön finoman módosították a cserkészesküt: a cserkészeknek eszerint most a „demokratikus Lengyelországot" kellett szolgálniuk, és kimaradt az esküből „Isten szolgálata". Létrehoztak ugyanakkor egy ernyőszervezetet, a Lengyel Cserkészek Szövetségét (Związek Harcerstwa Polskiego – ZHP), amelynek elvileg egyesítenie kellett az összes csapatot. Az volt a cél, hogy a spontán módon létrejövő csoportokat alávessék a kommunista adminisztrációnak, de ez nem működött.[60]

1945 végére már nyilvánvaló volt a feszültség a kormányhivatalok és az egyszerű cserkészcsapatok között: az előbbiek próbálták ellenőrizni és irányítani a mozgalmat (a cserkészesküt például újból módosították: a cserkészek ezentúl arra is megesküdtek, hogy „egy jobb világot" építenek), az utóbbiak pedig nem mindig tájékoztatták a varsói központú szövetséget a tevékenységükről. Számos jól ismert Szürke Sereg-vezető lépett be a mozgalom vezetésébe, és bár hivatalosan ők is megőrizték apolitikusságukat, történtek politikai tartalmú incidensek. Bydgoszczban a cserkészek, amikor egy 1945-ös felvonulásukon elhaladtak a helyi titkosrendőrségi központ mellett, egyszer csak döbbenten hallottak két lövést az ablakból. Két cserkész meghalt. Soha senkit sem ítéltek el a gyilkosságok miatt.[61] Szszecinben egy 1946-os ifjúsági nagygyűlésen a cserkészek és kommunisták közötti kiabálás verekedéssé fajult. Legalább két cserkészlányt csúnyán megvertek.[62] Országszerte számos cserkészt letartóztattak, miután részt vettek a tüntetéseken május 3-án, az alkotmány hagyományos ünnepén.

1947-ben a lengyel hatóságok többször is megfontolták, hogy ne tiltsák-e be teljesen a cserkészmozgalmat. A betiltással azonban, gondolták, csak azt érnék el, hogy fiatalok ezrei kötnek ki a földalatti mozgalomban, vagy a partizánok között az erdőkben.[63] Így aztán vártak. És végül ahhoz a taktikához folyamodtak, amely, mint már említettük, a kelet-európai kommunisták fegyvertárának bevett eszköze lett: belülről próbálták meg elpusztítani a szervezetet. A magyar kommunisták hasonló döntést hoztak nagyjából ugyanakkor a saját, hasonlóképpen problematikus cserkészmozgalmukról.

Akárcsak Magyarországon és Németországban, Lengyelországban is egyetlen szervezetté olvasztották össze az ifjúsági csoportokat. Erre 1948 februárjában került sor, és az új szervezet a Lengyel Ifjúsági Szövetség nevet kapta (Związek Młodzieży Polskiej – ZMP). Ezután a cserkészek jöttek sorra. A Művelődési Minisztérium nekiállt a mozgalom „átszervezésének", egyesítette a fiú- és lánycsapatokat, eltávolított számos idősebb vezetőt, és fiatalabb, tapasztalatlanabb, ideológiailag alakíthatóbb embereket rakott a helyükre. Ezeket a változtatásokat fokozatosan hajtották végre. Először leváltottak valakit a felső vezetésben; aztán az új ember kinevezte az új helyettesét; majd a helyettes kinevezett egy új regionális vezetőt – és így tovább. Az új országos cserkészvezetők elkezdték finoman megváltoztatni a cserkészmozgalom jellegét. A hagyományos tevékenységek mellett – túrázás, táborozás, túlélési gyakorlatok – a csapatoknak részt kellett venniük „az ország mindennapi életében". Elküldték őket fát ültetni, telefonkábeleket fektetni, óvodákban dolgozni. Ahogy egy tisztviselő megfogalmazta, abba az irányba terelték őket, hogy a Lengyel Szolgálat (Służba Polska) fiatalabb változata legyenek: ezek olyan képzetlen munkásokból álló brigádok voltak, amelyek egyik építkezésről a másikra mentek. Az is előfordult, hogy a cserkészeket gyárakban vagy üzemekben helyezték el, hogy tanuljanak ki egy mesterséget.[64]

A cserkészek már nem nemzedékeket összefogó szervezetet alkottak. Míg a múltban a lengyel cserkészcsapatokban voltak huszonöt-harminc éves felnőttek is, most a tizenhat éves cserkészeket máris átvezényelték a Lengyel Ifjúsági Szövetségbe, s így a cserkészet gyerekek időtöltésévé változott. Szervezetileg és pénzügyileg a cserkészek végül már nem önálló szervezetet alkottak, hanem a Lengyel Ifjúsági Szövetség tagozatát. Fő feladatuk pedig a gyerekek ideológiai nevelése lett. A gyakorlatban kinézetre is, tevékenységük szerint is egészen olyanok lettek, mint a szovjet úttörők. Még a fehér ingük és a vörös nyakkendőjük is ugyanolyan volt.[65] 1950-ben harmadszor is megváltoztatták a cserkészesküt. Az új változat szerint a cserkészek a népi Lengyelországnak tettek esküt, és megígérték, hogy „a béke és a népek közti barátság" ügyét fogják előmozdítani.

Maguk a cserkészek értették, hogy mi történik. Egy cserkészvezető így emlékezett vissza: „Hónapról hónapra új emberek szivárogtak be a cserkészmozgalomba. Volt egy Kosiński nevű, akiről azt mondták, hogy cserkészvezető. Annyira volt cserkészvezető, amennyire én balett-táncos. Igazából [titkosrendőrségi] tiszt volt. Szörnyű ember."[66] Azok, akiket mindez zavart, fokozatosan elhagyták a mozgalmat, és egyéb dolgokkal kezdtek foglalkozni. Akik túl fiatalok voltak ahhoz, hogy emlékezzenek rá, milyen volt ez a szervezet hajdan, nem panaszkodtak, a szüleik pedig nem szóltak semmit, mert azt akarták, hogy a gyerekeik alkalmazkodjanak a helyzethez, és ne kerüljenek bajba.

Azok, akik alternatív szervezeteket próbáltak létrehozni, nagy árat fizettek érte.[67] Egyes csoportok illegalitásba vonultak, fegyvereket szereztek – akkoriban még könnyen hozzájuk lehetett jutni –, és elkezdték kiképezni magukat a harcra. A titkosrendőrség 1947-ben Krotoszynban felderített egy ilyen csoportot. „Zawisza" volt a neve – egy olyan szót választottak, amely a lovagi hagyományokra utal. A tizennyolc éves vezetőjük öngyilkos lett a letartóztatás pillanatában. A többieket – voltak tizenöt éves gyerekek is köztük – letartóztatták és elítélték. Egy másik volt cserkészekből álló csoportot Radzyminskben „likvidáltak", szintén 1947-ben. A titkosrendőrség elküldte a cserkészszövetségi tagsági kártyájukat a művelődési miniszternek, figyelmeztetésképpen: ez történhet, ha a fiatalokat nem ellenőrzik szigorúan, gondosan és energikusan.[68] Szigorú büntetésre számíthattak azok is, akik nem fegyverrel próbáltak ellenállni. 1950-ben egy tizenhét éves lublini lány megkérte a régi cserkészcsapatának tagjait, hogy találkozzanak: csak hogy megvitassák a dolgokat, amikről az iskolában nem esik szó. Őt és hét barátját 1951-ben letartóztatták, és mindannyiukat kettőtől öt évig terjedő börtönbüntetésre ítélték: el kellett pusztítani mindent, ami autentikus cser-

készcsapat benyomását keltette, hogy az álcserkészek át tudják venni a hatalmat.[69]

Magyarországon a népi kollégiumok mozgalma talán még nagyobb kihívást jelentett a kommunisták számára, mint a cserkészmozgalom a lengyel elvtársaiknak. Míg a cserkészet a háború előtti patriotizmussal kapcsolódott össze, illetve a politikai spektrum „reakciós" (valójában centrista) szárnyával, a népi kollégiumok létrehozása kifejezetten népi, baloldali kezdeményezés volt. Az első népi kollégiumokat még a háború előtt alapította egy romantikus, reformhívő költőkből és írókból álló csoport. A céljuk parasztgyerekek kiművelése volt, és úgy képzelték, hogy a kollégiumok egyszerre lesznek iskolák, klubok és lakóhelyek a városokban tanuló falusi fiatalok számára. Nem hagyományos iskolák voltak, inkább valamiféle kibucszellemiség hatotta át őket: hangsúlyozták a közösségi életet, a demokratikus döntéshozatalt, fontos szerepet játszott életükben a népi tánc és az ének. Bár erőteljesen a szocializmus felé hajlottak, és vezető tagjaik közül jó páran csatlakoztak a kommunista párthoz a háború alatt, nem szovjet intézmények vagy valamiféle kommunista pártiskolák voltak.

A háború után a Györffy Kollégium alakult újjá elsőként, már 1945 júniusában, és az alapítói abban az illúzióban éltek, hogy mindent ugyanolyan szellemben folytathatnak. 1944 decemberében a háború előtti diákok és tanárok közül néhányan elkezdtek rendszeresen találkozni egy régi német nyelviskolában Budapest felszabadított részén, és azonnal nekiálltak megtervezni egy új tanmenetet. Az ideiglenes kormány biztatta őket, és amint lehetett, új épületet is adott a Györffynek, valamint egy kertet gyümölcsfákkal és egy nyaralót a Balatonon. A Györffy Kollégium vezetői azonban meg akarták őrizni a függetlenségüket. A megnyitás alkalmából tartott konferencián a kollégium háború előtti vezetője, Horváth Lajos felszólította az egybegyűlteket, akik közül sokan már a kommunista párt tagjai voltak: „A kollégium önállóságáért ma is dolgozni, harcolni kell, azt a pártokkal és az állammal szemben is meg kell védeni." Az ezt követő hónapokban ő és mások segítettek létrehozni a Nékoszt, a Népi Kollégiumok Országos Szövetségét, amely aztán több tucat hasonló intézményt épített ki országszerte.[70]

Valójában a Nékosz autonómiája kezdettől fogva kudarcra volt ítélve, mert sem a Györffynek, sem a többi kollégiumnak nem voltak saját pénzügyi forrásai. Az épületeiket az államtól kapták – kastélyokat, régi laktanyaépületeket, elkobzott villákat –, és a diákok állami ösztöndíjból éltek.[71] Az állami pénzzel együtt jött az állami befolyás, márpedig a kommunista vezetésnek mások voltak a céljai, mint a népi kollégiumok vezetőinek. A konfliktus eleinte nem tört felszínre. A vezető kommunisták a nyilvános felszó-

lalásaikban mindig támogatásukról biztosították a népi kollégiumokat. Mind Rajk László belügyminiszter, mind Révai József népművelési miniszter rendszeresen tartott előadásokat a kollégiumokban, és Rajk segített létrehozni a Petőfi Kollégiumot Budapesten. A diákok első nemzedéke el volt ragadtatva már csak attól is, hogy ott lehet. Jancsó Miklós, aki szintén „nékoszos" volt (a népi kollégiumok végzett diákjai közül még jó páran kötöttek ki a filmiparban), a népi kollégiumi mozgalom lelkesedését és szenvedélyét ábrázolta 1968-ban forgatott, *Fényes szelek* című filmjében.[72] A címet a Nékosz himnuszából vette:

Sej, a mi lobogónkat
fényes szelek fújják,
sej, az van arra írva:
éljen a szabadság!

Sej, szellők, fényes szellők
Fújjátok, fújjátok,
Holnapra megforgatjuk
Az egész világot!

Jancsótól aztán egy csapat egyetemista megkérdezte, miért írt olyan sok zenét a forgatókönyvbe, amelynek az első felében több az ének, mint a dialógus. Azt felelte, hogy ez tiszta realizmus volt: „Akkoriban, a háború után nagyon megszokott volt, hogy a fiatalok együtt énekeltek az utcán." Vitányi Iván, egy másik népi kollégista szintén úgy emlékezett vissza, hogy „mi, parasztfiúk és -lányok naphosszat énekeltünk".[73]

A lelkesedés részben abból fakadt, hogy ezeket az első diákokat eltöltötte a határtalan új lehetőségek érzése, miután a kollégiumok olyan fiataloknak tették lehetővé a tanulást, akiknek korábban arra semmilyen esélyük nem lett volna. Sokan közülük elsőként tanultak meg írni-olvasni a családjukból. 1948-ra a százötvennyolc népi kollégiumban 8298 fiatal tanult, akik közül 35–40 százalék falusi vagy parasztcsaládból jött, 18–25 százalék pedig a munkásosztályból. A többségük fiú volt, de a lányok közül néhányan aztán komoly karriert futottak be, több színésznő is kikerült közülük. Némelyik népi kollégiumban középiskolai érettségit lehetett szerezni, némelyikben tanítói diplomát, és néhány helyen főiskolai végzettséget is. A tananyag gyakran balos volt, de nem feltétlenül marxista. Az első évben a Györffy Kollégiumban az 1848-as forradalmakról és zenetörténetből tartottak szemináriumokat; tanították az angol, a francia, a német és az orosz nyelvet; s a diákok

tanulmányozták a „magyar realizmust" és a magyar ipar történetét. Ingyenes színházjegyeket is kaptak, s biztatták őket, hogy használják fel őket, és listákat állítottak össze nekik a könyvekről, amiket a szabad idejükben el kell olvasniuk.[74] Az egyik népi kollégium, a Vasvári Akadémia arra biztatta a diákokat, hogy fél évet külföldön tanuljanak.[75]

Ha békén hagyják őket, a népi kollégiumok megelégedtek volna azzal, hogy kinevelhetik a haladó értelmiség új nemzedékét. A magyar kommunista pártnak azonban ennél szűkebb célja volt. Úgy látták, a kollégiumok segíthetnek nekik megoldani kettőt a legégetőbb problémáik közül: népszerűséget szerezni vidéken, ahol egészen súlyos volt a helyzet e tekintetben, és párttagokat toborozni ugyanott. 1945 februárjában Gerő egy Rákosinak írt feljegyzésében rámutatott, hogy Magyarországon „hiány van káderekből, különösen vezetőkből". És hozzátette, „a legnagyobb problémát az jelenti, hogy sokan közülük zsidó származásúak". Jóllehet, mint már említettük, Gerő és Rákosi maguk is zsidók voltak, mindketten tartottak attól, hogy a magyar parasztok nem fogadják el a kommunista pártot, ha az „túlságosan zsidó". Úgy tűnt, a népi kollégiumok megoldást kínálnak erre: parasztfiatalokat képezhetnek ki arra, hogy „népi" kommunisták legyenek – a „népi" afféle eufemizmus volt a „nem zsidó"-ra –, s így „magyarosíthatják" a kommunista pártot.[76]

A kollégiumok átalakulása a vezetéssel kezdődött, amelyben kezdettől fogva akadtak kommunisták. Most ezek nekiálltak átvenni a hatalmat. Hegedüs András, aki szintén népi kollégista volt, s amellett a Madisz, a kommunisták által létrehozott ifjúsági mozgalom egyik alapítója, évekkel később egy interjúban elismerte, hogy a Györffy Kollégiumban létrehozott kommunista sejt „meglehetősen harcos" volt, és „bizonyos fokig terrorizálta a többieket". Egy másik, szintén párttag népi kollégista arról az „általános törvényről" beszélt, hogy „egy kis szervezett csoport rá tudja kényszeríteni az akaratát egy nagyobb, heterogén csoportra".[77] A kollégiumokban a kommunisták lassan átvették a demokratikus önkormányzati szervek irányítását. Ebből a befolyásos pozícióból egyre több politikai tartalommal töltötték meg a diákok életét. Megszervezték, hogy fellépjenek mint a földreform és a szövetkezetesítés támogatói, és részt vegyenek az 1945-ös, majd az 1947-es választások előtti kommunista tömeggyűléseken. A tananyag is egyre jobban követte a kommunista pártvonalat. 1946-ban a Györffy Kollégium felvételi kérdőívén a jelentkezőknek olyan kérdésekre is válaszolniuk kellett, amelyek egészen nyíltan bizonyos kommunista előítéleteket tartalmaztak: „Jobbak-e falud vallásos, templomba járó emberei a nem vallásosaknál? Milyen a reakciós pap? Vallásos-e a parasztfiatalság falудban?"[78] Végül

aztán a kollégiumokban az esti megbeszéléseket és kollokviumokat a bírálat és önbírálat uralta. Ugyanebben az időszakban a Györffy Kollégium vezetője, Kardos László, aki szeretett kommunista klisékben fogalmazni – „baráti kapcsolatokat kell ápolnunk a világ demokratikus fiatalságával" és a többi –, kezdett sokkal meghatározóbb szerepet játszani az intézményben, amely korábban laza, szinte anarchista, hierarchiamentes szervezet volt.[79] A nosztalgikus érzésekkel teli egykori diákok legkeserűbben az egyre keményebb hangú sajtótámadásokra emlékeznek, mint a legnagyobb változásra – a kellő lojalitás vagy a professzionalizmus hiányával, esetleg, ironikus módon, antiszemitizmussal vádolták a népi kollégistákat –, valamint a belső diákbíróságok tevékenységére, amelyek elkezdték kizárni azokat, akik nem feleltek meg a politikai korrektség egyre szigorúbb követelményeinek. Megkövetelték a diákoktól, hogy éberen figyeljék az ideológiai hibákat magukban és másokban, és keressék az immár károsnak tekintett „paraszti romantika" vagy a „kispolgári dekadencia" jeleit. Kovács Alajos, aki tanár volt az egyik népi kollégiumban, így emlékszik vissza: „Meghökkentünk, nem is tudtuk, miért bántanak bennünket, értetlenül álltunk az egész előtt... Az az igazság is hozzátartozik ehhez, hogy az értetlenség után az embernek szinte mazochista, önkínzó gyötrelmet okozott, hol is hibáztuk el, mit csináltunk rosszul."[80] A *Fényes szelek* című film drámai befejezése épp egy ilyen „tárgyalás".

Az idealisták végül is felvették a kesztyűt, és a legkülönfélébb hatalmi harcok dúltak a Nékoszban. 1949-re azonban a rendszernek elfogyott a türelme. A kollégiumokat hirtelen államosították, azzal az indokkal, hogy meg kell őket erősíteni „szakmailag". Beolvasztották őket az állami felsőfokú oktatási rendszer egészébe, az épületeiket más intézményeknek adták át, a különleges háziolvasmány-listákat és a színházlátogatásokat elfelejtették, az idealisztikus önkormányzati mechanizmusokat pedig, amelyek már különben is alig működtek, feloszlatták. A döntést a marxista elméletre való hivatkozással igazolták. Rákosi például azt mondta: „Én a szocializmus dolgait még a régi nagykönyvből tanultam. Tanultam, hallottam tömegszervezetekről, ifjúsági szövetségről, nőszervezetekről, szakszervezetekről... A népi kollégiumokról egy szó sincs abban a régi nagykönyvben, és én nem is hiszem, hogy szükség van rájuk."[81]

Más szóval a népi kollégium olyan intézmény volt, amelyet nem ismert Marx, Lenin és Sztálin, és soha semmi hasonló nem létezett a Szovjetunióban. Ezért hát felszámolták őket, sok más olyan csoporttal együtt, amit Marx, Lenin és Sztálin sohasem említett. Végső soron ugyanolyan sorsra jutottak a lengyel cserkészek, a magyar népi kollégiumok, a német kereszténydemokrata csoportok és még számos egyéb intézmény – lehettek akár a társadalom egészét átfogóak, akár szubkulturálisak, politikusak vagy apolitikusak, a lövészkluboktól és vívócsapatoktól kezdve a néptáncos csoportokig és katolikus jótékonysági szervezetekig. A születőben lévő totalitárius állam nem tűrt semmilyen riválist, amely igényt formált volna a polgárok szenvedélyeinek, tehetségének és szabad idejének hasznosítására.

8

A RÁDIÓ

Egy téli napon buta fejjel ezt írtam be a szövegbe: „Hidegfront közeledik felénk Oroszországból." A bemondó felolvasta... és reggel jött a telefon: „Menjen be az igazgatóhoz!" Mentem az igazgató irodájába, és azonnal be is vezettek hozzá. „Zalewski – mondta –, azt hittem, maga intelligensebb ember. Mostantól fogva vésse jól az eszébe, hogy csak meleg és jó dolgok jönnek Keletről." Akkor ez nem tűnt viccesnek...

Andrzej Zalewski, a Lengyel Rádió egykori munkatársa[1]

„HIER SPRICHT BERLIN." „ITT BERLIN BESZÉL."
Ezekkel a szavakkal keltek újból életre a berlini rádiók. 1945. május 13. volt. Már majdnem két hete hallgattak, azóta, hogy Dönitz admirális bejelentette Adolf Hitler halálát május 1-jén. Mostanra befejeződött a német fegyverletétel, és a szovjet katonai vezetés átvette az irányítást a Reichsrundfunk, a német rádió épülete fölött a város nyugati felén lévő Masurenalleen. Az épület, amelyet kifejezetten rádióközpontnak terveztek, és Európa legmodernebb stúdióival rendelkezett, részben az elhelyezkedése révén menekült meg a pusztulástól, de még fontosabb, hogy a Vörös Hadsereg szándékosan óvta. Miközben egész Berlin romokban hevert, a Grossdeutscher Rundfunk felszerelésének nagy része épen maradt, és a rádió munkatársai közül is sokan életben voltak.[2] A berlini intézmények közül a rádió sorsa így szinte rendkívülinek mondható.

Az első adás csak egy óráig tartott. A szovjet, amerikai, brit és francia himnusszal kezdődött, majd Sztálin marsall beszéde következett. Utána ismertették a feltétel nélküli fegyverletétel körülményeit, majd Churchill és Roosevelt nyilatkozata következett, s újból Sztálin. Ezután jöttek a hírek a világból – köztük egy közlemény Himmler letartóztatásáról, illetve a háborús bűnösök bíróság elé állításának terveiről –, melyeket szovjet katonai zene szakított meg időnként. A műsor végén a moszkvai győzelmi ünnepségekről számoltak be:

> Moszkvaiak milliói visszafojtott lélegzettel rohantak a hangosanbeszélők köré. Miközben felhangzott a rádió dallamos szignálja, egyre többen érkeztek a Vörös térre, a Kremlhez, és a Lenin-mauzóleum előtt várták a nagy hírt. Mikor végre meghallották, hogy Hitler Németországa feltétel nélkül letette a fegyvert, megkezdődött az ünneplés... Egy boldog, dallamos hang azt kiáltotta: „Háromszoros hurrá a nagy Sztálinnak!" És az egész téren zengett a hurrá...[3]

A rádió fontos volt a moszkvaiak számára, mindig azt hallgatták, sötét lakásaikban ülve. A Vörös Hadsereg helyesen feltételezte, hogy ugyanolyan fontos lesz a németeknek is, és ők is azt fogják hallgatni sötét lakásaikban ülve. A szovjet megszállók az első pillanattól kezdve sokat áldoztak az új rádióállomás beindítására és felszerelésére, és az első műsor utáni napokban az új berlini rádió bámulatos gyorsasággal bővítette a repertoárját. Május 18-án a Deutsche Oper zenekara az egyik nagy stúdióban Beethovent és Csajkovszkijt játszott, hogy mind a német, mind az orosz zene reprezentálva legyen. Két nappal később a Deutschland Rundfunk újból Beethoven- és Csajkovszkij-zenét sugárzott, valamint Strausst és Borogyint.[4] Május 23-án adták az első gyerekműsort.[5] És persze rendszeresen sugároztak híreket.

Mindezt egy szovjet tisztekből álló csapat felügyelte, ők voltak az új rádióállomás vezetői és egyben első cenzorai. Egy németekből álló csapat dolgozott alattuk, amelyben legalább hárman voltak az Ulbricht-csoportból: Hans Mahle, egy régi kommunista, aki aztán megalapította a kelet-németországi televíziót; Matthäus Klein egykori Wehrmacht-tiszt, akit a német katonák egyik szovjet átnevelőtáborában „térítettek meg"; valamint, alsóbb beosztásban, az akkor még csak huszonnégy éves Wolfgang Leonhard. Hamarosan csatlakozott hozzájuk a huszonkét éves Markus Wolf, Leonhard Komintern-iskolai elvtársa és Kelet-Németország majdani kémfőnöke.

Akárcsak Kelet-Európa titkosrendőreinek, az „új" német rádióállomásnak is megvolt a maga 1945 előtti története. Bár az oroszok nem számítottak rá, hogy azonnal a rendelkezésükre áll majd egy ilyen kiválóan felszerelt létesítmény, arról gondoskodtak, hogy előre kiképezzenek néhány új szakembert. Klein és Mahle is több éven át dolgoztak együtt a Vörös Hadsereg propagandatisztjeivel, akik közül aztán később többen is németországi szovjet kulturális vezetők lettek. Németül beszélő orosz tisztek és német kommunisták

már 1941-ben is közösen állították össze röpcédulákat, amiket repülőgépekről dobtak le a német vonalak mögött. 1941 novemberében különböző újságokat is elkezdtek kiadni, amelyekkel közvetlenül a német hadifoglyokat célozták meg.

A sztálingrádi csata után, 1943 júliusában a Moszkvában élő német kommunisták megalapították a Szabad Németország Nemzeti Bizottságát. Csatlakozott hozzájuk több „megtért" német hadifogoly is. A két csoport közösen adott ki egy újságot – a szerkesztője Rudolf Herrnstadt volt, aki később neves szerkesztő lett Kelet-Németországban –, melyet a Vörös Hadsereg által elfoglalt német területeken és hadifogolytáborokban is terjesztettek. Aktív rádiózásba is kezdtek. Különböző német nyelvű rádióállomások sugároztak híreket Moszkvából, valamint folyamatosan arra szólították fel a német katonákat, hogy tegyék le a fegyvert és döntsék meg Hitler uralmát. Mahle több ilyen rádióállomásnál is dolgozott, köztük olyanoknál is, amelyek náci állomásoknak tüntették fel magukat, hogy dezinformációt terjesszenek.[6] Wolf bemondó és kommentátor lett, s e munkáján keresztül került közeli kapcsolatba Walter Ulbrichttal. A felesége, Emmi – az a nő, aki valamikor megalázó nyilvános önkritikára kényszerítette Leonhardot – felalá járt a csatatereken megafonnal, és arra biztatta a német katonákat, hogy tegyék le a fegyvert.[7]

Bár a Nemzeti Bizottság alapvetően szovjet szervezet volt, a vezetői nagyon ügyeltek rá, hogy ne mutatkozzanak „túl kommunistának", különösen 1943-ban és 1944 első felében, amikor még reménykedtek benne, hogy egy puccs megdönti Hitler hatalmát. Mint már említettük, a tagjai a birodalmi Németország fekete-fehér-vörös zászlaját használták a Weimari Köztársaság vagy a Szovjetunió zászlaja helyett. Létrehozták a „Német Tisztek Ligáját" is, hogy a bizottság mellett dolgozva olyan volt Wehrmacht-tiszteket nyerjenek meg az ügyüknek, akik idegenkednének attól, hogy közvetlenül német kommunistákkal működjenek együtt.[8]

Ez az elővigyázatosság valamennyire az új berlini rádióállomást is jellemezte 1945 tavaszán. Klein és Mahle sok hadifogollyal találkozott, és tudták, hogy a legtöbb német viszolyog mindentől, ami túlságosan radikálisnak vagy túlságosan szovjetnek tűnhet. A felszínen megőriztek sok mindent abból, amit a német rádióban megszoktak az emberek, beleértve a némiképp nehézkes stílusát és a magaskultúra és klasszikus zene túlsúlyát. Megőrizték a náci korszak műszaki személyzetét, sőt még a műsorvezetők közül is sokat, csak azoktól szabadultak meg, akik a leghevesebb náci propaganda szócsövei voltak. Ahogy Wolf írta a szüleinek júniusban, „mi hatan vagyunk, plusz egy tiszt, »ők« pedig hatszázan… csak módjával lehet megszabadulni

a pelyvától, mert sokukra, sőt a többségükre szükség van".[9] A rádióállomás alapvető politikai iránya azonban sohasem volt kérdés. A vezetői közül sem kételkedett soha senki abban, hogy a politikai nézeteik végül győzelmet aratnak. Mahle azt tartotta a feladatának, hogy „tükröt" biztosítson a tömegek számára az átmeneti időszakban, amíg kialakul bennük a „demokratikus önértékelés". E folyamat során lesznek „eltérő hangok" és nyílt viták, és a tömegtájékoztatási eszközöknek természetesen tükrözniük kell mindezt, „a nyilvánosság előtt lefolytatva a vitákat, így formálódik a tömegek öntudata, és erősödik meg a demokratikus önértékelésük".[10]

Ebben a korai időszakban nem minden tömegtájékoztatási eszköz követett ilyen világos irányvonalat, és különösen az újságok képviseltek számos különböző nézőpontot. 1945 szeptemberében jelent meg Berlinben amerikai felügyelet alatt a *Tagesspiegel,* egy gazdaságilag liberális újság, és egészen 1948-ig szabadon meg lehetett vásárolni bárhol a városban, mint ahogy a konzervatív *Die Welt*-et is, amely Nyugat-Németország brit megszállási övezetében kezdett megjelenni 1946-ban. A törvényesen működő politikai pártoknak – a szociáldemokratáknak, kereszténydemokratáknak és liberális demokratáknak – még a szovjet övezeten belül is engedélyezték eleinte, hogy kiadják a saját újságjukat, azzal a feltétellel, hogy bizonyos mennyiségű szovjet anyagot is publikálnak.[11] Ezek és más újságok valódi versenyt jelentettek a legfontosabb szovjetek által szponzorált újságoknak, a *Tägliche Rundschau*-nak, a Vörös Hadsereg berlini orgánumának, és a *Berliner Zeitung*-nak, amelyet közösen szerkesztett Herrnstadt és egy szovjet ezredes.[12] Később a független újságok helyzete egyre nehezebb lett. A *Neue Zeit*-ot, a kereszténydemokraták lapját azzal büntették a politikai inkorrektségéért, hogy csökkentenie kellett a példányszámát (a hatóságok teljességgel kezükben tartották a papírellátást). A *Das Volk*-ot, a szociáldemokraták lapját összeolvasztották a kommunista párt lapjával, a *Deutsche Volkszeitung*-gal, s így jött létre a *Neues Deutschland,* a keletnémet kommunista párt hivatalos orgánuma 1946-tól a párt megszűnéséig, melynek szintén Herrnstadt volt az első főszerkesztője.

A rádió azonban mindig más volt. Még ha finomabbak voltak is az elfogultságai, és nagyobb teret engedett az „eltérő nézeteknek", mint a későbbiekben, a keletnémet rádió kezdettől fogva a kommunistákat támogató, alapvetően szovjet monopóliumként működött. Mint Mahle később felidézte, „a Központi Bizottságnak az volt az elképzelése, hogy a rádiónak közvetlen, operatív és szervező szerepet kell betöltenie a németországi élet átalakításában", és 1945-ben és '46-ban kétségtelenül a rádió volt a legtöbb ember számára elérhető tömegtájékoztatási eszköz.[13] Munkások, parasztok és a leg-

különfélébb emberek hallgatták, különösen a papírhiány idején, amikor gondok voltak az újságok terjesztésével, és a kommunisták ezt a lehető legjobban próbálták kihasználni.

Eleinte sikerült is nekik. Berlinben a rádió azonnal különleges státust szerzett magának azzal, hogy látszólag ez volt az egyetlen „német" hatóság a városban – vagy legalábbis az egyetlen német nyelvű nyilvános hang –, sőt az egész országban. Az emberek szemében olyan tiszteletet vívott ki a rádió, hogy a németek levelek ezreit írták a rádióállomásnak létezése első éveiben, mindenféle kérdéseket tettek fel az orosz külpolitikától kezdve a krumpli áráig. Volt, aki több klasszikus zenét akart, mások kevesebbet. Voltak dicséretek – egy levélírónak tetszett a Hölderlinről szóló műsor, egy másiknak a népmesékről szóló –, de panaszok is. A levelek között, amelyek gyakran „Kedves Rádió" megszólítással kezdődtek, brutálisan őszinték is voltak. Emberek tucatjai akarták megtudni, hogy a fiaik, férjeik, fivéreik mikor térnek haza a szovjet fogolytáborokból. Miután lement egy műsor erről a témáról, soktucatnyi hallgató panaszkodott arra, hogy a rádió túlságosan rózsás képet festett a hadifoglyok életéről, akik közül a legtöbben „nyomorult betegen tértek vissza Oroszországból".[14]

A szovjet gyakorlatnak megfelelően az állomás szigorú nyilvántartást vezetett ezekről a levelekről, összeszámolták, hogy mennyi foglalkozott bizonyos témákkal (1947-ben például 232 levélben írtak az élelmiszerhiányról), és gondosan mérték, hogy nő vagy csökken a „negatív" levelek száma.[15] Működésének legalábbis az első két esztendejében a rádió nagyon igyekezett, hogy válaszoljon a hallgatók legégetőbb gondjaira, és meggyőzze őket, hogy a jövőben, a kommunisták vezetése alatt minden jobb lesz.

A leghíresebb próbálkozás, hogy finoman „eladják" a kommunizmust a hallgatóknak, alighanem Markus Wolf műsora volt, az „Ön kérdez, mi válaszolunk". 1945-ben indult a műsor, és néhány hónapon át Wolf a rádióban válaszolt a német hallgatók által beküldött levelekre. Bár a kérdések a legkülönfélébb témákat érintették, és bár gyakran tényszerű választ követeltek („Mi lesz a berlini állatkerttel?"), Wolf szinte minden egyes alkalommal valami ideologikus töltetet is adott a válaszának, ahogyan azt az ufai Komintern-iskolában tanulta. A június 7-i adásban például lelkesen válaszolt egy hallgatónak, aki arról írt, mennyire lenyűgözte a Vörös Hadsereg energiája és szelleme, különösen, miután „mindig azt tanították nekünk, hogy Oroszországban nem értékelik azokat, akik elérnek valamit". Wolf kijelentette: „mindazok, akik elhiszik ezt a dajkamesét a kiemelkedő emberek elnyomásáról a Szovjetunióban, Goebbels propagandájának áldozatai", majd méltatta a szovjet rendszert, amely elősegíti „a munkások kreativitását".

Egy másik hallgató azt akarta tudni, hogy Németországban hamarosan más ennivalóhoz is hozzá lehet-e jutni azon kívül, amit jegyre adnak. Wolf először is emlékeztette, hogy „nem éhezünk" – a németek e tekintetben szerencsésnek érezhetik magukat –, majd megjegyezte, hogy „a Vörös Hadsereg segítségével leküzdjük a nehézségeket", végül pedig biztosította az illetőt, hogy „a város élelmezési osztálya mindent megtesz azért, hogy zöldségeket, salátát és egyebeket importáljon Berlinbe". Még az állatkertről szóló kérdést is arra használta fel, hogy emlékeztesse a hallgatókat, mennyit romlott a helyzet Hitler utolsó napjaiban, majd megígérte, hogy jobb idők jönnek: az állatkertben még mindig van kilencvenkét állat, köztük „egy elefánt, tizennyolc majom, két hiéna, két fiatal oroszlán, egy orrszarvú, négy egzotikus bika és hét mosómedve".[16]

Wolf a válaszaiban ritkán dicsérte nyíltan a kommunizmust, és nem használt marxista nyelvezetet. De szinte minden esetben dicsérte a Vörös Hadsereget és a szovjet rendszert, mint ami jobb, mint a német megfelelője. És minden válasza nyíltan tartalmazta azt az ígéretet, hogy az élet, amely a nácik alatt és a háború utolsó napjaiban kibírhatatlanná vált, most gyorsan javulni fog.

Más programok is hasonló taktikát követtek. 1945 végén egy műsorvezető ellátogatott Szászországba, hogy megvizsgálja a „fiatalság" helyzetét a régióban, és sok biztató fejleménnyel találkozott. Néhány egykori Hitlerjugend-tagtól például azt hallotta, „örülnek, hogy már nem kell karlendítéssel üdvözölniük a vezetőket". Mindannyian kifejezték örömüket azért is, hogy véget ért a háború. Az iskolák még nem nyíltak meg újból, és sok nehézséggel kellett megküzdeni, de a riporter azt ígérte, hogy „szabad és gyönyörű jövő vár az ifjúságunkra". A „kommunizmus" szó egyszer sem hangzott el.[17] Egy másik riporter ellátogatott Sachsenhausenbe, és valóban megrázóan tudósított a tábor utolsó napjairól. Bár lelkesen mondott köszönetet a Vörös Hadseregnek a tudósítás végén, ebben a műsorban sem volt semmi különösebben ideologikus.[18]

De ahogy telt-múlt az idő, a rádió hangvétele kezdett megváltozni. Az 1946-os berlini helyhatósági választásokat követően – amelyen a keletnémet kommunista párt az első nagy csapást szenvedte el – a propaganda erőszakosabb lett, a műsorvezetők kommunista kötődése pedig egyre nyilvánvalóbb. A hallgatók azonnal érzékelték ezt a változást, és ezt a leveleikben is kifejezték. „Kedves Rádió – írta egy hallgató 1947-ben –, lassan kezdesz unalmassá válni. Az esti műsoraid önmagukat ismétlik." Másvalaki a rádió csikorgó nyelvezetére panaszkodott: „Az ember azt gondolná, hogy véletlenül a moszkvai rádiót fogta be."

Az új hangvételt részben a rádió személyzete mellett dolgozó szovjet tisztek sugallták. 1949-ig minden szöveget elolvastak (és cenzúráztak), mielőtt adásba került, és a rádió pénzügyeiben is mélyen részt vettek, az első időkben jelentős mértékben ők finanszírozták a működését. 1945-ben és 1946-ban a rádió megkonzultálta a szovjet tisztviselőkkel a személyzeti és pénzügyi döntéseket, valamint azt is, hogyan koordinálják a hírek tálalását a napilapokkal.[19] Nem volt titkos ez az együttműködés: ünnepi alkalmakkor maga Mahle hivatalosan is köszönetet mondott a szovjet kollégáknak. Egy szovjetek által a rádió tiszteletére szervezett fogadáson például úgy fogalmazott, hogy „megtiszteltetés számára, hogy köszönetet mondhat nekik, különösen Zsukov marsallnak". Egyúttal emlékeztette vendéglátóit, hogy a rádió „a legnagyobb kulturális intézmény a szovjet övezetben", és kérte őket, hogy a lehető legszorosabban maradjanak kapcsolatban velük: a rádiónak „gyakori találkozóra van szüksége a barátaival és nagy hatalmú szponzoraival".[20]

Mahlénak és a német kollégáinak azonban sok okuk volt az aggodalomra, amikor látták, hogy mennyire népszerűtlen a kommunista párt a németek körében általában, de különösen Berlinben. 1946-ban beindult az amerikai övezet rádiója (Rundfunk im Amerikanischen Sector – RIAS), amely közvetlen konkurenciát jelentett számukra: elevenebbek voltak a hírműsorai, s ami még fontosabb, jobb zenét sugárzott. Amikor érezték, hogy vesztésre állnak a nyugati rádióval folytatott versenyben, s ezzel egy időben a keletnémet kommunisták kezdték felismerni, hogy Németország nyugati övezeteiben gyorsabban nő az életszínvonal, a rádió vezetői olyan vitát kezdtek, amely aztán hosszú évekig eltartott: Hogyan lehetne megnyerni a tömegeket?

Egyesek aggodalmaskodtak, hogy a rádió túlságosan elitista, hogy elveszíti kapcsolatát a párttal, és hogy nem tudja helyesen felmérni, mit akarnak valójában hallgatni a „tömegek". „Azt követeljük a tömegektől, hogy hallgassanak bennünket – jegyezte meg egy párttag rádiós egy belső vita során –, de mi vajon meghallgatjuk őket?" A rádiónak „a nép megafonjának" kellene lennie, jelentette ki. Sokan egyetértettek, hogy több „hétköznapi" hang kellene a rádióba, és sokkal kevesebb pártbeszéd. Azt is tudták, hogy a levélírók szerint unalmasak – és féltek tőle, hogy ez igaz is. 1948-ban, amikor arról folytattak vitát, hogyan népszerűsítsék a párt első „kétéves tervét", néhány műsorvezető kifejtette, hogy nem elég egyszerűen csak sugározni Ulbricht beszédét a témáról. „Ahhoz, hogy a hallgatók ne kezdjenek el unatkozni, a rádiónak meg kell találnia a módját, hogy izgalmasan meséljen nekik a tervről." A legjobb riportereket kell megbízni a munkával, akiknek el kell menniük, hogy interjúkat készítsenek az emberekkel arról, hogyan fogják a tervet átültetni a gyakorlatba. Egy későbbi vitában, amelyet a hangjátékokról tartottak, a rádió vezetői egyetértettek, hogy „a szerzőknek tudniuk kell eleven és valóságos jeleneteket írniuk olyan anyagból, amely gyakran nagyon száraz", és meg kell tanulniuk a művészi technikát összeolvasztani az ideológiával: „a rádió speciális feladata, hogy mind több ilyen szerzőt képezzen ki".[21]

Mások nem értettek egyet. Ahogy a kommunista párt népszerűsége egyre csökkent, néhányan a rádiónál, a pártban és különösen a karlshorsti szovjet főparancsnokságon másfajta nézetet kezdtek hangoztatni. A szovjet kulturális komisszárok megjegyezték, hogy az ideológia és a kultúra összeboronálása nem mindig működik: egy jól megszervezett „kulturális hét" alkalmával például, mondták, az emberek meghallgatták a zenét, de nem törődtek az előadásokkal.[22] Az volt a gyanújuk, hogy ha megpróbálják könnyített formában adagolni a propagandát, azzal csak felvizezik. Mások úgy gondolták, hogy a hosszú beszédeket, bármennyire unalmasak, továbbra is sugároznia kell a rádiónak. Különben hogyan ismerhetnék meg az emberek a vezetőiket? A végkövetkeztetés: nem kevesebb, hanem több ideológiára van szükség a rádióban – és mindenhol máshol is.

Lengyelországban a szovjetek nem foglaltak el semmilyen rádióállomást, mert nem volt mit elfoglalni. A háború végére jóformán nem maradt semmilyen rádiós berendezés az egész országban, miután a nagy részét elkobozták a német megszállók. A lengyel rádió abbahagyta a sugárzást 1939 szeptemberében, éspedig Chopin cisz-moll nocturne-jével, amelyet Władisław Szpilman, *A zongorista* szerzője adott elő. Rövid időre, 1944. augusztus 8-án, a varsói felkelés kitörése után újra megindult a sugárzás. Két hónapon keresztül a Honi Hadsereg Radio Błyskawicéja (Villám Rádió) hősiesen sugárzott napi négy műsort: a harci eseményekről szóló hírek mellett irodalmat és kultúrát is. De október első hetében, amikor a Honi Hadsereg kapitulált, újból elhallgatott.

A rádió aztán szovjet irányítással, szovjet katonák segítségével tért vissza Lengyelországba. A Radio Pszczółka (Méhecske Rádió) szovjet berendezéseken kezdte a sugárzást egy vasúti kocsiból, Lublin mellől, 1944. augusztus 11-én, majd a Vörös Hadsereggel együtt hatolt be a városba. Lublinban aztán egy Chopin utcai magánlakásban rendezkedett be a rádió. A „stúdiót" a nappaliban alakították ki, egy másik helyiség pedig nappal fogadószoba volt, éjszakánként pedig a bemondók hálószobája. Az első műsorok – minden élő adásban ment – katonai kommüникékből álltak, illetve a hadi

helyzet elemzéséből, s mindezt főleg az olyan parancsnokoknak és a partizánoknak szánták, akiknek esetleg lehet rádiójuk. A felszabadított Lublinban, Rzeszówban és Białystokban a rádió alkalmazottai *radiowęzły*-t – utcai hangszórókat – is felállítottak, hogy az emberek összegyűlhessenek a városi tereken, és naponta többször meghallgathassák az adást. Ekkor már zenét is sugároztak élőben, amelyet olyan menekült művészek adtak elő, akik a varsói felkelés leverése után valahogy eljutottak Lublinba.[23]

Akárcsak Németországban, a rádió első munkatársai között Lengyelországban is akadtak kommunisták. Nem voltak olyan jelentős alakok és az oroszok számára ismert személyiségek, mint azok, akik Berlinben irányították az új rádiót, de kiemelkedő és megbízható lengyel kommunistákat különben is lámpással kellett keresni. A lengyel rádió első igazgatója, Wilhelm Billig a háború előtt a kommunista párt tagja volt, s amellett mérnökként dolgozott. Később a lengyel nukleáris kutatóintézet vezetője lett (és még sokkal később támogatta a kommunistaellenes Szolidaritás mozgalmat).[24] Az első hírösszefoglalókat a lublini ideiglenes kormány propagandatisztjei írták, és egyszerűen átadták a rádiónak, hogy olvassák be őket.

Az első alkalmazottak közül néhányan véletlenül kerültek a rádióhoz. Stefania Grodzieńska, aki később ismert színésznő és író lett, 1944. szeptember 2-án látott életében először mikrofont, és szeptember 3-án már a lengyel rádió bemondójaként dolgozott. Visszaemlékezéseiben leírja a lublini rádióállomás első heteit, amikor minden csupa rögtönzés volt.

> A Chopin utcában a bemondókon kívül még néhány technikus dolgozott. A legnépszerűbb közülük egy bizonyos Nierobiec úr volt, aki egy Lublin melletti faluban lakott, onnan járt be dolgozni. Hírnevét a nagy flaskájának köszönhette, amit mindig magával hordott, és pálinkával volt tele. A flaska nyakán egy notesz lógott tollal, meg egy csésze. Aki inni akart belőle, felírta a nevét és a mennyiséget, amit megivott – például: „Sikirycki: fél csésze". Fizetésnapon Nierobiec ott állt a noteszével a pénztár mellett, és begyűjtötte a pénzt.[25]

A kommunista korszak beszámolói szerint ezekben az első hónapokban a lengyel rádió hősi munkát végzett. „Miközben folyt az ország felszabadítása – olvasható egy későbbi beszámolóban –, a lengyel rádió technikusai közvetlenül a frontvonal mögött haladtak, és próbáltak összeszedni minden épen maradt rádióberendezést", bátran építették újjá az átjátszó állomásokat, és boldogan működtek együtt a Vörös Hadsereggel. 1945 végén Billig nyilvánosan kijelentette, hogy a rádió sikere „a Szovjetunió nemes és önzetlen segítségének köszönhető".

Billig igazat mondott, amikor az újjáépítés gyorsaságáról beszélt. Három év alatt a lengyel rádió technikusai tizenkét stúdiót és tíz átjátszóállomást építettek. Bizonyos fokig abban is igaza volt, hogy mindezért a Szovjetuniónak kell köszönetet mondani. 1945-ben szovjet pénzen építettek egy átjátszóállomást Raszynban, Varsó külvárosában, ahonnan az egész ország területére lehetett sugározni, és szovjet technikusok segítettek a megépítésében. Billig szerint Sztálin személyesen hagyta jóvá a raszyni átjátszóállomás építését, és nincs okunk ezt kétségbe vonni, mint ahogy azt sem, hogy a Szovjetunió valóban újjá akarta építeni a lengyel rádiót. A Vörös Hadsereg azonban a terepen mintha nem mindig kapott volna egyértelmű instrukciókat. A Szovjetunió elméletileg talán segíteni akarta a „kommunista" rádió kialakítását, az NKVD azonban attól tartott, hogy a lengyelek rivális, a Honi Hadsereg irányítása alatt álló rádióállomásokat is létrehoznak, vagy hogy úgy szerelik fel a rádióikat, hogy tudják fogni az „ellenséges" adásokat Londonból.

Így tehát, míg elvileg elkötelezték magukat a lengyel rádió újjáépítése mellett, a szovjet tisztek a gyakorlatban gyanakvással néztek mindenkire, aki átjátszóberendezéseket akart építeni vagy megszerezni. 1945 júniusában a sziléziai Zabrzéból levelet írtak a rádióközpontnak, elpanaszolva, hogy a helyi szovjet parancsnok megtiltotta a sugárzást a rádióállomás egykori alkalmazottainak. A levél írója diplomatikusan fogalmazott: „Úgy gondoljuk, ez csak valami félreértés lehet, és az ügy pozitív megoldást nyer a lengyel–szovjet barátság alapján." Nagyjából ugyanekkor történt, hogy a helyi hatóságok rádióállomást kívántak létesíteni Gliwicében, mire a szovjetek szó szerint fegyverrel kezdték fenyegetni őket. Az alsó-sziléziai hatóságok is csak nagy nehézségek árán tudták rávenni a szovjet parancsnokokat, hogy adják át nekik a rádiós berendezéseket. Mikor aztán hozzájutottak valamennyi felszereléshez, azt a lengyel titkosrendőrség azonnal elkobozta.[26]

Kezdetben a szovjet hatóságok még a németek által elkobzott rádiókészülékek szétosztását is nagy óvatossággal kezelte. 1944 augusztusában – épp amikor elindult a Méhecske Rádió –, a Vörös Hadsereg vezetői kiadtak egy parancsot, melyben felszólították a felszabadított területeken élő valamennyi lengyelt, hogy a tulajdonukban lévő valamennyi rádióadó és -vevő készüléket, „függetlenül a típusától és használatától", szolgáltassanak be a Lengyel Nemzeti Felszabadító Bizottságnak. Aki e parancsnak ellenszegül, azt „ellenséges ügynöknek" tekintik.[27] Néhány hónappal később a bizottság még

drasztikusabb formában ismételte meg ezt a parancsot: október 30-tól, jelentette ki Bolesław Bierut, halálra ítélhető minden olyan személy, aki engedély nélkül birtokol rádiókészüléket. Legalább egy ilyen ítéletet végre is hajtottak: 1945. május 1-jén a poznańi Stanisław Marinczenkót kivégezték egy Philips rádió illegális birtoklása miatt.[28]

Az újságok, folyóiratok és könyvkiadás tekintetében is kiszámíthatatlan volt a politika a kezdeti időkben. Az ideiglenes kormány elviekben támogatta a sajtószabadságot. Minden törvényesen működő politikai pártnak engedélyezték, hogy saját újságja legyen – a kommunista párt már 1944-ben elkezdte kiadni az újságját, mely később a *Trybuna Ludu* nevet kapta, de voltak mások is. 1944 folyamán a Honi Hadsereg és más ellenállási csoportok több tucat kisebb újságot és folyóiratot jelentettek meg, egy-két újság pedig újságírók kezdeményezésére jött létre, köztük a legismertebb a *Życie Warszawy* (Varsói élet). Papírból azonban nagy volt a hiány – a papírgyárak hetven százaléka megsemmisült, és a megmaradtak a háború előtti termelésnek mindössze az ötödrészét tudták biztosítani –, 1944 decemberére pedig, a megmaradt gyárak államosításának köszönhetően, az újságnyomdák nagy része állami ellenőrzés alatt állt, a kiadás pedig jórészt egyetlen vállalat, a Czytelnik kezében összpontosult.[29] 1945 júniusában törvényt fogadtak el a magántulajdon korlátozásáról a nyomdaiparban, 1946-ban pedig a rendszerrel szemben álló újságok már csak komoly nehézségek árán tudták megszervezni a nyomtatást. Ennek ellenére a *Gazeta Ludowa* (Emberek újságja), a legnyíltabban ellenzéki párt, a Parasztpárt orgánuma, amely a legmerészebb volt a törvényesen megjelenő újságok közül, továbbra is bátran bírálta a kormányt. A propagandáért felelős tisztviselők a pártsajtót sem feltétlenül ellenőrizték: egyes kommunista újságírók úgy tekintették, hogy nem kell a propagandista bürokratákra hallgatniuk, mert ők magasabban állnak a párt hierarchiájában, úgyhogy még a kommunista párt újságjai sem mindig követték pontosan a pártvonalat.[30]

A lengyel rádió nem volt ennyire bátor, igaz, kezdetben különösebben professzionális sem. 1945-ben a háború uralta nemcsak a hírműsorokat, hanem minden mást is. A műsorvezetők felidézték a háborús tapasztalataikat, másokat is erről kérdeztek, és elveszett családtagok hosszú listáit olvasták be. Egyesek gyerekek számára meséltek háborús történeteket. Egy február 2-i adás figyelmeztette Varsó lakóit, hogy tartsák be a háborús kijárási tilalmat, mivel a „hitlerista barbárok" még nem tették le a fegyvert, jóllehet a frontvonal már nyugatabbra húzódott. A gyakori témák között szerepelt még a gyárak és iskolák újjáépítése, valamint a külföldről hazatérő lengyel katonák fogadása.[31]

A rádió, akárcsak minden más új intézmény Lengyelországban akkoriban, más funkciókat is ellátott azokon kívül, amelyekre alapvetően létrehozták. A bydgoszczi stúdiónak például 1945 júniusában szinte egyáltalán nem volt még berendezése, úgyhogy műsort alig készítettek, de alkalmaztak egy szakácsot, aki mindennap száz ember számára készített ebédet.[32] A rádióállomások vezetői az ország minden részéről folyamatosan küldték be a kérelmeket, hogy emeljék a pénzellátmányukat, különösen a zenészek érdekében, akik közül sokan éheztek. A Varsóba küldött leveleik szerint a rádióalkalmazottak a legkülönfélébb betegségekben szenvedtek: tébécében, reumában, szembetegségekben és bőrbajokban.[33]

Ahogyan a tömegek megéljenezték a varsói villamost, amikor újra megjelent az utcákon, megéljenezték a lengyel rádiót is mint a nemzeti újjászületés jelképét. És a rádió hamarosan mágnesként vonzotta magához a tehetséges művészeket. Az első élő adásban, amelyben fellépett, Władisław Szpilman Chopin cisz-moll nocturne-jét adta elő, meghatottan, ugyanazt a darabot, amit 1939-ben, amikor a rádió elhallgatott. Annak ellenére, hogy az egész családját elvesztette Treblinkában és a varsói gettóban, Szpilman továbbra is komponált. S aztán egészen 1963-ig dolgozott a rádiónak.[34]

Miközben a rádió az egész nemzet hangjának állította be magát, egyre nőtt a belső nyomás, hogy kezdjék el követni Varsó egyre durvább és szűkebb politikai nézeteit. Miután a bydgoszczi rádió nem sugárzott beszámolót a szovjet győzelem május 9-i megünnepléséről, az állomás vezetője úgy érezte, meg kell védenie magát. Billignek írt levelében elmagyarázta, hogy „kezdetleges, használt" berendezésen dolgoznak, amely azon a napon egyszerűen nem működött. A helyi szovjet katonai parancsnok és a helyi titkosrendőrség azonban nem volt vevő erre a sztorira. Kijelentették, hogy az „illojális technikai személyzet" hiúsította meg a sugárzást, és odaküldtek egy szovjet technikust Raszynból, hogy vizsgálja ki az ügyet.[35] Ez a fajta nyomás, amelyet az erőszakos fellépés általános fenyegetése kísért, magyarázattal szolgálhat arra, hogy a lengyel rádióműsorok miért lettek egyre barátibbak a rendszerrel szemben már 1945-ben. Anyagi előnyökhöz is juthattak azok, akik az együttműködést választották – a rádió büféjében étkezhettek, könnyebben jutottak orvosi ellátáshoz –, míg azok, akik szembeszegültek a varsói főnökökkel, elveszítették az állásukat és vele együtt az élelmiszerjegyeiket is.

Ha eredetileg nem voltak is kommunisták, az év végére sok bemondó legalábbis elsajátította a kommunista nyelvezetet. Ugyanaz a bydgoszczi főnök, aki meg akarta védeni magát az illojalitás vádjával szemben a május 9-én történtek miatt, egy hónappal később írt újabb levelében elújságolta, hogy most legalább heti háromszor találkozik a helyhatóság új propagan-

daosztályának embereivel. Szeptemberben kért egy kocsit és egy megafont, és mindkettőt meg is kapta. Ez lehetővé tette a rádió munkatársainak, hogy olyan helyekre utazzanak el, ahol nem lehetett fogni az adásukat: a megafonon keresztül jelszavakat kiabáltak az embereknek.[36] Ősszel a katowicei rádió biztosította Varsót, hogy több olyan műsort készítenek, amely „a munka világával" és a munkásosztállyal foglalkozik. Nagyjából ugyanekkor a varsói rádiósok az októberi forradalmat ünneplő és a központi tervezés előnyeit hirdető műsorokat kezdtek szervezni. Novemberben, amikor a rádió központi vezetői összegyűltek, hogy létrehozzák a műsorpolitikájukat, egyikük felvetette, hogy több olyan műsort kellene készíteniük, amely a politikai rendőrség és milícia szerepét méltatja. „A sajtóból egyre több »bandák« által elkövetett rablásról és gyilkosságról értesülünk... az áldozatok rendszerint demokratikus aktivisták, olyan emberek, akikre Lengyelországnak a leginkább szüksége van."

Ugyanezen a találkozón a rádió vezetői megvitatták a Parasztpárt közelgő kongresszusát – addigra ez maradt az egyetlen független erő a lengyel politikai életben. A legtöbben úgy gondolták, hogy a rádiónak hírt kell adnia a kongresszusról, egyesek viszont úgy érezték, „óvatosnak kell lennünk a Parasztpárttal kapcsolatban", mert még nem világos, hogy „megszabadult-e a negatív elemektől, és csatlakozott-e a demokratikus táborhoz". A Parasztpárt ekkor még törvényesen működhetett. De a rádió vezetői szerint ez nem jogosította fel őket automatikusan arra, hogy a rádión keresztül terjeszthessék az üzenetüket.

Az év végére a rádió feladata világossá vált, legalábbis a legfelső vezetői számára. Az alkalmazottainak 1945 decemberében mondott beszédében – amikor a Szovjetunió „nemes és önzetlen segítségéről" is beszélt – Billig lefestette a vízióját a rádió jövőjéről. Több rádiókészülékre van szükség, hangsúlyozta – „azt akarjuk, hogy a parasztok, a munkások, a dolgozó értelmiségiek mind hallgassák a rádiót" –, és elmondta, hogy két új üzemben tizenötezer készüléket fognak gyártani a következő évben. Félresöpörte azokat a panaszokat, hogy a lengyel rádióban túl sok a „szöveg". Míg a háború előtti rádió csak az elit szórakoztatásával foglalkozott, az új rádió, mondta a munkatársainak, „kolosszális szerepet játszhat propagandistaként. Ez egy nagyszerű fegyver." És olyan fegyver, amivel mindenkit el lehet érni.

A rádió, magyarázta Billig, segíthet létrehozni „azt az új embertípust, amely most életre kel Lengyelországban... a rádió fő célja a társadalom mobilizálása, hogy hajtsa végre azt az alapvető feladatot, melyet a történelem állított elénk: építse újjá az országot, erősítse meg a demokráciát, egyesítse a nemzetet".[37] Az ezt követő évek során a lengyel rádió keményen dolgozott azért, hogy a nemzet ugyanúgy értse ezeket a szavakat – újjáépítés, demokrácia, egyesítés –, ahogy a kommunista párt.

A keletnémet rádió Moszkvában kiképzett kommunisták vezetésével kezdte a működését. A lengyel rádió szovjet berendezésekkel indult. A magyar rádió egy dekrétummal kezdődött, amelyet orosz nyelven írtak, és a budapesti ideiglenes kormány adta ki 1945. január 20-án, fennállásának második napján. A dekrétum kimondta a Magyar Távirati Iroda és a Magyar Rádió újbóli létrehozását, és mindkettő igazgatójául Ortutay Gyulát jelölte ki. Mielőtt bármi mást tett volna, Ortutay a rádió budapesti központjába ment, amelyet a háború utolsó napjaiban istállónak használtak. A berendezéseket széttörték, egy oldalsó tornácon egy oszló lótetem hevert, és bombatölcsér éktelenkedett az udvaron. Ortutay egy papírt ragasztott a romos épület bejáratára: „Rádiósok! 21-én várjuk azokat, akik életben vannak, a lifttel szemben lévő óvóhelyen."[38]

Szovjet szempontból Ortutay ideális ember volt erre a feladatra. Neves néprajzos, irodalomkritikus és szocialista értelmiségi volt, a háború előtt is a rádióban dolgozott, s mindemellett a kommunista párt titkos tagja, egyike annak a néhánynak, akik akkoriban aktívan részt vettek a magyar politikában. A nyilvánosság előtt Ortutay a Kisgazdapárt tagjának mondta magát, mely egyike volt a háború után engedélyezett négy pártnak, és 1945-ben és '46-ban mindvégig szoros kapcsolatokat ápolt a vezető kisgazda politikusokkal. Ugyanakkor titokban a magyar kommunista vezetéstől kapott utasításokat, amely egy titkos ünnepség keretében, 1945 márciusában párttagkönyvet is adott neki, az álnevére kiállítva.

Ortutay titkos párttagságáról természetesen a magyarországi szovjet parancsnokok is tudtak. A fegyverszüneti megállapodás feltételei szerint a Szövetséges Ellenőrző Bizottság volt a felelős a magyar tömegtájékoztatási eszközökért, és a háború után ez a testület minden törvényesen működő politikai pártnak engedélyezte, hogy beindítsa a saját újságját. A kommunistáké a *Szabad Nép* nevet viselte, az lett a zászlóshajójuk, de a szociáldemokratáknak, a kisgazdáknak és a Parasztpártnak is volt újságja. Nagyon gyorsan a kisgazdák *Kis Újság*-ja lett a legnépszerűbb az országban.[39] A kommunistákat azonban Magyarországon is, mint mindenütt máshol, jobban érdekelte a rádió, és Ortutay jelenléte garantálta számukra, hogy különleges befolyásuk lesz a műsorokra. A magyar rádió nagyon gyorsan teljes egészében szovjet berendezésekkel, átjátszóállomásokkal és technikusokkal kezdett dolgozni, valamint szovjet tanácsadókkal. És hamarosan a szovjet világnézet szócsöve is lett.

De mindez nem volt azonnal világos sem a rádióhallgatóknak, sem az alkalmazottaknak, akik olvasták Ortutay levelét, és visszatértek a munkába. Hatalmas energiával álltak neki a rádió beindításának Budapest romjain, egészen nehéz körülmények között. A Magyar Rádió naplójában olvashatunk például egy ilyen májusi bejegyzést: „A zongorista Hernádi Lajos hétperces szünetet kért a stúdióban uralkodó rendkívüli hideg miatt."[40] A rádió dolgozóinak kezdeti „bére" napi egy csésze leves volt, de járultak mellé egyéb előnyök: kaptak orosz és magyar nyelven kiállított igazolványt, amely segített a viselőjének abban, hogy elengedjék őket az utcai razziák során, és ne kerüljenek be valamelyik deportálási hullámba.[41] De nem volt mindig könnyű eljutniuk a munkahelyükre a városban, ahol még nem működött tömegközlekedés. Egy rádiós legenda szerint az egyik reggel még senki sem volt az épületben, amikor meg kellett kezdeni a napi adást. A takarítónő feltett egy gramofonlemezt, és az ment egészen addig, amíg meg nem érkeztek a többiek.[42]

Akárcsak Lengyelországban és Németországban, a technikusok közül sokan dolgoztak a rádióban már a háború előtt is – mások meg csak véletlenül kerültek oda. Tóbiás Áron 1946-ban lett a rádió munkatársa, miután elvégezte a középiskolát, és pénzt akart keresni, hogy egyetemre mehessen. Az volt a munkája, hogy „híres magyar íróktól választott ki elbeszéléseket, amiket aztán vasárnap délutánonként színészek olvastak fel". Egy tizennyolc éves fiú számára ez egészen csodálatos munkának tűnt. Soha nem ment egyetemre, és 1955-ig rádiós újságíróként dolgozott.[43] Másokat úgy toboroztak. Köztük Schöpflin Gyulát, aki a harmincas évek óta a kommunista párt tagja volt, és ő lett most az első műsorigazgató. Visszaemlékezéseiben – miután 1949-ben disszidált – Schöpflin felidézte, hogy bár Magyarország 1945-ben még elméletileg többpárti demokrácia volt, Ortutay személyzeti döntéseit mindig befolyásolta már ekkor is a titkos kommunista párttagsága. „A felvételek és elbocsátások kérdése akkoriban még a legszerényebb esetben is politikai jelleggel bírt." Ortutay meghatározta a műsorok politikai irányultságát is: „Kerülni mindent, ami a nagyhatalmak közti egyetértést és harmóniát zavarhatja vagy kétségbe vonhatja, óvakodni a pártpolitikától, de hirdetni és elősegíteni mind az antifasiszta világpolitikát, mind a demokratikus kormány programját, az újjáépítést, a földreformot, s minden téren hangsúlyozni a magyar és nemzetközi haladó hagyományt..." Maga Schöpflin „legalább hetente egyszer" járt a kommunista pártközpontban, és „irányvonalakat, részletes pártvonalat" kért a műsoraihoz. Nem kapott sok segítséget, főleg, mert a rádió már amúgy is a Szövetséges Ellenőrző Bizottság, s így a Szovjetunió közvetlen felügyelete alatt állt. A magyar kommunisták

nem törődtek vele, mivel úgy gondolták, úgyis a szovjetek gondoskodnak róla.[44]

A magyar elvtársak eleinte nem fogták fel a rádió fontosságát, de a szovjetek annál inkább. Bár a háború végéig betiltották a rádiókészülékek birtoklását, az új rádióállomást engedélyezték, kijelöltek mellé egy szovjet tisztet állandó „tanácsadónak" (és főcenzornak), és engedélyezték, hogy felkészüljön a műsorsugárzásra.[45] 1945. május 1-jére a rádió működésre készen állt. Délben a Budapest-szerte stratégiai pontokon elhelyezett hangosanbeszélőkön át megszólalt a rádiószignál – egy 19. századi Habsburg-ellenes forradalmi dal taktusai –, és elkezdődött a műsor. A négy törvényes párt mindegyikének a vezetője beszélt; híreket olvastak be, aztán zenét adtak. Néhány híres magyar zenedarab hangzott el – egy Bartók-mű, majd egy magyar opera –, utána pedig egy orosz opera: a *Borisz Godunov*. Ezután a hangosanbeszélők egyórás orosz műsort sugároztak a szovjet katonák számára.[46]

1945-ben a rádióműsorok jobbára megmaradtak az Ortutay által kijelölt határok között, legalábbis a témákból ítélve – a földreform, a magyar–szovjet baráti társaság, új szakszervezetek alakítása, a háborús bűnösök perei és a kommunista partizánok története –, bár burzsoá (azaz nem kommunista) írók munkáiból is olvastak fel, és könnyűzenét is sugároztak.[47] Valószínűleg a közvetlen szovjet hozzájárulás magyarázza az orosz nyelvű műsorok nagy mennyiségét (ilyen volt például a „Tanuljunk oroszul énekelni"), s talán a Vörös Hadsereg bosszankodása is kifejeződött benne, amiért egy ilyen lehetetlen nyelven beszélő országot foglaltak el. Az év végére az újonnan létrehozott magyar titkosrendőrség is éreztette jelenlétét a rádióban. A tisztek rendszeresen követelték a „politikailag érdekes" műsorok leiratának másolatát. Titkosrendőrök őrizték a rádió épületét – ez is mutatta a rádió politikai jelentőségét –, és ellenőriztek minden be- és kilépőt. Végül egy külön titkosrendőri egységet küldtek, hogy őrizzék a műszaki osztályt, állítólag azért, mert a mérnökök, akik közül sokan régebben is a rádióban dolgoztak, politikailag megbízhatatlanok voltak.[48]

A legtöbb esetben azonban a Magyar Rádió szovjet felügyelői megbíztak a rádió kommunista alkalmazottaiban, hogy műsoraik a megfelelő vonalat követik. Még ha nem kaptak is Komintern-kiképzést, sokan magukévá tették a pártvonalat, és annak fényében hozták a döntéseiket. Rákosi Mátyás például utasította Schöpflint, hogy egyenes adásban közvetítsék Bárdossy László volt miniszterelnök tárgyalását, aki meghozta azt a végzetes döntést, hogy Magyarország szövetséget köt Németországgal, és hadat üzen a Szovjetuniónak. A tárgyalásra néhány nappal az első magyar választás előtt ke-

rült sor, és ahogy Schöpflin visszaemlékezett rá, az elhatározás, hogy közvetítik a tárgyalást, „teljes kudarcra vezetett". „Bárdossy... úriemberként viselkedett, bátran, méltósággal, szinte szenvedély nélkül válaszolt Szalai [a bíró] hebehurgya ordítozásaira... Nem volt kétségem Bárdossy bűnösségéről, de... ez a kísérletünk a közvélemény-alakításra félelmesen visszafelé sült el." Schöpflin, aki messze nem volt a legdoktrinerebb a budapesti elvtársak közül, leállította az élő közvetítést a tárgyalás közepén. Bárdossy túlságosan vonzó volt, a szavai pedig túlságosan romboló hatással voltak a kommunisták ügyére. Ettől kezdve Schöpflin csak szerkesztett részleteket sugárzott a tárgyalásról.[49]

Egy ideig Ortutay meg tudta őrizni a politikai sokszínűségnek legalább a látszatát. 1945-ig a Magyar Rádió egy magánkézben lévő holding tulajdonában volt, amely a kormány megbízásából gyártotta a híreket. Ugyanennek a cégnek a tulajdonában volt a távirati iroda, s emellett működtetett egy reklámügynökséget, nyomdákat és néhány kisebb bankot. A háború után a tulajdonosok, akik a közvélemény szemében összekapcsolódtak a két háború közti Horthy-rezsimmel, minden erővel igyekeztek visszaszerezni a tulajdonukat. Bizonyos fokig támogatta őket a Kisgazdapárt, legalábbis kész lett volna kompenzációt fizetni, miközben azt hangoztatta, hogy az új rádiót nagyobbrészt a kormánynak kell birtokolnia.

Ortutay mindkét elképzelés ellen küzdött, és ő győzött. A nyár végére a volt tulajdonosokat megfosztották jogaiktól, a tulajdonukat elkobozták, és a rádió mindenestül az MKH Rt. nevű állami vállalaté lett.[50] Ezt a vállalatot nem a kormány irányította – amelyben akkoriban még különféle pártállású politikusok voltak –, hanem egy olyan testület, amelyben minden jelentős magyar politikai erő képviselve volt. Két-két taggal képviseltették magukat a törvényes politikai pártok – a kommunisták, a szocialisták, a Parasztpárt és a kisgazdák –, és kettővel a szakszervezetek.

Úgy tűnt, hogy kiegyensúlyozott az összetétel, de valójában a két szakszervezeti képviselő is kommunista volt, így a kommunistáknak négy tagjuk volt a testületben. A többiek közül sokan pártjuk legbalosabb frakciójához tartoztak, úgyhogy ők is a kommunisták felé húztak. Megint mások, mint Ortutay is, titokban tartoztak a kommunista párthoz. 1946 elejére, mindössze egy évvel a háború befejeződése után, a magyar kommunista párt a gyakorlatban ellenőrzése alatt tartotta a rádió személyzetét, az irányítási testületét, s következésképpen a műsorok tartalmát is, bár se az embereknek, se a politikai osztálynak nem mondták el, hogy ez a helyzet. Amikor a párt egy évvel később úgy döntött, hogy szigorítja a rádió feletti ideológiai ellenőrzést, nem volt senki, aki leállíthatta volna.

9

POLITIKA

Európában a rend helyreállítását és a nemzetgazdasági élet átszervezését úgy kell megoldani, hogy az lehetővé tegye a felszabadított népeknek a nácizmus és fasizmus utolsó maradványainak megsemmisítését és a maguk választotta demokratikus intézmények megteremtését. E választásokon minden antifasiszta és demokratikus pártnak joga lesz részt venni és jelölteket állítani.

(A jaltai konferencia jegyzőkönyvei, 1945. február 13.)

„Árnyék vetült a színhelyekre, amelyeket nemrég még oly fényesen világított be a szövetségesek győzelme... A kelet-európai államokban eddig oly kicsi kommunista pártoknak elsőbbséget és hatalmat biztosítottak, s ezek mindenütt totalitárius uralomra törnek."

*Winston Churchill fultoni (Missouri) beszéde 1946. március 5-én**

Egy év telt el a Kelet-Európában szabad választásokat ígérő jaltai szerződés aláírása és Winston Churchillnek a totalitarizmus kialakulását megjövendölő vasfüggönybeszéde között. Nagyon sok változás ment végbe ez idő alatt. A Vörös Hadsereg Moszkvában kiképzett titkosrendőröket vitt a megszállt országokba, a helyi kommunistákat ültette az országos rádióadók élére, s megkezdte az ifjúsági csoportok és más civil szervezetek

* Gy. Horváth László fordítása.

felmorzsolását. Letartóztatták, meggyilkolták vagy deportálták az általuk szovjetellenesnek vélt személyeket, s erőszakkal érvényre juttatták az etnikai tisztogatás politikáját.

E változások nem titokban, nem a külvilág elől elrejtve játszódtak le. Maga a brit miniszterelnök sem a híres fultoni beszédében használta először a „vasfüggöny" kifejezést, hanem rögtön a háború 1945. májusi befejeződését követően, mindössze három hónappal Jalta után. Egy Trumannak írt levelében úgy fogalmazott, „vasfüggöny ereszkedik a határaikra. Nem tudjuk, mi történik mögötte."[1] Churchill előszeretettel alkalmazott hatásvadász fogalmazásmódja elrejtette az igazságot. Valójában nagyon is tudta, mi folyik „a vasfüggöny mögött", mivel lengyel beszélgetőtársai folyamatosan beszámoltak az eseményekről, nem kis bosszúságot szerezve neki.

Az angolszász hatalmak és a Szovjetunió szívélyes viszonya a valóságban azonban jóval korábban elkezdett megromlani. „Azért sikeres a szövetség köztünk és a kapitalisták demokratikus csoportja között, mert az utóbbinak érdeke megakadályozni Hitler világuralmát – mondta Sztálin Georgi Dimitrovnak a háború vége előtt. – A jövőben a kapitalisták e csoportjával is szembe fogunk szállni." A feszültségek csak fokozódtak a háború vége közeledtével. Noha kézfogásokat és ünneplést jelentett az amerikai hadsereg és a Vörös Hadsereg legelső találkozása 1945 áprilisában az Elbánál, ezt követően kicsinyes alkudozások kezdődtek arról, hogy hol és kinek adják meg magukat a németek – végül két ilyen ceremóniára került sor –, valamint az Egyesült Államok úgy döntött, hogy leállítja azt a kölcsönbérleti programot, amelynek keretében a Szovjetunió vásárolhatott az Egyesült Államoktól a háború alatt.[2] Az atombomba első bevetése augusztus folyamán a szovjet paranoia újabb hullámát idézte elő. E hónap végére már gyakorivá váltak az éjszakai lövöldözések az amerikai és az orosz katonák között Berlinben.[3]

De a mélyebb kölcsönös bizalmatlanság – a hamarosan megszülető és közkeletűvé váló kifejezéssel: hidegháború – igazi kiváltói a Kelet-Európában, kivált Lengyelországban lejátszódó események voltak. Már 1944 őszére arra a következtetésre jutott George Kennan, hogy az emigráns lengyel kormány továbbra is a demokráciáért harcoló tagjai „a szememben egy kudarcra ítélt rendszer kudarcra ítélt képviselői, ám senki sem lehet olyan kegyetlen, hogy kertelés nélkül tudomásukra hozza ezt".[4] Hat hónap múlva, 1945 májusában, Harry Hopkins, Roosevelt egyik legközelebbi tanácsadója Moszkvába utazott, hogy találkozzék Sztálinnal, és tudomására hozza Truman elnök amiatt érzett aggodalmait, hogy „képtelenek vagyunk érvényesíteni a jaltai egyezmény Lengyelországot illető pontjait". Válaszként Sztálin dühödten kárhoztatta a kölcsönbérleti program leállításáról hozott döntést, s kijelentette, hogy „baráti" – azaz szovjetbarát – Lengyelországra van szüksége az ország határán.[5]

Sztálin mégis azt ígérte, tartani fogja magát a jaltai jegyzőkönyvben foglaltakhoz, és a rendkívüli körülmények között is sor kerül választásokra. Kelet-Európa szovjet megszállásának és koalíciós kormányzásának kezdeti időszakában – nagyjából 1945 és 1947 között – létezhettek még bizonyos nem kommunista pártok (de nem létezhetett mindegyik). Megjelenhettek egyes nem kommunista újságok. Folytak politikai kampányok. A politikai szabadság foka országonként változott, csakúgy, mint az, hogy milyen mértékben voltak manipulálva – vagy eleve meg voltak-e hamisítva – a választások. De legalábbis a kezdetek kezdetén a Szovjetuniónak nyilvánvalóan szándékában állt megőrizni a demokratikus választásnak legalább a látszatát, s bizonyos mértékig a valóságát is.

S arra számított, hogy profitál belőle. Mint már említettem, a Szovjetunió és kelet-európai szövetségesei is úgy gondolták, a demokrácia az ő érdeküket fogja szolgálni. Ez fontos, gyakran figyelembe nem vett mozzanat, melyet érdemes hangsúlyoznunk: noha az egyes országokban nem egyformán volt őszinte ez a várakozás, a régióban működő kommunista pártok többsége nem sokkal a háború vége után választásokat tartott, mert győzelemre számított, s nem is alaptalanul. Közvetlenül a háborús sokkot követően csaknem az összes európai politikai pártot – a mai mércével – nagyon baloldali politikai törekvések jellemezték. Még a nyugat-németországi jobbközép kereszténydemokraták és a brit konzervatívok is hajlandók voltak elfogadni, hogy az állam fontos szerepet játsszék a negyvenes évek végének gazdaságában, bizonyos iparágak államosítását is beleértve. Az egész földrészen csaknem mindenki támogatta átfogó jóléti államok létrehozását. Kommunista pártok korábban nagyon jól szerepeltek európai választásokon, és úgy látszott, újra hasonló eredményt fognak elérni. Az 1945-ös parlamenti választásokon a francia kommunista párt kapta a legtöbb szavazatot. Miért ne következhetnék be ugyanez keletebbre is?

Ideológiai érvek is alátámasztották az európai kommunisták győzelembe vetett hitét. Marx szerint a munkásosztály előbb-utóbb tudatára ébred sorsának, és előbb vagy utóbb a kommunista pártba fogja vetni a hitét. Mihelyt ez bekövetkezik, a kommunista pártokat magától értetődő természetességgel hatalomra juttatják a többséget alkotó munkásosztály szavazatai. Egy későbbi interjúban a következő módon magyarázta ezt a lengyel kommunista Leon Kasman:

> Tökéletesen tisztában voltunk azzal, hogy a háború előtt a lakosság kisebbsége támogatta a Pártot, de az a meggyőződés éltetett bennünket, hogy felvilágosult kisebbség, olyan, amely a nemzeti haladás élcsapatát fogja alkotni. Azt is tudtuk, hogy ha hatalomra jutva megbízhatóan végezzük munkánkat, magunk mellé állítunk olyanokat, akik nem bíztak meg bennünk, nem hittek nekünk, vagy ellenünk voltak.[6]

Egy a pártjához intézett beszédében hasonló optimizmusnak adott hangot Ulbricht is 1946 elején:

> Azt kérdezték tőlünk: a szovjet zónában is tartanak majd választásokat? Mi azt mondjuk: igen, valóban, s majd meglátják, hogyan szervezzük meg e választásokat! Az ilyen választások megtartásához szükséges felelősségérzéstől vezérelve fogjuk megtartani őket, éspedig oly módon, hogy minden városban és faluban biztosítva legyen a munkásosztály többsége.[7]

Legalábbis a nyilvánosság előtt sohasem foglalkozott annak gondolatával, hogy a választások esetleg *nem* eredményeznek többséget a munkásosztály számára.

Maga Sztálin cinikusabb volt, vagy talán sohasem fogta fel egészen, mit is értenek az európaiak „demokrácián" és „szabad választásokon". A háború alatt azt mondta egy Stanisław Mikołajczyk, az akkori emigrációs kormány feje vezetésével Londonból érkező lengyel delegációnak, hogy „vannak bizonyos személyek – a bal- és a jobboldalon is – akiknek nem engedhetjük meg, hogy részt vegyenek a lengyel politikai életben". Mikołajczyk rámutatott, hogy egy demokráciában nem lehet megszabni, ki vehet részt a politikában, és ki nem. Válaszul „Sztálin úgy nézett rám, mintha holdkóros lennék… és befejezte a megbeszélést".[8]

Később, 1944 augusztusában, azt vetette oda Sztálin fesztelenül lengyel emigráns vezetők egy csoportjának, hogy a Szovjetunió kedvezően fogadná a lengyelországi „demokratikus pártok koalíciójának" a létrehozását – bár ezekről a kérdésekről természetesen „maguk a lengyelek döntenek majd". „Koalíción" a választás előtt megkötött, vagyis olyan koalíciót értett, amelynek tagjai nem fognak versengeni egymással. Azon, hogy „demokratikus", azt értette: szovjetbarát.[9] Nyilvánvalóan azt a fajta „választást" részesítette előnyben, amely egyáltalán nem jár versengéssel. Ilyen körülmények között még a lengyel kommunisták is a győzelem esélyével indulnak. Mint Władysław Gomułkának mondta 1945-ben: „Jó agitációval és megfelelő viselkedéssel tekintélyes számú szavazatot nyerhet."[10]

Néhány ország engedelmesen követte a sztálini receptet, és versengés nélküli választást rendezett. Jugoszlávia ilyen választást tartott 1945 novemberében – Titónak nem volt szüksége szovjet biztatásra ellenfelei üldözéséhez. A hivatalos végeredmény szerint a Jugoszláv Népfront – a szavazócédulán szereplő egyetlen párt – a szavazatok 90 százalékát kapta. A belgrádi szovjet nagykövet túláradó lelkesedéssel méltatta ezt a gyakorlatot, arról számolva be Vjacseszlav Molotovnak, hogy ezek a választások „erősebbé tették" az országot. Nagy sikernek tartotta.[11] Bulgáriában a kommunista párt szintén koalíciót hozott létre néhány, a baloldal felé hajló pártból az 1945 novemberében tartott választásokra (a Haza Frontját).[12] A valódi ellenzék – a koalícióhoz csatlakozni nem hajlandó centrum- és jobbközép pártok – a szavazás bojkottálására szólította fel a polgárokat, és sokan csakugyan nem is mentek el szavazni. A kommunista pártok azonban mindenképpen deklarálták győzelmüket.

De az NKVD és a helyi kommunisták legnagyobb erőfeszítései ellenére sem volt hajlandó a régióban minden politikus egységes választási koalícióhoz csatlakozni, és a munkásosztály egészében sem tudatosult viharos gyorsasággal a beteljesítendő sorsa. 1945 és 1946 folyamán még kaotikus viszonyok uralkodtak a régió gazdaságában. A politikai erőszak gyűlöletet és haragot szült a Szovjetunió iránt. E tényezők eredményeképp éppenséggel nem igazolódtak Marx jóslatai: a régió nagy részében a kommunistákra katasztrofálisnak bizonyultak a szabad és félig szabad választások. Ennek hatására jóval kíméletlenebb lett a kommunista pártok taktikája.

Lengyelországban eleinte óvatos volt Sztálin, legalábbis a választások ügyében. Követei nem kényszerítették azonnal a lengyel politikai osztályt a jugoszláviaihoz vagy bulgáriaihoz hasonló egypárti választási színjáték megrendezésére. A Honi Hadsereg tizenhat vezetőjének letartóztatása és deportálása után a nyugati hatalmak jóval nagyobb figyelemmel kezdték követni a lengyel politika fejleményeit, s Sztálin talán úgy érezte, fontos fenntartani az ideiglenes koalíciós kormány fikcióját. Föltételezhetően e megfontolások vezérelték Sztálint abban, hogy az utolsó nem kommunista lengyel vezetőnek, Stanisław Mikołajczyknak – a politikusnak, aki korábban megpróbált vele a demokráciáról vitatkozni – 1945 tavaszán megengedte, hogy visszatérjen az országba, és legális politikai tevékenységet végezzen.

A lengyel kommunistáktól eltérően, akik közül senki sem vett részt a háború előtti lengyel választási politikai küzdelmekben, Mikołajczykot jól ismerte a nagyközönség. 1939 előtt a Lengyel Néppárt (Polskie Stronnictwo Ludowe – PSL) elnöke volt; a szociáldemokrata programmal fellépő párt bá-

zisát a mezőgazdasági tevékenységet végzők alkották, és valódi legitimációval bírt. A szeptemberi kettős, német–szovjet inváziót követően Mikołajczyk Londonba vette útját, ahol csatlakozott az emigráns lengyel kormányhoz. Miután Władysław Sikorski tábornok 1943-ban Gibraltárnál megrázó repülőgép-szerencsétlenségben életét vesztette, maga Mikołajczyk lett az emigráns kormány feje. Ebben a minőségében tárgyalt a háború végén Lengyelország státusáról Sztálinnal, Roosevelttel és Churchill-lel, s egyre dühösebbé és haragosabbá vált, ahogyan egyre romlottak a tárgyalások során az ország kilátásai. Az 1944 októberében Moszkvában a Sztálinnal és Churchill-lel tartott találkozón mellékesen megtudta, hogy Roosevelt személyes biztató szavai ellenére a teheráni értekezleten a szövetségesek már átengedték Kelet-Lengyelországot a Szovjetuniónak (azon a találkozón, amelyen Churchill fölvetette, hogy Lengyelország „eltolódhatna nyugat felé, ahogy egy katonai alakzat lép kettőt balra"). Rárivallt Churchillre, és a döntés megváltoztatását követelte. A brit miniszterelnök nem maradt adósa: „Ha tovább vitatkozik, végleg elegünk lesz önből!"[13]

A Honi Hadsereg tizenhat vezetőjének 1945. márciusi letartóztatását követően Mikołajczyk nem nagyon hitt a demokrácia lengyelországi lehetőségében. Úgy döntött, akkor is visszatér az országba. Krystyna Kersten megállapítása szerint Mikołajczyk „abban az illúzióban ringatta magát, hogy Sztálin komolyan beszélt, amikor kinyilvánította, hogy célja nem a kommunista, hanem a demokratikus, szovjetbarát Lengyelország".[14] Emiatt sok Londonban és Lengyelországban élő lengyel is bírálta, akik úgy érezték, visszatérése hamis legitimáció egy de facto máris szovjet ellenőrzés alatt álló kormány számára. Egy emigráns újság sötét jóslatokat fogalmazott meg: „A történelem tanítása szerint még a legmesszebb menő kompromisszumok révén sem lehet megállítani a diktatórikus totalitarizmust... Az egyetlen menekülőutat az jelenti, ha a világ közvéleménye időben a mi oldalunkra áll."[15] Mikołajczyk rámutatott, hogy a jaltai egyezmény „szabad és korlátozás nélküli választások megtartását" garantálta, „a lehető leghamarabb, éspedig az általános és titkos választójog alapján". Elszánta magát, hogy szó szerint veszi ezt az ígéretet.[16]

1945 júniusában Moszkvába utazott Mikołajczyk, ahol részt vett a lengyel ideiglenes kormány létrehozását eredményező megbeszéléseken. A találkozón jelen voltak a „lublini lengyelek" – Bierut, Gomułka és más szovjetbarát politikusok, akik csatlakoztak a Nemzeti Felszabadítás Lengyel Bizottságához –, valamint a Lengyel Néppárt más vezetői. A létrejött egyezmény nyomán, mint már említettük, felállt a nemzeti egység ideiglenes kormánya, amely addig volt hivatott irányítani az országot, amikor meg lehetett már

tartani a választásokat. Az e testületbe delegáltak egyharmada a PSL-től kapta a mandátumát. A párt kapott továbbá néhány posztot a kabinetben, valamint papírt is, s így elkezdhetett újságot megjelentetni. Keserű hangvételű emlékiratában Mikołajczyk felidézte, hogy noha az egyezmény „újabb illúzióvesztést hozott a lengyel nép nagy többsége számára... feltartóztathatatlanul eljött az a nap, amikor örömmel beértük volna az egyezményben körvonalazott jogokkal. Ugyanis végül még az egyharmadát sem kapta meg a [PSL]. Nem kapott semmit."[17]

Hívei nagyon rövid ideig talán csakugyan okkal reménykedtek valami többen. Mikołajczyk első lengyelországi látogatásai megannyi diadalmenettel értek föl. Ezrek tódultak üdvözlésére a repülőtérre, amikor gépe 1945 júniusában landolt Varsóban. Szabályos tömeg követte gépkocsikíséretét a városon át, majd összegyűltek az ideiglenes kormánynak a város déli külterületén lévő központjánál, éljenezve őt. Amikor néhány nappal később ellátogatott Krakkóba, ünneplő hívei szó szerint felemelték az autóját, és úgy vitték végig az utcákon. Később magát Mikołajczykot is felkapták, és a vállukon hordozták. De még ezek az euforikus találkozások is a fenyegetettség légkörében zajlottak. A Krakkóba érkezését követő este pártvezetőkkel volt találkozója. Amikor elhagyta a társaságot, odakint géppuskasorozat fogadta. A cél nem a megölése, hanem a megrettentése volt, s ez sikerült is. Később ráébredt, hogy a városból távozása után a gyűlés minden résztvevőjét letartóztatták.[18]

A következő hónapban Mikołajczyk és odaadó követői – mint utólag megállapíthatjuk – rendkívül bátor és elképesztően őszinte politikai kampányt folytattak. Ő és pártja először azért a jogért küzdöttek, hogy folytathassanak nyíltan ellenzéki politizálást; ezt követően azért, hogy az első népszavazáson letegyék kézjegyüket; végül pedig azért, hogy mandátumokat szerezzenek a háború utáni első parlamenti választásokon. 1947-re mindhárom küzdelemben veszítettek, de a lengyel kommunistákat és szovjet tanácsadóikat is alaposan megijesztették erejükkel és támogatottságukkal.

A lengyel kommunisták a kezdetektől fogva megpróbálták elszigetelni Mikołajczykot és a PSL-t. Gyorsan létrejött a Sztálin által Mikołajczyknak oly fölényesen javasolt választási „koalíció". E szovjetbarát blokkot a kommunisták, a némileg vonakodó Szociáldemokrata Párt, valamint – furcsa módon – két álpárt alkotta: egy hamis „Néppárt," mely a kommunisták irányítása alatt állt, s célja a választók megzavarása volt, és az ugyanebből a célból kreált „Demokrata Párt". Az igazi PSL nem volt hajlandó csatlakozni ehhez a zavaros koalícióhoz, és az egyetlen legálisan működő párt lett, amely kimaradt belőle. Ennek következtében Mikołajczyk az ország minden an-

tikommunistája támogatását elnyerte, a legmérsékeltebb szocialistáktól a legradikálisabb nacionalistákig.

A kommunista vezetés néhány hónap elteltével rádöbbent tévedésére. Első ízben a kommunista párt Központi Bizottságának egy 1946 telén tartott ülésén mondott beszédében Gomułka intézett nyílt támadást a PSL ellen. Az új reakciós „ellenségként", a nyugati imperialisták cinkostársaiként írta le a párt vezetését. Mint célzott rá, nagyon is lehetséges, hogy a PSL a még még mindig az erdőkben rejtőző antikommunista partizánoknál is veszélyesebb.[19] Włodzimierz Brus, a kommunista párt ifjú közgazdásza is jelen volt a találkozón:

> Sokakat meglepett az üzenet erőszakossága, elsősorban azért, mert úgy érezték, nem elég erős a [saját] támogatottságunk az országban, s így inkább fegyverszünetet kívántak, mint harcot. Másodszor pedig belefáradtak a hosszú háborúba, a nélkülözés, a veszteségek és az áldozatok felemésztették erejüket. ...Úgy rémlik, engem is meglepett egy kicsit a támadás élessége.

Azonban, mint Brus megállapította, a gyűlés más résztvevői „bizonyos megelégedettséggel" üdvözölték Gomułka szavait: a párt végre „szétzúzza a reakciót".[20]

Maga Mikołajczyk figyelemmel kísérte a pártja ellen intézett verbális és tettleges támadásokat. Elvileg legális pártjának a kezdetektől fogva súlyos zaklatásokkal – erőszakkal, kínzással és gyilkossággal – kellett számolnia. Már 1945 novemberében benyújtotta első hivatalos panaszát – ezt továbbiak hosszú sora követte később – a lengyel titkosrendőrség központjának „a tarnobrzegi PSL-tagok tömeges letartóztatása és értéktárgyaik elkobzása miatt". Ugyanebben a hónapban a rendőrség tisztviselői és a kommunista párthoz tartozó hivatalnokok sokakat fizikailag akadályoztak meg abban, hogy részt vegyenek a PSL trzebenicei találkozóján; figyelmeztették az Oleśnica melletti falvak lakóit, hogy az efféle összejövetelek résztvevői a letartóztatás kockázatát vállalják; egy Łowiczhoz közeli pártirodából dokumentumokat loptak el. 1946. január 9-én tizennyolc olyan aktivistájának a nevét tartalmazó listát állított össze, akiket letartóztattak Wrocławban. Ugyanebben a hónapban Łódźban 80 letartóztatott személy nevét listázta.[21]

Gyakran előfordult, hogy PSL-tagokat tartóztattak le a fegyveres földalatti ellenállás akciói miatt. Például 1946 márciusában helyi kommunisták politikai gyűlést szerveztek a Krakkótól délkeletre fekvő Łapanówban, s a PSL-t nem hívták meg a rendezvényre. Gépfegyveres partizánok rajtaütöttek több,

hazafelé tartó kommunista politikuson és titkosrendőrön. Heten meghaltak, hárman pedig megsérültek a tűzharcban. Másnap a rendőrség vaktában elkezdett PSL-tagokat letartóztatni, azon az alapon, hogy mivel nem vettek részt a gyűlésen, szükségképpen ők a felelősök. Az egyik helyi pártvezető birtokát is felgyújtották; a ház és szénapajta porig égett. Mikołajczyk panaszt tett amiatt, hogy a funkcionáriusok „a kisebb ellenállást követve cselekszenek, nem nyomozva, meg sem próbálva megtalálni a bűnöst. ...Ez kétségtelenül a hatalommal való visszaélés."[22]

A PSL e zűrzavar közepette kezdett hozzá a *Gazeta Ludowa* (Népújság) megjelentetéséhez, ami a körülményeket figyelembe véve rendkívüli teljesítmény volt. A kiadóknak nagyon korlátozottan állt papír a rendelkezésükre, s nem volt elég kapacitásuk postázni az előfizetett példányokat. Időről időre arra kérték az olvasóikat, hogy mindenki egyetlen példányt vásároljon – nem vásárolhattak pluszpéldányt barátaiknak –, mivel mindig nyersanyaghiánnyal kellett számolni. Mikołajczyk így ír visszaemlékezésében: „Annyi előfizetési igény volt, hogy napi 500 000 példányban megjelentethettük volna a *Gazeta Ludowá*-t, de 70 000 példánynál többhöz sosem kaptunk újságpapírt. Újságunk példányainak százait szabotálták el az elosztóüzemekben dolgozó és az adminisztrációt végző kommunisták... figyelmeztettek egyéni előfizetőket, ha nem mondják le előfizetésüket, ki fogják rúgni őket a munkahelyükről."[23] A rádiótól eltérően a *Gazeta Ludowa* nyilvánvalóan nem juthatott el a lengyelek döntő többségéhez. Szókimondó szalagcímmel megjelenő cikkeik – „Lehull az álarc", „Az UB [a titkosrendőrség] lengyeleket kínoz" – szemléletesen leírták a valóságot azok számára, akiknek sikerült példányhoz jutniuk belőle. A *Gazeta Ludowá*-ban megjelent a letartóztatottak neve, letartóztatásuk dátuma és módja, s újságírói panaszkodtak amiatt, ahogyan Mikołajczykkal bántak a parlamenti ülések alatt. Noha pártja elvileg a mandátumok harmadával rendelkezett, amikor ő maga vagy megbízottja szólásra emelkedett, az egész terem pfújolásban és füttykoncertben tört ki, s egyetlen szót sem lehetett hallani.[24]

Az ellene intézett támadásokkal nem sikerült megsemmisíteni a PSL-t. Épp ellenkezőleg: a meggyilkolt PSL-tagok temetése minden alkalommal nagy, dühös tömeget kezdett vonzani. A papok, akik akkoriban még szabadon beszélhettek, nyíltan a kormány ellen kezdtek prédikálni. Az egyik plébániatemplomban állítólag kijelentette egy pap, hogy ha „megkérdezi valaki, ki az úgynevezett reakció, nyíltan meg kell mondanunk, hogy mi, keresztények vagyunk a reakció, és meg fogjuk nyerni a marxizmussal vívott csatát". A Központi Bizottság egy tagja kollégáinak megjegyezte, hogy „a blokk [a baloldali koalíció] gondolatát nem tettük elég népszerűvé a töme-

gek között". Még az általában gyenge és meghunyászkodó Szociáldemokrata Párt is kezdte szóvá tenni, hogy a titkosrendőrség túlságosan durván bánik a PSL-lel.[25]

Tudatára ébredve annak, hogy folyamatosan veszítik el híveiket, a lengyel kommunisták halogató taktikával próbálkoztak. A magyarok, a bolgárok és a jugoszlávok 1945 őszén választásokat tartottak; Jakub Berman, a párt főideológusa azonban meggyőzte Bierutot, hogy Lengyelország 1946 kora nyarán rendezzen népszavazást. Mint évekkel később elmondta, a cél a közvélemény „szondázása" volt, hogy „elválasszák az ocsút a búzától", és egyszerű választás elé állítsák a népet: Mikołajczyk mellett vagy ellene.[26] A köz számára előterjesztett kérdések úgy voltak megfogalmazva, hogy pozitív válasz szülessen rájuk. Három kérdés várt döntésre: „Támogatja-e Ön a szenátus [funkcióval nemigen bíró háború előtti intézmény] megszüntetését?", „Támogatja-e Ön a földreformot, a nagyipar államosítását, ugyanakkor a magántulajdon megőrzését?", „Kívánja-e Ön Lengyelország új területeinek és új nyugati határainak a megőrzését?"

E három kérdésre az „igen" volt a helyes válasz. A kommunista választási kampány tehát egyszerű szlogent választott: „Három igen!" Mikołajczyk felvette a kesztyűt, és úgy instruálta a követőit, a második és harmadik kérdésre szavazzanak igennel. Mint Berman elismerte, nehéz volt a nyugati területek ellen érvelnie, és az államosítás és a földreform is népszerű követelésnek számított, különösen mivel az arra vonatkozó kérdés magában foglalta az ellentétes értelmű „...ugyanakkor a magántulajdon megőrzését" kitételt.[27] Mikołajczyk azonban felszólította a híveit, hogy „egy nemmel" szavazzanak, éspedig a szenátusra vonatkozó semmitmondó kérdésre.

Valójában senki sem törődött egy fikarcnyit sem azzal, hogy Lengyelország parlamentjének van-e vagy nincs felsőháza. A szavazás a kommunista párt és a Mikołajczyk-féle PSL alig burkolt küzdelmévé vált, s a kommunisták minden tőlük telhetőt megtettek a győzelemért. Lengyelországban soha, sem előtte, sem utána nem folyt hasonló kampány: a kommunista párt 84 millió plakátot, szórólapot és brosúrát, rendkívüli mennyiségű propagandaanyagot nyomtatott, noha még mindig papírhiány volt. A párttagok utasítást kaptak, hogy szerte az országban minden falra és kerítésre fessék fel a „Három igen!" szlogent. A rádiókban és a nyilvános eseményeken a lakosság minden szeletét – a nőket, a parasztokat, a munkásokat és az értelmiséget – célzottan megszólító felhívások hangoztak el. A felhívások néha durván nacionalisták voltak – „A három igen nem tetszik a németeknek", „Az igennel Ön a lengyelségét fejezi ki" –, máskor pedig populisták és szentimentálisak. Azt mondták a lengyeleknek, szavazzatok „három igennel, ha

nem akarjátok, hogy visszatérjenek a nagybirtokosok", „három igen, gyermekeink jóléte és boldogsága nevében".[28]

A kampány tetőpontján a propaganda mellett a fenyegetés hangjai is megszólaltak. Mieczysław Moczar, a łódźi titkosrendőrség Kujbisevben kiképzett parancsnoka azt mondta a PSL helyi vezetőjének, hogy mindenkit letartóztat, aki az „Egy nem" szlogennel merészel kampányolni. A rezsim úgy látta, a népszavazási kampány arra is alkalmas pillanat, hogy nyílt, széles körű publicitásban részesülő pereket folytasson a Honi Hadsereg vezetői ellen, amelyek során az ügyészek utalgattak a földalatti partizánok és a PSL közötti kapcsolatokra. Természetesen a rendszer minden ellenfele, fegyveresek és fegyvertelenek egyaránt a PSL-t támogatták (noha a PSL távolságot tartott a még harcoló partizánoktól), s közülük egyesek titokban továbbmentek, és „Két nem"-re vagy „Három nem"-re buzdítottak. A rezsimben riadalmat keltettek a fejlemények. A szavazás napjának közeledtével a katonai és a paramilitáris szervezeteket – a hadsereget, a határőröket, a népi milíciát és a titkosrendőrséget – is bevetette a hatalom gyűléseket és tüntetéseket szervezni. Akiről azt gyanították, a „helytelen" döntést támogatja, annak őrizetbe vétellel, kihallgatással vagy még rosszabbal kellett számolnia.

A propaganda azonban visszaütött. A szavazás előtti estén mintegy 20 000 szurkoló gyűlt össze Varsóban, hogy megnézze a lengyel és a jugoszláv csapat összecsapását a háború után rendezett első nemzetközi labdarúgó-mérkőzésen. A két félidő közti szünetben előlépett néhány kommunista politikus, szavazásra buzdítani a jelenlevőket. Amikor felismerték, hogy egy újabb semleges esemény válik hamarosan politikai rendezvénnyé, feldühödve az egyik szónok unalmas és mesterkélt szavaitól, rosszallásuk jeléül tapsviharban és füttykoncertben törtek ki a nézők. Valaki azt kezdte híresztelni, hogy Mikołajczyk is ott van a stadionban, mire a tömeg kántálni kezdte a nevét. A jugoszlávok láthatóan összezavarodtak – az egyik néző kifejezésével: elképedtek –, de a meccs folytatódott (Lengyelország vesztett). A mérkőzés vége felé két teherautónyi fiatal aktivista – a Harcoló Ifjúság Szövetségének tagjai – hirtelen megjelent a stadion előtt, azt kiáltozva a hazafelé indulóknak: „Éljen a népi Lengyelország, éljen a Nemzeti Hadsereg!", ám buzgalmuk gúnykacajba fulladt.[29]

Másnap – 1946. június 30-án – reggel több mint 11 millióan járultak urnához (a szavazásra jogosultak 85,3 százaléka), azaz rendkívül sokan éltek választójogukkal. A kommunista párt eleinte örvendezett, abban a hiszemben, hogy a magas részvételi arány azt jelenti, a nemzet felsorakozott mögötte. Brus, a fiatal közgazdász volt szolgálatban, hozzá futottak be az egyes körzetekben mért részvételi arányokról tudósító jelentések. Visszaemléke-

zése szerint az adatok hallatán „óvatosan bizakodó" elvtársai „rendkívül fellelkesültek". Nem volt bojkott, amitől egyesek tartottak. Ha a munkásság és a parasztság is urnához járult, az jót jelent. A pártvezetők rögtön azonnal megtartandó parlamenti választásokról kezdtek beszélni.[30]

De gyorsan elpárolgott az eufória. Csakugyan milliók járultak urnához, de a többség Mikołajczyk tanácsát követte. Megsemmisítő eredmény született. Az immár hozzáférhetővé vált levéltári források szerint a népességnek csak a negyede szavazott a „három igen" jegyében. A döntő többség legalább egy kérdésre nemmel szavazott.[31] A kommunisták tíz napig töprengtek a lesújtó eredményeken. Végül teljesen meghamisított, fordított arányokat mutató számsorokat hoztak nyilvánosságra. A PSL tiltakozott a nyilvánvaló hamisítás miatt. A valódi adatokhoz nem fértek hozzá, az informális közvélemény-kutatásuk alapján azonban tudták, hogy a többség bizonyosan nem három igennel szavazott. A kommunisták mereven kitartottak a hamis eredmény mellett. Elő volt készítve a terep a még komiszabb, nem azonnal, hanem inkább hat hónap múlva megtartandó parlamenti választáshoz.

Mi történt ez után? Megvitatva a kudarcot vallott népszavazási kampány tanulságait, arra a keserű következtetésre jutott a kommunista párt, hogy visszaütött a tömeges röplaposztás, a falakra festett jelszavak pedig bosszantották a népet. Nyomasztóan nagy erejű és túl durva volt a propaganda. Az újonnan felállított Propagandaügyi Minisztérium egy ellenőre így írt egy belső jelentésben:

> A népszavazás megrendezésének bejelentése után az lett volna a legfontosabb, hogy önmérsékletet és óvatosságot tanúsítsunk, miközben bátorítunk a három teljesen nyilvánvaló, a napnál világosabb igen válaszra. A három igen melletti fékevesztett agitálás azt a gyanút keltette, hogy biztosan valami másról van szó a háttérben.[32]

Azt mondogatták egymás közt, hogy az agitátorokat jobban fel kell készíteni a jövőben arra, hogy választ adjanak a közvéleményben megfogalmazódó két leggyakrabban hallott kérdésre: miért vették el Lengyelország keleti területeit? Miért vannak még szovjet katonák lengyel földön? A felkészületlen agitátorok azonnal szélnek eresztendők. Ettől kezdve nem plakátokat és röplapokat kell nyomtatni, hanem beszélgetni kell az emberekkel.[33]

A kommunista párt még a propagandisták „hibáit" figyelembe véve sem igen értette, munkások és parasztok hogyan utasíthatták el őket ilyen nagy számban. Miközben mélységesen el voltak köteleződve egy, számukra győzelmet hozni hivatott – hisz a munkásoknak végtére is támogatniuk kell a munkások államát – ideológia mellett, nehézséget okozott nekik megérteni saját honfitársaikat. Még az új, nyugati területeken élő lengyelek is nemet mondtak a Lengyelországhoz csatolásukra.[34] A varsói pártbizottság egy tagja arra a következtetésre jutott, hogy honfitársainak felfoghatatlanul nagy részét megfertőzte valamiféle „zavaros gondolkodás":

> Ez az ellenállás valamiféle megragadhatatlan szellemével és a teljes tudatlansággal függ össze, s ezek a tényezők még azoknál az egyéneknél is megfigyelhetők, akiknek a számára pedig áldás a demokratikus uralom. Miért szavaztak például sok esetben három nemmel azokban a radomi körzetekben, amelyekben a legtöbb munkás él? Miért szavaztak a legtöbb esetben nemmel az iłżai és a jędrzejówi parasztok? Hogyan magyarázható, hogy sok esetben még a hadsereg és a rendőrség tagjai is nemmel válaszoltak valamelyik kérdésre?[35]

A népszavazás fontos, még az utána következő parlamenti választásnál is fontosabb fordulópont volt. Egyfelől azt jelezte, elkezdett derengeni a felismerés, amelynek bevésődése még éveket vett igénybe, nevezetesen hogy a propagandának vannak korlátai. Nemcsak a lengyel, hanem mindenféle és fajta kommunisták felismerték végül, hogy a több nem jelent jobbat is. S ami lényegesebb: a lengyel kommunisták ettől kezdve tudták, hogy nincs esélyük semmiféle „tiszta" választási győzelemre. Vagy fenyegetniük kell, meg kell félemlíteniük Mikołajczyk híveit, vagy teljesen meg kell hamisítaniuk a választási eredményeket.

Végül mindkét eszközzel éltek. A számukra kudarcot hozó népszavazás és az 1947 januárjában tartott parlamenti választás között eltelt hat hónap folyamán a titkosrendőrség letartóztatta a PSL krakkói vezetőségének a tagjait; kihallgatták, majd letartóztatták a PSL teljes sajtórészlegét. A varsói amerikai nagykövet azt írta egy diplomáciai sürgönyben, hogy „a PSL gyűléseit, még a lengyel–szovjet barátságnak szentelteket is feloszlatták".[36] A nyilvános választási gyűléseket közvetlenül a hadsereg szervezte, mert – mint Brus fogalmazott – „a katonai egyenruha jóval hatékonyabb, mint a civil ruhás propagandista".[37] A nagyobb biztonság ürügyével „propagandabiztonsági csoportokként" ismert különítményeket vetettek be szerte az országban, hogy „megvédjék" a közönséget a fegyveres partizánoktól.

A választások közeledtével egyre pimaszabb lett a rezsim taktikája. A választás előtt egy héttel ötvenkét választókörzetből tízben – az esetek többségében a mezőgazdasággal foglalkozó, hagyományosan néppárti erősségnek

számító délkeleti régióban – törölték a szavazócédulákról a PSL jelöltjeinek a nevét. Az utolsó éjjel pedig ezerszám küldte a kommunista párt a hamis táviratokat a PSL tisztségviselőinek: „MIKOŁAJCZYK TEGNAP ÉJJEL REPÜLŐGÉP-SZERENCSÉTLENSÉGBEN MEGHALT." Emlékirataiban „a lengyel történelem fekete napjaként" festi le Mikołajczyk a választás napját, 1947. január 17-ét:

> A milliók, akiknek nyíltan kellett szavazniuk, összegyűltek a gyáraikban, irodáikban és egyéb kijelölt helyeken, s katonazenére vonultak, fegyveres őrök kíséretében a szavazóhelyekre... Megparancsolták nekik, tartsák magasan a fejük fölé a szavazócéduláikat, mindegyiken a hármas számmal [ez volt a kommunista blokk száma], hogy miközben hosszú sorokban ácsorognak, őreik szemrevételezhessék őket.

Elmondása szerint mégsem engedelmeskedett mindenki: „E bátor nép fiainak és lányainak ezrei rejtették el szavazócédulájukat, rajta a Lengyel Néppárt számával, s ahogyan közeledtek a szavazóurnákhoz, sikerült összegyűrniük a hármas számot tartalmazó cédulát, a saját döntésüket tartalmazót csúsztatva be helyettük a borítékokba..."[38] Mások kiálltak a sorból, s csak azután álltak vissza, hogy a katonák elmentek. Nem mintha ez számított volna. A hivatalos eredmények szerint a lengyelek 80 százaléka a „demokratikus blokkra" szavazott. A PSL a szavazatoknak csak a 10 százalékát kapta meg. Mikołajczyk lemondott miniszteri posztjáról. A parlament Bierutot választotta meg Lengyelország elnökévé, Józef Cyrankiewiczet, a pártját a kommunista párttal egyesíteni szándékozó szociáldemokratát pedig Lengyelország miniszterelnökévé. A brit és az amerikai nagykövet hivatalosan tiltakozást nyújtott be, bojkottálta a parlament nyitónapját, de mindhiába.[39]

Kilenc hónappal később, 1947 októberében Mikołajczyk kisurrant Lengyelországból, sikerült eljutnia Németország brit övezetébe, majd Angliába repült. Mint elmondta, burkoltan figyelmeztették, hogy azonnal letartóztathatják. Bár láthatólag enyhén hisztérikusként kezelték őt a britek, valószínűleg igaza volt. Nikola Petkovot, a bulgáriai ellenzéki Agrárpárt vezetőjét 1947 nyarán letartóztatták, perbe fogták és kivégezték. Magyarországon Nagy Ferencet, az ellenzéki Kisgazdapárt elnökét nagyjából ugyanekkor zsarolással száműzetésbe kényszerítették. Nevében továbbra működött ugyan a PSL, éspedig az 1947-es választásokra kreált hamis árnyékpárt formájában, de a valóságos politikai életben nem játszott további szerepet, és megszűntét követően a kommunista pártnak több mint harminc évig nem volt valódi, legális ellenzéke Lengyelországban.[40]

Nem lehetett teljesen váratlan a lengyel kommunista párt választási kudarca, legalábbis Moszkvában nem: Sztálin kevés illúziót táplált a lengyelek politikai hovatartozását illetően. A Szovjetunió jóval nagyobb reményeket fűzött más országok kommunista pártjainak választási szerepléséhez. Sztálin úgy gondolta, Ausztria keleti részén – ekkor még ott állomásozott ideiglenesen a Vörös Hadsereg – jól szerepelhet a párt az őszi választásokon, és Romániával kapcsolatban is nagy reményei voltak. De a legnagyobb reménykedéssel Budapest felé fordult.

A magyar kommunista párt csakugyan feltétlenül bízott a sikerben a háború után tartott első választáson, a magyar történelem első valóban szabad és tiszta választásán. Első ízben kaptak teljes választójogot a nők, a parasztok és az iskolázatlanok.[41] A pártok nyíltan kampányoltak, a sajtóban és a nyilvánosság előtt. Hat párt állított jelölteket, mindegyik a saját listáján: a Független Kisgazdapárt (mint már említettem, választói társadalmi státusát és világképét tekintve a lengyel PSL magyar megfelelőjének volt tekinthető); a szociáldemokraták; a kommunisták; és három kisebb párt.

Maga Rákosi Mátyás jelentős diadalra számított. Olyan nagyfokú volt a munkanélküliség és az elégedetlenség, hogy könnyen ki lehetett vinni az utcákra feldühödött, félelmetes hatást keltő tömegeket, és a párt a lehető leggyakrabban élt is ezzel az eszközzel. Kommunista vezetők szerte az országban tömegtüntetéseket szerveztek, jelszavakat skandáltak és plakátokat ragasztottak. Olyan elsöprő volt a jelenlétük Budapest utcáin, hogy Rákosi magabiztosan jövendölhetett győzelmet baloldali koalíciója – a kommunista párt és a szociáldemokraták – számára, már a néhány héttel az országos választás előtt tartott fővárosi választásokon is. – A két baloldali párt együtt „szerezhet 70 százalékot, de talán még többet is" – mondta a Központi Bizottságnak. Vorosilov tábornok, az akkor legmagasabb rangú, Magyarországon szolgáló szovjet katonatiszt és a Szövetséges Ellenőrző Bizottság vezetője, azt gyanította, hogy Rákosi túloz, és panaszkodott Molotovnak amiatt, hogy a kommunista vezér túlságosan is kedveli a tömegdemonstrációkat.[42] Igaz, hogy Rákosi ki tud vinni az utcára 300 000 embert, de „még csak hozzá sem kezdett a gondos nevelőmunkához az elvtársai körében". Úgy vélte továbbá, hogy Rákosi nem „fókuszál" eléggé a gazdaságra – azt fogalmazva meg ezzel eufemisztikusan, hogy gazdaságpolitikája már kezdett kudarcot vallani.[43]

A pártján belül kevesen merészeltek ellentmondani Rákosinak. Az akkor a kommunista párt propagandairodáján dolgozó (1956-ban a kommunista uralom ellen lázadó) Széll Jenő volt megbízva a választási propaganda irányításával az ország nyugati régiójában fekvő Pápán. A választás előtt Széll részt vett a régió propagandistáinak a találkozóján, hogy jelentést tegyen a

propagandában elért haladásról. Ahogyan hallgatta egymás után a lelkesült beszámolókat, aggódni kezdett: „Mindenki azt jelentette, hogy a kommunista párt nagy előnyben van a többiekhez képest, hogy a két munkáspárt abszolút többséget szerez... Azt mondtam magamban: – Te szerencsétlen Széll, most vagy csatlakozol a tömeghez és hazudsz, vagy az igazat mondod, és bajba kerülsz."[44]

Széll minden bátorságát összeszedve őszintén beszélt. Elmondta az összegyűlt aktivistáknak, hogy a baloldali koalíciónak csekély a pápai támogatottsága. Nagyon erős a Kisgazdapárt, és könnyen lehetséges, hogy simán, abszolút többséggel nyer (így is történt végül). Rákosi elvetette ezt az információt, kijelentve, Széll elvtársat félrevezették, csak reakciósokkal találkozott, fokozni fogják Pápán a propagandát, s meg fogják győzni a közvéleményt. S Széll elvtárs végül meglátja majd, hogy minden rendben lesz.

De korántsem volt rendben minden. Az első megdöbbenés 1945. október 7-én, a fővárosi választások éjszakáján érte a pártot. Az eredmények ismertetésekor a kommunisták megtudták, hogy a kisgazdák megszerezték a szavazatok több mint 50 százalékát. Rákosi „holtsápadtan a székébe süppedt, egy szót sem szólva". A novemberi 4-i országos választások sem hoztak jobb eredményt a kommunisták számára. Ahogyan sorban futottak be az eredmények a párt főhadiszállására, Széll látta, amint az egyik idősebb kommunista „elfehéredik, elkékül, elzöldül, ajka pedig elszürkül". Egyre közeledik az ellenforradalom, jelentette ki a férfi, kibotorkálva a teremből: „– Jön majd a fehérterror."[45] – Az ekkor lelkileg talán jobban felkészült Rákosi több önbizalmat mutatva reagált. Szintén Széll visszaemlékezése szerint „széles mosollyal az arcán" belépett a terembe, „s így szólt: – Mi újság, elvtársak?"

> Csüggedten elmondtuk neki, megmutatva az eredményeket. – Sebaj, elvtársak – mondta –, ez csak néhány körzet, néhány rohadt, reakciós körzet, ne tévesszék meg önöket ezek az eredmények. ...Akkor döbbentem rá, micsoda politikus... Tökéletesen tisztában volt a teljes kudarccal, de tökéletesen játszotta a szerepét. Azt mondta, hazamegy, alszik, s hozzátette: – Önök, elvtársak, pedig holnap reggel 6 órára készítenek teljes, átfogó jelentést az eredményekről. Jó munkát, mondta, és látszólag jó hangulatban távozott. ...Meg vagyok győződve róla, hogy a pártvezetés azonnal találkozókat tartott, hogy kitalálják, hogy igazítsák ki a hibákat.[46]

A kisgazdák simán nyertek, a szavazatok 57 százalékával. A szociáldemokraták végeztek a második helyen, 17,4 százalékkal. A kommunisták a harma-

dik helyen végeztek, lehangoló eredményt felmutatva, a szavazatok 16,9 százalékával.

Noha gyanították, hogy Rákosi optimizmusa eltúlzott, a budapesti szovjet hatóságokat nyugtalanította a vereség mértéke, és bűnbakok után kezdtek kutatni. Moszkvának küldött jelentésében a Vörös Hadsereg politikai osztályán szolgáló Tugarev őrnagy egyaránt okolta „az ország gazdasági helyzetét" – az inflációt, a szénhiányt – és a jobboldali vezetőket, akiknek valahogy sikerült a kommunistákat felelőssé tenni ezekért a jelenségekért. Szovjetellenes jelszavak és erőszak alkalmazásával vádolta a kisgazdákat, s néhány szóval Mindszenty József bíboros prímás, esztergomi érsek hitszegő viselkedésére is kitért. Tugarev nyilvánvalóan tartott attól, hogy vádak érik majd a Vörös Hadsereget – a rablások, az erőszakok és a deportálások sokat ártottak –, s hogy ezeknek rá nézve is lehetnek következményei. Mint mondta, a magyarok viselkedése „provokálta ki" a szovjet katonák rossz viselkedését. Leitatták ugyanis a katonákat, elküldték őket fosztogatni, majd még több ételért és italért elvették tőlük a zsákmányolt javakat. A Szovjetunióhoz fűződő szoros kapcsolatai miatt aztán a kommunista pártot tekintették felelősnek mindezért a magyarok.[47]

Vorosilov még nyíltabban a szövetségeseire mutogatott. Azt mondta Sztálinnak, hogy a magyar kommunista pártba „bűnöző elemek, karrieristák és kalandorok" szivárogtak be, „olyanok, akik korábban a fasisztákat támogatták, sőt tagjai is voltak fasiszta szerveződéseknek". S ami még lényegesebb, Vorosilov némileg eufemisztikusan sugallta, „káros a pártra, hogy nem magyar származásúak a vezetői". Ezen természetesen azt értette, hogy túl sokan zsidók közülük.[48] Néhány év múlva Rákosi pontosan a Vorosilov-jelentésben meghatározott bűnbakok ellen engedélyez megfélemlítő hadjáratokat: a Kisgazdapárt, Mindszenty, az egyház és a zsidó kommunisták (vagy legalábbis néhányuk) ellen.

A kisgazdák megpróbáltak profitálni a győzelemből. Tildy Zoltán, a Kisgazdapárt elnöke és Nagy Ferenc, a Nemzetgyűlés elnöke azt mondta Rákosinak, hogy a kisgazdák az új kabinetben a tárcák felét kérik – ami teljesen méltányos volt, hiszen a szavazatok több mint felét megszerezték –, s hogy a többi tárcát más pártok között kellene szétosztani. Megpróbálták továbbá megszerezni a kommunistáktól a belügyi tárcát, s egyes funkcióit a saját ellenőrzésük alá vonták.

Egyik ügyben sem jártak sikerrel. A Molotov utasításai szerint cselekvő Vorosilov azt mondta Rákosinak, adja tudtára Tildynek és Nagynak, hogy bár a kommunisták a szavazatoknak csak mintegy 17 százalékát szerezték meg, ez a 17 százalék a munkásosztályt képviseli, a „legaktívabb politikai

erőt az országban". Továbbá „a gazdaság helyreállításának súlyos terhe a munkásosztály vállára nehezedik", így tehát a munkásság jóval nagyobb szerepet érdemel a kormányban. Tildynek és Nagynak, fejtegette, meg kell érteniük „Magyarország különleges helyzetét. A vesztes ország ugyanis a Szovjetunió nagylelkűségének köszönhetően lehetőséget kapott gyors megújulásra a demokrácia alapján." A munkásság hangsúlyos jelenléte az új parlamentben „szavatolja, hogy Magyarország teljesíteni fogja a Szovjetunióval szemben fennálló kötelezettségeit".[49]

Rendes körülmények között egyetlen, demokratikus választáson nyertes politikai párt sem méltatott volna figyelemre ilyen ostoba fenyegetést. 1945 novemberében azonban már letartóztatták Kiss Szaléz atyát. Még elevenen éltek az emlékezetben a Vörös Hadsereg tömeges letartóztatásai. A rendőrség már hozzákezdett az ifjúsági csoportok felszámolásához, a kommunista propaganda beszivárgott a rádióba. A szovjet tanácsadók feldühödtek, Tildy pedig beadta a derekát. A kommunisták megkapták a Belügyminisztériumot – az egyik sztárpolitikusuk, Rajk László lett a belügyminiszter –, Rákosinak pedig a miniszterelnök-helyettesi poszt jutott. Tildy lett a miniszterelnök, de csak 1946 februárjáig maradt a posztján. Nagy Ferenc váltotta őt.

Ezt követően rohamos gyorsasággal megindult a Független Kisgazdapárt felbomlása. Az állandó nyomás alatt hibát hibára halmozott a vezetése. A következő hónapok folyamán a kommunisták ideiglenes koalícióra léptek más pártokkal, előbb az egyik kisgazda politikust vagy csoportot megtámadva, aztán a másikat; tömegdemonstrációkat szerveztek, illetve az újságokban és a rádión keresztül uszítottak ellenük. Március elején a baloldali koalíció médiakampányt, majd hatalmas tüntetést szervezett a „reakciós elemek" eltávolítását követelve a Kisgazdapártból. Két nap múlva Nagy engedett, és a tömeg lecsendesítése céljából kisöpörte ezeket a „reakciós elemeket". Később a kisgazdák egy újabb, Sulyok Dezső vezette csoportja a pártból kiválva Magyar Szabadság Párt néven új pártot alapított. Sulyok azt remélte, társaival együtt elhatárolódhat a baloldali médiában gyűlölt figurákká vált, ugyanakkor a társai által gyenge kezű politikusoknak tartott Tildytől és Nagytól is. 1946 folyamán egyre nagyobb számban tartóztattak le kisgazda-szimpatizánsokat, köztük olyanokat, akik korábban részt vettek az antifasiszta ellenállásban, valamint ifjúsági vezetőket is.

Ősszel valamiféle küszöbönálló nyomozásról szóló híresztelések keltek szárnyra az országban. Újságok, politikusok, végül a Magyarországon működő szovjet hatóságok előbb burkoltan, majd nyíltan államcsíny előkészítésével vádolták meg Kovács Bélát, a párt főtitkárát, Nagy Ferenc közeli barátját. Miután a szovjet nagykövet nyíltan „összeesküvőnek" bélyegezte meg Kovácsot, Rákosi a pártból való eltávolítását tanácsolta Nagynak. Kovács azonban „szabadságra" ment vidékre, s a magyar rendőrség nem kapkodta el őrizetbe vételét. Így a Vörös Hadsereg katonai hatóságai 1947. II. 26-án közbeléptek, és maguk tartóztatták le otthonában Kovácsot: „Ott kihirdették előtte a hadsereg-főparancsnokság letartóztatási parancsát. Utána házkutatást tartottak, Kovács Béla iratait magukhoz vették, s azután Kovács Bélát is elhurcolták."[50] Kovács nyolc évig ült börtönben a Szovjetunióban.

A Kisgazdapártot lépésről lépésre – a később „szalámitaktikaként" ismert módszerrel – felmorzsolták. Kovács eltűnése után többek önkéntesen távoztak. A Kisgazdapárt és a másik két, legálisan működő nem kommunista párt vezetői egymás után hagyták el az országot. 1947 májusában Nagy maga is követte példájukat, bár sohasem tisztázódott, hogy valójában szándékában állt-e távozni. Kicsit furcsa módon azt a politikailag feszült pillanatot választotta arra, hogy szabadságra megy, amikor a pártja kezdett szétesni, társai pedig sorra tűntek el az országból. Az is különös, hogy vele tartott a felesége, míg gyerekeik az országban maradtak. Miután kétes ígéretet csikart ki Rákosiból arra vonatkozóan, hogy távollétében nem léptet életbe semmilyen, az államosítással kapcsolatos új törvényt, Nagy Svájcba utazott, látszólag a svájci mezőgazdasági módszerek tanulmányozása céljából (mint emlékirataiban fogalmazott: „Én nem szöktem, hanem pihenni jöttem Svájcba").

Miután távozott az országból, szinte azonnal kapta sorban a telefonhívásokat Budapestről, melyek kezdetben hazatérésre utasították, később azonban arra figyelmeztették, hogy ne térjen vissza. Titkárát letartóztatták, ő maga ellen pedig nyomozást indítottak a hatóságok összeesküvésben való részvétel miatt; ha megpróbálná is, „lehetséges, hogy el tudna jutni... Budapestig, de az is lehet, hogy az úton zavaró körülmények lépnének fel" – mondjuk a határnál. – „No, csak ne vedd olyan könnyen a kérdést – fenyegetőzött Rákosi [amikor Nagy „mocskos koholmánynak" nevezte dühösen az összeesküvés vádját] –, mert igen súlyos dologról van szó."[51] – Néhány napos kétségbeesett töprengést követően Nagy végül a száműzetést választotta. Lemondólevelet írt, melyet fiáért cserébe adott át az illetékesnek. „Végül gyermekemet karomban fogva átadtam lemondólevelemet a kommunista megbízottnak, a dokumentumot, melyre oly nagyon vártak, hogy végrehajthassák ‚legális' államcsínyüket."

Miután Nagy nem állt már útjukban – és több politikus is követte a példáját –, az 1947-es választások előre lefutott mérkőzés volt. A kommunisták azonban még így sem akartak kockáztatni. A választás előtt ezerszámra töröltek neveket a választói névjegyzékekből, s nemcsak „ellenségek", hanem

az ellenségek barátai és rokonai, illetve a hadifogolytáborokból nemrégen visszatértek neveit is. Egy júliusi kampányrendezvény során az egyik vezető aktivista nyíltan kiteregette a párt szándékait. Azt remélte, 700 000-800 000 személyt sikerült kiiktatni a választásokból. „Ne legyenek az elvtársak túlzottan törvénytisztelők. ...A suttogó propaganda terén el kell terjeszteni, hogy a választás után a Szociáldemokrata Párt beolvad a Magyar Kommunista Pártba. Bevinni a köztudatba, hogy azok a községek, ahol az MKP komoly többséget szerez, az új kormánytól rendkívüli gazdasági segélyeket kapnak. Az SZDP-listát továbbra is kritizálni, jelöltjeit lejáratni."[52]

Mások azt javasolták, hogy az aktivisták bizonyos választóknak „felejtsék el" odaadni a regisztrációhoz szükséges dokumentumokat. Körzetében Széll Jenő gondoskodott arról, hogy a kommunista párté legyen az első hely a szavazólapon: megkért egy „megbízható hölgyet", hogy a párt nevét vegye ki elsőként a kalapból egy úgymond semleges választási sorsolás során (az érintett lap másként volt hajtogatva). Megint mások bandákat szerveztek a többi párt gyűléseinek a megzavarására. Sulyok Dezső, a Magyar Szabadság Párt vezetője visszaemlékezésében felidézi, mi történt, amikor megpróbált beszélni egy nyilvános rendezvényen:

> ...a gyűlés vad kiabálásban tört ki: – Dobjátok ki az ablakon! Verjétek agyon! Akasszátok fel! Népgyalázó! Áruló!... Most kerültem sorra én. A tömeg csak erre várt, hogy támadásba lendüljön. Mivel egyetlen szót sem szólhattam... felálltunk és elkezdtük énekelni a pápai himnuszt. A jelenlevők egy része szitkozódni kezdett, mások az Internacionálét kezdték énekelni. Ez volt a menekülésünk. Mialatt a tömeg vigyázzállásban énekelte az Internacionálét, gyorsan lejöttünk az emelvényről. ...Amikor én már épp az ajtónál voltam, néhány részeg felém jött és azt kiabálták: – Ne engedjétek kimenni! Tartsátok vissza! Dobjátok ki az ablakon!

Sulyok később panaszt tett Rajk belügyminiszternek, aki nem mutatott megértést. „Én mint kommunista – így Rajk –, azt mondom neked, ha rajtam múlna, már nem lennétek a világon."[53] Sulyok is hamarosan elmenekült az országból.

A szavazás napjára, 1947. augusztus 31-ére mintegy 500 000 személynek, az összes választásra jogosult polgár 8,5 százalékának a nevét törölték a választói jegyzékekből. További 300 000-en nem jelentek meg, talán azért, mert megfélemlítették őket. A biztonság kedvéért a kommunisták egy utolsó csalást is végrehajtottak: kék színű szavazólapok tízezreit osztották szét szavazóbrigádoknak – úgymond azért, mert „szabadságuk" alatt nem a saját

körzetükben tartózkodtak –, amelyek rohantak egyik körzetből a másikba, több szavazócédulát is leadva. A brigádok nemigen csináltak titkot abból, hogy mit tesznek. Magyar katonai teherautókat, sőt még szovjet járműveket is használtak, nevetgélve és énekelve robogtak egyik faluból a másikba, láthatóan élvezve, hogy részt vehetnek e kutyakomédiában.[54]

Az országban kevés tiltakozó akadt. Egyikük Karig Sára, aki 1943-tól volt a Szociáldemokrata Párt tagja, 1944-től pedig részt vett az ellenállásban. A svéd diplomata Raoul Wallenberg barátjaként és kollégájaként Karig zsidók százainak segített kijutni a gettókból, hamis papírokat szerezni nekik, árvaházakban bújtatni a gyermekeiket, és elhagyniuk az országot. Magyar kommunistáknak is segített hamis papírokat szerezni. (Budapesti lakása egy visszaemlékezés szerint „születési anyakönyvi kivonatot gyártó üzem" volt.) A háború után is aktívan politizált, s 1947-ben az egyik központi budapesti kerület választási irodájának vezetőjévé nevezték ki a még mindig szociáldemokrata politikusnőt. Ebben a minőségében informális telefonvonalat létesített abból a célból, hogy az egész körzetben érintkezésben lehessen a szavazóhelyiségekkel, hogy jobban nyomon követhesse a szavazók számát. A nap végére már tudta, hogy csalások történtek. A rendőrségnek a kétszeres szavazás több esetéről is jelentést tett. A csalókat – kivétel nélkül a kommunista párt tagjait – őrizetbe vették, majd szinte azonnal el is engedték őket.

Másnap magát Karigot tartóztatták le. Az utcán fogták el, előzetes figyelmeztetés nélkül, betuszkolták egy fekete szovjet limuzinba, és azonnal a Vörös Hadsereg Baden bei Wien-i főhadiszállására vitték. Három hónapig őrizetben volt, kihallgatták és megkínozták, kémkedéssel vádolták meg, végül azt mondták neki, nincs vád ellene, s „a magyarországi demokratikus folyamatok akadályozása miatt távolították el az országból". Végül Vorkutára, a Gulag egyik legtávolabbi munkatáborába került. Barátai, családja és párttársai nem kaptak róla információt. Rákosi és Rajk tagadták, hogy bármit is tudnának tartózkodási helyéről. Még a budapesti szovjet hatóságok is azt állították ártatlan arccal, hogy nem tudnak semmit – talán Nyugatra emigrált?

Karig csak 1953-ban, Sztálin halálát követően tért haza.[55] Karig tiltakozásának elfojtása sikerrel járt: a magyar kormány egy éven belül a parlamentáris demokráciának a látszatát is megszüntette. A magyar kommunista párt immár egyedül uralkodott.

A szovjet blokkban tevékenykedő kollégáihoz hasonlóan Ulbricht és környezete is azt gondolta, hogy képesek megnyerni és meg is fognak nyerni egy

németországi választást. 1945 szeptemberében írta magabiztosan Wilhelm Pieck, hogy nemcsak azt „értették meg" a németországi munkások, hogy „Hitler vezette katasztrófába az országot", hanem azt is, hogy a Szovjetunió garantál „erőteljes növekedést és biztató perspektívát a számára". Ennélfogva olyan politikusokat részesítenek előnyben a németek, akik közeli kapcsolatokat ápolnak a Szovjetunióval. Néhány hónappal később azt is kijelentette Pieck, hogy a választások bizonyosan a „proletárrendszer" győzelmét hozzák majd el.[56]

A német kommunisták egy szempontból óvatosak maradtak. A magyar és a lengyel kommunista párthoz hasonlóan inkább a szociáldemokratákkal koalícióban vágtak neki a választásoknak. Ha el tudják mosni a puha és a kemény baloldal közti választóvonalat, gondolták, akkor könnyedén megnyerhetik Németország munkásait. A közép-európai szociáldemokrata pártokat végül kivétel nélkül arra kényszerítették, hogy beleolvadjanak a kommunista pártokba. De a baloldal első „önkéntes" egyesülésére – a szociáldemokrata pártnak mint a kommunista párttól különböző politikai entitásnak a megszüntetésére – Kelet-Németországban került sor.

Nem ment könnyen. A szociáldemokrata mozgalom hosszú és tiszteletre méltó múltra tekinthetett vissza Németországban és Kelet-Európában, és sok szociáldemokrata mélységesen szovjetellenes és antikommunista volt. A német kommunisták pedig régóta megvetették a szociáldemokratákat.[57] A 20. század elején maga Lenin folytatott nevezetes vitát Karl Kautskyval, a német szociáldemokrácia megalapítójával, aki nem átallott a forradalom ellen érvelni, azt hangoztatva, hogy választások révén kell hatalomra jutni. *A proletárforradalom és a renegát Kautsky* című, 1918-ban írott nevezetes pamfletjében Lenin mint „szószátyár fecsegőt" utasította el kollégáját, aki „születlenségeket" mond; úgymond értelmetlenül általában a demokráciáról, nem pedig a *burzsoá* demokráciáról beszél.[58] A szociáldemokraták Kelet-Európában is általában a kommunistákénál kevésbé radikális programmal léptek fel. Nem a proletárdiktatúrát tűzték a zászlajukra, hanem azt, amit ma jóléti államnak nevezünk, evolúcióban, nem pedig revolúcióban gondolkoztak. Elsősorban azonban azért gyűlölték őket a kommunisták, mert a háború előtt és után is jóval népszerűbbek voltak náluk.

Ám a politikai kudarc élménye és a náci párttól elszenvedett vereség demoralizálták a tiszteletre méltó múlttal rendelkező Németországi Szociáldemokrata Pártot. A weimari Németországban megosztott volt a baloldal, s e megosztottságból a jobboldal profitált. Sokakban az a meggyőződés élt, hogy a baloldali egység meg nem valósulása juttatta hatalomra Hitlert. Otto Buchwitz, a régi szociáldemokrata 1946 márciusában kijelentette, hogy támogatja a szociáldemokraták és a kommunisták egyesülését. Kudarcot vallott a „reformizmus", írta. Eljött az ideje annak, hogy pártja a kommunistákkal szövetségben elfogadja a „forradalmi szocializmust".

A szovjet befolyás is szerepet játszott ebben. Otto Grotewohl, a Németország keleti zónájában tevékenykedő szociáldemokraták vezetője 1945 augusztusában kijelentette, hogy pártjának joga van az önállósághoz, és nem terjeszt elő a kommunistákkal közös jelöltlistát. Ugyanezt Kurt Schumachernek, a nyugati zónában tevékenykedő szociáldemokraták vezetőjének is elmondta októberben. Két hónappal később, decemberben közösen megrendezett szociáldemokrata–kommunista találkozón mondott beszédet, tíz indokot felsorakoztatva, miért ellenzi az egyesülést. Mint kijelentette, kivált amiatt, mert „tagságunk körében mélységes bizalmatlanság él a kommunista testvérpárt iránt".[59]

Nagyon gyorsan változtatott azonban a hangnemén. 1946 februárjában mélységes aggodalmáról számolt be egy brit tisztviselőnek. Személyesen nagy nyomás alatt van – mint fogalmazott, „orosz bajonettek csiklandozzák a talpát" –, és a párt is nagy bajban: „a vidéki szervezeteket aláásták", magyarázta, hozzátéve, hogy immár nincs értelme szembeszegülni a kommunistákkal való egybeolvadással.[60] Azért változott meg Grotewohl felfogása, mert 1945 őszén megváltozott a kommunisták taktikája és a szovjet katonai közigazgatás taktikája is. Az, hogy Magyarországon a kommunisták nem nyerték meg a választásokat, az osztrák kommunista párt gyenge szereplése (a nagy várakozások ellenére csak négy parlamenti helyet szereztek a novemberi választásokon) és a szociáldemokrata pártnak a nyugati megszállási övezetben élvezett népszerűsége is közrejátszott abban, hogy előbb a kelet-németországi kommunisták, majd a szovjet feletteseik is elérkezettnek lássák az időt a pártok egyesítésére. A Vörös Hadsereg parancsnokai 1946 elején utasításba kapták a két baloldali párt fúziójának kikényszerítését helyi szinten. A következő néhány hónap folyamán mintegy 20 000 szociáldemokratára várt „zaklatás, börtön, sőt erőszakos halál" ellenkezés esetén.[61] A berlini városi tanácsnok Ruth Andreas-Friedrich, az elkötelezett szociáldemokrata egy naplóbejegyzésében így írt: „Kik vagyunk mi, hogy ellenálljunk egy nagyhatalom nyomásának? A keleti zónában könyörtelen következetességgel folyik az egybeolvasztás folyamata."[62]

Valószínű, hogy a lengyel szociáldemokrata Cyrankiewiczhez hasonlóan Grotewohl is felismerte, hogy a folyamathoz csatlakozva jó eséllyel szerezhet vezető beosztást (és csakugyan így is lett: 1949-től 1964-ben bekövetkezett

haláláig az NDK miniszterelnöke volt). Akár a félelem, akár a megalkuvás, akár a kettő kombinációja mozgatta is, beleegyezett az egyesítésbe. Az 1946. április 21-én és 22-én tartott egyesülési kongresszuson létrejött a Német Szocialista Egységpárt (SED – Sozialistische Einheitspartei Deutschlands). „Nem egypártrendszert jelent, hanem az egyesült antifasiszta demokratikus front megerősítését" – írta a kommunista párt lapja, a *Neues Deutschland*, hozzátéve: „E milliókat képviselő párt mellett hosszú távon nem lesz hely szakadár csoportok számára." Naplójában Andreas-Friedrich fanyarul összegezte ezt a kijelentést: „Nem egypártrendszer, másrészt viszont nincs hely más pártok számára."[63]

Grotewohl megtört a nyomás alatt, de nem követte őt az egész párt. A berlini szociáldemokraták egy viharos találkozóján Grotewohlt a „Lakáj!" és a „Nem akarunk kényszeregyesülést! Nem hagyjuk megerőszakolni magunkat!" és hasonló közbekiabálásokkal hurrogták le:

> A tiltakozó hangok erősödnek. Egyre dühösebbé és szenvedélyesebbekké válnak. Mint a tavaszi ár, úgy sodorják el a szónok szavait. „Áruló... csalás... lemondani... megállni..." ...Egyikük énekelni kezd: „Brüder, zur Sonne, zur Freiheit". Ajkai maguktól formálják a szavakat, és elvtársai sorra bekapcsolódnak. A büszkeségtől és az izgatottságtól ragyognak az arcok: ezúttal nem hunyászkodtunk meg; tizenhárom év alatt először megvédtük a szabadságunkat.[64]

A berlini szociáldemokraták több mint 80 százaléka a kommunista párttal való egyesülés ellen szavazott, mindkét pártot rendkívül különös pozícióba kényszerítve. Noha Kelet-Németország legnagyobb részén megszűnt, Berlinben jelentős erő maradt a Szociáldemokrata Párt. Ráadásul a berlini SPD (Sozialdemokratische Partei Deutschlands) radikálisan antikommunista lett, s szoros kapcsolatokat ápolt a nyugat-németországi SPD-vel. Kurt Schumacher „Keleti Irodát" (Ostbüro) nyitott a szovjet nyomás alatt vergődő keletnémetországi szociáldemokraták megsegítésére. Ulbricht hosszú beszédekben kelt ki Schumacher ellen, a „megosztás politikáját" támogató „reakciós erőnek" nevezve őt.[65]

E tényezőkkel a háttérben különleges látványosság lett az 1946 szeptemberében megkezdődött, a háború utáni első német választási kampány. A szovjet katonai közigazgatás és Tyulpanov ezredes vezette propagandaosztálya az első lépéstől mindent nagyon pontosan kiszámítva tervezte meg a kampányt. Tyulpanov kijelentette: a SED döntéseit jóvá kell hagyatni a szovjet katonai közigazgatás vezetőségével. Tyulpanov rávette a magas rangú tisztviselőket, hogy időlegesen függesszék fel a kárpótlási programot, javítsák a nyersanyagellátást a keleti zónában, sőt növeljék a gyerekek, a csecsemők és a várandós anyák élelmiszer-fejadagját.[66]

Noha eleinte szkeptikus volt német szövetségesei politikai képességeit illetően, a nyár végére egyre jobban kezdtek bízni a győzelemben a szovjetek. A papírhoz korlátlan mennyiségben hozzájutó német kommunisták lengyel elvtársaikhoz hasonlóan plakátok százait és ezreit nyomtatták, valamint milliónál is több brosúrát készítettek, miközben más pártoknak küzdeniük kellett azért, hogy egyáltalán papírhoz jussanak. A SED szándékosan ártalmatlanul csengő jelszavakhoz folyamodott – „Egység, béke, szocializmus", „Egységes Németország: jövőnk záloga" –, kerülve a „kommunizmus" szót és bármi utalást a Szovjetunióra. Az orosz zóna öt tartományában szovjet tisztségviselők is nyíltan kampányoltak a SED mellett. Egyes régiók helyi parancsnokai fenntartották maguknak a jogot arra, hogy támogassanak vagy megvétózzanak bizonyos jelölteket, jóváhagyják vagy megtiltsák választási gyűlések tartását.[67]

Még így sem született megnyugtató eredmény. Regionális szinten sehol sem kapott többséget a kommunista párt, s kénytelen volt megosztozni a hatalmon a „burzsoá" kereszténydemokratákkal és liberális demokratákkal. Berlinben pedig, ahol független kampányt folytattak a szociáldemokraták – a város keleti és nyugati részén egyszerre tartottak választásokat – kifejezetten katasztrofális eredményt ért el a SED. A szociáldemokraták döntő győzelmet arattak: a szavazatok 43 százalékát szerezték meg a szovjet szektorban, összesített eredményük pedig 49 százalék lett. A SED csak 19,8 százalékos összesített eredményt ért el, s 22,2 százalékos eredményükkel még a kereszténydemokraták is megelőzték őket.[68]

A párt igyekezett az eredmények pozitív oldalát megragadni. A *Neues Deutschland* szalagcíme így szólt: „A SED nagy választási győzelme a zónában." A színfalak mögött azonban csalódott volt a vezetőség, az oroszok pedig dühösek. Moszkvában a szovjet vezetés a politikai irányvonal megváltoztatásáról tanácskozott, s fontolóra vette Tyulpanov elmozdítását. A Vörös Hadsereg karslhorsti főhadiszállásán még azzal kapcsolatos kételyeiknek is hangot adtak egyesek, hogy „lehet-e csak szuronyok segítségével demokráciát teremteni", és engedékenyebb politikát támogattak.[69]

A szovjet katonai közigazgatás liberalizálás helyett bekeményített. Az egyik személy, aki saját bőrén érezhette a nyomást, Ernst Benda volt. 1946-ban a kelet-berlini Humboldt Egyetem joghallgatójaként a Keresztényde-

mokrata Unió (Christlich Demokratische Union – CDU) diákszövetsége elnöki tisztét töltötte be. Kereszténydemokratának lenni akkor nyilvánvaló választásnak tetszett a számára: „A náci rezsim megtapasztalása után aktívnak kellett lenni a politikában, be kellett vinnünk személyes vallási meggyőződésünket a politikába, meg kellett próbálnunk annak megfelelően formálnunk a politikát, amiben hiszünk."[70]

A párt adott egy kis irodát Bendának a Jägerstraßei központjában, közel az egyetemhez, s fültanúja lehetett a pártvezetők belső vitáinak. Akkoriban megosztottság jellemezte a CDU-t: az egyik, az erősen „nyugatbarát" szárnyát Konrad Adenauer vezette Nyugat-Németországban, a másik csoportot pedig Jakob Kaiser Kelet-Németországban: ez utóbbi tagjai úgy hitték, még mindig lehetséges kompromisszumot találni Kelet és Nyugat között, s elkerülni ezzel Németország állandó felosztását. A mai értelemben véve semmi „konzervatív" nem volt a pártban: „Mai szemmel nézve azt mondhatnánk a párt programjáról [a kelet-berlini CDU-éról] – fejtegette Benda 2008-ban –, hogy a baltól is balra van."

Benda azonban még baloldali kereszténydemokrata felfogásával is – akkoriban a jóléti állam kiépítését és a gazdaság bizonyos fokú központosítását támogatta a magángazdaság és magánvállalkozás mellett – konfliktusba keveredett a kommunistákkal az egyetemen. Tiltakozott, amikor 1947-ben, egy kommunista pártgyűlés alkalmával az egyetemet vörös lobogókkal vonták be, és más aktivistákkal együtt azt tudakoló szórólapokat gyártott, „a Humboldt Egyetemen vagy a Pártfőiskolán" tanulnak-e a hallgatók. A hallgatói tanács – amelyben egyébként a pártok iránti rokonszenv tekintetében az egész Berlinben tapaszthatóhoz hasonló arányok uralkodtak – együttműködött Bendával és CDU-beli barátaival. – Nem az a fontos, melyik pártra szavaztok, sokkal fontosabb az, hogy melyikre nem – fogalmazott Benda ekkoriban, egy egyetemi választási gyűlésen. „S mindenki megértette, mire gondolok... Vagy a kommunisták mellett, vagy a kommunisták ellen vagy. Ha ellenük, akkor lényegtelen, hogy szociáldemokrata, kereszténydemokrata vagy-e, vagy valami más."

1947/1948 fordulójától kezdve még gyakrabban került sor effajta tiltakozó megmozdulásokra. S egyre nagyobb megtorlásra is számíthattak az érintettek. Manfred Kleint, a Szabad Német Ifjúság vezetőivel együttműködni próbáló CDU-vezetőt már 1947 tavaszára letartóztatták, s a rostocki, a jénai és a lipcsei egyetem tiltakozó megmozdulásait követően pedig még több letartóztatásra került sor. Egy másik diákvezetőt, Arno Escht egy szovjet katonai bíróság halálra ítélte.[71] Berlinben kicsit hosszabb ideig tartott

bevezetni a keményvonalas politikát – a város keleti felének eseményeit még éber szemmel figyelte a város nyugati fele –, de végül sikerült. A régi kommunista Paul Wandel, a Humboldt Egyetem rektora három vezető diákaktivistát távolított el az egyetemről. A még mindig nem kommunista többség által irányított hallgatói tanács a sztrájkra szavazott.

Benda és a kelet-berlini kereszténydemokraták számára ezután hamarosan bekövetkezett a vég:

> Egy szép napon, 1948 márciusában arról kaptam hírt, hogy egyik barátomat, egy CDU-tag hallgatót letartóztattak a Friedrichstraßén [a metróállomáson, ahonnan Nyugat-Berlinbe lehet jutni]... Világosan emlékszem, hogy rögtön átmentem a CDU központjába, és fölhívtam egy másik barátomat, aki szintén tisztséget töltött be az egyetemi csoportunkban, és épp valahol Dahlemben, az amerikai szektorban tartózkodott. Felhívtam, elmondtam neki, mit hallottam, és megkérdeztem, mit tehetünk. S rögtön e szavak után valaki kívülről közbeszólt a beszélgetésünkbe: „*Seien Sie nur vorsichtig: legyenek óvatosak...*" Rögtön megértettem: valaki, akinek a telefonbeszélgetések lehallgatása volt a feladata, arra használta ki az alkalmat, hogy személyesen figyelmeztessen.

Benda letette a telefont, elhagyta az irodát, és rögtön a metróállomásra ment, de nem a Friedrichstraßéra, ahol épp az imént tartóztatták le kollégáját, hanem a Kochstraßéra, egy másik határátkelőhöz. Néhány perc múlva belépett az amerikai zónába. Negyven évig nem tért vissza Kelet-Berlinbe.[72]

1947 végére Mikołajczyk elmenekült Lengyelországból, és attól kezdve Nagy-Britanniában élt. Nagy emigrált, és az Egyesült Államokba tartott. Jakob Kaiser lemondott a szovjet zónában működő kereszténydemokrata párt vezetői posztjáról, és hamarosan Nyugat-Berlinbe távozott, Bendával és sok más kollégájával együtt. Kevesebb mint három év telt el a háború vége óta, de a kommunista rezsimek csaknem minden szervezett, legális ellenzéke megsemmisült. Általában 1948-at – a berlini blokád évét – szokás a hidegháború, illetve Közép-Európában a „sztálinizmus" kezdő évének tekinteni. De Kelet-Európa sztálinizálása – szovjetizálása avagy a totalitárius rendszer kialakítása – már jóval 1948 előtt megindult.

1947 őszére Sztálin már nem próbálta elhitetni a külvilággal, hogy tartani fogja magát a jaltai szerződés szellemiségéhez. A háború alatt a nyugati szövetségesek iránti jó szándéka jeléül nem működtette a Kominternt. Most

azonban új szervezetet kreált – a Kommunista Tájékoztató Irodát, avagy a Kominformot –, részben az ugyanezen szövetségesek ellen irányuló agresszív gesztusként.

Noha korábban is szóba került már a „forradalmi" kommunista pártok nemzetközi testülete újbóli felállításának a terve, az a hír adta a közvetlen lökést a Kominform létrehozásához, hogy Truman elnök és külügyminisztere, George C. Marshall tábornok olyan tervet kezdeményeznek, amely hatalmas befektetésekkel és nagy összegű hitelekkel segít helyreállítani Európa gazdaságát. 1947-ben a róla elnevezett doktrínát kifejtő beszédében Truman kijelentette, hogy „a totalitárius rezsimek csírái a nyomorból és a nélkülözésből táplálkoznak". E gondolat folyománya volt a Marshall-terv, amely nagyvonalú pénzügyi segítséget kívánt nyújtani Európa talpra állításához. Az európai gazdaságok újraélesztését célzó, 1947 júniusában előterjesztett Marshall-terv – a nézőponttól függően – a kommunista veszély elhárításában vagy a nyugati kapitalizmus megvédésében próbált segíteni. A terv egy amerikai támogatója így írt akkoriban: „A terv a demokratikus folyamatok megerősödésének és a gazdasági prosperitás fokozásának kedvező gazdasági környezetet fog teremteni Európában." S ami még lényegesebb: „megakadályozhatja Európa gazdasági és politikai struktúrájának összeomlását", s így csökkentheti a nyugat-európai kommunista forradalmak bekövetkezésének valószínűségét (ezt akkoriban reális fenyegetésnek tartották).[73]

A Szovjetunió először teljesen meghökkent a tervtől. A program meghirdetésekor az elkeseredetten csatlakozni kívánó lengyel kormány rögtön Moszkva útmutatását kérte. Molotov azt válaszolta, hogy még nincs információja a dologról.[74] A jugoszláv kormány ösztönösen elutasította ugyan, de ők is Moszkvához fordultak tanácsért.[75] A csehszlovák kormány – abban az illúzióban ringatva magát, hogy van választási lehetősége – az ajánlat elfogadására szavazott, és úgy döntött, részt vesz a párizsi Marshall-segély-konferencián. Sztálin Moszkvába rendelte Klement Gottwaldot, a csehszlovák kommunisták főnökét és Jan Masarykot, a nem kommunista cseh külügyminisztert. Azt mondta nekik, az amerikaiak „megpróbálnak nyugati blokkot kialakítani, és elszigetelni a Szovjetuniót", s ebben nekik nem szabad részt venniük. Kereken megparancsolta nekik, hogy maradjanak távol a találkozótól. „*Azonnal* – azaz 1947. június 10-én mondják le a párizsi találkozón való részvételüket." S ők meg is tették.[76]

A Kominform Sztálin trumani kihívásra adott válasza volt. E szimbolikus aktusnak az „ő" blokkjának a megerősítése volt a célja, az, hogy segítségével a blokk tagjai jobb válaszokat tudjanak adni a jövőben a nyugati „propagandára". Létrehozásával a kommunizmushoz vezető sajátosan „lengyel"

– német, cseh vagy magyar – út gondolatát is ki akarta iktatni. A világ fontos kommunista pártjainak ettől kezdve egyetlen irányvonalhoz kellett igazodniuk Kelet-Európában és Nyugaton is. Tíz testvérpárt kapott meghívást a csatlakozásra: a bolgár, a csehszlovák, a magyar, a lengyel, a román és a szovjet, illetve Nyugat-Európából az olasz, a francia és az – akkoriban vitatott státusú, majd végül Olaszország és Jugoszlávia között felosztott – Trieszti Szabad Területen tevékenykedő kommunista párt.

A jelek szerint az 1947 szeptemberében Szklarska Poręba ban, a lengyel hegyi üdülőfaluban megtartott első találkozó nem minden résztvevője volt tisztában a rendezvény céljával. Gomułka, a fórum lengyel házigazdája megnyitóbeszédében „a találkozó informális jellegét" hangsúlyozta, és arról beszélt, hogy „szükséges a tapasztalatcsere a kommunista pártok között". De ilyesmiről szó sem volt. A szovjet küldöttség ragadta magához a kezdeményezést, és kényszerítette rá a többiekre a napirendi pontokat. Andrej Zsdanov, Sztálin jobbkeze a kultúra területén dörgedelmes beszédében „az erők új felsorakoztatásáról", „két tábor kiformálódásáról", valamint „Amerika tervéről" beszélt, melynek célja „Európa rabigába hajtása". Végül pedig határozattervezetet adott át a többieknek, amely erőteljes szavakkal szögezte le Európa megosztottságát egyfelől „a Szovjetunió és a szövetségei politikája, melynek célja az imperializmus aláaknázása és a demokrácia megerősítése", másfelől „az USA és Nagy-Britannia politikája" között: melynek „célja az imperializmus megerősítése és a demokrácia megfojtása".[77]

A Kominform létrehozását olykor valamiféle rajtaütésként, a szovjet hatalom meglepetésszerű, a jelenlevők sorsát megpecsételő kinyilvánításaként írják le. Mások inkább fordulópontot látnak benne, amikortól a Szovjetunió nem tanúsított türelmet többé a keleti blokk pluralizmusa iránt. A hidegháború revizionista értelmezését követők olykor a Nyugat agressziójára, kivált pedig a Marshall-terv leplezetlen imperializmusára adott pánikszerű reakcióként ábrázolják a Szklarska Poręba-i találkozót.

Más kép bontakozik ki azonban a találkozón felszólaló küldöttek beszédeinek figyelmes olvasásából. Saját állításuk szerint csaknem mindegyik kommunista párt *már* szilárdan kezében tartotta a hatalmat. Gomułka azzal kérkedett, hogy „a kormány koalíciós jellege dacára" lengyel kommunista párttagok birtokolják a posztokat „az Államvédelmi minisztériumban és a Nemzetvédelmi Minisztériumban, a legfelső vezető szervektől a legalsókig, illetve az állambiztonsági szerveknél a közlegényekig". Azt is hosszasan taglalta, hogy a kommunista párt megsemmisítette a lengyel szocialistákat, hencegett a Mikołajczyk-féle PSL legyőzésével, és felszabadult vidámsággal ecsetelte az annak helyébe lépő kiherélt, rezsimpárti „Parasztpártot"[78]

A magyar szónok, Révai József szavai sem csengtek kevésbé elégedetten. „– A legutóbbi választások eredményeként – mondta küldött-társainak – mi lettünk a vezető párt, noha 25 éve még lényegében kicsiny, földalatti csoport voltunk." – Beszélt „Nagy Ferenc likvidálásáról" és annak a Kisgazdapártnak a széteséséről, „amelybe az amerikai és a brit imperializmus a reményét helyezte". A románok szintén a „demokratikus pártok általuk kezdeményezett blokkjának" sikereiről számoltak be, amelynek köszönhetően „lehetővé vált a demokratikus fejlődési folyamatok felgyorsítása" és az ellenfelek kiiktatása. Még a cseh kommunista vezér, Rudolf Slánský is azzal kérkedett, hogy bár pártja még nem gyakorol teljes ellenőrzést (néhány hónap múlva már a teljhatalom birtokosa lett), de már megteremtette Csehszlovákiában „a népi demokrácia rendszerét".[79]

A Kominform nem bizonyult tartós, de még csak különösebben befolyásos intézménynek sem. Sohasem tudott eredményt felmutatni a blokk koordinálásában, s 1956-ban feloszlatták. Az 1949-ben alapított KGST – Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa – hosszabb idejű intézménynek bizonyult és tartósabb kárt is okozott azzal, hogy a keleti blokkon belül évtizedekre konzerválta a torz kereskedelmi viszonyokat. A Kominform létrehozása azonban mindenképpen egy korszak végét jelezte. A Szklarska Poręba-i találkozó nyomán a kelet-európai kommunista pártok az ellenzéknek még a fikcióját is megsemmisítették.

A gyakorlatban ez a szociáldemokrácia utolsó nyomainak a megsemmisítését jelentette. A német szociáldemokráciára már vereséget mértek. 1948-ban a lengyel szociáldemokratáknak is egyesülniük kellett a lengyel kommunista párttal. Az egységes párt a Lengyel Egyesült Munkáspárt (Polska Zjednoczona Partia Robotnicza – PZPR) nevet kapta ugyan, de akkor és a későbbiekben is általában a kommunista pártként emlegették. A magyar kommunisták is 1948-ban kebelezték be a magyar szocialistákat. A párt nevét (Magyar Dolgozók Pártja – MDP) Moszkvában választották: a magyarok a Magyar Munkás-Paraszt Párt nevet javasolták, de az oroszok ellenezték a „paraszt" szerepeltetését. Az MDP természetesen átvette az egykori szociáldemokrata párt javait, az újságokat is beleértve, és kizárta soraiból a kevésbé lelkesült tagokat.[80] E párt tagjait is kommunistáknak nevezte a köznyelv.

E változások más intézményekben is váltottak ki hatást. A két párt egyesülését nem sokkal megelőzően Rákosi, a kommunista párt, és Szakasits Árpád, a szociáldemokrata párt vezére úgymond „élő beszélgetésre" ment a Magyar Rádió stúdiójába. Megérkezésük után egy óra hosszára félrevonultak az egyik szobába. Két perccel a műsor kezdete előtt megjelentek, és nem-

csak a felteendő kérdések listáját, hanem a várt válaszok szövegét is átadták a műsorvezetőnek. „– Ha hibátlanul megcsinálod – suttogta főnöke a rádiós fülébe –, kapsz 500 Ft prémiumot."[81] A demokratikus versengésnek még a látszatával sem foglalkoztak. S hamarosan a szabad sajtó látszata is a semmivé foszlott.

A keleti blokk más országaiban is hasonló mintát követtek a politikai élet fejleményei. A testvérpártokhoz hasonlóan a csehszlovák kommunista párt is felismerte, hogy fokozatosan csökken a támogatottsága. 1946-ban a párt a szavazatok 38 százalékát szerezte meg a parlamenti választásokon. 1947-ben azonban a párt tudta, hogy – részben a népszerűtlen döntés miatt, hogy az ország nem vesz részt a Marshall-tervben – jó, ha 20 százalékot kapnak a jelöltjei. „Kis Sztálin"-társaihoz hasonlóan Gottwaldnak is sikerült kiötlenie a hatalom megszerzésének nem demokratikus útját. 1948 februárjában alkotmányos puccsot hajtott végre, majd megsemmisítette a még megmaradt ellenzéket.[82]

Ugyanez történt Bulgáriában is: a baloldali Bolgár Haza Front koalíció győzelmét követően a bolgár kommunisták is feloszlatták a koalícióban lévő nem kommunista pártokat (Sztálin azt mondta Dimitrovnak, hogy „véget értek a választások, az ellenzék mehet a pokolba"), és meggyilkolták egyetlen valódi ellenfelüket, Nikola Petkovot, aki nem hagyta magát megfélemlíteni, és a csalások ellenére is megszerezte a szavazatok egyharmadát az 1946-os választásokon.[83]

Bizonyos országokban továbbra is működhettek egyes „blokkpártok" vagy „koalíciós partnerek" a demokrácia látszatát megőrzendő. Lengyelország megtartotta a kasztrált Parasztpártját. Kelet-Németország megtűrte a hivatalosan szentesített „kereszténydemokratákat" és „szabad demokratákat" (FDP), akik ugyan nem voltak sem keresztények, sem szabadok. De még e pártok vezetői is megértették, hogy rendkívül korlátozott, ha nem teljesen fiktív a szerepük. Rezsimbarát újságokat adtak ki, kényelmes állásokat és állami előjogokat kaptak, és egyetlen pillanatig sem fenyegették a kommunista pártok hegemóniáját. 1948 végére nem szűnt meg a politikai élet a népi demokráciákban. A politizálás azonban nem több párt között, hanem egyetlen párton belül folyt. S ez hosszú időkre így is maradt.

★

MOSZKOVITÁK MAGYARORSZÁGON, KELET-NÉMETORSZÁGBAN ÉS LENGYELORSZÁGBAN

16. Balról jobbra: Dobi István, Rákosi Mátyás, Gerő Ernő, Farkas Mihály, Révai József

17. Balról jobbra: Wilhelm Pieck, Walter Ulbricht, Otto Grotewohl

18. Bierut (középen) a jókívánságokat fogadja hatvanadik születésnapján

★

AZ EGYHÁZ

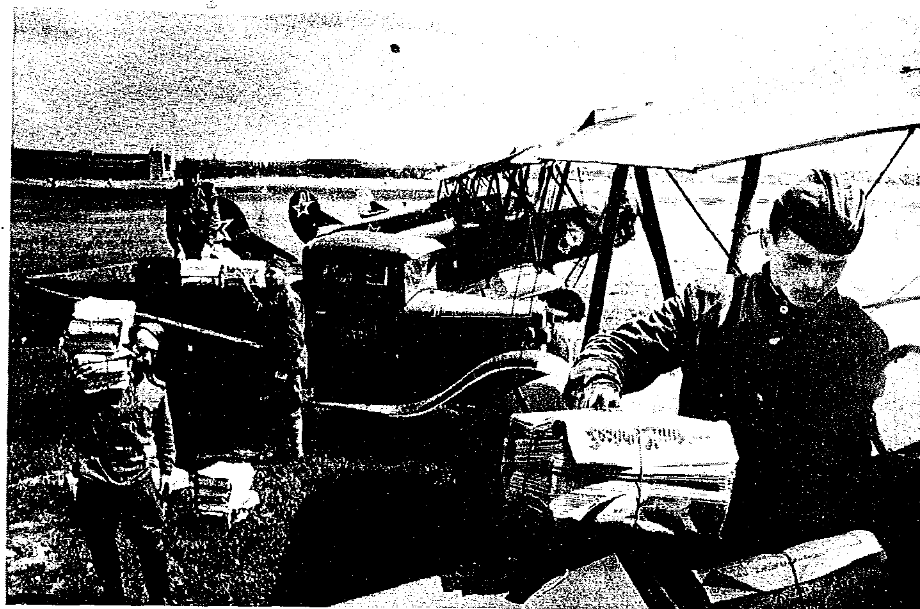
19. A párt eleinte engedményeket tesz az egyháznak: a honvédelmi miniszterhelyettes Jaroszewicz a prímás, August Hlond bíboros mellett vonul az úrnapi körmeneten 1947-ben

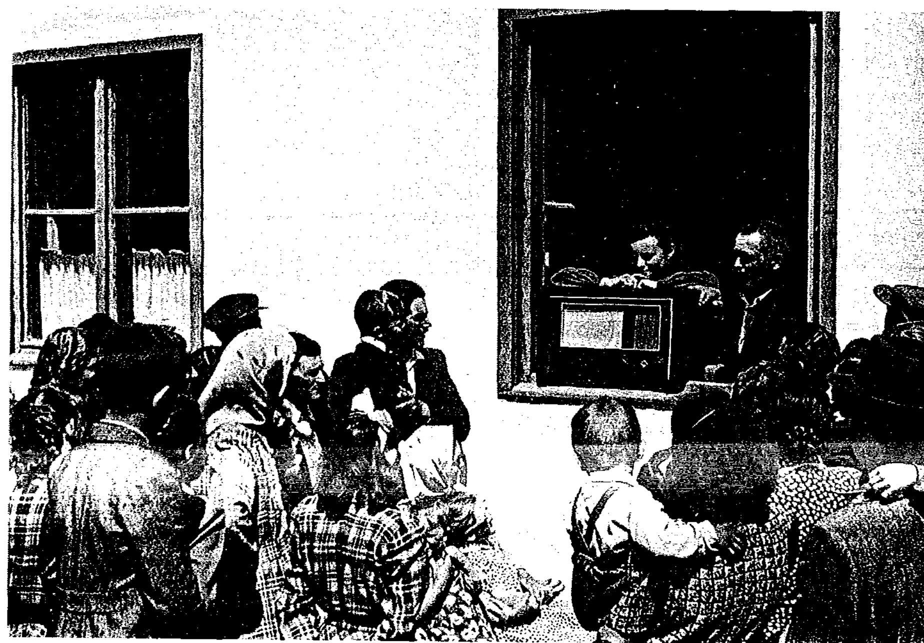
20. Magyarországon lecsapnak: Mindszenty József prímás katonák gyűrűjében Budapesten 1947-ben

★

A MÉDIA

21. Szovjet katonák újságot osztanak Németország keleti zónájában 1945-ben

22. Magyar parasztok a község rádiója köré gyűlnek 1951-ben

★

AZ IFJÚSÁG

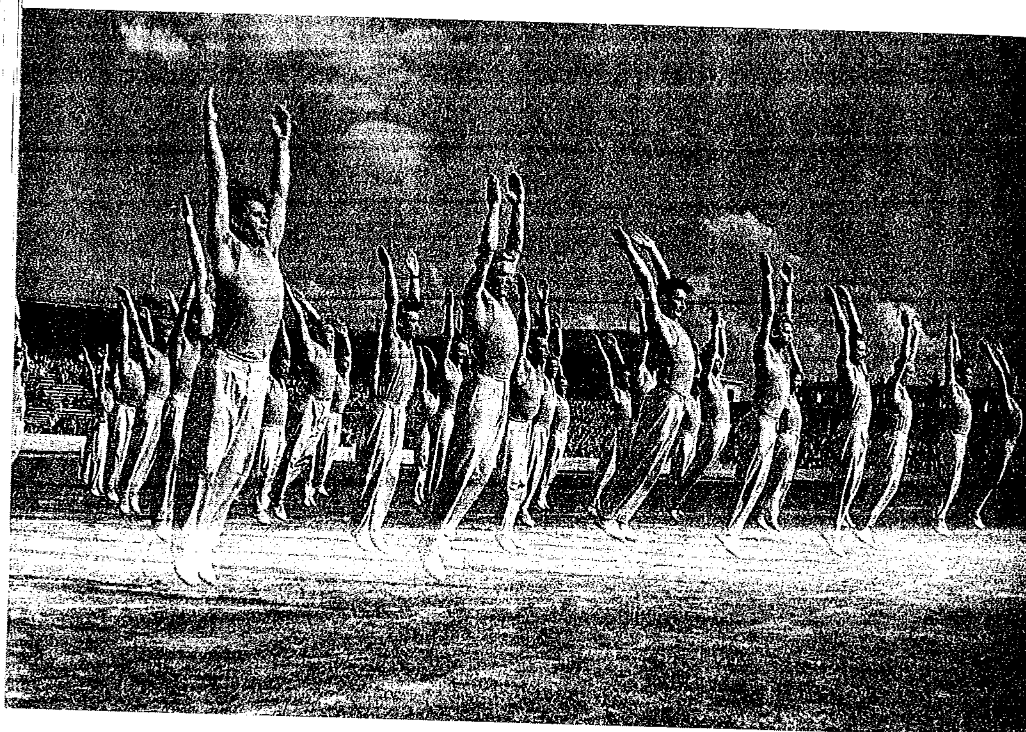
23. A Szabad Német Ifjúság segít a fiatal elmék formálásában

24. A Szabad Német Ifjúság hasznosan tölti nyári vakációját

25. A Lengyel Ifjúsági Szövetség újjáépíti Varsót

26. A Lengyel Ifjúsági Szövetség gimnasztikai bemutatót tart

★

MUNKA

27. Lengyel élmunkások Gdańskban napi teljesítményüket jegyzik fel

28. Gondosan beállított fénykép, nevelő célzattal. Tevan Zsófia és Kollár Júlia egy sztálinvárosi építési területen pózolnak

29. Adolf Hennecke, a német vájár, aki termelési normájának 287 százalékát teljesítette, saját, fúrót fogó képe alatt ül

30. Pióker Ignác, a magyar melós, aki normájának 1470 százalékát teljesítette, és saját ötéves tervét egy év alatt érte el

31. A Kultúrpalota, Sztálin ajándéka Varsónak

10

GAZDASÁG

Az új szocialista ember gondolkodjék úgy, mint Lenin, cselekedjék úgy, mint Sztálin, és dolgozzék úgy, mint Sztahanov.

Walter Ulbricht

Mi a szocializmus? Olyan nehézségek folyamatos legyőzése, melyek egyébként nem is léteznének.

Magyar vicc az 1950-es évekből

A KLASSZIKUS MARXISTA FELFOGÁS szerint az alap határozza meg a felépítményt. Másképp fogalmazva: az a meggyőződés vezérelte a hagyományos marxistákat, hogy valamely társadalom politikáját, kultúráját, művészetét és vallását a gazdasági struktúra – a munkamegosztás, a termelőeszközök és a tőke megoszlása – határozza meg. E felfogás szerint a gazdasági rendszer megváltoztatása nélkül egyetlen ország sem tudja megváltoztatni politikai rendszerét.

Ez volt az elmélet. A gyakorlatban pedig a tyúk-tojás problémával kellett szembenézniük az új kelet-európai kommunista főnököknek. Meggyőződésük volt, hogy a kommunista társadalom megteremtéséhez át kell alakítani a gazdaságot. Ugyanakkor tudták, hogy tekintettel a nép körében tapasztalható ellenállásra, nem képesek erre. A háborút követő első hónapokban ezért politikai célokat valósítottak meg: felállították a rendőri erőket, leigázták a civil társadalmat, megzabolázták a médiát. Ennek következtében 1945-ben elmaradt a kelet-európai gazdasági forradalom. Helyette intézményi forradalom ment végbe, amelynek nyomán az állam apró lépésekben átvette az ellenőrzést a gazdaság fölött. Az új rezsimek azokkal a re-

formokkal kezdték, amelyeknél a legnagyobb társadalmi elfogadottságra számítottak.

Az első és legegyszerűbb változtatást a földreform jelentette. A régióban mindenütt hatalmas birtokok hevertek műveletlenül és gazdátlanul. A zsidó tulajdont elkobozták a nácik, a német tulajdon pedig parlagon hevert, miután a tulajdonos meghalt vagy elmenekült. Németország keleti részéről már a szovjet csapatok megérkezése előtt elmenekültek nyugatra a legnagyobb földbirtokosok. Mivel akkoriban úgy látszott, a föld nagy része senkié, kevés ellenvetéssel találkozott az állam a birtokbavételekor.

S 1945-ben nem is találta mindenki kifejezetten a „kommunista" politika részének a földreformot, s az nem is szükségképpen kapcsolódott össze a Szovjetunióval. Magyarországon a földosztást sok liberális reformer fontos célnak tartotta a háború előtt, és ez nem kollektív gazdaságok kikényszerített létrehozását jelentette volna, hanem valami egészen mást. Lengyelországban a kommunisták és a nem kommunisták is arra számítottak, hogy népszerű lesz a „földreform" jelszó, s ezért szerepeltették a kommunisták a népszavazás pontjai között, noha szinte sohasem említették a tabunak számító „kollektivizálás" szót. Az első földreformok egyáltalán nem mélyreható gazdasági változás hírnökei voltak, hanem – mint annak idején a Szovjetunióban, ahol a bolsevik forradalom fő jelszava a „Békét! Földet! Kenyeret!" volt – leplezetlenül a szegényebb parasztság támogatását igyekeztek megszerezni. A Vörös Hadsereg csapatai a megérkezésük pillanatától nagy erőkkel igyekeztek ugyanezt a politikát kikényszeríteni, a gazdagabb tulajdonosoktól elkobozott földet felosztva a szegényebb parasztok között.[1] Kelet-Európában azonban ez az egyszerű recept nem váltotta ki a szovjet tisztek által várt vagy kommunista társaik által remélt hatást.

Noha végső soron mindenkit érintett, a németországi földreform kezdetben a junkerek, a korábbi porosz arisztokraták tulajdonát képező nagybirtokokra fókuszált. *Junkerland in Bauernhand* („Parasztkézbe a junkerföldet") – szólt Wilhelm Pieck jól csengő szlogenje. 1945. szeptember 3-án a szovjet megszálló csapatok olyan rendeletet bocsátottak ki, amely mindenki tulajdonát elvette, aki Szászországban, a porosz tartományban 40 hektárnál több földet birtokolt, valamint mindenkiét, akit kapcsolat fűzött a náci párthoz. Körülbelül 7000 nagybirtok tartozott az érintettek körébe. A kis parcellákra feldarabolt földterület kétharmadát félmillió zsellér, munka nélküli városlakó és keletről menekülő kapta meg. A maradék állami kézben maradt.[2]

A program kedvezményezettjei között persze akadtak, akik örültek, és hálásak voltak a földosztást végrehajtó szovjet tiszteknek. A faluházakat fellobogózták és virágdíszbe öltöztették, énekeltek és a kommunistákat dicső-

ítették. De ritka volt az ilyen fogadtatás. Gyakrabban előfordult, hogy a folyamatot igazságtalanságok és viszálykodás jellemezték. A földosztás végrehajtásának lebonyolítására létrehozott egyes bizottságok korábbi nácik irányítása alá kerültek, más bizottságokat pedig régi sérelmek megtorlására, vagy saját maguk előnyösebb helyzetbe juttatására használták ki a tagjai. Egyes területeken a birtokok megnagyobbodását, nem pedig méretük csökkenését eredményezte a földreform. Egyes „új gazdák" kaptak ugyan földet, de nem kaptak sem eszközt a műveléséhez, sem igásállatot, sem vetőmagot. Ők nagyon gyorsan éhezni kezdtek.

A földjeiket elvesztők közül még a nagy junkerbirtokok tulajdonosai körében sem illett mindenkire a „fennhéjázó arisztokrata" sztereotípia. Nagyon sok családfő meghalt vagy hadifogolytáborban sínylődött, s így a bizottságok gyakran nők és gyermekek földjét sajátították ki, akik ennek következtében földönfutókká váltak. Erich Loest, aki akkoriban mezőgazdasági munkásként dolgozott Szászországban, később elmesélte, hogyan koboztak el egy birtokot két kedves, idősebb arisztokrata hölgytől. Elűzésük nagy rokonszenvet keltett irántuk, különösen mivel sziléziai menekültek egy csoportja került a birtokra, akik semmilyen érdeklődést nem tanúsítottak a frissen megkapott szép házuk iránt. „Nem énekelt kórus, nem játszott rezesbanda – írta Loest –, senkinek eszébe sem jutott virágfüzérekkel díszíteni a falakat. Egészen más volt, mint ahogyan a festők vagy írók ábrázolták rendelésre készített munkáikban." A sziléziaiaknak honvágyuk volt, s vissza akartak menni saját földjükre.[3] Mivel sok hasonló, ambivalens szituáció fordult elő, ezért vidéken nem nőtt a várakozásnak megfelelő gyorsasággal a kommunista párttagok száma.[4]

Még nagyobb gyanakvással fogadták a földreformot Lengyelországban, ahol különösen negatív konnotációkat hordozott a „kollektivizálás" szó. Az ország keleti felében sokaknak éltek rokonaik és barátaik Szovjet-Ukrajnában; márpedig az ukrajnai parasztok megtapasztalhatták előbb a földreformot, aztán a kollektivizálást, végül az éhínséget. Annyira féltek e forgatókönyv megvalósulásától, hogy sok lengyel paraszt azzal az indokkal ellenezte a részleges földosztást – még annak tudatában is, hogy személyesen esetleg hasznot húzhat belőle –, hogy a reform az összes föld kollektivizálásának az előjátéka lehet (sok helyen valóban így is történt). A földreform még eszmeként sem volt olyan népszerű Lengyelországban, mint másutt. Néhány, az 1920-as és 1930-as években végrehajtott földreformkísérlet részben azért vetélt el, mert a nagyobb birtokokat általában jól igazgatták a tulajdonosok, és sok reformer tartott attól, hogy a kisgazdaságok kevésbé lennének produktívak.[5] Mindenesetre az ország legnagyobb birtokainak döntő többsége

Lengyelország keleti részén, azaz immár a Szovjetunió területén volt található.

Mindezek tudatában a lengyel kommunisták óvatosan jártak el, s a földreform kezdetben nem érintette a kis- és középbirtokokat. Az 1944-es földreformrendelet „a Reich nem lengyel nemzetiségű polgárai", illetve „a német nemzetiségért folyamodó lengyel polgárok" (Volksdeutsche) és „árulók" (egy megfelelően általános meghatározás) földjének, valamint a 100 hektárnál nagyobb területű birtokoknak az azonnali elkobzásáról döntött.[6] Összesen mintegy 10 000 birtokot koboztak el, s további 13 000-nek csökkentették a méretét.[7] Az intézkedés az összes mezőgazdasági területnek körülbelül 20 százalékát érintette.

De még ez a nyíltan a gazdagok, a németek és a kollaboránsok ellen irányuló politika sem volt olyan népszerű, mint egyesek remélték. Egy 1945 májusában tartott moszkvai találkozón el is ismerte Gomułka a bizonyítványukat magyarázva: „E tárgyban nem végeztünk elegendő agitációs munkát." Noha a földreform miatt a parasztoknak hálásnak kellett volna lenniük, Gomułka kénytelen volt megállapítani, hogy még mindig bizalmatlanok a rendszer iránt, és még mindig inkább a „reakciós erőkre" hallgatnak. Hogy megbirkózzanak e problémával, folytatta, a kommunista párt úgy döntött, hogy nyíltan ellenezni fogja a kollektivizálást. „– Ebben a szakaszban még gondolkodni sem érdemes a lengyel kollektív gazdaságokról, világosan megmondjuk a gazdálkodóknak, hogy pártunk ellenzi a kollektív gazdaságokat, hogy pártunk nem fog szembeszegülni a nép akaratával" – jelentette ki. A Komintern főnökét, Dimitrovot felbosszantották szavai: „– S ha egyes gazdálkodók kollektív gazdaságba szeretnének tömörülni, akkor mi van? – csattant fel. – Ilyennel még nem találkoztunk" – vágott vissza Gomułka.[8]

A földreform nagyobb valószínűséggel számíthatott népszerűségre Magyarországon, ahol még csaknem feudális viszonyok uralkodtak a mezőgazdaságban. 1939-ben még mindig a földbirtokosok 0,1 százaléka birtokolta a mezőgazdasági művelésbe bevont földek mintegy 30 százalékát, és sokuk hatalmas latifundiumokon élt, ősi kastélyokban. Ugyanakkor a parasztgazdaságok túlnyomó többsége parányi volt, maguk a paraszti gazdálkodók pedig nagyon szegények. A földreform populista szószólói bőséggel akadtak a két háború közti Magyarországon, noha rendszerint ellenezték a szovjet típusú kollektivizálást, magánszövetkezetek létrehozását sürgették, hogy ezek váltsák fel az arisztokrata nagybirtokokat.[9]

A háborút követően a magyar politikusok döntő többsége nagy nehezen konszenzusra vergődött a földreform szükségességét illetően, de sem a mér-

tékéről, sem az időzítéséről nem tudtak megegyezni. Mindkét problémát a szovjet megszállók döntötték el, akik 1945 tavaszán kényszerítették az ideiglenes kormányt a földreform azonnali végrehajtására arra hivatkozva, hogy a tulajdonhoz jutás lehetősége arra bátorítaná a Vörös Hadsereg ellen még harcoló parasztokat, hogy fegyvereiket letéve térjenek haza. A szovjet hatóságok a földreform által érintett terület nagyságáról is gyors döntést hoztak: a kíméletlen intézkedés nagyon nagy kiterjedésű területeket érintett. Az 1945 márciusában kibocsátott földreformrendelet az 570 hektárnál nagyobb területű birtokokat érintette – a földet, az állatállományt és a gépi berendezéseket is beleértve –, továbbá a „németek, az árulók és a kollaboránsok" birtokait. Az egyházi tulajdon sem jelentett kivételt.[10]

Az összes kisajátított tulajdont mintegy 750 000 föld nélküli paraszt és zsellér között osztották fel. Majd 10 éves moratóriumot vezettek be a földeladásokra, nehogy parasztok vagy mások újra nagybirtokokat hozzanak létre. 1948-ban további lépés következett: még azt a jogot is elvették a vagyonosabb gazdálkodóktól, hogy másoktól bérbe vegyenek földet. A nem művelt mezőgazdasági területet mezőgazdasági munkásoknak és kollektív gazdaságoknak kellett bérbe adni, nagyon alacsony bérleti díjért.[11]

Sok paraszt hálás volt a kommunistáknak az új földjéért. De sokak aggódtak, hogy „valaki más tulajdonát" kapták meg, különösen mivel a papság gyakran prédikált ez ellen. A földből élőkben még elevenek voltak Kun Béla 1919-es kommunista forradalmának az emlékei, és a lengyelekhez hasonlóan tudtak egyet s mást arról, mi történt Ukrajnában. Hegedüs Andrást, a dinamikus fiatal Madisz-vezetőt küldte a párt vidékre a földreform mellett agitálni; a politikus rendkívül sokféle reakcióval találkozott, a hálától az ellenségességig. Néhány faluban azt mondták neki, hogy senki sem akar semmi földet, s ilyen esetben „biztosak voltunk benne, hogy reakciós pap prédikál a faluban". Időnként erőszakhoz is kellett folyamodnia. Az egyik megyében, ahol állandóan úgy mutatták be tévesen, mint „az az elvtárs, aki repülővel érkezett Debrecenbe" – pedig Hegedüs nem ült Rákosi Mátyás Moszkvából érkező gépén –, az egyik (nemesi származású) helyi ügyintéző kijelentette Hegedüsnek, hogy nem hajlandó együttműködni vele. „Jelentenem kellett a szovjet parancsnoknak – írta visszaemlékezésében Hegedüs –, aki visszajött velem, és azt mondta a férfinak, hogy a falhoz állítja és agyonlövi, ha huszonnégy órán belül nem teljesíti a kérést." Olykor megfenyegették, egyszer még akasztással is. Hegedüs már akkoriban tudta, hogy „a pártvezetés túlbecsülte a földosztás parasztok hangulatára gyakorolt hatását".[12] Az ország jó részében nem a kommunisták, hanem a kisgazdapárt

támogatottságát növelte a földreform, hiszen paraszti szellemisége jóval vonzóbb volt az új kisbirtokosok számára. A földreformnak köszönhetően megnövekedett önbizalommal a „saját" pártjuk és az egyház felé gravitáltak, s nem az „urbánus" kommunisták felé, noha ők siettették a reformokat.[13]

Bár 1945 és 1946 folyamán sem a magyar, sem a német kommunista párt egyetlen szót sem ejtett a kollektivizálásról, visszatértek rá 1948-ban, illetve 1956-ban, más kelet-európaiakhoz hasonlóan, a lengyelek kivételével. A magyarok az önkéntes kollektivizálásnak a mezőgazdasági csődhullámot meglovagoló programjával kezdték. 1950 és 1953 között bosszúhadjáratot folytattak a kulákok ellen: nagyon magas földadót és biztosítási díjakat követeltek tőlük, miközben nagyon alacsony felvásárlási árak elfogadására kényszerítették őket. A „kulák", az oroszból vett kölcsönszó „gazdag parasztot" jelent, és szörnyen mesterkélten hangzik magyarul. De a „trockistához" vagy „fasisztához" hasonlóan hamar politikai terminus lett belőle, és egyre inkább „az a személy, akit nem kedvel a kommunista párt" értelemben használták. A németek 1956 után szintén kényszerítették az „önkéntes" kollektivizálást, ezzel garantálva kelet-németországi parasztok ezreinek Nyugatra menekülését. Ekkorra már sok más gazdasági menekült is ugyanezt a megoldást választotta.[14]

A háború befejezésekor Ulrich Fest csak tízéves volt. Apja harc közben eltűnt. Wittenberg, ahol családja nemzedékeken át élelmiszerboltot üzemeltetett, a szovjet megszállási övezetbe tartozott. Fest így beszél visszaemlékezéseiben:

> Itt minden szét volt rombolva. A kirakatok betörve, és az emberek teljesen kifosztották a boltot. Semmi sem maradt... az ajtók le voltak ugyan lakatolva, de a kirakatokon bemászva bejutottak a boltba. A bolt homlokzatára deszkákat szögeltünk, majd kivettünk egy táblát – üvegtáblát –, és valamiféle homlokzatot fabrikáltunk belőle... tulajdonképpen egyfajta kémlelőnyílás lett, nagyjából kétszer egy-másfél méteres. Ez lett a kirakat...[15]

Anyja és nagyapja egyetlen pillanatig sem töprengtek, mit csináljanak e katasztrófa láttán: újra kinyitottak, és folytatták a munkájukat. Nem voltak egyedül.

A két háború között Kelet-Európa nem volt olyan gazdag és annyira iparosodott, mint a kontinens nyugati fele.[16] Az üzleti tevékenység kis léptékű,

a kereskedelmi tevékenység korlátozott volumenű volt, az infrastruktúra pedig nagyon szegényes. A régió sok állama – a legnevezetesebb példa a náci Németország – a korporatizmus különböző fajtáit űzte, vagyis az állam nagy szerepet kapott az üzleti szférában, kivált nagy üzletek esetén. Mindazonáltal Lengyelország, Magyarország, Csehszlovákia és más kelet-európai nemzetek nyilvánvalóan kapitalista nemzetek voltak. A kis üzemek, a kis gyárak és a kiskereskedések mind magánkézben voltak. A nagybani elosztást részben szövetkezetek végezték, mint Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban, ám ezek általában a saját nyereségüket szem előtt tartó kereskedők által szervezett magánszövetkezetek voltak. Mindegyik országban szilárd jogrendszer érvényesült a kereskedelmi és a vállalati szférában, valamint a szerződések területén; tőzsdék működtek; érvényesült a tulajdonjog.

A háborút követően eleinte folytathatták a tevékenységüket a Festékhez hasonló kisvállalkozók. Nem mintha az új hatóságok kedvelték vagy csodálták volna a kisvállalkozásokat. Maga Lenin, aki helyesen mutatott rá a kisvállalkozások fontosságára az egészséges piacgazdaság szempontjából, így írt egy helyütt: „sajnos a kistermelés még mindig nagyon elterjedt a világon, márpedig a kistermelésből fakad a kapitalizmus és a burzsoázia".[17] Noha a nyilvánosság előtt nem feltétlenül mondták ki, de a kommunisták nagy többsége osztotta Lenin kisvállalkozások iránti ellenszenvét. A Központi Bizottság egy 1946. októberi ülésén pl. nem arról tanácskoztak német kommunista vezetők, hogy állami felügyelet alá helyezzék-e a magánboltokat, hanem csak arról, hogy *mikor*. A jelenlevők egyike a gyors cselekvés ellen érvelt, mondván, a szektor túl gyors lebontása káoszhoz vezetne, ami pedig a reakciósok karjaiba taszítaná a népet. Más a nagyobb sebesség mellett érvelt, mondván, hogy veszélyes liberális gazdasági gondolatok szilárdulnak meg a kisvállalkozók fejében: „Meg kell mutatnunk a kiskereskedelemnek, hogy a tervgazdaság a népgazdaság magasabb rendű formája."[18]

A jelenlevők nyilvánvalóan mindannyian ellenségesek voltak a magángazdasággal szemben, jóllehet gondosan ügyeltek arra, hogy ne ilyen színben tűnjenek fel. A közvélemény ugyanis esetleg nem fogadná kedvezően az egész kereskedelem azonnali államosítását. S ami még fontosabb: a jelenlévők mind tudták, hogy a magánkereskedelemre szükség van még, hiszen semmi más nincs. A romokban heverő kelet-európai városokban nem lehetett megtiltani az éhezőknek a kereskedést, és az élelmiszer elosztásának nem is létezett más módja. A régió legnagyobb pusztulást elszenvedett vidékein nehéz lett volna még a fejadagok kiosztását is megszervezni. Primo Levi, az olasz író Auschwitzból megszabadulva elvánszorgott a legközelebbi városba:

A krakkói piac spontán virágzott fel, alighogy elvonult a front, s pár nap leforgása alatt egy egész kerületre kiterjedt. Árultak s vettek azon mindent, megfordult ott az egész város: a polgár bútort, könyvet, képet, ruhaneműt és ezüstöt árult; parasztasszonyok jól kitömve, húst, baromfit, tojást, sajtot kínáltak; a jeges szélben kipirult orrú és arcú kisfiúk és kislányok a dohányadagjukra kerestek vevőt...[19]

Amint azonban a megszálló hatóságok szerte a régióban elkezdtek fejadagot kiosztani, adót kivetni, elkezdték szabályozni a gazdaság működését, ez a fajta piac rossz hírbe keveredett, és „feketepiac" lett. Az e szférában dolgozók immár nem kereskedőknek, hanem feketézőknek számítottak. Avégett, hogy megszabaduljanak az – ő szemükben – mocskos és ellenőrizetlen kapitalizmus piactereitől és csarnokaitól, a kommunista hatóságok a régió szinte minden országában csaknem azonnal elkezdték államosítani a kis- és a nagykereskedelmet. Például Kelet-Németországban a szovjet hatóságok újraélesztették a Konsumot, a háború előtti szövetkezetet, éspedig oly módon, hogy pontosan úgy viselkedjék, mint egy állami vállalat. Azaz nem a tagjait szolgálta ki, mint mielőtt a nácik megszüntették, hanem privilegizált hozzáférést kapott nagybani javakhoz, és eldönthette, kinek adja el őket.[20]

Noha 1945 és 1946 folyamán elvileg legálisan végezték tevékenységüket, a kelet-európai kistőkések kezdettől tudták, hogy ellenséges környezetben működnek. Fest elbeszéléséből kitűnik, hogy a család hősies küzdelmet vállalt a nagyapa akkori döntésével a bolt újra kinyitásáról. Rögtön a háború után Festéknek harcot kellett vívniuk, hogy megkapják a nekik járó liszt- és cukoradagot az állami hivataloktól (Handel und Versorgung), amelyek gyorsan átvették az ellenőrzést az alapvető árucikkek szétosztása fölött (ezeket az árucikkeket végül mind fejadagjegyek segítségével utalták ki). „– Sohasem kaptunk közel sem annyi portékát, hogy ki tudtuk volna elégíteni a vásárlói igényeket" – fogalmazott visszaemlékezésében Fest. Így ő és családja ahhoz a fogáshoz folyamodott, hogy összegyűjtötték vevőik fejadagjegyeit, és elvitték őket a Konsumba, ahol megvásárolták velük az árucikkeket, amelyeket maguk nem tudtak beszerezni. Nem volt nyereségük ebből, hanem a vásárlóiknak tett szívességnek tekintették. Azt remélték, így hűségesek maradnak hozzájuk a vásárlók, és ez segíthet a bolt hosszú távú működésében.[21]

Ulrich Schneider családi vállalkozása – egy textil- és ruházati bolt –, amely ugyanabban az utcában működött, mint Festéké, csak egy kicsit lejjebb, hasonló átalakuláson ment át. A Schneider-féle bolt szintén több nem-

zedék óta volt a család tulajdonában, s szintén hatalmas remények és félelmek öltöttek benne testet. A háború utolsó napjaiban az apja barátai házaiban és pajtáiban rejtette el az árukészletet – kabátot, ruhát, szövetet. Ami a boltban maradt, azt 1945 májusában elzabrálták az oroszok. Majd pedig ideiglenes főhadiszállásként használta a Vörös Hadsereg a családi házat, a kirakatban helyezve el koporsókban a halottaikat. Schneider és szülei a bolt fölötti lakásba költöztek. Apja – aki sohasem volt náci párttag, és a szovjet letartóztatást és deportálást is elkerülte valahogyan – engedélyt kapott a megszálló rezsimtől a kereskedés folytatására.

Festékhez hasonlóan Schneiderék is bedeszkázták a kirakatokat, csak néhány kis nyílást hagyva, hogy megmutathassák és eladhassák az árut (amit sikerült megmenteni a padlásokról és pincékből). Előhoztak a rejtekhelyükről néhány varrógépet, s elkezdtek ruhaigazítást végezni és rongybabákat készíteni. „Nem lehetett mást tenni" – fogalmaz visszaemlékezésében Schneider.

Néhány hét elteltével Schneider apja rendszeresen kezdett járni az Érchegységbe a német–cseh határhoz, a textilipar hazájába. Rendszeresen lovas kocsival ment több száz kilométerre: „Nagyon megerőltető volt, mivel lépten-nyomon ellenőrző pontokon kellett áthaladni, és mindenütt feltartották, ahol voltak oroszok." De egyéb áruforrás híján nem tehetett mást. Ám amit hozott, azt bizonyosan el is tudta adni.[22]

1945 és 1946 folyamán az a remény éltette Festéket, Schneideréket és a többi kisvállalkozót, hogy idővel jobbra fordul a helyzet. 1947-re azonban világos lett, hogy nem lesz változás. A háború után először ebben az évben megtartott lipcsei vásár nagy csalódásnak bizonyult, és fordulópontot jelentett a Schneiderékhez hasonló textilkereskedők számára. Noha nagy felhajtás és propaganda folyt a – középkor óta a német kereskedőélet fő eseményének számító – vásár körül, ténylegesen nem lehetett ott vásárolni sem textilt, sem szövetet. „Régebben lehetett találkozni más vállalatokkal, meg lehetett tudni dolgokat, hogy mik is vannak, mi az újdonság" – magyarázta Schneider. De a vásár ekkor propagandaesemény volt, nem pedig valódi üzleti információcsere helyszíne.

1947 Lengyelországban is fordulópontnak bizonyult. A januári választásokat követően a „győztes" kommunisták életbe léptettek egy sor reformot, amely az ipari munkások számának növelését célozta, akik a jövőben majd őket támogatják, illetve az iparban és a kereskedelemben a magánvállalkozások arányának a csökkentését, akik bizonyosan nem támogatták őket. Ez volt a Hilary Minc által meghirdetett, rossz emlékű „kereskedelemért vívott harc". A személyesen Sztálin által kinevezett Minc már a háború előtt

kommunista volt, és igazi tehetséget mutatott a marxista zsargon használatában. „A piac meghódításáért vívott harcnak nem a piaci kapitalista elemek kiiktatása a célja – mondta a Központi Bizottság áprilisi plénumán –, hanem csak az, hogy a népi demokratikus állam megszerezze az ellenőrzést ezek fölött az elemek fölött."[23] Másképp fogalmazva: lenne valamiféle szabad piac, de erős kormányzati felügyelet érvényesülne fölötte (ami persze annyit tesz, hogy nem lenne szabad).

A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy Minc megpróbálta megsemmisíteni a magánvállalkozást, bár ezt sohasem fogalmazta meg egészen nyíltan. A „kereskedelemért vívott harc" a merev árszabályozást és a kemény adóztatást a megfelelő nyomtatványok ki nem töltését sújtó büntetésekkel és óriási engedélyezési rendszerrel kapcsolta össze. Minden vállalkozónak rendelkeznie kellett a vállalkozás folytatására felhatalmazó jogosítvánnyal, amelyhez szükséges volt bizonyítaniuk „szakmai képzettségüket" (bármit jelentett légyen is ez a háborút követő kaotikus viszonyok között). Korlátozott volt az egy vállalkozó által foglalkoztathatók létszáma, továbbá az, hogy mennyi árut vihetnek ki az országból és hozhatnak be az országba, sőt még az is, hogy Varsóból mennyit vihetnek ki, és Varsóba mennyit hozhatnak be. A lengyelek a németekhez hasonlóan eredményesen államosították a nagykereskedelmet. A magánvállalkozásokat megakadályozták abban, hogy bizonyos árukat – köztük élelmiszereket – nagykereskedelmi áron vásároljanak és adjanak el.

A kommunista sajtó hivatalosan a „kereskedelemért vívott harc" világraszóló diadalát harsogta, és vele együtt a lengyel történetírás is az 1980-as évekig. A közgazdász Anders Åslund megállapítása szerint azonban rövid életű volt a siker: „Nehéz csatlakozni az ujjongók kórusához, hiszen a »kereskedelemért vívott harc« brutális csapást mért a kereskedelem egészére." 1947 és 1949 között felére zuhant a magánkereskedő- és terjesztőcégek száma, és az állami szektor nem volt képes pótolni őket. A nagykereskedelem halála következtében a magánkézben maradt boltok és üzletek – különösen a kisvárosokban működők – nem férhettek hozzá legálisan semmiféle áruhoz.[24] Ezeknek az új szabályoknak a kikényszerítését nem lehetett megjósolni. „Bizonyos gazdasági tevékenységek egyik napról a másikra elvesztették létjogosultságukat" – fogalmaz visszaemlékezésében egy közgazdász.[25] Az eredmény azonban tökéletesen megjósolható volt: még több feketepiac létrejötte, immár titokban, a javak kaotikus elosztása – és krónikus hiány minden áruféleségből. Egy mezőgazdasági szövetkezet – a gyakorlatban: állami nagykereskedő – egykori könyvvizsgálójának a visszaemlékezése szerint nemigen lehetett tudni, hogy szektorában inkompetencia vagy lopás kö-

vetkeztében lépett-e föl hiány. Munkájához hozzátartozott megvizsgálni a társaság regionális fiókjainak számlakönyveit. Csak úgy hemzsegtek bennük a hibák: „Nem mindig tudtam, mi az oka, hogy hiányzik pénz... az eladónők képzetlenek voltak, nem tudtak sem összeadni, sem mérni." 1950-re a szövetkezet a háború előtti „kékvérű" irányítás utolsó hírmondóit is száműzte, a munkásosztály megbízható tagjaival (előfordult, hogy fodrásszal) helyettesítve őket. Nem csoda, hogy nem javult a helyzet.[26]

A jogkövető magatartás egyik pillanatról a másikra megszűnt, mert sokan csak a törvényeket állandóan megszegve folytathatták tevékenységüket. A kisvállalkozók megbecsült személyiségekből *prywaciarze* lettek: maszekok, félig törvényen kívüliek. Egy tehetséges mérnöknek volt egy nagyon kis szerelőüzeme. Lánya akkoriban feszengve mesélte el barátainak, mivel keresi apja a kenyerét.[27] Egyes vállalkozók családtagokat foglalkoztatva szegték meg a foglalkoztatottak számát, vagy családtagokat „tulajdonosokká" kinevezve a vállalkozás nagyságát korlátozó szabályokat. Azt is megtanulták a magánvállalkozók, hogy az – adóhatóságok figyelmét túlságosan is felkeltő – nagy befektetések helyett (a mindenkori jogi környezetet szem előtt tartva) a nagyon könnyen beindítható és nagyon könnyen le is állítható üzleti tervekre koncentráljanak. Lehetetlen volt hosszú távra tervezni.

Idővel azt is megtanulták a vállalkozók, hogyan működjenek együtt. Sokuk „kézművesnek" nevezte magát: ez a megjelölés lehetővé tette számukra, hogy kis üzleteket és műhelyeket tartsanak fenn, s mégse legyen rajtuk a „kapitalista" stigmája. Céheket, vagyis olykor a tagok érdekeiért is fellépő állami intézményeket is létrehoztak. Ezek megpróbálták megszervezni, hogy a maszek boltok a hivatalos, az állam által felügyelt árakon jussanak nyersanyagokhoz. A regisztrációs szabályokat is megváltoztatták, s így műszerészek, vízvezeték-szerelők és mások is lehettek „kézművesek". Egy egykori céhfőnök – tulajdonképpen állami alkalmazott – visszaemlékezése szerint többször is „megszegtek szabályokat" abban a reményben, hogy előbb vagy utóbb az egész rendszer jobb lesz: „Úgy gondoltam, ahogyan többet tanulnak, megváltoznak az emberek, hogy az egész rendszer intelligensebb lesz." De sajnos ez nem következett be.[28]

Magyarországon lassabban haladt a kiskereskedelem államosítása, nem utolsósorban azért, mert 1945-ben és 1946-ban a kommunista párt nem rendelkezett parlamenti többséggel ahhoz, hogy a gazdaságpolitika minden aspektusát ellenőrizhesse, és nem tudott kíméletlenül szigorú szabályokat és kíméletlenül magas adókat kikényszeríteni. A párt természetesen mindenképpen folytatta a „kereskedelemért vívott harcot", bár nem a szabályozás,

hanem propagandaorgánumok és a rendőrség segítségével. 1945 nyarán egyre hevesebb kirohanásokat intézett a kommunista párt a kisvállalkozók, a kiskereskedők és az informális utcai piacok ellen, végül csaknem olyan kíméletleneket, mint korábban a fasiszták ellen. A budapesti rendőrfőnök júliusban kijelentette, hogy „meg kívánja szabadítani a budapesti munkásokat a feketepiac hiénáitól". Szeptemberre mintegy 600 rendőr, 600 szovjet katona és 300 nyomozó kíséretében 1500 „feketézőt" vett őrizetbe, jó részüket a nagy budapesti utcai piacokon tartott két razzia során.

A vállalkozásellenes propagandakampány nagyon gyorsan az utcai piacokon túl is érzékeltetni kezdte hatását. Július vége felé a *Szabad Nép* fényképsorozatot közölt: a fényképeken villamossíneket fektető munkások láthatók, miközben a közeli kávézókban mások kávéjukat szürcsölik, azaz: élvezik az életet, miközben a munkásosztály dolgozik. Ezt követően hamarosan meg is indultak a razziák a budapesti kávéházakban, bárokban és éttermekben. Még a New York kávéházat, e háború előtti közkedvelt intézményt is bezárta a rendőrség. Elkobozta a raktárakban talált élelmiszert, és kérkedően szétosztotta a hazatérő hadifoglyok között.[29]

Megvesztegetésnek és összeköttetéseknek köszönhetően bizonyos éttermek nyitva maradhattak. Ám egy év múlva újabb kampány, újabb razziasorozat következett. 1946 júniusában arról tudósított a *Szabad Nép*, hogy a rendőrség bezárt tíz „luxus"-éttermet, mert „a legdrágább, tilalommal sújtott húsok felszolgálásával a kevesek igényeinek kielégítése céljából veszélyeztették a társadalmi békét és a köznyugalmat". Könnyen lehet, hogy ez igaz is volt: a kommunista propaganda ugyanis népszerűségre törekedett, és bizonyos rétegek körében valószínűleg sikeresen. Az áruhiány, az infláció és a szó szerinti éhezés idején bizonyosan magasra csaptak a gyűlölet hullámai azokkal szemben, akik megengedhették maguknak, hogy jól táplálkozzanak.[30]

Más újságcikkek igyekeztek nemcsak erkölcstelennek, hanem nevetségesnek is feltüntetni a magánéttermeket. Gúnyolódtak a borravaló „burzsoá" intézményén, s mulattak a frakkon, a budapesti pincér hagyományos viseletén:

> Még mindig nagyon elterjedt ez az ódivatú öltözék, a pincérek még mindig hordják, mintha a régi idők lakájszellemével hivalkodnának... A közeljövőben a szakszervezetek elutasítják majd a frakkot, remélhetőleg el fog tűnni ez az egészségtelen, kényelmetlen ruhadarab, s valami jobb, megfelelőbb, kényelmesebb és ízlésesebb öltözék váltja fel.

A titkosrendőrség tovább vizsgálódott, mindenféle csalás és szabálytalanság után nyomozva. Egy elegáns kerületben dolgozó péket azt követően vett őrizetbe a rendőrség, hogy észrevették, „egyetlen gramm sót sem tesz" a kenyerébe, noha a neki járó havi alapanyag-adagjával 400 kilogramm sót is kapott.[31] Azzal gyanúsították meg, hogy a feketepiacon adta el a sót. Egy másik célpont a Bagdad kávéház és étterem tulajdonosa volt, akinek az esztétikai ízlését ítélték erkölcstelennek. „Az étterem bejárata egy tükrös ruhatárhelyiségbe nyílik, ahol az érkezőket egy falra mázolt erotikus festmény fogadja; estélyi ruhás pajzán hölgyek felfedett combjaikat fitogtató pózban" – hangzott a rendőri jelentés. Ráadásul „A személyzet között két néger pincér is van". Ez utóbbi megjegyzés nemcsak rasszizmust tükrözött, hanem mélységes gyanakvást is az ilyen egzotikus, idegen alkalmazottakat foglalkoztatni képes cég iránt.[32]

Annak reményében, hogy megőrizhessék vállalkozásukat, különböző stratégiákat próbáltak ki az étterem-tulajdonosok az életben maradáshoz. Egy kávéház-tulajdonosból utcai árus lett, mások beléptek a kommunista pártba, azt remélve, így megszűnnek politikailag gyanúsnak lenni. Végül sok kávéház-tulajdonos önként felajánlotta, hogy államosítsák, hogy minél jobban biztosíthassák jövőjüket korábbi üzletük „üzletvezetőiként". Göttler Lászlóné 1949-ben beadott kérelme úgy hangzik, mintha eladni szándékozna:

> Alulírott azon tiszteletteljes kéréssel fordulok a Tekintetes Nemzeti Vállalat Igazgatósághoz, hogy 1923. év óta fennálló, Sashalmon, a Benierky [?] u. 19. sz. alatti vendéglő üzletemet átvenni, és engem üzletvezetőnek megtartani szíveskedjenek. [...] Két utcára nyíló nagy sarokház, mely áll egy téli söntésből és külön szobából, továbbá egy nyitott veranda, terasz, büfé és nagy kioszk kerthelyiségből. A mai napig is egy jól menő konzervgyár közelében levő jó forgalmú adómentes üzlet...[33]

Közülük néhányan sikerrel jártak. Rothschild Klárának, aki 1934 óta Budapest legexkluzívabb utcáján, a Váci utcában működő Clara szalon tulajdonosnője volt, sikerült az államosítás után is megőriznie vezetői posztját a boltban, nem utolsósorban a pártvezetők feleségé köréhen élvezett népszerűsége miatt. Az egykori tulajdonosnő a párizsi divatot követte, melyet a budapesti ízléshez igazított. Magas társadalmi státusa miatt még Párizsba is utazhatott rendszeresen, hogy lépést tarthasson a francia divatirányzatokkal.[34]

Egy idő elteltével a budapesti magánéttermekből szinte kivétel nélkül „népi" kávézók, állami tulajdonú „proletár" kocsmák lettek. A nevük is megváltozott: a New York kávéházhoz hasonló elnevezéseket magyaros hangzású nevek – Ádám büfé, Presszó – váltották fel, vagy egyszerűen csak egy számot kaptak. Eltűntek a pincérek, a borravalóval együtt. Sorok kezdtek el kígyózni a színvonalas felszolgálás helyett. Ezek csakugyan forradalmi változások voltak egy olyan városban, amelynek lakói évtizedeken át kávéval és tortával tankolták fel magukat.

A földreformra került sor leghamarabb, mert arra számítottak, hogy népszerű lesz. Később jött a kereskedelem, mert a kommunisták tudták, népszerűtlen lesz a kiiktatása. De a fődíjnak az ipar, s kivált a nehézipar számított. Az ipar mindig jobban érdekelte a kommunistákat, mint az „elmaradott" vagy a „lényegtelen" szektorok (a mezőgazdaság és a kereskedelem). A marxista világkép szerint az ipar számított a jövőnek. Acél- és vasművek, valamint alkatrészgyártó üzemek fogják modernizálni az országot, kiszorítva a régi gondolkodásmódokat. Az iparosítás célja végső soron politikai volt: ha majd mindenkiből ipari munkás lett, akkor mindenki támogatni fogja a kommunista pártot – legalábbis így festett a gondolatmenet. Közben pedig a magántulajdonos osztály szétzúzása erős szövetségesektől fosztja meg az ellenzéket.

A legmélyebbre ható változások mindaddig várattak magukra, amíg véget nem ért a Szovjetuniónak fizetendő jóvátétel és az általánossá vált fosztogatás időszaka. A halvány választási eredmények fényében a Szovjetunió beleegyezett a jóvátétel-fizetés ütemének a lassításába, majd 1948-ban 50 százalékkal csökkentett mértékű követelésekkel állt elő.[35] A nagy volumenű jóvátétel-fizetés korszaka Németországban is lezárult 1948-ban, jórészt Walter Ulbricht és mások kéréseinek köszönhetően, akik tisztában voltak vele, mekkora kárt okozott a jóvátétel a kommunista párt reputációjának.[36] Lengyelországgal és Csehszlovákiával sohasem született hivatalos megegyezés a jóvátételről, s így hivatalosan nem is született döntés a jóvátétel-fizetés befejezéséről. 1947–48 folyamán mindazonáltal – a leginkább látható formáiban – felhagyott a Vörös Hadsereg a fosztogatással.

A kár azonban megtörtént. A háború utáni időszakban minden szabad prédának számított, senki tulajdona nem volt szent és sérthetetlen. Az átfogó államosítások ebben a légkörben bizonyos fokú elfogadottságot élveztek. Sokakat nem rázott már meg a tömeges vagyonelkobzás látványa. Mások azt gondolták, az állami tulajdonba vétel rendet teremthet a gazdasági káoszban. 1945 októberében például a lengyel ideiglenes kormány hirtelen államosította a Varsó város határain belül fekvő földeket, a házakkal és a gyárakkal együtt.[37] 1939 előtt rendkívül merésznek számított volna az ilyen

rendelet, s ma egyenesen elképzelhetetlen. 1945-ben azonban sok lengyel kifejezetten ésszerűnek tartotta a törmelékkel borított városi földek államosítását.[38] Az ideiglenes kormány 1946. januári rendelete sem ütközött jelentős ellenállásba, amely az egész országban államosította a legalább ötven főt foglalkoztató gyárakat. A gyárak közül sok amúgy is gazdátlanul maradt, és a korábbi igazgatók meghaltak vagy elmenekültek. Amikor az üzemek állami tulajdonba kerültek, stabilizálódott a helyzet: legalább a tulajdonos kiléte tisztázódott.[39]

Németországban az egyesüléssel újonnan létrejött kommunista párt eleinte nem a gazdaságpolitika, hanem az antifasiszta politika elemeként jelenítette meg az államosítást. Éppúgy, mint a junkereket, a német nagyiparosokat is azzal vádolták meg, hogy a nácik cinkosai: ha bármi fontosat birtokoltak a háború előtt, akkor rászolgáltak arra, hogy el is veszítsék. A kommunista párt elővigyázatosságból úgy döntött, hogy az ipar államosítása az „antifasiszta blokk" politikájának a részét képezze, és a legálisan működő politikai pártok egyikének sem volt szabad elleneznie. Jakob Kaiser, a kelet-németországi kereszténydemokrata párt vezetője eleinte ellenkezett. Noha elvben egyetértett – később az államosítás szószólója lett Nyugat-Németországban –, attól tartott, hogy ha a szovjet zóna a saját szakállára hajtja végre az államosítást, akkor a politika két különböző gazdaságra fogja hasítani Németországot (miként ténylegesen be is következett). A szovjet katonai közigazgatás nyomására azonban végül feladta álláspontját. A kommunisták úgy döntöttek, hogy a propagandamunka megkoronázásaként 1946-ban népszavazást tartanak az államosításról. Gondosan ügyelve arra, hogy el ne szúrják a népszavazást, mint a lengyelek, Szászország területére korlátozták, és egyetlen kérdésre redukálták: akarják-e a választók „a nép kezébe venni a háborús és a náci bűnösök gyárait?" Győzött az igen.[40]

Ugyanakkor a magyar államosítás több lépcsőben zajlott. Először a szénbányák, majd a nagy ipari konglomerátumok s végül a bankok kerültek állami kézbe. 1948 márciusában a kormány államosította a még megmaradt, több mint 100 főt foglalkoztató gyárakat; ezzel a lépéssel a nehéziparnak 90, a könnyűiparnak pedig 75 százaléka lett állami tulajdon. 1948-ra sehol az országban nemigen maradt magánkézben jelentősebb ipari létesítmény.[41]

Meg is kellett fizetni azonban e „siker" politikai árát Magyarországon éppúgy, mint másutt. Az államosítás a gyakorlatban csekély hatást gyakorolt a munkások hétköznapi életére: ugyanazt a fizetést kapták, ugyanazt a munkát végezték, ugyanazok a sérelmek bántották őket. Mi különbséget jelentett számukra, ha kapitalista a tulajdonos vagy ha az Ipari Minisztérium szolgálatában áll a felettesük? Ügye helyességének a tudatában – hisz végtére is „a nép" alkalmazottja volt – egy állami gyár igazgatója a magántulajdonosnál is arrogánsabb lehetett. Így az államosítás miatt gyakran nem a kommunista párt népszerűsége nőtt, hanem a munkások óvatossága fokozódott; bizonyos helyeken még sztrájkokra is sor került. A történész Padraic Kenney így ábrázolja az események menetét Łódźban, a textilipar városában:

> A Jarisch-gyárban a sztrájkolók sikerrel érveltek azzal, hogy [az igazgató] tettei a munkásokat és az államot is károsítják. Azzal, hogy gondatlanul túl magasan szabja meg a normát, tekintet nélkül a munkások és a gépek teljesítőképességére, sok munkás számára lehetetlenné tette, hogy jutalmat kapjon (márpedig a fizetés döntő részét gyakran a jutalmak tették ki). Méltóságukban is megsértette a munkásokat, mivel lovak helyett gyakran nekik kellett vagonokat vontatniuk.[42]

A łódźi konfliktusok 1947 szeptemberében érték el tetőpontjukat, amikor a munkások mintegy 40 százaléka sztrájkba lépett. Nem minden lengyelországi gyárban követték ezt a mintát az események. Azt is megállapítja Kenney, hogy a korábban német Wrocławban, ahol szinte csak menekültek éltek, a jóval lazább társadalmi kötelékek miatt sokkal ritkábban került sor sztrájkra. Łódź azonban nem számított kivételes városnak. 1946-ban Sziléziában léptek sztrájkba bányászok és gyári munkások. Gdańsk és Gdynia kikötőjében az ugyanebben az évben kirobbant sztrájk két halálos áldozatot követelt.[43]

Ez nem volt szokatlan jelenség: az államosítás szinte mindenütt átpolitizálta a szokásos munkahelyi konfliktusokat. Amikor az állami gyárak munkásai elégedetlenek voltak a fizetésükkel vagy a körülményeikkel, tiltakozásaik közvetlenül az állam ellen irányultak. Amikor 1947-ben sztrájkok törtek ki Csepelen, egy budapesti munkáskerületben, a munkások megkaparintottak húsz teherautót, és a városközpontba hajtottak, hogy fizetésemelést követeljenek a kormánytól. Aznap délután a hivatalos állami szakszervezet főnökének a kíséretében Csepelre ment Rajk László belügyminiszter. Mindkettőjüket kifütyülték a munkások. Gyorsan jött a megtorlás: a politikai rendőrség azonnal megszállta a sztrájkoló gyárat, és letartóztatott 350 személyt. Semmit sem bízva a véletlenre, a rendőrség ezt követően fokozottan támaszkodott besúgókra, és más gyárakban is hozzálátott a „tisztogatáshoz". Feljegyezték az elégedetlenség minden megnyilvánulását. – „Jobban bántak velünk a régi, reakciós időkben, mint most ebben az úgynevezett demokráciában", zsörtölődött egy munkás a rendőrségi akták szerint – és hozzákezdtek a „problémás" munkások elbocsátásához. A Diós-

győri Acélművek csak 1948 májusában és júniusában 113 „politikai" fegyelmi eljárást indított. 1949-től a sztrájkkal kapcsolatos beszélgetés a „népi demokratikus állam ellen elkövetett" bűnnek számított, és csak sztrájkindítvány miatt is ki lehetett zárni munkásokat a pártból.[44]

Hosszabb távon a gazdaság államosítása állandósította a háború által előidézett általános hiányt és torz gazdasági szerkezetet. A központi tervezés és a kötött árak eltorzították a piaci viszonyokat, az egyének és a vállalkozások között is megnehezítve a kereskedést. E problémákat csak fokozta az, hogy gyenge volt vagy nem létezett nemzeti valuta, miként az is, ha több országos valuta versengett egymással. 1944 és 1945 folyamán a megszállás idején bevezetett lengyel złoty, a szovjet rubel és a náci birodalmi márka mind forgalomban volt Lengyelországban. Néhány helyen az élesztő és az alkohol is valutaként szolgált.[45] Németország szovjet zónájában a szovjet tisztek 1945 augusztusára bezárták a bankokat, és kisajátítottak minden bankszámlát. Csak azokhoz a bankszámlákhoz férhettek hozzá a továbbiakban a tulajdonosaik, amelyeken kevesebb mint 3000 birodalmi márka volt. E lépésekkel anyagilag megsemmisítették a leggazdagabb németeket a zónájukban, megfosztották tőkéjétől a gazdaságot, és minden gazdasági szektorban felgyorsították az összeomlást.

A britekhez, a franciákhoz és az amerikaiakhoz hasonlóan a berlini szovjet hatóságok is új valutát vezettek be Németország általuk megszállt zónájában. Úgy rendelkeztek, hogy az „m-marknak" nevezett pénzt egy az egyben lehessen birodalmi márkára váltani, és a csapatok fizetésére és árubeszerzésre fordították. Bár nyilvánosan sohasem ismerték el, rögtön a lehető legmagasabb fokozatra kapcsolták a pénznyomtatás sebességét: február és április között 17,5 milliárdot nyomtattak. A többi szövetséges, a hiperinflációt megakadályozandó, 1946-ban végül valutareform végrehajtására kényszerült.[46]

Magyarországon valószínűleg minden idők legnagyobb hiperinflációja tombolt mintegy másfél évig, mivel elkezdett lebegni a valuta, fenyegetett a küszöbönálló államosítás, hatalmas terhet jelentettek a jóvátételi kötelezettségek, és általános gazdasági bizonytalanság uralkodott. A hiperinfláció csúcspontján, 1946 nyarán milliárdos címletekben nyomtattak pengőt. Értéke mindennap megfeleződött, óránként változtak az árak. Lossonczy Tamás, egy budapesti művész naplójában ezt olvassuk:

> Tegnap reggel 10 órakor a kultuszminisztériumban voltam a múzeum részére vásárolt képem vételáráért. 10 gr arany volt a megállapodás. Amikor bementem, egy ékszerésztől megérdeklődtem az arany árát. Reggel 10-kor egy gr. arany 190-200 milliárd pengő volt, a dollár pedig 170 milliárd, mire a kultuszban Szalatnyai titkár, az iktató, a számvevőség stb. elintézte az ügyet, 2 óra lett. 195 × 10 [=] 1950 miliárd pengőt, illetve lekerekítve 2 billió pengőt kaptam kézhez. A baj csak az, hogy 2 órára az arany 280 milliárdra, a dollár 260 milliárdra szökött fel. A műterem üvegezésére szántam az összeget, ez 11 dollárba kerül, vagyis a tegnap déli kurzus szerint 2 860 000 000 000, illetve kettőbilliónyolcszázhatvanezermillió pengő veszteségem van.[47]

Elkerülhetetlenül a cserekereskedelem váltotta fel a készpénzfizetést. Néhány nappal később azt jegyezte fel Lossonczy, hogy az egyik festményét „húsz kiló búzalisztért" adta el. A kormány augusztusban végül valutareformot hajtott végre. Az új valuta a forint lett, s egy forint 400 000 kvadrillió pengőt ért.[48]

Nemcsak az inflációban tükröződtek a torz gazdasági viszonyok. A harsány propaganda, a rendőri intézkedések és a politikai nyomás ellenére továbbra is burjánzott a féllegális feketepiac, mindenféle formát öltve, a Primo Levi által Krakkóban látott utcai árusoktól a kifinomult csempésztevékenységekig. Közvetlenül a háborút követő hónapokban a keletnémetek nagy többsége napi néhány órát arra fordított, hogy a feketepiacon „dolgozzon" (vagy „vásároljon"). A berliniek vidéken töltötték hétvégéiket, hogy élelmiszert szerezzenek be, akár készpénzért, akár valamiért cserébe.[49] Az alapélelmiszerek tekintetében szinte mindenütt fejadagrendszer működött. Noha ez szavatolta az alapellátást és az életben maradást, azt is jelentette, hogy az égbe szöktek a fekete- vagy szabadpiaci árak, ami még nagyobb elégedetlenséget szült. A lengyel propagandahivatal egy tisztviselőjének jelentésében ez olvasható: „Az áruhiány és a nem hatékony áruelosztás sok elégedetlenséget szül. A łódźi munkás számára elfogadhatatlan, hogy a gyereke csak távolról bámulhat egy süteményt, és nem elégedett attól, hogy a hozzá hasonlóan oly sokat dolgozók oly keveset keresnek, miközben akad olyan élősködő, akik nagy pénzeket csinál a szabadpiacon, és az állam nem kap tőle semmit."[50]

Az államosítás előrehaladtával egyre súlyosabb áruhiány lépett föl, s ez a gyárak és a vásárlók számára is nehézséget okozott. A kétségbeesett helyzetben a Leuna Vegyiművek elkezdett műtrágyát cserélni élelmiszerért:

> Visszaküldtek negyven vagon krumplit és zöldséget, amelyet illegálisan el kellett volna szállítani a haldenslebeni körzetből. Egyetlen tisztviselő sem

találta különösnek, hogy a Leuna Művek egy egész vonat műtrágyát küld, hogy csereüzletet kössön a nordgermerslebeni és a groß santerslebeni gazdálkodókkal, noha e falvak gazdálkodói még nem szolgáltatták be krumpliból és zöldségből a számukra előírt mennyiséget.[51]

Noha ez a történet 1947-ben játszódik, ugyanúgy játszódhatott volna 1967-ben, sőt még 1987-ben is. Az áruhiány és az egyensúlyi állapot hiánya a kezdetektől végigkísérték a népi demokráciák történetét. Azért növekedtek a háború után a kelet-európai gazdaságok, mert a semmiről – szó szerint a nulláról – indultak, de gyorsan lemaradtak nyugat-európai társaik mögött. Sohasem érték utol őket.

Bármilyen különösen hangozzék is, a párt közgazdászai gyakran tökéletesen értették, mi a baj. A lengyel Kereskedelmi és Ipari Minisztérium (Minc hűbérbirtoka) archív aktáiban számos levél olvasható az ország minden vidékén dolgozó, világosan látó bürokraták tollából: sokan bizonygatták azt, hogy a magánvállalkozások jóval hatékonyabbak állami társaiknál; a nagy- és a kisvállalkozások gyors államosítása következtében pedig fokozatosan romlik a gazdasági helyzet. Egy Központi Technikai Szervezési Intézetnek nevezett intézményben 1947 tavaszán írott, a miniszternek címzett levél érvelése szerint a magángazdaságok „az állami vállalkozásoknál kisebb entitások... s ezért gyorsabban és hatékonyabban, és általában alacsonyabb árakon képesek árut előállítani, mint az állami vállalatok. Ez abból fakad, hogy a magán- és a szövetkezeti vállalatok közvetlenül érdekeltek a nyereségben és a tőke gyors forgásában."[52]

A levél – a magánvállalkozás e kegyelmi kérvénye – egy sor, a magánvállalatok által gyártott árut is felsorolt (e körbe tartoztak szivattyúk, hőmérő, gépalkatrészek, mérlegek, építőanyagok). „Összegezve – foglalta össze véleményét a Technikai Szervezési Intézet – megerősítjük, hogy olyan termékek széles skálájával látnak el bennünket magán- és szövetkezeti vállalatok, amelyek segítségével jobban és gyorsabban tudunk tájékozódni a legköltséghatékonyabb termelés biztosításához szükséges eszközök között."

Egyéni vállalkozások szintén igyekeztek érvelni az államosítás ellen, olykor a kormányon belül megpróbálva támogatókat felsorakoztatni ügyük mellett. 1946 júniusában a krakkói, igényes illusztrált könyvek előállítására szakosodott – és hetven éve a család birtokában lévő – Anczyc nyomda levéllel fordult a Közoktatási Minisztériumhoz. Mint írták, cégük „demokratikus jellege", a munkásokkal való kivételes bánásmód és páratlan grafikai szaktudásuk miatt kivételt kellene tenni a vállalattal az államosítással kapcsolatos törvények tekintetében: „Ma, amikor a lengyel kultúra és művészet újjáélesztésén fáradozunk... a tulajdonos egyéni hatásának a kiiktatásával kockáztatnánk tudományos és művészi publikációink színvonalát."[53] Az Anczyc nyomda tulajdonosai csatolták különböző intézmények – a Krakkói Könyvbarátok Társasága, a Jagelló Egyetem – támogató leveleit, valamint saját dolgozóikét is, akik kijelentették, hogy „elvben" támogatják ugyan az államosítást, de „meggyőződésünk szerint a nyomda magántulajdonban maradása anyagiak tekintetében nem rontaná a helyzetünket". A támogatók özöne meggyőzte a Közoktatási Minisztériumot, és azonnal továbbította a nyomda kérését különböző más intézményekhez. Az erőfeszítés azonban a támogatások ellenére kudarcot vallott. A Tájékoztatási és Propagandaügyi Minisztérium egy bürokratája leszögezte: „annak ürügyén, hogy a nyomdaipar és a nyomdaipari termékek magas színvonalának biztosítása érdekében tevékenykedik, a cég... profitorientált vállalkozás akar maradni, ki akarja zsákmányolni a technikai személyzet és az alkalmazottak többletmunkáját." A nyomdát 1949-ben államosították, a család tulajdonát elkobozták.[54]

Annak bizonysága, hogy magánvállalkozások lehetnek egyszerre nyereségesek és népszerűek is a munkások között, ugyanilyen bosszantónak bizonyult a német kommunisták számára is, akik 1950-ben felmérést végeztek a magánszektorban, s az eredményeket a Központi Bizottság gazdasági részlegének továbbították. A bizottsági tagok minden bizonnyal lehangoló olvasmánynak találták őket. A pártellenőrök kénytelenek voltak felismerni, hogy a magánvállalatoknál magasabb a termelékenység, a magánvállalatoknál a munkások láthatóan elégedettebbek, és még mindig igen népszerűek a magántulajdonosok. Az egyik cég tulajdonosa „12 500 márkát adott karácsonyra az alkalmazottaknak"; egy másik két hét pluszfizetést és (vajat és cukrot is tartalmazó) élelmiszercsomagot adott a szabadság idejére az alkalmazottainak.

Noha e gyárak közül néhányban kommunista alapszervezetek is működtek, a jelentés megállapítása szerint a magántulajdonban lévő gyárakban „nemigen került szóba az osztályharc kérdése", a munkások pedig nem felvilágosultak. Az egyikük megdöbbenésükre kijelentette, hogy a gyár tulajdonosa „nem kizsákmányoló, hanem vállalkozó". Egy másik pedig azt mondta, ha állami tulajdonba kerülne a gyár, „kevesebbet keresnénk, és karácsonyi ünnepség sem lenne". A bürokraták nyíltan ideológiai választ adtak a jelentés alapján kirajzolódó helyzetre: a Központi Bizottság tagjai úgy döntöttek,

„szisztematikusan javítandó a magánvállalkozásokban végzett propagandatevékenység színvonala". A szakszervezeti munka hatékonysága is fokozandó.[55]

A magánkézben lévő kiskereskedelem viszonylagos sikerességére is hasonló választ adtak. 1948-ban azt panaszolta egy közgazdász, hogy a szovjet zónában csak „elosztás" van, „kereskedés" nincs. De a kerekedés feltételeinek a javítása helyett – ez az árak felszabadítását és a magán kis- és nagykereskedelem növekedésének az engedélyezését jelentette volna – a kormány valamiféle pótmegoldásról döntött: létrehozta az államilag irányított „szabad" boltok hálózatát (ez volt a Handelsorganisation). A „HO"-boltokban másutt nem kapható fogyasztási cikkeket és élelmiszereket lehetett vásárolni, fejadagjegy nélkül, piacinak szánt áron.

A párt által készített hangulatjelentések szerint a lakosság vegyes érzelmekkel fogadta ezeket a boltokat. Egy asszony örült a megjelenésüknek, mondván „most már tudunk vásárolni a mindennapi élethez nélkülözhetetlenül szükséges dolgokat". Mások inkább panaszkodtak: „nagyon jó, hogy vannak szabad boltok, de az árak már korántsem", „a munkás semmit sem tud vásárolni bennük a keresetéből", s „csak a pénzes embereknek jók ezek a boltok".[56]

Hamarosan kiderült, hogy még e szabad boltok sem versenyezhetnek a magánszektorral, s ez a probléma továbbra is fejtörést okozott a pártközgazdászoknak. A Központi Bizottság gazdasági részlegének egy néhány évvel később tartott ülésén a csoport elemezte az adatokat. Zuhanásszerűen csökken a magánszektorban alkalmazottak száma, ami nem meglepő, tekintettel a magántulajdonosokra nehezedő pénzügyi és politikai természetű nyomásra. Ám növekszik a magánszektor forgalma. A magán-kiskereskedelemnek megmaradtak az ipar továbbra is magánkézben lévő részéhez fűződő „üzleti összeköttetései", spekuláltak a bürokraták, aminek köszönhetően hozzájuthatnak az állami szektorból származó, „ellenőrzés alatt nem álló" árucikkekhez. A magánszektor továbbá rugalmasabbnak is látszott, és stabilabb volt a vásárlóközönsége is.

A végkövetkeztetés: bizottságot kell létrehozni. Kevesebb engedélyt kell kiadni magán-nagykereskedés indítására. Növelni kell a nyereségadót, és magánvállalkozó ne vehessen bérbe kereskedelmi tevékenység folytatására alkalmas területet. A magán-kiskereskedelemnek, fogalmazott a bizottság végkövetkeztetése, „10 százalékkal csökkentenie kell a forgalmát". Ha a valóság nem igazodik az ideológiához, akkor kényszeríteni kell rá.[57] 1949-ben azt a határozatot hozta a keletnémet Politikai Bizottság, hogy minden állami vállalatnál dolgozzék politikáért felelős igazgatóhelyettes is a gazdasági vezetés mellett. „A fegyelem és az éberség példájaként" kell szolgálnia, és folyamatosan tájékoztatnia kell a munkásokat az országos eseményekről és informálni kell őket a Szovjetunióról. „Meg kell győzni az alkalmazottakat arról, hogy csakis a Szovjetunió támogatásával érhető el a haladó, demokratikus erők győzelme Németországban."[58]

Hasonló válaszok születtek a gazdaság más szféráiban, illetve más kelet-európai országokban is. Sem a sztrájkolók követelései, sem a közelégedetlenség, sem a gyenge gazdasági teljesítmény nem győzte meg a kommunistákat arról, hogy lazítsanak a rendszeren. Az ideológiából való kihátrálás helyett vadul fokozták a propagandatevékenységet, gyorsították a „reformok" végrehajtásának az ütemét, és új módszerek után kutattak honfitársaik meggyőzésére, hogy igazodjanak az új rendszer szabályaihoz. Akárcsak a politika, a gazdaság szférájában is nagyobb radikalizmust szült a kudarc.

A régió kommunista pártjai úgy hitték, több, nem pedig kevesebb ellenőrzés fogja megállítani a sztrájkokat, orvosolni a hiányt, és a nyugati szintre emelni az életszínvonalat. S így a kelet-európai kormányok egymás után kezdtek bonyolult, több évre szóló, szovjet típusú, az útépítéstől kezdve a cipőgyártásig mindenre előirányzott célokat kitűző, központi terveket alkotni. Magyarország 1947 augusztusában indította meg az I. hároméves tervét, melyet 1950-ben az I. ötéves terv követett. Lengyelország is megindította az I. hároméves tervet 1947-ben, 1950-ben pedig az I. hatéves tervet hirdette meg. Németország 1949-ben indította az I. kétéves tervet, majd az 1951-től 55-ig tartó időszakra meghirdette az I. ötéves tervet.

Ezekben ez első tervidőszakokban az előirányzott célok gyakran finoman fogalmazva is teljesen légből kapottak voltak, az ármegállapítás mechanizmusa pedig kezdetleges. Lengyelország egyik vezető bürokratája az első tervidőszak kezdete előtt megpróbálta nyomon követni a szén és a kenyér szüntelenül változó árát, azt képzelve, ez segítségére lesz a fogyasztási cikkek „helyes" árának megállapításában – mely árakat természetesen szükségtelen lesz változtatni a továbbiakban, hiszen a kommunista gazdaságban nem lesz infláció. Arról is vitatkoztak egy alkalommal a lengyelek, hogy az alapvető fogyasztási cikkekre ne alkalmazzák-e Lengyelországban egyszerűen a Szovjetunióban érvényes árakat, hiszen ott már valószínűleg felfedezték a helyes ármegállapítás mechanizmusát.[59]

Mikroszinten ugyanilyen önkényes számok érvényesültek. Jo Langer, egy prominens szlovák kommunista felesége 1948-ban egy pozsonyi exportvállalatnál dolgozott, ahol az elejétől fogva végigkísérhette az önkényes tervezési folyamatot:

Az első megdöbbenés akkor ért, amikor a tervezési részleg feje arra utasított decemberben, hogy készítsek egy táblázatot, amely világosan megmutatja, hány fogkefét (milyen sörtével, milyen színűt) tervezek szállítani Svájcba, Angliába, Máltára, Madagaszkárra stb. a következő év első felében. Mondtam neki, nem tudhatom, mivel a különböző helyeken tevékenykedő ügynökeink emberek, s így megbetegedhetnek, meghalhatnak... Ellenvetéseimet lesöpörte az asztalról, és rám parancsolt, hogy haladéktalanul készítsem el prognózisomat.

Beszámolója szerint Langer „rossz lelkiismerettel" prezentálta a kiötlött statisztikát. Főnöke meg volt elégedve:

Csapata buzgón hozzálátott, hogy készítsen egy takaros, a más részlegeinktől kapott adatokat is feldolgozó diagramot. Prágában ezt bedolgozták egy még önkényesebben elkészített táblázatba, amelyet aztán magasabb helyekre továbbítottak. Közben a gazdaság más ágazataiból származó hasonló kreációkkal pároztatták, s így született meg végül a nagybetűs Terv, nemzetgazdaságunk végső alapzata.[60]

Noha a képzelet szülte őket, a kommunisták nagy reményeket fűztek a masszív, országos propagandakampányok középpontjába állított tervekhez. Épületek és gyárak falain elhelyezett hatalmas transzparensek buzdították a népet: „Teljesítsük a Tervet!", „Dolgozzunk a Terv teljesítéséért!", „Vigyük győzelemre a szocializmus ügyét a Terv teljesítésével!" Az *Aufbau* – „felépítés" – szó is gyakran felbukkant pozitív értelemben plakátokon, transzparenseken és brosúrákban. Rádióállomások vitatták már-már megszállottan a Tervet. 1948-ban azt az utasítást kapták a keletnémet rádió műsorkészítői, hogy „ismételten" magyarázzák el a tervbe beleírt négy számot: 35 százalékkal növekszik a termelés, 30 százalékkal növekszik a termelékenység, 15 százalékkal növekszenek a bérek, és 7 százalékkal csökkennek a költségvetési kiadások.

Hogy ne untassák a hallgatókat – vagy ahogyan a rádiót irányító hatóságok finoman fogalmaztak: „ne idézzenek elő közönyösséget" –, azt is kapták instrukcióként a műsorkészítők, hogy a kezdetektől interjúk és tudósítások közbeiktatásával színesítsék a műsorokat. Javasolták nekik, hogy mutassanak be a termelési terveket túlteljesítő vállalkozásokat, a késlekedést pedig „illessék pozitív kritikával". Szembe kellett tehát állítani a sikert a – természetesen nem végleges – kudarccal, így érdekesebbé téve úgymond a programokat.[61] A lengyel rádió irodáiban 1951 és 1956 között a sportműsoroktól a kulturális műsorokig minden műsor politikai prioritásainak a listáján szerepelt a „beszélgetés a Hatéves tervről".

Számtalan probléma megoldásaként is megpróbálták eladni a Tervet. 1948-ban azt mondta hallgatóinak a keletnémet rádió, hogy ne aggódjanak a Kelet-Németország közvéleményét megrázó nyugatnémet valutareformok miatt: a terv „teljesítésével és túlteljesítésével leküzdhetjük ezt a súlyos, de szükségszerű valutaproblémát".[62] S nem is csak az iparra irányozták elő Tervet. Egy keletnémet újságban azt olvashatjuk, „művészeinktől olyan műalkotásokra van szükségünk, amelyek segítenek az Ötéves terv teljesítéséért vívott harcunkban".[63] A német kulturális bürokraták éves és negyedéves terveket vázoltak, és ugyanilyen időközönként jelentéseket is adtak ki a teljesítésükről. Ezek egyaránt tartalmaztak általános célokat – „a Szovjetunióban végbement gazdasági-kulturális fejlődés propagálása" – és konkrétabb célkitűzéseket is. Egy 1948-as terv azt tűzte ki célul, hogy az ország minden múzeuma szervezzen gyorsan az I. kétéves tervet bemutató és ismertető kiállítást.[64]

Lengyelországban Varsó újjáépítése jelentette az 1950 januárjában megindult I. hatéves terv egyik központi elemét. Az alkalom fontosságát hangsúlyozandó, 350 oldalas album jelent meg, magának Bolesław Bierutnak a neve alatt. Az album képeket tartalmazott az akkori Varsóról – törmelékhalmok, a romok között guggoló gyerekek, háborús sérülést szenvedett erkélyeken fehérneműt teregető asszonyok –, valamint rajzokat a jövő városáról: komor, szocialista realista felhőkarcolók, impozáns kormányzati épületek, széles sugárutak. Az album szerint lesz hely „tömeggyűlések és -tüntetések" tartására, sportpaloták és parkok számára is.[65]

De a lengyel Hatéves tervnek már jóval korábban elfogyott a lendülete. Sztálin 1953-ban bekövetkezett halála után leállt, és a tervezett beruházások jó része sohasem valósult meg. Bár a város újjáépítése folytatódott, a Varsó-albumban szereplő épületek jó része nem épült meg, másokat pedig jelentősen módosítottak. Varsóiak egy későbbi nemzedéke hálás volt ezért.

MÁSODIK RÉSZ

A KLASSZIKUS SZTÁLINIZMUS

11

A REAKCIÓS ELLENSÉG

Azt tanítjuk, hogy helyénvaló megadni a császárnak, ami a császáré, és Istennek, ami Istené. De ha a császár feltelepszik az oltárra, rá kell szólnunk: ezt nem teheti.

Stefan Wyszyński bíboros, 1953

1948 VÉGÉRE A KELET-EURÓPAI kommunista pártok és orosz szövetségeseik már óriási változásokat vittek végbe az új népi demokráciákban. Potenciális ellenfeleik közül eltávolították a legtehetségesebbeket. A számukra legértékesebb intézmények felett megszerezték az ellenőrzést. Gyakorlatilag a semmiből létrehozták a politikai rendőrséget. Lengyelországban a fegyveres ellenállást megsemmisítették, a törvényi ellenállást felszámolták. Magyarországon és Kelet-Németországban nem léteztek többé spontán „antifasiszta" mozgalmak, a valódi ellenzéki pártokat kiiktatták. A Cseh Köztársaságban a kommunisták egy sikeres államcsínnyel teljhatalomhoz jutottak. Lojális, a Szovjetunióhoz hű kommunista pártok uralkodtak Bulgáriában, Romániában és Albániában. A térségben mély gyökerekkel rendelkező szociáldemokrácia eltűnt a politikai porondról, a nagy magánvállalatokkal és sok független szervezettel egyetemben.

De a szocialista éden még messze volt. A rezsimek szert tettek néhány kollaboránsra és néhány hű követőre, de még többet akartak kinevelni. Tízezrek léptek be a pártba és társtömegszervezeteibe, az ifjúsági mozgalmakba, a nőszervezetekbe és a hivatalos szakszervezetekbe. Ám a kommunista pártok népszerűtlenek voltak, támogatásuk pedig ingatag még a legmegbízhatóbb intézményeiken belül is. A kelet-európaiak milliói továbbra is idegen ideológiának tekintették a kommunizmust, és változatlanul úgy vélték, a párt külföldi hatalmat képvisel. A kelet-európai kommunista pártok nem választások és nem gazdaságpolitikájuk révén nyertek legitimációt.

Ezeknek az országoknak a gazdasága máris lemaradóban volt a nyugatiakétól. A keletnémetek, főleg a kelet-berliniek látták ezt a legvilágosabban az 1948-as nyugatnémet valutareform után. De természetesen mindenki tudott róla, akinek nyugati rokonai voltak, vagy aki hallgathatta a nyugati rádióadásokat.

Sztálin maga sem bízott igazán kelet-európai híveiben, ezért úgy gondolta, keményebb módszerekre lesz szükségük, hogy hatalmon maradhassanak. Az elkövetkező mintegy öt évben a kelet-európai államok egy az egyben lemásolták a szovjet bel- és külpolitikát, remélve, hogy így egyszer s mindenkorra megsemmisíthetik ellenfeleiket, nagy gazdasági növekedést érhetnek el, s a propaganda és a közoktatás segítségével jövendő támogatók új nemzedékére gyakorolhatnak befolyást. Sztálin 1953-ban bekövetkezett haláláig a térség minden kommunista pártja azonos célokat próbált megvalósítani, azonos taktikával. Ez volt a klasszikus sztálinizmus kora.

Noha a klasszikus sztálinizmus retorikája mindig igen magabiztosan hangzott, maga a korszak válsággal kezdődött. 1949 márciusában Bolesław Bierut, a lengyel kommunista párt ekkor már vitathatatlan vezetője egy Vjacseszlav Molotovnak írt levélben ecsetelte problémáját, amelyet Sztálinnak is továbbküldtek. Bierut a levél elején dicsérte a lengyel titkosrendőrséget, amely 1945-ben és 1946-ban „visszaverte az ellenség támadásait". Lengyelországnak a szovjetek által kiképzett állambiztonsági tisztjei nemcsak a földalatti mozgalmakat győzték le és „Mikołajczyk PSL-jét semmisítették meg", hanem „a néphatalom éles fegyverének bizonyultak az osztályellenséggel és a külföldi hírszerzéssel vívott harcban is". De Bierut mégsem volt elégedett. Eredményei ellenére a titkosrendőrségnek nem sikerült „döntő módon átformálnia tevékenységét, hogy még eredményesebb harcot folytasson az ellenség aknamunkájával szemben". Bierut nemcsak a földalatti mozgalmakat tartotta ellenségeinek, hanem a „klerikálisokat", a lengyel szociáldemokratákat, a Honi Hadsereg hajdani tagjait, sőt azokat a korábbi kommunistákat is, akiket „kizártak a pártból".[1]

Bierut még hosszan taglalta a lengyel titkosrendőrség „hiányosságait", azután megoldásokat javasolt. Ezek közé tartozott többek között, hogy a nyugati szárazföldi és az északi tengeri határokat teljesen le kell zárni, a potenciálisan „ellenséges" csoportosulások közé be kell szivárogni, a gyárakat és a pártirodákat jobban kell őrizni, a papság körében pedig gondos „taktikai" munkát kell végezni, ha szükséges, „kényszerintézkedéseket" kell foganatosítani, vagy akár a „megsemmisítés eszközéhez" kell folyamodni. Bierut levelének hangvétele mélységesen paranoiás, többször utal kémekre, angolszász ügynökökre és a legkülönfélébb ellenségekre:

> Az utóbbi hónapokban az önelégültség jeleit lehetett tapasztalni, alábecsülték az ellenség képességét, hogy szervezett hálózatait újra felépítse, nem voltak eléggé éberek az ellenséges tevékenységgel szemben, hajlamosnak mutatkoztak, hogy gépiesen alkalmazzák a régi módszereket, amelyek immár nyilvánvalóan elégtelenek az új helyzetben...[2]

Bierut paranoiájának bizonyos értelemben volt alapja. Kétségkívül nagy volt az elégedetlenség a lengyel papság, a volt Honi Hadsereg, a volt kommunisták, a volt szociáldemokraták körében. A lengyel társadalom nagy része inkább Amerika-, mint szovjetbarát volt, és jóval többeket lelkesítettek a feloszlatott Honi Hadsereg eszményei, mint az új lengyel hadseregéi, amelyet szemmel láthatóan szovjet katonatisztek irányítottak.

Bierut paranoiáját azonban csak felerősítette magának Sztálinnak a paranoiája, amely 1948-ban és 1949-ben közismerten fokozódott, méghozzá majdnem ugyanazokból az okokból. Szovjet állampolgárok milliói a második világháború során lehettek első ízben tanúi Nyugat-Európa gazdagságának és szabadságának, s most egy olyan országba kellett hazatérniük, amely nélkülözte az anyagi javakat. „A biciklik régiek voltak, háború előttiek – írta háború utáni szovjet gyermekkoráról Joszif Brodszkij –, és egy igazi futball-labda tulajdonosa burzsujnak számított."[3] Az elégedetlenség, még a hithű kommunisták között is, valódi volt. Sztálin tudta ezt, és tudta a szovjet titkosrendőrség is. Egy privát telefonbeszélgetésben, amelyet a KGB lehallgatott és rögzített, egy szovjet tábornok, aki nemrég tért vissza a frontról, arról számolt be kollégájának: „mindenki, de mindenki nyíltan kimondja, mennyire elégedetlen az élettel. A vonatokon és mindenhol, mindenkinek ez a véleménye."[4]

A háborús hódításnak és az ellenállási mozgalmak véres leverésének köszönhetően a Szovjetunió gyanús lakosok egészen új kategóriáira is szert tett. Mivel határait több száz kilométerrel nyugatabbra tolta, a háború előtti Lengyelország, Románia, Csehszlovákia és a balti államok lakóinak milliói szovjet állampolgárokká váltak. Természetesen sokan fogadták ellenszenvvel az orosz imperializmusnak ezt az új formáját, és ezzel a titkosrendőrség is tisztában volt. 1945-től a KGB a nyugati területek minden polgárát potenciális nyugati ügynöknek, szabotőrnek és kémnek tekintette. Noha Sztálin halála után a politikai foglyok zömét kiengedték a Gulagról, a balti és ukrán nacionalisták az 1960-as évek közepéig a szovjet börtönökben maradtak.[5] Hogy az általános elégedetlenséget elfojtsa, az új szovjet állampolgárokra ráijesszen, és így kényszerítse engedelmességre őket, Sztálin 1948–49-ben olyan új letartóztatási hullámot indított el, amely méreteiben az 1937–38-as nagy ter-

rorhoz fogható. A háborút követő átmeneti enyhülés után a Gulag-táborok ismét kezdtek megtelni. A tetőpontot, mind számokban, mind gazdasági jelentőségben, 1950 és 1952 között érték el.[6]

Részben Sztálin megnövekedett paranoiája idézte elő a hidegháborút – ami aztán csak még inkább tápot adott aggodalmainak. A Szovjetunió európai szándékaival kapcsolatos nyugati aggályok már nagyjából kikristályosodtak, mire Churchill 1946-ban elmondta „vasfüggönyös" beszédét, hivatalos politikává azonban 1947-ben váltak, amikor Truman elnök bejelentette: Amerikának szándékában áll „támogatni a szabad népeket, melyek ellenszegülnek fegyveres kisebbségek vagy külső erők elnyomásának" – ez volt az úgynevezett Truman-doktrína meghirdetése.[7] A „szabad népek támogatása" többféle formát öltött, a groteszktől – propaganda-röpcédulákkal teli léggömbök feleregetése a kelet–nyugati határokon – egészen a pragmatikusig.[8] Messze a leghatékonyabb hidegháborús „fegyvernek" azonban a müncheni székhelyű Szabad Európa Rádió bizonyult, amelyet az Egyesült Államok kormánya pénzelt, de személyzete emigránsokból és száműzöttekből állt, akik az anyanyelvükön közvetítettek műsorokat. A Szabad Európa Rádió elsősorban azért volt hatékony, mert nem ellenpropagandát, hanem megbízható napihíreket kínált.[9]

A szovjet szándékokkal szembeni nyugati félelem és Sztálin paranoiája az idő előrehaladtával mély katonai és diplomáciai változásokat eredményezett, amelyeket számos kitűnő, a hidegháború történetéről szóló, összefoglaló jellegű mű kimerítően tárgyal.[10] 1949 áprilisában a nyugat-európaiak ratifikálták az Észak-atlanti Szerződést, és létrehozták a NATO-t. 1949 októberében Sztálin felhagyott a színleléssel, hogy támogatja Németország küszöbönálló egyesítését, és a Német Demokratikus Köztársaság – más néven Kelet-Németország, DDR (Deutsche Demokratische Republik) – önálló állammá vált. Németország újrafelfegyverzése, ami néhány évvel azelőtt még elképzelhetetlen lett volna, a határ mindkét oldalán felgyorsult: létrejött a nyugatnémet Bundeswehr, vagyis a Szövetségi Védelmi Haderő, és a keletnémet Nemzeti Néphadsereg. Kiegészítő lépéseket tettek annak érdekében, hogy a többi kelet-európai néphadsereg hűségét biztosítsák. 1949 novemberében Konsztantyin Rokosszovszkij szovjet marsallt lengyel honvédelmi miniszterré nevezték ki. Noha lengyel származású volt (családja máig büszkén vallja, hogy Varsóban született), Rokosszovszkij a Vörös Hadseregben futott be karriert, és szovjet útleveléről sohasem mondott le. Részvétele a lengyel kormányban szimbolikusan és a valóságban is megalapozta a lengyel haderő és külpolitika feletti szovjet kontrollt.[11] Ugyanebben az időszakban anyanyelvükön kívül más nyelvet nem beszélő szovjet tisztek kaptak vezető beosztást a lengyel és a magyar haderőben. Mindkét hadseregben gyors előlépésre számíthattak a munkás-paraszt származású fiatal tisztek, az idősebb tiszteket pedig fokozatosan eltávolították.[12]

1948-ban a Szovjetunió kelet-európai presztízse három csapást kapott. Az első a Marshall-segély első részletének megérkezése volt; csak az elkövetkező két évben mintegy négymilliárd dollárt osztottak szét a segélyből. Nem a Marshall Alapítvány volt Nyugat-Európa gazdasági talpra állásának egyetlen kiváltó oka, de fontos erkölcsi és pénzügyi lökést adott neki. A „Marshall-pénz" szolgáltatta az egyik közkeletű magyarázatot arra, hogy a kontinens keleti és nyugati felének fejlődése között miért lett egyre nagyobb a különbség.[13]

A második csapás egy rosszul sikerült szovjet provokáció eredménye volt. Miután a nyugati szövetségesek bejelentették a valutareformot, és megszállási övezeteikben 1948 júniusában bevezették a nyugati márkát (később deutsche mark néven vált ismertté), a Szovjetunió az úgynevezett berlini blokáddal reagált. A szovjet megszálló hatóság elzárta az elektromos áramot, a közúti, vasúti és vízi közlekedést, és megszüntette a Nyugat-Berlinbe irányuló élelmiszer- és tüzelőanyag-szállítást is. A valutareform valóban felgyorsította Kelet- és Nyugat-Németország gazdasági egyenlőtlenségének kialakulását, de a blokád célja nem csak az új nyugati márka elleni tiltakozás volt. A Szovjetunió nyilvánvalóan ki akarta szorítani az amerikaiakat Berlinből, sőt alighanem Németországból is. A Vörös Hadsereg biztosra vette a sikert. Egy szovjet vezető később felidézte, hogy amikor a blokádot bejelentették, a karlshorsti szovjet főhadiszállás alkalmazottai éljenzésben törtek ki, úgy gondolván, ez a vég kezdete: a nyugati szövetségesek el fognak tűnni Berlinből![14]

Mint tudjuk, ez nem következett be. Ellenkezőleg, 1948. június 24. és 1949. május 12. között a nyugati szövetségesek masszív légihidat működtettek, amely naponta több ezer tonna élelmet és tüzelőanyagot juttatott be Berlin nyugati szektorába, annyit, amennyi elégséges volt kétmillió ember ellátására. A szövetségesek ilyen arányú elkötelezettsége a berlini légihíd és németországi jelenlétük fenntartása mellett nagyon meglepte a moszkvai szovjet vezetést. A szovjet hírszerzés katasztrofálisan alábecsülte a légihíd esélyét a sikerre, és magabiztosan azt jósolta, hogy a nyugatiak hamar meg fognak hátrálni. Néhány hét is elegendő volt, hogy az elemzők megváltoztassák álláspontjukat. A berlini szovjet vezetést főbe kólintotta ez a logisztikai teljesítmény. Egy orosz tiszt szerint „a repülőgépek szándékosan alacsonyan húztak el Karlshorst fölött, hogy imponáljanak nekünk. Az egyik még el sem tűnt, már felbukkant a következő, s utána a harmadik, megállás nél-

kül; az egész olyan volt, mint valami futószalag!"[15] A légihíd sikere végül rákényszerítette a szovjet vezetést, hogy hagyjon fel a blokáddal, s a rá következő hónapokban Nyugat-Berlin követelni kezdte, hogy formálisan is csatolják Nyugat-Németországhoz. A térségben működő szovjet hírszerzés nemsokára már a küszöbönálló háborúról küldözgetett jelentéseket Sztálinnak. És Sztálin hajlott rá, hogy higgyen nekik.[16]

A szovjet presztízsre mért harmadik csapás a blokkon belülről jött. Josip Broz Tito, Jugoszlávia „kis Sztálinja" volt az egyetlen kelet-európai kommunista vezető, akinek nem kellett attól a tudattól szenvednie, hogy mélységesen népszerűtlen. Noha bőven voltak ellenségei, s ezektől egészen brutálisan szabadult meg, a jugoszláv kommunista pártnak megvolt a saját külön legitimációs forrása. Tito maga vezette a nácikkal szembeni ellenállást, korán létrehozta a hozzá hű hadsereget és titkosrendőrséget, ezért nem volt szüksége szovjet katonai támogatásra ahhoz, hogy hatalmon maradhasson. Nem is óhajtotta eltűrni a szovjet beavatkozást. A feszültség sokáig fortyogott: a hivatalos szakításra 1948 júniusában került sor, amikor a keleti blokk tagjai hozzájárultak, hogy Jugoszláviát zárják ki a Kominformból.

A berlini légihíd sikere a nyugati konspirációkkal és angolszász kémhálózatokkal kapcsolatos szovjet paranoiát növelte, Tito távozása a blokkból viszont a belső széthúzástól való szovjet félelmeket táplálta. Ha Titónak sikerült kibújnia Sztálin befolyása alól, miért ne sikerülhetne a többieknek is? Ha a jugoszlávok saját gazdaságpolitikát alakíthattak ki, miért ne tennék ugyanezt a csehek vagy a lengyelek? Az elkövetkező időszakban a „titoizmus" vagy „jobboldali elhajlás" súlyos politikai bűnné vált: kelet-európai kontextusban az számított „titoistának", aki saját nemzeti kommunista pártját bizonyos mértékig függetleníteni akarta a szovjet kommunista párttól. A „trockizmushoz" hasonlóan bárkire rá lehetett húzni, aki tiltakozott (vagy tiltakozni látszott, vagy azzal vádolták, hogy tiltakozik) a központi politikai irányvonal ellen. Hamarosan a titoisták lettek az új bűnbakok. Ha Kelet-Európa kevésbé volt sikeres a Nyugatnál, annak a titoisták voltak az okozói. Ha az üzletek üresen tátongtak, abban is a titoisták voltak a ludasok. Ha a közép-európai gyárak nem az elvárt szinten termeltek, a titoisták szabotálták a munkát.

A keleti blokkban 1948 fontos belpolitikai fordulatot is hozott: a Szovjetunió kelet-európai szövetségesei ekkor hagytak fel végképp azzal, hogy választások révén szerezzenek legitimációt, és a valódi ellenzék semmilyen formáját nem tűrték tovább. A rendőrállam teljes erejével lesújtott a rendszer vélt ellenségeire mind az egyházban, mind a már legyőzött politikai ellenzékben, sőt magában a kommunista pártban is.

Az erőszakon, a letartóztatásokon, a kihallgatásokon kívül más módszereket is alkalmaztak a rezsim ellenzőivel szemben. 1948-tól a kommunista pártok hosszú távú stratégiája lett a civil társadalom intézményeinek, főleg a vallási intézményeknek a belülről való bomlasztása. A cél nem az volt, hogy megsemmisítsék az egyházakat, hanem az, hogy „tömegszervezetekké" alakítsák át őket, s ily módon ugyanúgy az állami propaganda szócsöveivé váljanak, mint a kommunista ifjúsági szervezetek, a kommunista nőszervezetek és a kommunista szakszervezetek.[17] Ebben az új korszakban a kommunista pártok már nem tartották elegendőnek, hogy ráijesszenek ellenfeleikre. Nyilvánosan le kellett leplezni őket mint árulókat vagy tolvajokat, megalázó kirakatpereket kellett indítani ellenük, a hírközlő szervekben átfogó támadásoknak kellett kitenni, továbbá új, szigorúbb börtönökbe, külön számukra tervezett táborokba kellett csukni őket.

Ez volt a klasszikus sztálinizmus legfeltűnőbb, legdrámaibb eleme: a kommunizmus ellenségeivel szemben kiújuló támadások. Ugyanilyen fontos volt azonban a kelet-európai kommunisták szemében az is, hogy létrehozzák a nevelés és a propaganda roppant rendszerét, amely megakadályozza majd, hogy a rezsimnek újabb ellenségei szülessenek. Elméletileg azt remélték, nemcsak újfajta társadalmat, hanem új embertípust is sikerül teremteniük, olyan állampolgárt, aki már elképzelni sem tudja, hogy a kommunista ortodoxiának lehet alternatívája. Egy ádáz vita során, amely a keletnémet rádió csökkenő hallgatottsága körül forgott, egy magas rangú kommunista kijelentette: „minden részletben, minden műsorban, minden osztályon újra meg újra ki kell fejteni a párt irányvonalát, és ugyanezt be kell vetni a mindennapi munka során is".[18] Éppen ez történt a társadalom minden rétegében: 1948-tól a marxizmus–leninizmus elméletét magyarázták, fejtegették, vitatták meg óvodákban, iskolákban, egyetemeken, rádióban, újságokban, tömegkampányok, felvonulások, állami események alkalmával. Minden állami ünnep újabb lehetőséget kínált a továbbképzésre, minden szervezet, a német Konsum élelmiszer-ipari szövetkezettől a lengyel Chopin Társaságig, a kommunista propaganda terjesztőjévé vált. A kommunista országok lakossága „békeharcot" vívott, pénzsegélyt gyűjtött a kommunista Észak-Koreának, felvonulásokon éltette a kommunista ünnepeket.[19] Kívülről – de sokaknak belülről is – úgy látszott, a klasszikus sztálinizmus politikai rendszerének törekvése a totális ellenőrzésre alkalmasint sikerrel fog járni.

Az egyház a szovjet megszállás kezdetétől folyamatos zaklatásnak, sőt még rosszabbnak volt kitéve. A vallási vezetők mint a civil társadalom prominens és befolyásos tagjai a Vörös Hadsereg első erőszakhullámának áldozataivá

váltak. Nagyszámú lengyel katolikus papot hurcoltak el szovjet táborokba. A háború utáni német táborokba egyaránt kerültek katolikus és protestáns papok és lelkészek, különösen sokan a katolikus ifjúsági vezetők közül. A szovjet megszálló hatóság nagy figyelmet fordított a vallásos ifjúsági táborok és lelkigyakorlatos házak betiltására. Magyarországon az ifjúsági csoportok elleni erőszakhullám Kiss Szaléz páter letartóztatásával kezdődött, akit azzal vádoltak, hogy 1946-ban ő szervezte a Vörös Hadsereg néhány katonájának meggyilkolását, majd folytatódott a Kalot nevű katolikus ifjúsági mozgalom betiltásával, a református és evangélikus papság elleni rágalomkampányokkal és a jogi és személyi zaklatás sok más formájával. Túróczy Zoltán evangélikus püspököt már 1945 májusában perbe fogták, és a népbíróság börtönbüntetésre ítélte, vélhetőleg azért, hogy másokra is ráijesszenek a precedenssel.[20]

A kommunista vezetők ösztönösen gyűlölték az egyházi vezetőket, ösztönösen féltek tőlük, és nem is csak azért, mert ők maguk doktriner ateisták voltak. A vallási vezetők alternatív morális és spirituális tekintély forrásainak számítottak. Önálló anyagi lehetőségekkel és erős nyugat-európai kapcsolatokkal rendelkeztek. Különösen a katolikus papoktól tartottak, mert szoros kötelék fűzte őket a Vatikánhoz, és mert a nemzetközi katolikus jótékonysági szervezeteknek és társaságoknak nagy befolyást tulajdonítottak. Több országban, például Lengyelországban és Németországban az egyházi vezetők a nácikkal és Hitlerrel szembeni ellenállásból is kivették a részüket, ami további presztízzsel és legitimációval ruházta fel őket a háború után. Az egyházak szervezőereje ideológiai erejüktől függetlenül is félelmetes volt. Épületeik voltak, ahol az elégedetlenek összegyűlhettek, intézményeik, ahol állást kaphattak. A papok és lelkészek minden vasárnap garantált közönségre számíthattak. Az egyházi publikációknak garantált olvasótábora volt. Vagyis az egyházak a legkülönfélébb polgári, jótékonysági és oktatási szervezetek alapvető, támogató elemét képezték.

Ennek ellenére az első években az új rezsimek és szovjet szövetségeseik még nagyfokú óvatosságot tanúsítottak az egyházakkal való bánásmódban. 1945-ben a Vörös Hadsereg általában véve nem zárt be, rabolt ki vagy semmisített meg templomokat, mint ahogy azt a bolsevikok tették az októberi forradalom és a polgárháború alatt, és papokat sem lövetett agyon tömegével.[21] Németországban a Vörös Hadsereg katonái sokszor segédkeztek vallási intézmények – templomok, iskolák, sőt teológiai főiskolák – újramegnyitásában. Engedélyezték, hogy az új rádióadók prédikációkat sugározzanak, jóváhagyták a Biblia és más vallási irodalom sokszorosítását. Mindez tudatos volt. Meg akarták mutatni, hogy az új megszállók mások, mint náci elődeik, ahogy egy Németországban dolgozó szovjet hivatalnok írta későbbi elemzésében: „Azzal, hogy az egyházaknak szabad működést engedélyeztek, a szovjet megszálló hatóságok demonstrálták vallási toleranciájukat", és kiiktatták „a szovjetellenes propaganda arzenáljának egyik fontos elemét".[22] A vallással kapcsolatos tudatlanságuk ugyanakkor néha abszurd viselkedésben nyilvánult meg. 1949-ben például a nordhauseni szovjet parancsnoknak felkeltette a gyanúját az evangélikus fiatalok konfirmációra való készülődése, és tudni akarta, „mi szükség van ilyen új propagandákra". Mi a célja, hepciáskodott, egy ilyen konfirmációnak, „talán a marxizmus és a Szovjetunió ellen akarnak agitálni"?[23]

Az egyház iránti tisztelet még nagyobb fokú volt Lengyelországban, ahol a kommunista vezetők mindenáron „lengyelnek" és nem „szovjetnek" (pláne zsidónak) szerettek volna látszani, ezért kezdetben fejet hajtottak minden lengyel nemzeti jelkép, így az egyházi hierarchia előtt is. A vezető kommunisták a vezető papság oldalán vonultak az úrnapi körmeneteken, és többször részt vettek szentmiséken is. A színfalak mögött a lengyel pártvezetés úgy magyarázta ezt a politikát, hogy „megkerülik" az egyházat: előbb a többi intézményt alakítják át, elcsábítják a fiatalokat az egyháztól, abban bízva, hogy az idősebb templomjárók előbb-utóbb úgyis kihalnak.

Németországhoz hasonlóan az új kormány Lengyelországban is igyekezett katolikus intézményeket megnyitni, jelezve, hogy visszatért a „normális élet", és a Vörös Hadsereg ott állomásozása nem jelent új megszállást. Az ország legkiemelkedőbb katolikus intézménye, a Lublini Katolikus Egyetem 1944 augusztusában nyitotta meg kapuit, ami igencsak felháborította a Londonban székelő emigráns kormányt, mivel a status quo hallgatólagos elismerését látta benne. Nem sokkal később a krakkói érseki egyházmegye hivatalos engedélyt kapott, hogy megindítsa a *Tygodnik Powszechny*-t: ez az intellektuális katolikus hetilap hamarosan az ország egyik legfontosabb újságjává vált. Jerzy Borejsza kommunista író ugyancsak Krakkóban találkozókat szervezett kommunista és katolikus értelmiségiek részvételével annak érdekében, hogy tűzszünetet teremtsen az egyház és a párt között.[24]

A párt Magyarországon is megpróbált alkalmazkodónak mutatkozni, bár a hangsúly a „mutatkozni" szón van. 1945 novemberében Rákosi Mátyás a Központi Bizottság egyházügyekkel foglalkozó ülésén kijelentette: „Óvatosan kell eljárnunk, meg kell fontolnunk, hogyan és milyen formában támadjunk."[25] Az „óvatos eljárás", legalábbis kezdetben, azt jelentette, hogy a magyar kommunisták sohasem támadták nyíltan az egyházat, sőt kommunista brigádok segítettek helyreállítani a bombázásokban megsérült templomokat, „a végzett munkáról bizonylatokat követeltek, s azokat, mint a val-

lás iránti jóindulatuk jelét, közzétették".[26] Ugyanakkor a hivatalos sajtó az egyházi vezetőket korrupt „reakciósoknak" nevezte, akik a Horthy-rendszert akarják visszahozni.

Az egyházak elleni támadások más jellegű programokban is megjelentek. A földreform során a magyar állam a római katolikus egyházat földbirtokai háromnegyedétől, a protestáns egyházakat majdnem a felétől megfosztotta.[27] Az egyházi javak elkobzását a hatóságok a nyilvánosság előtt a gazdasági reform „melléktermékeként" magyarázták, és tagadták, hogy a vallás elleni támadásról volna szó. Kártérítést nem fizettek. A papok és más egyházi tisztviselők az állami alkalmazott kétes státusára tettek szert, mivel a történelemben először a vallási szervezetek teljes mértékben függővé váltak az állami támogatástól.

1947 végére azonban a térség legtöbb kommunista pártja belátta, hogy népszerűtlen maradt, és minden színleléssel felhagytak. A fiataloknak túl sokáig tartott, hogy buzgó kommunistákká váljanak, a vallásos emberek nem haltak ki elég gyorsan. Az ideológiáért felelős Révai József szeptemberben már azt emlegette, hogy „fel kell számolni a klerikális reakciót".[28] Októberben a lengyel titkosrendőrség körzeti parancsnokainak varsói gyűlésén Julia Brystiger, aki a titkosrendőrség egyházügyekkel foglalkozó V. osztályát vezette, leszögezte, hogy „a klérus ellenséges tevékenységével szembeni harc kétségkívül a ránk váró legnehezebb feladatok egyike". Brystiger, aki a leginkább gyűlölt maroknyi titkosrendőrnő közé tartozott, többféle támadási módot is felvetett, a „szisztematikus" vizsgálattól és a vidéki egyházszervezetekbe való beépüléstől egészen a papok közti besúgótoborzásig és a vallásos tanároknak és oktatóknak az „ifiaktivisták" által való figyeltetéséig.[29] Idő jártával ezek a taktikák az egész kommunista blokkban bevetté váltak.

Kelet-Németországban sem a titkosrendőrség, sem a Volkspolizei (Népi Rendőrség) nem vesztegette az időt, hogy a vallásos ifjúsági csoportokban az „ellenség" jelenlétére összpontosítsanak. A Volkspolizei főszemlélője már 1949 decemberében rámutatott, hogy az evangélikus ifjúsági mozgalom, a Junge Gemeinde maradéka ellenséges szervezet, melynek célja a Szabad Német Ifjúság (Freie Deutsche Jugend, FDJ) elpusztítása. Az FDJ vezetőségével való üzenetváltásában leszögezte: „Ha egy vallási szekta álcája alatt bűnözők gyülekeznek, mi természetesen a jog minden eszközével le fogunk sújtani rájuk".[30] A stílus rohamosan tovább durvult. Walter Ulbricht „ügynökközpontnak" nevezte a Junge Gemeindét, amely nyugat-berlini „úgynevezett ifjúsági csoportokkal áll kapcsolatban". A kelet-berlini vezető tisztségviselők különleges utasítást kaptak, hogy „akadályozzák meg és lehetetlenítsék el az egyházon és a Junge Gemeindén belüli reakciós csoportoknak

a külföldi imperialisták érdekében kifejtett aknamunkáját, amellyel a szocialista építést próbálják gátolni, szabotálni akarják a békeharcot, és meg akarják akadályozni a német egység létrejöttét".[31]

1949-ig a zaklatás csupán néhány befolyásos keresztény ifjúsági vezető ellen irányult. Mostantól azonban kirívóbb és kendőzetlenebb lett az egyházellenes propaganda. A rezsim betiltotta a *Kreuz auf der Weltkugel*-t – kör, a földgömb jelképe, tetején kereszttel –, a Junge Gemeinde szimbólumát. FDJ-bandák jelentek meg egyházi gyűléseken, és heccelték a résztvevőket. (Egy FDJ-jelentés elégedetten számol be egy „motoros akadályversenyről", amelyet egy keresztény csoporttalálkozó köré szerveztek.[32]) Az FDJ középiskolai gyűléseket rendezett, amelyeken „a nyugatnémet fasiszta terror ellen tiltakoztak", továbbá „ellenséges elemeket lepleztek le és távolítottak el", akiken katolikus és protestáns diákokat értettek. Iskolai „bíróságok" faggattak vallásos elhajlással vádolt gyerekeket. Ezek nagy, nyilvános, sokszor drámai események voltak. Az egyikre egy wittenbergi iskolai színházban került sor: azokat a diákokat, akik nem voltak hajlandók belépni az FDJ-be vagy lemondani a templomba járásról, egyenként megnevezték, elítélték és kitiltották, az egész iskola színe előtt. Sokan sírva mentek le a színpadról.[33]

1954-ben az állam bevezette a *Jugendweihé*-t, a protestáns konfirmáció világi megfelelőjét; a ceremónia célja az volt, hogy a fiataloknak „megtanítsa a tudományos világnézet és a szocialista erkölcsiség alapjait... szocialista hazaszeretetre és proletár internacionalizmusra nevelje, továbbá felkészítse őket az aktív részvételre a fejlett szocialista társadalom építésében és a kommunizmusba való fokozatos átmenet alapfeltételeinek megteremtésében". A lelkészek tiltakoztak, s noha eleinte a fiataloknak csak mintegy a hatoda vett részt a szertartásban, az 1960-as évekre ez az arány 90 százalékra nőtt.[34]

Sok gyereket kizártak az iskolákból, amiért nem voltak hajlandók nyilvánosan megtagadni vallásukat – a becslések 300 és 3000 között mozognak –, és még többet kitiltottak az egyetemekről. Néhányan átjutottak Nyugat-Németországba vagy Nyugat-Berlinbe, ahol a nyugatnémet belügyminisztérium gondoskodott a taníttatásukról és elszállásolásukról, ami még inkább fokozta a paranoiát az ország keleti felében.[35] Más, vallásos családból származók meg sem kísérelték bejutni az egyetemre. Ulrich Fest, a wittenbergi boltos, aki iskolás korában nem volt hajlandó belépni az FDJ-be, tudta, hogy ő és a barátai nem számíthatnak felsőfokú képzésre: „Nagyon kis csoport voltunk, de egyöntetűen úgy döntöttünk, nem, ezt nem csináljuk."[36]

Hasonló módon követték egymást az események Magyarországon is: előbb a sötét kémkedési vádaskodások, aztán a zaklatás, betiltás, letartózta-

tás. Rákosi azzal nyitotta az 1948-as évet, hogy Révaival egyetértve leszögezte: „év végéig végezni kell az egyházi reakcióval".[37] Pár hónap leforgása alatt egyházi iskolák százait államosították, néha elkeseredett tiltakozások közepette. Az egyik hírhedett esetben a pócspetriek az utcára vonulva tiltakoztak iskolájuk elvétele ellen, mire a rendőrök gumibottal támadtak rájuk. Elsült egy puska, egy rendőr meghalt. A falu jegyzőjét és plébánosát letartóztatták, a jegyzőt halálra ítélték és kivégezték. A gyanú (amelyre ma már némi bizonyíték is van), hogy az egészet a titkosrendőrség provokálta ki és rendezte meg, azóta sem oszlott el. A közjátékot természetesen felhasználták az egyházi iskolák elleni propagandaháborúban. Júniusra már több mint 6500 intézménynek kellett lemondania vallási jellegéről, és egytől egyig állami iskolává váltak.[38]

Ezután következett a kolostorok bezárása. A győri apácák hat órát kaptak, hogy összecsomagoljanak és elmenjenek. Dél-Magyarországon 800 szerzetest és 700 apácát éjnek idején távolítottak el a kolostorokból és zárdákból: huszonöt kiló könyvet és ruhát pakolhattak össze, majd teherautókra terelték és erővel elvitték őket. Az egész országban 800 apácával közölték, hogy többé nem dolgozhatnak kórházakban – ami sok kórházat arra kényszerített, hogy bizonyos ellátásfajtákról lemondjanak. Egyes apácákat hazaküldtek a családjukhoz, vagy gyári munkára fogtak, másokat utóbb deportáltak a Szovjetunióba.[39] Keresztes Sándor korábbi katolikus politikus, aki ekkor maga is rendőri felügyelet alatt állt – nyolc gyermeke volt, ami eleve gyanúsnak számított –, szép csendben alkalmazott egy csoport apácát harisnyakötésre, lehetővé téve, hogy együtt maradhassanak, és ne haljanak éhen.[40]

Lengyelországban a párt 1948-as taktikaváltása egybeesett August Hlond katolikus prímás halálával. Ezzel a papság körében elterjedt nézet, hogy a rendszer hamarosan megbukik, és a nyugati hatalmaknak ki kell szorítaniuk a Szovjetuniót Kelet-Európából, halványulni kezdett.[41] Az egyházat tovább demoralizálta papjainak letartóztatása, a hittanoktatás betiltása az iskolákban és a papi szemináriumok bezárása. Bezárták a katolikus kórházakat és szeretetházakat is, a többi, még megmaradt jótékonysági intézménnyel együtt. 1950 elején újabb tabu dőlt meg, amikor az állam támadást indított a Caritas, a legfontosabb katolikus jótékonysági intézmény ellen. A Caritas 4500 árvaházat tartott fenn, 166 700 árváról gondoskodott, 241 ingyenkonyhát működtetett, és külföldi, leginkább amerikai segélyeket osztott szét, aminek révén templomok, iskolák és zárdák épülhettek újjá. A háború végét követő hónapokban a Caritas azon kevés lengyel forrás egyike volt, ahonnan gyógyszert lehetett kapni. Hatalma, presztízse és függetlensége azonban akkora volt, hogy különlegesen kíméletlen támadással kellett szembenéznie a párt részéről. 1950 januárjában a lengyel hírügynökség közzétette, hogy a Caritas „arisztokraták" és náciszimpatizánsok befolyása alá került, és vezetőinek többsége ellen sikkasztás gyanújával nyomozás folyik. A Caritast rögtön állami ellenőrzés alá helyezték, vezetőit eltávolították. Lényegében megtörtént a jótékonyság államosítása. A megdöbbent lengyel püspöki kar tagadta a Caritas ellen felhozott vádakat, és elítélte a támadást:

> Itt nem a közjó féltéséről van szó, hanem arról, hogy tönkre akarják tenni a *Caritas*-t mint egyházi intézményt, s ugyanakkor gyanúsításokkal és vádakkal halmozzák el a katolicizmust annak érdekében, hogy az egyházat Lengyelországban ellehetetlenítsék. Ezt a benyomást erősíti a sajtóban és a rádióban indított nagyarányú kampány, a szervezett konferenciák és gyűlések... Néhány esetben a papok üldözését is megszervezték. Puskákkal felfegyverzett rendőrök hajnalban rángatták ki őket az ágyukból, megakadályozták, hogy szentmisét tartsanak, vagy pedig megzavarták az egyházi eseményeket... előfordult, hogy miseingben hurcoltak el papokat.[42]

Azokat a papokat, akik tiltakoztak a Caritas államosítása ellen, szigorúan megbüntették. Egy papot, aki tiltakozást olvasott fel a nyája előtt, 75 000 złoty pénzbüntetéssel sújtottak, ami akkoriban vagyonnak számított.[43] Amikor katowicei szülők egy csoportja levélben tiltakozott a helyi katolikus iskola bezárása ellen, az ottani papokat több ízben előállították a helyi titkosrendőrségen. Egy belső egyházi jelentés szerint: „A katowicei egyházmegyében nehéz lenne akár egy papot találni, akit nem rendelt be nem egyszer, hanem kétszer, háromszor, sőt négyszer is az Állambiztonság, ahol hosszú, sokszor öt-hat órás vallatás után különféle jegyzőkönyveket és nyilatkozatokat írattak alá velük."[44]

Az egyházvezetés ezután lebeszélte a többieket a tiltakozásról. 1954-re már csak nyolc katolikus általános iskola maradt az országban, ezek közül hat éppen felszámolás alatt állt. A másik kettő csak azért maradhatott meg, mert a környéken nem voltak más iskolák. Bezárták a katolikus kórházakat és ápolónőképzőket is, az utolsó független vallási csoportokkal együtt, köztük a Bratnia Pomoccal (Testvéri Segítség), az ország legrégibb diákjótékonysági szervezetével. Néhány kolostor és zárda megmaradhatott, de ezeket is nyomás alatt tartották. Az apácák nem tanulhattak többé a korábban a rendjükhöz tartozó ápolóképzőkben, a szerzeteseket állandóan megfigyelték. Kelet-Európában egyedülálló módon a Lublini Katolikus Egyetem nyitva maradhatott. Rektorát azonban letartóztatták, mert megakadályozta,

hogy a Lengyel Ifjúsági Szövetség alapszervet működtethessen az egyetemen, a tanári kart pedig kíméletlen presszíókkal próbálták engedelmességre kényszeríteni.[45]

Az egész keleti blokkban válogatás nélkül tartóztattak le papokat – 1953-ra már ezren lehettek rács mögött Lengyelországban –, és a legnagyobb gyanakvással figyelték őket. Egy krotoszyni plébános ellen eljárás folyt mint „társadalmi valóságunk megátalkodott ellensége ellen, amit a prédikációiba foglalt célozgatásokkal, továbbá magánbeszélgetések és vallomások során is tanúsított".[46] Egy budapesti besúgó „óvatos, kiegyensúlyozott", mégis világos bizonyítékát látta az ellenforradalmi érzelmeknek egy prédikációban, amely Szent Pál hősies magaviseletéről szólt. Azt is gyanúsnak találta, hogy egy templomi kórus „egy kevéssé ismert, panaszokkal és keserves fohászokkal teli éneket adott elő".[47] A németországi bebörtönzöttek között is akadtak papok, például a hallei Johannes Hamel vagy a lipcsei Herbert Dost segédlelkész (mindegyiküknek sok fiatal híve volt), de világi vezetők is, mint például Erich Schumann, akit a német alkotmány megsértésével vádoltak.[48] Az egyház lejáratását célzó kampányokat a legfelső szinteken tárgyalták meg. Magyarországon a Politikai Bizottság úgy döntött, a gyárigazgatók „tartsanak szemináriumokat az egyház szerepéről mint a kapitalizmus legfőbb támogatójáról", a titkosrendőrség pedig folytasson „suttogó propagandát" a munka- és lakóhelyeken, egyházi szabotázzsal indokolva azt, hogy a kitűzött termelési célokat nem érték el.[49]

De a legijesztőbb támadások nem azok voltak, amelyeket titokban hajtottak végre. Az 1940-es évek végén a legfontosabb egyházi vezetőket már az egész térségben nyílt támadások érték. 1952–53 telén a krakkói érsekség vezetői ellen groteszk bírósági eljárásokat indítottak, amikben koholt bizonyítékok, láthatatlan tinta és hamisított dokumentumok is szerephez jutottak.[50] A Magyarország második legmagasabb rangú katolikus vezetője, Grősz József érsek ellen lefolytatott vizsgálat papok és világiak letartóztatását eredményezte „fegyveres összeesküvés" és terrorista szervezkedés vádjával.[51] Korábbi támadások során megrágalmazták Ravasz László református püspököt és Ordass Lajos evangélikus püspököt is. Utóbbit 1947 augusztusában letartóztatták és kétévi börtönre ítélték illegális valutaüzérkedésért.[52] E „bűnügyek" közül is kiemelkedik azonban kettő, amelyeket rögeszmés kíméletlenséggel és célzatossággal kezeltek. Ezek a támadások Kelet-Európa két legfontosabb katolikus vezetőjét érintették: Mindszenty József bíborost, akit a Vatikán 1945-ben nevezett ki Magyarország prímásává, és Stefan Wyszyński bíborost, lengyel kollégáját, aki 1948 októberében kapta hivatalát.

A papságnak egy olyan politikai rendszer keretei között kellett tevékenykednie, amely legfőbb ellenségének tekintette. Voltak, akik úgy gondolták, a túlélésnek és a hívek megoltalmazásának az az egyetlen módja, ha bizonyos mértékig együttműködnek, sőt kollaborálnak a kommunista pártokkal. Mások hevesen ellenezték ezt. Senki sem ismerhette a jövendőt, akkoriban pedig nem mindig volt világos, mi a „helyes" vagy „erkölcsös" választás. Nagyon jól megvilágítja ezt a kettősséget, ha alaposabban szemügyre vesszük Mindszenty és Wyszyński bíborosok történetét: ez a két rendkívüli ember nagyon eltérő utat választott a maga idejében.

Szociológiai értelemben sok közös vonás volt bennük. Mindketten szerény körülmények között élő, hithű parasztcsaládból származtak, és mindketten az egyháznak köszönhették neveltetésüket és karrierjüket. Mindszenty memoárjában hálával emlékezik meg szüleiről, akik úgy döntöttek, hogy beíratják a középiskolába, ami az ő társadalmi helyzetükben korántsem volt általános.[53] Wyszyński legkorábbi emlékei közé tartozik, amint gyermekként két szentképet néz a hálószobában: a częstochowai Fekete Madonnáét, apja kedvencét, és az Ostra Brama-i Mária-ikont, akiért anyja rajongott.[54]

Mindketten hazafiak voltak, mindkettőjüknek volt ellenállási múltja. Az 1919-es rövid életű magyar kommunista kormány letartóztatta Mindszentyt, és ugyancsak letartóztatta a magyar nyilaskormány 1944-ben, mert nem volt hajlandó felesküdni Szálasi Ferencre.[55] Wyszyński „földalatti" tanárként működött Varsóban a náci megszállás idején, miután az egyetemet bezárták. Az egész háború alatt szoros kapcsolatokat ápolt a Honi Hadsereggel. A varsói felkelés idején Żoliborz kerület és a várostól északra levő Laski kórházának káplánjaként szolgált.

Mindkettőjüknek volt szimata a politikához, átlátták a helyzetükkel járó veszélyeket. Miután 1948-ban kinevezték, jegyezte meg később Wyszyński, gyakran kapott ajándékba mártíriumról szóló könyveket, továbbá képeket a mártír szentekről. Környezete minden pillanatban várta a rendőrség kiérkezését: „Küszöbönálló letartóztatásom annyira bizonyosnak tűnt, hogy már a sofőröm is állás után nézett."[56] Ugyanebben az évben a lefogásától tartó Mindszenty nyilatkozatot tett közzé, amelyben előre megbocsátott minden katolikusnak, akivel esetleg levelet vagy tiltakozást íratnának alá ellene: „Nem akarom, hogy miattam akár egyetlen katolikus is elveszítse a megélhetését. Ha a katolikus hívek tiltakozásokat írnak alá ellenem, ezt abban a tudatban tehetik, hogy nem saját jószántukból cselekszenek. Imádkozzunk közösen szeretett Egyházunkért és drága hazánkért!"[57] Hivataluk első esztendeiben mindketten mélyen elgondolkodtak az egyház szerepéről a kommunizmus uralma alatt, megvitatták kollégáikkal a különböző lehetősége-

ket, és útmutatásért fohászkodtak. Mindketten jóhiszeműen jártak el, annak megfelelően, amit a vallási intézmények és a hívek számára a legjobbnak véltek. De mint memoárjaik is tanúsítják, nagyon eltérő következtetésre jutottak arról, hogy melyik utat válasszák. Mivel mélyen vallásos emberek voltak, az előttük álló választási lehetőségek nem voltak sem könnyűek, sem egyértelműek.

Kettejük közül Mindszenty volt a kombattánsabb, szókimondóbb, a kommunizmussal nyíltabban szembeszegülő alkat. Konfliktusa a magyar kormánnyal igen korán kezdődött. A Vatikánba tett első prímási látogatása során, 1945-ben ígéretet kapott az amerikai katolikusoktól, hogy segélyt küldenek Magyarországnak. A kommunistákat ez felbőszítette, és megpróbálták megakadályozni, hogy a segélyek bejussanak az országba. Mindszenty nyilvánosan elítélte mesterkedésüket: „Az amerikai adományok megérkezése megmutatta az Egyház világot átfogó szolidaritásának a jelentőségét. Akkor is és azóta is ettől a szolidaritástól fél legjobban a világbolsevizmus." Ugyanilyen kendőzetlenül nyilatkozott a kommunista párt törvénytelenségeiről is. Az 1945. októberi választások előtt körlevelet bocsátott ki, amelyben nem nevez meg egy pártot sem, de elítéli a rendőri erőszakot és az önkényes letartóztatásokat, és leszögezi: „az egyik totális szellemű zsarnokságot a másik váltotta volna föl". Rákosi soron kívüli ülést hívott össze a Mindszenty-levél kibocsátása nyomán, és egyes helyeken a rendőrség megpróbálta megakadályozni, hogy a papok felolvassák a körlevelet a templomban.[58]

Miközben egyre nőtt a katolikus és protestáns ifjúsági csoportokra nehezedő nyomás, Mindszenty magára vállalta a felelősséget, hogy fennhangon, nyilvánosan a védelmükre keljen. 1946 májusában együtt vonult fel az egyházi iskolák tervezett bezárása ellen tüntető Katolikus Szülők Szövetségével. 1947 márciusában nyilvánosan elítélte a vallás kitiltását az iskolákból, arra figyelmeztetve, hogy „az álszentség teteje vallásszabadságot ígérni, miközben vallástalan intézményeket hoznak létre". Amikor Magyarország püspökei az 1947-es évet szent évnek – Mária-évnek – nyilvánították, Mindszenty belevetette magát az ünnepségekbe. Zarándokok százezrei jelentek meg tiszteletére a tömegrendezvényeken, pedig különféle mesterségesen kreált akadályok, például „lerobbant" vonatok, „lezárt" utak nehezítették a dolgukat. Erőteljes, provokatív beszédekkel lelkesítette őket: „A katolikus egyházközségek legyenek éberek ezekben a nehéz időkben... Mi nem ártunk senkinek, és nem fogunk ártani ezután sem. De ha el akarják törölni az igazságot és a szeretetet, hitünk alapjait, akkor jogunk van az önvédelemre."[59]

Mindszenty nem finomkodott, nem alkudott, nem egyezkedett. Az egyház elleni támadásokra ellentámadással válaszolt. Semmiféle megállapodást

nem óhajtott aláírni az állammal, amíg a rezsim nem ígéri meg, hogy visszaadja az egyháztól elkobozott épületeket és javakat, engedélyezi a feloszlatott egyesületeket, felveszi a diplomáciai kapcsolatokat a Vatikánnal. A kommunista pártnak esze ágában sem volt teljesíteni ezeket a feltételeket, és 1948 őszén a pártsajtó új hadjáratot indított ellene ezzel a szlogennel: „Meg fogjuk semmisíteni a mindszentizmust!"

Karácsony után letartóztatták. Azonnal megfosztották bíborosi talárjától és minden tulajdonától, ismételten vallatták, és heteken át kínozták. Mint írja, a talpát verték, és a cellája padlóján rugdosták. Végül megalázó kirakatpert akasztottak a nyakába, amelynek során nyilvánosan „bevallott" egy sor nevetséges bűnt, például hogy el akarta lopni a koronaékszereket, és összeesküvést szőtt Habsburg Ottó főherceg trónra emelésére. Egészen 1956 októberéig börtönben maradt.[60]

Wyszyńskinek más sors jutott, nemcsak azért, mert Lengyelország más volt, hanem mert a lengyel prímás más taktikát választott. Ő természeténél fogva hajlott a kompromisszumra. Noha kinevezésétől kezdve látványosan zaklatták – Hlond 1948-ban bekövetkezett halála után lett prímás, amikor az egyház elleni propagandakampány éppen felgyorsult –, kerülni igyekezett a nyílt konfrontációt. Nem mondott tüzes szentbeszédeket, nem bírálta nyilvánosan a rendszert, inkább a színfalak mögött tiltakozott. Emlékezéseiben sajnálkozva állapítja meg, hogy az emberek nem mindig voltak tudatában ezeknek a rejtett taktikáknak: „A közösség semmit sem sejtett az egyház jogainak védelmében fogalmazott számos levélről, feljegyzésről és tiltakozásról." Még azzal is próbát tett, hogy érintkezési pontokat keressen a kommunista ideológiával; rámutatott például, hogy az egyház mindig is kiállt a „társadalmi igazságosság" mellett, és kijelentette, ő személy szerint támogatja a régóta esedékes gazdasági átalakítást és földreformot. Elismerte ugyan, hogy a kommunisták „beszűkült ateizmusa" megnehezíti az együttműködést, ennek ellenére megpróbált közös alapot találni a párbeszédhez.[61]

Wyszyński hivatalvállalása pillanatától tárgyalásokat kezdeményezett a hatóságokkal egy „kétoldalú egyezmény" tető alá hozásáról. Három vezető püspöke rendszeresen találkozott kommunista tisztviselőkkel. Ezek a találkozók még akkor is zajlottak, amikor már egyre súlyosabban korlátozták az egyház tevékenységét, és a kommunisták mindenféle akadályokat támasztottak. Végül 1950 áprilisában Wyszyński aláírta a híres – avagy hírhedett – dokumentumot. Ez egyebek között kötelezte a lengyel egyházi vezetőket, hogy „adják értésére a papságnak: lelkipásztori munkájuk során, az egyház tanításával összhangban, kötelességük a híveket az állam törvényeinek és előjogainak tiszteletére nevelni".[62] Vagyis az egyház vállalta, hogy semmi-

féle földalatti és antikommunista ellenállást nem fog támogatni. A megállapodás vitákat váltott ki akkor és még sok évvel azután is. Sokak szemében túlment minden határon, szégyenletes kompromisszum volt, amely hozzájárult a rezsim legitimálásához, és gyengítette az egyházat. Egy pappal, aki 1950-ben rendőrségi kihallgatás alatt állt, még a börtönben ismertették a megállapodást. Később azt írta, hazugságnak hitte, arra irányuló próbálkozásnak, hogy ellenállása erejét megtörjék. Lehetetlennek, elképzelhetetlennek tartotta, hogy lengyel katolikus prímás egy ilyen kollaboráns dokumentumot aláírjon.

Wyszyński sokat vívódott, hogy aláírja-e a megállapodást, és néha mintha meg is bánta volna. 1953-ban a püspöki kar konferenciáján azt mondta, a rezsim minden együttműködési és békítési kísérletüket a „gyengeség" jelének tekintette: „A kormány csakis a politika szemüvegén át hajlandó nézni az egyházat. Az egyház a Vatikán, a püspökök pedig ügynökök és kémek." Szinte megkönnyebbültnek látszott, amikor 1953 szeptemberében végre letartóztatták, mert ez, mint egy paptársának megjegyezte, némileg világosabbá tette a helyzetét: „Munkások, parasztok, értelmiségiek, a legkülönbözőbb emberek ülnek börtönben, helyénvaló hát, hogy a prímás és a papok is börtönbe kerüljenek, hiszen a nép mellett a helyünk."[63]

Wyszyński tudta, miért idegenkednek sokan az egyház és az állam megállapodásától, és azt is tudta, hogy Mindszenty nem volt hajlandó ilyen dokumentumot aláírni. Döntése, hogy tárgyalásokba kezdjen, nem jelentette azt, hogy illúziói lettek volna a rezsim természetéről: tudta, hogy semmit sem nyert a megállapodás aláírásával, legfeljebb egy kis időt. De ő éppen időt akart. A lengyel egyház nagyon sokat szenvedett a háború alatt, írta később: lengyel papok ezreit tartóztatták le, ezrek haltak meg a német és szovjet koncentrációs táborokban, a papságnak időre volt szüksége, hogy visszanyerje erejét. Az egyháznak bármi áron el kell kerülnie azt a pusztítást, ami az orosz ortodox egyházat sújtotta a forradalom után: „Időt és erőt kellett nyernünk, hogy megvédhessük Isten hadállásait."[64] Szükséges kompromisszumnak tekintette a megállapodást, amely lélegzetvételnyi időhöz juttatja az egyházat, és legalábbis megnehezíti az állam számára, hogy önfejűnek, makacskodónak állítsa be.

A kétfajta viszonyulás más-más eredményt hozott. Mindszenty nyílt konfrontálódásának megvolt az az erénye, hogy világossá tette álláspontját. Akkoriban széles körben csodálták az igazsághoz való ragaszkodásáért, és csodálják ma is. Állami iskolákat és intézményeket tettek tönkre, ártalan embereket tartóztattak le és gyilkoltak meg, és neki volt bátorsága, hogy ezt kimondja.

Nyíltsága később Magyarországon és világszerte az antikommunisták fontos szimbólumává avatta őt. Amikor végül a magyar felkelők 1956-ban kiszabadították, elragadtatott tömegek várták a börtön előtt.[65] Bátorsága azonban nem óvta meg a magyar egyházat a kemény elnyomástól. Letartóztatása, kínzása és megalázó kirakatpere után a magyar püspökök kénytelenek voltak aláírni egy ugyanolyan „megállapodást", mint amilyet Wyszyński írt alá vonakodva, csak éppen sokkal rosszabb feltételekkel.[66] A magyar változat nemcsak hogy elismerte a Magyar Népköztársaság alkotmányát, hanem arra is felszólította a híveket, hogy vegyenek részt az ötéves terv végrehajtásában. Félreérthetetlenül figyelmeztette a papságot, hogy ne ellenezze a mezőgazdaság kollektivizálását. Egy héttel az aláírás után az állam rendeletet hozott a magyarországi szerzetesrendek feloszlatásáról.[67]

Wyszyński simulékonyabb taktikájának erénye a rugalmasság volt. Kerülte a konfrontációt, megpróbálta elérni, hogy papokat ne vessenek börtönbe, és a lehető legtöbb egyházi intézmény nyitva maradhasson. Álláspontjából hiányzott az a morális egyértelműség, ami Mindszentyét jellemezte, nem is volt olyan ösztönző hatású, visszafogott prédikációi hallatán pedig a hívek nem tudták eldönteni, mi is az egyház viszonya a kommunizmushoz. De Wyszyński konfrontációt kerülő viselkedése magyarázatot ad arra is, miért olyan későn tartóztatták le, 1953-ban és nem 1949-ben, miért nem fogták soha perbe, és miért úszhatta meg relatíve épen a sztálini korszakot a lengyel egyház, legalábbis a magyarhoz, a csehszlovákhoz és a némethez képest. Wyszyński hitt benne, hogy békítő tónusa megnehezítette a kommunisták számára a lengyel katolikus egyház elleni támadásokat. Aligha vádolhatták reakciós hajthatatlansággal, amikor olyan sok követelésüknek engedett. Legalább az 1980-as évekig Wyszyński attitűdje volt a példa a lengyel papok számára, akik közül a legtöbben elfogadták a párt fennhatóságát. A lengyel papság túlnyomó része a kommunizmus egész időszaka alatt kerülte a nyílt politikai konfliktusokat, miközben hagyományos feladatait is teljesítette. Ezzel szemben a magyar egyházak – mind a katolikus, mind a református, mind az evangélikus – sokkal inkább demoralizálódtak a sztálinizmus idején, és a titkosrendőrség sokkal inkább beépült közéjük az 1970-es és 80-as években. A lengyel katolikus egyházzal és a német protestáns egyházakkal ellentétben a magyar egyházak nem játszottak nagy, intézményes szerepet a kommunizmussal szemben az 1980-as években kibontakozó politikai ellenállásban.

Mindegyik álláspontnak voltak előnyei és hátrányai, s a térség két kiemelkedő katolikus vezetőjének eltérő választása a papok és a hívek között is

visszhangot vert. Voltak, akik a szembeszállást és a börtönt választották. Mások a kevésbé kielégítő tárgyalás, kompromisszum és színfalak mögötti tiltakozás útjára léptek, mert úgy gondolták, ezzel többet használnak az egyházközségnek. Hans-Jochen Tschiche keletnémet evangélikus lelkész így nyugtatta magát: „Mi nem csak az erősek, hanem a többség egyháza vagyunk. Az egyház a gyengéké, a rettegőké, és ha én konfliktusba keveredek az állammal, az az ő számukra jelentene fenyegetést."[68]

De nem csak ezek a választási lehetőségek álltak a hívők előtt az új rendszerben. Hamarosan más lehetőségek is megnyíltak.

Az új titkosrendőrségek a szovjet megszállás kezdetétől igyekeztek papokat és vallásos embereket toborozni soraikba, mint ahogy tették ezt más foglalkozási ágazatokkal is. De a papság tekintetében a titkos együttműködés nem volt elég: azt akarták, hogy a papság nyíltan szolgálja a rendszert, a kommunista párt meghosszabbított karja legyen. Ez kifejezetten szovjet elgondolás volt.[69] Egy 1953-ban disszidáló magas rangú lengyel titkosrendőr, Józef Światło szerint maga Szerov tábornok jelentette ki, hogy „az egyházat nem megsemmisíteni kell, hanem szép lassan a szovjet politika eszközévé változtatni". „Belülről kell bomlasztani, amennyire csak lehet, egymással marakodó csoportokra kell szakítani – ahogyan Oroszországban történt 1929-et megelőzően –, meg kell tépázni a tekintélyét a külső szemlélők előtt."[70] Ez lett a sorsa az ortodox egyháznak is Oroszországban, amely az 1930-as években már gyakorlatilag állami intézménynek számított.

Ezt a politikai irányvonalat Sztálin fogalmazta meg nagyon világosan 1949 októberében a Kominform Karlovy Vary-i ülésén, ahol ráparancsolt a keleti blokk kommunista pártjaira, hogy keményebb taktikát alkalmazzanak, kezdve Csehszlovákiával:

> El kell szigetelnünk a katolikus hierarchiát, éket kell vernünk a Vatikán és a hívek közé. Csehszlovákiai sikerünktől függően fokozzuk majd a katolikusok elleni tevékenységet Lengyelországban, Magyarországon és más országokban. Ki kell aknáznunk az alsópapság fizetésének kérdését is. Le fogjuk választani az alsópapságot a hierarchiáról. A kormányok rendeljék el, hogy a papok tegyék le az állampolgári esküt, a kommunista pártok kényszerítsék rá a papokat Marx, Engels és Lenin tanainak terjesztésére a hittanórákon és a prédikációkban, valamint bárhol, ahol híveikkel kontaktusba kerülnek. Szervezett háborút kell indítanunk a hierarchia ellen, az egyházaknak 1949 decemberére a fennhatóságunk alá kell kerülniük.[71]

Magyarországon a hatóságok pontosan követték ezeket a taktikákat, egybehangolva őket a „békehadjárattal", amelyet 1948-ban indítottak el. Mint már utaltunk rá, ez a békemozgalom nem hasonlított spontán, alulról építkező nyugat-európai változataira; ezt a kormány szervezte, és kommunista békeaktivisták közreműködésével hajtották végre, akik békemeneteket, békeversenyeket, békekonferenciákat rendeztek, és békekölcsön jegyzésére buzdítottak. Az újságíróknak cikkeket kellett írniuk a békehadjáratról, a grafikusoknak békeplakátokat és -brosúrákat kellett tervezniük.

Az aktivisták Magyarországon és máshol is „békealáírásokat" gyűjtöttek. Íveket köröztek az iskolákban, hivatalokban és gyárakban, ahol a párttagok egymással versengtek, ki tudja a legtöbb aláírást összeszedni. 1950 tavaszán a kampány valóságos hisztériában tetőzött. Május elejére a „békeaktivisták" 6 806 130 aláírást gyűjtöttek össze a világbékét követelő felhíváshoz, ami hatalmas arány egy olyan országban, amelynek akkori lakossága kilencmillió fő volt.[72]

A papokat is felszólították a békeívek aláírására, és néhányan alá is írták őket. Mások kibújtak alóla, mondván, nem tudják, hogy fogadalmuk megengedi-e politikai petíciók aláírását. Végül Grősz érsek oldotta meg a kérdést, aki Mindszenty letartóztatása után lett Magyarország prímása. Nyilvánosan leszögezte, a katolikus egyház mindig is a béke ügyét szolgálta. Nincs tehát arra szükség, hogy az egyház valamilyen békeszervezethez csatlakozzék. Ám azt csak a Vatikán döntheti el, hogy egy katolikus pap csatlakozhat-e bármiféle nemzetközi szervezethez, aláírhat-e bármilyen szerződést. Így tehát ő nem írja alá a békeívet, sem semmilyen más ívet, és a magyar papoknak is hasonlóképpen ajánlatos cselekedniük.[73]

Ez a kijelentés muníciót adott a pártnak és szimpatizánsainak. A pártújságírók háborús uszítással vádolták az egyházat. Lukács György filozófus, aki hol kollaborált a kommunista párttal, hol nem, „álszentséget" vetett az érsek szemére. A pártvezetőség meg volt elégedve: a titkárság úgy határozott, hogy a békemozgalom segítségével „éket kell verni az alsópapság és a püspökök közé".[74] Nagyobb nyomás alá kell helyezni az alsópapságot, és jutalmat kell kínálni mindazoknak, akik Grősz érsek tiltása ellenére csatlakoznak a „békemozgalomhoz".

Azonnal felkutatták a lehetséges kollaboránsokat, és Révai József „békegyűlést" hívott össze, amelyen megalapították a „békepapok" szervezetét. A gyűlést minden részletében előre megtervezték, beleértve a zárónyilatkozatot is, amelyet összesen 279 pap és szerzetes írt alá: ez a korabeli magyar papság két százalékát jelentette. Még a résztvevők hangulatát is előre megszabták. A Központi Bizottság ülésén Kádár János – 1956 után Magyaror-

szág diktátora – közölte, hogy „Nem engedhetjük meg, hogy a gyűlésen túlságosan kedélyes, de azt sem, hogy túlságosan visszafogott hangulat alakuljon ki":

...háborús légkört is szükséges teremteni. Ki kell hangsúlyozni a Mindszenthy-féle politika hibáit. A résztvevők bírálják meg a püspököknek a hatóságokkal szemben képviselt álláspontját. A Vatikán politikáját nem lehet egyszerűen elfogadni. A jelenlévő papok „számoljanak be a fenyegetésekről, melyeket demokratikus meggyőződésük és a gyűlésen való részvételük miatt kaptak.

...A felszólalásokba püspökök ellen irányuló megjegyzéseket is be kell építeni. A felszólalók követeljék a püspököknek a demokráciával és a békével szemben kialakított álláspontjának megváltoztatását." A felszólalások „ne legyenek túlságosan radikálisok, máskülönben veszélyeztetnék a gyűlés egységét".[75]

Hasonló szintű tervezéssel zajlott a lengyel „progresszív" papok szervezetének létrehozása is. (A lengyel kommunista párt hívta őket „progresszív" papoknak, a nép gúnyosan csak „hazafias papoknak" nevezte őket.) Ezeket a lengyel papokat nem a békemozgalomhoz csatolták, mint Magyarországon, hanem a „hivatalos" veteránszervezethez, a Szabadságért és Demokráciáért Harcolók Szövetségéhez (Związek Bojowników o Wolność i Demokrację, ZboWiD), amelyet a kommunista párt kreált, mert az autentikus veteráncsoportokat informális kapcsolatok és szoros érzelmi szálak fűzték a Honi Hadsereghez, ezt pedig a rezsim túl veszélyesnek ítélte, ezért nem tűrte el.

A csatlakozó papok különféle privilégiumokban részesültek, orvosi ellátáshoz és szanatóriumokhoz férhettek hozzá, továbbá építőanyagot kaptak a templomépítkezésekhez. A Caritas 1950. januári feloszlatását követően a kollaboráció jutalma még nagyobbnak ígérkezett. Az állammal együttműködő papok rátehették a kezüket a Caritas vagyontárgyaira, irodáira, létesítményeire. Ekkoriban a lengyel titkosrendőrség már kifejezetten bátorította „hivatalos" katolikus sajtóorgánumok és szervezetek alapítását. Egy „hivatalos" katolikus újság, a *Dziś i Jutro* (Ma és Holnap) már létezett, és létezett egy „hivatalos" pszeudopolitikai párt, a Pax is. Mindezen változások fényében a progresszív papok igyekeztek növelni a taglétszámukat, és országos konferenciát szerveztek, amelyen 1962-ben mintegy 350 pap meg is jelent.[76]

De az egyház nem adta fel a harcot. Magyarországon a püspöki kar eltávolította hivatalukból a békepapokat. Krakkóban Sapieha bíboros magához rendelte a helyi progresszív papokat, és megparancsolta nekik, hogy lépjenek ki a mozgalomból. Mindkét országban előfordult, hogy a rezsimbarát papokat zaklatások érték a közösség részéről. Volt olyan magyar falu, ahol a hívek „nem gyónnak és nem is áldoznak [a békepapnál]", és „prédikációit gyakran kiáltások szakítják félbe".[77]

Ilyen fokú ellenségesség közepette ezek a mozgalmak nem válhattak a kommunista irodalom terjesztésére és a rezsim hathatós támogatására alkalmas tömegszervezetekké. Növekedtek, de nem annyira, amennyire a rezsim remélte: a mozgalom csúcspontján mintegy ezer progresszív lengyel papot és még ezer szimpatizánst tarthattak számon. A magyar csoport sohasem tette közzé hivatalos taglétszámát: egy időben a vezetőség úgy becsülte, háromezren lehetnek, bár később a Szabad Európa Rádió százötvenre tette a tényleges aktivisták számát. Mindkét csoport jelentetett meg újságot – Lengyelországban *A Káplán Hangjá*-t, Magyarországon a *Kereszt*-et –, és rendszeresen tartott gyűléseket.

Azoknak az indítékát, akik kimaradtak e mozgalmakból, könnyű megérteni: tiltotta a hierarchiájuk, és tiltotta az értékrendjük is. Sokkal nehezebb megérteni a belépők indítékát. Orbán József Gyula történész úgy véli, kis részük, talán a tizedük őszintén együtt akart működni az új uralkodó hatalmakkal. Néhányan közülük marxisták vagy baloldali szocialisták voltak, akik valamennyire hittek a párt gazdasági programjában. Mások azt remélték, híveik életminőségén javíthatnak azzal, hogy beállnak a kommunistákhoz. Tadeusz Isakowicz-Zaleski atya lengyel egyháztörténész szerint a progresszív papok közül némelyeket, különösen a német koncentrációs táborok túlélőit, pszichológiailag legyengítették háborús élményeik, ezért a kommunistáknak könnyebb volt manipulálni őket.[78]

Másokat nyilvánvalóan megzsaroltak, vagy veréssel kényszerítettek behódolásra. A magyar csoport vezetőjét, Beresztóczy Miklós püspököt 1948-ban letartóztatták, és brutálisan megkínozták. Egy másik pap azután lépett be, hogy gyújtogatással vádolták (az egyházközségében leégett egy szénaboglya): ő a börtönt szerette volna elkerülni. Światło, a disszidált titkosrendőr azt állította, a lengyel biztonsági szervek csalódtak a mozgalomban: „A hazafias papok a biztonsági szolgálatok kreatúrái, sok esetben testileg is, lelkileg is megtörték őket a szovjet és a német táborok."[79] A hivatalos gyűlések néhány résztvevője reverendába öltözött titkos ügynök volt. A magyar békepapok első találkozóján egyesek rejtélyes „ferenceseket" figyeltek meg, akiket sem azelőtt, sem azután nem látott senki.

Ismét mások az előléptetés, a privilégiumok reményében csatlakoztak, sőt a titkosrendőrség aktívan kereste az olyan papokat, akik elégedetlenek voltak, ambícióik meghiúsultak, vagy konfliktusba keveredtek elöljáróikkal. Henryk Weryński atya, a háború előtti rezsim lelkes támogatója is ebbe a kategóriába tartozott. A háború előtt a katolikus hírügynökségnél dolgozott, erős politikai és irodalmi ambíciói voltak. Még képviselőnek is jelöltette magát, sikertelenül. A háború után a másik oldalra állt – és a karrierje felívelt.

Weryński nagyon korán a titkosrendőrség aktív ügynöke lett. Havi 5000 złoty fizetést húzott, és a kormányt támogató cikkeit minden katolikus újság lehozta (azelőtt sorra visszadobták ezeket). Viszonzásul segített azonosítani potenciális „progresszív" papokat. Minden krakkói egyházi és világi kollégájáról rendszeresen jelentett, és nyilvánosan is kifejezésre juttatta háláját. A krynicai progresszív papok bizottságának 1951-es ülésén kijelentette, hogy a háború előtti kormány, „amelyet sok pap kedvelt, sohasem viselt ilyen jól gondot rájuk", mint a kommunisták.[80] Światło szerint Weryński még arról is beszámolt a titkos ügynököknek, amit a gyóntatószékben hallott. Światło azt állította, egyszer személyesen adott ruhajegyet Weryńskinek, hogy reverendát vásárolhasson.[81]

A félelem, a sztálinizmus fojtogató politikai légköre és a jövőt illető bizonytalanság ugyancsak sok papra hatással lehetett. Mindszenty bíboros letartóztatása és összefüggéstelen „vallomása" az egész szovjet blokkban megrémisztette a katolikus papságot. A Caritas és más lengyel katolikus jótékonysági szervezetek államosítása, a magyarországi kolostorok felszámolása és az egyházi iskolák tönkretétele sokak szemében a hagyományos egyház végét jelezte. Sapieha lengyel bíboros olyan borongós kedvű volt ebben az időszakban, hogy közleményt bocsátott ki: ha letartóztatnák, senki se higgye el esetleges majdani „vallomását".[82] Ebben a légkörben a kollaborálás erkölcsileg nem tűnhetett annyira kétesnek, mint a későbbi években.

Ezek a vegyes indítékok nemcsak a papság nyilvános, hanem titkos kollaborálását is magyarázhatják. Ladányi Sándor, a magyar református egyház történésze, maga is református lelkész fia, megjegyzi, hogy noha sok, később besúgóvá vált papot megkínoztak, sokan pedig Weryńskihez hasonlóan karrieristák voltak – papok, teológushallgatók, tanárok, akiknek kibicsaklott a karrierjük, vagy külföldön szerettek volna tanulmányokat folytatni –, azért homályosabb, bizonytalanabb indítékok is előfordultak. A papok és lelkészek állandó presszió alatt voltak – erősebb presszió alatt, mint mások –, hogy jelentsenek a titkosrendőröknek, és akadtak, akik önként együttműködtek, remélve, hogy így elterelhetik a hatóságok figyelmét, miközben a lehető legkevesebbet árulják el nekik. Voltak, akik beleegyeztek, hogy besúgók lesznek, de nem jelentettek semmit. Sok magyar besúgó dossziéja zárul azzal a bejegyzéssel, hogy nem érdemes tovább foglalkozni az illetővel, mert „a szolgáltatott információ értéktelen". Másokat, nyíltan vagy körmönfontabban, megzsaroltak. A református lelkészeket könnyebb volt zsarolni, mert nekik volt családjuk. A gyerekeik taníttatása vagy a feleségük gyógykezelése foroghatott kockán (a katolikus papokat, akiknek nem volt feleségük és gyerekük, nehezebb volt „átállítani", ebből következőleg gyakran kíméletlenebbül is bántak velük).[83]

A békepapok és hazafias papok végül is nem sok hasznot hajtottak a rendszernek. A színfalak mögött a magyar hatóságok bírálták a békepapokat, amiért „a klerikális reakció elleni harc nem járt kellő eredménnyel". Lengyelországban a mozgalmat igazából sem a párt, sem a közösség nem ölelte keblére: a végén még a „hazafias pap" kifejezés is szitokszóvá vált. Mivel az egyházon belül elszigetelődtek, és senki sem foglalkozott velük, propagandaeszközként egyre kevesebbet értek. Jelenlétük mindazonáltal csüggesztő, néha bénító hatással volt a papság többi részére, az egyházi vezetőknek pedig sok idejét és energiáját kötötték le. Wyszyński bíboros gyakran találkozott a progresszív papokkal, az 1953-as letartóztatását megelőző hónapokban például többször is. Rövid időre hihetőnek látszott, hogy az egész katolikus papság „meg fog térni" a kommunistákhoz.

A kommunizmuspárti, hangjukat gyakran hallató papok megléte elsősorban a kor erkölcsi zűrzavarát növelte. Támogatja vagy ellenzi hát az egyház a kommunizmust? Valódi vagy hamis az új lengyel Caritas? Tényleg békét akarnak-e a békepapok, s ha igen, nem kellene mindenkinek támogatnia őket? A kollaboráns papok mások kollaborálását is elősegítették: ha a „szent" emberek elfogadnak ajándékokat és kedvezményeket az együttműködésükért, akkor mások miért ne tehetnék?

12

A BELSŐ ELLENSÉG

A Párt csak egyet ígérhet önnek: majd a végső győzelem után, egy szép napon, amikor már nem okozhat semmi kárt, nyilvánosságra fogják hozni a titkos levéltárak dossziéit. És akkor majd megtudja a világ, hogy mi volt a véres bábjáték háttere...

Arthur Koestler: Sötétség délben, *1941*[1]

Akit vernek, az azt fogja mondani, amit a vallatók várnak tőle, beismeri, hogy angol vagy amerikai kém, vagy amit éppen akarunk. De így sohasem fogjuk megtudni az igazat.

Lavrentyij Berija egy titkos Politbüró-ülésen 1953-ban, Sztálin halálát követően; 1991 után publikált levéltári anyagokból[2]

A „REAKCIÓS PAPOK" magától értetődő célpontnak számítottak a klasszikus sztálinizmus paranoiás légkörében. Volt azonban sok más, potenciális ellenség is. Egy sor sztrájk és gazdasági katasztrófa után a lengyel titkosrendőrség úgy döntött, „alaposan ki kell vizsgálni a műhelymunkásokat éppúgy, mint a vezetés összes szintjét... fel kell deríteni, pontosan milyen politikai hatások érvényesültek a múltban és érvényesülnek ma a munkásság körében". Feltúrták a dossziéikat, és huszonöt „ellenségkategóriát" határoztak meg. Idetartozott, aki a Honi Hadseregben szolgált, aki a háború előtti szociáldemokrata mozgalomban vagy bármely más politikai pártban tevékenykedett, valamint aki a külföldi lengyel fegyveres erők kötelékében harcolt. Azok közül, akiket 1947-ben szabadon engedtek, vagy akik elfogadták az amnesztiát a háború után, sokan újra gyanúba kerültek. A lista végül már negyvenhárom kategóriát ölelt fel. 1954-re Andrzej Paczkowski

szerint „a bűnözők és gyanús elemek" nyilvántartója hatmillió nevet tartalmazott, tehát minden három felnőtt közül egy szerepelt benne. 1948-ban 26 400 politikai fogoly volt Lengyelországban, 1950 közepén 35 200, 1954-ben pedig már 84 200 politikai fogoly raboskodott a politikai börtönökben országszerte.[3]

Hasonló volt a helyzet a kommunista blokk más országaiban is. Magyarországon a titkosrendőrség elsősorban a „potenciális" ellenségekre koncentrált. Kelet-Németországban a Stasi igazi és képzelt nyugati kémeket keresett. Csehszlovákiában a rendőrség mindenkire lecsapott, aki ellenezte az 1948-as kommunista puccsot, vagy akiről feltételezni lehetett, hogy ellenzi. A románok 1950 májusában különleges műveletet indítottak azok ellen, akik 1919 és 1945 között miniszteri posztot töltöttek be (ezek között nagyon idős emberek is akadtak), továbbá görög katolikus és római katolikus papok ellen.[4]

Az eljárásoknak és letartóztatásoknak ebben a második hullámában gyakori áldozatok voltak a parasztok és a földbirtokosok. 1952 őszén a titkosrendőrség lengyel parasztok tízezreit tartóztatta le, mivel nem teljesítették a kötelező terménybeszolgáltatási kvótát.[5] 1948 és 1953 között 400 000 magyar parasztot tartóztattak le a beszolgáltatás elmulasztásáért, 850 000-et pedig megbírságoltak.[6] 1949-ben majdnem 3000 román földbirtokost lakoltattak ki percek leforgása alatt, hogy a kollektivizálást felgyorsítsák.[7]

De a tömegméretű, szovjet típusú letartóztatások szovjet típusú problémát is okoztak: hol őrizzék ezt a sok megbízhatatlan, ellenséges elemet? Lengyelországban a hatóságok egyszerűen hagyták, hogy a börtönök túlzsúfolódjanak, és az állapotok egyre rosszabbodjanak. Wacław Beynart, a Honi Hadsereg volt partizánját 1948-ban letartóztatták, és a varsói Rakowiecka börtön levegőtlen cellájába zárták. A cella olyan nyirkos volt, hogy a rabok, köztük sokan a varsói felkelés veteránjai, levették és lengetni kezdték az ingüket, hogy a szellőzés illúzióját keltsék. A cellában nem volt kübli, s a rabokat napjában csak kétszer vitték ki vécére, ami hamarosan a kínzás egy nemévé vált azok számára, akik a börtönkoszttól hasmenést kaptak. A vallatás alatt Beynart „primitív módon" verték, az oldalát rugdosták, majd halálra ítélték, amit közönyösen fogadott: „nem tudtam elhinni, hogy bűnöző vagyok".

Beynarnak végül megkegyelmeztek, hosszú börtönbüntetésre ítélték, és átszállították Wronkiba, egy Poznań melleti, sokkal nagyobb börtönbe, ahol körülbelül 4000, többnyire politikai „bűnöző" raboskodott. „Megérkezésünkkor sírtunk, mint a gyerekek", idézte fel később, bár a legjobban az a rab szenvedett, aki korábban a dachaui tábornak is foglya volt. Őt egész egy-

szerűen a déjà vu érzése kerítette hatalmába.[8] Egy másik rabot, Stanisław Szostakot először 1944-ben tartóztatták le Wilk tábornokkal együtt Vilnius mellett, azután 1948-ban újra letartóztatták Szczecinben, és nácikollaboránsokkal zárták egy cellába. Wronki szerinte „tele volt tetűvel, levegőtlen volt, nyáron forró, télen hideg". Ő is és Beynar is csak 1956-ban szabadult.[9] 1954-ig nyitva maradt a lublini vár, ez a riasztó középkori építmény is, amelyet 1944-ben és 1945-ben szükségbörtönnek használtak, itt végezték ki a Honi Hadsereg foglyul esett katonáit. A sötét, a szenny és a némaság csak fokozta a rabok félelmét.[10]

Nem mindenki került hazai börtönbe. Lengyelek tízezreit küldték egyenesen a szovjet Gulagra, hasonlóképpen több németet is. Utóbbiak közül sokakat közvetlenül az NKVD fogott le – nemegyszer Nyugat-Berlin utcáin –, és a Szovjetunióban állították őket bíróság elé. Több száz olyan esetet dokumentáltak, amikor a háború után Németországban letartóztatott németeket Moszkvában ítéltek el és végeztek ki.[11] A magyarok egy másik szovjet büntetőgyakorlatot is átvettek: az arisztokratákat, háború előtti katonatiszteket, korábbi földbirtokosokat és az osztrák vagy jugoszláv határ közelében lakó „politikailag megbízhatatlan elemeket" nem börtönbe csukták, hanem kelet-magyarországi kis falvakba száműzték. Ez a kitelepítési politika kettős haszonnal járt: tágas nagyvárosi lakások szabadultak fel a pártbürokraták légiói számára, akiknek szállás kellett, a mezőgazdasági közösségek pedig új szakképzetlen, noha nem feltétlenül termelékeny munkaerőt kaptak.[12] Romániában ugyanilyen eljárással 44 000 embert távolítottak el a román–jugoszláv határ mellől. Egész családokat pakoltak vonatokra, szállították el egy ritkán lakott területre, a Bărăgani-síkságra, és otthagyták őket a mezőkön, gondoskodjanak magukról, ahogy tudnak.[13]

Ismét másokat koncentrációs táborokba zártak. 1949-re az NKVD németországi Gulag-táborait (lásd az 5. fejezetet) felszámolták, mert túlságosan is magukra vonták a Nyugat figyelmét, és rossz hírét keltették a szovjet megszálló rezsimnek. Nagyjából ugyanekkor más kelet-európai kormányok vadonatúj táborrendszereket alakítottak ki. Ezek nem képezték részét a szovjet Gulagnak, de arról mintázták őket. Akárcsak a Szovjetunióban, a raboknak itt is meg kellett dolgozniuk az élelmükért, és „hasznot kellett hajtaniuk" a gazdaságnak.

1949 és 1953 között a csehszlovák rezsim tizennyolc ilyen új táborból álló csoportot működtetett Jáchymov közelében, Északnyugat-Csehországban, ahol a rabok uránbányákban dolgoztak, nyersanyagot termeltek az új szovjet atomfegyverprogram számára. A rabok semmilyen védőruhát és -felszerelést nem kaptak, a halálozási arány magasra szökött.[14] A román rezsim

is létrehozott egy táborhálózatot, ezek közül a legismertebbek a Duna–Fekete-tenger-csatorna mentén épültek: a szovjetek által támogatott projekt kevés gazdasági eredménnyel járt. Tetőpontján 40 000 rabot „foglalkoztatott", a 180 000 romániai táborlakó mintegy negyedét.[15] A bolgár rezsim ugyancsak építtetett néhány különösen szadista munkatábort (és egészen az 1960-as és 1970-es évekig fenntartotta őket, amikor a szovjet táborok nagy részét már rég felszámolták).[16] „Antisztálinista" politikai orientációja ellenére Tito Jugoszláviája is létrehozott munkatáborokat, egyet például egy adriai szigeten, ahol alig volt ivóvíz, és a rabok legnagyobb szenvedését a szomjúság okozta.[17]

Még ezeknek a komor intézményeknek a listáján is kiemelkedő helyet foglal el Recsk, Magyarország leghírhedettebb kényszermunkatábora. Az internálás – a bírósági ítélet nélküli bebörtönzés – a kezdet kezdetétől része volt a magyar rendszernek, Budapest és a nagyobb városok körül internálótáborok sora épült fel.[18] 1950–51-ben azonban a rezsim ezeket az ideiglenes intézkedéseket már nem tartotta sem elég kíméletlennek, sem elég biztonságosnak ahhoz, hogy különösen veszélyes politikai bűnözőket helyezzenek el bennük. A magyar vezetés ekkor Garasin Rudolfhoz fordult tanácsért.

A háború alatti, mérsékelten sikeres partizánkodása után (lásd a 4. fejezetet) Garasin visszatért a Szovjetunióba. Hivatalos életrajza szerint egy ideig egy állami nyomda igazgatóhelyetteseként működött, majd 1951-ben hirtelen Magyarországra utazott, ahol aztán fontos kormányzati hivatalokat töltött be, előbb az igazságügyi, majd a belügyminisztériumban.[19] Egy bizalmas pártkérdőíven később részleteket is elárult: ezek szerint az 1940-es évek első felében „egy szibériai katonai építkezés parancsnoka volt a Novoszibirszk körüli erdőkben", amikor is az „építkezés a Novoszibirszk körüli erdőkben" egyenlő volt a Gulag-munkával.[20] Magyar levéltárakban Rákosi Mátyáshoz írt levelei is felbukkannak: több ízben megvitatta vele a „munkatáborok helyzetét". 1953 júniusában például statisztikai adatokat és egyéb információkat küldött Rákosinak az internáltakról és a táborigazgatóság által foglalkoztatott emberek számáról.[21]

Noha nyilvánosan sohasem hozták szóba, pártvezetők, kormányhivatalnokok és rabok egyaránt úgy vélték, Garasin volt az, aki a szovjet Gulag-technikákat „importálta" Magyarországra.[22] 1951-es felbukkanása Budapesten egybeesett a Közérdekű Munkák Igazgatóságának (KÖMI) decemberi megalapításával. Ez az új osztály felügyelt arra, ami „a népgazdaság érdeke egyrészt és a büntetés-végrehajtási szempont másrészt".[23] Más szavakkal a KÖMI-nek, akárcsak a Gulagnak, nyereséges vállalatokat kellett létrehoznia, amelyek gyárakban, bányákban és építkezéseken hasznosítják a rabmunka-

erőt. Az osztály és Garasin előbb az igazságügyi minisztériumhoz tartozott, majd 1952-ben átkerültek a belügyminisztériumhoz. 1953 januárjában a KÖMI már 27 000 rabot „alkalmazott".

Recsk csak egy volt Garasin birodalmának táborai közül, idetartoztak más, hírhedetten szervezetlen átmenő- és internálótáborok is, mint például a kistarcsai, a kazincbarcikai és a tiszalöki. De Recskben őrizték a legfontosabb rabokat, és Recsket vette körül a legnagyobb fokú titkolózás. Nem volt hivatali száma, mint a többi tábornak, és az itteni rabok nem léphettek kapcsolatba a külvilággal. Kevés dokumentum áll rendelkezésre a tábor kezdeti idejéről – talán éppen azért, mert a létrehozását Kádár János, Magyarország későbbi vezetője rendelte el.[24]

Recsk a magyar nemzeti emlékezetben nemcsak a titkolózás szimbóluma, hanem az abszurd sorsfordulóké is, amelyek az embernek a klasszikus sztálinizmus korszakában osztályrészéül juthattak. Recsk rövid ideig állt fenn – 1950-ben nyitották meg, és 1953 októberében számolták fel –, de ezalatt raboskodtak itt emberek politikai, gazdasági okokból, vagy egyszerűen minden ok nélkül is. A rabok közül sokan kisgazdák voltak, meg olyan szociáldemokraták, akik ellenezték pártjuk beolvasztását a kommunista pártba. De voltak itt arisztokraták, valamint külföldi kapcsolatokkal – néha egészen jelentéktelen kapcsolatokkal – rendelkezők is. Györgyey Aladár művészettörténész-hallgató például futólag barátságot kötött egy francia vendégdiákkal.[25] Egy másik rab azért került ide, mert nekiütközött Rákosi autójának. Nem akart elkésni egy esküvőről, azért sietett.[26] Faludy György költő azután került Recskre, hogy hazatért amerikai önkéntes száműzetéséből. Tevékenykedett a Szociáldemokrata Pártban, állást vállalt a párt újságjánál, ahol sok olyan emberrel ismerkedett meg, akik utóbb kirakatperek áldozatai lettek – majd pedig elítélték mint amerikai kémet.[27]

Az előző letartóztatási hullámokra emlékeztetően a recski tábor lakói közül is sokan részt vettek a háború alatt az antifasiszta ellenállásban. Egyiküknek – egy olyan csoport tagjának, amely 1944-ben a rezsimnek hátat fordítva szembeszállt a németekkel – a vallatója verés közben azt kiabálta: „aki 1944-ben összeesküvést szervezett, az 1945 után a nép ellenségévé válhat".[28] A rezsim még azelőtt el akarta takarítani őket az útból, hogy újra eszükbe jutna ellenállni.

A hatalmas szovjet táborokhoz képest, amelyeknek az árnyékában épült, Recsk igen kicsi volt. A tetőpontján is csak 1700 rab élt benne, az épületek nagy része – például ahol a személyzet lakott – a háború előttről maradt parasztház volt. Maga a tábor egy erdei tisztáson állt, a kőbánya alig hatszáz méterre esett onnan, az őrök egy kis közeli kastélyban laktak. Amikor 2009-ben felkerestem, már nem sok maradt a barakkokból. Egyet-kettőt újraépítettek, ezekben múzeum működik, de a többinek csak egy-egy tábla jelzi a helyét. A helyi régészek több fontos helyszínt is azonosítottak – a büntetőzárkáét, a többi barakkét, a tábor bejáratáét –, de a legelevenebb benyomása az embernek a sár, az agyag, amely Faludy leírása szerint a csizmát is lerángatta a lábukról.

A mintájául szolgáló szovjet táborokhoz hasonlóan Recsket is a rabok építették fel a semmiből, azután egy kőbányában „dolgoztak meg" az élelmükért, amit odakinn, állva költöttek el, napsütésben, esőben, hóban egyaránt, ahogy Faludy felidézi:

> A reggeli három deci árpakávét, a déli levest, főzeléket meg az esti főzeléket állva ettük a dombtetőn, a tábori konyhák előtt, melyek kondérait póznákra szegezett hullámbádog védte az eső ellen. Rendszerint egyetlen hajtásra ittuk ki a levest, kikanaláztuk a főzeléket – háromszor hetenként mindenki automatikusan számolta, hány darabka lóhús jutott neki...[29]

Akárcsak a Gulagon, Recsken is volt bizonyos hierarchia – a volt szociáldemokratákkal például jobban bántak, mint a jobbközép pártok tagjaival, azonkívül néhány rabból, aki hajlandó volt együttműködni, brigádvezető válhatott. Ezeket a rabok az orosz *nacsalnyik* megnevezéssel illették. Szintén a Gulaghoz hasonlóan bonyolult ellenőrzési és büntetési szisztémát vezettek be. Rendszeres létszámellenőrzéseket tartottak, ilyenkor a raboknak állniuk kellett, akármilyen idő volt. Ez általában elhúzódott, mert az őrök nem voltak valami nagy fejszámolók. Akik nem tartották be a szabályokat, azok a büntetőbarakkba kerülhettek, nem kaptak enni, vagy éppen egy szál deszkán kellett aludniuk, a „nedves" zárkában, amelyben néha térdig ért a víz. E szovjet újítások ellenőrzésére vagy akár tökéletesítésére időnként szovjet tanácsadók érkeztek a táborba, de néha maga Rákosi is megjelent. Az orosz Potemkin-falvakra emlékeztetően a rabok ilyenkor megtisztálkodtak, a munkavégzési helyeket rendbe hozták, még a tábor peremét is körbeültették virágokkal.

Sztálin halála után nemcsak a Gulagot kezdték bezárni, Recsket is felszámolták. Garasin jutalma – vagy talán büntetése –, amiért a szovjet típusú koncentrációs táborokat Magyarországon meghonosította, az lett, hogy Mongóliába küldték magyar nagykövetnek. Pártdossziéjában magyar elvtársaihoz intézett könyörgések olvashatók – pénzre volt szüksége egy gégemű-

téthez, amit csak Moszkvában tudnak elvégezni, vagy éppen alacsony nyugdíja miatt panaszkodott. Hetvenedik születésnapján valaki felvetette, hogy a magyar Politikai Bizottság kitüntethetné. Nem sokkal ezután meghalt.[30]

Az „ellenséglistán", amelyet 1949 tavaszán Bolesław Bierut küldött Vjacseszlav Molotovnak, szerepelt egy igen különleges tétel: „kizárt párttagok". Ahogy 1949 1950-be váltott, ez az ellenségkategória egyre nagyobb jelentőségre tett szert. A kommunista párt és a hadsereg vezetőit sorra gyanúba fogták, letartóztatták, és kirakatpereket folytattak le ellenük. Addig hű párttagokról és érdemdús tábornokokról „derült ki", hogy hazaárulók vagy kémek. Többek között olyan régi, megbízható kommunisták kerültek ebbe a kategóriába, mint Rajk László magyar belügyminiszter és Péter Gábor, a titkosrendőrség alapítója és vezetője; Rudolf Slánský, a cseh kommunista párt főtitkára; Władisław Gomułka, a lengyel kommunista párt főtitkára; Paul Merker, a keletnémet Politbüró vezető tagja; Ana Pauker, a román külügyminiszter. Albán és bolgár áldozatok is akadtak.

A látvány, hogy a forradalom felfalja gyermekeit, nem volt új. Ugyanilyen rögeszmék uralkodtak el a szovjet vezetésen is az 1930-as évek második felében, a nagy tisztogatás és terror időszakában. Azoknak a diplomatáknak, megfigyelőknek és újságíróknak a szemében, akik tanúi voltak, ezek a kirakatperek – amelyek során megalázó vallomástételre kényszerítettek olyan nemzetközileg elismert forradalmárokat, mint Lev Kamenyev, Grigorij Zinovjev, Nyikolaj Buharin – groteszk látványosságnak tűntek, azt bizonyították, hogy Sztálin hatalommániája nem ismer határokat. Fitzroy Maclean brit diplomata, aki jelen volt Buharin tárgyalásán, „elképesztő nyilvános vallomásoknak, a megalázkodás orgiájának" látta ezeket a jeleneteket, amelyeket „az ügyész vérszomjas handabandázása" kísért. Vezető emberek léptek egymás után a bíróság elé, idézte fel Maclean, és kábán, zavaros tekintettel „egészen valószínűtlen bűnök hosszú lajstromát" vallották be.[31]

Rengeteg könyvben próbáltak már magyarázatot találni az 1936-os, 1937-es és 1938-as szovjet kirakatperekre. Nyilvánvalóan a politikai terror légkörét akarták megteremteni velük, de az időzítést, a módszereket, az irányvonalat azóta is többféleképpen értelmezik. Sok-sok elmélet látott napvilágot. Jóval azután, hogy Kelet-Németországból elmenekült, Wolfgang Leonhard – ekkor már Leonhard professzor – híres előadásban boncolta a kérdést a Yale Egyetemen, szovjet történelmi kurzusának keretében. A nagy tisztogatás lehetséges magyarázataként felvetette Sztálin elmebetegségét, Oroszország régi félelmét az idegen megszállástól – valamint az 1930-as

évek különösen erős napfolttevékenységét.[32] De a maguk módján az 1949-es és 1950-es kelet-európai kirakatperek is vetnek bizonyos fényt a korábbi moszkvai kirakatperekre. Maga a tény, hogy szovjet tanácsadók részvételével és a korábbi szovjet kirakatperek mintájára olyan gondosan megtervezték őket, jelzi, hogy Sztálin politikai sikerként könyvelte el a saját pereit, olyan taktikaként, amelyet új kliensállamaiban is érdemes bevetni.

Kétségtelen, hogy mindkét persorozat fordulópontot jelentett a Szovjetunió, illetve Kelet-Európa történetében. Mind a késő 1930-as évek Oroszországában, mind a késő 1940-es évek Kelet-Európájában csődöt mondott a gazdaságpolitika, és a párttagok egyre inkább kiábrándultak. A kirakatperekkel levették a gazdasági kudarcok felelősségét Sztálin (1930-as évek) és a kis Sztálinok (1940-es évek) válláról. Ugyanakkor a pártvezetők is megszabadultak legveszélyesebb belső ellenfeleiktől, mert a potenciális pártellenzéket elhallgattatták. A kirakatperek azonban közszerepet is betöltöttek: mint gyakorlatilag minden sztálinista intézménynek, ezeknek is megvolt az oktató, „felvilágosító" szerepük. Ha a kommunista Európa nem szárnyalta túl a kapitalista Európát, ha az infrastruktúra-projektek hibásnak vagy akadozónak bizonyultak, ha az élelmiszer-ellátás rossz volt, az életszínvonal pedig alacsony, a kirakatperek minderre magyarázatot adtak: külföldi kémek, magukat hű kommunistának beállító, aljávaló szabotőrök és hazaárulók a haladás kerékkötői.

A kelet-európai kirakatperekben kezdettől részt vettek szovjet titkosrendőrök. Rengeteg dokumentum és anekdota bizonyítja, hogy moszkvai hivatalnokok rendelték el a letartóztatásokat, segítettek kiválasztani az áldozatokat, irányították a vallatásokat. A csehszlovák kommunista párt 1949. májusi kongresszusán Mihail Belkin, az NKVD Magyarországra rendelt tábornoka félrevonta a magyar honvédelmi minisztert, Farkas Mihályt, és közölte vele: „Moszkva arra a következtetésre jutott, hogy Rajk az amerikaiakkal is összeköttetésben álló európai trockista szervezet magyarországi *rezigyent*-je (kémfőnöke)." Ez a pártzsargon azt takarta: „már készítik is elő a koncepciós per dokumentumait".[33]

Lengyelországban Gomułka sorsát vetítette előre egy 1948. áprilisi feljegyzés, amely Mihail Szuszlov, a Központi Bizottság titkára számára készült „A Lengyel Munkáspárt vezetésének marxizmusellenes ideológiai orientációjáról" címmel. A szerzők, három, ideológiai kérdésekkel foglalkozó pártbürokrata, felpanaszolták egyes lengyel kommunisták „nacionalista hajlamait", azt, hogy „elhallgatják a Szovjetunió tapasztalatait és sikereit", és „figyelmen kívül hagyják a sztálini–lenini tanítást". Gomułkát jelölték meg e tendencia fő képviselőjeként, megvetően emlegették „lengyel marxizmu-

sát", és nehezményezték, hogy kategorikusan elutasítja a lengyel mezőgazdaság kollektivizálását. „Jobboldali elhajlással" vagyis „titoizmussal" vádolták, ami valójában azt jelentette, hogy nem eléggé lojális a Szovjetunióhoz. Attól tartottak, hogy a Lengyel Egyesült Munkáspárt a „szociáldemokráciához" közeledik, és aggodalmuknak adtak hangot a lengyel hadsereg ideológiai irányvonalával kapcsolatban is, amelynek vezetői Moszkva ízlésének sosem voltak eléggé szovjetpártiak, hiába tartotta szilárdan a kezében a kormányrudat Rokosszovszkij marsall.[34]

Amint ezeket a gyanúsításokat megorrontotta, Gomułka decemberben Moszkvába sietett, hogy kifejtse álláspontját. Utána írta meg hírhedett feljegyzését (lásd a 6. fejezetet), amelyben felpanaszolja, hogy a lengyel kommunista pártot megszállták a zsidók, és leszögezi, hogy ő mindig is „Lengyelország legjobb barátjának" tartotta a Szovjetuniót, és nagy „tanítónak" Sztálint.[35] Mindezek ellenére Gomułka legközelebbi munkatársait – köztük Marian Spychalski tábornokot, politbüróbeli kollégáját – egy nagy csoport lengyel katonatiszttel együtt hamarosan letartóztatták. Bierut rendszeresen beszámolt Sztálinnak az ügy fejleményeiről. Gomułkát magát végül 1951-ben fogták le.[36]

Szovjet ideológusok ugyanilyen dokumentációt állítottak össze a csehszlovák kommunista pártról is, amit szintén Szuszlovnak küldtek meg 1948-ban. „A csehszlovák Kommunista Párt számos hibájáról" című irat átfogóbb, elméletibb jellegű és zavarosabb, mint a lengyel helyzetről szóló, és több téren állapít meg súlyos hiányosságokat. Slánskýval kapcsolatos oldalvágásai közt szerepel, hogy hibákat követett el a párttagtoborzás során.[37] Ez a dokumentum készítette elő a talajt Sztálin Klement Gottwaldnak szóló üzenetéhez, amelyet megbízottja kézbesített 1951 júliusában, és amelyben gyakorlatilag megparancsolta a csehszlovák kommunista párt vezetőjének, hogy tartóztattassa le Slánskýt.[38] Ez rendkívül kínos volt Gottwaldnak: a csehszlovák kommunista párt éppen akkoriban indított országos kampányt Slánský ötvenedik születésnapjának megünneplésére. Egy szénbányát máris átkeresztelték a „Slánský partizán bánya" névre, és a legkülönfélébb gyárak követelték maguknak ugyanezt a kiváltságot.[39]

Mivel nem bízott a kelet-európai kollégák szakértelmében, Moszkva titkosrendőröket küldött a vizsgálatok irányítására – Budapestre Belkint, Prágába pedig, ahol az ottani titkosrendőrök már addig is ellenálltak a szovjet „tanácsoknak" ebben és más ügyekben, Alekszandr Beszcsasznovot.[40] Csapatnyi tanácsadót vittek magukkal, hogy előkészítsék a terveket, és levezényeljék a pereket. Prágában Beszcsasznov és csoportja egy kertvárosi villában lakott, ahol négy teljes munkaidős tolmácsot foglalkoztattak, és ahonnan rendszeres jelentéseket küldtek Sztálinnak.[41] Budapesten a magyar nyomozókat mindenhová elkísérték szovjet mentoraik. Amikor egy lengyel rendőrtiszt érkezett Varsóból, hogy tájékozódjon a magyarok „eredményeiről", feltűnt neki egy vörös hajú NKVD-tábornok, aki csak nemrég utazott oda Moszkvából, de láthatólag máris sokkal többet tudott „az ügy mozgatórugóiról", mint maguk a magyarok, pedig a lengyelhez ott-tartózkodása alatt egy szót sem szólt.[42]

A letartóztatottak személye és állítólagos összeesküvéseik természete összhangban volt Sztálin akkori rögeszméivel. Noha nem voltak kőbe vésett szabályok, bizonyosfajta emberek letartóztatása valószínűbb volt, mint másoké. Eleve gyanúsak voltak a potenciális „jobboldali elhajlók" és „titoisták", mint például Gomułka. Ugyancsak gyanúsak voltak a „baloldali elhajlók", akiket „kozmopolitának" és „cionistának" is neveztek – vagyis a zsidók. Mint már említettük, ez az ellenségkategória akkor került Sztálin paranoiájának célkeresztjébe, amikor 1948-ban létrejött Izrael állam: Sztálin akkor indította el átfogó hadjáratát a szovjet zsidók ellen. Utolsó éveinek egyik mániája lett, hogy zsidó orvosok pártvezetőket akarnak legyilkolni vagy megmérgezni. Kelet-Európára vonatkozólag persze pragmatikusabb indítékai is lehettek ezzel kapcsolatban. Híveivel együtt nem minden ok nélkül hihette, hogy a zsidó kommunisták üldözését mindenki szívesen fogadja majd.

Szintén célpontnak számítottak azok a kommunisták, akik a háború alatt nem Moszkvában, hanem otthon vagy Nyugat-Európában tartózkodtak. Ugyancsak bal- vagy jobboldali elhajlónak minősülhetett bárki, akinek kapcsolatai voltak külföldi kommunista pártokkal, aki a nemzetközi brigádokban harcolt a spanyol polgárháború idején, vagy akinek családi összeköttetései voltak külföldön. Rajk Spanyolországban harcolt, a háború idején pedig Budapesten élt. Nyilvánvaló célpont volt a zsidó Merker, aki Mexikóban élt a háború alatt. Gomułka Varsóban töltötte a háborút (Bierut már akkor szervezkedett ellene: 1944 júniusában közölte a Komintern vezetésével, hogy Gomułka nem méltó a kommunista párt titkárának szerepére, és arra kérte Moszkvát, hogy váltsa le tisztségéből).[43]

A szovjet forgatókönyvet nem mindig követték hajszálpontosan. A kommunista vezetők blokkszerte húzták az időt, megváltoztatták a parancsokat, saját politikai érdekeiknek megfelelően szervezték a letartóztatásokat és a pereket. Gottwald addig halogatta Slánský letartóztatását, míg maga is veszélybe nem került. Gomułkát sohasem fogták perbe: Bierut, noha készséggel letartóztatta a népszerű pártvezetőt, nem rendelte el a kínzását, és a rá nehezedő nyomás ellenére nem állíttatta bíróság elé. Talán attól félt, hogy

egy kirakatperben Gomułka bizonyulna népszerűbbnek, és abban sem lehetett biztos, hogy riválisa, aki nála határozottabb figura volt, hajlandó lenne-e koholt bűnöket bevallani. Bierut attól is tarthatott, hogy Gomułka megsemmisítésének hosszabb távú következményei lennének, aminthogy Gottwald is félt a Slánský halálát követő esetleges fejleményektől. Noha egyiküknek sem okozott lelkifurdalást papok és magas rangú katonatisztek letartóztatása és megkínzása, a kommunista párt főtitkárának meggyilkolása – mind Gomułka, mind Slánský ezt a szerepkört töltötte be ebben az időben – mindenki más számára veszélyekkel járt volna. Ugyanis akkor bárkire sor kerülhetett volna, mint egy magyar történész megjegyzi: „Ha a bárd a pártfőtitkár feje fölött lógott, a többi pártvezetőben azonnal működésbe lépett az önvédelmi reflex."[44]

Kelet-Németországban más okai is voltak a vezetőség habozásának, és a magas rangú német kommunistákat eleinte valóban megkímélték, amikor másutt már elkezdődtek a letartóztatások. Akkoriban a Szövetséges Ellenőrző Bizottság még nagy létszámmal képviseltette magát Németországban, és a berlini események a nemzetközi sajtó figyelmének homlokterében álltak. Később, Kelet-Németország – a Német Demokratikus Köztársaság – hivatalos megalapítása után ott is elkezdődtek a tisztogatások. Tucatnál is több német kommunistát tartóztattak le, s közülük többet kivégeztek. Mivel azonban mind a szovjet, mind a keletnémet vezetést aggasztotta, hogyan fogadnák ezt Nyugat-Németországban, kirakatpereket itt egyáltalán nem rendeztek. A rossz publicitástól függetlenül az ilyen perek „sikeréhez" elengedhetetlen lett volna összeesküvést kreálni és felrajzolni, márpedig akkoriban sok német kommunista lakott nyugaton, akik ízekre szedhettek volna egy ilyen konstruált „összeesküvést".

Mindenesetre még azok az országok is felkészültek a kirakatperekre, amelyek aztán sohasem rendeztek ilyeneket: letartóztatásokat foganatosítottak, kihallgatásokat tartottak, mindezt szovjet irányítással. A vizsgálatok előrehaladtával egyre nagyobb fokú nemzetközi egyeztetés volt kívánatos. A sikerhez a szovjet titkosrendőrök szerint komplex történetvezetésre, továbbá sokszereplős konspirációra volt szükség, ezért a szovjet tanácsadók arra ösztönözték kelet-európai kollégáikat, hogy a prágai, budapesti, berlini és varsói árulókat egy történetben kapcsolják össze. Ehhez központi figura kellett, valaki, aki ismerte a szereplők többségét, és hihetően vagy legalábbis valamennyire hihetően volt vádolható azzal, hogy ő toborozta őket. Végül megtalálták azt az embert, aki a legmegfelelőbbnek ígérkezett: egy kissé hóbortos, a Harvardon végzett amerikai külügyi tisztviselőt, Noel Fieldet.

Életében Field notórius embernek számított. Azóta kikiáltották amerikai kémnek, ügynöknek, kettős ügynöknek, a CIA által küldött provokátornak, akinek az lett volna a feladata, hogy zavart keltsen a kelet-európai kommunisták között.[45] 1954-es „rehabilitációs" tanúvallomásában – amelyre nemrégiben bukkant rá Schmidt Mária történész – Field egyszerűen kommunistának nevezi magát, aki együttműködött az NKVD-vel. Ma már más dokumentumok is ezt igazolják. Field azt írta, 1927 óta dolgozott titokban a Szovjetuniónak, miközben „a hivatalos életemtől függetlenített illegalitásban éltem", és nagyon jól ismerte a korabeli vezető amerikai kommunistákat, köztük Alger Hisst és Whittaker Chamberset.[46]

Noha ismerte Allen Dullest is – aki a háború alatt amerikai hírszerzőként Svájcban tevékenykedett, majd a CIA igazgatója lett –, akár még közös ügyleteik is lehettek, arra nincs bizonyíték, hogy Field valaha is amerikai ügynökké vált volna, amivel magyar, cseh és lengyel vádlói gyanúsították. Ettől függetlenül szovjet szemszögből nézve Field volt a tökéletes áldozat. 1936-ban kilépett a külügyminisztériumból. A háborút Genfben töltötte, az Unitárius Közszolgálati Bizottságnak dolgozott: ez a szervezet a Hitler elől menekülőket bújtatta. A menekülők egy része természetesen kommunista volt, így Field Kelet-Európa-szerte sok barátra és ismerősre tett szert.

Paradox módon éppen azért került a szovjetek kezei közé, mert kamatoztatni akarta ezeket a barátságokat és ismeretségeket. 1949 tavaszán munka nélkül volt, és félt hazatérni az Egyesült Államokba, mert ott már szóba került a neve az Alger Hiss-szel kapcsolatos meghallgatásokon. Kelet-Berlinből Prágába, majd Varsóba utazott, munkát keresve, mert az unitáriusok bezárták a svájci irodát.[47] Májusban visszament Prágába – és nyoma veszett. Felesége, Herta keresni kezdte, de neki is nyoma veszett. Field testvére, Hermann, és nevelt lánya, Erica Wallach szintén eltűnt, előbbi Varsóban, utóbbi Kelet-Berlinben.

Field kommunista szimpátiái nem akadályozták meg a szovjet és a kelet-európai ügyészeket abban, hogy bonyolult elmélethálókat szőjenek köréje és családja köré, valamint hogy egészen elképesztő történeteket fabrikáljanak róla. Ha ezt a bizarr kelet-európai sztálinista históriát részletesen ismertetni akarnánk, legalább egy ugyanekkora könyvre lenne szükség hozzá. Mindenesetre 1949 után az, hogy valaki ismerte Fieldet, vagy akár csak találkozott vele, elég volt ahhoz, hogy gyanúba keveredjen, ha a kommunista Európában élt, lett légyen bármilyen magas rangú, vagy kitűnő kapcsolatokkal rendelkező. Még azokra is ráborult Field árnyéka, akiket nem tartóztattak le. Jakub Berman, a lengyel kommunista párt főideológusa – aki

Bierut után a második volt a párthierarchiában – éveken át gyanúsnak minősült csak azért, mert a titkárnője, Anna Duracz egyszer futólag találkozott Fielddel.

Field budapesti lefogása láncreakciót indított el. Bebörtönzése után szinte azonnal letartóztatták és vallatni kezdték Szőnyi Tibor náciellenes aktivistát, aki a háború alatt Svájcban élt, és Fieldet meg Rajkot is ismerte. A magyar nyomozók megörültek ennek, mert így Rajkot is bele lehetett keverni a dologba, áttételesen pedig még több tucat másik embert is. 1950-ben Berlinben tizenegy olyan keletnémetet tartóztattak le, köztük Merkert, akik állítólag ismerték Fieldet. Két évvel később, amikor Slánský és tizenhárom társa bűnösnek vallotta magát titoizmusban, cionizmusban, hazaárulásban és összeesküvésben, az is a vádpontok között szerepelt, hogy a „közismert ügynök" Noel Field szervezte be őket.

Noha ő volt az ügy középpontjában, Fieldet sohasem állították bíróság elé. Mások azonban, a nyilvánosság előtt és nagyfokú részletességgel, bevallották, hogy az ő gonosz keze irányította őket. Kirakatpere során Szőnyi kijelentette, Field és Dulles vette rá, hogy „soviniszta és Amerika-barát" szellemiséget erőltessen a svájci magyar diaszpórára.[48] Rajk bevallotta, hogy ő, Field és Tito a magyar vezetők meggyilkolását tervezte. Szász Béla egy egészen abszurd konspirációban vallotta magát bűnösnek, amelynek részese lett volna egy dán nevelőnő, akit alig ismert, és egy angol férfi, akivel argentínai száműzetésében egyszer találkozott. Bűnösségét bizonyította a tény, hogy a háború alatt egyszer átutazott Svájcon, noha Fielddel egyáltalán nem találkozott ott, sőt a nevét sem hallotta.[49] A magyarok által 1949-ben letartóztatott cseh Gejza Pavlik bevallotta, hogy csatlakozott egy Field és a CIA által szervezett nagy trockista mozgalomhoz, amely be akart épülni a csehszlovák kommunista párt vezetőségébe.[50] Prágában Slánský bevallotta, hogy Field hatására „lehetővé tette ellenséges elemeknek a Központi Bizottság legfelső szintjeibe történő beszivárgását", továbbá egyebek közt szabadkőművesek, cionisták és titoisták támogatásával „államellenes központot" hozott létre. Otto Šling cseh vidéki pártvezető bevallotta, hogy a háború óta a brit titkosszolgálatnak dolgozik. Bedřich Geminder, a párt nemzetközi osztályának vezetője bevallotta, hogy „izraeli diplomatákkal" állt kapcsolatban. Hogy ezek valóban diplomaták voltak, és nem kémek, semmit sem számított. Egy olyan világban, ahol Field bűnözői lángelme lehetett, a legutolsó külföldi konzul is veszedelmes titkos ügynök volt.[51]

Ezeknek a kirakatpereknek a forgatókönyvét szovjet tanácsadók írták, aminthogy ők segítettek az áldozatok vallomástételre „buzdításában" is, régi, jól bevált technikákkal. A vallomások kikényszerítésének művészetét rég tökélyre fejlesztették a szovjet rendszerben. A „szokásos módszerek", mint egy cseh jelentésben olvasható, azzal kezdődtek, hogy „az áldozatot megállás nélkül vallatták, a vallatók pedig váltott műszakban dolgoztak, hogy a vallatott a lehető legrövidebb pihenőhöz jusson". Ehhez járultak „a verések, az éheztetés, a szomjaztatás, a sötétzárka, a rab családjának sorsával való félelemkeltés, a ravaszul megrendezett szembesítések, a beugrató spiclik alkalmazása, a cellák bepoloskázása és még sok más trükk".[52] Ezeket a kínzásfajtákat általában eufemizmusokkal írták körül. Bierut és cinkosa, Berman gyakran így utasította a rendőrséget: „teremtsék meg az igazság bevallásának feltételeit".[53] A cseh vallatókkal közölték: „az ilyenfajta emberek igen makacsok, nem adhatunk nekik időt, hogy felkészüljenek a tárgyalásukra".[54]

A konkrét módszerek személyenként és esetenként változhattak. Szásznak hétszer huszonnégy órán át állnia kellett, és a raboskodása alatt öt bordája eltört. „Az egyik őrcsoport négy tagja... nem tudom, utasításra vagy kedvtelésből-e... azzal űzte el unalmát, hogy engem nyugtalanított. Megparancsolták, hogy álljak mozdulatlanul, majd rám üvöltöttek, vagy belerúgtak az ajtóba, és azzal az ürüggyel, hogy megmozdultam, rám rontottak, püföltek, rugdostak."[55] Lengyel vallatási jegyzőkönyvek szerint az őrök megperzselték a rabok lábát vagy kezét, kitépték a hajukat, előrenyújtott kézzel órákon át térdepeltették őket, vagy szintén órákon át fél lábon kellett állniuk.[56] Spychalski tábornokot meztelenül őrizték egy nyirkos, sötét, penészes cellában.[57] A cseh rendőrség úgy megvert egy terhes asszonyt, hogy az elvetélt. Egy másik, szintén terhes cseh nőnek tíz napon át ruhátlanul, matrac és takaró nélkül kellett aludnia. Amikor orvost kért, közölték vele: „jobb, ha még egy ilyen szörnyeteg, mint én, nem jön a világra".[58]

A vallatásnak lelkileg is meg kellett „törnie" az áldozatot. A raboknak fényképeket mutogattak börtönbe zárt házastársukról, közölték velük, hogy a gyerekeik bánják meg, ha nem tesznek vallomást, rábírták őket, hogy bízzanak meg egy „jóságos" vallatóban vagy egy „együtt érző" cellatársban. A kelet-európai kommunisták esetében a vallatók igen hatékony módszernek találták, hogy újra meg újra visszatérjenek a múlthoz. Újra meg újra felmelegítettek évtizedekkel azelőtti incidenseket. Hosszan taglalták a vádlottnak a földalatti mozgalomban töltött éveit és háborús élményeit. Ez a rögeszmés múltba kémlelés szándékos volt, mint Rév István briliánsan kifejti. Hiszen aki a kommunista ellenállásban dolgozott, sohasem lehetett egészen biztos benne, mi is történt azokban a konspirációs években. Nem vehette száz százalékig biztosra, kivel is beszélt egy-egy esetben, vagy milyen titkos játszmában vett részt a tudta nélkül:

A politikai perekben nemcsak a kronológiai pontosság végett kezdték a vallatást azzal, hogy a vádlottat mikor szervezte be a „fasiszta" titkosrendőrség, hanem azért is, hogy a vádlott elbizonytalanodjon, kiszolgáltatottá váljon. A vádlott maga sohasem volt teljes mértékben birtokában az összes releváns ténynek; az illegalitás logikája azt diktálta, hogy mindenki csak részleges, töredékes, sőt kétségbe vonható információhoz jusson hozzá... Sohasem lehetett teljesen biztos a dolgában, nem tudott válaszolni minden kérdésre, minden korábbi cselekedetét új megvilágításba lehetett helyezni.[59]

Szinte mindenkit be lehetett ugratni, össze lehetett zavarni, meg lehetett téveszteni, aki az ellenállásban dolgozott. Bárkiben bűntudatot lehetett ébreszteni valamivel kapcsolatban, amit véletlenül mondott, vagy tudtán kívül tett. Ezt többen meg is fogalmazták, vagy akkor, vagy később. Hosszú vallatása során Gomułkát végtelen, ismétlődő kérdésekkel bombázták. Napról napra, hónapról hónapra újra meg újra el kellett ismételnie ugyanazt a történetet, különböző szemszögekből, különböző vallatóknak, s a legtöbb ilyen történet „vitatható" incidensekkel volt kapcsolatos az immár távoli múltból. Megkérdezték, mikor találkozott bizonyos emberekkel, mikor hallotta először ennek vagy annak a nevét. Olyan eseményeket kellett felidéznie, amelyekre egy évtizeddel azelőtt került sor. Néha egy teljes napon át csakis egyetlen személlyel vagy incidenssel kapcsolatban faggatták.[60]

Többször kérdezték Spychalskiról, aki a háború alatt a kommunista milícia parancsnoka volt, s ilyen minőségében akciót vezetett a Honi Hadsereg ellen, amely szerintük összeszűrte a levet a Gestapóval. Faggatták Spychalski újabb keletű megjegyzéseiről, miszerint a lengyel hadsereget meg kellene szabadítani a szovjet tanácsadóktól. Elképesztő részletességgel vallatták a kommunista Marceli Nowotko meggyilkolásáról a náci megszállás alatt, amit valószínűleg Nowotko egyik kommunista elvtársa hajtott végre. Megvádolták azzal, hogy tudatosan alkalmazott „megbízhatatlan" személyeket. Válaszában kifejtette, hogy azért alkalmazta azokat a „megbízhatatlan" személyeket, mert meg volt győződve róla, hogy szovjet ügynökök, és neki kötelező igénybe venni a szolgálataikat.

A faggatás megviselte Gomułkát. Vallatói az elején „nyugodtnak" írták le. Később azonban „ideges", „sírós" lett. Időről időre keserű leveleket írt a Központi Bizottságnak: „Még ma sem tudom, miért tartóztattak le, és hogyan áll az ügyem, pedig már tizenegy hónapja vagyok elkülönítve." Lábfájdalmakra, sétamegvonásra, rossz orvosi ellátásra panaszkodott. Keserű leveleket írt a fiának is, felróva neki, hogy elfeledkezett róla: „Előbb-utóbb össze fogok omlani." Minderről beszámoltak Moszkvának. Később, Sztálin halála után, amikor Gomułkát szabadon engedték – idővel ő váltotta Bierutot a pártvezetői poszton –, Nyikita Hruscsov ártatlanul az egészsége felől érdeklődött, sőt felajánlotta, hogy szovjet orvosokat küld hozzá.

Az „idegesség" és „sírósság" mögött nyilván sokkal nagyobb félelmek rejlettek. Gomułka épp eleget tudott a kommunizmusról, hogy megértse: bármikor következhet a kínvallatás és a halál. De beszámolójából, meg a Slánský, Spychalski és mások vallatásáról szóló beszámolókból az is kiderül, hogy a múlt – a homályos, bizonytalan, konspirációval terhes múlt – felidézése erőszak alkalmazása nélkül is kiválthatott érzelmi és pszichológiai traumákat. A szovjet elvtársak láthatólag nagyon is tudták, hogy ezeket az embereket könnyű elbizonytalanítani, felzaklatni, könnyű bűntudatot kelteni bennük az életükkel kapcsolatban. Vonatkozott ez azokra, akiket már letartóztattak, de azokra is, akiket még nem. Mielőtt őt magát is bebörtönözték volna, Oskar Langer cseh kommunista azt mondta a feleségének: „Lehet, hogy ezek az emberek nem bűnösek a szó hétköznapi értelmében. De az egyén sorsa és érdekei ma másodlagos fontosságúak. Az egész jövőnk, talán az egész világ jövője forog kockán."[61] Vagyis magasabb értelemben, amit a hétköznapi halandó nem láthat át, ezek a letartóztatások talán tényleg szükségesek. „A sötétben – írja Rév – mindig nehéz világosan megmagyarázni a látszatot, mert senki sem a bevett szabályok szerint játszik."

De mások is rosszul érezték magukat. Ami azt illeti, baljós déjà vu érzés kerített hatalmába kommunistákat, kommunistaszimpatizánsokat és volt kommunistaszimpatizánsokat mind Kelet-, mind Nyugat-Európában. Arthur Koestler magyar író sírva ült a rádiója mellett Londonban, és „két napig nem tért magához a megrázkódtatásból", hogy régi elvtársa, Otto Katz nyilvános vallomását hallgathatta, akit Prágában állítottak bíróság elé.[62] Koestler és mások átélték már ezt egyszer, bár a fasizmus elleni harc érdekében sokan elfojtották magukban az emlékét. Most azután ismét szembenézhettek a szovjet rendszer alattomosságával. És megint üresen, ám baljósan kongtak a pártlózungok. „Az én életemnek vége – mondta Geminder, a csehszlovák áldozat –, és csak annyit tehetek, hogy az igazság útját választom, és ezzel megmentem a pártot... Nehéz szívvel, de viszonylag nyugodtan megyek az akasztófa alá... máris tisztább a levegő, és egy akadály legalább elhárul a győzelem felé tartó szocializmus elől. A Párt szava mindig igaz..."[63]

A vezető kommunisták 1949 és 1953 közötti letartóztatásának és elítélésének politikai hatását nem könnyű felmérni. Akkoriban a kirakatperek már

ismerős látványosságnak számítottak Kelet-Európában. Átéltek ilyesmit a lengyel Honi Hadsereg katonái, átéltek ilyesmit papok és lelkészek – Mindszenty bíboros például bevallotta, hogy ki akarta robbantani a harmadik világháborút. De a hétköznapi állampolgár mégiscsak megriadt és elbizonytalanodott, amikor azt látta, hogy a nemzet hős vezetői abszurd bűntetteket vallanak be a nyilvánosság előtt.[64] Ha a vádak nem igazak, az azt jelentette volna, hogy a párt paranoiája újabb csúcsokra hágott. De ha igazak, akkor az országot tényleg megszállták a diverzánsok és a kémek. A vallomások még a titkosrendőrök között is félelmet és hitetlenkedést keltettek egyszerre. Szász vallatója a gumibotot, amivel a rabokat verni szokta, nevetve „népnevelőnek" nevezte, ugyanakkor „cinizmusa valamiféle bigott és szentimentális vakhittel" fonódott össze.[65]

Hosszú távon ezek a perek megkérdőjelezték a kommunista vezetés megbízhatóságát, sőt épelméjűségét is, noha akkoriban ezt nemigen öntötték szavakba. Egy történész beszámol két magyar nővérről, akik hithű kommunisták voltak, és egyszerre ábrándultak ki a rezsimből a kirakatperek idején. Ugyanabban a lakásban éltek, mégis mindegyikük meg volt róla győződve, hogy a másik még hisz, ezért egymás közt is tovább hajtogatták azokat a sztálinista szlogeneket, amiket házon kívül kellett használni.[66] A vádlotthoz hasonlóan a társadalomnak is úgy kellett tennie, mintha elhinné az elhangzottakat, még ha a lelke mélyén kételkedik is.

Rövid távon a vezető kommunisták letartóztatása hozzáadott az általános paranoiához, amely 1949-ben új csúcsokra hágott, szinten maradt egészen Sztálin 1953 márciusában bekövetkezett haláláig, és komoly hatást gyakorolt a társadalomra, a vezetésre és a titkosrendőrségre egyaránt. Mivel a vádlottakat idegen szolgálatban álló kémeknek állították be, a letartóztatásokat újabb és újabb fékevesztett Amerika- és nyugatellenes propaganda-hadjárat kísérte. 1952-ben a lengyel kommunista párt Központi Bizottságának propagandaosztálya brosúrát bocsátott a pártagitátorok rendelkezésére, amely mintabeszédeket tartalmazott. Az egyik ilyen szöveg a korabeli nyelvezettel arra figyelmeztetett: „az amerikai imperialisták újjászervezik a neonáci Wehrmachtot, hogy lerohanják Lengyelországot", míg ellenben a Szovjetunió „segédkezet nyújt a lengyel technológia, kultúra és művészet fejlődéséhez".[67] Ugyanekkor a keletnémet aktivisták is kaptak brosúrát, amely azt ismertette velük, hogyan kell megmagyarázni a nyugatnémet politikát a keletnémeteknek:

> Kik is ezek az úgynevezett „német" politikusok? Monopolkapitalisták, akárcsak nyugatnémet cimboráik, akiktől a Német Demokratikus Köztársaságban elkobozták a vagyonukat. Junkerek ők, akik elvesztették a birtokukat, ezért áthurcolkodtak Nyugat-Németországba. Azt hiszik, egy új háború árán visszakaphatják a földjeiket. Ők a háborús bűnösök, ők a militaristák, akik új „hőstettekről" álmodoznak, ők az angolszászok talpnyalói, Adenauer, Blücher, Kaiser, Schumacher és így tovább.[68]

Ugyancsak kaptak instrukciókat a lengyel és német propagandisták a „bogárcsata" megvívásához: ezzel az országos kampánnyal a lengyel és német burgonyatermést próbálták megvédeni a krumplibogarak özönétől, amely azon a nyáron árasztotta el Közép-Európát. A *Trybuna Ludu* és a *Neues Deutschland* egyaránt az amerikaiakat ostorozta ezért: azt állították, amerikai pilóták kolorádóbogarak ezreit szórták szét Kelet-Németország fölött, amelyek onnan aztán szépen megindultak kelet felé. A lengyel iskolások brigádokba szerveződve kutatták és pusztították őket, a gyári munkásoknak ugyanerre kellett szánniuk a hétvégéiket.[69] A keletnémetek, akik *Amikäfer*-nek (amibogaraknak) keresztelték el ezeket a kártevőket, baráti újságírókat hívtak Kínából, Lengyelországból, Csehszlovákiából, Franciaországból, Olaszországból, hadd legyenek tanúi az *Amikäfer* pusztításának, azután az újságírók és német kollégáik közös tiltakozólevelet írtak alá: „A kolorádóbogár kisebb az atombombánál, de ugyanúgy az amerikai imperializmusnak a békeszerető munkásság ellen fordított fegyvere. Mi, újságírók, a béke hívei, elítéljük az amerikai háborús uszítóknak ezt az új, gyalázatos módszerét."[70]

Ez a stílus ma nevetségesnek hathat, de akkoriban tragikus következményei voltak. Magyarországon az élelmiszerhiányt nem a bogaraknak, hanem – széles körben és indulatosan – a kulákoknak tulajdonították, a gazdag parasztoknak, akik állítólag elrejtették a termést, hogy így ássák alá a rendszert. „Az állam ellenségei meg akarják akadályozni, hogy kenyeret adjunk a népnek" – jelentette 1950-ben a filmhíradó. Ugyanebben az évben komplikált eljárást folytattak le egy parasztember ellen, aki tüzet rakott a mezején, hogy ebédet főzzön magának, de felborította a lábast, és közben a tűz elharapózott. Senki sem sérült meg, a termésben sem esett kár, de az ember mezeje kiégett. A helyi ügyész lefolytatta a vizsgálatot, és balesetnek minősítette az ügyet.

Akkor változtatta meg a véleményét, amikor éjnek évadján titkosrendőrök kopogtak be hozzá, mondván, hogy itt kulákról, gyújtogatásról és államellenes bűncselekményről van szó. Másnap reggel az igazságügyi minisztériumból is letelefonáltak az ügyésznek, és közölték vele, három napja van a bírósági tárgyalás végigvitelére, és az ügyet a legfelső szinten is figyelem-

mel kísérik. A parasztot országos hírverés közepette igen gyorsan elítélték. Halálbüntetést kapott, amit azonmód végre is hajtottak. A lánya így emlékszik vissza: „A tárgyalóterem felé igyekezve láttuk, hogy már ácsolják is az akasztófát aznap délutánra."[71] A hatóságoknak éppen ilyen esetekre volt szükségük, mint Rákosi levelezése tanúsítja. 1948 óta panaszolta, hogy túlságosan enyhe ítéleteket szabnak ki azokra a parasztokra, akiket élelemrejtegetésen vagy feketevágáson kapnak. „Ezekhez az ítéletekhez az osztályeredetet is tekintetbe kell venni" – írta egy feljegyzésében Gerő Ernőnek.[72]

Ebben az időszakban kezdte meghozni gyümölcsét a kelet-európai titkosrendőrségek korai kiképzése: arra tanították őket, hogy minden független szervezet értelemszerűen gyanús, minden külföldi kapcsolat kémkedést álcázhat – és most a legfelsőbb szinteken bizonyosodott be, hogy ez a gyanú helytálló volt. Minden egyes kommunista vezető letartóztatásával gyanúba kerültek az áldozat rokonai, kollégái, munkaadói és alkalmazottai is, és többeket szintén letartóztattak közülük. A Rajk-ügybe belekeveredett szociáldemokrata Justus Pál letartóztatása után elvitték Justus feleségét, titkárnőjét, barátait, sőt a barátai ismerőseit, köztük Faludy Györgyöt. „Magát is el fogják intézni, Faludy úr" – mondta közönyösen a sofőrje, és néhány nap múlva valóban elkapták.[73] Jóformán mindenki úgy érezte, őt is bármikor megvádolhatják, ezért mindenki igyekezett bizonyítani az ártatlanságát. A lapnál, ahol Faludy dolgozott, a szerkesztőség együtt hallgatta a rádiót, amikor Rajk ítéletét beolvasták:

> A Rajk-per főtárgyalását rádión közvetítették, és ezt a közvetítést mindenkinek munkahelyén, kollégáival együtt kellett meghallgatnia. Kötelező volt, bár senki sem parancsolta. Aki nem jelent meg a rádió mellett, gyanúnak tette ki magát, hogy a vádlottakkal rokonszenvez, és nem meri képét mutatni, melyről érzelmeit leolvashatnák. Ugyanekkor az ilyen perek meghallgatását ünnepségeknek tekintették, mint az eretnekek égetését a középkor végén, az újkor elején.
> (...) Előzőleg hetekig, hónapokig folytak a letartóztatások, amikor éjfélről éjfélre az emberek az ÁVO dörömbölését várták ajtóikon. (...) Most ennek vége szakadt. Mindenki fellélegzett és biztonságban érezhette magát a következő letartóztatási hullámig.[74]

Azok is páriákká váltak, akiket nem tartóztattak le. Jo Langer éppen szabadságon volt, Prágán kívül, amikor a férjét elvitték. Társai „megdöbbenést, kíváncsiságot, együttérzést, segítőkészséget tanúsítottak, sírva átöleltek, igen. De szó nem sok hangzott el. Vélemény még kevesebb. Hatan voltunk a szál-

lodai szobában, amikor felhívtak, mind jó barátok. De egy ilyen pillanatban, azokban az időkben, ki mert volna öt másik emberben megbízni? Vagy akár a falakban, ha már itt tartunk?" A rá következő hónapokban és években Jo Langer elvesztette az állását, a lakását és a legtöbb barátját. Kislányával éppenhogy életben tudott maradni. Csak néhány bátor ember mert szóba állni az állam ellenségének feleségével.[75]

Tehát az 1950-es évek elején már minden készen volt ahhoz, hogy a térség titkosrendőrségei befejezzék az 1945-ben elkezdett munkát: a még megmaradt társadalmi és civil szervezetek felszámolását, azokkal együtt, akik szimpatizáltak velük. Végül a magyar szabadkőművesekre is sor került.

A szabadkőművességnek mély gyökerei voltak Kelet-Európában, ahol mindig is a modernizációval és persze eredetileg a felvilágosodással függött össze a neve. Az első magyar páholy 1749-ben nyílt – a szabadkőművességet egyszerre importálták Lengyelországból és Franciaországból –, s a szabadkőművesek fontos szerepet játszottak az 1848-as forradalomban. A két világháború között gyanakvással szemlélték s a nácik be is tiltották őket, és a szabadkőművesek egészen 1945-ig meghúzták magukat, akkor azonban egy csoportjuk megint létrehozott egy páholyt. A hetvenhat új tag egy jelenlegi tag szerint „csupa hétköznapi középosztálybeli figura volt" – orvosok, jogászok, professzorok, hivatalnokok. Az ideiglenes főpolgármester áldásával, aki maga is szabadkőműves volt, visszakapták gyönyörű régi épületüket Budapest szívében.[76] Értelemszerűen nemzetközi szervezet lévén, kaptak némi segélyt külföldről. Elkezdtek koncerteket, előadásokat és jótékonysági rendezvényeket szervezni.

1950 végére a szervezet megszűnt létezni. Betiltották, a titkosrendőrség átkutatta a székházukat, elkobozta könyveiket és irataikat.[77] A vezető szabadkőművesek ténykedésével kapcsolatban nagyszabású nyomozások indultak. A legjelentősebb és legátfogóbb ezek közül Supka Gézának, a budapesti páholy nagymesterének ügye volt. Az 1950-ben hatvanhét éves Supka mögött ekkor már hosszú és kiemelkedő karrier állt. Szakképzett régészként volt a Nemzeti Múzeum elnöke, volt parlamenti képviselő, vezető irodalmi folyóiratot s a háború után egy rövid életű centrista lapot is alapított. Nem működött együtt a fasisztákkal, nem kompromittálta magát a háború alatt. Életét nagyrészt jótékonysági és hazafias ügyek töltötték ki.

A titkosszolgálatok szemében azonban Supka nemzetbiztonsági kockázatot jelentett. Vaskos, részletekbe menő rendőrségi dossziéjában 1950-ben keletkezett életrajza „az angolszász érdekek magyarországi képviselőjének" állítja be, továbbá a rezsim megdöntésére törő hazaárulónak: „Ügynökeink

jelentik, hogy Supka 1949 augusztusában írásos üzenetet kapott az Egyesült Államokban tartózkodó Teleki Géza gróftól, aki azt tanácsolta neki, tartson rendszeres kapcsolatot azokkal a politikai személyiségekkel, akikre a rendszerváltás után majd számíthatnak. Supka e célból széles körű kapcsolatokat épít ki..."[78]

Az előző évben a magyar titkosrendőrség Supka számos barátját és ismerősét őrizetbe vette és kikérdezte. A lapjánál dolgozó egyik újságírót fenyegetéssel vagy kínzással rábírták, hogy azt vallja, Supka „az amerikaiak embere", 1944 óta toboroz „szimpatizánsokat a mozgalmához", rendszeresen olvas külföldi lapokat, és a háború után gyakran megfordult az amerikai követségen, ahol „a főnökével tárgyalt". Az újságíró állítása szerint járt egyszer az amerikai követségen Supka társaságában, ahol feltűnt neki, hogy Supka gyanúsan jó viszonyban van mindenkivel. S ami még rosszabb, „tudok róla, hogy koktélpartikon vett részt az angolszászokkal". Ekkoriban kezdte a titkosrendőrség felbontani Supka postáját, lemásolni, majd visszarakni a borítékba a leveleit. A lemásolt „bizonyítékok" között párizsi nyugták is szerepeltek a folyóirat-előfizetései megújításáról.

A dosszié legszívfacsaróbb eleme azonban egy sor, jóformán naponkénti beszámoló valakitől, aki nagyon közel állhatott Supkához. Noha a dossziéban nem nevezik meg, ez a besúgó csakis közeli barát vagy személyi titkár lehetett, mert pontos tudomással bírt Supka minden lépéséről, beszélgetéséről, bizalmas gondolatáról. Supka többször is meghitt beszélgetést folytatott a besúgóval, aki aztán részletes jelentést tett erről a hatóságoknak. Jelentései szándékán kívül bepillantást engednek egy ember életébe, aki tudja, hogy veszélyben forog, de naivan továbbra is bízik a hozzá közel állókban, köztük a besúgóban.

Budapesten egyre fojtogatóbb lett a légkör, és Supka eleinte emigrálni akart. „Egyhamar nem várhatók politikai változások" – mondta a besúgónak 1949. december 20-án, majd felvetette, hogy el kellene hagynia az országot, ahogy a barátai is tették, köztük a Nemzeti Bank alelnöke. Csakhogy nem volt biztos a dolgában, útlevélért folyamodni pedig félt, mert azzal felhívná magára a hatóságok figyelmét. A besúgó megküldte ezt az információt a Supkával foglalkozó tartótisztnek, aki utasította őt, hogy „derítse ki, miről társalgott pontosan Supka ezzel az alelnökkel, továbbá tartsa szemmel Supkát, és azonnal jelentse, ha az emigrálás előkészítésének bármi jelét látja".

A besúgó teljesítette a feladatot. Továbbra is beszámolt róla, mi Supka véleménye a legkülönfélébb témákról. Januárban Supka azt mondta neki, csalódott Amerika Kínával kapcsolatos politikájában, amit túlságosan ha-

tározatlannak ítélt, arra számított ugyanis, hogy az amerikaiak szilárd antikommunista magatartást fognak tanúsítani. Ugyanakkor örült annak, hogy Bradley tábornok váltotta Eisenhowert a vezérkari főnök posztján, mert Bradley szabadkőműves volt – akárcsak, tette hozzá, Truman és MacArthur. (A Supkával foglalkozó tartótiszt ide megjegyzést írt: „Ez is alátámasztja feltételezésünket, hogy Supka szoros kapcsolatot ápolt az imperialista hatalmak ügynökeivel.")

Supka arról is beszélt a besúgónak, hogy Magyarországot két erős kapocs köti a Nyugathoz: az egyház és a szabadkőművesek. Biztosra vette, hogy utóbbiak ki tudnak bújni a titkosrendőrségi megfigyelés alól. Pár nappal később azonban bekerült a dossziéba, hogy „amikor ügynökünk éjjel negyed egykor távozott, egy ismeretlen fiatal személy jelent meg Supka lakásán az angol követségről, aki hivatalos jelentést és újságokat hozott neki..." A tartótiszt ebben elmélete bizonyítékát látta: „Supka az imperialista hatalmak legfontosabb magyarországi képviselője. Kijelentése alapján arra következtetünk, hogy ezeknek a hatalmaknak a ténykedése a szabadkőművesekre összpontosít... az angol nagykövetségről érkező személy bizonyítja, hogy Supka közvetlen és rendszeres kapcsolatban áll a nyugati hatalmakkal."

1950 tavaszától a besúgó gyakorlatilag napi szinten jelentett Supka gondolatairól és cselekedeteiről. Supka közölte a besúgóval, attól fél, hogy bármikor elvihetik, és már fel is vette a kapcsolatot jó összeköttetésekkel rendelkező barátaival, akik remélhetőleg a segítségére lesznek, ha ez bekövetkezik. Azt mondta, tudja, hogy levették a nevét bizonyos meghívólistákról, hogy az emberek óvakodnak tőle, és hogy szoros megfigyelés alatt áll. Ennek ellenére végleg eldöntötte, hogy nem emigrál, mert öreg és beteg, és arra kérte a besúgót, segítsen neki elkerülni a majdnem biztos letartóztatást. Vidéken szeretett volna kutatói állást szerezni, és remélte, hogy a besúgó segítségével talál majd ilyen helyet.

Júliusban Supka és a besúgó a koreai helyzetről beszélgetett, és arról, hogy több szabadkőművest letartóztattak. Szeptemberben megvitatták az állam és az egyház között létrejött megállapodást, és egy amerikai háború lehetőségét Európában. 1951 júniusában Supka elmesélte a besúgónak, hogy járt nála a rendőrség, és bevallotta, attól fél, deportálni fogják. Beszélgettek többek között Schöpflin Gyulának, a Rádió volt igazgatójának szökéséről Nagy-Britanniába, a Rajk-perről, amit Supka kétkedéssel fogadott, valamint Supka egészségi állapotáról, ami nem volt jó. De még mindig sok vendég járt hozzá. Ezekről a takarítónője beszámolt a besúgónak, aki továbbította az értesüléseket a tartótisztnek.

A lefogástól rettegő Supka hamarosan depresszióba esett. Igazolásokat szerzett egy orvostól, ezek segítségével akarta elkerülni a deportálást vagy az őrizetbe vételt. Megpróbált kapcsolatba lépni azokkal, akiket a kommunista vezetésből ismert. Segítséget kért olyan szabadkőművesektől is, akik egyezséget kötöttek a rezsimmel – egyiküknek vadonatúj öltönye és kocsija volt –, szóba hozott bizonyos híresztéléseket, amelyek szerint a magafajtákat szovjet termelőszövetkezetekbe hurcolják. 1952 augusztusában közölte a besúgóval, hogy már alig lép ki a lakásából. Supka nem akarja látni a valóságot, szögezte le beszámolójában a besúgó, mert az egészen más, mint amire számított:

> Gyakran felteszi magának a kérdést, mondta, érdemes volt-e annyi mindenért harcolnia, hogy aztán így végződjék az egész. Már majdnem hetvenéves, képtelen alkalmazkodni a jelenlegi viszonyokhoz. Ettől pedig minden lényegtelenné válik, amiben hitt. A szabadságban még mindig hisz, és ugyan az amerikai viszonyokat nem ismeri jól, de azt tudja, hogy Angliában még él a polgári szabadság. Nem hiszi, hogy megéri a harmadik világháborút, aminek az eljövetelét biztosra vette, de arról meg van győződve, hogy a szabadságra és nem az októberi álforradalom álszabadságára épülő világ egyszer meg fog valósulni. Legnagyobb bánata, hogy a szabadkőműves-páholyt bezárták, ezt a polgári szabadságjogok elleni támadásnak veszi... Egész életében vallásellenes és antiklerikális volt, de akkor sem helyesli az egyház és a papok üldözését... ő az üldözöttek pártján áll.

Noha társasági ünneplésről szó sem lehetett, barátai kis csoportokban meglátogatták a volt nagymestert hetvenedik születésnapján. Utána a besúgó jelentései szerint sokat betegeskedett, de azért szívesen csevegett a politikáról. Supka Géza 1956 májusában, öt hónappal a magyar forradalom kitörése előtt halt meg. Körülbelül négyszázan vettek részt a temetésén. Ahogy a besúgó jelentette: „voltak koszorúk is, és egyesek a szabadkőművesség szimbólumaként akácleveleket tettek rájuk..."

13

HOMO SOVIETICUS

> Az első szabad május elsején a Millenáris pályán néztük a tömegek vonulását, vörös zászlókkal, fehér ruhás kislányokkal. Társaságunkban volt Grigorjev, a SzEB magyarul jól beszélő szovjet tanácsosa, kivel több ízben találkoztam volt a rádiónál, amíg még volt szovjet cenzúra. Mikor a térség megtelt a feketéllő tömeggel, odafordult hozzám, és megkérdezte: – Mondja, ugye ez a kétszázezer proletár fél évvel ezelőtt ugyanígy lelkesedett a nyilasokért? Nehéz lett volna teljesen tagadó választ adnom.
>
> *Schöpflin Gyula:* Szélkiáltó[1]

A klasszikus sztálinizmus időszakában a kirakatperek, a tömeges letartóztatások és az egyházellenes támadások az országos és nemzetközi figyelem középpontjában álltak. Ám az elnyomó rezsimek a félelemkeltésen kívül egyéb eszközöket is igénybe vettek, hogy meggyőzzék alattvalóikat a hatalomhoz való feltétlen jogukról. Így például, igyekeztek megnyerni a széles néptömegek lelkes támogatását. Míg a háború utáni időszakot a civil társadalom hagyományos intézményei ellen indított támadások jellemezték, addig 1948 után megkezdődött az új, államilag ellenőrzött iskolarendszer és az olyan tömegszervezetek kiépítése, amelyek születésüktől fogva körülvehették az állampolgárokat. Az volt az elképzelés, hogy a kommunista állam polgára, ha egyszer részévé lett a totális rendszernek, soha többé nem akarja vagy tudja majd elhagyni azt. *Homo sovieticus*-szá, szovjet emberré válik, ahogy azt a rendszer egy kíméletlen bírálója, egy régi szovjet másként gondolkodó megfogalmazta. És a szovjet ember nemcsak hogy sohasem szegül szembe a kommunizmussal – a szembeszegülés gondolata soha még csak meg sem fordul a fejében.[2]

Ez az ideológiai irányelv mindenkire vonatkozott – le egészen a legkisebbekig. Míg a tizenévesek jó ideje a kommunista ideológia elsődleges célpontjai közé tartoztak, most már az óvodásoknak is megkülönböztetett figyelem jutott. Otto Grotewohl, az NDK első miniszterelnöke 1949-ben úgy fogalmazott, a német kisgyermekek az új német társadalom „legjobb, legtisztább emberi alapanyaga", „a jövő aranytartaléka", amely „nem eshet áldozatául a reakció erőinek", se nem „nőhet vadul, mint a dudva, nélkülözve a figyelmet és a gondoskodást".[3]

Az a vélekedés, hogy a kisgyermek pusztán üres lap, vagy a rezsim kényére-kedvére formálható agyagrög, nem volt új keletű Németországban: a nácik is nagyon hasonló metaforákkal éltek (csakúgy, mint, többek között, a jezsuiták). És a német kommunisták nagyon vigyáztak arra, hogy a gyermekek üresnek tekintett elméjébe semmiképp ne kerülhessen náci tartalom. Az egyik berlini lap már 1945 júniusában felhívta rá a figyelmet, milyen jelentős károkat okoztak a náci oktatáspolitika évei:

> Gondoljuk csak végig a következő tényeket. Öt- és hétéves kor között kezdődik a gyermek életének legérzékenyebb, legmaradandóbb nyomot hagyó szakasza. Ehhez adjuk hozzá a náci uralom időtartamát, és azt a rémületes eredményt kapjuk, hogy a fiatalok... kizárólag az iskolában és a Hitlerjugendben beléjük sulykolt hazugságokon nőttek fel.[4]

A szovjet megszálló hatalom legelső intézkedései közé tartozott bezáratni a magánóvodákat, és eltiltani az óvodai munkától a volt nácikat és szimpatizánsaikat, ami nagyon tág kategória volt. Amikor pedig ez az intézkedéssorozat óvodai pedagógushiányhoz vezetett, a szovjet megszálló hatalom – noha más, sürgősebb feladatai is voltak – féléves gyorstalpaló kurzusokat indított a hiány pótlására.[5]

És ez még csak a kezdet. Az oktatási rendszer ellenőrzésére tett szovjet lépések mértéke és természete valójában hidegzuhanyként érte a kelet-európai, elsősorban német pedagógusok nagy részét, akik korábban naivan abban bíztak, hogy az új, baloldali vezetés majd az 1920-as évek progresszív, avantgárd pedagógiai törekvéseihez tér vissza, amely a mai „gyermekközpontú" irányzatokhoz hasonlóan elsősorban a spontaneitásra, a kreativitásra helyezte a hangsúlyt. Budapesten és Berlinben már az első világháború előtt is működtek Montessori óvodák; Janusz Korczak reformpedagógus és pedagógiai író Varsó árvaházaiban az „önkormányzatiság" elvével kísérletezett: arra buzdította a gyerekeket, hogy alkossák meg saját szabályaikat, alakítsanak saját parlamentet.[6]

A kelet-európai pedagógusok mindezek után azzal kényszerültek szembenézni, hogy az új oktatáspolitika a Montessori tankönyvek helyett inkább a szovjet pedagógiaelmélet-írók, köztük a Sztálin által is nagyra tartott Anton Makarenko munkáit tekinti irányadónak. Az 1930-as években Makarenko igazgatta a fiatalkorú bűnözők nevelőintézetét, a Gorkij-telepet. Módszereiben nagy hangsúlyt fektetett a kortársnyomásra, az ismétlésre és az indoktrinációra, és fontosnak tartotta a kollektív életre és munkára való nevelést. A Gorkij-telepről szóló, *Új ember kovácsa* című könyvének legékesszólóbb passzusai a kollektív munka dicséretét zengik: „Szinte gyönyörűség volt, talán a világ legnagyobb gyönyörűsége: érezni ezt az összetartozást, az eltéphetetlen közösségi kapcsolatokat, a kollektíva erejében, nyugalmában lüktető hatalmat."[7]

A szerzett tulajdonságok örökölhetőségét valló csaló sztálinista biológushoz, Trofim Liszenkóhoz hasonlóan Makarenko is hitt abban, hogy az emberi természet fejleszthető. Úgy vélte, bármilyen reménytelen háttérrel, bármilyen reakciós szülőkkel rendelkezik is egy gyerek, jó szovjet állampolgárrá lehet nevelni. Csak be kell tenni egy csapatba, meg kell mondani neki, hogy mindenki a csoport érdekében dolgozik, türelmesen ismételgetni kell előtte a megfelelő jelszavakat, és abból majd tanul. Noha Makarenko kétségkívül kifinomultabb gondolkodó volt, mint követői, a lecsupaszított „makarenkoizmus" (akárcsak a lecsupaszított „liszenkoizmus") leginkább az egyszerű ideológiai agymosásra emlékeztetett.

A progresszív pedagógusokat gyors meghátrálásra kényszerítették. „Túlhangsúlyoztam a szabad tevékenység fontosságát a gyermeknevelésben, alábecsültem a politikai nevelés szükségességét, és osztottam ama tévhitet, hogy az ember a tapasztalatszerzés útján tanul" – írta apologetikus visszaemlékezéseiben egy német elméleti pedagógus. Azért is önkritikát gyakorolt, amiért elmulasztotta megfogadni Erich Honecker tanácsát, aki, noha természetesen nem volt a korai oktatás szakértője, „minden kérdést tisztán politikai-ideológiai szempontból közelített meg", így aztán mindig „a megfelelő következtetésekre jutott".[8] Ugyanekkor Korczakot – aki az árváival együtt mártírhalált halt Treblinkában – Lengyelországban amiatt bírálták, mert „a fennálló hatalomnak való kritikátlan behódolás nevelési elvét" hirdette.[9]

Mindössze hat hónap képzéssel a háta mögött, az újdonsült német óvodapedagógusok hadának nehézséget okozhatott megemészteni, nemhogy a gyakorlatba átültetni mindezeket az elméleti vitákat. Ám a lényeg, mint ahogy arra a szocialista blokkban élő kollégáikkal együtt hamarosan rájöttek, egyszerű volt. Az oktatás középpontjába a politikai nevelést kell helyezni, az óvodától kezdődően. A támogatott témák között szerepelt a mun-

kásosztály története, az 1917-es orosz forradalom, valamint a Szovjetunió vívmányai. A gyerekeknek részt kellett venniük a „békéért", az Észak-Koreáért, az ötéves tervért folytatott kampányokban. Azok a pedagógusok, akik nem foglalkoztak ezekkel a témákkal, vagy nem vettek részt a kampányokban, az állásukkal játszottak.

A tananyag egy részét, persze, a kisgyermekek igényeihez kellett szabni. Lengyelországban például kreáltak számukra egy hamis, idealizált verziót Sztálin gyermekkoráról, amely a valóságban pedig igencsak szörnyű volt. A lengyel gyerekeknek meg kellett tanulniuk a szovjet diktátor gyerekkori becenevét, a Szoszót (ahogyan a szovjet titkosrendőrség rettegett alapítóját, Feliksz Dzerzsinszkijét, a Franeket is), és mindenfélét elolvastattak velük a vezér különféle hőstetteiről és ifjúkori sikereiről. A népszerű gyermekmagazinok tele voltak a Sztálin iránt csodálatot ébreszteni hivatott tanmesékkel, mint amilyen annak a kisfiúnak a története, aki a „generalisszimusz" kifejezés jelentése felől faggatja édesanyját. Az asszony elmagyarázza a gyereknek, hogy a címet a Szovjetunió adományozta vezetőjének, hálából, „a szovjet nemzet szeretetének kifejezéseképpen". A gyermek, lenyűgöztetvén e szívből jövő hittől, elhatározza, hogy megtanulja leírni a bonyolult szót, hogy örökre az emlékezetébe vésse.

A tervgazdálkodás dicső vívmányait az olyan gyerekkönyvek közvetítették, mint amilyen *A hatéves Bronek és a hatéves terv meséje*;[10] a kapitalizmus rémtetteit pedig az olyanok, mint Miszter Twister, a Leningrádba látogató amerikai története, aki elhűlve tapasztalja, hogy egy fekete is megszáll a hoteljében, vagy mint az amerikai háborús tervekről szóló versek.

Őrült Amerika
Álma a háború,
Térképre frontokat
Mázol embervérrel.*[11]

A regényírók ugyancsak kitettek magukért, hogy az új korszak gyermeke ne maradjon olvasnivaló nélkül. A kommunista Alex Wedding – akinek könyveit Hitlerék 1933-ban elégették – a negyvenes évek végén és az ötvenes években sorra írta a gyerekkönyveket. Az első, a *Die Fahne des Pfeiferhansleins* egy 15. századi parasztfelkelésről szól, és szerepel benne egy furulyázó

* N. Kiss Zsuzsa fordítása.

parasztvezér – *Pfeifer* –, aki egy uralkodók és alattvalók nélküli, „szabad hazáról" álmodik. A felkelés csúfos véget ér, ám vezetői nem adják fel a reményt: „A szabadság napja egyszer majd úgyis felkél, és keresztülragyog a felhők burkán. És a mi száműzetésünknek is vége szakad egyszer, és viszontláthatjuk anyaföldünket, e szépséges anyaföldet, amely addigra felszabadul a hercegek és urak igája alól... és a *Pfeifer* zászlaja lobog majd akkor minden torony tetején..."[12]

A régi gyerekmeséket is újraírták az új ideológia szellemében. A népszerű lengyel képregény – a *Matolek, a kecske kalandjai* – ugyancsak átesett némi ideológiai igazításon. A háború előtti verzióban Matolek Varsóra letekintve a királyi palotát és egy templom tornyát pillantja meg. A háború utáni Matolek ezzel szemben csak a hatalmas sztálini emlékművet, a Kultúrpalotát látja. A háború előtti változatban ballonkabátos rendőrök rázzák Matolek felé a gumibotjukat, amiért megszegte a közlekedési szabályokat. A háború utániban, ahogy az egyik olvasó felidézi, „kedves szocialista milicisták igazítják útba". Az eredeti Matolek rábukkan valami kincsre, amit aztán odaad „a szegény lengyel gyerekeknek". Mivel azonban a kommunizmusban nem lehettek szegény gyerekek, a háború utáni Matolek „a kedves lengyel gyerekeknek" adja oda a kincset.[13]

A tankönyveket szintén újraírták, hogy hívebben tükrözzék az új valóságot. 1945 novemberében, amikor az új bürokrácia emberei még javában osztogatták az ENSZ segélyszervezete által rendelkezésükre bocsátott cipőket és pulóvereket a szűkölködő tanároknak, a Lengyel Oktatási Minisztérium megrendelte egy új oktatástörténeti tankönyv összeállítását, amely kellő hangsúlyt fektet a „demokratikus oktatásért vívott harc"-ra, valamint felállított egy bizottságot az új történelemkönyvek megíratására.[14] Mivel azonban a folyamat elhúzódott, drasztikusabb lépéseket tettek: 1950 és 1951 között, átmeneti időre, kizárólag szovjet szövegeket lehetett használni a lengyel iskolákban a történelemórákon.[15] Kelet-Németországban sikeresebben zajlott az újraírási procedúra. A tizenhárom éveseknek szánt új történelemkönyv a következőképp jellemezte a háború utáni időszakot:

> A szovjet katonai közigazgatás segítségével a demokratikus erők... megfosztották befolyásuktól a monopolkapitalizmus haszonélvezőit és a földbirtokosokat Németország keleti felén, és lefektették egy új, antifasiszta demokrácia alapjait. Az antifasiszta demokrácia maga mögött tudhatja a nagy szocialista Szovjetuniót, amely tiszteletben tartja a német nép jogait, és képviseli nemzeti érdekeit.[16]

Mindennél sürgetőbb volt a pedagógusok átképzésének – vagy utánpótlásának – feladata. A szovjet katonai közigazgatás 1945 augusztusában először is meghirdette „a német iskolarendszer demokratikus megújulásának" programját, egy olyan proklamációban, amelyben „új, a demokrácia iránt elkötelezett, felelősen gondolkodó, rátermett tanárokat" követelt. Nem sokkal ezután az oktatáspolitikai irányítást a szovjetek által megszállt német területeken a legmegbízhatóbb, rangidős moszkoviták vették át: Anton Ackermann, a Szabad Németországért Nemzeti Bizottság egykori vezetője, Paul Wendel, a Szovjet, nem a Német, Kommunista Párt tagja, és Otto Winzer, az Ulbricht-csoport tagja.[17] A változtatások lehetővé tették a szovjet hatóságok számára, hogy az oktatási reformot a nácitlanítás szolgálatába állítsák, valamint hogy gyors karrierlehetőséget biztosítsanak az ambiciózus, rezsimhű fiatalok számára.[18] A régi tanári gárdát felváltotta az időnként igen-igen alulképzett *Neulehrer*-ek egész generációja, akiktől elvárták, hogy az új előírások betartásával mutassák ki a vezetés iránti hálájukat.

A lengyel tanárokat ezzel szemben békén hagyták a háború utáni káoszban, dacára a földalatti mozgalom és a tanári szakma szoros kapcsolatának. A náci megszállás alatt a gyerekek Lengyelország nagy részében nem is igen járhattak iskolába – részeként ama német törekvésnek, hogy írástudatlan alattvalókká züllesszék a lengyeleket –, ezért aztán sokan közülük írni-olvasni sem tudtak. A gyerekek beiskolázása elsődleges nemzeti érdek volt tehát Lengyelországban. 1945 szeptemberében még egy olyan belső rendelet is született, Stanisław Radkiewicz, az állambiztonsági miniszter szignójával, amelyben az állt, hogy „az iskoláinkra mért rombolás" miatt a titkosrendőrök „csak akkor tartóztathatnak le tanárokat, ha feltétlenül szükséges". Amennyiben pedig a letartóztatás elkerülhetetlen, úgy mind a nyomozást, mind a vizsgálatot soron kívül, a lehető legrövidebb idő alatt kell lefolytatni.[19]

Idővel azonban Lengyelországban is sor került rá, hogy megfélemlítsék, zaklassák és végül elbocsássák mindazokat, akik nem alkalmazkodtak az ideológiai irányelvekhez. A tanárok viselkedését és tetteit nemcsak a titkosrendőrök és a felülről delegált iskolaigazgatók, de időnként a tanártársak, sőt maguk a diákok is figyelték. 1946-ban az Oktatási Minisztérium értesült róla, Człuchów városában az egyik titkosrendőr tizenéves fia rettegésben tartja tanárait és diáktársait. Dicsekedett vele, „engem bármikor beengednek a Titkosrendőrség épületébe", azzal ijesztgette az egyik osztálytársát, hogy bezáratja, egy másikat pedig azért fenyegetett meg, mert az eljátszott a zongorán egy „vallásos" karácsonyi dalt – a *Csendes éj*-t. Miután az egyik tanár a földrajzórán „Oroszország Konstantinápoly megszerzésére irányuló törté-

nelmi törekvései"-t ecsetelte, a fiú vidáman odavetette az egyik diáktársának, „na, az öreg most vágta el magát". Noha a gyerek mindenből bukásra állt („a legegyszerűbb matematikai feladványt sem képes megoldani... Franciatudása csapnivaló"), azzal kérkedett, hogy apja befolyásának köszönhetően úgyis mindenből átengedik tanulás nélkül. Az igazgatónő végül behívta a szülőket fogadóórára, ám cserébe, alig két órával később, maga is idézést kapott a titkosrendőrségre.[20]

A szóban forgó ügy végül az iskola javára dőlt el, nem utolsósorban azért, mert maguk a titkosrendőrök sem szerették, ha beosztottjaik gyerekei letartóztatással fenyegetik az osztálytársaikat. Ám voltak más esetek is, amelyek nem végződtek ilyen szerencsésen, például azok, amikor tanárokat tettek felelőssé tanítványaik politikai nézetei miatt. Bárki elveszthette az állását, ha csak a gyanú árnyéka is rávetült, hogy az ő „rossz hatásának" tudhatók be egy-egy tanítványa „reakciós", kommunistaellenes nézetei.[21] 1947 januárjában felfegyverzett titkosrendőrök közel harmincfős csapata hatolt be egy Sobieszyn környéki lengyel gimnáziumba. Berontottak egy osztályterembe, és mindenkinek megparancsolták, hogy felemelt kézzel hagyja el a termet. A gyerekek egy részét kiválogatták, aztán kihallgatták és megverték őket, figyelmen kívül hagyva az iskolaigazgató tiltakozását. Az egyik tiszt azt a mogorva felvilágosítást adta, hogy a gyerekek „bandita" családokból származnak, és hogy az iskolából már több tanárt is letartóztattak. Vagyis, a razzia célja megbüntetni az egész intézményt, amiért nem látta el azt a feladatát, hogy fenntartsa az ideológiailag kívánatos légkört.[22]

1948-ra jelentősen megváltozott a közhangulat, a Lengyel Oktatási Minisztérium pedig nekilátott „ellenőrizni" az iskolaigazgatók, tanárok és tanítók „ideológiai és szakmai értékrendjét"; erősíteni „az ideológiai offenzívát a tanárok és tanítók körében" és növelni „a jövendő tanárainak öntudatosságát".[23] Körülbelül ezzel egy időben az egyik német oktatási hivatalnok kijelentette, hogy a szovjet oktatási reform, harmincéves kísérleti szakasz után, végre tökéletes eredményt hozott: a szovjet tapasztalatok igazolták, hogy „a szocialista humanizmusra alapozott oktatás" sikeres lehet. Mindazon német pedagógusoknak tehát, akik „progresszív pedagógusi képesítésre" pályáznak, el kell sajátítaniuk a marxista oktatástudomány „Marx és Engels munkáiban lefektetett, Joseph Dietgenz, August Bebel és Karl Liebknecht által népszerűsített, Lenin és Sztálin által tökélyre fejlesztett elméletét és gyakorlatát".[24] Ilyen és ehhez hasonló programok indultak szerte az egész keleti blokkban.

Marx, Lenin és Makarenko műveit 1948-tól kötelezővé tették a tanárképző főiskolákon. Most már nagy hangsúlyt fektettek az új pedagóguskáderek

származására is, és komoly erőfeszítéseket tettek annak érdekében, hogy helyzetbe hozzák a megfelelő osztály-hovatartozású tanárokat. Egy a Lengyel Oktatási Minisztériumból származó dokumentum tanúsága szerint 1948-ban a tanárok ötvenkét százaléka volt munkásszármazású, harminckét százaléka a parasztság soraiból került ki, és csupán hét százaléka volt „kézműves" csemete. Ha ezek a statisztikák pontosak, akkor csupán a tanárok kilenc százaléka származott „értelmiségi" családból.[25]

A proletár professzorréteg megteremtése már jóval nehezebb feladatnak bizonyult. 1945 májusában keletnémet professzorok egy csoportja beadványt intézett a minisztériumhoz annak érdekében, hogy az egyetemi oktatást visszatereljék „a német egyetemi hagyományokhoz", ám a beadványt elutasították a szovjet hivatalnokok, borzadállyal hivatkozva a professzorok „reakciós filozófiai látásmódjá"-ra és korábbi náci kapcsolataikra. Újabb nácitlanítási hullám következett, amikor – önként vagy kényszerűségből – német professzorok tucatjai menekültek Nyugatra. 1946 januárjára, a téli szemeszter kezdetére a berlini, a lipcsei, a hallei, a greifswaldi és a rostocki egyetem tanárainak háromnegyede távozott az országból, és a szovjet hivatalnokok aktívan bekapcsolódtak az új oktatók toborzásába.[26] Mivel nem voltak megfelelő forrásaik ahhoz, hogy egyedül vegyék kézbe az egész rendszer irányítását, kreáltak egy német testületet, a Központi Oktatási Hivatalt, amellyel szemben aztán gyakran irreális követeléseket fogalmaztak meg. 1947 márciusában a szovjet katonai adminisztráció rendeletet hozott „az új professzorgeneráció kinevelésére", és megbízta a Központi Oktatási Hivatalt, hogy tíznapos határidővel teremtsen elő „kétszáz aktív antifasisztát". Mint ahogy a hivatal egyik alkalmazottja megjegyezte, „egész Németországban nem találni kétszáz aktív antifasisztát, aki egyetemi fokozattal bír". A németek végül nagy nehezen összeszedtek hetvenöt nevet a „politikailag nyitott" professzorok sorából, ám a szovjet közigazgatás a hetvenötből harminckettőt visszadobott. Ami pedig a többieket illeti, a legtöbben közülük az ötven pluszos generációhoz tartoztak, így aztán aligha lehetett őket egy oktatási program ideális alanyainak nevezni.[27]

1948-tól kezdve a keletnémet, magyar és csehszlovák hatóságok szisztematikus ostrom alá vették a történelmi, filozófiai, jogi és szociológiai fakultásokat annak érdekében, hogy – ugyancsak szovjet mintára – az ideológiai üzenet hordozóivá alakítsák őket. A történettudományból marxista történettudomány, a filozófiatudományból marxista filozófiatudomány, a jogtudományból marxista jogtudomány lett, a szociológia pedig sok helyütt egyszerűen megszűnt. A humán fakultásokról a maradék oktatók nagy része is elmenekült, noha a szovjet hatóságok tettek némi tétova erőfeszítéseket a természettudósok otthon tartására. Az egyik német kulturális hivatalnok így fogalmazott. „Ha egy reakciós filozófus vagy történész [Nyugat-Németországba] távozik, csak mosolygunk rajta. Más a helyzet viszont a fizikusokkal, matematikusokkal, mérnökökkel, akikre nagy szükség van, és nehezen pótolhatók."[28] Csakhogy a tudósok az oktatási intézményrendszerhez tartoztak, és a változások őket is érintették. Az egyik nyugatra távozó kémikus a következőkkel indokolta döntését két kommunista funkcionáriusnak. Többek között, állt a jelentésben, „nem tudja tovább vállalni a felelősséget gyermekei taníttatásáért az itteni középiskolákban".[29] A kialakult helyzet a keletnémet egyetemek szinte teljes átalakulását eredményezte. Viszonylag rövid idő alatt fiatalabb – és vonalasabb, simulékonyabb vagy éppen gyávább – professzorok egész új generációja töltötte meg a tanári posztokat, és vette át az irányítást az egyetemeken.

Lengyelországban némileg más volt a helyzet, részben azért, mert a háború, a varsói felkelés és a katinyi mészárlás erősen megtizedelte a lengyel értelmiséget. A nácik 1939-ben Sachsenhausenbe deportálták az ország legrégebbi egyetemének, a krakkói Jagelló Egyetemnek az egész tanári karát (ahol több ezer prágai és brnói diákkal együtt raboskodtak).[30] Egy lengyel professzort nem lehetett csak úgy elbocsátani, hiszen utána nehéz volt elfogadható munkaerőt találni a helyére, így aztán a lengyel egyetemeken jóval kevesebb volt a lelkes kommunista, mint a kelet-németországi intézményekben. A Krakkói Egyetem jogi karán még 1953-ban is háború előtti professzorok tanították a háború előtti tantárgyakat, például a lengyel jogtörténetet, a jogelméletet és a logikát. Csupán a marxizmus–leninizmus körébe tartozó néhány új, kötelező tantárgyat tanítottak újonnan kinevezett pártkáderek. Mint ahogy John Connelly a hidegháborús Kelet-Európa egyetemeiről írott tanulmányában kifejti, a lengyel egyetemi élet kultúrája is különbözött a többiétől. A háborút túlélő professzorok zöme a háború alatt részt vett az úgynevezett „repülő egyetemeken" folyó illegális képzésekben, és a patriotizmus is erős volt a köreikben. Az egyetemi vezetők közül sokan szóban a rezsim hívei voltak, ám az oktatással és az egyetem vezetésével kapcsolatos teendőiket a politikára fütyülve látták el. Még az 1940-es évek végén és az 1950-es évek elején is rendszeresen előfordult, hogy az idősebb professzorok védelmükbe vették diákjaikat vagy fiatalabb kollégáikat a rendőrségi zaklatással szemben.[31] A családi kötelék, a lojalitás és a szakmai befolyás gyakorta erősebbnek bizonyult, legalábbis a színfalak mögött, a párttól vagy a titkosrendőrségtől való félelemnél.

A kommunista rezsimek számára sokkal fontosabb volt az egyetemi hallgatók arányának eltolása a proletár származásúak javára. Úgy okoskodtak,

hogy a burzsoá professzorok előbb-utóbb úgyis kihalnak, és törekvő munkásszármazású hallgatók vehetik át a helyüket. Az egyetemi pozitív diszkriminációt lengyelül úgy hívták, *awans społeczyny*, ami nagyjából annyit tesz, „társadalmi haladás." A kifejezés óriási fontosságot kapott az idők során, és utalt egyrészt magára a politikára – arra, hogy paraszt- és munkásszármazású fiatalokkal árasztották el a felsőoktatást –, másrészt arra a „társadalmilag haladó" osztályra, amely e politikának köszönhetően létrejött. Kelet-Európa más államaiban is központi cél volt a társadalmi átrendeződés meggyorsítása. Az 1949-es német pártkongresszushoz intézett beszédében Grotewohl azt a javaslatot tette, hogy már az úttörők közül válogassák ki a támogatásra méltó munkás- és parasztszármazású gyerekeket. Ők ugyanis, fejtette ki, már kora gyermekkoruktól kezdve másfajta nevelésben részesültek, ezért aztán jó emberanyagot adnak annak „a radikálisan új, demokratikus, szocialista értelmiségnek... amelyre szükségünk lesz gazdaságunk irányításához és szocialista értékrendünk megvalósításához".[32]

A régi, gyanús, polgári értelmiséget majdan felváltó „új, demokratikus, szocialista értelmiség" megteremtésére tett kísérletek a csodálatra méltótól az abszurdig terjedtek. Lengyelországban, ahol a náci megszállás alatt számos iskolát erőszakkal bezárattak, az írástudatlansági ráta tizennyolc százalék körül volt a háború után. A párt 1951-ben tömegmozgalmat indított „az írástudatlanság felszámolására", ezt pedig a szakképzést előtérbe helyező iskolareform előzte meg.[33] E program sikere számos értelmiségit meggyőzött a párt jó szándékáról. Az egyik tanító, aki egyébként nem volt kommunista, és pályafutása korai éveiben felnőtt, írástudatlan ukrán menekülteknek adott írásórákat, nem győzött álmélkodni az eredményen: „Más emberekké váltak." Az, hogy részt vett ebben a kampányban, segített meggyőződnie arról, hogy a párt, noha nem tévedhetetlen, végső soron jót akar.[34]

Ám az írás-olvasás oktatása önmagában még nem képez új elitet. A cél érdekében, egész Kelet-Európa szerte, sokkal agresszívebb módszereket is bevetettek. A munkás- és parasztszármazású fiatalok előnyt élveztek az egyetemi felvételiken, az oktatási programokban, a munkahelyeken, a munkahelyi előrejutásban. Kelet-Németországban az oktatási hivatalnokok aktívan kapacitálták a munkásokat és a parasztokat, hogy vegyenek részt azokon a kurzusokon, amelyek direkt arra lettek kifejlesztve, hogy gyorsabb előrejutást biztosítsanak a számukra. Ezekre az egyetem előtti kurzusokra azok juthattak be, akiknek a szülei a megfelelő társadalmi háttérrel rendelkeztek, és akik fel tudták mutatni valamely „demokratikus szervezet" – például szakszervezet vagy ifjúsági szervezet – „politikai karaktert igazoló" ajánlólevelét.[35] Lengyelországban a Lengyel Ifjúsági Szövetség aktivistái a szó szoros értelmében kezükbe vették az egyetemi felvételekről való döntést: úgynevezett „technikai titkárokat" ültettek be a dékáni irodákba, akik aztán „áldozatos munkával hozzájárultak célkitűzéseink eléréséhez". A fentiek eredményeképpen 1945 és 1952 között a keletnémet egyetemeken tanuló paraszt- és munkásszármazású hallgatók aránya tíz százalékról negyvenöt százalékra ugrott, a lengyel egyetemeken pedig 1949-re elérte az ötvennégy és fél százalékot.[36]

A lengyel kommunisták mindemellett még saját, külön oktatási intézményeket is kreáltak, hogy tovább gyorsítsák a társadalmi haladás tempóját. A középiskolai oktatásból kimaradt fiatalok lehetőséget kaptak, hogy a Központi Pártiskolában hat hónap alatt megszerezzék a lengyel érettségit – vagyis a középiskolai bizonyítványt. Ezzel az úgynevezett „kis" érettségivel aztán már mehettek egyetemre. Noha ebben az időszakban más intézmények is kínáltak gyorsan megszerezhető képesítést – számos fiatal vett részt abban a kétéves előkészítő képzésben, ahonnan a középiskola elvégzése nélkül is bejuthattak az egyetemre –, a Központi Pártiskola saját szempontok alapján ítélt: itt a „politikai tudatosság" sokkal fontosabb volt még az írni-olvasni tudásnál is.

Az eredmény előre megjósolható volt. 1948-ban a Központi Bizottság Titkársága arra panaszkodott, hogy a Központi Pártiskola diákjainak húsz százaléka – túlnyomórészt munkásszármazású fiatalok, akik nem jártak középiskolába – lemorzsolódott, mert kompetenciájuk odáig sem terjedt, hogy az órákon jegyzeteljenek.[37] A kelet-berlini Humboldt Egyetemről több mint ötven olyan esetet jelentettek az ötvenes évek során, hogy a diák idegösszeomlást kapott.[38] A professzorok, elsősorban Lengyelországban, időnként csendben azt tanácsolták a fiatal munkásgyerekeknek egyetemi tanulmányaik kezdetén, hogy menjenek szépen vissza a gyárba, mert innen úgyis kihullanak. Olyan is előfordult, hogy némely diákok megpróbáltak csalni származásukat illetően: „Kereskedők, kulákok, háború előtti ezredesek lányai és fiai jelentek meg a vizsgákon koszos overallban", hogy munkásnak higgyék őket, fogalmazott egy indignálódott szemtanú.[39] Magyarországon a polgári besorolású családok gyermekeit időnként kerek perec elküldték dolgozni valamelyik gyárba, azzal, hogy majd utána próbálkozzanak újra a felvételivel. A párthűség kisebb bizonyítékai, például, ha valaki vezető szerepet vállalt valamely ifjúsági szervezetben, ugyancsak segítettek az egyetemre való bejutásban.[40] Az anyagi különbségek azonban továbbra is megmaradtak a munkás-paraszt származású és a háború előtti értelmiség sorai-

ból kikerülő fiatalok között – az előbbiek, például, általában szegényes kollégiumokban laktak, míg az utóbbiak otthon, a szüleikkel –, és a két csoport tagjai tartották egymástól a három lépés távolságot.[41]

Németországban is fiaskóba torkollt azon kísérletek egy része, hogy a kulturális állások betöltésére a munkásosztály soraiból neveljenek ki új alkalmazottakat. Erich Loest írót egyszer felkérték, hogy vezessen egy gyári munkások számára indított tanfolyamot, akikből *Volkskorrespondent*-eket, „népújságírókat" szerettek volna faragni. A dolog logikája egyszerű volt: ha sikerül kinevelni egy proletár újságíróréteget, akkor a lapok ideológiai korrektsége definíció szerint biztosítottá válik, és nem lesz többé szükség polgári újságírókra. Ez volt legalábbis az elmélet. Ám a gyakorlatban nem volt ilyen egyszerű: Loest színházi kritikusi kurzusa sem érte el a várt sikereket:

> Tizenöten voltak – tizenkét nő és három férfi –, mind a tizenöten munkások. Úgy kerültek ide, hogy a munkahelyükön feltették nekik a kérdést: „Embereket keresünk erre a tanfolyamra, szeret maguk közül valaki színházba járni?" Ezek meg feltették a kezüket, és kiválasztották őket: „Jól van, Hildegard, fel vagy véve." Együtt jártunk színházba, és az előadások után vagy az előadások másnapján összeültünk. Én pedig elmondtam nekik, vagy legalábbis megpróbáltam, mi fán terem egy színházi kritika. Aztán megírtunk egyet közösen. Huszonöt éves voltam, és szerettem a színházat... De ez rémes volt. Mindannyian szenvedtünk. Én is szenvedtem, de ők még jobban szenvedtek... Színházi kritikát kellett volna írniuk, de nem tudták megírni, és velem sem tanulták meg. Fél év után az egész projekt kudarcba fulladt. Egy telet bírtunk ki.[42]

Ám, szűkebb értelemben véve, ez a politika mégiscsak sikeres volt: sikerült megváltoztatni a városi értelmiség összetételét. Egy lengyel kortárs, egy ötvenes évekbeli varsói elitiskola tanulója, felidézi, hogy iskolatársai közül szinte mindenki vidékről származott. Amikor a tanító megkérdezte, hova mennek a nyáron vakációzni, a következő, szinte egyöntetű választ kapta: „A nagyszüleimhez megyek vidékre." Hosszú évekbe tellett, mire ez az ember rájött, hogy a legtöbb európai fővárosban az embereknek nincsenek vidéki nagyszülei, akik valami kis tanyán élnek, és krumplit termesztenek.[43] Ugyancsak a társadalmi haladás politikája termelte ki a hűséges, ám nem feltétlenül tehetséges kommunista pártvezetők új generációját. Az egyik történész szerint sokan már a kezdetektől fogva felismerték, hogy ha betartják a szabályokat, ez az új rendszer lehetőséget teremthet nekik a felemelkedéshez, függetlenül a hátterüktől és a képességeiktől:

> Aktívan részt vettek a párt munkájában, mindig volt mondanivalójuk a gyűléseken és értekezleteken – és ez mindig illeszkedett a párt irányvonalához. Védték feletteseik és a pártszervezet pozícióját, aktívan részt vettek a munka utáni „kulturális" életben, és egyéb társadalmi feladatokat is elláttak. Munkájuk minőségétől és képzettségüktől függetlenül gyors karriert futottak be, noha nem feltétlenül a munkahelyeiken. Általában inkább az adminisztrációba léptették elő őket, vagy elmehettek kurzusra... időnként a pártapparátusban kötöttek ki.[44]

Ha csak egy pillantást vetünk az 1980-as évek kelet-európai kommunista vezetőinek hátterére, látni fogjuk, hogy számos olyan, szerény családból származó aktivista volt közöttük, aki aztán felkapaszkodott a csúcsra. Ott van például Mieczysław Rakowski, aki parasztcsaládban született, kamaszkorában vasesztergályos volt, a Varsói Társadalomtudományi Intézetben doktorált 1956-ban, 1988-ban pedig Lengyelország miniszterelnöke lett. Vagy Miloš Jakeš, aki parasztcsaládban született, fiatalkorában cipőgyári munkás volt, a Moszkvai Pártfőiskolán szerzett diplomát 1958-ban, 1987-ben pedig a Csehszlovák Kommunista Párt főtitkára lett. Vagy Egon Krenz, kelet-poroszországi menekültek gyermeke, aki az Úttörőmozgalom vezetője volt a hetvenes években, 1989 októberétől 1989 decemberéig pedig Kelet-Németország miniszterelnöke. Mindhárman emblematikus figurái és nagy haszonélvezői a „társadalmi haladás" programjának, és mindhárman túl későn értek el pályájuk csúcsára ahhoz, hogy élvezhessék a hatalmat.

A tanítási és munkanapokon a kommunista rezsim biztonságban tudhatta a gyerekeket, a tanulókat, a fiatalokat és a fiatal munkásokat a reakció erőitől. Igen ám, de iskola után – a hétvégeken, a szünidőben – a fiatalok továbbra is ki voltak téve mindenféle káros eszmék befolyásának. Makarenko azt a megoldást javasolta, hogy a szovjet gyerekeknek kössék le minden szabadidejét – kollektív munkával, sporttal vagy tanulással. Az 1940-es évek végére a kelet-európai bürokraták is hasonló megoldásra jutottak. Egy 1951-es lengyel pedagóguskonferencián az iskolán kívüli oktatás volt az egyik fő téma. A jelenlévők egyetértettek abban, hogy a tanórán kívüli tevékenységek célja „kitágítani és elmélyíteni az iskolában szerzett ismereteket... teret adni a kollektív tevékenységnek, és a szocialista erkölcs jegyében megerősíteni a fiatalokban az értékes, társadalmilag hasznos karakterjegyeket."

És ami még fontosabb, mutatott rá az egyik felszólaló, az iskola utáni programok segítenek távol tartani a gyerekeket a negatív hatásoktól: „Ha nem sikerül beosztani gyermekeink szabadidejét, azzal tálcán kínáljuk a le-

hetőséget a reakciós papoknak és más reakciós elemeknek, valamint az imperialista ügynököknek, hogy kifejthessék kártékony aknamunkájukat." E kártékony aknamunka, ahogy az a konferencián elhangzott, olyasmikből állt, mint például „óvodai foglalkozások a varsói bazilika pincéjében", vagy „papok részvétele különféle sportszervezetekben és egyéb gyermekek számára létrehozott szervezetekben" (igaz, nem sok pap volt akkoriban abban a helyzetben, hogy bármiben is részt vehessen).[45]

A gyerekeket és fiatal munkásokat a reakciós befolyástól távol tartandó, a keleti blokk oktatási hivatalai széles kínálatot hoztak létre iskola utáni szakkörökből, sport- és egyéb szervezetekből, melyeknek mindegyike állami befolyás alatt állt, noha nem feltétlenül volt politikai tartalmuk. Sőt némelyik szándékosan távol tartotta magát a politikától, így például a zene- és néptáncoktatás, a festő- és kézimunkaszakkörök. A sakkszakkörök különös népszerűségre tettek szert. Az volt az elgondolás, hogy a gyerekeket be kell terelni egy zárt térbe, ahol finom befolyást lehet gyakorolni rájuk. Ha mással nem is, csupán azzal, hogy olyan termekben énekelnek, varrnak vagy sakkoznak, ahol Sztálin portréja függ a falon, és ideológiailag megbízható foglalkozásvezetők felügyelik őket. A szakkörök ingyenesek voltak, ezért igen vonzóak a dolgozó szülőknek.[46]

De voltak nyíltabban politikus gyermekprogramok is. Lengyelországban a Gyermekbarátok Szövetsége nemcsak iskola utáni szakköröket szervezett, hanem olyan „tömegmegmozdulásokat" is, mint például a (karácsonyfát leváltó) újévi fa közös feldíszítése. Magyarországon az úttörők micsurinista szakköröket szerveztek, ahol gyapot- és egyéb növényfajok termesztésével kísérleteztek Ivan Micsurin szellemében, aki Liszenko botanikuskollégája volt, és a genetika tudományának ellensége.[47] A német úttörőknek szintén szerveztek mérnök- és tudósszakköröket, melyeknek az volt a céljuk, hogy a gyerekeket a párt által hasznosnak ítélt irányába tereljék.[48]

Ám az elkötelezett kommunista pedagógusok igazi, nagy kibontakozási lehetősége a nyári szünet volt, az a két hónap semmittevés, amely kiváló lehetőséget teremtett mindazok számára, akik befolyásolni kívánták a gyerekeket. A nyári táborokban a fiatalok nemcsak hogy el voltak zárva a családjuktól és más reakciós befolyásoló tényezőktől, de olyan környezetbe kerültek, amelyet, elméletben, a párt és annak ifjúsági szervezetei mindenestül ellenőrizhettek. A gyermektáboroztatás természetesen nem volt új dolog a világnak ebben a szegletében. Ám a kelet-európai országokban csakis az állam szervezhetett nyári ifjúsági táborokat, és ezt a feladatát nagyon komolyan is vette. Németországban, például annyira, hogy szó esett róla a Politikai Bizottság és a Központi Bizottság ülésein. Lengyelországban pedig annyira,

hogy 1948-ban külön bizottságot hoztak létre „a gyermekek és fiatalok nyári táboroztatásának feladatára" az Oktatási Minisztériumon belül.[49]

Ezek a programok eleinte csak az ideológiailag legmegbízhatóbbnak ítélt rétegek számára voltak elérhetők. A háború utáni néhány évben a keletnémet gyermekeknek csupán a tíz százaléka mehetett nyári táborba. Ám a német PB hamarosan felismerte, hogy épp az ideológiailag *megbízhatatlan* családok gyermekeinek van a legnagyobb szükségük olyan táborokra, ahol „szoros barátságot köthetnek minden békeszerető emberi lénnyel, köztük elsősorban a nagy Szovjetunió gyermekeivel, és minden gyermekek legjobb barátjával és tanítójával, a nagy Sztálinnal". E cél érdekében a német kommunisták 1949-ben elindították *Frohe Ferientage für alle Kinder* (Boldog szünidőt minden gyermeknek) néven futó kampányukat, és az állami cégeket kötelezték a program szponzorálására. Ennek hatására 1951 nyarán a kelet-németországi gyermekeknek már mintegy hetvenöt százaléka vett részt valamely ott alvós nyári tábor programjaiban.

A táborok sikeresen elindultak, és a döntéshozók ezután sem bíztak semmit a véletlenre. Németországban a táborvezetőknek szóló irányelveket a Szabad Német Ifjúság és a Párt Központi Bizottsága által létrehozott központi tanács fogalmazta meg. Ezekben megszabtak mindent, a háromhetes tábor során úszással töltendő órák számától (tizennyolc) kezdve egészen az énekléssel töltendő órák számáig (két és fél). A táborozókat beavatták a tervgazdálkodás előnyeibe, és tanulniuk kellett a Komszomolról, a szovjet ifjúsági szövetségről, amely „a világ demokratikus ifjúságának előőrse". Felolvasásokat tartottak Nyikolaj Osztrovszkij szovjet író *Az acélt megedzik* című regényéből. Minden nap gimnasztikával és névsorolvasással kezdődött, és a különféle jeles napokon ünnepségeket tartottak: július 18-án a „Nemzetközi Brigádok Napjá"-t, augusztus 6-án a hirosimai bombázás évfordulóját, augusztus 18-án pedig a Buchenwaldban meggyilkolt Ernst Thälmann halálának évfordulóját.[50]

A hagyományos játékok – a fogócska, a bújócska, a zászlófoglalás – szabályai szintén az új korszak kívánalmaihoz lettek alakítva. 1950-ben egy szemtanú a következőképpen írta le az egyik német nyári táborban látott játék menetét.

A lányok és a fiúk elbújtak a dombon, bokrok alá és fák mögé, majd elkezdtek előrekúszni... Épp belebotlottunk egy piros karszalagos úttörővezetőbe, és megkérdeztük, mit játszanak a gyerekek. A lány azt felelte, hogy van két csapat, két hadsereg, a Néphadsereg és a kapitalista hadsereg. Rámutatott a Szabad Német Ifjúság domboldalon kitűzött zászlajára,

és elmagyarázta, hogy a kapitalista hadseregnek ezt a dombot kell bevennie... Egy másik dombon a „Néphadsereg" katonái olyanokat kiabáltak a kapitalista hadsereg katonáinak, mint például: „Ne harcoljatok a kapitalistákért, inkább csatlakozzatok a Néphadsereghez!" A játék során a katonáknak le kellett tépniük az ellenséges katonák karszalagjait. A karszalag nélküli katona halottnak számított.

Később az egyik táborvezető elmagyarázta, hogy ezek a katonás játékok arra valók, hogy felkészítsék a gyerekeket a „békeharcra". „Tudniuk kell, miért harcolnak!"[51]

A tábori nevelésnek azonban nem csupán játékos formái voltak. Nagyjából ez idő tájt Magyarországon a DISZ Központi Bizottsága is kiadott egy szabálygyűjteményt a magyarországi nyári táborok vezetőinek. Ebben többek között tanácsok szerepeltek a szófogadatlan táborlakókkal való megfelelő bánásmódra vonatkozóan. A klikkeket, állt az utasításban, szét kell robbantani, „de nem erőszakkal". A táborozók tiszteletét kivívandó a táborvezetőknek példát kellett mutatniuk: minden reggel talpon kellett lenniük, felöltözve, mire a többiek felkeltek.

Ha a jó szó nem segített, büntetéseket kellett kiszabni – de Makarenko útmutatásához híven csak olyan büntetéseket, amelyek előremutató hatással vannak a csoport egészére. Jó szívvel ajánlották, például, a „kiközösítés" módszerét: ha egy táborlakó nem volt hajlandó részt venni valamely csoportos tevékenységben, a többiek megtagadhatták tőle az „elvtárs" megszólítást, és visszautasíthatták, hogy szóba álljanak vele. Az effajta csoportnyomás nemcsak arra volt jó, hogy a delikvens esetleg meggondolja magát, és igazodjon a csoporthoz, hanem arra is, hogy a többiek megtapasztalják, milyen nagy tisztesség, ha az embert „elvtárs"-nak szólítják, és igyekezzenek méltók maradni a címre.[52]

Ahogy a táborok szaporodtak, úgy zuhant a színvonal. Mert egy dolog kijelenteni, hogy minden gyerek számára kötelező a nyári tábor, és megint más felépíteni és ellátni a táborokat, és egyik napról a másikra betanítani a táborvezetőket. Egy a magyarországi gyerektáborokban 1950-ben végzett ellenőrzés során kiderült például, hogy bár az elfoglaltságok elvileg reggel nyolctól este hatig tartanak, a gyakorlatban sokkal korábban hazamennek a gyerekek. Volt, aki még az ebédet sem várta meg. Mire a táborvezetők nekiláttak volna a mindennél fontosabb, napzáró zászlóleengedési ceremóniának, „már mindenki hazament". A felügyelők arra panaszkodtak, hogy a táborvezetőkből hiányzik minden szervező- és kezdeményezőkészség: „Egyik

táborban sem láttuk jelét, hogy csoportos tevékenységet folytatnának, vagy hogy időt szentelnének a gyermekek oktatásának." És ami még rosszabb, egyes táborvezetők „a klerikális reakció elleni harc fontosságát sem értették... az egyik csoportvezető orgonált a templomban". A javasolt megoldás? „Még több ideológiai nevelés."[53]

Mindezen problémákból kifolyólag szinte korlátlan számú lehetőség állt a lelkes ifjúsági aktivisták előtt, viszont maga a munka nem volt egyszerű. Az 1950-es évek elején Krzysztof Pomian vezette a lengyel ifjúkommunisták szervezetét a varsói Mokotów kerületben:

> Egy ifjúsági vezető életében egymást érték a programok, amelyeken gyakran késő estig ott kellett lenni, még a kisiskolásoknak is. Gyűlések, közös éneklések, felvonulások, demonstrációk; aztán azt is ellenőrizni kellett, mindenki megjelent-e a május 1-jei felvonuláson, a július 22-i ünnepségen... Voltak felelősségteljes honpolgárok, akik halálosan komolyan vették az egészet, mások titokban húzták a szájukat... Zöld ingek, vörös nyakkendők, az órák kezdete előtt az „Ifjúsági induló" – nekem viszonylag könnyen ment, mert kommunista családból származom, és az erőltetett kommunista „liturgia" nem idegesített annyira, mint sokakat.[54]

Akik a nehézségek ellenére kitartottak, hosszú évekig megmaradhattak az ifjúsági szervezetek élén. Honecker csupán 1955-ben, negyvenhárom évesen vonult vissza a Szabad Német Ifjúság vezetéséből, utána pedig akadálytalanul haladt felfelé a Keletnémet Kommunista Párt vezetőségébe. Józef Tejchma, aki a Lengyel Ifjúsági Szövetség aktivistája volt 1948-tól 1956-ig, huszonkilenc éves koráig, 1974-ben kulturális miniszter lett. Hegedüs András, aki részt vett a magyar ifjúkommunisták alakuló gyűlésein 1945-ben, egy évtizeddel később Magyarország miniszterelnöki székében találta magát, aztán rá egy évvel, az 1956-os forradalom után el kellett hagynia az országot. Akik betartották a játékszabályokat, nagyot nyerhettek – de nagyot is bukhattak.[55]

A pártpropagandistáknak a gyerekek és a fiatalok voltak a legvágyottabb célpontjai – hiszen a szó szoros értelmében bennük öltött testet a párt jövője. Ám ugyancsak fontos küldetésüknek érezték a gyári munkások megnyerését, azokét a férfiakét és nőkét (de főleg férfiakét), akiknek nevében véghezvitték a maguk forradalmát. A munkásosztály tudatosságának növelése céljából a gyárakban és más munkahelyeken is megkezdődött az ideológiai

nevelés, részint ugyanazokkal az eszközökkel – előadásokkal, transzparensekkel, plakátokkal, gyűlésekkel –, mint amiket az iskolákban is alkalmaztak. A negyvenes évek végére a munka fogalma is átértelmeződött, politikai jelentést kapott. Gyári munkásnak lenni – különösen a nehéziparban – egyet jelentett nemcsak a hazának vagy a gazdaságnak, de a pártnak tett szolgálattal is.

Az ideológia nagyon fontos hiátust töltött be a kor gazdaságpolitikájában is. Az állami vállalatokban a jobb teljesítmény nem járt fizetésemeléssel; a béreket a központi bürokrácia határozta meg, ezért a dolgozót semmi sem hajtotta, hogy jobban vagy többet termeljen. Nagy volt a kísértés, hogy ne dolgozzon az ember, vagy hogy lassan, hanyagul dolgozzon. Az új gyárigazgatóknak meg kellett találniuk a módját, miképpen motiválhatják a munkásokat, és ezt úgy oldották meg, hogy az egyéni teljesítményt közvetlenül a nemzeti öt- vagy hatéves tervhez kötötték: az iparágaknak megvolt a maguk normája, a gyáraknak is megvolt a maguk napi normája, a munkásoknak is megvolt a maguk napi normája, és ahhoz mérten kaptak fizetést, hogy teljesítették-e az előirányzott normát. Meg aztán ott voltak még az úgynevezett „szocialista munkaversenyek", melyeknek az volt a célja, hogy a versenyzők ne csak teljesítsék, de túlteljesítsék a normát, vagyis végső soron a nemzeti tervet.

De ez sem volt kimondottan új keletű gondolat. A Szovjetunióban már a háború előtt tartottak szocialista munkaversenyeket, válaszképp a hasonlóan motiválatlan munkások, az alacsony termelékenység és a lassú gazdasági növekedés problémájára. A negyvenes évek kelet-európai vezetőihez hasonlóan a harmincas évek szovjet vezetői is égtek a vágytól, hogy bizonyítsák gazdasági modelljük felsőbbrendűségét, amelyről minden ellenkező bizonyíték dacára még mindig úgy gondolták, hogy hatékonyabbnak bizonyulhat a nyugati kapitalista modellnél. A lusta munkásosztályt inspirálandó a szovjet propagandisták kiválasztottak néhány magasan teljesítő (vagy állítólag magasan teljesítő) munkást, hogy példaképként állíthassák a többiek elé. Ők voltak az élmunkások, vagy „A Munka Hősei". Ők voltak azok, akik több szenet bányásztak, több vasrudat kovácsoltak, hosszabb útszakaszokat építettek bármely társuknál. Példaképük Alekszej Sztahanov volt, a Donyec-medencei szénbányász, aki 1935. augusztus 31-én állítólag százkét tonna szenet bányászott ki öt és háromnegyed óra leforgása alatt, tizennégyszer többet az előírt normájánál. Sztahanov nagy tette Sztálin fülébe is eljutott, így lett belőle kisebbfajta kultuszfigura. Cikkek, könyvek jelentek meg róla, plakátokon szerepelt, utcák és terek viselték a nevét. Még egy ukrán várost is elneveztek róla. A munka hőseiből sztahanovisták lettek, és Szovjetunió-szerte megkezdődtek a sztahanovista munkaversenyek.

A kelet-európai kommunisták jól ismerhették a Sztahanov-kultuszt, és sokan közülük aprólékos pontossággal le is kopírozták. A keletnémet Sztahanovot Adolf Henneckének hívták, ő is szénbányász volt, és 1948-ban azzal kápráztatta el elvtársait, hogy előírt normája kétszáznyolcvanhét százalékát bányászta ki. Ez persze sokkal szerényebb teljesítmény volt Sztahanov rekordjánál – egy német sosem szárnyalhatott túl egy oroszt –, de Hennecke neve így is hamarosan felkerült a plakátokra és brosúrákra. Nagy tettének évfordulóját, október tizenharmadikát nemzeti ünneppé nyilvánították.

Lengyelországnak is volt egy szénbányász élmunkása, Wincenty Pstrowskinak hívták. Pstrowski egyszer az előírt norma kétszázhetvenhárom százalékát teljesítette 1947-ben, majd a következő felhívással lopta be magát a hatóságok szívébe: „Ki tud többet teljesíteni nálam?" Pstrowski nem volt olyan sikeres figura, mint Hennecke. Noha ideológiai megbízhatóságához nem férhetett kétség – lengyel háborús emigránsként Belgiumban csatlakozott a kommunista párthoz –, propagandistának nem volt éppen kiváló. A tömeggyűléseken gyakran könnyes szemmel emlékezett vissza száműzetésben töltött éveire ahelyett, hogy a kemény munka örömeiről szónokolt volna a feltüzelt tömegnek. És ami még bosszantóbb, 1948-ban váratlanul még meg is halt, feltehetőleg egy balul sikerült fogászati beavatkozás szövődményeképpen. (Szeretett volna jobban festeni a fényképeken, de a jelek szerint vérmérgezést kapott, miután a fogász túl sok fogát húzta ki egyszerre.)[56] A halála után még egy lengyel versike is született róla.

Chcesz się udać na sąd bosk
Pracuj tak jak górnik Pstrowski

Ami nagyjából annyit tesz: „Ha rövid úton akarsz a mennybe jutni, dolgozz keményen, mint a bányász Pstrowski." A magyarok is faragtak hasonló versikéket a maguk híres élmunkásáról, Pióker Ignácról: „Nem érdekelnek engem a lányok / inkább nézem Pióker Ignácot." Pióker gyári munkás volt, aki 1949-ben ezernégyszázhetven százalékra teljesítette a normáját, 1951-ben pedig, négy évvel a kitűzött határidő előtt, befejezte saját, személyes ötéves tervét.[57] De nem mindenki volt boldog. A kelet-európai munkások közül sokan egymással is versengve küzdöttek azért, hogy túlszárnyalják Hennecke, Pstrowski, Pióker teljesítményét, és nem csupán a gyárakban. Egy német történész így emlékszik vissza erre az időszakra:

...egy tizenhét éves lány húszezer szál cigarettát válogatott szét egyetlen nap alatt, megdöntve az előző, napi tizennégyezres rekordot. Egy tizenhat éves fiú óránként húsz rádiócsövet szerelt be. Egy lipcsei vasutas indította el az úgynevezett „ötszázas mozgalmat", amelynek az volt a célja, hogy minden mozdony naponta ötszáz kilométert menjen. Egy fuvaros még rajta is túltett: elindította a „százezres mozgalmat", melynek szellemében a teherautó-sofőröknek százezer kilométert kellett levezetniük a következő szervizig. És végül, de nem utolsósorban ott volt a „négyezer literes mozgalom", amely azon élmunkás teheneket tüntette ki, amelyek évente legalább négyezer liter tejet adtak.[58]

Mivel a tervek és normák mindenütt érvényben voltak, lassan minden iparágnak vagy foglalkozásnak megszülettek a maga élmunkásai. Kelet-Németországban az iskolásoknak Hennecke-tanulmányi versenyeket, az egyetemistáknak Hennecke-versenyeket rendeztek, melyeknek az volt a célja, hogy ki-ki minél hamarabb befejezze a tanulmányait.[59] Voltak úgynevezett „hős brigádok" is, mint az a magyar „ifjúsági brigád" a sztálinvárosi acélgyár építésénél, amely olyan gyorsan dolgozott, hogy kifogyott a téglából. Amikor észrevették, hogy szükségük lenne még tizennégyezer téglára, a brigád mellé rendelt DISZ-aktivisták siettek a segítségükre: „Látták a problémát, és mobilizálták az építkezés területén dolgozó fiatalokat... délelőtt fél tizenegytől hajnali fél háromig, térdig érő sárban és zuhogó esőben hordták a téglát oda, ahol szükség volt rá. Mindez lehetővé tette, hogy a brigád teljesítse vállalását, és egy hónappal a határidő előtt befejezze a munkát."[60]

A munka hősei egy ideig valóban privilegizált csoport voltak, amelynek fontos szerep jutott a kommunista narratívában. A sikeres munkást nemcsak a közvetlen környezetében, de olykor az egész országban nagy tisztesség övezte, és nemcsak azért, mert rekordot döntött, hanem azért is, mert nagy szolgálatot tett az egész társadalomnak – avagy, mindinkább, a pártnak – és a jutalma nem csupán anyagiakban volt mérhető. Transzparenseken hordozták a nevét. Dicséretét zengte a sajtó és a rádió, szerepet kapott a nyilvános összejöveteleken, filmhíradókban, felvonulásokon. Időnként még némi váratlan kiváltságokhoz is juthatott, emlékszik vissza egy lengyel textilgyári munkásnő:

1950-ben vagy 52-ben... nem emlékszem pontosan... engem választottak a gyár legjobb sztahanovista dolgozójának. Kétszázötven százalékosra teljesítettem a normát. Egyszer bementem a gyárba, természetesen a munkaruhámban, hiszen az ember nem megy dolgozni ünneplőben. És akkor

a kezembe nyomtak egy jegyet a sztahanovista bálba. Mondtam, hogy nem megyek, mert nem vagyok úgy öltözve, de akkor rám parancsoltak, hogy menjek. Így hát mentem a többiekkel. Hihetetlen élmény volt: én, a hétköznapi munkásnő a varrórészlegből, látogatást tehettem magánál Bierut elnöknél. Bierut üdvözölt bennünket, és megköszönte kiváló munkánkat. Még egy dicsérő oklevelet is kaptam tőle. Reggelre értünk haza. Anyám kiabálni kezdett velem, hogy hol voltam. Megmutattam neki az oklevelet, de nem hitt nekem. Sírva győzködtem, hogy higgye el, Varsóban voltam Bierutnál. Egy idő után kezdte elhinni. És amikor végre elhitte, olyan, de olyan büszke volt rám![61]

Tisztán gazdasági szempontból azonban az élmunkásmozgalom kudarcnak bizonyult, mivel elhibázottan arra ösztönözte a dolgozót, hogy egyedül a gyorsaságot tartsa szem előtt, és ne figyeljen a minőségre. Ebből kifolyólag a szocialista munkaverseny sehol sem szolgálta a gazdasági termelékenységet, sem a Szovjetunióban, sem másutt. Paul Gregory gazdaságtörténész egyenesen úgy véli, hogy a szovjet sztahanovista mozgalomnak semmi hatása nem volt a termelékenységre: a sztahanovistáknak juttatott költséges díjak és magasabb jövedelmek még azt a kicsit is elvették, amit a gazdaság az egyes individuumok emberfeletti teljesítményén nyerhetett volna.[62]

A mozgalom hatása politikai szempontból is kétes kimenetelű volt. A napi normák egyre több vitát kavartak, különösen az után, hogy elkezdtek gyorsabban emelkedni, mint a bérek és az életszínvonal. Így aztán a pártnak új módszerek után kellett néznie, hogy elejét vegye az elégedetlenkedésnek. Az egyik budapesti gyár 1952-ben pártaktivistákat hívott, hogy tartsanak előadást a dolgozóknak arról, „hogyan éltek a munkások a Horthy-korban", „milyen a mai munkások valódi helyzete", „mit hoz a jövő", és „mi a következménye a nemzetközi helyzetnek és a békeharcnak". A munkások meghallgathatták, mennyivel rosszabb volt régen, mennyivel jobb most, és mennyivel gazdagabbak lesznek a jövőben, amint sikerül legyőzni a kapitalizmust.[63]

Németországban a magas normák miatti morgolódást a párt a munkahelyi rádiók, a *Betriebsfunk*-ok segítségével igyekezett csitítani. Az aktivisták segítettek a munkásoknak megírni és vezetni a rádióműsorokat, amelyeket aztán hangosbeszélő-rendszerek segítségével juttattak el a nagyobb gyárkomplexumok egész területére. Egy a nemzeti *Betriebsfunk* programról tartott 1949-es ülésen a rádiós bürokraták egyetértettek abban, hogy az ilyen műsoroknak rendkívül fontos szerepük van. „Meg kell találnunk azt a nyelvet, amelyen azokhoz is eljuttathatjuk üzenetünket, akik keményen dol-

goznak", jelentette ki az egyikük; és hogy azok, „akik elveszítették a rádióba vetett bizalmukat", talán másképp éreznek majd, ha a saját munkahelyükről szóló híreket hallgathatják. Terveket készítettek a délidőben sugárzott műsorokhoz, és a tömegközlekedésre váró munkások számára sugárzott, munkaidő utáni műsorokhoz. Az volt az elképzelés, hogy „az alkalmazottak munkáját naponta el kell ismerni és meg kell dicsérni" (noha olyan vélemény is elhangzott, hogy még a *Betriebsfunk*-on is „hiba volna túlságosan erőltetni a politikát", ezért aztán a zenés műsorok és könnyed szórakoztató műsorok kérdése is napirendre került).[64]

Mégsem állíthatjuk, hogy a mozgalom teljes politikai kudarc lett volna. Voltak sikerek is. Sztálin például arra használta fel az élmunkásokat, hogy leváltsa velük a Szovjetunió mérnök-vezetői rétegét. Az 1935-ös sztahanovista kongresszuson elmondott beszédében arra szólította fel az egybegyűlt élmunkásokat, hogy zúzzák szét „mérnökeink és műszaki szakembereink konzervativizmusát", és engedjék szabadjára „a munkásosztály friss erőit".[65] A Sztálin által említett mérnökök és műszaki szakemberek közül sokan aztán a Gulagon kötöttek ki, mivel az ő nyakukba varrták a rendszer alkalmatlanságát a gyors gazdasági növekedésre. Kelet-Európában a hasonló mozgalmak hasonlóan forradalmi, mégis némileg eltérő szerepet töltöttek be. Az volt az egyik hatásuk, hogy a fiatalabb, de „ideológiailag tudatosabb" munkásokat az idősebb és tapasztaltabb szakik ellen hangolták. Az idősebb munkások még emlékeztek a háború előtti munkakörülményekre, amelyek, noha nem voltak feltétlenül jobbak, nem voltak feltétlenül rosszabbak sem. Olyanok is akadtak közöttük, akik még részt vettek a valódi szakszervezeti mozgalmakban, így aztán tisztában voltak vele, hogy ezeknek semmi közük nem volt az állami szakszervezetekhez, amelyek a kormány – és így közvetetten a gyárigazgatók – tenyeréből ettek.

Az idősebb munkások sok helyen hamar ellenségessé váltak a munkaversennyel szemben, mert joggal gyanították, hogy annak egyetlen célja, hogy ugyanazért a bérért több munkára ösztönözze az alkalmazottakat. Ez a konfliktus köszön vissza az egyik magyar sztahanovista, Kiszlinger József hivatalos életrajzában is, aki közvetlen konfliktusba keveredett az idősebb dolgozókkal: „Volt, hogy másik esztergakést használt, és sikerült túlteljesítenie a kvótáját. Az idősebbek ráförmedtek: »Bolond vagy? Lejáratsz minket!« Még az egyik szakszervezetis is odament hozzá, hogy figyelmeztesse: »Légy óvatos, fiam. Ez nem jó ötlet. Ne akarj túl magas százalékot.«"[66]

Egy fiatal nő, aki lelkesen részt vett az eisenhüttenstadti kombinátban folyó munkaversenyekben – „keményen hajtottunk, hogy mi legyünk a legjobbak", mondta egy riporternek –, szintén beleütközött idősebb férfi kollégái ellenállásába. Az egyikük azt mondta neki, hogy ha a gyár vezetősége valaha is faültetésre adja majd a fejét, „te leszel az első, aki lógni fog rajta".[67] Nem nehéz elképzelni, milyen idegesítővé válhattak egy idő után azok az ügybuzgó fiatalok, akik képesek voltak hajnali fél háromig hordani a téglát a bokáig érő sárban. Igyekezetük olyan precedenst teremtett, amely a többiekkel szembeni elvárásokat is túl magasra emelte.

E mesterségesen gerjesztett generációs konfliktus fenntartásához a propaganda is tevékenyen hozzájárult. Gyors ütemben folyt az iparosítás, az államnak sok ezer szakképzetlen és javarészt vidéki fiatalt kellett integrálnia munkaerőnek. A budapesti *Szabad Nép* azt írta: „a sztahanovista mozgalomban színre lépett egy újfajta munkás: látjuk az új, kommunista munkásosztály első jeleit... Mindennapi életünk gyakorlatából a dolgozó tömegek megtanulják az igazságát annak, amit az elmélet állít, hogy a szocializmus felépítése... a munkások életszínvonalának emelésével jár."[68]

1950-ben megkezdődött a versenyt visszautasítók eltűnése. Magyarországon egy gátszakadás ügyében vizsgálat indult szeptemberben, amely azzal az eredménnyel zárult, hogy az építőipari „szabotázsakcióért" több száz idősebb munkás tehető felelőssé, és az egész ipart meg kell tisztítani „az ellenséges elemektől".[69] 1951-re vagy kétszázötven háború előttről maradt művezetőt távolítottak el posztjáról Varsóban is. A helyüket fiatalabb, „ideológiailag tudatosabb" kollégák vehették át, akiktől idővel elvárták, hogy kifejezésre juttassák a párthoz való feltétlen hűségüket.

Ahogyan a fiataloknak szánt propaganda iskola után, úgy a felnőtteknek szánt propaganda sem hallgatott el a munkaidő végén. A nagyobb gyárak dolgozói számára munkaidő utáni klubdélutánokat, kultúrműsorokat, színházlátogatásokat szerveztek. Számos munkahelyen tartottak politikai vitákat és politikai témájú előadásokat is. Ám az ilyen, viszonylag mondén eseményeket rengeteg megemlékezés, fesztivál, évforduló és ünnepnap egészítette ki egyrészt azzal a céllal, hogy okítsa a széles néptömegeket, másrészt pedig azzal, hogy e széles néptömegeknek le legyen kötve minden maradék szabadideje.

A negyvenes évek végére minden kommunista országnak elkészült a saját, hivatalos naptára, amelyben a régi, tradicionális ünnepnapokat új ünnepnapok váltották fel. A munka ünnepe (május 1.), a nagy októberi szocialista forradalom (november 7.), és Sztálin születésnapja (december 21.) mindegyikben egyaránt szerepelt. Minden országnak voltak emellett saját hivatalos ünnepei is, ilyen volt Lengyelországban július 22-e, a Lengyel Nemzeti Felszabadítási Bizottság kiáltványának napja; Németországban április 16-a,

Ernst Thälmann születésnapja; Magyarországon március 19-e és április 4-e, az 1919-es Tanácsköztársaság ünnepe, illetve az ország teljes elfoglalásának ünnepe a szovjet csapatok által 1945-ben. Minden ország külön-külön megünnepelte vezetőjének születésnapját is. Az állami megemlékezéseket beszédekkel, zenével, teherautón felépített életképekkel, gimnasztikai bemutatókkal, zászlókkal, transzparensekkel, az újságok különszámaival és ünnepi rádióműsorokkal megfejelt felvonulások kísérték, melyeknek megszervezése rengeteg időt és energiát emésztett fel.

E jeles napok nagy részét szándékosan úgy időzítették, hogy kiszorítsák velük a hagyományos ünnepeket. Lengyelországban május elseje került szembe május harmadikával, az 1791-es első demokratikus alkotmány aláírásának évfordulójával. Magyarországon március tizenkilencedike, az 1919-es kommunista forradalom ünnepe ütközött össze március tizenötödikével, az 1848-as forradalom ünnepével. A „rossz" ünnepekre szervezett illegális megemlékezések mindkét országban a gyér nemzeti ellenállás speciális formáiként épültek be hosszú évekre a közéletbe.

A „jó" ünnepeken való részvételért viszont jutalom járt: a május elsejei ünnepségeken például ingyen virslit osztogattak a felvonulóknak. Cserében minden ünnepségen árgus szemmel figyelték a résztvevők magaviseletét. Az egyik ellenőr, aki jelen volt a Rákosi Mátyás születésnapjára szervezett 1950-edik évi ünnepségsorozaton, vegyes eredményekről számol be. Az egyik úttörőrendezvényen az egyik gyerek, akit magával sodort a propaganda lendülete, heves könnyekben tört ki, és azt kiáltotta: „Nekem nincs apám, de ha lenne, akkor is jobban szeretném Rákosi elvtársat!" Egy másik gyűlésen viszont kihallgatták, amint az egyik gyerek azt súgja a másiknak: „Bár sose engedték volna ki a börtönből." Megjegyzését jelentették az iskolaigazgatónak, aki beszélt a gyerek szüleivel és a szülők munkaadóival. Mindkét gyereket kizárták az úttörőmozgalomból, és onnantól fogva feltehetőleg más iskola utáni elfoglaltság után kellett nézniük.[70]

Külön figyelmet szenteltek a kerek évfordulóknak. 1952-ben, Rákosi hatvanadik születésnapján különleges, ünnepi életrajz jelent meg, amelyet hamarjában lefordítottak számos más nyelvre is, voltak továbbá különféle ünnepélyek és egy kiállítás, amelyen a nagy ember fiatalkori fotói, az élete eseményeit megörökítő festmények, valamint hálás népétől kapott ajándékok voltak láthatók, köztük paraszti motívumokkal díszített hímzések, kerámiák, fafaragványok és játék babák.[71] Bolesław Bierut szintén 1952-ben ünnepelte hatvanadik születésnapját, és szintén kapott egy ünnepi életrajzot, valamint egy költészeti antológiát. Ünnepi ígéretek hangzottak el, hogy a tiszteletére növelni fogják a gyárak teljesítményét, és gratuláló levelek érkeztek az ország minden tájáról. Ünnepélyes ceremóniákat tartottak különféle helyszíneken, például abban a két gyárban és abban a faluban (Bierutowicében), amely a vezetőről kapta a nevét. A varsói központi ünnepélyen Bierut fényképét Lenin és Sztálin mellszobra között helyezték el.[72]

Hasonlóan nagyszabású tervekkel készülődtek Walter Ulbricht 1953-ban tartandó hatvanadik születésnapjára is. A tervek között szerepelt három kötetre való ünnepi beszéd, két mellszobor, arcképeiről készült képeslapok áruba bocsátása a boltokban, a *Neues Deutschland* ünnepi száma gratuláló cikkekkel és üzenetekkel, egy díszpolgári cím Lipcsétől, valamint egy ünnepi vacsora.[73] Ám Ulbricht nagy szerencsétlenségére Sztálin nem sokkal a tervezett ünnepségsorozat előtt talált meghalni, ezért aztán az események nagy része elmaradt, mivel Kelet-Németország szovjet tanácsadói nem nézték jó szemmel a nagy rongyrázást. (Az egyikük epésen meg is jegyezte, hogy Lenin úgy ünnepelte meg az ötvenedik születésnapját, hogy „szólt néhány barátjának, ugorjanak át hozzá ebédre".)[74]

De a pártvezetés univerzálisabb témájú ünnepségeket is szervezett. Felvonulásokkal, vásári látványosságokkal, szónoklatokkal ünnepelte a kultúra régi, nemzetközi hírnevű alakjait, azzal a céllal, hogy szélesebb rétegeket hódítson meg, és a nemzeti büszkeséget is táplálja. Miután a keletnémet vezetésnek tudomására jutott, hogy 1949. augusztus 28-a nemcsak hogy Johann Wolfgang Goethe kétszázadik születésnapja, de hogy Goethe még történetesen a kelet-németországi Weimarban is született, a párt, a Kulturális Minisztériummal és a Stasival karöltve, szinte gigászi erőfeszítéseket tett, hogy a felvilágosodásnak ezt az arisztokratikus figuráját afféle protokommunistának állítsa be. Alapos gonddal megszerveztek egy fesztivált, hogy bizonyítsák a Nyugatnak, a kommunisták jobban szívükön viselik a magaskultúra ügyét, mint a kapitalisták, hogy bizonyítsák saját népüknek, a kommunisták igaz német hazafiak, valamint hogy a különféle eseményekre annyi különféle embert vonzzanak, amennyit csak lehet.

Elsődleges céljuk most sem az értelmiség, hanem inkább a széles néptömegek meghódítása volt. A párt Központi Bizottságának 1949-edik évi ülésén az egyik kultúrtisztviselő kifejtette, hogy a Goethe neve köré szervezett ünnepségsorozatnak „elő kell mozdítania népünk demokratikus nevelését", valamint határokon átívelő „propagandahatást" kell kifejtenie: „Nekünk itt, a keleti zónában a gazdasági és politikai példamutatáson túl az is a feladatunk, hogy egyfajta kulturális modellként szolgáljunk a jövő egyesített Németországa számára." A párt, folytatta aztán, „nem hallgathatja el... e nagy német szellemóriás életének és munkásságának ellentmondásos vonásait" – utalva arra, hogy Goethe, igen sajnálatos módon, szkeptikusan viszonyult

a francia forradalomhoz, és a forradalmakhoz úgy általában. És mégis, „ha alaposabban megnézzük Goethe munkásságát, láthatjuk, hogy mindig is a dialektikus materializmus szellemében alkotott, még ha ő maga nem volt is ennek tudatában".[75] A szovjet katonai közigazgatás rábólintott a tervre, ami nem is csoda, hiszen előttük sem volt ismeretlen a módszer.[76] A szovjetek már korábban megteremtették a maguk szentkultuszát Puskin köré, aki pedig minden bizonnyal elszörnyedt volna a bolsevikoktól.

A kulturális fesztiválok nem számítottak újdonságnak Németországban. Ez a fesztivál viszont kivételesen fényűzőnek tűnhetett, tekintve az akkori Kelet-Németország lakóinak szegénységét. Az ünnepségsorozat egy politikai bizottsági határozattal indult útjára március 8-án. Ezt a Nemzeti Színházban megtartott tudós előadások, felolvasások Goethe költeményeiből és színielőadások Goethe színdarabjaiból követték; aztán különféle konferenciák Goethe örökségéről, megemlékező beszédek Goethe nagyságáról, s végül egy egyhetes fesztivál Weimarban.[77] A Szabad Német Ifjúság külön eseményt szervezett a fiataloknak, melyen hosszú beszédet mondott Erich Honecker, valamint egy még hosszabbat Grotewohl – nyomtatásban mintegy nyolcvan oldalra rúg –, s ebben felszólította a fiatalokat, hogy teljesítsék be „Goethe nagy művét". A szervezők Goethe-díjat adományoztak Thomas Mann-nak, és a keletnémet propaganda nagy fegyvertényeként könyvelték el, hogy az író elfogadta a weimari meghívást, bár igaz, szóról szóra ugyanazt a beszédet mondta el, amit a Frankfurtban megrendezett nyugatnémet Goethe-fesztiválon. A keletnémet rádió nem szalasztotta el a lehetőséget, hogy világgá kürtölje Thomas Mann látogatását, közvetítve az úttörők Mann-nak címzett jókívánságait, valamint a különféle állami méltóságok, köztük Weimar polgármesterének köszönetnyilvánítását (noha Mann később, a polgármesternek címzett levelében leszögezte, hogy egyaránt örömére szolgál Weimar díszpolgárának és az Egyesült Államok állampolgárának lenni).[78]

A fesztivál esztétikai csúcspontja a Szabad Német Ifjúság valóban látványos fáklyás felvonulása volt: több száz fiatal vonult végig égő fáklyával Weimar sötétségbe borult, szűk utcáin, majd végül összegyűltek a Goethe–Schiller-emlékműnél, és letették fáklyáikat a kövekre. Az akció némi megütközést keltett Kelet- és Nyugat-Németországban egyaránt, tekintve, hogy annak idején a Hitlerjugend is nagy híve volt a fáklyás felvonulásoknak.[79] Így vagy úgy, az eseménysorozat a propaganda és a népnevelés nagy sikereként könyveltetett el, és hasonló fesztiválok követték. Először jött a Bach-év 1950-ben (a nagy zeneszerző ugyanis több évet töltött el Lipcse városában), majd a Beethoven-év 1952-ben (ami már fogósabb kérdés volt, tekintve, hogy a zeneszerző a nyugat-németországi Bonnban született); ezeket követte Karl Marx éve 1953-ban, majd Schiller éve 1955-ben.

A lengyelországi zenerajongók nem sokkal a háború után elkezdték megszervezni a maguk zenei fesztiválját, a Chopin-évet. Eleinte a háború előttről megmaradt Chopin-intézet kezében volt az irányítás. Mire azonban – szintén 1949-ben, Chopin halálának centenáriumán – ténylegesen kezdetét vette volna a fesztivál, addigra magához ragadta a vezetést az az úgynevezett „tiszteleti bizottság", amelynek Bierut volt a díszelnöke. A Goethe-évhez foghatóan fényűző ünnepségsorozatot felvonultató Chopin-évben megjelent Chopin zeneműveinek új kiadása, egy új Chopin-monográfia, egy új népszerű Chopin életrajz, több Chopinről szóló esszékötet és fotóalbum, és renoválták a zeneszerző Żelazowa Wola-i szülőházát. A szervezők a szélesebb tömegeknek „munkás-paraszt" koncertekkel, gyárak kulturális centrumaiban lejátszandó koncertfelvételekkel, valamint rádiófelvételekkel kedveskedtek.[80] Megyei szintű Chopin-bizottságok alakultak. Ám a legfontosabb mégis az országos Chopin-zongoraverseny volt, meg az a hagyományos nemzetközi verseny, amelyet a háború óta most először rendeztek meg Lengyelországban. Tehetséges zongoristák érkeztek Varsóba a világ minden tájáról, és tömegek csődültek oda, hogy láthassák őket.

A Chopin-rajongók minden bizonnyal vegyes érzelmekkel viszonyultak az ünnepségsorozathoz, akárcsak a Goethe-rajongók a Goethe-évhez. Mert egyrészt, Chopin igazi nemzeti hős volt, akinek a műveit a nácik betiltották, és a háború alatt illegális koncerteken lehetett csak őket hallani. Most pedig újra ünnepelt zeneszerző lett, milliók őszinte örömére. Másrészt viszont, a politikai vezetés a szélesebb tömegek szája íze szerint manipulálta az eseményeket, és sokaknak kétségeik voltak afelől, hogy a zongoraversenyen tisztességes döntés született-e. A bírák két zongoristát hoztak ki győztesnek: egy oroszt meg egy lengyelt.[81] Ennél is vegyesebb érzelmeket keltett Adam Mickiewicz, a nagy nemzeti költő születésének százötvenedik évfordulója, aki számos Oroszország-ellenes költeményt írt. Egyes verseit felolvasták, egyes színdarabjait játszották. Másokat viszont betiltottak, ezért aztán a rezsimnek bajosan sikerült volna a Chopin-évéhez fogható lelkes tömegeket csődíteni a programokra.[82]

Nem csak a nemzeti kultúra nagyjai köré szerveződtek azonban tömegrendezvények. A sportesemények szintén előkelő helyen szerepeltek a kommunisták napirendjén, és szintén állami monopólium alá tartoztak. A német kommunisták 1948-ra már módszeresen ellehetetlenítették a nem kommunista sportszervezeteket, azzal vádolva őket, hogy „illegális gyermekfoglal-

kozásokat" tartanak.[83] Kelet-Németországban már csak az állami sportklubok működhettek legálisan, és ezeket szinte paramilitáris komolysággal működtették. A sport, állt a Szabad Német Ifjúság 1951-es állásfoglalásában, hozzásegít, hogy a gyermekekből „egészséges, erős, vasakaratú emberi lények váljanak, akik szeretik a hazájukat, készek dolgozni, és harcolni a békéért" – más szóval, katonák.[84] 1952-ben a német úttörőknek parancsba adták, „edzzétek testeteket a szocializmus építésére és hazánk védelmére".[85] A Magyar Úttörőmozgalom ezzel párhuzamosan elindította a „Munkára, harcra kész" mozgalmat, melynek keretében ígéretet tettek, hogy sportfelszereléssel látják el az iskolákat, és hogy a gyermekek és fiatalok számára egy stadiont építenek újjá a Margitszigeten.[86]

A kommunista pártok tisztában voltak a nemzetközi sportversenyek propagandaértékével is. A következő évtizedek során különösen a keletnémetek váltak hírhedtté sportakadémiáik kegyetlen módszereiről, doppingszereikről és az Olimpiai Játékok agresszív letámadásáról. Ám a sportnak a kommunista propaganda szolgálatába állítása korábbról datálódik a híresen maszkulin keletnémet úszónők felbukkanásánál. Két sportújságíró, egy cseh meg egy lengyel, már 1946-ban előrukkolt a Békeverseny –, egy nemzetközi Prága–Varsó kerékpárverseny – ötletével. Az első Békeversenyt 1948-ban rendezték meg, és a lelkes tömegek jelenlétét sem bízták a véletlenre: a cseh és a lengyel kommunista fővezérek már jóval az esemény előtt utasították a verseny útvonalába eső helységek vezetőit, hogy toborozzanak nézőközönséget. A Békeverseny, mint mondták, arra szolgál, hogy „felkeltse az érdeklődését" azoknak az embereknek is, akiket közömbösen hagynak „a propaganda egyéb válfajai"; hogy felhívja a figyelmet „a széles néptömegek életszínvonalának emelkedésére és a nemzetgazdaság növekedésére"; valamint hogy „jelképezze a békeszerető országok baráti együttműködését, különösképpen pedig a cseh–lengyel barátságot".

A magát később éves rendezvénnyé kinövő versenyt a korai időkben a biciklisták felvonulása előzte meg a május elsejei parádén. Maga a kerékpárverseny május 2-án vette kezdetét. A sportkommentárok a kerékpárversenyek „kollektív" természetét emelték ki, azt, hogy az egyes versenyzők időnként feláldozzák magukat a csapat győzelméért. Hogy a kerékpárversenyt „nemzetközi" sporteseményként fogadtathassák el, a Szovjetunióból és más népi demokráciákból is meghívtak rá versenyzőket, és 1952-ben meghosszabbították az útvonalat, úgy, hogy Kelet-Németországot is érintse. A szervezők azt szerették volna, hogy a Békeverseny presztízse előbb-utóbb a Tour de France-éval vetekedjen – amelyet a cseh, lengyel és keletnémet kommunisták leszóltak „közönséges" és „kommersz" mivoltáért –, ám ezt a célt so-

sem sikerült elérniük, nem utolsósorban azért nem, mert a Békeverseny nem kecsegtethetett a Tour de France-éhoz hasonlóan vonzó díjakkal.[87]

A Békeverseny története kitűnően illusztrálja azt is, miképpen üthet vissza egy sportesemény politikai célokra való használata. Az egyik versenyző elpanaszolta, hogy amint a biciklisták cseh területre értek, a cseh média megszűnt tudomást venni a verseny „nemzetközi" jellegéről, a beszámolók „a cseh sovinizmus jegyeit öltötték magukra", a többi kommunista ország versenyzőit pedig kifütyülték. És ez nem holmi elszigetelt eset volt. Az ötvenes évek elején egyszer Rákosi Mátyás is magyarázkodni kényszerült Jurij Andropovnak, a budapesti szovjet nagykövetnek, amiért a szovjet sportolókat kifütyülték egy Budapesten megrendezett nemzetközi atlétikai tornán, annak ellenére, hogy nyertek. Rákosi tapintatosan elmagyarázta, hogy a füttyögőket csupán a „szurkolói hév" ragadta el: a magyar nézők természetesen csapatuk legfontosabb ellenfeleként tekintenek a Szovjetunió csapatára, és azok a versenyek érdeklik őket a leginkább, ahol szovjet sportolók is indulnak. Andropovot nem elégítette ki ez a magyarázat, és aggodalmát fejezte ki, hogy a füttyögés netán „ürügyet szolgáltathat a kapitalista országok újságíróinak és más képviselőinek arra, hogy hamis színben tüntessék föl a magyar lakosságnak a Szovjetunióhoz való viszonyát". Rákosi erre újfent csak azzal az ügyefogyott ígérettel tudott felelni, hogy „az MDP KV komoly lépéseket tesz a nevelőmunka erősítésére a magyar sportolók körében".[88]

Kultúra és sport, ének és tánc, tömeggyűlések: mindnek megvolt a maga helye a klasszikus sztálinizmus időszakának kalendáriumában. De volt egy olyan rendezvény is, amely mindezek kombinációját nyújtotta. Ez volt a kétévenkénti Világifjúsági Találkozó, amelyet először 1947-ben rendeztek meg Prágában, majd 1949-ben Budapesten. És bár ez a két fesztivál is nagyszabásúnak számított az akkori idők mércéjével mérve, a harmadik, amelyet – ezúttal Világifjúsági Találkozó a Békéért néven – Kelet-Berlinben rendezték meg, messze túlszárnyalta őket. A Kelet-berlini Világifjúsági Találkozót a klasszikus sztálinizmus korának csúcspontjaként tarthatjuk számon: a hidegháború egyik legfeszültebb pillanatában fókuszt adott a szovjet és kelet-európai propagandának, és a háború óta először Kelet-Németországra irányította a nemzetközi figyelmet.

A berlini találkozót a kezdetektől fogva nagyszabásúnak tervezték. Mint azt az egyik aggódó nyugati elemző szóvá is tette, úgy kalkuláltak, hogy megtölthetik tizenhat színház összesen húszezer férőhelyét, száztizenhárom mozi negyvenezer férőhelyét, a vadonatúj Walter Ulbricht stadion hatvanezer férőhelyét, valamint a vadonatúj úszókomplexum nyolcezer férőhelyét. A nyíltszíni rendezvényekhez negyven teret és parkot foglaltak le.[89] Hogy a tömegde-

monstráción a várt tömegek elférjenek, a berlini hatóságok eltakarítottak egy nagy halom törmeléket a belvárosból. Renoválták az Unter den Linden több emlékművét, és a Berlin Múzeumot előkészítették a Kínai Népi Demokratikus Köztársaság nagy kiállításának befogadására. Százhúszezer matracot osztottak ki különféle szállodákban, ifjúsági szállókon és otthonokban, hogy el tudják szállásolni a vendégeket. A keletnémeteket – akikből legalább nyolcvanezerre számítottak – sátrakban készültek elhelyezni.[90]

A Stasi is jó előre felkészült. A titkosrendőrök már májusban nekiláttak feltérképezni a tervezett fesztivál körüli „hangulatot". Begyűjtötték informátoraik jelentéseit, elolvasták a Lipcsei Egyetem nyolcszáz diákjának és száz tanárának, a Rostocki Egyetem ötszáz diákjának és negyven tanárának, a Jénai Egyetem nyolcszáz diákjának és száz tanárának levelezését, hogy képet alkothassanak arról, miképpen viszonyulnak az emberek az eseményhez.[91] Júniusban a Stasi útnak indította a „Hajnal" akciót, azzal a céllal, hogy rendőrségi ellenőrzés alá vonja a Nyugat-Németországból érkező vendégeket. A Hajnal csapatának – amelyet maga az állambiztonsági miniszter, Erich Mielke irányított – az volt a feladata, hogy a nyugatnémet küldötteket a határról a fogadótáborokba szállítsa, ahol felvették az adataikat, majd onnan a szálláshelyeikre. A szálláshelyeken a Stasi sofőrnek, kiszolgáló- és szervezőszemélyzetnek álcázott funkcionáriusai haladéktalanul meg kellett hogy kezdjék a titkos ügynökök beszervezését és az ellenséges kémek felderítését.[92] Más informátorokat arra állítottak rá, hogy kiderítsék, „a burzsoá politikai pártok mely tagjai kikkel veszik fel a kapcsolatot", valamint hogy megfigyeljék, „vajon a papok megpróbálják-e eltántorítani híveiket a találkozón való részvételtől, és hogy prédikálnak-e a Világifjúsági Találkozó ellen".[93] Az informátoroknak hetente kellett jelentést írniuk, részben kódolt nyelven. Kódolt neve volt például minden nyugatnémet tartománynak. (Schleswig-Holstein volt a Merkúr, Alsó-Szászország a Jupiter, Észak-Rajna-Vesztfália a Mars és így tovább.)[94] És, ráadásként, a Minisztérium fegyveres rendőrök extrakontingenseit vetette be, akiknek különös módon parancsba adták, hogy fogkefét, borotvát, zeneszerszámot is vigyenek.[95]

Az alapos előkészületek bizonyos értelemben kifizetődőnek bizonyultak. A Harmadik Világifjúsági Találkozó valóban a tömeges szervezés és koreográfia csodája volt. Voltak nyitó- és záróünnepségek, megtartották a Szolidaritás Napját a Fiatal Lányokért (mert ők a béke tevékeny védelmezői), és a „német ifjúság demonstrációját a német újrafegyverkezés ellen".[96] Eljött Pablo Neruda és barátja, Bertolt Brecht. A találkozót hirdető filmhíradóban a résztvevők galambokat röptettek. Külön figyelmet szenteltek az észak-ko-

reai delegációnak, amelyet a bemondó a következő szavakkal üdvözölt: „a világ ifjúsága szeretné megmutatni nektek, bátor embereknek, hogy a ti oldalatokon áll". Egy további ceremónia során virágokat helyeztek el Berlinben a szovjet katonák sírján („A világ ifjúsága köszönetet mondott a Szovjetuniónak"). A nyitóünnepségen annyi volt a felvonulás, a zászlólobogtatás és a koreográfia, amennyit Németország a háború óta nem látott.[97]

A kommunista pártok lelkes szimpatizánsainak emlékezetében a berlini VIT dicsőséges, lelkesítő élményként maradt meg. A Szabad Német Ifjúság egyik funkcionáriusa még évtizedekkel később is elragadtatottan emlékezett vissza az eseményre: „Csodálatos élmény volt, ahogy özönlött az a sok ember a város minden részéből, mindenhonnan, és ahogy az Unter den Lindenen meg a Friedrichstaßén csak úgy hömpölygött a tömeg, csodálatos élmény volt."[98] A fiatal lengyel író, Jacek Trznadel ruhajegyeket kapott, hogy vegyen magának öltönyt, amiben a „fiatal írónemzedék" egyéb tagjaival együtt megjelenhet a fesztiválon. Trznadel beszámolója szerint Berlin „szegény volt, szürke és még mindig romos, de a találkozó örömére telides-tele vörös lobogókkal". Később alig emlékezett valamire az egészből, „csak Sztálin arcképére az égen, meg egy német kislányra, akivel címet cseréltünk... ennyire euforikus volt a hangulat".[99] Hans Modrow sírva fakadt a záróünnepélyen, amelyen a világ minden tájáról érkezett fiatalok százai vettek részt. Modrow és a Szabad Német Ifjúság egy lelkes csapata elhatározta, hogy még nemzetközibbé teszi a fesztivált: kart karba öltve a határhoz masíroztak, és összeverekedtek a nyugat-berlini határőrökkel. Később Modrow erre úgy emlékezett vissza, hogy ez a termékenyítő erejű élmény megerősítette igazságszeretetét és az új rezsimbe vetett hitét.[100]

Mindazoknak viszont, akik valamelyest is kétellyel szemlélték Kelet-Németországot vagy a kommunizmust, a fesztivál baljós jeleket mutatott. Nem sokkal a háború vége után sokaknak furcsa volt látni, hogy fiatal németek egyenruhában masíroznak, tökéletesen koreografált gimnasztikai mutatványokat adnak elő, és jelszavakat skandálnak. Egy lengyel ifjúsági aktivista, Józef Tejchma, úgy emlékszik vissza a nyitóünnepségre, mint ami egyszerre töltötte el csodálattal és félelemmel: „A lélegzetem is elállt, olyan volt, mint egy hatalmas gépezet, mint egy energiarobbanás... az a rend, az a németes fegyelem... Az volt az érzésem, hogy ezek a fiatal emberek hatalmas erő birtokában vannak, hogy egy kész forgatókönyv alapján működnek." És noha „lenyűgöző volt, a szervezés csodája", egyszersmind kényelmetlenül is érezte magát.[101] Werner Stötzer, a későbbi neves szobrász még vegyesebb érzelmekről számol be. Modrow-val együtt Stötzer is benne volt abban a különít-

ményben, amely elmasírozott a határig, de egészen másképp emlékszik vissza a történtekre, mint Modrow. Jó hangulatú sétaként kezdődött, emlékszik vissza memoárjában, de aztán egyszer csak megváltozott a hangulat.

> Az egyik rangidős egyszer csak nekiállt parancsolgatni. Nagyon hirtelen történt, az emberek összezavarodtak, és mégis, mire kiértünk egy szélesebb utcára, egyfajta alakzatba rendeződtünk. A zászlóvivők úgy vitték a vállukon a zászlóikat, mintha titokban öt éve erre készülnének, és a sétálgató tempó egyszer csak kezdett átváltani egyenletes tempóba. Túl későn vettem észre, hogy a többiek már „balra nézz"-ben menetelnek. Kinyújtott lábak rugdosták a hátamat, elbizonytalanodtam, összezavarodtam, és aztán hallottam, hogy ismerős emberek balról is, jobbról is olyanokat sziszegnek, „kretén" „idióta", „barom". És épp mielőtt elértük volna az őrbódékat, kirugdostak a menetből. Nyomorultul éreztem magam. Futva tettem meg az utat a friedrichstraßei metróállomásig... onnan meg jegy nélkül átutaztam Nyugat-Berlinbe.[102]

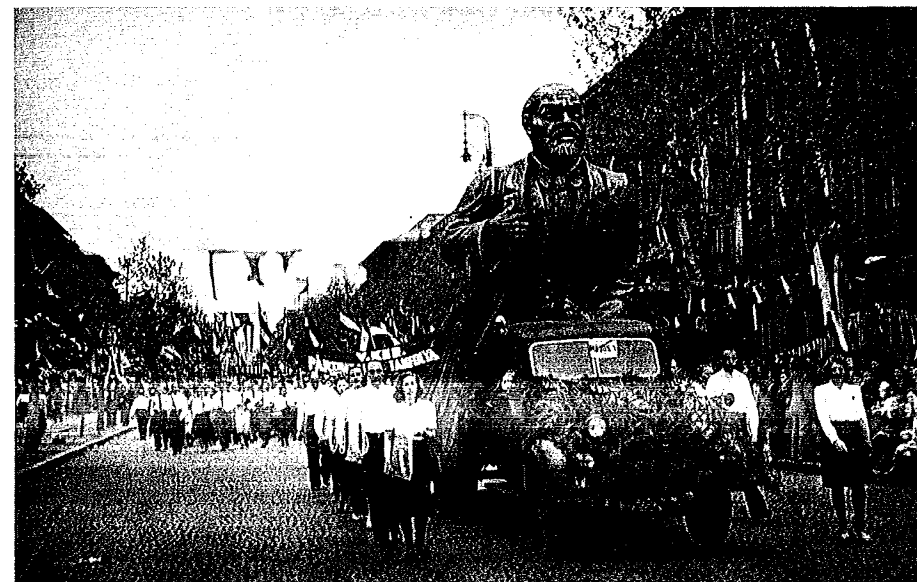
Mint ahogy azt a lengyel kommunisták az első népszavazáson már megtanulhatták, a több propaganda nem biztos, hogy több meggyőzőerővel bír. A több kántáló fiatal, a több zászló, a több felvonulás és több gimnasztikai bemutató nem feltétlenül meggyőzőbb, sem a németeknek, se másoknak.

KLASSZIKUS SZTÁLINIZMUS

32. 1952. Május elsejei felvonulás Sztálin és Bierut képével.
A felirat előttük: „Sokáig éljen a munkásosztály élcsapata, a nemzet vezető ereje, a Lengyel Egyesült Munkáspárt"

33. 1949. Május elsejei felvonulás Budapesten, papírmasé Leninnel

★

SZOCIALISTA REALIZMUS

34. Max Lingner freskójának részlete: *Aufbau der Republik,* 1952

35. Kocsis András szoborcsoporton dolgozik: *Agrárbrigád,* 1954

★

SZOCIALISTA VÁROSOK

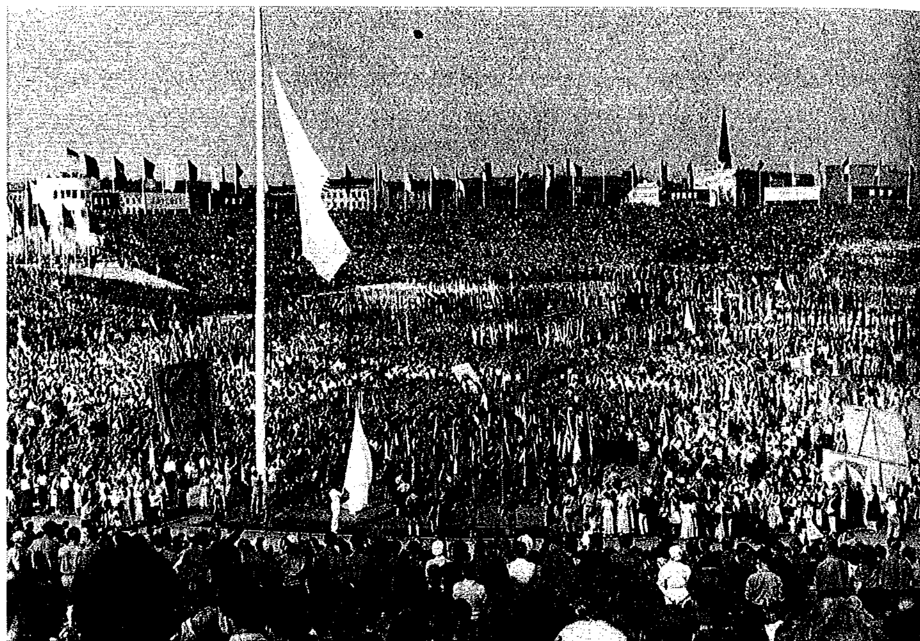
36. A női építőbrigád, Sztálinváros

37. Fiatal munkások pihenőidőben, Stalinstadt

★

BERLIN, VIT, 1951

38. A delegációk bevonulnak a Walter Ulbricht-stadionba

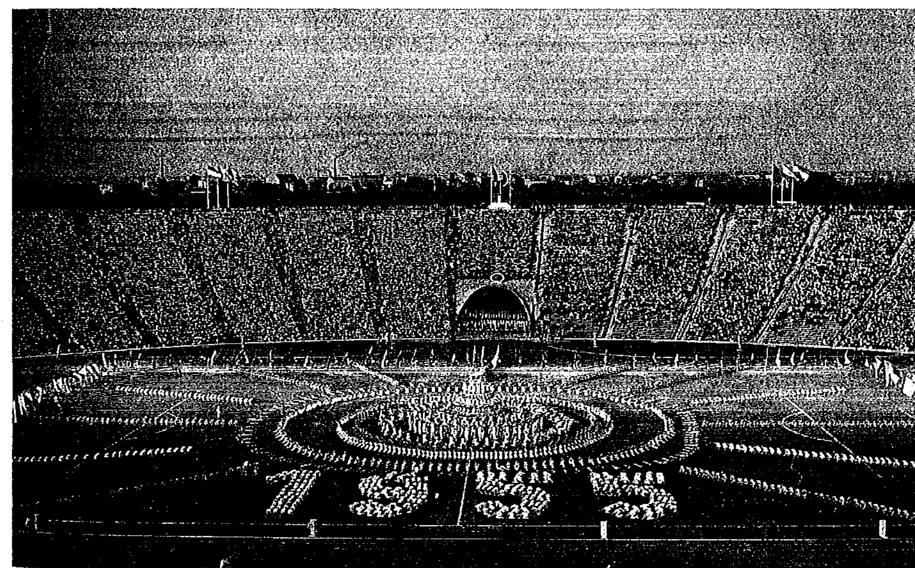
39. A Szabad Német Ifjúság harsonásai

★

VARSÓ, VIT, 1955

40. Spontán tánc...

41. ...gondosan megtervezett bemutató

★

FORRADALMAK

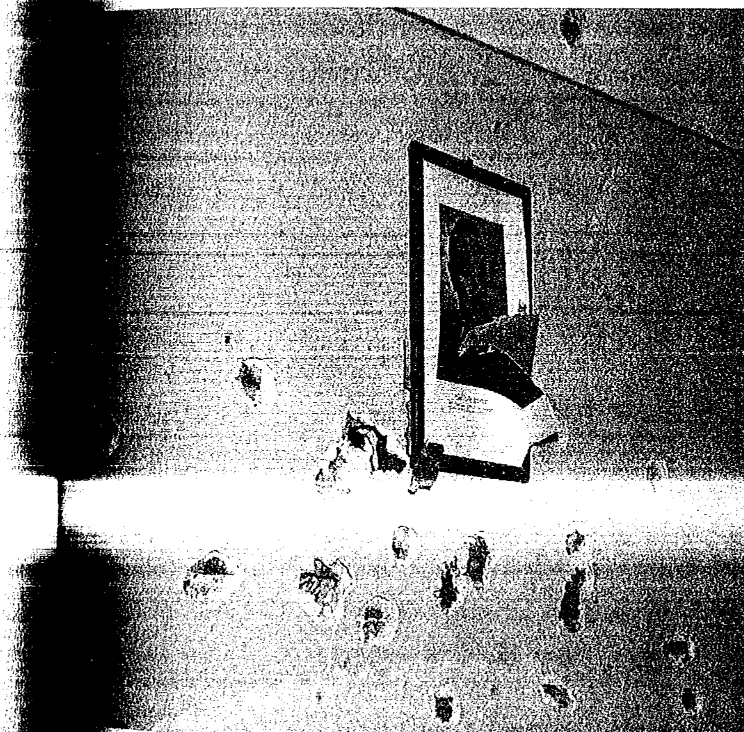
42. A tüntetők kővel hajigálják a szovjet tankokat 1953. június 17-én Berlinben

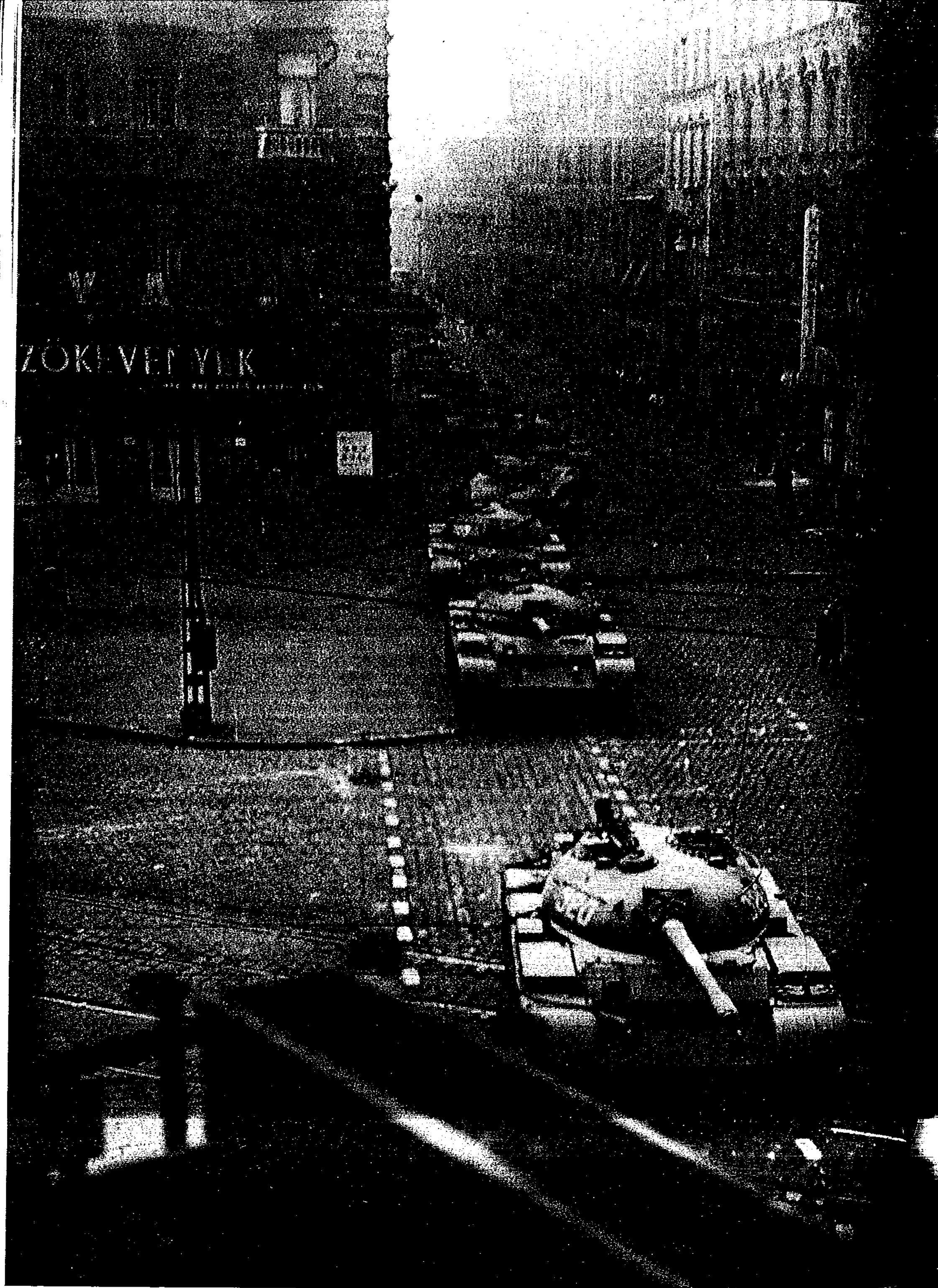
43. Sebesültet szállítanak 1953. június 17-én Berlinben

44. Magyar szabadságharcosok egy tankon, 1956. október, Budapest

45. Lövésnyomok Bierut arcképén, 1956. október, Poznań

46. Visszatérnek Budapestre az orosz tankok, 1956. november 4.

14

SZOCIALISTA REALIZMUS

Pártos irodalom kell... Le a pártatlan irodalommal!

V. I. Lenin, 1905[1]

Egy jellegzetes varsói viccben Puskin-emlékműre írnak ki pályázatot... A díjnyertes emlékművön gigantikus Sztálin-alak ül, a kezében könyvecske, a könyvecske borítóján icipici betűkkel mindössze két szó: *Puskin versei.*

Andrzej Panufnik, 1949[2]

Az egyik sarokban öltönyös, aktatáskás hivatalnok lépdel magabiztosan; a kép másik szélén ifjú család – apa, anya, kisgyerek – vonul fel mosolygós zászlólengetéssel. Köztük mérnökök hajolnak tervrajzaik fölé. Vasútépítő munkások talpfákat fektetnek. Traktoron ülő parasztok egy gabonakévét ölelő parasztlányt üdvözölnek. Kék Szabad Német Ifjúság-egyenruhát meg kék úttörőnyakkendőt viselő fiúk-lányok menetelnek tapsolva, harmonika- és gitárkísérettel.

Az emberalakok hátterében gyárak, lakótelepek és egy stadion. A kép kellős közepén ősz pártvezető kezét szorongatja egy ifjúmunkás. Mindkettejükre pedig tányérsapkás és bőrcsizmás – nyilvánvalóan rendőregyenruhás – férfi mosolyog lelkesen, mintegy áldását adva rájuk. A színek élénkek, a felület fényes. A kép szereplői mind szimmetrikus, idealizált arcúak, és valahogy súlytalanok, mint a képeskönyvfigurák.

Pedig nem azok, hanem annak a tizennyolc méteres falképnek az alakjai, amely a sokatmondó *Aufbau der Republik* (A köztársaság építése) címet viseli. A falképet egy német kommunista festő, Max Lingner tervezte, meisseni

porceláncsempékre festették (ezért olyan fényes a felülete), és a háborút Berlinben kivételesen átvészelő néhány náci műemlék egyikét, az egykori Göring-féle Légügyi Minisztérium oldalát díszítették fel vele. Az épületet rövid ideig a szovjet megszálló erők használták, de 1949-től 1991-ig a Német Demokratikus Köztársaság Minisztériumi Központjaként működött, és az NDK legfontosabb kormányhivatalainak adott otthont.[3]

Az *Aufbau* természetesen a szocialista realizmus leglelkesebb korszakában született szocreál mű. A felvonulások, a fesztiválok, a munkaversenyek és a nyári táborok a *Homo sovieticus* mindennapi életét és szabadidejét, a szocialista realizmus képei ellenben a képzeletét és az álmait voltak hivatottak betölteni. A kelet-európai festészetet, a szobrászatot, a zenét, az irodalmat, a képzőművészetet, az építészetet, a színház- és filmművészetet így vagy úgy, de végső soron a szocialista realizmus elmélete határozta meg. Akárcsak a festők, szobrászok, írók, színészek, rendezők, zenészek, építészek és képzőművészek életét – valamint azoknak az átlagembereknek az élményeit, akik szocialista realista épületekbe költöztek, szocialista realista irodalmat olvastak, és szocialista realista filmeket néztek.

Az *Aufbau* jellemző műve a klasszikus sztálinizmusnak. Festőjét azonban nem jellemezte. Lingner Németországban született, de Hitler 1933-as hatalomra kerülése után Franciaországba emigrált. Párizsban a francia posztimpresszionista pályatársak élénk színeinek és absztrakt vonalvezetésének hatása alá került, és maga is így kezdett el festeni. Emellett a francia kommunista sajtóban megjelenő nyers, sötét, szatirikus illusztrációival is szerzett némi nevet magának. Grafikai munkásságát mélyen átjárta ugyan a politika, de nem hatott émelyítően, és sohasem volt gyermeteg. Az ő számára az *Aufbau* újrakezdést jelentett. Lingner falképének a története tehát – hogy ugyanis miként jött létre, miért lett olyan, amilyen – egyúttal azt is elmondja, hogy a szocialista realizmus hogyan is vált egy rövid időre egyeduralkodóvá a kelet-európai művészetben.

A keletnémet művészek között nem Lingner volt az egyetlen, aki a háború előtt még disszonáns, eklektikus, szatirikus vagy absztrakt műveket festett. 1933 előtt a német festők, mint például Emil Nolde, Max Beckmann, Franz Marc és George Grosz Európa legenergikusabb, újító szellemű alkotói közé számítottak. A német művészeti iskolák és mozgalmak – így az expresszionizmus vagy a Bauhaus – Edvard Munchtól és Vaszilij Kandinszkijtől Breuer Marcellig és Philip Johnsonig világszerte hatottak a művészekre és építészekre. Ezek a művészek és mozgalmak sokszor a politikai baloldalhoz kötődtek, s a háború után a német kultúra leghíresebb képviselői közül jó néhányan – mint például Otto Dix, vagy 1949-ben Bertolt Brecht –

Kelet-Berlinbe tértek vissza, hogy részt vegyenek a szocialista Németország felépítésében.

Szokatlanul tehetséges szovjet kultúrhivatalnokok várták őket. Óriási meglepetésére azoknak a németeknek, akiket elborzasztott a szovjet csapatokkal való első, nemritkán brutális találkozás, új megszállóik némelyike folyékonyan beszélt németül, olvasta a német irodalmat, és nagyra becsülte a német kultúrát. Egyikük-másikuk éppenséggel többet tudott a német művészetről, mint a legtöbb bennszülött. A legfontosabbak közül ketten – Alekszandr Dimsic, a szovjet katonai közigazgatás kulturális főcsoportvezetője, és Grigorij Weispapier, a Vörös Hadsereg *Tägliche Rundschau* című lapjának első főszerkesztője – valaha évfolyamtársak voltak a leningrádi Állami Művészettörténeti Főiskolán. Mások filozófiai végzettséget mondhattak magukénak. Sokuk zsidó volt. Azt a feladatot kapták, hogy a város nyugati feléhez képest pezsdítsék fel Kelet-Berlin kulturális életét, felügyeljék a kultúra „polgári forradalmát", és készítsék elő az utána következő kommunista kulturális forradalmat. Legtöbb honfitársuk megvetette a helyieket, és erőszakoskodott velük, ők azonban jó kapcsolatokat ápoltak a német művészekkel és írókkal, előadásokra és kiállításokra jártak.

A kezdet kezdetén a keletnémet kultúrát ugyanolyan káosz jellemezte, mint minden mást. Közvetlenül a háború után szedett-vedett társaság foglalta „vissza" a Reichskulturkammert, vagyis a Kulturális Kamarát, ahol megvoltak még a Németország valamennyi művészéről, előadóművészéről és írójáról vezetett kartotékok. Az első jövevény a náci múltú Elizabeth Dilthey volt. Hamis orosz megbízólevélre hivatkozva kijelentette, hogy ő az új Kulturkammer vezetője, beköltözött az épületbe, és mindjárt körül is vette magát olyan kultúrnagyságokkal, mint például a korábban fodrászként és színházi sminkesként dolgozó Martin Gericke. Júliustól, amikor az amerikai hadsereg is megérkezett, a magát most már „filozófusnak" mondó Gericke az ő informátoruk lett. Diltheyt azután kiakolbólította a csak alig jobb papírokkal ellátott Klemens Herzberg, a Berlini Városparancsnokság Kulturális Főmegbízottjává kiáltotta ki magát, és a tíz teljes nap során, amíg eme titulusának örvendhetett, adott is néhány pompás fogadást. Őt a szovjet közigazgatás végül rövid úton egy idősebb és politikailag semleges színészre, Paul Wegenerre[4] cserélték le.

A Kulturkammer most egy rövid időre a berlini művészértelmiség fontos intézményévé vált, klubként, étteremként és találkozóhelyként egyaránt szolgált. Ami pedig még ennél is lényegesebb: a minden berlini számára létfontosságú élelmiszerjegyek elosztási központja is itt volt. A művészpapírokkal rendelkezőknek a Vörös Hadsereg már a háború végét követő első he-

tekben a hőn áhított – nagyobb darab kenyérrel, több hússal és zöldséggel járó – „egyes számú" fejadagot biztosította. Dimsic ezt így magyarázta: „hátha ott van maguk között egy új Gorkij. Maradjanak-e örök érvényű könyvek megíratlanul, csak mert éhezik szegény?"[5] A kulturális befolyásolásnak ez az eszköze azonban olyan hatásosnak bizonyult, hogy a szovjet hatóságok úgy döntöttek: még határozottabban fognak élni vele. Elvégre a Kulturkammer mégiscsak afféle spontán csinálmány volt; ők viszont néhány hónap leforgása alatt megfosztották legfőbb funkciójától – attól, hogy kiváltságokat osztogathatott –, és azt egy saját alapítású intézményre, a Kulturbundra, vagyis a Kulturális Szövetségre bízták.

A Kulturbund a maga módján Kelet-Európa háború utáni intézményeinek egyik őstípusa. Vezetője nem egy jöttment kókler, hanem egy „moszkovita" kommunista, Johannes R. Becher lett, aki emigránsként tizenkét évig a Szovjetunióban élt. A Kulturbund nem spontán, hanem megtervezett módon jött létre. Becher már a Szovjetunióban, 1944 szeptemberében amellett tört lándzsát a Németország jövőjéről folytatott tanácskozásokon, hogy nemcsak pedagógusokat és papokat, hanem színészeket, rendezőket, írókat és festőket is meg kell nyerni a jó ügynek. A Szabad Német Ifjúsághoz hasonlóan a Kulturbund is tömegszervezetté vált, és egykettőre behálózta az egész országot.

Mint a korszak sok más intézménye, a Kulturbund is kétfelé politizált. Befelé a vezetőség nagyon is hű volt a szovjet megszálló erőkhöz és a német kommunista párthoz. Becher állandó kapcsolatban állt Dimsiccel és más szovjet kultúrtisztekkel, és a szovjet filmek vetítésétől kezdve a bélyegtervezésig mindenben kikérte a véleményüket.[6] Belső ülésein a vezetőség továbbá egyértelműen kommunista nyelvezetet használt. 1946 januárjában a legszűkebb vezetés egyhangúan úgy döntött, hogy ideje meghirdetni a harcot a „reakciós hatások és tendenciák" ellen, és megfeddte az „önállóskodó" helyi vezetőket. Valamennyi jelenlévő tisztában volt vele, hogy az „önállóskodás" vádja valójában a szovjetbarátságukat kevesli.[7]

Kifelé viszont a Kulturbund pártatlan és apolitikus, a kommunizmustól bizonyosan távol álló intézménynek állította be magát. A Kulturbund főhadiszállását a „burzsoá értelmiség"-re kacsingató Becher egyenesen Dahlembe, a sokuk lakóhelyéül szolgáló elegáns nyugat-berlini elővárosba helyezte. A nyitórendezvényen meghirdette „a német értelmiség egészét képviselő szellemi frontot", egy korai nyilatkozatában pedig kijelentette, hogy a szervezetet nem jellemzi „sem keleti, sem nyugati irányultság".[8]

A Kulturbund egy ideig sikerrel el is tudta játszani mindkét szerepét. Hála szovjet gazdáinak, nem csupán élelmiszerjegyekhez és fűtőszén-kiutaláshoz lehetett rajta keresztül hozzájutni (Becher és kollégái rendszeres ellátásban részesültek 1945 telén), de megrendeléshez, színpadhoz és kiállítótérhez is. Nemsokára már lakás- és villakiutalásokkal, tengerparti nyaraltatással és állami fizetések folyósításával is foglalkozott a Kulturbund. Tagjai nagy példányszámú új kiadásban jelentethették meg korábban betiltott könyveiket, vagy zsúfolt nézőterek előtt mutathatták be a színdarabjaikat.[9] A Kulturbund közreműködésével került megrendezésre a háború utáni első nagy német képzőművészeti tárlat is, 1933 óta most először állította ki német galéria a Hitler által „elfajzott"-nak gúnyolt képeket.

Tény, hogy a Kulturbund felpezsdítette, legalábbis egy időre, a kulturális életet, 1945 decemberében egy hozzá szorosan kötődő társaság *Ulenspiegel* címmel szabad szájú és szellemesnek mondható szatirikus hetilapot is beindított. Az akkori képzőművészek, karikaturisták és írók színe-java publikált benne. A szerkesztő, Herbert Sandberg, buchenwaldi túlélő volt, nem csak tehetséges és mulattató karikaturista és szatíraíró. A címlapok bátran figurázták ki Németország fura megosztottságát, a szerzőket pedig mintha minden érdekelte volna. „Majd szétvetette őket a tettvágy, és úgy vélték, aranykor vette kezdetét" – írta róluk utóbb Sandberg.[10]

A kulturális felvirágzás ígéretének láttán egyre-másra kezdtek jelentkezni az emigránsok is. Hanns Eisler, aki Brecht egyik zenei munkatársa volt, ezzel az udvarias kérelemmel fordult 1946-ban a szovjet közigazgatáshoz: „Nagyon örülnék, ha hasznomat tudnák venni, hiszen Berlin azért csak Berlin énnekem, ha romokban hever is. Mindenekelőtt valamelyik zenei tanszék vezetése jöhetne szóba."[11] Brecht is bejelentette, hogy hazatér, és azt szeretné, ha gépkocsival mennének érte a német határra – de csakis *nagy* gépkocsival. Ha netán nem volna kéznél megfelelő jármű, akkor ő a Kulturbund engedelmével inkább vonattal érkezne meg Berlinbe.[12] Szerencsére akadt egy nagy gépkocsi, így hát Brecht 1949 októberében nagy cécóval vonulhatott be Helene Weigel oldalán először Drezdába – ahol fényképészek, rádióriporterek és helyi vezetők fogadták –, majd pedig Berlinbe, ahol a Hotel Adlon romjaiban nyert elhelyezést. Másnap aztán fogadást is rendeztek a tiszteletére, amelyen Becher, Dimsic és még többtucatnyi szónok üdvözölte.[13]

Még náci múltú művészek és írók is bocsánatot nyerhettek, és új megbízásokhoz juthattak, ha elég híresek voltak, sikerült is felbősziteniük ezzel egy-két német kommunistát. A Kulturbund egyik elnökségi ülésén felpanaszolta valaki: a szervezetet állandóan azzal nyaggatják, hogy „vidéki házat vagy tengerparti nyaralót" szerezzen ilyen-olyan volt kultúrnáciknak. Politikailag kétes művészek a munkásság kárára jutnak mindenféle kiváltsá-

gokhoz: „Néha a hajam is égnek áll, ha azt látom, miféle értelmiségieket veszünk mi fel a Kulturbundnál a szovjet katonai közigazgatás karácsonyi ajándékcsomag-listájára... Nyomaszt, hogy a munkásosztályhoz tartozó elvtársaknak milyen kevés jut."[14]

A leghevesebben a weimari idők baloldali művészeit udvarolták körül, ők pedig voltak egypáran. Faludy György magyar költő megírta, milyen kínosan tudott hatni az ilyen közeledés; egy kommunista funkcionárius egyszer így akarta őt megnyerni: „Azt hitte, imponál nekem... de undorral elfordultam tőle ...legszívesebben a fülemet is betömtem volna ...költői nagyságom dicsőítése következett. A párt fel akarta építeni Bárdossy volt miniszterelnök rózsadombi villáját, mely romokban hever. Gyönyörű helyen fekszik... »ugyan, kit honorálnánk, ha nem önt, a koszorús költőt?«"[15]

Max Lingnernek viszont nagyon is tetszett ez a közeledés. A szovjet fennhatósággal létrehozott, de német hivatalnokok által működtetett új „népművelési" minisztérium (Ministerium für Volksbildung) 1946-ban így hívta haza őt: „Sürgős szükségünk van önre itt Berlinben." Lingner levelezni kezdett Walter Ulbrichttal, többek között egy művészeti nevelésről szóló tervezetet is eljuttatott hozzá. Nem volt egészséges – át kellett élnie Franciaország megszállását, és hatvanévesen szív-, illetve májpanaszokkal is küszködött –, mégis úgy gondolta, hogy mint marxistának, kutya kötelessége hazatérni, és részt venni a kommunizmus építésében.

Lingner végül is 1949 márciusában tért vissza Németországba. Akárcsak Brechtet, őt is mint hőst üdvözölték, és ez nagyon tetszett neki. „Nagy festőművész, az egész világ ismeri, csak a németek nem" – írta róla a *Neues Deutschland*.[16] Több nagy kiállítást is rendeztek neki, és ő kapott rá megbízást, hogy Berlin központi sugárútját, az Unter den Lindent a május elsejei felvonulás tiszteletére feldíszítse. Ő elnökölte a második országos képzőművészeti kiállítás zsűrijét. 1950-ben részt vett a Német Művészeti Akadémia megalapításában.[17]

Csakhogy 1949-ben már nem 1945-öt írtak, és a Lingnert keblére ölelni látszó Kelet-Berlinben drámai változások mentek végbe. A változások részben a hidegháború növekvő hatásával függtek össze. 1947-ben a nyugati szövetségesek kitették a Kulturbund szűrét Nyugat-Berlinből, mondván – amúgy persze joggal –, hogy az valójában egy kommunista fedőszervezet, így a Kulturbund a város szovjet szektorába volt kénytelen áthelyezni az irodáit. És ment utána 1948 májusában Nyugatról Keletre az *Ulenspiegel* is. Sandberg maradt ugyan, de főszerkesztőtársa és vele még egypár munkatárs kilépett.

A változás másik oka a kelet-európai szövetségesek állítólagos megbízhatatlansága miatti szovjet paranoia volt. 1949-ben, amikor a szovjet Külügyminisztérium kelet-európai főosztálya javaslattervezetet készített arról, hogy miként lehetne „erősíteni a szovjet befolyást Lengyelország, Csehszlovákia és más kelet-európai országok kulturális életében", jól tudták, milyen komoly problémáról van szó: „A lengyel és csehszlovák értelmiség egy részét még mindig a legreakciósabb burzsoá vezetők irányítják, olyanok, akik nyugati imperialista körökhöz kötődnek ezer szállal."[18] Hasonló elemzések Magyarországról, Bulgáriáról, Romániáról és Albániáról is készültek, a konklúzió pedig megint csak az volt, hogy fokozni kell az ideológiai nevelést: szovjet filmek és könyvek terjesztésére és fordítására, szovjet kulturális központok és szovjet típusú iskolák építésére, a kulturális cserekapcsolatok bővítésére van szükség.[19]

A helyszínen tevékenykedő szovjet kultúrbiztosok mindazonáltal nem csupán a szovjet művészet meghonosítását, hanem a kelet-európai művészet merőben új alapokra helyezését is szorgalmazták. Ezt az irányelvet Dimsic *Formalista irányzat a német művészetben* című cikkében 1948 novemberében a *Tägliche Rundschau*-ban hirdette meg. „A tartalom nélküli forma semmit sem jelent" – szögezte le, és aztán heves kirohanást intézett mindenfajta absztrakt és modern művészet ellen. „A formalista művészek – írta gúnyosan – előszeretettel állítják be magukat forradalmárnak ...mintha bizony valamiféle megújuláson munkálkodnának", és külön is nekiment Pablo Picassónak, akiben sok német festő kommunista hőst látott. Nem az elfajzott, azaz „degenerált" *(entartet)* szót használta ugyan, mint annak idején Hitler, de majdnem: a formalista művészetet ő „dekadens"-nek minősítette. A következő napokban a német értelmiségiek és művészek válasza is megérkezett. Volt, aki egyetértett, volt, aki felháborodott. Sandberg például határozottan kiállt Picasso mellett. Ám a legtöbben egyszerűen csak meglepődtek: a baloldali művészek nem számítottak rá, hogy a „progresszív" Szovjetunió a „konzervatív" művészetet részesíti előnyben.

Néhányan tudták, hogy hasonló viták a Szovjetunióban már a húszas–harmincas években lezajlottak; azok a kísérleti költészet és a konstruktivista építészet betiltásával és a rendszer ízlésének inkább megfelelő művészet felkarolásával végződtek. Azt pedig valamennyien tudták, hogy ennek a „formalizmusvitának" egy változata a weimari Németország húszas–harmincas éveiben is végbement; akkor a színházi világ oszlott két táborra, a Lessing- és Goethe-féle hagyományt előnyben részesítő tradicionalistákéra, és az avantgárdpárti radikálisokéra, amilyen Brecht is volt.[20] Nagyjából két tábor-

ra szakadt a kor festészete is: azokéra, akik szerint a képzőművészetnek továbbra is megvolt a maga társadalmi vagy politikai szerepe, és azokéra, akik a „l'art pour l'art"-ban hittek.

Volt azonban az új formalizmusvitának – mely hamarosan sok-sok bőbeszédű tanulmányt, végeérhetetlen bizottsági üléseket és olvashatatlan könyveket eredményezett – egy olyan vonása is, amely a korábbit nem jellemezte: a „formalizmus" nemcsak esztétikai, hanem politikai minősítés is volt, ez pedig rendkívül sikamlóssá tette az egészet. Valójában soha senki nem tudhatta biztosan, milyennek is kell lennie a politikailag helyes, szocialista realista művészetnek. Bármely művészre, aki többre tartotta a szépet a politikánál, aki absztrakt műveket alkotott, atonális zenét szerzett, vagy kísérleti költészetet művelt, egykettőre lesújthatott az ítélet. Lengyelországban egy 1950-es pályázati kiírás arra buzdította a festőket, hogy képeiken példának okáért „a vágóhidak technológiai-szervezeti működését", „a nagyüzemi sertéstelepek munkájának ésszerűsítését és gépesítését", vagy esetleg „a limanowai, Nowy Targ-i és miechówi marha- és sertésüzemeket" ábrázolják.[21]

Bizonyos kérdésekben a legelkötelezettebb módon szocialista realista kritika sem egykönnyen jutott dűlőre. Egészen realista legyen-e egy munkásportré, vagy láthatóvá válhat azért a művész ecsetkezelése is? Ha „progresszív" egy dalszöveg, számít-e, hogy mennyire énekelhető a dallam? Kifejezhet-e szocialista tartalmakat egy szabadvers is, vagy csakis kötött formájú lehet a kommunista költészet? A gyakorlatban az ilyen kérdésekben nem kritikusok vagy művészek, hanem kultúrhivatalnokok döntöttek, ők pedig gyakorta politikai vagy személyes indokok alapján ítélkeztek. Egy lengyel művészettörténész magyarázata szerint a művész hozzáállása számított: ha hajlandó volt lemondani mindennemű egyénieskedésről, ha hajlandó volt helyes módon festeni – bármit is jelentett ez az adott pillanatban –, akkor az illető biztosan szocialista realista volt.[22] Egy simulékony, rendszerhű művésznek ezért elnézték egy-egy természetellenes árnyalatú, furcsa pacát, zöld arcot vagy bíborszínű eget is, egy vonalas költő néha bonyolult szóképeket is használhatott. De annak, aki valamiért gyanús volt, pontosan ugyanezen okok miatt akár be is tilthatták a művét.[23]

A kultúrhivatalnokok gyakorlatilag azért módosítgattak újra meg újra a „helyes" szocialista realizmus meghatározásán, hogy ellenőrzésük alatt tarthassák a művészeket és az értelmiséget. A *Lucullus* című operát például – zene: Paul Dessau, szövegkönyv: Brecht – 1951-ben, egy zártkörű bemutató nyomán visszadobták az alkotóknak. Néhány bírálójuk kifogása szerint a zenén kiütközik „a formalizmus minden ismérve, destruktív, éles disszonanciák és gépies ütem" jellemzi. A párt persze inkább az opera háborúellenes üzenetén akadhatott fenn – épp akkor kezdődött a koreai konfliktus –, mintsem az agresszíven hagyománytörő zenéjén (kilenc ütőhangszer, hegedű egy sem). Brecht erre levélben ígérte meg Wilhelm Piecknek, hogy három „pozitív tartalmú" áriát illeszt még a darabba, és így a *Lucullus* októberben végül ismét színpadra került, ha csak egyetlen estére is. Változni alig változott: a hátráltatás fő célja inkább az lehetett, hogy Brechték jól megértsék: az utolsó szó nem a művészeké, hanem a pártjuké.[24]

Más művészek a szocialista divat változásainak estek áldozatul. 1948-ban Horst Strempel *Takarítsd a romot! Építs!* címmel festett egy falképet az új friedrichstraßei földalatti-állomáson. Az absztrakt és metaforikus falkép kezdetben nagy elismerést kapott, mint „az újjáépítés tarka szimfóniája". A Dimsic-cikk után azonban Strempel a sajtóban tette közzé, mit gondol a „formalizmus" elleni szovjet támadásról. A párt kritikusai erre azzal vágtak vissza, hogy számon kérték a falképen az „érthetőség szolgai hiányát". A *Tägliche Rundschau* egyenesen „merő zagyvaság"-nak minősítette. 1951 februárjában, miközben Lingner javában dolgozott a maga *Aufbau*-tervén, Strempel falképét egyszer s mindenkorra lefestették.[25]

A művészeti intézményrendszer szintén felügyeletet gyakorolt, volt ugyanis módja rá. A képzőművészek szövetségének önállóságát a többi kelet-európai országhoz hasonlóan a negyvenes évek Németországában is felszámolták. 1950-re az egész tagság egyetlen központosított nyilvántartásba került. Festéket vagy ecsetet csak az a művész vásárolhatott, akit a szövetség számmal, illetve a számát igazoló tagsági igazolvánnyal látott el. Aki tehát festeni akart, annak alkalmazkodnia kellett, annyira mindenképpen, hogy szövetségi tag maradhasson.[26] A kívülálló alkalmasint a művészi alkotómunkáról is lemondott.

Hasonló volt a helyzet Lengyelországban; itt 1944-ben, Lublinban újjáalakították a háború előtti Lengyel Képzőművészeti Szövetséget, amely ettől fogva mindig szorosan kötődött a kommunista párthoz. Feladatát a szövetség „a művészi alkotótevékenység ellenőrzésében és megítélésében", valamint kiállítások és kurzusok szervezésében, sőt a kezdeti időkben a művészek lakásügyeinek intézésében látta. A művészek felett ezenkívül a művészeti iskolák és akadémiák is ellenőrzést gyakoroltak. Az 1950-es és 1951-es év során a Képzőművészeti Akadémia festőtanszékének vezetői például rendszeresen foglalkoztak diákjaik rossz anyagi körülményeivel és a művészeti kellékek hiányával. Emellett ugyancsak rendszeresen kecsegtettek jó fizetséggel politikai munkára – Sztálin-kiállítások rendezésére, pártünnepségeknek helyet adó konferenciatermek dekorálására – hajlandó „önkénteseket".

Az ilyen „önkénteskedés" lehetőségében persze sokszor nyilván csak afféle mentőövet láttak a szegény növendékek.[27]

Akárcsak német megfelelője, a párt, a kormány és alkalmanként egy-egy gyár mellett a lengyel képzőművész-szövetség volt a művek egyik legfőbb felvásárlója. A magángalériák szinte teljesen eltűntek a magánszektor maradékával együtt. A lengyel Kulturális Minisztérium egyik 1945-ös dokumentuma ki is mondja: „...a gazdasági élet szerkezetváltozásai miatt az államnak és a helyi közigazgatásnak kell felvállalnia a műtárgy-vásárlóközönség szerepét." Csak az a művész tudta eladni a műveit, aki kegyben állt a szövetségnél. 1947-re a szövetség már csaknem 2000 tagot számlált országszerte, emellett pedig olyan helyi képviseletei is voltak, mint például a częstochowai, mely büszkén jelentette, hogy tagjai „plakátokat és portrékat" festettek a városi tanács számára, és rendezvények, előadások, valamint május elsejei felvonulások dekorálásában is részt vettek.[28] De nem mindegyik képviselet volt ennyire simulékony: tradicionalisták, „koloristák", realisták mellett újsütetű avantgárdisták is versengtek ugyanekkor a befolyásért Krakkóban.[29]

Volt furkósbot, és volt mézesmadzag is. Olyan művészeket, mint Otto Nagel, aki sokáig körön kívülinek számított Németországban (még Sachsenhausent is megjárta), most életükben először keblére ölelt, és tejben-vajban fürösztött az állam. 1950-ben a Német Művészeti Akadémia elnöke egy pár cipőt, egy jó öltönyre való szövetet és kabátbélést utaltatott ki Nagelnek. Akadémikusi kinevezéséhez Wilhelm Pieck levélben gratulált – „berlini munkásgyerekként ön mindig a munkásokkal állt kapcsolatban" –, a berlini Világifjúsági Találkozó megtervezésében nyújtott segítségéért pedig Honecker mondott neki meleg szavakkal köszönetet.[30]

Lingner bizonyára mindent tudott Strempel kegyvesztéséről éppúgy, mint a Nagelnek és másoknak juttatott kegyekről. És tudhatta azt is, hogy hiába tagja a szövetségnek, neki még jócskán bizonyítania kell. Több mint húsz évig élt külföldön; nem a Szovjetunióhoz kötődött, hanem a francia kommunista párthoz; egy ízben ráadásul „formalizmus"-sal is megvádolták. 1950-ben bocsánatkérő levelet írt a német szakszervezetek elnökségének, elnézésüket kérve azokért a „nehézségekért", amelyek az általa tervezett május elsejei dekorációk körül támadtak (a rossz időben elmosódott a festék). Ugyanakkor kötelességének érezte, hogy biztosítsa őket politikai odaadásáról is. „Tollával és ecsetjével" ő, úgymond, két évtizeden át „a haladó francia munkásosztályt" szolgálta, most azonban már Németországot fogja szolgálni: „Biztosíthatom önöket, hogy Berlin, sőt az egész ország munkásosztályával együtt mindig számíthatnak rám."[31] A bocsánatkérését elfogadták, és abban a megtiszteltetésben részesült, hogy ő kapott megbízást az

Aufbau megfestésére – ám feltételül szabták, hogy a tervezés során szorosan együtt fog működni Kelet-Németország akkori miniszterelnökével, Otto Grotewohllal.

A hivatalos művészeti világ el volt ragadtatva ettől a megoldástól. Egy műkritikus azt fejtegette egy akkortájt megjelentetett brosúrában, hogy a párt és a művész kapcsolatát a Grotewohl-Lingner együttműködés „új szintre emelte, mely immár a Művészet és a Nép új típusú kapcsolatának felel meg".[32] Mostantól a művészek – jelentette ki a kritikus – nem maguknak, nem a barátaiknak vagy gazdag megbízóiknak fognak festeni. Hanem pártirányítással, a pártnak.

A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy Grotewohl Lingnernek minden egyes vázlatát megkritizálta, utasítgatta őt, ha kevesellte vagy épp sokallta a figurákat, ha nem tetszett neki egy-egy szín, ha azt akarta, hogy emeljen ki egy-egy részletet. Az első tervezet megszemlélése után kijelentette, hogy „a festő nem értette meg, milyen fontos szerepe van az iparnak a szocializmus fejlesztésében", ugyanis „nem teszi láthatóvá, hogy a sikeres jövő záloga a nehézipar". Kifogásolta továbbá, hogy a kép központi alakja értelmiségi, nem pedig munkás: „a szövetséget valójában a munkásosztály kezdeményezi és alakítja".[33] A második változatot Grotewohl ennél közvetlenebbül esztétikai alapon kommentálta: a színeket kiegyensúlyozatlannak, néhány alakot pedig túl statikusnak érzett. „Nem látszik rajtuk – jelentette ki – a társadalmi haladás nagyszerű menete: a nézőnek így részletek vonják el a figyelmét, és nem tud a kép egészének a jelentésére összpontosítani."[34]

Lingner minden ilyen kommentárt megszívlelt, még számos új vázlatot készített, egyiket-másikat „tudósoknak, nőknek és úttörőknek", parlamenti képviselőknek, illetve más politikusoknak is megmutatta, és valamennyiüknek kikérte a véleményét. Ezzel egyidejűleg valamiféle lelki változás is végbement Lingnerben. Meg kellett tanulnia, hogyan hunyászkodjék meg politikai bírálói előtt, és erre hamarosan más vonatkozásban is rászokott. A tervezés időszakában még egy írásbeli önkritikát is megfogalmazott. Bírálat érte, úgymond, amiért „elveszítettem a kapcsolatot az NDK-beli élettel, és ezért csupán sematikus vázlatokat és maszkokat festek". Most azonban taktikát fog változtatni:

> Szemügyre vettem azokat a műveimet, amelyeket hazatérésem óta készítettem, és látnom kellett, hogy nagyon is jogosak ezek a bírálatok. A bajt intellektuális lustaságom okozta, az, hogy huszonnégy év távollét után képtelen voltam alkalmazkodni az itteni környezethez, továbbá az, hogy hajlamos voltam megpihenni a babérjaimon... Eltökéltem hát, hogy fel-

számolom ezeket a hiányosságaimat, és remélem, nagyon hamar olyan falképtervvel állhatok elő, amely tükrözni fogja a kormányfővel hónapokon át folytatott együttműködés minden eredményét.[35]

Ezt a „vallomást" nem közvetlen erőszak vagy a letartóztatástól való félelem szülte: Lingner meg *akart* felelni. Évtizedek óta most először kapott megbízásokat, elismerést a szülőhazájában. Véget ért az emigránslét, otthonra talált. Valamilyen szinten mintha azt is elhitte volna, hogy a párt csakugyan jobban tudja, mi a helyes: ha ő maga nem érti, mit akar némelyik kommentárjával Grotewohl, ha ő maga csúnyának látja a képet, akkor ezt csakis a saját korlátoltsága magyarázhatja.[36]

Az *Aufbau* felavatására végül 1953. január 3-án, Pieck születésnapján került sor – az egyöntetű ünneplés azonban egykettőre alábbhagyott. A nyilvánvalóan propagandisztikus, politikai megfontolásokból fakadó mű valahogy kínossá vált. Abban a Lingner-életműkatalógusban, mely az NDK utolsó éveiben jelent meg, így határolódik el a falképtől a keletnémet kultúrpolitika: „Vajon a határidő rövidsége volt-e a baj, vagy az, hogy a terv kinagyítása és a csempefestés csakis idegen kéz munkája lehetett? Esetleg az, hogy ez a több mint 25 méter hosszú »festmény« nem a megfelelő helyre került?" Akárhogy is, vonja le a következtetést a kritikus: „A végeredmény egyik oldalt sem elégítette ki."[37] Lingner 1959-ben meghalt, a falképe azonban a helyén maradt. Élete utolsó éveiben ő maga állítólag már látni sem akarta, a Minisztériumi Központot is elkerülte nagy ívben.

„A tömegek meg voltak fosztva a hétköznapi élet szépségeitől éppúgy, mint az örömök legnagyobbikától: a művészi önkifejezés örömétől." *Népi kreativitás a modern formatervezésben* című 1954-es könyvének bevezetőjében Wanda Telakowska, a Lengyel Ipari Formatervezési Intézet igazgatója sötét képet festett a háború előtti Lengyelországról. Az 1920-as, 30-as évek – írja – „jól jellemezték a kapitalista korszakot". A gazdagok „a leghivalkodóbb tárgyak birtoklása útján igyekeztek felértékelni önmagukat". A szűkölködőknek olcsó és silány utánzatokkal kellett beérniük. A többnyire külföldi tőkések tulajdonában lévő gyárak „külföldi terveket használtak – harmadrangúakat persze, hiszen a jobbakat maguknak tartogatták –, így aztán a tömegeknek csúf, ráadásul a mi kultúránktól idegen termékek jutottak".[38]

A pályája elején Telakowska még nem az ortodox marxizmus nyelvezetét használta. Művészettörténet-oktatóként, formatervezőként, kritikusként és kurátorként Telakowska elsősorban még mint a Ład nevű lengyel művészcsoport tagja vált híressé. A dizájntörténet bennfentesei a Ładban a brit Arts and Crafts mozgalom rokonát ismerhetik fel. Tagjai a Dél- és Kelet-Lengyelországban még élő népművészekről akartak példát venni, az új és tősgyökeresen lengyel formatervezést az ő művészetükre kívánták alapozni. A Ładhoz kötődő művészek azt vallották, hogy nem szükségképpen „modernista" vagy futurista mindaz, ami „korszerű". A gépkorszakban sem kell mindent legömbölyíteni, agyonegységesíteni: a népi bútor-, textil-, üveg- és kerámiatervezés – vélték – nagyon is korszerűsíthető, és még az ipart is megihletheti.

Indíttatását és formálódását tekintve Telakowska még csak kommunista sem volt. A kor baloldali művészei közül sokan, így a németországi Bauhaus-tervezők is, arról beszéltek, hogy a múltat a forradalom nevében el kell törölni, és nulláról kell újrakezdeni mindent, ám Telakowska a kommunistákkal szemben kifejezetten a történelemből akart inspirációt meríteni. A háború után azonban a Ład tevékenységét is folytatni akarta, így hát végül is az új kommunista kormány mellé állt. Hamar észrevette ugyanis, hogy az ő elképzelése – mely a paraszti és népi művészetet részesítette előnyben a városi értelmiség körmönfont modernizmusával szemben – sokban rokonítható mindazzal, amit a kommunista párt akar.[39] Ahogy egy kultúrfunkcionárius rámutatott, a lengyel dolgozók jobban szeretik a népművészetet: „Munkásosztályunk szoros kapcsolatban van a vidékkel, és jobban kötődik a népi kultúrához, mint az értelmiségi szalonok világához." A negyvenes évek végén Telakowska népművészet-pártisága éppen kapóra jött, amikor a németországi támadással egy időben a lengyel vezetés is hadat üzent a formalizmusnak. Egy marxista kritikus így lelkendezett: „A népi gyökerektől egyre inkább elszakadó nemesi és udvari művészettől eltérően, a vidék romlatlan kultúrája ellen tudott állni a kozmopolita áramlatoknak, és sikeresen meg tudta védeni magát a megcsontosodott formalizmus hatásaitól."[40]

Telakowska a lengyel szóhasználat szerint „pozitivista", vagy ahogy angol nyelvterületen mondanák, pragmatista volt. A kommunista rendszert kényszerűen elfogadta, és hajlandó volt az együttműködésre – sőt a beépülésre – is, hogy ily módon valósíthassa meg a saját, nemzeti érdekkel azonosított céljait. 1945 tavaszán az új Kulturális Minisztérium munkatársa lett, bár ez a kommunista vezetésű ideiglenes kormány tagjává tette, és 1946-ban létrehozta a csodaszép nevű Gyártmányesztétikai Felügyeleti Hivatalt (Biuro Nadzoru Estetyki Produkcji, azaz BNEP). Ennek égisze alatt pedig szervezett országjárásokon népművészeket és népi együtteseket látogatott sorra, majd Ład-aktivista, illetve a Varsói Képzőművészeti Főiskolán dolgozó művészeket nyert meg legambiciózusabb tervének: a lengyel üzemek tömeggyártásra is alkalmas új formatervekkel való ellátására. Régi terve volt ez

már, de főnökeit azért egy gazdasági érvvel is kecsegtette: „A szépség és az elegancia emeli a bútor, a szövet, a nyomtatványok, függönyök, ruhák és más effajta tárgyak értékét... A francia, a bécsi, a német tárgyak nem az anyaguk minősége, hanem csakis a művészi megformáltságuk miatt uralják a világpiacot."[41]

A művészvilág kezdetben gyanakodott. Félő volt, hogy az új terv valamiféle keménykedést vetíthet előre a festészet és a szobrászat terén, a képzőművész-szövetség védelmébe vette a „hasznos" művészettel szemben a „tiszta" művészetet. Még fontosabb azonban, hogy sokan nem akartak együttműködni a lengyel kommunistákkal, akik 1946-ban már egyre erőteljesebben kampányoltak a Honi Hadsereg ellen. De Telakowskának – részint személyes kapcsolatai, részint anyagiak kilátásba helyezése, részint pedig őszinte lelkesedése révén – sikerült néhányukat maga mellé állítania. Egy lengyel festő, Bohdan Urbanowicz így emlékezett vissza rá, hogyan találkozott vele a német hadifogságból hazatérve, 1945 augusztusában:

> Szorongva és elbizonytalanodva, papírok nélkül érkeztem vissza Lengyelországba. Cieszynnél léptem át a határt, mentem tovább Varsóba. Címerekkel és jelszavakkal kidekorált szovjet teherautók húztak el mellettem. Egész gulyákat tereltek kelet felé... Végül: Varsó. Valahai utcák alagútjában tévelygek. Pontonhíd vezet át a Visztulán. A (kulturális) minisztérium Praga egyik hatalmas épületében, az Államvasutak korábbi központjában székel. Sötét lépcsőházban megyek fel oda, ahol a képzőművészeti főosztály van. Jókora terem, nyüzsgés, zsongás és füst... Aztán hirtelen átölel valaki. Wanda Telakowska karjaiban találtam magam.[42]

Telakowska benyúlt egy fiókba, kivett belőle 2000 złotyt, és csak úgy, „mindenféle papír nélkül", Urbanowicz kezébe nyomta. Lakást is talált neki, és a képzőművész-szövetségi felvételét is elintézte. Urbanowicz, sokakkal együtt, évekig a befolyása és a védelme alatt állt. Mivel ő is úgy érezte, hogy felelőssége van „lerombolt kultúránk újjáépítésében", maga is munkát vállalt a minisztériumban.[43] Telakowskának nem voltak olyan forrásai, mint amilyenekkel Kelet-Berlinben Becher rendelkezett – a háború utáni Lengyelország általában is kevesebbet tudott nyújtani a hazatérő emigránsoknak –, de versengenie sem kellett, mint Bechernek a másik, nem kommunista Németországgal: a kommunista Lengyelország alternatívája az emigráció volt. Telakowska azzal toborzott maga köré embereket, hogy a hazafiságukra apellált, és meggyőzte őket: Lengyelország újjáépítése a fontos, nem az, hogy kik az ország politikai vezetői.

Sokan csatlakoztak is. A „Szépet naponta, mindenkinek!" jelszóval Telakowska hivatala tucatszámra rendelte és vásárolta az eredetibbnél eredetibb szövet-, bútor, evőeszköz-, étkészlet-, edény-, kerámia-, ékszer- és ruhaterveket.[44] Egy művészcsoportot Szklarska Porębába, egy másikat egy sziléziai üveggyárba küldött Telakowska. Mindkét csoport azt kapta feladatul, hogy a munkásokkal és a vezetőkkel együttműködve, mutatós és népszerű, tömegtermelésre alkalmas darabokat tervezzenek. Az egyik társaság háború előtti stílusban metszett poharakat állított elő. A másik régebbi, antik mintákat vett alapul. Telakowska a híres lengyel szobrászt, Antoni Kenart is rávette, hogy párizsi emigrációjából hazatérve, faszobrászműhelyt szervezzen, továbbá textileseket küldött a Kárpátokba, azzal a feladattal, hogy segítsék korszerűsíteni az ottani szövőnők munkáját. Hivatala egy szép napon fafaragó-pályázatot is hirdetett, új, „népi" fajátékok tervezésére buzdítva a falusi népművészeket. „Új típusú játékszerek születtek – lelkendezett egy műkritikus –, befellegzett végre az olyanoknak, melyek az 1920-as években még háborúsdira kapatták rá a gyerekeket."[45]

Telakowska lelkesedését és pozitivizmusát mások is osztották. A lerombolt hazát mindenáron újjá kell építeni: ebben a háború után pártállásra való tekintet nélkül minden lengyel egyetértett, és különösen így volt ez Varsóban, ahol a kétségbeejtő pusztítás láttán sokan már-már úgy vélték, jobb lenne inkább úgy hagyni mindent, ahogy van, háborús mementónak. Kazimierz Brandys, az író, így érezte: „hozzá se nyúljunk ehhez már. Maradjon csak így... mi, akik szerettük azt a várost, már csak a romjait akartuk szeretni akkoriban."[46] Mások értelmetlennek vagy éppen lehetetlennek gondolták az újjáépítést. Alexander Jackowski, aki fiatal katonatiszt volt abban az időben (később a lengyel néprajz jeles kutatója lett belőle), egyszerűen csak annyit mondott: „Nem hittem volna, hogy az én életemben újjáépülhet még."[47]

A korábbi városlakók azonban már alig néhány nappal a háború befejezése után nekifogtak a romeltakarításnak, önként ajánlva fel kőművesi vagy mérnöki szolgálataikat. Varsónak olyan vonzereje volt, hogy amint lehetett, lerombolt otthonaik romjaiba is bevackolták magukat az emberek. A kommunista vezetés kapva kapott ezen a tenni vágyó nekibuzduláson: Varsó újjáépítésétől azt remélték, hogy ha népszerűséget nem is, de legalább kényszerű elismertséget hozhat a számukra. Ez lehetett a közös nevező a Telakowska- és Urbanowicz-félékkel, akiket – bár a kommunizmus ügyét csak félszívvel tették magukévá – az ország művészeti és építészeti örökségének helyreállítása nagyon is fellelkesített. 1945 februárjában az ideiglenes kor-

mány létrehozta a Fővárosi Újjáépítési Hivatalt (Biuro Odbudowy Stolicy, BOS), és egy Szovjetunióból visszatért, Józef Sigalin nevű építészt nevezett ki az élére.

Sigalint egykettőre elárasztották jó tanáccsal. Volt, aki a romok helyébe csillogó-villogó, modern acél- és üvegvárost épített volna az akkor divatos nemzetközi stílusban. A háborús évek alatt a Liverpooli Egyetemen emigránsok alapította Lengyel Építésziskola fiatal lengyel építészei egy sor olyan tervet készítettek, amely nem sokban látszott különbözni az akkori brit kollégákéitól. Jerzy Piatkiewicz olyan elképzelés szerint álmodta újjá Varsó középkori részét, az Óvárost, amelyben az utcák vonala megmaradt volna ugyan, de a barokk homlokzatok helyére üvegfalú modern épületek kerültek volna. Mások beton lakótelepeket és a Nagy-Britanniában „brutalism" néven elhíresült stílusban épített masszív házakat javasoltak.[48]

A közérzület kezdettől épp az ellenkező irányba mutatott. A közönség nagy része a régi Varsót kívánta vissza, és sok építész is egyetértett velük. „A jövő nemzedékek iránti felelősségérzetünk azt diktálja, hogy építsük újjá azt, ami lerombolatott" – fogalmaz egyikük.[49] A rekonstrukciópártiak amellett érveltek, hogy a város legrégebbi részeit – a középkori, barokk, reneszánsz és 18. századi épületeket – hajszálpontosan, tégláról téglára építsék újjá, mert az ország építészeti öröksége nem tűnhet el egyszer s mindenkorra.

1949-re már egy harmadik típusú gondolkodásmód is teret nyert. Elvégre az új szovjet szocreál vonalba sem a csupa üveg funckionalitás, sem a teljes rekonstrukció nem illett bele. De a lengyel kommunisták átnevelési mániáját sem igazán elégítette ki, környezeti determinizmusba vetett hitüket nem tükrözte egyik megoldás sem: ha a környezet csakugyan fortélyos hatással van az emberre, akkor a varsói építészek felelőssége is, hogy megteremtődjék az az új valóság, létrejöjjenek azok a terek, ahol a *Homo sovieticus* végül is élni és dolgozni fog. Egy Varsó újjáépítéséről szóló 1949-es beszédében Bolesław Bierut kijelentette: „Az új Varsó nem másolhatja a régit, nem érheti be annyival, hogy így-úgy megint felmondja a háború előtti idők fővárosát meghatározó tőkés magánérdekek halandzsáját... Új-Varsónak egy szocialista állam fővárosává kell válnia."[50] Az idő tájt azonban csak egy olyan város volt, amelyről joggal el lehetett mondani, hogy „egy szocialista állam fővárosa". Varsó újjáépítésének 1949-es, hivatalos terve így tehát jórészt a moszkvai várostervezést vette közvetlen és már-már szolgai módon alapul.

A klasszikus sztálinizmus idején a szovjet építészet le akarta nyűgözni és meg akarta félemlíteni az embereket. A moszkvai hivatalok, köztéri szobrok

és lakóépületek masszívak, súlyosak és díszesek voltak. Az utcák jó szélesek, de átkelni nehéz volt rajtuk. A tágas és lapos, lebetonozott terek egyhangú látványt nyújtottak, de tömegrendezvények tartására tökéletesen megfeleltek. Az épületeket jókora távolság választotta el egymástól, a gyalogosoknak villamosozniuk és buszozniuk kellett. A palotáikat belakni hivatott munkások számára pedig oszlopok, balkonok, árkádsorok és más jól ismert, sőt elcsépelt hagyományos elemek erőteljes alkalmazásával tették mindezt „érthetővé" a tervezők.[51]

Vagyis a szovjet várostervezésnek semmi keresnivalója nem volt Varsóban, ebben a még az autókorszak előtt, lovas- és gyalogosközlekedésre tervezett, templomokat és bevásárlóutcákat körülburjánzó városban. Tereit és parkjait nem tömegdemonstrációk helyszínéül, hanem pihenőhelynek szánták, és nem betonnal, hanem fűvel borították. 1949-ben mégis a sztálini szocialista realizmus klasszikus példái valósultak meg itt: a kettős oszlopsorral ellátott Földművelésügyi Minisztérium, a széles felvonuló-sugárutak, a dekoratív beton lámpaoszlopok és erkélyek sora.[52] Ezeknek a terveknek semmi közük nem volt semminemű lengyel hagyományhoz, egy művészettörténész mégis így vélekedik: „a tervezőmérnökök nem parancsba kapták azt, hogy »kövessék a szovjet példát«. Ők csak egy erős nyomást éreztek, aminek ellenállni éppoly nehéz volt, mint belenyugodni a következményekbe."[53] Mire beindult az építkezés, a városi telkek már mind állami tulajdonba kerültek, az építészek valamennyien a főváros alkalmazottai lettek, az országos építészeti kiadványokat pedig – akárcsak Csehszlovákiában, Magyarországon és Kelet-Németországban – állami kiadó jelentette meg, és telirakta őket a szovjet építészetről szóló írásokkal, mellékletekkel. 1946–47-ben *Szovjet építészet* címmel egy állami kiadású antológia is megjelent, benne a szovjet építészet eredményeit dicsőítő és a szovjet kultúra „disszidens" alakjait, köztük Anna Ahmatovát támadó írásokkal. 1949-ben már mindenki tudta, hogy a nagy várostervezési ügyekben csakis a párté lehet az utolsó szó – bár ugyanakkor persze senkinek sem volt kötelező részt venni az ilyen munkákban.

Ennyiben a lengyel építészek a keletnémet festőkhöz hasonlítottak: őket sem kényszerítette puskával senki, hogy gyermeteg propagandaképeket fessenek. Ellenkezőleg: mint Németországban Max Lingner, néhányuk szintén erőnek erejével igyekezett meggyőzni magát a szovjet építészet érdemeiről. 1948-ban Sigalin Moszkvába utazott, hogy felkeresse Edmund Goldzamt lengyel építészt, aki a náci megszállás elől a Szovjetunióba menekült, Moszkvában fejezte be építészeti tanulmányait, és alkalmasint inkább ott maradt volna (a '70-es években aztán vissza is tért). Goldzamt akkor egy emlékeze-

tes, hajnalba nyúló beszélgetés során előadást tartott Sigalinnak a sztálini szocialista realista építészetről. „Ez kell nekünk" – vágta rá állítólag Sigalin, és rávette Goldzamtot, hogy költözzék vissza Varsóba, tanácsadónak.[54]

Goldzamt bizonyosan nem tartotta magát szovjet lakájnak sem akkor, sem később. Akárcsak Telakowska, ő is a hagyományos mintákat és motívumokat felértékelő brit Arts and Crafts mozgalom csodálója volt. Később könyvet is írt William Morrisról (ilyen fejezetcímekkel: „Morris helye az osztályharcban").[55] De a művei, akárcsak a tanítványokéi, végül is egészen más eredménnyel viselték magukon ugyanezeket az elméleti hatásokat, mint a Telakowska-féle Gyártmányesztétikai Felügyeleti Hivatal számára készített tervek, Morris saját műhelyeiről már nem is beszélve. Elméletileg Goldzamt azt vallotta, hogy az építészet „tartalmában szocialista, formáját tekintve nemzeti" kell hogy legyen. De gyakorlatilag ez csak azt jelentette, hogy az építész aggassa teli „nemzeti" motívumokkal, azaz történelmi épületekről származó és népművészeti eredetű giccses ékítményekkel a szovjet stílusú, masszív struktúrákat.

A varsói Kultúra és Tudomány Palotája, a lengyelországi klasszikus sztálinista építészet leghíresebb darabja, a lehető legegyértelműbben viseli magán a Goldzamt-féle teóriák jegyét. A Tudomány és Kultúra Palotája ma is fölébe tornyosul Varsónak, aránytalanul nagy helyet foglal el a város kellős közepén, és minden esztétikai folytonosságtól megfosztja Varsó centrumát. Az épületet Sztálin ajándékozta a lengyel népnek – visszautasítani pedig aligha lehetett egy ilyen ajándékot. Úgy hírlett, hogy a lengyel gazdasági miniszter, Hilary Minc inkább egy lakótelep felépítését szorgalmazta volna, Sztálin azonban – a nem csupán titkosrendőrségi, hanem kulturális ügyekben is illetékes Jakub Berman szerint – ragaszkodott „egy olyan épülethez, amely a város minden pontjáról látható".[56] Sok kommunista fanyalgott (évekkel később Berman is elismerte: „nem sikerült valami jól"), Bierut azonban rajongott, vagy legalábbis úgy tett. A Kultúrpalota nem volt éppen olcsó ajándék: az építőanyag költségeit a szovjetek állták, de a szovjet építőket, akiknek a számára egy egész elővárost kellett felhúzni mozistul és uszodástul, a lengyeleknek kellett fizetniük. Ugyancsak a lengyel kormány dolga volt, hogy megtisztítsa a helyet a városközpontban, sok még lakható házzal együtt az utcák régi nyomvonalát is eltüntetve.

A Kultúrpalota orosz mérnökök tervei alapján, részben Oroszországból importált vendégmunkások, Oroszországból importált eszközök és építőanyagok felhasználásával épült fel. De mivel az volt a cél, hogy a Kultúrpalota „tartalmában szocialista, formáját tekintve nemzeti" legyen, a Lev Rudnyev vezette szovjet építészek látványos országjárást szerveztek. Sorra látogatták a

régi városokat, Krakkót, Zamośćot és Kazimierzt, barokk és reneszánsz motívumokat skiccelgettek. Eszmét cseréltek Sigalinnal és más lengyel építészekkel is.[57]

A ma is látható eredmény egészen különleges lett. Messziről a Kultúrpalota ugyanúgy néz ki, mint a Moszkva köré szórt „habostorta"-felhőkarcolók bármelyike: csúcsos tetejű tornya körül lent négy melléképület, bennük színházak, torna- és kiállítótermek, valamint egy uszoda. Közelről nézve viszont feltűnnek a „lengyel" elemek. A falszegélyeket olyan motívumok díszítik, amilyeneket országjárásukon a reneszánsz homlokzatokon láttak az oroszok. Az építményt robusztus, életnagyságúnál nagyobb szobrok veszik körül, többségük „munkás"-figura különféle, metaforikusan nem egészen világos jelentésű pózokban. A palota évtizedekig Varsó egyetlen felhőkarcolója – 1955 és 1957 között Európa legmagasabb épülete – volt, és bár tőle nem messze ma már nagyobb és modernebb felhőkarcolók is magasodnak, változatlanul kirí a környezetéből. Egyetlen igazi érdemének az mondható, hogy pontosan az, aminek látszik: hogy szovjet kényszer erőltette a lengyel fővárosra ormótlanul és aránytalanul, a város történelmétől és kultúrájától merőben idegen módon.

Ugyancsak szovjet minta szerint épült aztán még ez-az. A Kultúrpalotától nem messze egy szocialista realista lakótelepet – a Marszałkowska Dzielnica Mieszkaniowát, az MDM-et – is sikerült felhúzniuk varsói építészeknek, monumentális bejáratokkal, oszlopokkal, hatalmas lépcsőházakkal és megint csak furcsán semmibe meredő „munkás"-szobrokkal. Szovjet elemek figyelhetők meg az egykori gettó helyén épült muranówi lakótelepen és még néhány más helyen is.

Az 1949-es terv azonban nem volt népszerű, vagy legalábbis nem volt maradéktalanul az, és ezt maguk a kommunisták is jól tudták. Így hát még javában épült a Kultúrpalota, amikor a főváros nekilátott, hogy minden részletre kínos gonddal ügyelve, újjáépítse Varsó középkori Óvárosát és annak történelmi főútját, a Nowy Światot is. A párt ezt némi zavarral kezelte: Bierut azt bizonygatta, hogy a régimódi homlokzatok mögé csupa egészséges, higiénikus, modern lakás fog épülni, és a munkásosztály legkiválóbbjai fognak azonnal beléjük költözni.[58] De hiába kapott fürdőszobát minden lakás, volt, aki beleborzongott az újjáépült Óváros megszokott látványába. A középkori városközpont egyik régi lakója évekkel később így írta le a hatást: „A szülőházam porrá zúzódott... és most mégis beléphetek a hajdani gyerekszobámba, és ugyanazon ablakon kinézve ugyanarra a szemközti házra látok. Még egy furcsán megcsavarodott lámpanyelet is ott látok a régi helyén."[59]

De ez legalább népszerű volt, és az Óváros egy darabig jó reklámot jelentett a rezsimnek. Nagy csinnadrattával – szalagátvágásokkal, pohárköszöntőkkel – adtak át egy-egy újabb részt a Lengyel Egyesült Munkáspárt születésnapján, július 22-én, vagy más kommunista ünnepeken. Az újjáépült Óvárost mutató 50-es évekbeli fotókon „az újjáépítés csodáján" ámuldozik a nép. Az egykor komoran festői, lepusztult városrész most csupa fény, tágas terein turisták nyüzsögnek.

De hiába minden várostervezés, az óvárosi újjáépítés és a Kultúrpalota kombinációja nem hozhatott sikert, különösen nem a következő évtizedekben, amikor olcsó panelházak épültek köréjük és közéjük. Varsó rekonstrukciós tervére mégsem esztétikai elhibázottsága, hanem a sztálinista gazdálkodás mérte a végső csapást. Az eredeti tervek ugyanis semmiféle tekintettel nem voltak a költségekre. A súlyos, gondosan megmunkált paloták építése drága volt, így hát a pénz már a homlokzatok befejezése és a szökőkutak, a köztéri szobrok felállítása előtt elfogyott. A Kultúrpalota roppant termeinek fűtését, világítását és térkihasználását is a pazarlás határozta meg, a magas fenntartási költségek miatt pedig egyre silányabb látványt kezdtek nyújtani a belső terek. Gazdaságilag az Óvárost sem érte meg újjáépíteni, hiszen nem volt tekintettel a nyomasztó varsói lakáshiányra. Az ötvenes évek elején sok fiatal még mindig deszkafalú, primitív tömegszállásokon élt, nekik semmi kedvük sem volt kivárni, amíg elkészülnek végre a míves épületek. Alig egy-két év alatt a sztálinista tervek és a historizáló újjáépítés iránti rajongás is elpárolgott. A várostervező mérnökök maguk között már belátták, hogy a hivatal képtelen volt összhangot teremteni. 1953-ban Sigalin így fogalmazott egy csoportjuknak: „a forma még mindig a tartalom mögött kullog". Az intellektuális áttörés elmaradt tehát.

Ezzel nagyjából egy időben a Telakowska-féle Gyártmányesztétikai Felügyeleti Hivatalt is maga alá gyűrte a szocialista gazdálkodás. A rájuk pazarolt roppant igyekezet – vagy itt-ott az igen jó minőség és eredetiség – ellenére a Telakowska és munkatársai által előállított minták és avantgárd tervek százaiból sohasem lett elegáns iparcikk. Mint kiderült, a lengyel gyárakat semmi sem ösztönözte rá, hogy elegáns iparcikkeket állítsanak elő: mivel mindenből hiány volt, bármely gyár bármely terméke bármikor gazdára lelhetett. Az árakat szabályozták, így hát az üzemek egy híres művészek csoportja által tervezett, szép vázáért sem kérhettek többet, mint egy olcsó és csúf darabért, és az ilyesmit előállítókat sem tudták jobban megfizetni. Minthogy pedig a gyárigazgatók állami fizetésen tartott állami alkalmazottak voltak, nem is látták semmi szükségét, hogy különösebb erőfeszítéseket tegyenek.[60]

A „formatervezést a dolgozóknak" jelszavával a vidéki bürokraták és állami gyárigazgatók végül is nem tudtak mit kezdeni. Egy műkritikus tapintatosan így magyarázta ezt: „...azzal a céllal az Ipari Minisztérium vezetése mélyen egyetértett, hogy a művészet mindenkié legyen – munkahelyi szinten azonban még nem vált népszerűvé ez a gondolat." Marxista magyarázat is adódott: „A népi demokráciában a termelési anarchiát a szocialista tervezés váltotta fel. A mindennapi élet tárgyainak esztétikai megformálására azonban még ma is a tőkés gazdaságból megörökölt anarchia a jellemző."[61]

Nyugat-Európához képest Lengyelországban – akárcsak Kelet-Németországban, Magyarországon, Csehszlovákiában és Romániában – a fogyasztói iparcikkgyártás nagyon alacsony szinten maradt. A lengyel üveg- és kerámiaexport, mely a múltban (ahogy ma már újra) nagy bevételi forrást jelentett, visszaesett. Az exportcikkek kiválasztásáért felelős hivatalnokok nem az ízlésükről vagy a jól tervezett tárgyak iránti fogékonyságukról voltak híresek.[62] A tömegeknek szánt végeredmény – főleg, mert az iparcikkek nagy része a lehető legolcsóbban és leggyorsabban került le a futószalagról –, ha lehet, még csúfabb is lett minden korábbinál.

A Gyártmányesztétikai Felügyeleti Hivatal a hagyományos népi kultúra életben tartása terén is kudarcot vallott. A népművészeti iparcikkek forgalmazása hamarosan egy másik állami vállalat, a Cepelia feladata lett, az pedig végül az egyenszuvenír-fafaragványairól lett híres. Van, aki védelmébe veszi a Cepeliát, köztük a nagy lengyel néprajztudós, Jackowski is, mondván, hogy a Cepelia egy gazdaságilag különösen nehéz időszakban nyújtott némi megélhetést a parasztoknak. „A vidék vad urbanizációja" amúgy is tönkretette volna a népi kultúrát – érvel Jackowski –, a giccs pedig városlakóknak kellett, munkásemberek vásárolták fel buzgón.[63]

Telakowska ezek után megalapította az Ipari Formatervezési Intézetet, és számos évig, 1968-as lemondásáig, ő is maradt az igazgatója. Hatása elenyészett. Az új lengyel művésznemzedék már a sztálinistát látta benne, nem kellett neki, elfelejtette. Azt sikerült ugyan bebizonyítania Telakowskának, hogy az is együttműködhet a kommunista állammal, aki nem kommunista – de azt már nem, hogy sikerrel is járhat az ilyen együttműködés.

1950-es és '51-es budapesti látogatásakor Vszevolod Pudovkin szovjet filmrendező forradalmi jelentősége már a múlté volt. Szergej Eisenstein mellett Pudovkin valaha egyike volt a szovjet kísérleti filmművészet megalapítóinak. Híres lett az a kijelentése, mely szerint a film egy új művészeti ág, és akként is kell kezelni: a filmnek nem az a feladata, hogy tükrözze a hétköz-

napi életet, de nem is az, hogy a hagyományos regényírás lineáris történetmesélését utánozza. A földhözragadt realizmust Pudovkin olyannyira ellenezte, hogy kezdetben a hangosfilmet is elvetette, mert tartott tőle, hogy túlságosan színdarabszerűvé válnak majd miatta a filmek. Leghíresebb filmje, a Makszim Gorkij regénye alapján forgatott *Anya* még némafilmnek készült 1926-ban, és igen nagyvonalúan kezelte az akkor újnak számító vágástechnikát. Pudovkin az elsők egyikeként helyezett egymás mellé különböző helyszíneket és nézőpontokat, hogy ily módon fokozza az érzelmi hatást.[64]

Pudovkin – továbbá Eisenstein és az egész szovjet avantgárd – szerencsétlenségére, Sztálin megszállott filmrajongó volt, és nagyon szerette a lineáris történetmesélést. Ahogy Sztálin hatalma növekedett, úgy hanyatlott Pudovkin népszerűsége. A filmjei először csak a vezérnek nem tetszettek, aztán már a szovjet kritikusoknak sem. Végül a kultúrhivatalnokoknak sem, ők pedig lehetetlenné tették a további hasonlók készítését. Pudovkin szakított hát korábbi elveivel, felhagyott a kísérleti vágástechnikával, és ettől fogva „realista" filmeket készített, melyekben így vagy úgy, de végül mindig a kommunizmus diadalmaskodott.[65] Megkopott fényű karrierjének eme kései szakaszában küldték tehát Pudovkint Budapestre.

A magyar filmrendezők elvileg aligha tanulhattak bármit is Pudovkintól. A háború előtti magyar filmipar a harmadik helyet foglalta el Európában, és minőségileg a világ egyik legjobbja volt. Technikailag és a rendezői tapasztalatok tekintetében messze a Szovjetunió előtt járt. A magyar filmforgalmazás is jól teljesített. A háború előtt 500 termes mozihálózat működött országszerte, és a mozik legalább fele – a lengyel vagy német moziknál jóval több – épségben meg is érte 1945-öt. A '30-as évek zsidótörvényei megosztották ugyan a filmgyártást (eredményeképpen pedig roppant tehetségű magyar zsidók vándoroltak ki és árasztották el Hollywoodot), de a berendezések nagy része megmaradt. Nem így Lengyelországban: ott a háború utáni filmgyártás Németországban „lefoglalt", és hadizsákmányként hazavitt kamerákkal indult meg újra.

A háború utáni magyar filmgyártás sem kommunista propagandával kezdődött. A Budapest felszabadulását követő nyáron a legfontosabb magyar filmgyár, a Hunnia sikerrel kért engedélyt a szovjet megszálló erőktől, hogy állami vállalatként újrakezdje a működését. A Hunnia gondosan kiegyensúlyozott összetételű új vezetőségébe három kommunista párttag, két szociáldemokrata, három minisztériumi tisztviselő mellett néhány pártonkívüli is bekerült. Bizakodással telve nyitotta meg ugyanekkor a kapuit néhány magánfilmvállalat is. A négy nagy párt mindegyike megalapította a saját

filmgyártó vállalatát, és elméletileg felosztották egymás között a mozikat is. Ebben, mint annyi minden másban is, a kommunista párt egyenlőbb volt, mint a többiek: a mozik többségét, akárcsak a pénz nagyobbik részét a szociáldemokratákkal együtt a kommunisták vették ellenőrzésük alá.

E viszonylag derűlátó kezdetek után megtorpanást okozott az infláció – 1945-ben csak három film készült el, 1946-ban már egy sem –, és 1947-től kezdve a politika is egyre több mindenbe beleszólt. Ennek az évnek a nyarán egy tehetséges fiatal rendező, az 1942-es Velencei Filmfesztivál fődíjának nyertese, Szőts István új film forgatásába kezdett az egyik magántulajdonú filmgyártóvállalatnál. Az *Ének a búzamezőkről* című film alapjául szolgáló regény egy magyar parasztcsalád első világháborús tragédiáját beszéli el, és egy magyar lány meg egy orosz hadifogoly szerelméről is szó van benne. Szőts jól birkózott meg a filmrevitel feladatával. De hiába hitte, hogy a magyar–orosz szerelmi szál védelmet nyújt majd neki, mégiscsak meggyűlt a baja a cenzorokkal. Nem tetszettek nekik a vallási jelenetek, túl erőteljesnek találták őket. Nem tetszett nekik az időközben helytelenítendővé vált pacifista üzenet. És az sem tetszett nekik, hogy a filmbeli magyar parasztok túlságosan ragaszkodnak a földjükhöz: a rezsim további földreform- és végső kollektivizációs tervei szempontjából ez rossz ómen volt. Szőts meglepődött, de némi változtatás után késznek nyilvánította a filmet, mely lelkes fogadtatásban részesült az első vetítéseken.

Ám a lelkesedés csakhamar alábbhagyott. Szőts később így emlékezett:

> Már a bemutató ideje és helye is megvolt, amikor a kritika támadásba lendült: a bírálók szerint a film reakciós és klerikális, sőt Mindszenty-párti volt... Tíz nappal a premier előtt indoklás nélkül betiltották... Végül a pártközpontban vetítették le, de ott sem végig, mert azokhoz a jelenetekhez érve, amelyeken [az emberek] imádkozni és énekelni kezdenek a távolba szakadt szeretteikért, Rákosi felpattant, és tüntetőleg kivonult... Téma lezárva, a filmet betiltották.[66]

Az *Ének a búzamezőkről* nem jutott el a mozitermekbe. És ezzel a magánfilmgyártásnak is vége lett. 1948-ban az egész filmipart államosították, a Hunnia gondosan kiegyensúlyozott vezetőségét szélnek eresztették, és művészi szabadságról sem eshetett többé szó. Révai József, az új népművelési miniszter Sztálin nyomdokaiba lépett, és forgatókönyvtől a forgatásig a saját ellenőrzése alá vonta a filmgyártás teljes folyamatát. Mivel semmit sem akart a véletlenre bízni, közvetlenül a szovjet elvtársaktól kért esztétikai tanácsot. Budapesti látogatásra hívta a filmügyekben illetékes szovjet miniszterhe-

lyettest, aki kijelentette: „A legelső, amit a magyar film művészeinek tanácsolhatok, hogy tanulmányozzák behatóan a szovjet filmművészetet... De nagy művészet csak úgy születik, ha a tőlünk tanultakhoz hozzáadják a maguk sajátos bolsevik magyar művészetüket."[67] Meghívták hát azonmód Pudovkint is Budapestre. Az iskolákhoz, munkahelyekhez és közterekhez hasonlóan a filmszínházaknak is az ideológiai nevelés színtereivé kellett válniuk, a szovjet rendező pedig most megmutathatta a magyaroknak, hogy miként is kell ezt csinálni.

Későbbi visszaemlékezések „megtört ember"-nek írják le az 1950-ben Budapestre érkező Pudovkint. Őrá alighanem illik az elcsépelt jelző. Kísérletező ösztönei rég kihunytak. Nemrég kapott Sztálin-díjat a szovjet légiipar megalapítóját mennybe menesztő unalmas *Zsukovszkij*-ért. Szolgalélektanból bízvást kaphattak leckét tőle a magyarok, de másból aligha. Maga Pudovkin meglepő szűkszavúsággal és nem túl eredeti módon számol be magyarországi tapasztalatairól. Arról egy szót sem szól, hogy vajon hatott-e rá a Moszkvánál még háború utáni állapotában is jóval gazdagabb Budapest architektúrája vagy tárgyi kultúrája. Ahogy arról sem, hogy szeretett-e bármit a háború előtti magyar filmekben.

Filmrendező létére furcsa módon nem adott tápot olyan szóbeszédnek, hogy magyar lányokkal flörtölt, vagy munka után presszókban iszogatott volna. Egy 1952-ben magyarul megjelentetett könyvében ehelyett az elmélet fontosságáról értekezik: „Az élet megismeréséhez elengedhetetlenül szükséges az élenjáró marxi–lenini–sztálini filozófia ismerete... Politikai képzettség nélkül ma filmet készíteni – lehetetlen." Ír arról is, hogy miért van szükség arra, amit Hollywoodban hepiendnek mondanak: „A drámának példát kell adnia... a harcot és a győzelmet kell megmutatnia, a szocializmus útján járó népek harcát és győzelmét." Kiemeli, milyen fontosak a pozitív szerepmodellek: „A pozitív hős megalkotása egyike a legnehezebb, de egyben legszebb feladatoknak is, amely szocialista művész előtt áll." „Pesszimizmusuk" miatt bírálja a nyugati filmeket, és dicséri a szovjet filmek „organikus optimizmusát.[68] Nagy sajtóinterjúkat is adott, az időközben ideológiai páriasorba taszított Szőts elszörnyedve olvasta az egyiket. Pudovkin lényegében azt fejtegeti itt, hogy a történelmi film nem a tényeknek, hanem az ideológiai elvárásoknak kell hogy megfeleljen:

> Az a fő, mondta, hogy a film az ideológiailag szükségszerű eseményeket ábrázolja. Bármi, ami ettől eltér, az hamis „naturalizmus", vagyis ideológiailag és történelmileg különbözik az ilyen filmekben elvárt valóságtól... Akármennyire tiszteltem is korábban Pudovkint... annak alapján, amit most az újságban olvastam tőle, örültem, hogy nem mutattak be neki.[69]

De Pudovkin feladata korántsem annyi volt csupán, hogy nyájas kijelentéseket tegyen. A magyar, vagy épp a lengyel filmgyártás rendszerében egy-egy új film elkészítését azelőtt a rendező gondolta ki, tervezte és szervezte meg. A Szovjetunióban a forgatókönyvíróké volt a főszerep, ők pedig a témától kezdve a dialógusokig, cenzorokkal vitattak meg mindenféle szempontból egy-egy filmet, még mielőtt írni kezdtek volna. A sors iróniája, vagy talán tragédiája, hogy éppen Pudovkin, a hang nélküli vizuális képzeletvilág valahai mestere honosította meg ezt a rendszert, az engedelmes forgatókönyvírók és kultúrbürokraták rendszerét Magyarországon. Tanácsai vagy befolyása elől nem volt menekvés: 1948-tól már csak az rendezhetett filmet, aki elvégezte a magyar Színház- és Filmművészeti Főiskolát. 1959-ig csak egy stúdiónak, a később Mafilm névre keresztelt Hunniának ajánlhatták fel szolgálataikat. Ezen idő alatt minden egyes forgatókönyv és minden elkészült film is többlépcsős minisztériumi engedélyezésen kellett hogy átessen.

Budapesti tartózkodása idején Pudovkin számos minisztériumi forgatókönyvvitán vett részt. Hozzászólásai többnyire nem képi vagy technikai megoldásokról, hanem az adott film politikai és társadalmi vonatkozásairól szóltak. Az egyik film forgatókönyvíróit megrótta, amiért egy szövetkezetesítésről szóló filmben nem a szövetkezetek gyakorlati és anyagi előnyeire, hanem az erkölcsiekre helyezik a hangsúlyt. „Komoly hiányosság ez." Új szereplők bevonását és olyan cselekményfordulatokat javasolt, amelyek drámai módon teszik nyilvánvalóvá a szövetkezetesítés előnyeit. Feltűnhetne például egy fiú – ötletelt –, aki kétségbeesik, amikor az apja nem hajlandó belépni, és fél, hogy így oda a jövője.[70] Egy másik alkalommal Pudovkin azért bírált egy filmet, mert az utolsó jelenetben meghal benne egy munkás: ezt a befejezést ő nem találta eléggé optimistának. Bírálatát mindkét esetben szó nélkül elfogadták. Az egyik ilyen ülésről szóló feljegyzés ezzel a mondattal végződik: „Pudovkin elvtárs javaslatait elfogadjuk, és a filmet ezeknek megfelelően kijavítjuk."[71]

De Pudovkin direkt módon is közreműködött számos magyar film létrehozásában. A *Kis Katalin házassága* például két gyári munkásról szól, Katalinról és Jóskáról, akiknek a kapcsolata válságba kerül, amikor Katalinnak a munkától és a tanulástól is elmegy a kedve, és már csak otthon búslakodik. Jóska pedig ahelyett hogy segítené, csak a saját munkájával törődik. Katalin visszaköltözik az édesanyjához, de végül „megmenti" Barna, a gyár párttitkára, akiről példát véve, élmunkás, jó tanuló és még párttag is lesz belőle.

Jóska pedig rájön, hogy neki meg Katalinról kell példát vennie. A forgatókönyvíró egykori szavaival: „A film elmondja, hogyan vezeti vissza mindkettőjüket a Párt a helyes útra, hogyan lehet úgy is helyesen dolgozni, ha két házastárs közül az egyik az irodában, másik a műhelyben dolgozik."[72] Annak az elvnek megfelelően, hogy a „legjobb" szocialista realista filmek többrétű tanulságot kell hogy nyújtsanak, a film egyik jelenetében egy szabotőr is felbukkan. A *Kis Katalin házassága* ily módon elvileg a párt vezető szerepéről, a munkaversenyek jelentőségéről, a reakció elleni harc szükségességéről, a különféle munkafajták értékéről és a házasság fontosságáról is kínált tanulságot a nézőnek, aki emellé még néhány filmgyáron kívül felvett, külső jelenetet is kapott. „A filmnek – mondta Pudovkin – a való életet kell bemutatnia."[73]

Ha filmet akartak rendezni vagy írni, ilyen feltételek mellett kellett tehát dolgozniuk a magyar filmeseknek. Aki nem vállalta, az vagy otthagyta a szakmát, vagy éhen halt. Az *Ének a búzamezőkről* betiltása után Szőtsnek felajánlották, hogy rendezzen állami filmeket:

> Én ebbe nem mentem bele, mert tudtam, hogy soha nem lennék képes olyan filmet, olyan forgatókönyv alapján forgatni, ami hazugsággal, nyilvánvaló propagandával és politikával van teli... Így hát megpróbáltam ellébecolni... ami nem volt könnyű, mivel nem volt semmi jövedelmem. Eladtam a lakásomat... mindenféle tárgyaimat, a kamerámat, az objektíveket is eladogattam, és mint kiderült, ebből tulajdonképpen meg is lehetett élni, csakhogy a hatóságok ezt nem nézték jó szemmel, szerintük ez feketézés volt, hiszen semmiféle papírom nem volt róla, hogy ilyesmit csinálhatnék. A végén alig mertem már beülni egy presszóba, attól féltem, hogy ha az igazolványomat kérik, be kell vallanom, hogy nincs munkám, és internálótáborban végzem.[74]

Így került sor 1951-ben a *Különös házasság* bemutatójára. A film arról szól, hogyan kényszerítenek rá egy fiatalembert, hogy vegyen feleségül egy lányt, akit teherbe ejtett egy pap, és az alapjául szolgáló klasszikus regény történetesen jól beleillett a párt „klerikális reakció" elleni kampányába. A Mafilm még ugyanebben az évben bemutatta a *Gyarmat a föld alatt* című filmet is, mely egy magyar olajfinomítóban elkövetett amerikai szabotázsról szól. A főszereplő egy titkosrendőr, aki felderíti a szabotázst, a film pedig a magyar olajipar államosításával jó véget ér. Ezzel nagyjából egy időben a keletnémetek is antikapitalista és Amerika-ellenes témába vágják a fejszéjüket:

Az istenek tanácsa (Der Rat der Götter) arról szól, hogy miként játszanak össze amerikai vegyi gyárak a tömeggyilkosságok során használt Zyklon-B gáz előállítójával, az I. G. Farben nevű náci vegyi üzemmel, és így amerikai hivatalnokok is a nácikkal.

De bármilyen szigorú ellenőrzés alá vonták is a filmgyártást Pudovkinék Budapesten, a szovjet hatóságok Berlinben, és egy rövid időre a lengyel kommunisták is Varsóban, a szigor nem sokáig működött. A rendezők és a forgatókönyvírók kezdetben beletörődtek abba, hogy szocialista realista filmeket készítsenek, hiszen nem volt választásuk. Ám amint lehetett, elkezdték kijátszani a szabályokat. A metakommunikációs „játékot" – vagyis a forgatókönyv-olvasó cenzor számára láthatatlan, csupán a néző számára érthető vizuális politikai kommentárt – a kelet-európai film- és színházrendezők az évek múltával már-már önálló műfajjá fejlesztették. A háború utáni lengyel filmművészet egyik megalapozója, Andrzej Wajda így beszél a lengyel filmesekről:

> Kezdettől tudtuk, hogy a dialógokra keresztet vethetünk... a cenzorok minden szavunkat figyelték, ami érthető, hiszen az ideológia szavak útján terjed... Azt tudtuk tehát, hogy szavakban hiába próbálnánk kifejezni magunkat, de a kép egészen más. A képek kétértelműek is lehetnek. A néző nagyon is értheti, mit üzen egy kép, de a cenzornak nincs mire hivatkoznia, semmit sem tehet.[75]

Wajda *Hamu és gyémánt*-jában van például egy jelenet, amelyben két szereplő egy bárpultnál pohár vodkákat gyűjtogat, és mindannyiszor kimond egy-egy nevet. Azt senki sem mondja, hogy az akkor tabutémának számító varsói felkelésben elesett barátok emlékmécseseit látjuk, de a közönség azonnal értette, miről van szó. Hasonló bonyolultságú metaforákat fejlesztett ki a magyar film is, ezeknek talán leghíresebb példája Szabó István modern *Faust*-változata, a *Mefisztó*. A náci Németországban játszódó *Mefisztó* főszereplője egy színész, aki a karrierje érdekében lepaktál a nemzetiszocializmussal. A film közönsége jól tudta, hogy ez a történet a kommunista közelmúltról is szól: karrierjük érdekében a sztálinista Magyarországon is lepaktáltak a színészek a hatalommal.

Célzásokra és utalásokra modern vagy akár klasszikus színdarabok is lehetőséget adtak, a rendezők pedig éltek is ezzel a lehetőséggel. A kommunista Lengyelországban még Shakespeare-rel is lehetett politizálni. Azt, hogy „Dánia börtön", a szovjetek megszállta Lengyelországra is lehetett érteni.

A „Valami bűzlik Dániában" hasonlóan hatásos mondat volt. Metaforikusan még Lear király országának felosztása is utalhatott Lengyelország háború utáni felosztására és a keleti területek elvesztésére.[76]

Bármily különösnek hangzik is, de némi ügyességgel még a tőrőlmetszett realizmust – spontaneitás, hitelesnek hangzó dialógusok, minden néző saját életéből ismerős jelenetek – is a szovjet importból származó szocialista realizmus ellen lehetett fordítani. Ezt a technikát vitte sikerre egy nem túl ígéretes című magyar film, az *Állami áruház.* Habár nem volt rendkívüli sem a cselekmény, sem a helyszín – egy állami áruház, csakugyan –, a film néhány vonzó jelenetét a Duna-parton vették fel, az emberek ki-be ugrálnak, fröcskölik egymást, és egyáltalán, fesztelenül és lazán viselkednek, nem úgy, ahogy egy jól szervezett május elsejei felvonuláson szokás. Egy másik jelenetben vásárlók rohamozzák meg az áruházat, amikor meghallják, hogy új áruszállítmány jön – megszokott látvány volt ez az akkori moziközönség számára –, a teherautók szerencsére még éppen időben érkeznek, hogy mindenkinek jusson. De bármelyik néző tudhatta persze, hogy ez vicc: a valóságban nem érkeztek volna meg azok a szállítmányok; bennfentesként csak nevetett tehát.

Wajda legelső filmje, az 1955-ben bemutatott *A mi nemzedékünk* is ilyen „realista". Számos jelenete nyilván a kommunista bürokraták megnyerését célozta, de spontánnak látszó, illetve valóban spontán jelenetek is vannak benne jócskán. A fiatal szereplők közül jó néhányan – köztük a tizenéves Roman Polanski – még kamaszként részt vettek az ellenállásban, és a megszállásra is jól emlékeztek. A Gestapo elől lépcsőházakban föl-le rohangáló, szűk utcákba menekülő színészek önmagukat játsszák, és ugyanúgy viselkednek, ahogy a megszállás idején viselkedtek. A nézők ezt is pontosan értették.[77]

Ahogy telt-múlt az idő, a legnyilvánvalóbban sztálinista filmek kényelmetlenné váltak alkotóik számára, és miután Sztálin 1953-ban meghalt, el is határolódtak tőlük. A legkeményebben sztálinista festmények, szobrok, versek, regények és épületek hasonló sorsra jutottak. Wisława Szymborska, a Nobel-díjas, kiváló költő ritkán ejtett szót sztálinista verseiről, és későbbi köteteiből ki is hagyta ezeket. Már a címük is kínossá vált: *Lenin*; *Szocialista város épül*; *Nowa Huta ifjú építői*; *Munkásember mondja az imperialistákról. Aznap* (Ten Dzień) című Sztálin-siratójában ilyen halhatatlan sorok vannak: „Ez hát a párt: az emberiség képe / Ez hát a párt: a nép és a tudat ereje / Nem merül feledésbe az Ő élete / Az Ő pártja eloszlatja a homályt." Szymborska aztán ezernyi más dologról írt gyönyörű, talányos verseket, és későbbi éveiben már szóba hozni sem szerette ezt a nehéz korszakot.[78]

A térség kultúrája azonban a klasszikus sztálinizmus letűnte után is tovább viselte magán a korszak bélyegét. A keletnémet festők évtizedeken át elvitatkozgattak még azon, hogy mit is jelentsen a „realizmus", az egyik legkiválóbb magyar filozófusnak, Heller Ágnesnek szinte egész életművében központi probléma maradt a totalitarizmus. A cseh Milan Kundera az emigrációban is a cenzúráról, a titkokról, a kollaborációról írta tovább regényeit. A keletnémet Christa Wolf legjobb regénye, a *Ki volt Christa T.?* arról szól, hogy miként küzd egy nő az alkalmazkodás kényszere ellen.[79] Wajda a francia forradalomról vagy a második világháborúról szólva is a totalitarizmus és az ellenállás témájához tért vissza-vissza egész életében. A kelet-európai alkotókat ezer és egy történelmi, politikai, lelki ok vihette rá 1949 és 1953 között, hogy „szocialista realista" művész legyen belőlük. De később, akárcsak kortársaik és követőik, sokszor mégis egy életen át próbálták megérteni, hogy miért és hogyan is történhetett ez meg velük.

15

ESZMÉNYI VÁROSOK

Acélöntödém! Anyja széles tömegeknek,
Kik dicsőségedre fognak össze,
Szívembe erőt öntesz,
Belőled fakadtam.
„Acélöntödémhez"

Urszula Ciszek-Frankiewicz[*1]

Lementem, nem hivatalosan. Kerestem, hogy hol van itt a város. Átjöttem a falun és egy pocsolya kellős közepén találtam magam... A munkások kicsit kárörvendően néztek le a táskás emberre – akkoriban sok ilyen jött, hozta az utasításokat – amint a sárban elakadt a kis autójával. Egyszóval kaotikus állapotok voltak. Óriási tömegben jöttek az emberek, nem tudta senki, hogy kicsoda a másik.

Bondor József pártfunkcionárius visszaemlékezése Sztálinvárosba érkezésére[2]

Mint számos fénykép a korszakból, a gondosan beállított felvétel szándéka az volt, hogy neveljen. Bal felől fiatal nő áll parasztkendőben, hátratett kézzel, és figyelmesen hallgat. Kockás pamutinget és kezeslábast visel. Jobbról egy másik asszony, határozottan egy lépcsőre helyezi a lábát, és előremutat. Rajta elegánsabb szoknya és blúz van, kezében papír-ceruza, utasításokat ad.

* N. Kiss Zsuzsa fordítása.

Mindkét asszony egy csak nőkből álló építőbrigád tagja, keményen dolgoznak az új város, Sztálinváros új acélművének felépítésén. A jobbról álló nő a ceruzával Tevan Zsófia építészmérnök. A bal felől álló, kockás inges asszony Kollár Júlia téglarakó.

Kollár 1951-ben érkezett Sztálinvárosba. Parasztszülők gyermeke, éppen a háború után, tizenhárom éves korára végezte el az iskolát, aztán rögtön dolgozni kezdett – „akkoriban bármilyen munkát elvállalt az ember, amit csak talált" – végül eljutott Mohácsra, a Magyarország déli részén, a jugoszláv határhoz közeli városba, ahol nagy acélművet kezdtek építeni. 1949 nyarán Mohácson tanfolyamokat szerveztek a Kollárhoz hasonló szakképzetlen munkaerő számára. Megtanulta, hogyan keverjen maltert, és hogyan rakja a téglát. Belépett a kommunista ifjúsági szervezetbe is, amelyet akkor Dolgozó Ifjúság Szövetségének (DISZ) hívtak. De alig néhány hónap után hirtelen félbeszakadt a munka Mohácson. A hatóságok közölték, hogy az építkezést Dunapentelére, egy Duna menti faluba költöztetik, amely Közép-Magyarországon található. Az összes mohácsi munkást és művezetőt is átvették, hogy dolgozzanak tovább ott.

Kollár ezt elfogadta, és újabb öt hónap képzésben részesült Budapesten, az Építésügyi Minisztériumban, aztán 1951 tavaszán érkezett meg az építkezés helyszínére. Először megdöbbentették a körülmények. Mohácson anyjával és testvéreivel egy házban laktak, Dunapentelén viszont sátrakban és hevenyészett hálótermekben aludtak a fiatal munkások: „egy szobában öt-hat ember volt, mindenki priccsen aludt". Kollár kis híján felmondott és hazament, de a művezetője, Tevan rábeszélte, hogy maradjon.

Tevannak szokatlan módon saját lakrész jutott: „A mérnöki szálláson csak férfiak laktak, ezért saját szobát kaptam egy félkész épületben. A vakolatlan falú szoba olyan nyirkos volt, hogy ruhában aludtam, és reggelre mindenem átnedvesedett." De ebbe a lakrészbe már bevezették a vizet, volt egy kis konyha is, és Tevan egyedül lakott itt. Bár akkor még nem mesélte el Kollárnak, a vőlegénye börtönben volt, közvetlenül a Rajk-per után gyűjtötték be több tucat társával együtt. Tevan felajánlotta Kollárnak, hogy költözzön át hozzá, és a két nő együtt lakott, amíg Kollár egy évvel később férjhez nem ment.

Kollárnak ez nagyon boldog időszak volt. 2009-ben találkoztam vele, ekkor az acélművek építkezésén töltött első éveire végtelen nosztalgiával emlékezett vissza. Tevannal együtt hamar csatlakozott a csak nőkből álló sztálinvárosi építőbrigádhoz, ami abban az időben rendkívüli megtiszteltetésnek számított. A brigádot március 8-án, a szovjet naptár szerint a nemzetközi nőnapon indították be, nagy csinnadrattával, és felemás sikert arattak. Ámbár

falicsempét és padlókövet rakni teljesen elfogadható feladat volt a munkásnők számára, Tevan megjegyezte, hogy „a betonöntés már nem volt ilyen elfogadható, főleg úgy, hogy nem voltak meg hozzá a megfelelő eszközök... nagyon megterhelő volt fizikailag, pedig az asszonyok lelkesen dolgoztak". A brigád teljesítményét szorosan nyomon követte a média, ezért nem volt szabad kudarcot vallaniuk: ha körmükre égett egy-egy határidő, újra és újra egy férfibrigád segített befejezni a téglarakó nőkre bízott feladatot.

A brigád kora reggeltől késő estig dolgozott, Kollár azonban a Dolgozó Ifjúság Szövetségében is nagyon tevékeny volt. Elmondása szerint „társadalmi munkát végzett, kampányokban vett részt, békekölcsönt jegyzett". Kollár lett az építkezésre kerülő új lányok pártfogója, táncestekre járt, segédkezett a színielőadások és koncertek megrendezésében. „Igazi közösség volt ez, márpedig az embereknek szükségük van közösségre. Társas lények vagyunk, szükségünk van a többi emberre." Amikor meghallotta, hogy a Dolgozó Ifjúság Szövetségéből küldöttség utazik a berlini Világifjúsági Találkozóra (VIT), Horváth Elekhez, a DISZ-titkárhoz ment, mert ő állt a válogató bizottság élén. A lépcsőházban futottak össze – Kollár elképesztően jóképűnek találta a férfit –, és rögtön megkérte, hadd utazzon ő is.

De a férfi nem válogatta be a küldöttségbe. Horváth később azt mondta, azért nem akarta, hogy Kollár Berlinbe utazzon, „nehogy ott megismerkedjen valakivel". A férfi rögtön beleszeretett Kollárba, és néhány hónap múlva össze is házasodtak. Egyszerű polgári szertartásra került sor a vadonatúj anyakönyvvezetői hivatalban – „nem is öltöztek ki" – Tevan volt a tanú. A menyasszony kis híján elkésett, mert egész délelőtt az egyszobás lakást takarította, amelyet előző nap utalt ki számukra a város. Fénykép nem készült, mert nem volt fényképész. Utána vendéglőbe mentek. A következő hét hétfőjén mindannyian dolgoztak.[3]

A hatalmas acélmű felépítése, amely alapjaiban határozta meg Kollár, Tevan és Horváth fiatalságát és karrierjét, az ország legnagyratörőbb ipari beruházása volt abban az időben. A vállalkozás minden részletére kihatott a politika, és kezdettől fogva minden döntést szovjet tanácsok alapján, szovjet befolyásra hoztak meg. A gyár terveit egy 1949-es moszkvai megbeszélésen választották ki, amelyen magyar és szovjet funkcionáriusok voltak jelen. Közösen döntöttek arról is, hogy hol épüljön meg az acélmű – eredetileg azért esett a választás Mohácsra, mert jó volt a közlekedése és jó minőségű talajjal rendelkezett –, de miután a szovjetek összerúgták a port Jugoszláviával, úgy határoztak, túl közel van az országhatárhoz. Mint azt Rákosi Mátyás a párt Politikai Bizottságában 1949 decemberében kijelentette, a

Duna menti helyszín, Dunapentele bizonyos szempontból nem olyan előnyös, és a homokos talaj végső soron megnehezítheti az építkezést. Ellenben közelebb volt Budapesthez, és távolabb Titótól.

Miután eldöntötték, mi legyen a helyszín, szovjet mintára, sietősen haladt a vállalkozás. Az építkezés már azelőtt elkezdődött, hogy egyáltalán befejezték volna a tervezést. Az első hónapokban nem volt idő szállást építeni, úgyhogy a Kollárhoz hasonló munkások sátrakban, kezdetleges barakkokban laktak, az új lakóépületek falait pedig nem volt idő bevakolni. A közeli gazdaságokból kétkezi munkások érkeztek „vasárnapi munkaerőként", hogy hétvégéken se álljon le az építkezés. Amikor besötétedett, reflektorfénynél folytatta a munkát az éjszakai műszak. Nyaranta csoportosan érkeztek az ország minden tájáról a fiatalok, hogy ők is besegítsenek.[4]

Sztálinváros Magyarországon egyedülálló volt, de a szovjet blokkban nem. A számos szocialista város egyike volt, amelyek mindegyikét óriási acélmű köré telepítették, és ezek alkották a kelet-európai kommunizmus kísérletét egy valóban totalitárius civilizáció lökésszerű beindítására. Az acélművek szerepe az volt, hogy felgyorsítsák az iparosodást, és ennek révén a fegyverkezést. A nagy építkezések a parasztokat az üzemekbe vonzották, ezáltal gyarapítva a munkásosztályt. A nulláról felépített gyárkomplexumok azt voltak hivatottak bizonyítani, hogy a központi tervgazdálkodás, ha nem hátráltatják a meglevő gazdasági meghatározottságok, akkor végeredményben gyorsabb növekedést eredményez, mint a kapitalizmus.

Az új városokat úgy tervezték és alakították ki, hogy elősegítsék az újfajta társadalmi berendezkedést és a *homo sovieticus* elterjedését. Ezekben a vadonatúj közösségekben nem volt súlya a hagyományos szerveződéseknek és intézményeknek, nem hátráltatták a fejlődést a régi beidegződések, és a kommunista szervezetek óriási befolyásra tettek szert az ifjúság körében, mert nem volt semmilyen alternatívájuk. A szocialista város, ahogy egy német történész írja, „történelmi terhektől mentes hely volt, ahol újfajta emberi lény jött létre, a város és a gyár a jövő társadalmának, kultúrájának és életmódjának laboratóriuma lett".[5]

Az új gyárakat és a mellettük felnövő új városokat kezdetektől kommunista szükségszerűségek formálták. Sztálinváros biztonsági okokból nem a jugoszláv határ mellé került, az új lengyel acélvárost viszont szándékosan, ideológiai okokból helyezték a hosszú arisztokratikus múlttal, történelmi és szellemi hagyományokkal rendelkező Krakkó mellé. „Meg akarták változtatni Krakkó karakterét", magyarázta Stanisław Juchnowicz, Nowa Huta egyik eredeti építésze. „Létre akarták hozni a munkásosztályt, amely majd átformálja a várost."[6]

Ez még abban az időben is vitatott döntésnek bizonyult: a krakkói intézmények tucatjával, ám teljesen hiába tiltakoztak az ellen, hogy a középkori egyetemnek otthont adó, régi város közvetlen szomszédságába telepítsék az acélművet. Egy akkoriból származó beszámoló szerint a helyszín kiválasztásában részt vevő szovjet mérnökök „meglepetésüknek adtak hangot, hogy a Krakkó mellé építendő acélmű terve nem lelkesedést, hanem gyanakvást és ellenkezést váltott ki a helybeliekből". Arra gyanakodtak, hogy a városi hivatalnokok egész egyszerűen csak lógósok, akik „fáznak az építkezéssel járó kemény munkától". A tiltakozást figyelmen kívül hagyták, tovább folyt a kivitelezés.[7] Az 1970-es évekre a súlyos légszennyezéstől valóban megfeketedett Krakkó összes középkori épülete. A város ökológiai egyesületének későbbi alapítója, Juchnowicz elmondta, hogy abban az időben ez a probléma nemigen tudatosult senkiben.[8]

Kelet-Németország első nagyobb acélvárosának, Eisenhüttenstadtnak az elhelyezkedése – amelyet 1953-ban kereszteltek át Stalinstadtnak – szintén politikai megfontolásból eredt. Kelet-Németországban feltétlenül szükség volt egy új acélműre, mert a háború előtti német szén- és acélipar szinte kizárólag az ország nyugati felében volt található. Több helyszín is felmerült, köztük egy balti-tengeri is, hogy könnyebb legyen Svédországból nyersvasat importálni. Ezt a tervet húzta keresztül Walter Ulbricht, valószínűleg egy Sztálinnal folytatott beszélgetést követően, aki nem akarta, hogy az „ő" Németországa túlzottan függjön a nyugattól. Végül az új acélmű tervezésével megbízott ipari szakértőkkel tartott tanácskozáson döntötte el a kérdést Ulbricht látványosan. Elővett egy körzőt, és az asztalra kiterített Németország-térképre rakta. – Nézzenek ide – mondta, és bejelölt egy félkört a bajorországi amerikai katonai bázisok felől. Aztán kinyitotta a körző szárait, és az egyik felvetődött helyszínre bökött. – Itt hét percünk van a légiriadó után. – Még jobban szétnyitotta, egészen Fürstenberg városáig, amely az NDK keleti szélén volt. – Itt meg már nagyjából tizenöt percünk. – Az egyik jelenlevő felhívta rá a figyelmet, hogy ez az indoklás nem hozható nyilvánosságra. – Persze hogy nem – felelte Ulbricht; az új acélmű azért települ keletre, hogy kihasználja az Ukrajna középső részéről érkező nyersvas és a Lengyelországból származó szén előnyeit. – Így aztán barátságra alapul majd, és ezzel érvelhetünk is.[9]

Fürstenbergnek egyéb előnyei is voltak, például a sok menekült, aki munkába állhatott az üzemben. A közelben nem volt nagyváros, ez is jó volt.[10] Lengyel és magyar kollégáihoz hasonlóan Ulbricht maga is elkötelezett volt a mellett az elképzelés mellett, hogy a várost „ne szennyezze be a régi munkahelyi értékrend".[11] Fürstenbergnek nem volt ipara, ezért aztán munkahelyi értékrend sem létezett itt.

A sztálinvárosi kombináthoz hasonlóan a Nowa Huta-i és a stalinstadti üzemek is szovjet tervek alapján készültek, és az építkezésben a kezdetektől részt vettek a szovjet mérnökök. Magyarországon és Lengyelországban is az összes tervet és oktatási anyagot – amelyeket a Gipromez, egy szovjet állami cég biztosított – oroszból kellett lefordítani, ami sok félreértéshez vezetett. (Még a Nowa Huta-i építkezésről szóló, dicsőítő beszámolók is utalnak az ebből következett nyelvi nehézségekre.)[12] Berendezéseket is küldtek az oroszok, ezek közül sokat „módosítani" kellett a lengyel viszonyoknak megfelelően, vagy teljesen át kellett alakítani.[13] Közben Németországban többrétű irónia társult a döntéshez, hogy szovjet technológiát használnak. A Stalinstadtba érkezett tervek azonosak voltak azokkal, amelyeket az amerikai tanácsadók az 1930-as években az Urál vidékén, a magnyitogorszki acélmű építésénél használtak. Ezért nemcsak hogy eredetüket tekintve „kapitalisták" voltak, hanem kevésbé fejlettek is, mint amelyeket később Németországban dolgoztak ki, és az ország nyugati felében használtak.[14]

Az új települések várostervezése nem kevésbé politikai alapon zajlott. A szocialista realizmus építészei fontos kísérletnek tekintették ezeket a terveket. Tisztelettel övezett külföldi látogatókat hívtak, hogy megszemléljék a fejlesztéseket. A stalinstadti munkások és mérnökök tisztelgő látogatásokat tettek Nowa Hutában és Sztálinvárosban, és viszont. Amint ott volt az ideje, művészeket és írókat invitáltak ezekre a helyekre, hogy megörökíthessék a városokban zajló újfajta életet. A klasszikus sztálinizmus kultúrájának sok eleme jelent meg együttesen ebben a három városban: a nehézipar kultusza, az élmunkás kultusza, az ifjúsági mozgalmak és a szocialista realista esztétika.

Nagy volt a tét: az 1950-es évek elejére a kelet-európai kommunisták kétségbeesetten akarták bizonyítani, hogy a kudarcot valló gazdasági és politikai elméletek működőképesek. Sokan hitték, hogy egy végső, emberfeletti erőfeszítés a munkások életszínvonalának javítására és az „új emberek" létrehozására végre megteremti azt a legitimációt, amelyre a kommunistáknak szükségük volt.

De hogyan nézett ki a „szocialista" város? Ismétlem, ezt senki sem tudta. 1950-ben egy kis csapat keletnémet építész Moszkvába, Kijevbe, Leningrádba és Sztálingrádba ment, hogy kiderítsék. Utaztak a moszkvai metrón, részt vettek a május elsejei ünnepségeken a Vörös téren, sőt még Sztálinra is

vetettek egy pillantást, amint arról később beszámoltak: „a [Lenin-]mauzóleum oldalánál álltunk, a szónoki emelvényhez vezető lépcsőknél, ott ment fel mellettünk... a lelkesedés vihara üdvözölte. Nagyon sajnáltuk, hogy nem résztvevők vagyunk az ünnepélyen, hanem csak nézők... Leírhatatlanul színes látvány volt. Zászlók, plakátok, képek, megannyi szín..."[15]

A látványosság alaposan meggyőzte őket, ezután figyelmesen hallgatták az értekezleteket. Mint megtudták, a Szovjetunióban több mint négyszáz új város épült, és mindegyikben „a tervhivatal döntött minden kérdésben, hogy mi hová kerüljön, és mi hogyan legyen megszervezve". Bemutatták szovjet kollégáiknak Berlin városközpontjának újjáépítésére vonatkozó terveiket, és a szovjet mérnökök ezeket – ahhoz képest, milyen rosszallással viszonyultak a német történelemhez, ironikus módon – elfogadhatatlan mértékben történelmietlennek találták: „Csak egyszer kritizáltak bennünket nyíltan, akkor, amikor nehezményezték, hogy mi Németországban nem hagyatkozunk a nagyszerű német várostervezési hagyományokra." Közölték, hogy az új városoknak alkalmazkodniuk kell a helyi hagyományokhoz, a berlini klasszicizmustól az északnémet gótikáig. Ettől „demokratikusabbá" válnak.

A német mérnökök ráadásul megtudták, hogy szovjet kollégáik a városit előnyben részesítik a vidékivel szemben („a város jeleníti meg a nép politikai akaratát és nemzettudatát"), a nehézipart előnyben részesítik a mezőgazdasággal és a szolgáltatásokkal szemben („a városokat leginkább az ipar építi, s az ipar számára épülnek"), a többszintes lakótömböket előnyben részesítik a zöld kertvárosokkal szemben („képtelenség kertet csinálni a városból"). Valójában nem érdekelte őket egyáltalán semmifajta előváros. A szovjet építészek kijelentették: a város karakterét az adja, hogy „az emberek városias életet élnek. Márpedig a város szélén vagy azon kívül vidéki életet élnek az emberek."

A csapat evangéliumi hevülettel eltelve tért vissza Berlinbe. Megbeszéléseket és konferenciákat szerveztek, szemináriumokat tartottak, amelyeken átadták a tanultakat. Az egyik német építész, Walter Pistonek 1950 májusa és novembere között tizenhét nyilvános előadást tartott, és több mint egy tucat cikket jelentetett meg. A csoport végül kiadta a szocialista tervezés „Tizenhat pont"-ja című munkáját, amely a keletnémet törvények részévé vált, és 1989-ig az is maradt. Ulbricht annyira fellelkesült az új terveken, hogy jóváhagyta egy sztálinista „habostorta"-külsejű felhőkarcoló építését Drezdában, amely sokban hasonlított a varsói Kultúra és Tudomány Palotájához. Szerencsére nem épült fel.

Mégis, a szocialista realista építészetet övező általános lelkesedés ellenére maga a fogalom a gyakorlatban nem volt világosabb a német várostervezők számára, mint a lengyel várostervezők számára. Stalinstadtban eleinte sok építész azt építette, amiről tudta, hogyan kell: a Bauhaus hagyományait követő egyszerű, letisztult formákat (maga a Bauhaus eredetileg baloldali mozgalom volt, amely azt tűzte ki célul, hogy „munkásoknak építsen otthonokat"). De amikor Ulbricht 1952 januárjában meglátogatta az első elkészült épületeket, kijelentette, hogy túl kicsik és sivárak, nem mások, mint „díszítetlen dobozok". Új terveket készítettek, és többször el is vetették őket.[16]

Végül a keletnémet vezetés új főépítészt nevezett ki. Karl Leucht negyvenről hatszázötven főre növelte a várostervezési hivatal létszámát, felgyorsította a kivitelezést, és azt mondta, hogy a jövőben a város épületei „a szocialista társadalom gyarapodását fogják tükrözni", és a munkásosztály megbecsültségét fogják kifejezni. Az építkezések újabb, „monumentálisabb" fázisa kezdődött meg. A lakótömböket magas boltívekkel kötötték össze. A bejáratok két oldalára oszlopokat állítottak. A homlokzatokra olyan elemek kerültek, amelyek a német klasszicista építészet hagyományait voltak hivatottak felidézni (ezt tartották a német kultúra leginkább előremutató korszakának), de gyakran véletlenszerű módon. Az új várost a gyár köré tervezték: bár zöldövezeti sáv választotta el a várostól, a főbb utcákról a távolban látszott a gyár kapuja, valahogy úgy, ahogy a berliniek az Unter den Linden túlsó végéből láthatják a Brandenburgi kaput. 1981-ig egyáltalán nem építettek semmilyen templomot a városban. Leucht helyette tornyos tanácsházát tervezett.

Nowa Huta építése hasonlóképpen zajlott. Az első időszakban a város építészei olyan stílusban akarták folytatni az építkezést, mint amilyenben a háború előtt dolgoztak. Lengyelországban ez nem szigorúan a Bauhaus formavilágát jelentette, hanem inkább kertes külvárosokat, amilyeneket Nagy-Britanniában az 1920-as és '30-as években építettek: alacsony, egy- vagy kétszintes, zöldterülettel és fákkal körülvett épületek. Ámbár ezek szöges ellentétben álltak a szocialista realizmus eszményével, több ilyen telep elkészült. De Nowa Hutában is gyorsan megváltozott a hangulat: a pártfunkcionáriusok ezeket az épületeket ideológiailag elégtelennek nyilvánították, és leszögezték, hogy Lengyelország nemzeti jellegének sem felelnek meg.

A város új tervei rohamtempóban, feszült légkörben készültek Varsóban. Nyilvánosságra hozataluk előtt senki sem láthatta őket, és fegyveres őrök kíséretében szállították őket Krakkóba.[17] Az orosz építészekhez hasonlóan,

akik reneszánsz díszítőelemeket helyeztek el a Kultúra és Tudomány Palotáján, a Nowa Huta-i építészek is úgy döntöttek, Lengyelország leglengyelebb korszaka a 16. században volt. Miközben Krakkó valódi 16. századi épületeit a légszennyezés veszélyeztette, a Nowa Huta-i gyár méltó, újreneszánsz főépületet kapott, míves, csipkézett homlokzattal. A városházát Zamośćhoz, a Lengyelország délkeleti részén fekvő reneszánsz városkához hasonlóra tervezték, igaz, nem épült fel. Sok száz év óta Nowa Huta volt az első lengyel város, amelyben nem építettek templomot.

Sztálinváros számára is ugyanilyen grandiózus tervekkel álltak elő. Lettek volna a városban étkezdék, ahol mindenki közösen ehet, ahelyett, hogy otthon főzne; gyalog elérhető közelségben bölcsődék és óvodák; és nem lett volna messze senkitől a színház és a sportcsarnok sem. Olyan terekre is gondoltak, ahol az emberek a rendszer iránti hűségüket és szeretetüket kimutathatják. A város építészei ennek megfelelően terveztek egy széles sugárutat – Sztálin utca –, amely a gyártól a főtérre vezet, és ideális május elsejei felvonulásokhoz. Magának a térnek egy oldala a Duna felé nyílik, és közepén Sztálin életnagyságúnál nagyobb szobra állt.[18]

Nem a külső megjelenés volt az építészek egyetlen szempontja. A szocialista városokban – Leucht szavaival – „a Német Demokratikus Köztársaság gazdasági és kulturális fellendülésének kellett láthatóan kifejeződnie". Kimondottan vagy kimondatlanul, ezek az új városok magasabb életszínvonalat ígértek a munkásoknak. Lehet, hogy egyelőre még olyan kezdetleges barakkokban laktak, mint amelyektől Kollár Júlia elszörnyedt, de mind meg voltak győződve róla, hogy ez ideiglenes. „Tudja, kezdettől fogva azt hitte az ember, hogy előbb-utóbb összejön egy lakás. Még ha a legelején nem mondta is ki" – emlékezett vissza egy német asszony.[19] Egy másik elmondta a városi lapnak, neki az határozza meg a szocialista várost, hogy van benne „fény, növényzet, levegő, és az egész igen tágas".[20] Sztálinvárosban a hatóságok buzgón nekiláttak, hogy teljesítsék a kitűzött nagyralátó célt: minden hónapban ezer lakás készüljön el, miközben elegendő hely marad a parkoknak is.[21]

Nagy elvárásoknak kellett megfelelni, és a hatóságok még ezeket is túl akarták szárnyalni. A munkások otthonaiból nemcsak sokra volt szükség, kényelmesnek is kellett lenniük, és modern belső felszereléssel kellett rendelkezniük. Azután, hogy Ulbricht 1952-ben ellátogatott Stalinstadtba, az építési hatóság megszabta, hogy a lakások belmagasságát 242 cm-ről 270 cm-re kell növelni; az ablakkereteknek és -párkányoknak átlagon felüli minőségűeknek kell lenniük; és az összes épületnek egyforma magasnak kell

lennie.[22] Leucht közölte, hogy minden lakásban központi fűtés lesz, és a beköltöző lakóknak „beleszólást kell biztosítani" a végső kialakításba. Az építészek nem dönthetik el önállóan, mennyi hely jut az embereknek.[23]

Otto Grotewohl miniszterelnök is idelátogatott 1952-ben. Szemügyre vett néhány frissen elkészült lakást, és „arra a következtetésre jutott, hogy a munkások nem kaptak elégséges tanácsot arra nézve, hogy miként rendezzék be és szereljék fel új otthonaikat".[24] Emiatt létrehoztak egy „mintalakás"-kiállítást, hogy mindenki megtudja, hogyan is díszítse otthonát, abban az esetben, ha és amikor lakást kap. A kiállított bútorzat „gyárban készült", ezért „fejlettebb" volt, mint a munkások által addig – még paraszti életükben – használt, kezdetleges berendezés. Persze csak azok kaptak ilyet, akik kiérdemelték a szocialista otthont: minthogy az új lakások nagyjából nyolcvan százaléka az acélműé volt, gyorsan a „munkaverseny" nyereményei közé került a bútor, és motivációs eszközként használták, hogy az élmunkások minél gyorsabban teljesítsék a normát.[25]

A boltoknak is magas színvonalúaknak kellett lenniük. Nowa Hutában nagy erőfeszítéseket tettek, hogy a fő teret határoló üzleteket szépen alakítsák ki. Az egyik bolt, amely ma a Cepelia lánchoz tartozik, máig őrzi ötvenes évekbeli dekorációját, például a gigantikus mennyezeti világítótestet – akár egy reneszánsz csillár, amelyet olyasvalaki tervezett, aki még sosem látott reneszánsz csillárt. Azt akarták, hogy tele legyenek a boltok, és olykor tele is voltak. Sztálinvárosból sokan, akik parasztcsaládból származtak, mint Kollár is, élelmet küldtek haza a családjuknak.[26] Nowa Hutában, úgy hírlett, jobb az áruellátás, mint a közeli Krakkóban.

Stalinstadtban eleinte nehezen sikerült kielégíteni a lakosság anyagi igényeit, olyannyira, hogy az áruhiány országos aggodalmat váltott ki. 1952 augusztusában a keletnémet kereskedelmi miniszter dühös levelet írt az egyik városi potentátnak:

> Augusztus 16-i, szombati látogatásom alkalmával az EKO acélkombinátban sok munkás, valamint a kombinát pártalapszervezetének tagjai is elmondták nekem, hogy siralmas a munkáscsaládok zöldség-, gyümölcs- és egyéb áruellátása. Kérték, beszéljek a háziasszonyokkal, hogy erről részletesebben is meggyőződhessek... Szóltak, „öltözzek melegen", vagyis számítsak rá, milyen szemrehányásokkal fogok találkozni. Az új kerület bevásárlóutcája, amelynek ez év május elsejére kellett volna elkészülnie, még mindig nincs kész, állítólag az üzletek belső terének dekorálásával kapcsolatos nézeteltérések hátráltatják a munkát.[27]

A városi tanács, miután megkapta a levelet, úgy döntött, különleges „áruvásárt" rendez, ahol többek között hétszáznegyven bicikli, ötezer vödör, kétszernégyszáz pár cipő és háromszázötven vég ágyneműanyag talált gazdára.

Végül, de nem utolsósorban, úgy képzelték, a „szocialista" városban nemcsak enni és aludni fognak a munkások, hanem olyan szórakozásaik is lesznek, mint amelyeket a múltban csak a burzsoázia élvezhetett. 1952-es sztálinvárosi látogatásakor Vas Zoltán – a magyar kommunista, aki elvesztette a szemüvegét, mikor 1944-ben magyar partizánoknál járt – fiatal mérnököket hívott találkozóra, és megkérdezte tőlük, mit szoktak csinálni munkaidő után. Mikor meghallotta, hogy „nincs mit csinálni, úgyhogy munka után általában lefekszenek aludni", utasította a várostervezőket, hogy építsenek egy vendéglőt. Megtették.[28] (Ugyanezen az úton Vas megkérdezte a központi tervíroda vezetőjét, hogy hol talál taxit. – Még útjaink sincsenek – felelte amaz.[29]) Egyszer Juchnowicz is kapott egy telefonhívást a derült égből: – Építsen színházat – utasították.[30] Megtette. A Nowa Huta-i népi színház 1955-re készült el. Ugyanabban az évben fejezték be a színházat Stalinstadtban is – utóbbi Markus Wolf apja, Friedrich Wolf nevét kapta. Ez a görög templomra emlékeztető építmény nem kapcsolódott a stalinstadti központifűtés-hálózathoz, ezért hosszú ideig egy régi mozdony motorjával kellett fűteni. De egyre jöttek az újabb kezdeményezések. Sztálinvárosban 1954-ben megépült az Arany Csillag Szálloda – azon nyomás eredményeként, hogy a város lakóinak kulturális szintjét emelni kell. Az egyik újságcikk „a város legszebb épülete"-ként jellemezte, étterme pedig állítólag a város legjobb konyháját vitte. Budapestről érkeztek a szakácsok és pincérek, és a tanácselnök nagyvonalúan kijelentette, hogy ebben az étteremben a kisembereket az illusztris személyiségek előtt fogják kiszolgálni.[31]

A munkások szórakozási lehetőségei mellett a szocialista városok mindenki más számára is kulturális ösztönzést akartak jelenteni. Az ötvenes évek elején a művészek, írók, filmesek mind eljöttek ezekbe a városokba, hogy „tanuljanak a munkásoktól". Dmitrij Sosztakovics orosz zeneszerző 1952-ben ment el Stalinstadtba. Karl Gass keletnémet filmrendező 1953-ban forgatott ott dicsőítő filmhíradót. Bár kezdetleges felszerelése miatt interjúkat nem tudott készíteni, Gass monumentális részletességgel örökítette meg az acélkohó építését.[32] Karl Mundstock keletnémet regényíró is megjelentetett egy könyvet a városban szerzett élményeiről. A *Fehér éjszakák (Helle Nächte)* lírai leírást tartalmaz az építkezésről:

> Fakupacok, állványzat, elkészült barakkok, kohók, asztalok, székek, ágyak, murvahalmok – mindez szerteszét hevert, ahol csak volt egy kis szabad hely... De hamarosan láthatóvá váltak a barakkok sorai, az üzletek, a raktárak, és bebizonyosodott, hogy ésszerű rendszer van a felszíni káosz mögött. Hamarosan buldózerrel kotorták ki a csatornát, amely a háború óta eltelt tíz évben sárfolyóvá változott. És hamarosan dalolni kezdtek a fűrészek, és megépült az acélmű központjába vezető út, a barátság útja.[33]

1949-ben és 1950-ben egy darabig Tadeusz Konwicki is Nowa Hutában dolgozott, az itt gyűjtött anyagot felhasználva írta meg *Az építkezésen (Przy Budowie)* című, valószínűleg legrosszabb regényét. Egy brigádról szól, amelyiknek határidőre el kell készülnie a munkával, de feszültséget keltenek köztük az osztályellenségek, és a nem kellőképp felvilágosult munkatársak. Természetesen legyőzik a nehézségeket, és sikerül teljesíteniük a tervet.[34]

De az írók és művészek nem csak a munka élménye után kutattak az új városok építkezésein. Bizonyos esetekben keresték a lehetőségét, hogy újrateremtsék önmagukat, akárcsak a munkások a társadalmat. 1952-ben Oskar Nerlinger festő abban a reményben utazott Stalinstadtba, hogy végképp kigyógyítja magát a burzsoá formalizmusból. Nerlinger a háború előtt tevékeny avantgardista volt, a háború után pedig a nyugat-berlini Képzőművészeti Főiskola igazgatójává nevezték ki. Szoros kapcsolatokat ápolt a keleti országrészben lakó kommunista kollégáival, hangosan ellenezte a „kapitalizmust", és támogatta az NDK „békekampányait" – mindezzel sok ellenséget szerzett. Miután részt vett néhány, a határ keleti oldalán rendezett kiállításon, híresztelni kezdték róla, hogy ő az egyik „rohadt professzor", és többekkel együtt elvesztette az állását.[35] Az ötvenes években nem csak a kommunisták voltak intoleránsak.

Nerlinger feltűnést keltve emigrált 1951-ben – kevesen döntöttek így, hogy nyugatról inkább keletre költöznek –, és csatlakozott az NDK művésztársadalmához. Mégis, az ő szavaival, „művészi attitűdje bizonytalan" maradt. Felesége, Alice Lex-Nerlinger nehézségekbe ütközött, amikor ki akarta állítani a festményeit keleten, noha, mint azt a hatóságoknak írott panaszlevelében megfogalmazta, „művészként egész életében másért sem dolgozott, mint a békéért".[36] Maga Nerlinger úgy érezte, „megkönnyebbülés", hogy keleten lehet, de nehezére esett megérteni az esztétikát, hiszen leginkább absztrakt festőként szerzett magának hírnevet. Remélte, ki tudja majd nevelni magát „pesszimizmusából", és elsajátíthatja a munkások „derűlátását", ezért döntött úgy, hogy egy darabig az új szocialista városban fog lakni.[37]

Nerlinger megbízást kapott a gyár vezetőségétől, hogy készítsen egy freskót, s ezáltal az acélmű dolgozója lett, a „gyári munkások ezzel járó jogaival és kötelességeivel együtt". Eltökélte, hogy új kollégái életét minden részle-

tében megtapasztalja, végigjárta otthonaikat, az étkezdéket és a sportcsarnokot. Nappal „takaróba csavarva ült a téli latyakban, odaállt a kohókhoz, megfigyelte a nagy olvasztókemencék építését, hallgatta a sokféle gépzúgást", remélte, tanulhat a „csodálatos emberektől, akiknek munkája felépítette azt a merész vállalkozást, ott, ahol korábban erdőségek álltak". Esténként a mérnököknek szóló szakirodalmat olvasta. Megpróbálta munka közben lefesteni a dolgozókat, ami nem volt könnyű: „A gyár zajos és veszélyes terep volt, és a fényképezőgép sem segített, túl fényes volt a fehéren izzó fém."[38]

A végeredmény nem tetszett képe szereplőinek. Túl borúsnak, barátságtalannak találták a jeleneteket – „mint valami rossz nyugatnémet cég" –, és tanácsokat osztogattak Nerlingernek, hogy mi mindenen változtasson. Ő újrakezdte, és világosabb, vidámabb üzemet festett. A munkások most már elégedettebbnek, bizakodóbbnak néztek ki. Fontosnak tartotta megmutatni, hogy a mérnökök „büszkék" arra, amit csinálnak. Munkáskritikusai immár helyeseltek, úgyhogy Nerlinger nyomatokat készített nekik, amiket kirakhattak az otthonukban.[39]

Festői stílusa valóban megváltozott, ezzel ő maga dicsekedett el 1952 novemberében rendezett kiállításán, ahol vázlatai, tanulmányai, félkész művei szerepeltek – ez volt a legelső Stalinstadtban rendezett kiállítás. Nerlinger, hogy bemutassa, milyen sokat fejlődött, elhozta négy festményét, amelyeket még a háború előtt készített, és ezekkel illusztrálta, hogy „így nem mehetett tovább". A kiállítást megtekintő művészetkritikus szavaival: a régebbi művek „egy nagyon komor gyár jéghideg ábrázolása" volt (1930), és „egy melankolikus, sötét táj" (1945), amely mögött a „művész tragikus helyzete rejlett, akit politikai nyitottsága tévútra vezetett". Aztán szerencsére „szellemisége szembefordult a bénító pesszimizmussal. Az eisenhüttenstadti kombinát lüktető ritmusában a festő nyomasztó félelme a műtermi egyedülléttől átminősül, és egy új valóság utópikus álma válik belőle."[40]

A gyári munkásoknak tetszett ez az első kiállítás. „Kedves Nerlinger kolléga – írta az egyik látogató a vendégkönyvbe a megnyitó napján –, nagyon örültem, hogy megnézhettem a kiállítást, és feltűnt nekem, hogy ön meleg szívvel és töretlen kreativitással fordult ezekhez az új problémákhoz... remélem, az elkészült művek nagy sikert fognak aratni." Másvalaki azt írta: „hitünk, hogy minden erőfeszítésünk középpontjában az emberi lény áll, nem maradhat meg a szavak szintjén, a művészetben is ki kell fejeződnie". A baráti szocialista országok képviselői lengyelül, magyarul és csehül jegyezték be dicsérő megjegyzéseiket.

Néhány hét múlva a gyárban is lezajlott egy megbeszélés. Ezen Nerlinger először „segítő kritikát kért a munkásoktól". Néhány válasz meglepően pontos volt. Az egyik észrevételt három szakszervezeti tag írta alá: „A fekete-fehér rajzok nagyon tetszenek, de az akvarellek színei lehetnének világosabbak és természetesebbek." Más arra panaszkodott, hogy az egyik képen felismerhetetlenek az arcok, az alakok túl elnagyoltak. A Szabad Német Ifjúság jelen levő tagja lelkesebb volt: „Népünk történetében valószínűleg először fordul elő, hogy egy művész kritikai vitára bocsátja művét a munkások körében, akik inspirációt és erőt adtak neki."[41]

Nerlinger teljes kritikai diadalt aratott, és pszichológiai átalakulása is szépen haladt előre. Max Lingnerhez hasonlóan valóban idomulni akart korszaka szellemiségéhez, és tudatosan „átnevelte" magát, hogy jobban beilleszkedjen új környezetébe. Ilyen értelemben Nerlinger sokban hasonlított a festményein szereplő munkásokhoz, ugyanúgy, mint a sztálinvárosi és Nowa Huta-i munkásokhoz is. Állítólag őket is átformálta és kicserélte a környezetük – és nekik is idomulniuk kellett városuk szellemiségéhez.

A szocialista városok tervezőinek álma jócskán túlmutatott a téglán és habarcson. Kezdettől céljaik közé tartozott, hogy ne csak a művészetet és a várostervezést, hanem az emberek viselkedését is átalakítsák. Sztálinváros egy korai leírás szerint „olyan hely, ahol nincsenek koldusok és nincs külterület" – vagyis város széli nyomortanyák.[42] A szocialista városban a dolgozók kulturáltabb életvitelt fognak folytatni, mint ahogyan előzőleg éltek – életmódjuk szembeszökően hasonlít a háború előtti burzsoáziáéra. Sztálinvárosban e tetszetős jövőbe végre bele lehetett pillantani 1952 nyarán, ekkorra ugyanis nagyjából rendezetté váltak a Május 1. utat határoló lakótömbök, az utcát aszfalt borította, az építkezési törmeléket elszállították. A környéken jól öltözött sétálók jártak-keltek vasárnaponként, hamarosan „Sztálinváros Svájca"-ként kezdték emlegetni a városrészt. Horváth Sándor történész elmondása szerint épp ennek kellett történnie. Az új, városias élettér megteremtett egy újfajta munkást, a „városias embert".

A „városias" ember józan életet él, kocsma helyett moziba és színházba jár vagy rádiót hallgat, modern és kényelmes konfekcióruházatot visel. Szeret „sétálni", sőt csak a szabadidő hasznos eltöltésének kedvéért „strandolni". Lakásába városias típusbútorokat, sőt „garnitúrákat" vesz a falusiasnak tartott asztalosmunkákkal szemben, ezenkívül praktikus „rekamién" alszik... A városi polgár a fürdőszobáját rendszeresen fürdésre, éléskamráját piaci termékek tárolására és nem „állattartásra" használja. A konyhá-

ban csak a főzés és étkezés idején tartózkodik, egyébként nappal a „nappalinak" kinevezett szobában van a családjával. Az erkélyen napozik, vagy a gyerekét „levegőzteti", esetleg varrogat, de a ruhát nem ott, hanem a közös mosókonyhában szárítja.[43]

De Sztálinváros Svájca aprócska volt. 1952-ben csak egyetlen utcából állt. Az építkezés többi részén – mint ahogy a stalinstadti és Nowa Huta-i építkezéseken is – egészen másként festett az élet.

Az első évtizedben egyik céljukat hatalmas sikerrel érték el a szocialista városok: mind kivételes gyorsasággal növekedtek. Az 1949-ben alapított Nowa Hutának 1950 végére 18 000 lakosa volt, aztán 1960-ra 101 900 lett.[44] Sztálinvárosnak 1950 végén 5860 lakosa volt, ez egy évvel később duplájánál is többre nőtt, 14 708 lett.[45] Stalinstadtnak 1952-ben 2400 lakosa volt, 1955-ben pedig 15 150. Ez a gyors gyarapodás minden fejlődő országban garantáltan káoszt, szervezetlenséget és hibákat eredményezett, vagy valami ezeknél is rosszabbat. Itt is. Ahogy Józef Tejchma visszaemlékezése fogalmaz: „Hihetetlenül primitívek voltak a körülmények."

Tejchma 1951-ben, huszonnégy évesen érkezett Nowa Hutába, abban az évben, amikor részt vett a berlini világifjúsági találkozón (VIT) is. Parasztcsaládba született egy eldugott faluban, Lengyelország délkeleti részén, aztán az ingyenes oktatási rendszernek köszönhetően elvégezte a gimnáziumot, noha a háború előtt a szülei ezt nem lettek volna képesek kifizetni. Diákként belépett a Parasztpárt ifjúsági szervezetébe, és amikor ez 1948-ban beolvadt a Lengyel Ifjúsági Szövetségbe (ZMP), automatikusan tag lett. A tehetséges és lelkes fiatalembert hamarosan dolgozni hívták a ZMP varsói központjába. Bár remélte, hogy egyetemre mehet, más, sürgősebb feladatokat kellett ellátnia. Váratlanul magához hívatta a káderosztály vezetője, és közölte vele, hogy sürgősen ZMP-irodát kell nyitni Nowa Hutában. Elvállalja a vezetését? Tejchma beleegyezett. Így lett, mint mondja, „több tízezer fiatal vezetője. Én voltam felelős az oktatásukért, a kultúráért, a sportért – mindenért."[46]

Tejchma három évig maradt ott, ezalatt tanúja lett „a hatalmas bonyodalmaknak, ami a fiatalok áthelyezésével járt, vidékről egyenesen a nagy gyárba". A Nowa Hutába érkezők között sok írástudatlan vagy félig írástudatlan volt. Soha nem jártak sehol, csak kis falujukban, egész életüket családjuk körében élték le, a külvilágról fogalmuk sem volt. Tejchma nem látta be rögtön, hogy ez egy áthidalhatatlan probléma. Ő maga is egy nyomortól sújtott faluban nevelkedett, és szerény lakhelye, a Nowa Huta-i munkásszálláson elfoglalt szoba fényűzőbb volt, mint bármi, amit gyerekkorában látott: „Volt víz és villany." Itt fizetést és titkárnőt is adtak neki, a ZMP folyósította a bérét, ezáltal független volt a gyártól.

Tejchma napjai eleinte nagyon érdekesen teltek. Kapott ugyan Varsóból utasításokat, hogy milyen előadásokat és felvonulásokat szervezzen, de azért elég függetlenül működhetett. Bejárta az építkezést, mint elmondja, „érdekelte, hogyan dolgoztak a fiatalok, néha bele is folyt a munkába, tanácsokat adott, benézett az étkezdébe, a nevelőmunkába". A következtetéseivel odament a művezetőkhöz, érveket hozott fel a változtatások mellett. Hogy a munkások ne „csak heverésszenek" műszak után, elintézte, hogy az építkezésen használt teherautók csapatostul vigyék Krakkóba, színházi előadásokra a munkásokat, akik közül sokan életükben először akkor jártak színházban. Találkozókat is szervezett azokkal a fontos írókkal, művészekkel, költőkkel, akik Nowa Hutába jöttek inspirációért. Tejchma közben azt is figyelemmel kísérte, hogy kik azok a dolgozók, akik teljesítik az építkezésen a normát, és kik azok, akik túl is szárnyalják. A korszellemhez hűen támogatta a „szocialista munkaversenyt", és a győzteseket megjutalmazta. Voltak, akik hallgattak rá: „Az emberek egy része részt vett a dologban, megpróbált jól teljesíteni, vetélkedtek egymással. A valóságban persze soha nem úgy zajlott ez, mint a filmhíradókban."

Tejchma számára nagyon gyorsan csalódás lett ez az állás. A felügyelete alatt levők egy része értékelte a munkáját, ők tágítani akarták a látókörüket, meg akarták ismerni a munkásmozgalom történetét, tájékozódni akartak a színház és az irodalom világában. Másokat viszont ez nemcsak untatott, hanem nyíltan ellenségessé is tett. Sokuknak „egyáltalán nem volt semmilyen kulturális kötődése. Tanulatlanok voltak, nem is vágytak semmilyen felemelkedésre. Folyamatosan lerészegedtek, és verekedésekkel szórakoztatták magukat. Nem akartak összetartani a többiekkel. Semmiből nem kértek, amit nyújthattunk nekik."

Nem ő volt az egyedüli, aki erre a következtetésre jutott. 1955-ben – Sztálin halála után, mikor a sajtó is sokkal szabadabb volt – Ryszard Kapuściński fiatal újságíró a ZMP lapja, az *Ifjúság Lobogója* (Sztandar Młodych) képviseletében látogatott Nowa Hutába. A nem sokkal korábban elkészült lakótömbökben Kapuściński sok emberrel találkozott, akik elégedettek voltak azzal, amit elértek. „Két éve vagyok itt, és semmi pénzért nem mennék máshova", mondta neki egy férfi. De a város szélén álló barakkokban drámai, már-már Dantéra hajazó életkörülményeket talált, itt laktak a lecsúszó, elszegényedett, degenerált gyári munkások.

Nem sokkal ezelőtt egy tizennégy éves lány nemi bajt ragasztott egy hadseregnyi fiúra. Amikor találkoztunk vele, olyan vulgárisan számolt be erről a teljesítményről, hogy hánynunk kellett tőle. Ez a lány nincs egyedül. Nem mind ilyen fiatal, de sok van belőlük. Elég elmenni a Mogilski erdőbe, a Tajwanba, a Kozedóba [ezek kocsmák]... Nowa Hutában vannak lakások, ahol az egyik szobában az anya elveszi a pénzt a férfiaktól, a másikban meg a lányán kedvüket tölthetik. És nem egy ilyen lakás van...

És most nézzük egy fiatal férfi életét itt az üzemben. Korán felkel, dolgozni megy. Háromkor hazaér. Ennyi. Háromkor véget ér a napja. Körbejártam ezeknek a fiatalembereknek a hálótermeiben. Benéztem: csak ülnek ott. Valójában semmi mást nem csinálnak. Nem beszélgetnek, miről is beszélnének? Olvasni olvashatnának, de nem szokásuk; énekelhetnének, de az csak idegesítené a többieket; verekedhetnének, de nem akarnak. Egyszerűen üldögélnek. A tevékenyebbek az utcán kóborolnak. Végtére is lehet, hogy valahol történik valami, és az kitöltené a napot? Sok kocsma van. De nem mindenki akar kocsmába menni, valakinek meg pénze nincsen. Ezen kívül nincs semmi más...[47]

Tejchma ugyanerre jutott. Próbált csoportmegbeszéléseket tartani a legcsüggedtebb munkásokkal, de csak a munkakörülményekről tudtak panaszkodni, ezt boldogan megtették, másról viszont képtelenek voltak beszélni. Amikor híres írók jöttek látogatóba, leginkább csendben ültek, mintha arra vártak volna, hogy ezek a más világból érkezett látogatók lássák el őket tudnivalókkal. Tejchma előre figyelmeztette ezeket az irodalmárokat, még arra is külön kitért, nehogy túlzottan feldicsérjék Nowa Hutát. Szólt Kazimierz Brandysnek, a korszak vezető sztálinista írójának, hogy visszafogottan jelenítse meg az építkezést: a valóság nem volt olyan derűs, olyan örömteli, mint ahogy az Brandys művéből kitűnt.

Óriási szakadék tátongott a tényleges mindennapok és az újságokban, filmhíradókban és regényekben leírt mindennapi élet között. A Május 1. úttól, Sztálinváros Svájcától nem messze olyan barakkvárosok voltak, mint a Radar és a Dél. Ezekben a valódi nyomortanyákban aszfaltozatlan utcák voltak, nem volt folyó víz, se benti vécé. A szemétszállítás akadozott. A lakók disznót és csirkét tartottak a barakkok melletti ólakban – de néha még közeli, félkész lakásokban is. Esőben olyan mély sár volt, hogy a szülők hátukon vitték óvodába a gyerekeket. Az egy családra tervezett otthonokban olykor két-három család is lakott.[48] A barakklakók szórakozásképpen nem színházba vagy a szálloda éttermébe, hanem kocsmába jártak. A leghírhedtebb, Késdobáló névre hallgató helyen a sajtó beszámolói szerint részeg ve-

rekedések, vad gajdolás, bicskázás zajlott. Egy másik kocsmáról, a Lepráról viccesen azt mondták, hogy az embernek, mielőtt belép, be kell lőnie, és ha nem lőnek vissza, akkor indulhat meg befelé. A rendőrség időről időre próbálta bezárni ezeket a létesítményeket, de ezek a korábbi parasztok gyülekezőhelyeivé váltak, akik hevesen védelmezték őket a „városi" rendőrséggel és médiával szemben.[49]

Stalinstadt is ugyanilyen megosztott volt. Az egyik városrészben szerencsés kevesek költözhettek új lakásokba, és őszintén lelkesedtek új körülményeik láttán. Mások nehezebb helyzetben voltak. A legtöbb munkás, aki az elsők közt érkezett a helyszínre, fiatal volt, Németország minden tájáról jöttek – háromból egy menekült volt, lengyel területekről, a Szudéta-vidékről vagy a korábbi birodalom más szegleteiből érkezett, család nélkül. Barakkokban laktak, egy helyiségben tízen, fő szórakozásuk az italozás volt. Egyikük emlékei szerint „átmentünk a vasúti síneken Fürstenbergbe", ahol a kocsmák Sztálinvároshoz hasonlóan nem utópikus nevekre hallgattak, mint például Vaddisznó vagy Pince.[50] Másvalaki azt idézte fel, hogy az ivó olyan zsúfolt volt, hogy alig lehetett beférni – kivéve, ha közvetlenül verekedés után érkezett az ember, mert ilyenkor az összes kuncsaftot kihajították.[51]

Az építkezés rohamtempóban zajlott, éjszakai műszakban is dolgoztak, korán kezdtek és későn végeztek, ráadásul mind a munkások, mind a vezetők tapasztalatlanok voltak – mindebből adódóan az elvileg eszményi építkezéseken gyakran álltak elő technikai nehézségek. Sztálinváros laza, homokos talaja rettentő sok problémát okozott, nagyon lelassította a munkát. Tevan visszaemlékezett, hogy vasárnap reggelente korán ébredt, és kiosont az építkezésre, hogy lássa: „még mindig állnak-e a falak és az épületek".[52] Az ő gyárrésze állt, de a város egyik iskolájának egy szárnya összedőlt, újra kellett építeni. 1958-ban az egész csatornahálózatot fel kellett újítani. Maga az ideológia is technikai problémák forrása lett: egy ponton Tevan azt kérte, cseréljék le a sokat dicsőített élmunkás brigádot az egyik helyszínén, mert annyira izgatta őket, hogy időre elkészüljenek, és bezsebeljék a jutalmukat, hogy kispórolták az anyagot, és silány munkát adtak ki a kezükből. Ezek a problémák sok építkezésen és sok gyárban felmerültek ebben az időszakban, de a szocialista városokban a felfokozott propaganda csak rontott a dolgokon.

Az acélművön belül is adódtak technikai nehézségek. Stalinstadtban egy 360 tonna nyersvas termelésére tervezett kohó kezdetben csak nagyjából másfél tonnát volt képes megtermelni. Kéthavi javítgatás és állítgatás után már 205 tonna termelésére lett képes, amely legalább azt jelentette hogy a tervet „58 százalékosan lehet teljesíteni". Végül javult a teljesítmény, de a silány tervezés és a mérnöki rész fogyatékossága miatt a Stalinstadtban zajló

acélgyártási folyamat egyes részeit még sok éven át a Szovjetunióban kellett lebonyolítani. Évtizedekkel azután, hogy az üzem „elkészült", még mindig félkész anyagokat kellett ide-oda szállítani a határon keresztül, így zajlott a gyártás. Az egész acélművet, amely az acélgyártási ciklus összes fázisát magába foglalta, csak az ezerkilencszázkilencvenes években fejezték be, amikor Kelet-Németország már nem is létezett.[53]

Szegény országokban a gyors fejlesztések gyakran vezetnek ilyen típusú hibákhoz, kudarcokhoz. De az új szocialista városokban az utópisztikus propaganda és az olykor katasztrofális mindennapi valóság között olyan széles szakadék volt, hogy a kommunista pártoknak folyamatosan küszködni kellett, hogy kimagyarázzák. A szocialista városokban mindenképpen nagyobb, hevesebb volt a tömegpropaganda-kampány, mint másutt az országban. Dunapentele nevét pontosan ezért változtatták Sztálinvárosra, hogy e kampány révén mozgósítsák például a város munkaerejét, és talán azért is, hogy a Szovjetuniót segítségre buzdítsák. Ahogy Gerő Ernő írta 1951-ben Rákosinak egy levelében:

> Az új elnevezéssel kapcsolatban komoly fellendülést lehetne szervezni az építkezésen a munkaversenyben. Úgy kellene megcsinálni a dolgot, hogy az építkezésen... ténylegesen a dolgozók túlnyomó többsége a magáévá tegye ezt a dolgot és kérje a kormánytól, hogy tegyen eleget kérelmüknek... Azt hiszem, hogy ha a Dunai Vasművet Sztálin elvtársról neveznénk el, az a különféle szovjet gazdasági szerveket is morálisan némileg kötelezné a számunkra szükséges segítség (tervezés, szállítások) kérdésében.[54]

Buzgón mozgásba lendült egy „spontán" kampány. A város minden részéből munkások írtak leveleket Rákosinak, azt ígérték, magasabb normákat fognak teljesíteni, rövidebb határidővel is elvégzik feladataikat, ha a magyar vezető beleegyezik, hogy megváltoztassa a város nevét. „Ígérem!, hogy minden igyekezetemmel és tudásommal én is részese leszek annak, hogy a dunapentelei kisfaluban elültetett fácska hatalmas »Sztálin« csodavárosban az égig nőjön", írta egyikük. „Kérésem most csak egy (sic!) Rákosi elvtárshoz vigye e levelet Sztálin apánkhoz", így fogalmazott egy másik. Voltak, akik verset írtak:

> A Volgánál Sztálingrád,
> a Dunánál Sztálinvár,
> Sztálin elvtárs a béke legfőbb őre,
> neve legyen a város megvédője...

A munkások végül küldöttséget indítottak Rákosihoz, és átadták neki az összes levelet, nagy bőrkötésű könyvbe egybefűzve, amelyet ma is a városi múzeumban őriznek. Rákosi kezet fogott velük, és közölte, egyetért: át lehet nevezni a várost. A háromnapos „névadó" ünnepséget a nagy októberi szocialista forradalom évfordulójára időzítették, és helyet kaptak benne néptáncműsorok, színház és opera, sportversenyek és egy könyvvásár, ahol Sztálin összes műve kapható volt. A pártirodára óriási Sztálin-képet akasztottak ki, gondosan kivilágították, egy helyi újságíró szavaival: „mintha a magyar nép hálájának fénye ragyogná be az arcát".[55]

Kelet-Németországban a pártvezetés komolyabban vette szocialista városuk hibáit. Különösen a mérnöki munka hiányosságai aggasztották őket, ezért aztán a keletnémet pártvezetés 1952-ben értekezletet szervezett a stalinstadti párttitkárok számára. Zárt ajtók mögött tárgyalták az összes problémát: készlethiány, hiányzó védőöltözet a munkások számára, rossz szállítmányozás, koszos barakkok, működésképtelen kohók. Az eredményként kiadott éles hangú jelentés főleg Fritz Selbmann fémipari minisztert tette felelőssé, akit „arroganciával" vádolt, és pénzbírsággal sújtott. Közölték vele, megtarthatja állását, de csak azzal a feltétellel, ha a vezetésével a következő három hónapban egy szakértőkből álló bizottság fogja felügyelni a gyárban zajló munkát, és csakis akkor, ha a bizottság radikális változásokat foganatosít.

Ettől függetlenül a keletnémet titkosrendőrség is saját vizsgálatot indított, hogy miért teljesítenek ilyen gyengén a vadonatúj kohók. A Stasi főnöke, Wilhelm Zaisser személyesen rendelte meg „Az Eisenhüttenstadt folyamattervezését és építését érintő szabotázs gyanúja" című jelentést. Szovjet tanácsadói javaslatára Zaisser is főleg „Selbmann miniszter teljességgel felelőtlen viselkedését" kárhoztatta a technikai hiányosságok miatt, és volt némi sötét találgatás egy koncepciós perről (talán olyanról, mint a harmincas években a szovjet Sahti-per, amelyben egy csapat szerencsétlen mérnököt hibáztattak egy egész sor gyártási hiba miatt). Selbmannt és munkatársait csak egy csoport szovjet mérnök érkezése mentette meg a letartóztatástól és nyilvános megszégyenítéstől. Ők, miután áttekintették a gyártási folyamatot, megdicsérték a kohóépítményt, de német kollégáik „tapasztalatlanságát" kritizálták: az alacsony termelési rátát nem szabotázs, hanem a szén–nyersvas keverési arányának pontatlansága okozta.[56] A stalinstadti mérnökökön továbbra is akkora nyomás volt, hogy az acélmű gyártási igazgatója, Hans König nyíltan panaszkodott a folyamatos támadásokra és vádakra. 1955-ben Nyugatra szökött.[57]

A felelősség egy részét egyszerű munkásokra tolták. A sztálinvárosi sajtó a rendszerhibák és késedelmek miatt nyíltan „bűnözőket, prostituáltakat, és

deklasszált elemeket" hibáztatott. Ezek aljas módon beszivárogtak a városba, és állítólag most feltornázták a bűnözési statisztikákat, és szabotálták a többség erőfeszítéseit. E vádakban volt némi igazság. Sztálinváros volt az ország legnagyobb építkezése, mindenféle ember idesodródott szerencsét próbálni. A lesújtó életkörülmények – zsúfoltság, a szórakozási lehetőségek hiánya, lakáshiány – miatt lehet, hogy rosszabbul is viselkedtek a munkások, de nem mindig. Tevan építőbrigádjában több korábbi prostituált is dolgozott: „Némelyikük persze továbbra is űzte az ipart Sztálinvárosban, de néhányuk valóban új életet akart kezdeni. Volt egy ilyen munkásnőm, akinek sokat segítettem, belőle később boltvezető lett a városban. Utána, ha vásárolni mentem, mindig a legszebb árut adta, annyira hálás volt nekem."[58]

De a legtöbb munkás, aki a szocialista városokba jött, nem bűnöző vagy prostituált volt, éppúgy, ahogy a hevenyészett kocsmák közönségének nagy része sem fegyverrel hadonászó gonosztevő. Az, hogy Sztálinváros aranylázban égő, törvénytelen hely volt, ahol bárki bármit megtehetett, és minden szabályt meg lehetett szegni, inkább csak hasznos mítosz volt, nem az igazság. Az ipari szabotázs vádjához hasonlóan segített magyarázatot adni arra, hogy miért nem emelkedik az életszínvonal, miért nem készültek el a lakások, és hogy lehet, hogy még a nulláról épített, szovjet tervezésű acélmű sem tudta valóra váltani a kommunista párt nagyra törő terveit.

A lógósok, „bűnözők" és egyéb rosszakarók elleni kampányok talán sikeresek is voltak. De a propaganda és a valóság közötti szakadékot egy idő után már lehetetlen volt álcázni, és idővel még a szocialista városok lelkes lakói közül is sokan csalódtak. Horváth Eleket, miután pár évet ifjúsági funkcionáriusként dolgozott, besorozták a hadseregbe, és tisztté nevezték ki. Kollár Júliát – immár Horváth Júlia – pártiskolába küldték Budapestre, ahol bajba került, mert kritizálta a „békekölcsön" kampányt. DISZ-vezetőként kötelessége volt a dolgozóknak árulni ezeket a „kölcsönöket" – amelyek voltaképpen adó gyanánt működtek, a pénz egyszerűen visszakerült az államhoz –, minél többet jegyeztetett belőle az ember, annál magasabb pozícióba került az ifjúsági mozgalomban. Júlia kezdte helytelennek érezni, hogy a kollégái eladósodnak a békekölcsön-jegyzések miatt, és maga sem akart adósságot, még akkor sem, ha ez azzal jár, hogy őt és férjét többé nem tekintik példamutató kádernek. Ezt hangosan meg is mondta. Nem sokkal ezután valaki megkérdezte tőle, hogy büszke-e rá, hogy a férje ilyen fiatalon tiszti rangban szolgál, mire Júlia nemmel felelt, mondván, nem szereti a férje munkáját, hiszen emiatt alig látja. Ezt a beszélgetést és a nő békekölcsönnel kapcsolatos megjegyzéseit is jelentették az iskolaigazgatónak. Júliát hívatták, hogy adjon magyarázatot minderre, ő pedig közölte, ez nem „ellenséges viselkedés", hanem pusztán a véleménye. Ezzel az incidens lezárult, az asszony pedig visszakerült Sztálinvárosba, hogy pártaktivistaként dolgozzon tovább. Az építkezésre már nem tért vissza, és a városban eltöltött későbbi évekre már nem nosztalgiával emlékszik.

Nem maradt meg a lelkesedés, sem a szocialista városokat övező utópikus álom. Sztálin 1953-ban bekövetkezett halála után nem minden változott meg egyből; a Stalinstadt és Sztálinváros elnevezések 1961-ig használatban maradtak, ekkor a két várost csendben átkeresztelték, az egyiket Eisenhüttenstadtnak, a másikat Dunaújvárosnak. De új építészeti elveket kezdtek a gyakorlatban megvalósítani. 1954 decemberében, kevesebb, mint egy évvel Sztálin halála után, Nyikita Hruscsov kampányt indított, amelyben meghirdette „az építészet iparosítását". Egy beszédben, amelyben már érzékelhetőek voltak az eljövendő politikai csaták, lelkesen emlegette a házgyári épületeket, a vasbetont, és az egyforma lakásokat. Lekezelően jegyezte meg, hogy az építészeket túlzottan is érdekli a külcsín: „Őket a szépséges kontúrok izgatják, de az emberek lakásokat akarnak." A sztálini szocialista realizmus túlkapásain is elverte a port:

> Bizonyos építészek szenvedélyesen raknak tornyot a háztetőre, amitől ennek a fajta építkezésnek egyházi jellege lesz. Önök szeretik a templomok kontúrjait? Nincs kedvem ízlésről vitatkozni, de lakóépületeknél az ilyen kinézet fölösleges... Semmi pluszkényelmet nem jelent a lakóknak, csak drágább miatta fenntartani és megépíteni az épületet.[59]

Az új politikával összhangban a szovjet Központi Bizottság jóváhagyott egy határozatot, miszerint „fel kell számolni az építészet szükségtelen túlzásait". Kelet-Európa is követte a direktívát. Januárban Hruscsov beszéde megjelent német fordításban. 1955 februárjában a párt Központi Bizottsága Berlinben bejelentette, hogy minden új építkezés az új jelszó alatt folyik tovább: „Jobbat, olcsóbban, gyorsabban."[60] Nem sokkal ezután házgyári toronyházak – a hírhedt *Plattenbau* – nőttek fel Stalinstadtban és más keletnémet városokban.

A Stalinstadtba tervezett, égbe szökő tornyú városháza végül soha nem épült meg. Sem a Nowa Huta főterére szánt művelődési központ, amely tér ma Ronald Reagan nevét viseli, és jelenleg a Władysław Anders tábornokról, II. János Pál pápáról és a Szolidaritás szakszervezetről elnevezett utcák

határolják. Dunaújvárosban csak a főtér fele készült el, némileg felemás utcaképet eredményezve, és a városban még ma is építészeti viták folynak erről. A stalinstadti acélműbe 1954-ben 110 millió márka helyett már csak 34 milliót fektettek, és a gyártási folyamat egyes szakaszaihoz szükséges elemek megépítését határozatlan időre elhalasztották.[61] 1954-ben befagyasztották a sztálinvárosi acélműbe a befektetéseket. Bár a Nowa Huta-i üzem fejlesztése folytatódott, a választott helyszín az idő múlásával egyre inkább viták kereszttüzébe került.

A kezdetben rájuk irányuló hihetetlen mennyiségű sajtófigyelem és propaganda miatt mindhárom szocialista város a továbbiakban is szimbolikus szerepet töltött be országaik történetében. 1955 nyarán Nowa Huta és az ott dolgozó munkások lettek az első, Sztálin halála után nyomtatásban megjelent, nyíltan kommunizmusellenes lengyel vers témája. Adam Ważyk „Vers felnőtteknek" című írása keserűen gúnyolta ki a parasztból lett gyári dolgozókat, a Nowa Huta-i vezetés előítéletességét, és a ragyogó kommunista propagandát:

> Faluról, kisvárosból fakordé hozza őket
> Gyárépítőnek, város-álmodónak,
> Új Eldorádót ásni a földből.
> Pionír-sereg, tömbösített sokadalom,
> Pajtába, barakkba, szállóra gyűlnek
> Vaskos léptekkel, füttyögve, sár-dagasztva:
> Népvándorlás, kusza ambíciókkal:
> Czestochowai feszület nyakzsinegen,
> Raj átok, pehelypárna, liter vodka, koslatás lányok után…
>
> Irdatlan tömeg középkori sötétből
> Kilökve: embertelen Lengyelország,
> Üvöltő unalom december éjjelén.*[62]

Később ugyanez a feszületet viselő, vodkázó „pionír-sereg" megjelent Andrzej Wajda *Márványember (Człowiek z marmuru)* című filmjében. A jelentéktelenné váló és csalódásba süppedő sztálinista élmunkásról szóló film bemutatását 1977-ben a korábbi Nowa Huta-i ifjúsági vezető, Józef Tejchma közbenjárására engedélyezték, aki akkor Lengyelország művelődési minisztere volt.

* N. Kiss Zsuzsa fordítása.

A következő évtizedekben az első, templom nélkül épített lengyel város óriási politikai és gazdasági csatározás középpontjába került. 1957-ben a krakkói érsekség folyamodott templomépítésért Nowa Hutában. 1959-ban Karol Wojtyła krakkói segédpüspök szabadtéri misét tartott a helyen, ahova a templomot tervezték. Az 1960-as, 70-es években a papság és a hatóságok tusakodtak a költségvetésen és az engedélyeken, míg végül 1977-ben megépült a templom. Wojtyła bíboros felszentelte, és ezzel mind belföldön, mind nemzetközi szinten megalapozta saját tekintélyét. Wojtyła hat évvel később, immár II. János Pál pápaként misézett ott az ünneplő tömeg előtt. Nowa Huta a totalitárius rendszer kudarcának szimbóluma lett Lengyelországban, és a jövőben is az marad: elrontott tervezés, elrontott építkezés, és az utópikus álom kudarca jellemzi.

16

KELLETLEN KOLLABORÁNSOK

Neki kell köszönni mindent,
Napot, szellőt: s két kézzel adott,
Az életbe ő segített,
Benne öltöttünk mi alakot.
Hozzánk sohasem lett hűtelen,
A fagyos világban melengetett [...]
A Párt, a Párt szava mindig igaz,
Elvtársaim, ez nem lehet vitás.
A jó ügyért a harc
Mindig igaz [...]
Ki küzd az emberért kiállva,
Mindig igaz.
A hatalmas lenini eszme
Sztálin által forrasztva egybe
A Párt, a Párt, a Párt.

A párt dala, 1949*

Nagyon nehéz ezt elmagyarázni az embereknek: ez a dal – „A Párt, a Párt szava mindig igaz" – maga volt a valóság, és mi ennek megfelelően viselkedtünk.

Herta Kuhrig, Berlin, 2006[1]

MODERN, ILLETVE TALÁN POSZTMODERN füllel „A párt dalá"-nak (Das Lied der Partei) fent idézett szövege nem korbácsolja fel az érzel-

* N. Kiss Zsuzsa fordítása.

meket az emberben. Épp ellenkezőleg, abszurdnak tűnik, és a Kelet-Németország megszűnése óta eltelt években kifigurázták, parodizálták, egy Youtube-on látható produkcióban még Mickey Mouse is elénekli.[2] Az érinthetetlen ideológia támogatása nélkül a refrén szövege – „A Párt, a Párt szava mindig igaz!" – nemcsak avíttnak hangzik, hanem nevetségesnek is. Nehéz elképzelni, hogyan énekelhette bárki is komoly képpel.

De azok, akik a sztálini Kelet-Németországban énekelték, nem nevettek, és megírásakor is komolynak szánták a szöveget. Szerzője egy cseh-német kommunista volt, név szerint Louis Fürnberg, aki a háború alatt Palesztinába menekült, és 1946-ban tért vissza Prágába. Zsidó és egyben korábbi emigráns lévén 1949-re gyanússá vált Csehszlovákiában, ezért abban az évben kizárták a pártkongresszusról. Bánatában – vagy talán azért, mert reménykedett abban, hogy felülbírálják a döntést – Fürnberg megírta „A Párt szava mindig igaz"-t.

Aztán be is köszöntött a szerencse. Ahelyett, hogy Slánskýval együtt börtönbe került volna, diplomataként Kelet-Németországba küldték. 1950-ben a berlini pártkongresszuson adták elő a dalát, ahol nagy tetszést aratott. Végül a német párt indulójává vált. Utána rendszeresen elénekelték „A párt dalát", hivatalos és pártrendezvényeken, még a nyolcvanas évek folyamán is, gyakran kimondottan jóízűen.[3]

Miért? Egyesek azért énekelték, mert féltek nem énekelni. De mások, és jócskán voltak ilyenek is, oda sem figyeltek a szövegre, nem érdekelte őket. Akik megtapsolták a vezetők beszédeit, vagy skandálták a jelszavakat a gyűléseken, vagy felvonultak május elsején, valami különös ambivalenciával tették mindezt. Nem szükségszerűen hitték el milliók mindazokat a jelszavakat, amelyeket az újságban olvastak, de nem is érezték úgy, hogy nyilvános kritikával kellene illetniük azokat, akik írták őket. Nem szükségszerűen gondolták azt, hogy Sztálin csalhatatlan, de nem tépték le a képét. Nem szükségszerűen hitték azt, hogy „A Párt, a Párt szava mindig igaz," de ettől még énekelték.

Nincs kézenfekvő magyarázat arra, hogy miért nem álltak ellen nyíltabban; bár egyesek ma már úgy vélik, van. A – húszas években kidolgozott, a harmincas években tökéletesített, és 1945 után Kelet-Európa-szerte elterjesztett – szovjet kommunizmus rendkívüli teljesítménye ugyanis az volt, hogy a rendszer több országban tekintélyes mennyiségű apolitikus embert rábírt, hogy komolyabb tiltakozás nélkül működjön együtt. A háború pusztítása, áldozatainak kimerültsége, a gondosan célzott terror és etnikai tisztogatás – vagyis a szovjetesítés e kötetben korábban leírt összes mozzanata – a magyarázat részét képezi. Mind a közelmúltban lezajlott erőszak emléke, mind a jövőben várható erőszak fenyegetése mindvégig ott kísértett a hát-

térben. Ha húsz ismerős közül csak egyet letartóztattak, az elegendő volt, hogy a csoport másik tizenkilenc tagját megfélemlítsék. Mindenütt jelenvaló volt a titkosrendőrség informátorhálózata, de amikor nem voltak ott, az emberek akkor is azt hitték, ott lehetnek. Az iskolában, a médiában és az utcán, de mindenféle „apolitikus" találkozókon, rendezvényeken is beleütközött mindenki a monoton, elkerülhetetlen propagandába. Mi értelme volt ellenszegülni?

A hatóságok által használt szavak ugyanakkor bizonyos tekintetben nagyon is vonzóak voltak. Az újjáépítés, noha másmilyen politikai rendben gyorsabban és hatékonyabban zajlott volna, láthatólag folyt. Bár gyakran fogtak olyasmibe, ami meghaladta a képességeiket, a kommunista hatóságok valóban hadat üzentek az iskolázatlanságnak és az írástudatlanságnak, tényleg vállvetve dolgoztak a tudomány erőivel és a technikai fejlődéssel, és valóban vonzerőt jelentettek azoknak, akik reménykedtek, hogy a társadalom egy szörnyű háború után újraformálható. Jerzy Morawski, aki az 1950-es években a Politikai Bizottság tagja volt, sóvárogva emlékszik vissza: „kezdetben annyira lelkes voltam, teljesen lenyűgözött a dolog. Azt hittem, fel fogunk építeni egy új Lengyelországot, amely különbözik majd a háború előtti országtól... hogy jól bánunk majd mindenkivel, akinek korábban rosszul ment a sora."[4] Egy másik lengyel, aki abban az időben fiatal tiszt volt, visszaemlékezett, hogy „a munka várt az emberekre, nem pedig fordítva, zajlott Varsó újjáépítése, az ipar újraszervezése, mindenki tanulhatott. Új iskolák, gimnáziumok épültek, és mind ingyen volt."[5]

Közben az előző fejezetekben is leírt folyamat, a tekintély alternatív formáinak és a civil társadalomnak a szisztematikus elpusztítása folytán azok, akik kétségbe vonták a rendszert és annak értékrendjét, egyedül érezték magukat, és elszigetelődtek. Jacek Fedorowicz, sikerült szatíráiról ismert író olyan családban nőtt fel, ahol mély kétségeket tápláltak a rezsimmel kapcsolatban, de fogalma sem volt, az osztálytársai mit gondolnak a kommunizmustól, és soha nem is kérdezte tőlük: „Olyan volt a terror, hogy erről egyszerűen nem beszélt az ember."[6]

A kommunistáknak Nyugaton is volt egy sor befolyásos támogatójuk, akik őket ünnepelték, köztük olyan híres értelmiségiek, mint Jean-Paul Sartre és Pablo Picasso, akik legitimáló fénybe vonták a kommunista ideológiát, és akiknek hatására sok kelet-európai úgy érezte, nem puszta szovjet alattvaló, hanem a kontinens avant-garde-jának része. Nyugat-Európában sokan balra fordultak, akkor végül is miért ne tegyenek így a kelet-európaiak? Picasso 1948-ban Lengyelországba látogatott, hogy részt vegyen az Értelmiségi Világkongresszus a Békéért rendezvényén. Ámbár letépte a fülhallgatóját, és nem volt hajlandó tovább hallgatni a tolmácsot, amikor a szovjet küldöttek szidalmazni kezdték az egzisztencializmust és T. S. Eliotot, úgy tűnt, sok más egyébbel egyetért.[7] Két hétig maradt, kézzel festett kerámiákat ajándékozott a Nemzeti Múzeumnak, skiccet készített a sellőről, Varsó szimbólumáról egy, a város központjában álló, új, szocialista realista „munkáslakás" falára. Sajnos a munkásokat idegesítette, mennyien jönnek, hogy megnézzék a vázlatot, és végül ráfestettek.[8]

Konkrét vesztegetésekre is sor került. Sokféleképpen zajlott ez, a híres íróknak és művészeknek felkínált jól fizető állásoktól és exkluzív villáktól a fizetésemelésig, amelyet német szakembereknek és tudósoknak ajánlottak abban az esetben, ha hajlandóak Keleten maradni. Még alacsonyabb szinten értelmezve: az állami alkalmazottak ebédje gyakran ingyenes vagy nagyon olcsó volt, jobb elhelyezést kaptak, és élelmiszerjegyeket. A legmagasabb szinten a kiváltságok nagyon cizelláltak lehettek, főképp akkori mércével. 1946-ban Csákberény város párttitkára nagyszabású vacsorát adott a villában, amelyet korábban egy helybéli uraságtól rekvirált. Egy vendég részletesen visszaemlékezett az estére:

> A villa ki volt világítva lampionokkal, és színes selyempapírokkal volt díszítve. A bejárat előtt jobbra vadászok álltak díszegyenruhában, balra pártifjúság kék inggel és vörös nyakkendővel. Az ünnepelt ugyanis nemcsak pártember, hanem természetesen vadász is volt. Oldalt a parkolóban állt néhány amerikai limuzin, két szovjet katonai kocsi, több motorkerékpár és néhány hintó. Egy rendőrségi autó is jelen volt... Egy hosszúkás asztalon sült malac, kaviár, pulyka. És vaddisznóhús, fácánsült és töltött liba. Ólomkristály kancsókból töltögetik a poharakba az erős Meránborokat csókakői és orondi elkobzott szőlőinkből.[9]

Budapesten és Berlinben a pártvezetők választhattak a kitelepített burzsoázia által üresen hagyott villák közül. Varsóban a pártelit általában a városon kívül múlatta az időt, Konstancin külvárosban, ahol saját éttermeik és mozijuk volt, és szovjet parancsnokság alatt álló fegyveres őrök védték őket. Józef Światło, az 1953-ban disszidált titkosrendőr szerint a Bolesław Bierut villáját övező kertben „nyüzsögtek a sötét öltönyös és aktatáskás vagy zsebre dugott kezű fickók", amikor Bierut és a szeretője a rezidencián tartózkodott: „Csak arra az esetre, ha »a tömegek« isten ments köszönteni akarnák." Ez a leírás talán túlzó, de visszaköszön Joel Agee memoárjában is, amelyben gyerekkoráról ír, nevelőapjánál, egy keletnémet írónál, egy szintén erősen őrzött enklávéban, Berlin határában. A közelben volt Wilhelm Pieck villája –

Agee így emlékezett vissza: „Sok fekete limuzin állt előtte, meg páncélozott személyautók és dzsipek. Szögesdrót vette körbe a helyet, őrök járőröztek. Az ember érezte, hogy legjobb, ha közelébe se megy."[10]

A titkosrendőrség alkalmazottai más szolgáltatásokat is nyújthattak. Światło szerint Bierut összes szakácsa, pincére és takarítónője a belbiztonsági minisztérium alkalmazásában állt, és a költségvetéséből kapták a bérüket. Más közméltóságok hasonlóan nagy stábot kaptak, s hasonlóan tágas rezidenciában lakhattak. Stanisław Radkiewicznek, a titkosrendőrsg vezetőjének volt egy lakása Varsóban, egy villája Konstancinban és négy kocsija négy sofőrrel, hogy oda-vissza szállítsák. De még a valamivel alacsonyabb beosztású tisztviselőknek is, így a miniszterhelyetteseknek és a Światłóhoz hasonló, magas rangú titkosrendőröknek is „ingyen lakásuk volt szolgákkal, és kocsi állt rendelkezésükre", amellett, hogy ingyen kapták a ruhát, cipőt, takarót, ágyneműt, de még a zoknit, kesztyűt, aktatáskát is.[11]

Közvetlen készpénzbeli juttatások is jártak azoknak, akik hajlandóak voltak titokban a rezsimnek dolgozni, különösen, ha a másik oldalról álltak át. A Stasi egyik legsikeresebb korai művelete, a *Nyíl-akció (Aktion Pfeil)* azáltal vált lehetségessé, hogy könnyen meg tudták vásárolni a Német Szövetségi Köztársaság titkosszolgálatának *(BND – Bundesnachrichtendienst)* egy alacsony szintű futárát. A futár, Hans-Joachim Geyer, korábbi náci párttag még csak pár hete állt a BND alkalmazásában, amikor elkapták. Kihallgatták, és azonnal bevallotta bűnét, de közölte, „arra gondolt, talán hasznukra lehet..."

A Stasi azonnal alkalmazta Geyert: először 1952. december 12-én kapott fizetést. Geyer időről időre ezután is átutazott Nyugat-Berlinbe, hogy találkozzon a kapcsolataival. Amikor jelentett a Stasinak, mindig számlákat is adott le, és némelyiket nagy szeretettel megőrizték a Stasi-archívumban, ma is megtalálhatóak ott. Köztük szerepel például egy látszerész számlája; hat cirkuszjegy, blokkok könyv, sportszer és bőrholmik vásárlásáról. Geyer karácsonyi bevásárlólistáján (feltehetőleg a családnak szánt ajándék gyanánt) volt csokis keksz, kókuszdió, egy pár gyermekharisnya, marcipán, sárgabarack, egy új öltöny és zsebkendők.

A férfi láthatólag megérte az anyagi ráfordítást. Egy tiszt azt írta, Geyernek köszönhetően a Stasi „száznyolc BND-kémet tudott letartóztatni Kelet-Németországban", és több száz eredeti dokumentumot szerzett meg. Bár végül hazavitték 1953 őszén, miután lebukott, számos kitüntetést kapott a keletnémet államtól, és az NDK még halála után is busás nyugdíjat fizetett özvegyének.[12] Még a fiai iskoláztatásának összes költségét is a Stasi fizette, beleértve az orvosegyetemi tandíjat. Végül mindkettőből orvos lett.

Tudatosan vagy nem tudatosan, a Stasi Geyerről szóló háttéraktája sok mindent feltár arról a személyiségtípusról, akit megvesztegetéssel együttműködésre lehet bírni. A tartótisztjei azt írták: „Geyer mindenkinek kedvére akar tenni." Ráadásul „rajong feleségéért és gyerekeiért, meg az ingatlanért, ahol laknak. Nem iszik túl sokat. Nincs semmilyen jellemhibája." „Politikailag közömbösnek" tartották, de „könnyen befolyásolhatónak", és arra jutottak, hogy a kiképzőknek „logikus gondolkodásra és dialektikus módszerre" kellene tanítaniuk. Geyer feltehetőleg erre is ráállt.

Néhány kiválasztott számára a kommunista rendszer drámai előrelépési lehetőséget is jelentett – a 13. fejezetben leírt társadalmi haladás esélyét – és kiváló sanszot olyanoknak, akik tudtak idomulni. Az új oktatási rendszer és az új munkahelyi ideológia persze veszteseket is teremtett – háború előtti érzékenységgel rendelkező tanárok és értelmiségiek, idősebb szakmunkások, fiatalok, akik nem tudtak vagy nem akartak idomulni –, de sok nyertest is. Köztük voltak az új tanárok és munkások, akik felváltották a régieket, új írók, akik felváltották a régebbieket, és új politikusok, akik szintén felváltották elődeiket. Jacek Kuroń, aki akkoriban a Lengyel Ifjúsági Szövetség (ZMP) aktivistája volt (később pedig elismert ellenzéki), megfigyelte, hogyan alakul a „társadalmi haladás" politikája lakóhelyén, egy varsói kerületben az ötvenes évek folyamán:

> A helyi Lengyel Ifjúsági Szövetség vezetőségében szabad szemmel is látni lehetett. Ki jött? Sok fiatal Marymont legszegényebb házaiból, a háború előtti nyomortanyákról, a háború után a romok közül kiszedett téglákból épült viskókból, a żoliborzi hajdani tiszti villákból, amelyek a munkanélküliek tömegszállásai lettek, újabb nyomortanyák. Azok az emberek, akik jöttek, nemrég még a társadalom legalja voltak. És mind ismert valakit, aki hatalmon volt. Egy nagybácsi, egy sógor, egy haver, aki együtt lógott vele a környéken és most a belbiztonsági erőknél van, a seregben, a milíciában, a helyi vagy a körzeti pártirodán... Fontos volt, hogy ezek a fiatalok úgy érezték, most ők vannak fölül. És egy ideig, főleg a szomszédság szintjén, ők is voltak.[13]

A kommunista rezsimnek nagyon kevés kellett a hatalom és uralom vadonatúj érzéséért cserébe: csak annyit kért a haszonélvezőitől, hogy alkalmanként hunyjanak szemet a propaganda és a valóság közötti ellentmondások felett. Voltak, akik számára ez nagyon csekély árnak tűnt a társadalmi mobilitásért cserébe.

Mégis, a legtöbb ember a kommunista rezsimben nem drámai vesztegetések, dühödt fenyegetések, vagy cizellált jutalmak következtében adta be a derekát. A legtöbb ember se pártvezér, se dühös ellenzéki nem akart lenni. Csak élni akarták az életüket, újjáépíteni hazájukat, taníttatni gyerekeiket, élelmezni családjukat, és távol tartani magukat azoktól, akik a hatalmat gyakorolták. De a sztálinista Kelet-Európa fénykorában lehetetlen volt csendes közömbösségben létezni. Senki sem lehetett apolitikus: a rendszer megkövetelte, hogy minden polgár folyamatosan dicshimnuszokat zengjen róla, még ha kelletlenül is. Úgyhogy a kelet-európaiak túlnyomó többsége nem kötött szerződést az ördöggel, nem adta el a lelkét, hogy besúgó legyen, hanem inkább meghajolt a folytonos, mindent átfogó, mindennapi pszichológiai és gazdasági nyomásnak. A sztálinista rendszer kiválóan tudott nagy csoportokat teremteni, akik nem kedvelték a rendszert, és tudták, hogy a propaganda hamis, de ettől függetlenül a körülmények miatt úgy érezték, kényszerből belemennek a dologba. Jobb szó híján őket nevezem „ellenálló" vagy „kelletlen" kollaboránsoknak.

Wolfgang Lehmann például, miután visszatért egy szibériai munkatáborból, munkát akart kapni egy kelet-németországi építkezésen. A priusza miatt sehol nem vették fel. A főmérnök azt tanácsolta neki, lépjen be a Német–Szovjet Baráti Társaságba. Így is tett. Ráadásul egy orosz barátját is megkérte, írjon ajánlólevelet, melyben tanúsítja, a Szovjetunió jó barátjaként viselkedett, amíg a Gulagban volt. Megkapta az állást.[14] Michał Bauer, a Honi Hadsereg katonája, aki szintén járt a Gulagon, pár évvel később egy állami cégnél találta magát. Mindennap a teljes kollektívának össze kellett gyűlnie, hogy meghallgassa a felolvasást a reggeli újságból. Néha még elnökölnie is kellett ezeken az összejöveteleken, bár egyáltalán nem szívelte a kommunizmust: „Azt mondták, »Bauer, holnap te leszel a sajtófelelős, keress egy témát«... ha nem csinálta meg az ember, kihajíthatták a munkahelyéről."[15]

Andrzej Panufnik zenész sem állhatta a rendszert, mert „művészi és morális tekintetben hazugnak" találta. „Zenei fantáziám bukfencet hányt a gondolatra, hogy ki kellene fejeznem »az emberek küzdelmét, amint győzedelmesen menetelnek a szocializmus felé«." A háború után Panufnik nem akart semmit, csak újjáépíteni az országot és zenét szerezni. De ahhoz, hogy hagyják, hogy ezt tegye, be kellett lépnie a lengyel zeneszerzők szakszervezetébe. És amikor minden szakszervezeti tagnak kötelezően versenyeznie kellett, komponálva egy dalt az „Egyesült Párt" számára, neki is muszáj volt ezt tennie: közölték vele, ha nemet mond, nemcsak a pozícióját veszíti el, hanem az egész szakszervezet állami támogatását leállítják. Írt egy dalt „szó szerint pár perc alatt, a nevetséges szövegre rászabta az első összevissza hangsort, ami az eszébe jutott. Vacak lett, magamban mosolyogva küldtem el a zsűrinek." Örökké tartó bosszúságára első díjat nyert.[16]

Ezek egyáltalán nem kirívó esetek. Az 1950-es évekre Kelet-Európában a legtöbb ember állami munkahelyen dolgozott, állami tulajdonú ingatlanban lakott, és állami iskolába járatta gyerekeit. Az államtól függtek egészségügy tekintetében, és állami boltban vásárolták az élelmiszert. Érthetően óvakodtak attól, hogy dacoljanak az állammal, hacsak nem kerültek drámai körülmények közé. És a körülményeik sok esetben nem voltak drámaiak, mert békeidőben az emberek többsége nem kerül drámai körülmények közé.

1947-ben például a szovjet katonai közigazgatás Kelet-Németországban elfogadta a 90. számú rendeletet, amely a kiadók és nyomdák tevékenységét szabályozta. A rendelet alapvetően azt mondta ki, hogy minden nyomdának engedéllyel kell rendelkeznie, és az engedéllyel rendelkező nyomdák csak olyan könyveket és brosúrákat készíthetnek, amelyeket a hivatalos cenzor jóváhagyott és lebélyegzett. Ha valaki nem követte ezeket az egyszerű előírásokat, akkor nem tartóztatták le vagy végezték ki, de megbírságolhatták a nyomdászt, vagy bezárathatták a nyomdát.[17] E rendelet következtében egy drezdai vagy lipcsei nyomda tulajdonosa nagyon világos választás elé került. Betarthatta a törvényt, és akkor csak azt nyomtatta ki, amire engedélyt kapott. Vagy megszeghette a törvényt, és elveszthette a nyomdaengedélyét, ezzel együtt a megélhetését is. A legtöbb ember számára ez egyszerűen nem érte meg. Akinek beteg volt a felesége, vagy szovjet táborban volt a fia, vagy idős szülőt kellett eltartania, még inkább ügyelt rá, hogy törvénytisztelő magatartást tanúsítson.

De amint a drezdai nyomdász megkötötte ezt a kompromisszumot, jött a többi. Talán nem kedveli a kommunista ideológiát, de amikor odarakják elé Sztálin összegyűjtött műveit, beleegyezik, hogy kinyomtassa. Talán nem kedveli a kommunista gazdaságtant, de amikor elé tesznek egy marxista tankönyvet, feltehetőleg elfogadja, és azt is kinyomtatja. Miért ne? Nem járt következményekkel: senkinek nem esik baja ettől, senkit nem csuknak le. Ha viszont nemet mond, akkor ő és családja valós problémákkal szembesülhet, és másvalaki hamarosan úgyis kinyomtatja.

Közben Kelet-Németország-szerte más nyomdatulajdonosok meghozták ugyanezt a döntést. Egy idő után – noha senkit nem lőttek le, nem is csuktak le, és senkinek nem volt különösebb lelkiismeret-furdalása – csak azokat a könyveket lehetett olvasni, amelyeket a hatóság jóváhagyott. Kicsit több idő elteltével pedig már sehol nem voltak többé magánnyomdák. Az

érintett nyomdászok egyike sem tartotta volna magát kollaboránsnak, kommunistának pedig végképp nem. Mégis mindegyikük hozzájárult a totalitárius rendszer létrejöttéhez. Ugyanígy mindenki, aki kibírta az egyetemen a marxizmus–leninizmus kurzust, hogy orvos vagy mérnök lehessen; és persze mindenki, aki együtt énekelte a tömeggel, hogy „a Párt, a Párt szava mindig igaz".

Hosszabb távon pszichológiai következményekkel jár, ha az ember olyan társadalomban él, amely mindenkire rákényszeríti, hogy folyamatosan lelkesnek tűnjön, és olyasmiket mondjon és tegyen, amiben nem hisz. Az állam összes erőfeszítése ellenére, az oktatás és a propaganda ellenére sokakban megmaradt valamiféle belső idegenségérzet vagy kényelmetlenség. „A tribünről kiabáltam valami egyetemi gyűlésen Wrocławban, és egyszerre pánik fogott el, hogy miért is kiabálok... Azt mondtam magamban, próbálom meggyőzni [a tömeget] a kiabálásommal, de valójában magamat próbáltam meggyőzni", emlékezett vissza Jacek Trznadel író.[18] A zeneszerző Panufnik azzal küszködött, hogyan és mit írjon – nem tudta elviselni a rezsim által preferált 19. századi zenei formanyelvet, de azt sem akarta, hogy azzal vádolják, hogy „a rothadó nyugati művészetet gazdagítom", különösen lánya születése után nem. A 16–17. századi, régi lengyel zene felújításában keresett menedéket: „Így hozzá tudtam járulni hiányzó örökségünk kis részének rekonstrukciójához, és inkább tudósként, semmint zeneszerzőként működtem."[19] Ha a szovjet totalitárius rendszerben az volt a zseniális, hogy rábírta az embereket, idomuljanak, egyben ez volt fatális hiányossága is: azáltal, hogy muszáj volt egy hamis politikai valósághoz alkalmazkodniuk, sok embert kísértett az érzés, hogy kettős életet él.

Hajdú-Gimes Lily képzett freudista pszichoanalitikus volt talán az első, aki felismerte ezt a kórképet pácienseinél és önmagában is. „Belemegyek a rezsim által felkínált játszmába – mondta barátainak –, de az ember, amint elfogadta a játékszabályokat, máris csapdába esett." Hajdú-Gimes a Magyar Pszichoanalitikusok Társaságának tagja volt, egy hajdan befolyásos, jobbára zsidó közösségé, amelyet megtizedelt a háború. Eltökélték, hogy újra megszervezik a csoportot, egybegyűjtik a tagságot, 1945 márciusában elkezdtek kéthetente ülésezni, és a társaság jó része, köztük Hajdú-Gimes is belépett a kommunista pártba. Néhányuk szellemi erőfeszítéseket tett, hogy összebékítse Freudot a marxizmussal, például annak vizsgálatán keresztül, hogy a gazdasági bizonytalanság milyen szerepet játszik a neurózis kifejlődésében. Az új egészségügyi minisztérium engedélyt adott a csoportnak, hogy nyissanak két rendelőt, és több tag egyetemi klinikán kezdett dolgozni, abban a reményben, hogy végül a szakterületüket majd saját tanszék

létesítésével honorálják. Hajdú-Gimes a fő állami pszichiátriai intézetben állt munkába.

E gyors újjászületés gyorsan véget is ért. A freudi pszichoanalízis már régóta tabu volt a Szovjetunióban – túlságosan is az egyénre összpontosított, túl elfogadó volt az irracionális és tudat alatti viselkedés tekintetében, és túl kevéssé érdeklődött a politika iránt – úgyhogy Magyarországon is be kellett tiltani. 1948-ban kezdték támadni a csoportot, egy gonosz tudományos cikk megjelenése után, amelynek az volt a címe, hogy „A freudizmus mint az imperializmus házi pszichológiája". Amint napvilágot látott, mások is olyan fordulatokkal kezdtek dobálózni, mint hogy „burzsoá-feudalista", „antiszociális" és „irracionalista" – ezekkel írták le az analitikus szakmát.[20] Lukács György filozófus „reakciós"-nak nevezte az analitikusokat, akik szerinte az angol-amerikai típusú osztálydiktatúra után vágyódtak csupán.[21]

Egyes pszichoanalitikusok teljességgel felhagytak szakmájuk gyakorlásával. Mások igyekeztek középutat találni. Hogy kiegyezhessenek az új rezsimmel, Hajdú-Gimes és egy kollégája, Hermann Imre túlment a korábbi békéltető erőfeszítéseken, és levelet írtak Lukácsnak, elismerve, hogy kritikája részben jogos – „az imperialisták a maguk országában megkísérlik a pszichoanalízist az imperialista célok szolgálába állítani " –, de visszautasították a támadások egy részében meglevő leplezett antiszemitizmust.[22] Maró dorgálást kaptak: „Nagyon kérem az elvtársakat, hogy fontos ideológiai vitákat ne tereljenek az útszéli demagógia területére." Ijedtségében a társaság 1949-ben önként feloszlatta magát. Hajdú-Gimes és Hermann nyilatkozatot írt alá, hogy „a pszichoanalízis a hanyatló kapitalizmus és az államellenes ideológia terméke". Freud, Adler és Jung könyveit betiltották; Hermannt kirúgták egyetemi pozíciójából; több analitikust letartóztattak.[23]

A magyar pszichiáterek ezután a szovjet gyakorlatot követték, amely leginkább durva módszerekre, elektrosokkra és inzulinterápiára épült – emezek persze Nyugaton is sok helyütt népszerűek voltak –, és elsődleges célul azt tűzte ki, hogy az emberek alkalmazkodjanak. Egy analitikus, aki ekkoriban tanulta a szakmát, visszaemlékezett, hogy a háború után a „kimerültség" volt az egyik fő diagnózis, és a terápia során leggyakrabban gyógyszerrel kiváltott alvásra hagyatkoztak: „Még azokat sem diagnosztizálták traumával, akik a koncentrációs táborok vagy a Holocaust miatt voltak traumatizáltak... szó sem esett traumáról, tagadták az egészet, maguk a pszichoanalitikusok is tagadásban voltak." Ez a diák azt gondolta, hogy egyik tanára, Hajdú-Gimes is tagadásban volt saját tragikus múltjával kapcsolatban. A holokausztban vesztette el a férjét, de soha egy szóval sem említette.[24]

Az analitikusnő más tekintetben is tagadásban volt. Ugyanis Hajdú-Gimes, Hermann és még néhány elkötelezett freudiánus titokban továbbra is gyakorolta igazi hivatását. Hajdú-Gimes az otthonában fogadta pácienseit és tanította a freudizmust magánlakásokban. Nyilvánosan elfogadta azt az álláspontot, hogy a lélek veleszületetten alkalmazkodásra termett. A magánéletben végighallgatta pácienseit, köztük a holokauszttúlélőket és a bebörtönzött vagy kivégzett kommunisták gyermekeit, akik nagyon is egyéni, nagyon is saját démonaikról beszéltek. Az egyik páciens később visszaemlékezett, milyen furcsa élmény is volt pszichoanalízisben részt venni 1948-ban Budapesten, mert akkoriban veszélyes volt az őszinteség: „A teljes igazságot elmondtam... Miközben zajlott az analízis, akkor is fenyegetve éreztem magam. Azt kérdeztem magamtól: Tudta ezt? Bízhatok benne? Elárulna?" Az analitikus helyzete sem volt kevésbé ingatag. Miután Hermann egyik páciensét a Rajk-perben halálra ítélték, hirtelen maga Hermann is veszélybe került: ha a páciense megemlíti a nevét, letartóztathatják.[25] Hajdú-Gimes számára a feszültség, hogy így kell élnie, egy idő után túl sok volt, különösen azután, hogy az 1956-os forradalmat követően kivégezték a fiát. 1960-ban megölte magát.[26]

Hajdú-Gimes kettős élete különösen traumatikus volt, de nem volt egyedülálló. Antoni Rajkiewicz a Honi Hadsereg „paraszthadosztályában" harcolt a háború alatt, utána belépett a pártba, undorodva lépett ki 1946-ban, és 1948-ban rövid időre lecsukták. De intelligens és ambiciózus is volt, doktorátust akart szerezni az egyik legjobb hírű egyetemen, a Központi Tervezési és Statisztikai Iskolában, és valami hasznossal akart hozzájárulni országa fejlődéséhez. Úgy vélte, a párt néhány gondolatát képes elfogadni – például azt, hogy hangsúlyt fektetnek az oktatásra és a tudományos fejlődésre – még akkor is, ha más elképzeléseikkel nem értett egyet. Másrészt nem volt más választása. Jelentkezett és felvették. Több orosz professzortól is tanult, akiket azért hívtak Lengyelországba, hogy elmagyarázzák a központi tervezést a lengyeleknek, oroszból fordított tankönyvekkel. Rajkiewicz újra belépett a pártba, és a saját szavaival „kettős életet" kezdett élni: „Másképp kellett viselkedni, beszélni hivatalos megbeszéléseken és pártértekezleteken, és megint másképp baráti körben."[27]

Rajkiewicz sok más fiatal párttaghoz hasonlóan kapcsolatban maradt a Honi Hadseregben szerzett barátaival, és nyíltan beszélt velük politikáról is. Az egyetemen ugyanakkor vigyázott azzal, hogy mit mond. Senki nem látta el tanácsokkal, de „le lehetett szűrni a *Trybuna Ludu*-ból és hasonló újságokból, hogy mit szabad és mit nem". Rajkiewicz figyelmét sosem kerülték el a rendszer fogyatékosságai, és látta az igazságtalanságokat. De nem tudta,

hogyan másképp tanuljon, dolgozzon, éljen a kommunista Lengyelországban. Wanda Telakowskához hasonlóan pozitivista volt, a pragmatikus megoldásokban hitt, és abban, hogy előre kell lendíteni a dolgokat. „Kettős élete" egészen Sztálin haláláig tartott, ekkortól jobban kitágult az a kör, amelyben az ember őszintén beszélhetett a többiekkel.

Rajkiewicz számára a barátok és a szakmai közeg között húzódott ez a választóvonal. Jacek Fedorowicz számára, aki később színész lett és kabarékban lépett fel, az otthon és az iskola közt volt a választóvonal. Fedorowicz már gyerekként megértette, hogy vannak dolgok, amiket az ember otthon mondhat, de az iskolában nem ismételheti el őket. Így emlékezett vissza azokra az évekre: „Különösnek tűnik, milyen gyorsan megtanultuk ezt a kódot, még általános iskolában, noha szinte teljesen hiányoztak a politikai ismereteink... pontosan tudtuk, mit lehet kimondani különféle körülmények között, iskolában, közeli és nem olyan közeli barátok körében, otthon vagy nyaralás közben."[28] Rajkiewiczhez hasonlóan Fedorowicz is olyan családból származott, amelyik érintett volt a Honi Hadseregben; az apja nem kapott engedélyt, hogy Gdańskban dolgozhasson, ezért a család költözni kényszerült. Szülei megerősítették benne a gyermekkori megfigyelést, hogy különböző szabályok érvényesülnek otthon és az iskolában – még bizonyos szavak is másképpen határozhatók meg. Egyszer, amikor le kellett tennie az úttörőesküt, hazament, és megkérdezte édesanyját, helyes-e felesküdni a „demokráciára", ha a „demokráciát" az oroszok hozták az országba. Az anyja elmagyarázta neki, hogy kétféle demokrácia van: „igazi" és „szovjet". Az előbbi csodálatra méltó, az utóbbitól viszont érdemes távolságot tartani.

Fedorowicz a gyerekkönyvekből és magazinokból is le tudott szűrni eztazt – olyasmiket, amikre a szerzők nem is gondoltak volna. Különösen szerette *A kaland világa (Świat Przygód)* című magazint, ezt leginkább a képregények miatt olvasta. De a kiadvány címe egyszer csak *Az ifjúság világá*ra változott *(Świat Młodych)*, és többé már nem volt érdekes, és már nem szerepeltek benne képregények. (A képregény valószínűleg, mint kapitalista találmány, ideológiailag helytelennek minősült.) De ahogy unalmasabb lett a hivatalos világ, egyre nagyobb belső távolságot érzett az iskolától és egyre kevésbé volt kedve őszintén beszélni, amikor ott volt.

Fedorowicznak volt néhány tanára, akik szintén távolságot tartottak a rezsimtől – emlékei szerint egyikük gondosan elmagyarázta, hogy „a marxisták így gondolják, mi pedig úgy gondoljuk". Évekkel később ráébredt, szinte mindenki túlértékelte a marxista propaganda hatékonyságát, és ennek eredményeképpen azoknak a létszámát is, akik támogatják a rendszert. De Hajdú-Gimeshez hasonlóan ő is úgy vélte, lehetetlen anélkül élni egy kommu-

nista országban, hogy valami módon ne érintené meg vagy torzítaná el az embert a rendszer: lehetetlen volt elkerülni a kis kompromisszumokat, akár azt, hogy dúdolja a dalt vagy aláír egy békefelhívást.[29]

Karol Modzelewski gyermekkori élményei, ha ez lehetséges, még ellentmondásosabbak és zavarosabbak voltak. Modzelewski Oroszországban született, orosz tiszt és lengyel kommunista felesége gyermekeként. 1937-ben született, apját három héttel születése után letartóztatták, és Karol orosz árvaházba került, több éven át ott élt. De miután anyja újra férjhez ment, kivették az árvaházból. Karol mostohaapja a kommunista Zygmunt Modzelewski volt, 1945–47 közt lengyel nagykövet a Szovjetunióban, később lengyel külügyminiszter. Modzelewski csak tizenhét éves korában, 1954-ben – véletlenül, egy iskolatársától – tudta meg, hogy vér szerinti apját letartóztatták, és ekkor beszélte meg anyjával, hogy valójában mi is történt az apjával.

Évekkel később jött rá, magára a beszélgetésre is csak azért kerülhetett sor, mert Sztálin már nem élt: „Előtte ilyesmiket senki nem mondott el a gyerekeknek – hiszen fennállt a veszély, hogy a gyerek valahogy kikottyantja a titkot. Ez a gyereket is veszélybe sodorta volna, de szüleit is." Modzelewski feleségét hároméves korában kidobták az óvodából Sztálin halála után, mert azt mondta az óvónőnek: „Nagyapám szerint Sztálin már a pokol tüzében ég." Az óvónő hazaküldte, de nem büntetésből, hanem mert a kijelentés akkora veszélyt jelentett a nagyapára és az óvodára egyaránt.

Szülei olyan gondosan óvták Modzelewskit a lengyel politikai rendszert érintő, saját növekvő kételyeiktől, hogy gyermekként teljesen megrémisztették alkalmankénti kritikai megjegyzéseik. Wacław Komar tábornok 1952-es letartóztatása után, az akkoriban zajló koncepciós perek részeként, Modzelewski elmagyarázta nevelőapjának, amit a tanáraitól hallott, hogy Komar kém volt. „A mostohaapám kiabált velem... soha nem szidott le ennyire, mint akkor. Közöltem, hogy a tábornokot letartóztatták. »Az, hogy letartóztatták, még nem jelenti, hogy bűnös is«, felelte a nevelőapám. Banális igazság volt, de abban a pillanatban földindulásként hatott rám. Ha igazat beszél, akkor a hatóság ártatlanokat is letartóztathat. Ki állíthat ilyet? Csak egy ellenség..."

Miután egyszer rákérdezett az ételjegyrendszerrel kapcsolatos egyik változtatásra, hasonló következtetést vont le. Nevelőapja felcsattant: „Azért csinálják, hogy az ember többet dolgozzon és kevesebbet egyen." „Ilyet csak az ellenség mondhat" gondolta Modzelewski döbbenten. „Máig emlékszem, mert irtózatos stresszt okozott, és valamiképpen el kellett takarnom magam elől, hogy csökkentsem a disszonanciát... Nem gondoltam a mostohaapámról, hogy ellenség, pedig olyanokat mondott. Ennyi év után is még fel tudom idézni az érzést."[30]

Nem egyedül a Modzelewski család próbálta hallgatás révén kezelni a bonyolult információkat. Krzyztof Pomian szintén kommunista családban nőtt fel, és arra emlékezett vissza, hogy: „a letartóztatások egyszerűen nem kerültek szóba, egyetlen megjegyzés nélkül fogadtuk el őket. És mivel nem lehetett megvitatni ezt a dolgot, így aztán elmélkedni sem lehetett róla." 1952-ben Pomian egy zsidó barátjával ült, és a Prágában zajló koncepciós perekről szóló beszámolókat olvasták. A barátja megkérdezte tőle, mit gondol a Slánský-perről, mire azt felelte, nincs róla különösebb véleménye. „Ugyanolyan per, mint a többi." „Hát nem érted, hogy ez egy antiszemita ügy?" – tört ki a barátja. Ekkor beszélgetett először bárkivel is a perekről, és ekkor gondolkozott el róluk először.[31]

Akik közelebb voltak a hatalomhoz, azokat még inkább megviselte a kettős lojalitás. Jerzy Morawski, aki a Lengyel Ifjúsági Szövetség egyik vezetője volt abban az időben, visszatekintve nem kételkedik abban, hogy annak idején fiatalos lelkesedéssel állt a kommunizmus ügye mellé, még a sztálinista ötvenes években is. De, hogy köntörfalazás nélkül fogalmazzon, már akkor is tudta, hogy a pártgyűlések unalmasak. „Mindenki végig mereven viselkedett. És rettentően intoleránsak voltak. Mindenkinek egyet kellett értenie a döntésekkel. Egyformán kellett gondolkodni, cselekedni... ez a merevség aláásta a lelkesedésem."

Később Morawski vezető beosztású propagandahivatalnok lett, pontosabban ő döntött arról, hogy a közterületekre melyik sztálinista jelszavakat rakják ki. De még ebben a nagy tekintéllyel járó pozícióban is vegyes érzelmei voltak a feladatával kapcsolatban: „Belül valami azt súgta, ez nincs rendjén, esztétikailag helytelen a dolog... másrészt viszont ezzel nyertük meg magunknak az embereket."[32] Ez a visszaemlékezés talán nem teljesen őszinte – utólag persze könnyű azt állítani, hogy az ember kényelmetlenül érezte magát –, de mások is beszámoltak arról, hogy vegyes érzelmekkel viseltettek, még abban az időben is."Az emberek tizenkét év nácizmus után rafináltá váltak – mondta egy lipcsei professzorismerősének a pártban –, ha gyanakodni kezdenek, hogy valakinek köze van az államhatalomhoz, és ez párttagokra is vonatkozik, akkor becsukják a szájukat."[33]

A rendszer elvárta, hogy az ember együttműködjön – ennek egyik módja az volt, ha személyiségét kettéválasztotta otthon és iskola, barátok és munkahely, magánélet és szakmai közeg között. Mások viszont azt tették, amit Vitányi Iván „afféle saját agymosás"-nak nevezett. Ez nem pontosan ugyanaz

volt, mint Oskar Nerlinger eltökélt erőfeszítése, hogy absztrakt festőből szocialista realistává alakul át, hanem inkább önmagunk elhallgattatása. A háború után Vitányi az egyik budapesti népi kollégiumban lelkes aktivista volt, tudásra vágyó diákként tanulmányozta a falvak zenéjét és a néptáncot. De miután 1948-ban felszólalt a Nékosz vezetőségének eltávolítása ellen, kirúgták, és a párt belső fegyelmi tárgyalásra idézte be. Addigra már megkezdődött a Rajk-per, és a média hangneme fenyegető lett. Bár Vitányi maga is a rezsim embere volt, hiszen a művelődési minisztériumban dolgozott, úgy döntött, „nem fogok az országra gondolni, nem fogok vele foglalkozni. Nem tudok semmit, nem is akarok tudni semmit. Csak a munkámat akarom végezni."

Előtte beszédes, sőt vitatkozó kedvű fiatalember volt, most viszont hallgatag lett. Ámbár évekkel később egyetértett azzal, hogy vitatható, jó taktika-e a „saját agymosás", mindenesetre, mint mondja, „túléltem". Úgy viselkedett, ahogy nyilvánosság előtt kell. A gondolatait megtartotta magának. Nem tartóztatták le. Akkoriban ez már nagy szakmai sikernek számított.[34]

Ahelyett, hogy csendben maradtak volna, mások szándékosan amellett döntöttek, hogy életrajzuk egyes részleteit elfelejtik, a kényelmetlen tényeket tudatosan letagadják. Ehhez a taktikához folyamodott Elfriede Brüning keletnémet újságíró és regényíró, aki a háború előtt tagja volt a kommunista pártnak – gyerekkorában találkozott is Walter Ulbrichttal –, és a nácik bebörtönözték. A háború végén már csendesen élt férje szüleinek vidéki otthonában, örvendezve várta az oroszok érkezését, és mikor végre megjöttek, ünnepelt.[35]

A háború vége után Brüning lelkesen belevetette magát a munkába a kommunista Kelet-Berlin kulturális életében. Belépett a kulturális szövetségbe (Kulturbund), és annak hetilapjánál a *Sonntag*-nál kezdett dolgozni, remélve, hogy újságíró lesz belőle. Egyik első cikkében elmesélte, hogy egy répával és hagymával telepakolt teherautón érkezett meg Berlinbe. A városba érve a kocsit koldusok és gyerekeiket magasba tartó nők rohanták meg: „Csak egy répát a gyerekemnek, csak egy répát!" Átadta a cikket a szerkesztőnek, aki visszautasította: „Ezt a *Tagesspiegel*-nek adja!", a nyugat-berlini újságnak. Brüning értetlenül nézett rá: tényleg azt akarja a szerkesztő, hogy a *Tagesspiegel*-nek adja a cikket? „Nekünk itt keleten tele kell lennünk sugárzó optimizmussal", magyarázta az elmarasztalóan. Az ő cikke túl negatív volt: nem úgy kell megmutatni a jelent, ahogy van, hanem ahogy lennie kellene.

Brüningnek eszébe sem jutott, hogy a *Tagesspiegel*-nek adja a cikket, semmiképp nem akart nyugati újságnak dolgozni. Az összes barátja keleten maradt, és ő is idetartozott, kulturálisan és intellektuálisan is a kommunista mozgalom része volt. Így aztán meggyőzte magát, hogy az „optimizmus" fontos, és egyébként is a kommunizmus végső célja számít, nem az útközben elkövetett hibák. Sok minden nem tetszett neki az új rendszerben: „Sztálin személyi kultusza... a mindenfelé látható röhejes transzparensek... az olyan jelszavak, mint: »Minden egyes mesterségesen megtermékenyített malac pofon az imperialista háborús uszítók képén.«"[36] Ellenezte a jegyrendszert, amely osztályokra osztotta a lakosságot, és a munkahelyeken bevezetett kétebédlős rendszert, „ahol az egyik főzeléket mért a munkásoknak, a másik pedig [jobb ennivalót] a mérnököknek és csoportvezetőknek". De Brüning kitartott: „Áthatott bennünket a vágy, hogy segítsük az építkezést, és meggyőzzük mindazokat, akik nem olyan rég még Hitlerben hittek, hogy amit mi akarunk tenni, az a helyes."

Önéletrajzában Brüning világossá teszi, hogy bizonyos szinten továbbra is hitte, hogy jól választott. Gyakran szembeállítja a kelet és a nyugat eredményeit: „Hát nem oldottuk meg, hogy a munkások gyerekei egyetemre járhassanak? Hát nem szabadítottuk fel a nőket éretlenségükből, hozzáférést adva nekik minden foglalkozáshoz, és ugyanolyan jogokat garantálva számukra, mint a férfiaknak, beleértve, hogy ugyanazért a munkáért ugyanannyi bért kapjanak – miközben ez utóbbi ígéret a nyugati országokban a mai napig sem teljesült? Hittük, hogy a mi államunk jobb... büszkék voltunk állítólagos függetlenségünkre, és azt gondoltuk, jó nyomon haladunk."[37]

Brüning beletanult, hogy racionális alapon hozzon döntéseket, mindent tágabb kontextusban szemléljen és hosszú távon gondolkodjon. De nem győzte meg magát arról, hogy a fekete fehér, se arról, hogy nincs semmi gond a rendszerrel, amelyet választott. 1968-ban, azok után, hogy a szovjet csapatok bevonultak Csehszlovákiába, futólag felvetődött benne, hogy emigrál, de nem tette. Idővel összebarátkozott Susanne Leonharddal, Wolfgang anyjával, aki sok évet töltött a szovjet Gulagban, de végül visszatért Kelet-Berlinbe. Leonhard élettörténetének ihletésére Brüning nekilátott, hogy interjúkat készítsen másokkal, akik megjárták a Gulagot. 1989 után az interjúkat összegyűjtve a *Bosszantó tanúk* (Lästige Zeugen) című kötetben jelentette meg. Az előszó e részlete önmagáról is szólhatna: „Túl sokáig voltak hallgatásra kárhoztatva, túl sokáig kellett rejtőzködniük... Éppen ezért legfőbb ideje, hogy elmondják a magukét ezek az emberek is, akik a Sztálinkorszaknak áldozatul estek, és akiket most teljes igazságtételben kell részesíteni..."[38]

Egy 2006-os interjú során órákon át beszélgettem Brüninggel az életéről. Szóba került a pályafutása, a Kulturbund kezdetei, és az élet a háború utáni

Kelet-Berlinben. Egyebek között elmondta, annak idején nem volt tudomása a tömeges nemi erőszakról és rablásról, amelyet a Vörös Hadsereg 1945-ben elkövetett, és az ezt követő tömeges letartóztatásokról sem. Nem erőltettem a dolgot. De pár nap múlva visszahívott. Azt mondta, hát igen, a dolgok egy részéről bizony tudott, és szeretne beszélni erről. Másodszor is találkoztunk.

Igaz, hogy megünnepelte a felszabadulást, magyarázta Brüning. De gyorsan elmúlt az öröme. 1945 tavaszán szovjet katonák foglalták el apósáék otthonát, könyveket és egyéb holmikat kezdtek lopkodni, hogy eladják őket a feketepiacon. Brüning férje szólt a parancsnoknak és kérte, hogy fejezzék be. Az egyik katona bosszúból pisztolyt rejtett Brüning férjének bőröndjébe. Aztán „megtalálták", és szabotázs vádjával letartóztatták. Brüningnek hosszú párttagságára hivatkozva sikerült kijárnia, hogy a férfit szabadon bocsássák. De ennek az epizódnak a következményeképpen a férje szembefordult a kommunizmussal (és Brüninggel is), és Nyugatra emigrált. Brüning nem ment újra férjhez.

Az is igaz volt, hogy – mint Brüning az első beszélgetés alkalmával elmondta – vidéken nem zajlott tömeges nemi erőszak. De a háború után Berlinbe látogatott, hogy megkeresse a szüleit. A városban nem csak hogy sokat hallott a nemi erőszakról, és sok áldozattal találkozott, maga is több napig bujkált a szovjet katonák elől, akik asszonyok után kutattak a szülei városrészében.

Pár hónappal később Brüning némi időt töltött az Ahrenshoop nevű tengerparti kisvárosban, ahol a Kulturbund akart írókolóniát létesíteni. De az írókolónia létrehozásához a Kulturbundnak szállást kellett szereznie, ahol az írók lakhattak. E problémát megoldandó vádakat koholtak a tengerparton álló, vonzóbb villák tulajdonosai ellen. Akiket nem tartóztattak le, Nyugatra szöktek. A kulturális bürokraták beköltöztek.

Tényleg hallottunk ezekről a dolgokról, mondta el nekem Brüning, „de meg kell értened, én örültem a Vörös Hadsereg érkezésének, és a szocializmust akartuk építeni, úgyhogy – nos, ezt még ma is felrovom magamnak –, nem jártunk utána..." – nem fejezte be a mondatot, és ennyi volt az egész. Csak tudtomra akarta adni, hogy tudott minderről.

Az, hogy az ember két részre, nyilvános és magánszférára, otthon és iskola, barátok és munkahely kettősére hasította a személyiségét, nem az egyetlen megoldás volt azok számára, akik sikeresek akartak lenni a kommunista rezsimben. Egy kis, szokatlan csoport, ahelyett, hogy elrejtette volna vegyes érzelmeit, nyíltan megmutatta őket. Ahelyett, hogy konfliktust éreztek volna önmagukban, megpróbáltak kettős szerepet játszani, megmaradni a rendszerben, és ezzel egy időben fenntartani bizonyos függetlenséget. Ezt a fajta kétértelmű szerepet lehetett játszani például a hivatalos „ellenzéki" pártokban, miután azok legitim vezetői elmenekültek vagy letartóztatták őket – ezek a pártok minden fontos tekintetben lojálissá váltak a rendszerrel. Azoknak a keletnémeteknek, akik aktívak maradtak a megmaradt kereszténydemokrata pártban, szabad volt a nyilvános vallásgyakorlat, ámbár elvárták tőlük, hogy ezzel együtt hűek legyenek a marxizmus–leninizmus elveihez. A lengyeleknek, akik megmaradtak a Lengyel Parasztpártban, szabad volt a földművesség jogvédelme, mindaddig, amíg ez nem került összeütközésbe a hivatalos politikával.

Kelet-Európában soha senki nem játszotta ezt a játékot tehetségesebben, mint Bolesław Piasecki, a politikus, akinek rendkívüli karrierje egyetlen évtizeden belül vezetett a radikális jobboldalról a radikális baloldalra. A legkülönbözőbb módon értékelik életét. Leopold Tyrmand már egészen korán, 1956-ban leszámolt vele, mondván, „számára a politikában jelenlévő morál összessége ártalmas mítosz".[39] Újabban egyik életrajzírója „tragikus figurának"[40] nevezi. A Piaseckire vonatkozó ítéletek minden egyéb tekintetben e két álláspont közé esnek. Vannak, akiknek a számára élete egy klasszikus kollaboráns története. Mások valódi túlélőnek látják.

Piasecki karrierje a zűrzavaros 1930-as években kezdődött, amikor nagyon fiatalon a szélsőjobboldali Lengyel Nemzeti Radikális Párt frakciójának aktivistájaként szerzett nevet magának. Lapjuk, a – nyíltan a spanyol fasizmusra utaló – *Falanga* után falangistáknak nevezett csoport úgy gondolta, morális-gazdasági krízis idejét éli az ország. Ők is, ahogyan ugyanebben az időszakban a kommunista párt is, velejéig romlottnak tartották a lengyel társadalmat, és szerintük ezért a demokrácia gyengesége és a demokratikus liberalizmus, ez a „nonszensz" volt a hibás. De még ha antiszemiták voltak is, és általánosságban felnéztek a parancsuralmi rendszerekre, különösképpen pedig az olasz fasizmusra, a falangisták lengyel nacionalisták voltak, és ezért egy-két kivételtől eltekintve nem működtek együtt Hitlerrel.[41]

Magát Piaseckit 1939-ben börtönözte be a Gestapo. Amikor kiszabadult, csatlakozott az ellenálláshoz, aztán pedig a Honi Hadsereghez. 1944 nyarán, amint kitört a varsói felkelés, őt és partizáncsapatát a várostól keletre fekvő erdőkben elfogta a Vörös Hadsereg. Novemberre a szovjet megszállók főhadiszállásán voltak lecsukva, valószínűleg a lublini vár hírhedt pincéiben. Hogy ezután mi történt, az nagyon vitatott.

A legtöbb forrás egyetért benne, hogy Piasecki semmit nem titkolt el. A kihallgatását vezető szovjet tiszteknek pontosan beszámolt az ellenállásban

befutott karrierjéről. Neveket is mondott, és valószínűleg helyszíneket is, kiadta sok fegyvertársát a Honi Hadseregből, bár akkorra már a legtöbb információ amúgy is ismert volt. Egyértelműen célzott rá, milyen fontos figura. Közölte szovjet kihallgatóival, hogy ő volt a Honi Hadsereg „törvényen kívüli műveleteinek" vezetője, és már megválasztották egy új, titkos földalatti szerveződés vezetőjének. Ez túlzás volt. De kifizetődött a taktikája.

Őrzői félbeszakították a kihallgatását. Kivették a sima katonai őrizetből, és közvetlenül Ivan Szerov szovjet tábornokhoz vitték, aki 1939-ben Kelet-Lengyelország „tisztogatását" és pacifikáltatását megszervezte, és akit 1944-ben visszahívtak, hogy ugyanezt folytassa le Lengyelország többi részében is. Szerov addigra már lebonyolította Wilk és Okulicki tábornokok letartóztatását, és próbált a lehető legtöbb mindent kideríteni a Honi Hadseregről. Piasecki legnagyobb örömére Szerovot nemigen érdekelte Piasecki falangista múltja: a legtöbb szovjet funkcionáriushoz hasonlóan ő is mindenkit, aki nem volt kommunista, eleve „szélsőjobboldalinak" tekintett, nem izgatták a különbségtételek szociáldemokrata és radikális jobboldali között. Sokkal jobban érdekelte Piasecki háború során folytatott földalatti tevékenysége, állítólagos „törvényen kívüli" kapcsolatai, politikai nézetei, és az emigráns londoni kormány iránti sokat hangoztatott megvetése.[42]

Piasecki saját bevallása szerint örült, hogy ilyen sok minden közös a szovjet tábornokban és benne. Felnézett a hatalmasságokra, szeretett filozófiáról beszélgetni, és az új rezsimről is tudott pozitívumokat mondani. Közölte Szerovval, hogy támogatja a kommunisták által uralt ideiglenes kormányt, és jó véleménnyel volt a földreformról. Lelkesen üdvözölte a németek kiűzését és a nyugati területek elfoglalását. Méltatta a „vértelen szociális forradalom gondolatát, a hatalom átadását a munkásság és a parasztság kezébe". De azt is elmondta Szerovnak, hogy az új kommunista kormány nehézségekbe fog ütközni, ha meg akarja nyerni a lengyelek lojalitását, mert ez a nép mély oroszellenes érzülettel van áthatva, és paranoiássá teszi őket minden megszállás. Ami természetesen igaz is volt.

Felajánlotta a segítségét. „Meg vagyok győződve róla", közölte Szerovval egy feljegyzésben, „hogy befolyásom révén képes vagyok mozgósítani a társadalom kelletlen elemeit, hogy aktívan együttműködjenek". Más szóval beígérte, hogy a földalatti mozgalom nacionalista, hazafias rétegét ráveszi, támogassák az új rezsimet. Piasecki feljegyzése végül Roman Romkowski ezredeshez, az elhárítást vezető titkosrendőrhöz és Władysław Gomułka akkori kommunista pártvezérhez is eljutott.[43]

A későbbi évtizedekben ez a rejtélyes beszélgetés – a híresen kegyetlen NKVD-tábornok és a híresen karizmatikus lengyel nacionalista között – szinte legendás lett Varsóban. Abban az időben senki sem tudta, pontosan mi játszódott le köztük, de mindenkinek volt róla valami elmélete. 1952-ben Czesław Miłosz megírta a találkozás elképzelt változatát *A hatalom megragadásá*-ban (Zdobycie Władzy), abban a regényében, amelyet nyugatra emigrálása után jelentetett meg. Miłosz beszámolója persze kitalált. De ahogy Piasecki egyik életrajzírója rámutatott, Miłosz Varsóban volt 1945-ben, hallania kellett beszámolókat erről a híres beszélgetésről, és őt magát is megkörnyékezték, hogy együttműködjön a rezsimmel. Ezért a beszámolója meggyőző, különösen, amikor Kamienski (vagyis Piasecki figurája) figyelmezteti a szovjet tábornokot, hogy „magukat itt utálják", és felkészíti rá, hogy ellenállással fognak szembenézni:

> – Hm – mondta a tábornok, öklére támasztva az állát –, a belső ellenállásra gondol... De összeesküvést szőni, a mi rendszerünkben, lehetetlen. Tisztában kell lennie ezzel. A gyilkolásra felhívás csak a halottak számát fogja növelni. Mi vonatokat és gyárakat építünk. Visszaszereztük a nyugati területeket, amelyek persze mind szlávok voltak régen, majdnem Berlinig – ha nem csalódom, maguknak is ez volt a céljuk a háború előtt. Ezeket a területeket csak a mi segítségünkkel tudják megtartani. Nos?

A regénybeli tábornok végül a tárgyra tér: Kamienski/Piaseckit szabadon engedik, még azt is engedélyezik neki, hogy újságot jelentessen meg, egy feltétellel: ha „elfogadja a status quót, és segít csökkenteni az áldozatok számát". Kamienski/Piasecki először gondolkozik rajta, aztán beleegyezik. A tábornok elégedetten hátradől, és kijelenti, hogy nincs meglepve:

> – Maga már érti, hogy aki meg akarja változtatni a világot, nem helyeselheti színleg a hamis parlamentarizmust, és tudja, hogy a kereskedők liberális játszadozásai csak rövid életű kilengések voltak az emberiség történelmében.[44]

Hogy vajon pontosan ezekkel a szavakkal mondta-e, nem tudni, de az archívumok tanúsága alapján egyértelmű, hogy Szerovra valóban mély benyomást tett Piasecki, és láthatólag lökést akart adni a férfi politikai karrierjének azzal, hogy Varsó polgármesterének javasolta. (Évekkel később, amikor Szerovot emlékeztették Piaseckire, Szerov állítólag azt kérdezte, „Tehát végül ő lett Varsó polgármestere?)[45] De Szerov nem sokkal utána Berlinbe ment, a Vörös Hadsereg parancsnokainak nagy részével együtt. Soha nem tért vissza Lengyelországba.

Ezzel Piasecki különös helyzetbe került. Világos volt, hogy élvez valamiféle szovjet támogatást. De a lengyel kommunisták, akik elég jól értették falangista múltja jelentőségét, gyanakvóbban viszonyultak személyéhez és céljaihoz, és először nem mozdították elő politikai karrierjét; nem is választották meg varsói polgármesternek. 1945 novemberében mégis engedélyezték, hogy megjelentesse a kommunista Lengyelország első „hivatalos" katolikus újságának, a *Dziś i Jutro*-nak (Ma és Holnap) első számát.

A lap kezdettől élesen bírálta az akkor még legális Lengyel Parasztpártot és vezetőjét, Stanisław Mikołajczykot, és próbálta rávenni a lengyeleket, hogy támogassák a kommunisták „Három igen" népszavazását. Miután a népszavazásnak nem sikerült a rezsim lelkes támogatását megjelenítenie, Piasecki írt Gomułkának. Amellett érvelt, hogy a jelenlegi rendszert „ki kellene bővíteni a katolicizmus politikai reprezentációjával".[46] Megjelentetett egy Bieruttal készült interjút is, amelyben a kommunista vezető azt a nagy ívű kijelentést tette, hogy „a lengyel katolikusoknak se több, se kevesebb joguk nincs, mint a többi polgárnak" – s e megjegyzés arra utalt, talán még saját politikai párthoz is van joguk. Végül ezt jóvá is hagyták, és 1952-ben Piasecki megalapította a Paxot, ezt a lojális, törvényes, a kommunistákat támogató, katolikus „ellenzéki" pártot, az egyetlen ilyet, amelynek létrehívását engedélyezték a kommunista Lengyelországban, illetve egyáltalán Európa kommunista felében.

Mind a Pax, mind Piasecki egy különös, definiálatlan, kétértelmű politikai térben létezett. Piasecki egyfelől lelkesen és gyakran kifejezésre juttatta a rendszer melletti elkötelezettségét. „Fő célunk", írta egy ponton, „a katolikus doktrína megújítása, tekintettel a marxizmus és a kapitalizmus közötti jelenleg zajló konfliktusra". Ugyanakkor Piasecki volt azon kevesek egyike a közéletben, aki soha nem vágta el magát a háború alatti földalatti mozgalomtól, és nem kellett megtagadnia a Honi Hadseregben szolgált bajtársait. Az ő körében volt nem egy ember, akik jelentős karriert futottak be a Honi Hadseregben, de nekik sem kellett megtagadniuk a múltjukat, és soha nem tartóztatták le őket.

Mindez az akkori közéletben elképesztően szokatlan volt, és egyik volt kollégája, Janusz Zabłocki szavaival „a szabadság enklávéját" teremtette meg Piasecki körül, egyfajta rejtelmes aurával együtt. Senki sem tudta egész pontosan, a Pax vezetője miért mentesül a szabályok alól – egy ponton még egy rendőrbesúgót is sikerült eltávolítania a belső köréből –, de mindenki látta, hogy erről van szó. A legtöbben arra gondoltak, hogy „a legmagasabb szinten kötött politikai egyezség" jogosítja fel Piaseckit ilyen mozgástérre – feltehetőleg szovjet funkcionáriusokkal kötött alku –, és sokan remélték, hogy pozíciója tovább fog erősödni. Zabłocki e hitben csatlakozott a *Ma és Holnap* stábjához. Így tett Tadeusz Mazowiecki katolikus értelmiségi is, aki 1989-ben Lengyelország első nem kommunista miniszterelnöke lett. Mindketten úgy vélték, hogy a Pax előbb-utóbb fontos szerepet fog betölteni az ország kormányzásában.[47] Maga Piasecki is ugyanezt remélte.

Piasecki kétértelmű pozíciója egész karrierje során mindenkiben kényelmetlen érzést keltett. Talán mert külön kapcsolatban állt a szovjet funkcionáriusokkal, a lengyel kommunisták nem bíztak benne. Bár Piasecki továbbra is betartotta a játékszabályaikat (egyszer azt is felajánlotta, hogy „a béke érdekében" a Pax megfigyelőket küld Észak-Koreába), a kormányzat kihagyta a „hazafias" papok szervezetének létrehozásából, és nem kérte segítségét az állam és egyház közti megállapodásról zajló tárgyalásoknál. Nyíltan felvállalt katolicizmusa azonban nem kedveltette meg az egyházzal anynyira, amennyire remélte. Wyszyński kardinális ki nem állhatta Piaseckit, egyszer csak megtiltotta a papoknak, hogy előfizessenek a kiadványaira; egy idő után a *Ma és Holnap* mellett az *Egyetemes Ige* (*Słowo Powszechny*) című napilap is ezek közé tartozott. Wyszyńskit különösen az bőszítette fel, ahogyan Piasecki a Caritas nevű katolikus segélyszervezet ügyeit intézte – a Pax ennek működtetését azután vette át, hogy az eredeti vezetőket eltávolították – például amikor gátlástalan Paxos papok buktak le, hogy az adományként kapott penicillint a feketepiacon árulták.[48] A két férfi közötti versengést persze talán a kommunista párt is szította, hiszen nekik nem állt érdekükben, hogy a Pax és az egyház egységfrontot alkosson. A későbbi években a párt pontosan azért hagyta, hogy viruljanak a rivális, „hivatalos" egyházi csoportok, hogy vetélkedést váltson ki közöttük.[49]

Piasecki végül kudarcot vallott eredeti célja megvalósításában. Nem tudta meggyőzni a „reakciós erőket", hogy álljanak az új rendszer mellé. De a kommunista pártot sem győzte meg, hogy a Paxot egyenrangú partnernek tekintse. Helyesen gondolta, hogy a párt egy napon az ellenzék általa kiválasztott részének fogja átadni a hatalmat, ahogyan ez 1989-ben valóban meg is történt. De túl korán tűnt fel a színtéren, semhogy ő maga húzzon hasznot ebből a helyzetből, és nagyon nagy árat fizetett a kísérletezésért. 1957-ben tizenéves fiát, Bohdant elrabolták és meggyilkolták. Feltehetőleg a lengyel titkosrendőrség egyik csoportja volt az elkövető, és az eset körülményeit máig sem sikerült tisztázni.

Piasecki, abban az időben úgy tűnt, valóban ablakot nyitott a szabadságra néhányak számára, és tényleg gondoskodott arról, hogy egy nyíltan katolikus diskurzus a közbeszéd része maradjon. A Pax által megjelentetett könyvek és újságok olvasók generációi számára nyújtottak bizonyos katoli-

kus nevelést. Piasecki szemszögéből még fontosabb, hogy ő maga túlélt. Abban az időszakban, amikor a Honi Hadsereg volt tisztjei halottak voltak vagy börtönbe kerültek, neki és kollégáinak megvolt a saját pártjuk, és a rendszeren belüli helyzetük stabil volt. Mindenféle helyekre kiterjedt a befolyásuk. 1955-ben Mazowiecki, Zabłocki és többen mások fellázadtak az ő vezetése ellen. De miután felmondták munkahelyüket a *Ma és Holnap*-nál vagy a Paxban, mindnyájan nehézségekbe ütköztek, amikor másutt próbáltak elhelyezkedni: a titkosrendőrség minden potenciális munkaadót óva intett tőlük, és senki nem akarta alkalmazni őket. Tanultak az esetből: ha Piaseckivel szálltak szembe, az veszélyesen közel volt ahhoz, mintha a rezsimmel szálltak volna szembe.[50]

Furcsának tűnhet, de az újságok és magazinok is kiutat jelentettek a kelletlen kollaboránsok számára. Persze azoknak, akik politikai témákról írtak, kevés választási lehetőségük volt ebben az érában. Fogadniuk kellett a magas rangú pártkatonáktól érkező telefonhívásokat, meg kellett hallgatniuk az utasításokat, és azt kellett megírniuk, amit mondtak nekik. Másoknak viszont nagyobb mozgásterük nyílt. Leopold Unger, aki az 1950-es évek elején a *Życie Warszawy* (Varsói élet) tudósítója volt, úgy emlékezett vissza, hogy annak idején is lehetett mindenféle ügyekről szabadon, kritikusan írni. Például a kátyúkról az úttesten, vagy hogy nincsenek menetrendszerű buszok. „Csak magát a rendszert nem volt szabad kritizálni."[51]

A lapok már akkor sem kizárólag a politikáról szóltak, és volt sok más kiadvány is. Alexander Jackowski, miután az 1940-es évek végén megpróbált karriert csinálni a lengyel külügyminisztériumban, és nem járt sikerrel, mint elmondta, 1952-ben „véletlenségből" kezdett népművészeti folyóiratot szerkeszteni. Ezt az állást negyvenhat éven át megtartotta. Ez idő alatt a népművészet elismert szakértője lett, őszintén megismerte és megszerette témáját. Ebben az állásban nem kritizálta a rendszert, de egy pillanatot sem kellett azzal töltenie, hogy védelmezze.[52]

Bizonyos szinten maguk a rezsimek is megértették, hogy mind az olvasóközönségnek, mind az újságíróknak szükségük van apolitikus lapokra. Ez a legjobb magyarázat a keletnémet rezsim döntésére, hogy 1953 őszétől elindítja a *Wochenpost*-ot. Bár az első szám Sztálin halála után jelent meg, az újságot már egy évvel korábban tervezni kezdték. Eredetileg szovjet ötlet volt: a Vörös Hadsereg rangidős, Berlinben állomásozó tábornoka úgy érezte, a keletnémet sajtónak nem sikerül elérnie a teljes lakosságot, különösen a nőket nem. A tábornok kapcsolatba lépett Rudi Wetzel újságíróval, aki akkoriban

nem tartozott a rendszer kegyeltjei közé, és ötleteket kért tőle. Wetzel elkészített egy munkatervet, amelyből, úgy tűnt, nem lesz semmi.

De a színfalak mögött vita kezdődött. A hivatalos jelentések szomorúan állapították meg, hogy „a köztársaságban zajló életről szóló anyagok színtelenek és egysíkúak", hiányoznak „a kertészkedésről, egészségügyről és házimunkáról" szóló cikkek.[53] A keletnémet vezetés, amely tisztában volt vele, milyen unalmas is a propaganda, végül megkereste Wetzelt, indítson egy magazint. Ugyanazokkal a javaslatokkal álltak elő, mint amelyeket maga Wetzel foglalt a szovjet tábornoknak készített munkatervébe. Így született meg a *Wochenpost*.

Ez a lap kezdetektől igyekezett más lenni. Wetzel mindent megtett, hogy olyan újságírókat találjon, akik vegyes érzelmekkel viseltetnek a rendszer iránt; volt, hogy az első szerkesztőgárdát a következőképp jellemezte: „az újságírás fegyencgyarmata, tele korábbi elítéltekkel". A cikkeik, legalábbis a *Neues Deutschland*-ban található politikai fejtegetésekhez mérten figyelemre méltóan frissek és szórakoztatóak voltak. Az első szám, amely karácsony előtt jött ki, kertészkedéssel kapcsolatos tippeket, könnyed riportokat, és „női oldalt" is tartalmazott. A borítón egy gyerek fújt el egy gyertyát, és az állt rajta, „Minden jóindulatú embernek". A későbbi számokban útirajzok is szerepeltek, hosszú riportok, még gyermekeknek szóló cikkek is. De a *Wochenpost* soha nem próbált a szó semmilyen értelmében ellenzéki lappá válni, és talán ez volt vonzerejének egyik eleme. Ahogyan Klaus Polkehn újságíró kijelentette, „a *Wochenpost* nem volt opportunistább, mint az olvasói".[54] Sem a lap nem feszegette a határokat, sem olvasói.

Polkehnnek mind kollégáit, mind az olvasókat nagyon jól kellett ismernie, mert egészen a kezdetektől majdnem legvégig ott dolgozott a *Wochenpost*-nál. Még sok évvel később is nosztalgiával emlegette ott befutott karrierjét, és nem nehéz belátni, miért. Polkehn a háború végén tizennégy éves volt, és tizenhét évesen hagyta ott az iskolát, hogy szedő legyen egy újságnál. E döntéseit apja, Hugo Polkehn bátorította – kommunistaként és újságíróként úgy volt vele, nem árt, ha fia „valódi élettapasztalatot szerez". A háború után idősb Polkehn szerkesztő lett a *Tribuné*-nál, a keletnémet kereskedelmi szövetség lapjánál. De 1953 márciusában hirtelen letartóztatták: a *Tribune* szedési hibát ejtett Sztálin gyászjelentésében. Ahelyett, hogy azt írta volna „Sztálin a béke nagy barátja volt", a szedő véletlenül azt rakta ki: „Sztálin a háború nagy barátja volt." Hugo Polkehnt és a szedőt egyaránt öt év börtönre ítélték, ebből aztán hármat töltöttek le. A tárgyalás idején Klaus Polkehn elvesztette az állását, és közölték vele: „Soha többé nem fog újságíróként dolgozni." A *Wochenpost* rögtön felvette.

Az ezt követő négy évtizedben Polkehn lojális maradt az újsághoz, amely adott neki még egy esélyt. Egészen végig kitartott amellett, hogy hihetetlen mértékű szabadsága volt ezen a munkahelyen ebben a hihetetlenül agyonszabályozott rendszerben. Apja miatt, és mert egyébként is sok szempontból kétségei voltak a rezsimmel kapcsolatban, nem ártotta bele magát a belpolitikába. Helyette utazási író lett a magazinnál, és hamarosan a világ különböző pontjairól küldte a cikkeket. Ha bizonyos határokat tiszteletben tartott, mindenhova szabad volt elutaznia. Például mielőtt Egyiptomba ment, szóltak neki, hogy ne fogalmazzon meg kritikát Anvar Szadatról, aki abban az időben sok pamutot exportált Kelet-Németországba. De Kairóban „kaptam egy egész napot a piramisoknál... ez volt a kiváltságom". És ebben az időszakban, amikor kevés keletnémet utazhatott egyáltalán bárhova is, bizony, ez nagy kiváltság volt.

Ennek a szabadságnak meg kellett fizetnie az árát. Polkehnnek a többi *Wochenpost* újságíróhoz hasonlóan meg kellett tanulnia a sorok közt olvasni, követni a politika jelzéseit, és mindenekelőtt nem „keverni bajt". Amikor megkérdeztem, mit jelent az, hogy „bajt keverni", elmagyarázta, hogy az egész egy telefonhívással kezdődött, valaki leszólt a párt Központi Bizottságából, és lehordta az embert, hogy áthágott valami láthatatlan vonalat. A baj folytatódhatott rendreutasítással, megbeszéléssel, talán azzal is, hogy kirúgják az embert a viszonylag nyitott gondolkodású újságnál betöltött, kimagaslóan jó állásából. Polkenh ezt mindenáron igyekezett elkerülni. Csak egyszer kapott egy telefont, amikor megszegett valami íratlan szabályt, és leírt valamit, ami túlment egy láthatatlan vonalon; megkérték: „Legyen szíves, adjon be írásos nyilatkozatot, amelyben megindokolja, miért jelent meg ez a cikk." Ennyi is elég volt, hogy tegyen róla, ilyen soha többé ne történjék.

Mindig tudatában volt, hogy szerencsés, és a többiek neheztelnek rá. Néha kapott olvasói leveleket: „Amíg nem utazhatunk, a maga cikkeit sem kívánjuk olvasni." Sok honfitársa általában bizalmatlan volt az újságírókkal – hiszen ők részét képezték a kommunista intézményrendszernek –, és nem voltak hajlandók interjút adni. De elhessegette a gondolatot, hogy talán nyíltabb ellenállásban is részt vehetett volna: „Értelmetlennek tűnt nekem." Nem szerette az ellenzékieket, akik később részévé váltak Kelet-Németország politikai életének, „öntelt, tisztességtelen figuráknak" találta őket. Gyanította, hogy némelyikük csak azért tetszelgett ellenzéki szerepben, hogy biztosítsa magának a kilépési vízumot Nyugat-Németországba.

Polkehn fekélyt kapott, amelynek az 1990-es években rejtélyes módon nyoma veszett, miután a *Wochenpost* és Kelet-Németország is megszűnt. Ez

talán nem volt meglepő: az életmódja valamiféle folyamatos politikai kötéltáncot igényelt, távolságot kellett tartania minden kényes témától, miközben értelmes cikkeket kellett produkálnia. De még évekkel később is büszke volt munkájára. Imádott írni, imádott utazni, és kisebb anyagi előnyöket éppúgy élvezett, mint szellemi örömöket. A *Wochenpost*-nál betöltött állásban keletnémet mércével viszonylag jól keresett. Volt két nyaraló, egy Berlin mellett, egy pedig a Balti-tengernél, amelyet az újságírók minden harmadik-negyedik évben igénybe vehettek. A hírszerkesztőségnek hozzáférése volt egy szabó-, meg egy suszterműhelyhez, és fogorvoshoz is: „Gyorsabb volt így. És nagyon jó." És Kelet-Németországban szinte minden munkahelyen volt egy nagyon olcsó étkezde.

Polkehn nem sokat változtatott a rendszeren, amelyben élt, de nem is érezte felelősnek magát annak brutálisabb vonásaiért. Távol tartotta magát a titkosrendőrségtől és a hatalmon levőktől is, nem avatkozott be semmilyen vitába. Piaseckihez hasonlóan élte világát, prosperált, és nosztalgikusan gondol vissza utazási íróként töltött éveire. „Ez volt az én álomállásom", mondta.[55]

17

PASSZÍV ELLENÁLLÓK

Most olyan idők járnak, amikor kénytelenek vagyunk alázatosan lesni a szovjetek parancsát, és csak az ülepünkkel vigyoroghatunk a nadrágunk rejtekében, mint egykor a bizánci császár talpnyalói. A hősködés nem használ; virágnyelven kell beszélnünk, türelmesnek és agyafúrtnak kell lennünk, ugyanúgy, mint Hitler alatt. Az a fő, hogy túléljük.

Faludy György, szabadon idézve Masaryk szavait 1946-ból[1]

Akkor tréfás valami, ha felforgatja a fennálló rendet. Minden vicc parányi forradalom.

George Orwell

1950–51-BEN KELET-EURÓPÁBAN már sehol nem volt érdemleges politikai ellenállás. A lengyeleknél néhányan jobb időket várva az istállóban rejtegették pisztolyukat, vagy még mindig az erdőben bujkáltak. Akadtak hivatalosan megtűrt rendszerkritikusok, mint például Bolesław Piasecki, akiknek valódi nézeteit homály fedte. Bizonyos emberek nyilvánosan bírálhatták a rendszer kisebb horderejű intézkedéseit, sőt erre egyenesen bátorították őket, csak a megfelelő hangnemre kellett ügyelniük. Ahogy Bolesław Bierut leszögezte: „Bírálni többféleképpen lehet. Van építő jellegű kritika, és van ellenséges kritika. Az előbbi segíti, az utóbbi akadályozza a fejlődésünket... a kritikának nem szabad rombolnia a vezetők tekintélyét."[2]

Csakhogy a lengyel Honi Hadsereg megmaradt vezetői börtönben vagy a szovjet Gulagon voltak. A magyar rendszer legfőbb ellenfelei a recski kényszermunkatáborban raboskodtak. Az NDK bírálói disszidáltak vagy elhallgattak. A nyilvános szférát olyan alaposan megtisztították, hogy az 1950-es évek elején Varsóba, Budapestre, Kelet-Berlinbe, Prágába, Szófiába vagy Bukarestbe látogató turista politikai ellenállásnak egyáltalán nem láthatta jelét. A sajtó pártpropagandát közvetített. Az állami ünnepeken felvonulást, díszszemlét tartottak. Az emberek kívülálló jelenlétében semmi olyat nem mondtak, ami eltért volna a hivatalos vonaltól.

A turista azt is hihette, hogy mindenki egyesült erővel támogatja a rezsimet, és bizonyos magas rangú vendégek pontosan ezt is hitték. 1950-ben varsói útjáról hazatérve egy brit szocialista, akinek a férje munkáspárti képviselő volt, a Trafalgar téren összegyűlt hallgatósága előtt azt mondta, Lengyelországban „nyoma sincs diktatúrának". Épp ellenkezőleg, ha valahol, hát Nagy-Britannia körül létezik „vasfüggöny" (a brit kormány épp akkor utasította el a sheffieldi nemzetközi békekonferencián részt venni kívánó kelet-európai küldöttek vízumkérelmét).[3] Egyik útitársa, akit a Keleten látottak hasonlóképpen lenyűgöztek, kijelentette, hogy Varsóban lenni olyan volt, „mint átlépni egy másik világba, az esőből a napfénybe".[4] Ha ezek túlzó megfogalmazások voltak is, széles körben elterjedt véleményt tükröztek. A nyugati felfogás, miszerint a keleti tömb országai egyformák, ugyanolyan rendszerrel és egymástól megkülönböztethetetlen népekkel – vagyis hogy „ami a Checkpoint Charlie-n túl van, az már Szibéria" –, pontosan ebből az időszakból származik.

És mégis volt ellenállás. De nem aktív, és végképp nem fegyveres ellenállás, hanem viccekben, falfirkákban, névtelen levelekben kifejeződő, többnyire burkolt és kétértelmű, passzív ellenállás. Ez minden társadalmi rétegben és minden korosztályban jelen volt. Gyakran ugyanazok, akik passzívan ellenezték a rendszert, voltak a kelletlen kollaboránsok. Sokan szégyellték magukat mindazért, amit meg kellett tenniük, hogy megtartsák az állásukat, megóvják a családjukat, és ne kerüljenek börtönbe. Mások elborzadtak a közélet hazugságain, unták a kívülállóknak oly impozáns béketüntetéseket és felvonulásokat, elegük volt az egyhangú gyűlésezésekből és az üres jelszavakból, nem voltak kíváncsiak a főtitkári beszédekre és a végeérhetetlen fejtágítókra. S mivel nyíltan semmit sem tehettek ellene, alattomban álltak bosszút a párton.

Nem véletlen, hogy a klasszikus sztálinizmussal passzívan szemben állók között a fiatalok voltak a leglelkesebbek – ha ugyan lehet ebben az összefüggésben lelkesedésről beszélni. Rájuk irányult a legmasszívabb, legkoncentráltabb, legszigorúbban ellenőrzött propaganda, amit az iskolák és az ifjúsági szervezetek közvetítettek. Főszerep jutott nekik a rendszer különböző kam-

pányainak és rögeszméinek megvalósításában; őket küldték előfizetést vagy támogató aláírást gyűjteni, nagygyűlést szervezni. Ugyanakkor rajtuk életkoruknál fogva kevésbé hagytak nyomot a háború borzalmai, a börtönvilág kilátása pedig még nem rettentette el őket, mert nem tapasztalták meg.

Így aztán számos példát találunk az ifjúság körében megnyilvánuló mérsékelt ellenállásra. A szervezett tiltakozás viszonylag ritka volt, bár nem teljesen ismeretlen, és egyik-másik fiatal, aki részt vett benne, súlyos árat fizetett érte. 1950-ben a húszéves Edeltraude Eckertet a demokráciát éltető röplapok terjesztéséért tartóztatták le. Huszonöt év börtönt kapott, ez azonban halálos ítéletté változott, minthogy a lányt egy keletnémet börtönüzemben baleset érte, és a sérülés nyomán fellépett fertőzésbe belehalt. A börtöncellájából, majd a kórházi ágyából bizakodó, reményteljes üzeneteket küldött haza. „Olyan gyönyörű a világ, hogy muszáj hinni benne" – írta édesanyjának néhány hónappal a halála előtt.[5]

Annál gyakoribb volt viszont a komor, humortalan ifivezetők és más efféle kifigurázása, amire tucatjával találunk példát az 1940-es évek végéről és az 1950-es évek elejéről. Egy lengyel bányászvárosban például az egyik ifjúsági alapszervezet tisztválasztó gyűlésén valaki tréfából felírta a jelöltlistára Adenauer, az akkori nyugatnémet kancellár nevét. Ezt nyomban „ellenséges megnyilvánulásnak" minősítették, és vizsgálat indult az elkövető kilétének megállapítására. Egy ifjúsági építőtáborban pedig megrovásban részesítették azt a fűzfapoétát, aki egy csomó trágárság mellett olyasmit is le talált írni, hogy

Táborunkban általános
tisztaság uralkodik,
mosdóvíz nincs, de az elsírt
könny bőven záporozik.[6]

Ezeket a kihágásokat néha roppant szigorúan vették. Csak 1948 és 1951 között mintegy háromszáz keletnémet középiskolást és egyetemistát tartóztattak le és ítéltek kényszermunkára, sokukat a fentiekhez hasonló heccekért. Jénában néhány srác fejenként tíz évet kapott, mert bűzbombát dobtak a tantestület tagjai közé a Wilhelm Pieck államelnök születésnapja alkalmából tartott iskolai ünnepségen. 1950-ben több mint nyolcszáz, tizenhét évesnél fiatalabb keletnémet fiú és lány raboskodott munkatáborban vagy börtönben. Volt, akinek azt rótták föl, hogy a Sztálinról szóló előadáson grimaszolt, vagy hogy az éjszaka leple alatt közterületen „F" betűt (*Freiheit*, azaz Szabadság) pingált a falra.[7]

De a fiatalok más, kevésbé verbális eszközökkel is tudtak tiltakozni. Ahogy a nyugati tinédzserek rájöttek, hogy a hosszú haj és a farmernadrág rendkívül hatékonyan képes kifejezésre juttatni elégedetlenségüket, úgy a sztálinista rendszerekben élő kelet-európai tizenévesek is felismerték, hogy a csőnadrág, a válltömés, a piros zokni és a dzsessz mind egyfajta tiltakozást jelenthet. A „lázadó ifjúság" e korai szubkultúrái országonként más-más nevet kaptak. Lengyelországban azt, hogy *bikiniarze* – vagy a csendes-óceáni atollról, ahol az első bevethető méretű amerikai hidrogénbomba tesztje történt, vagy – és ez a valószínűbb – azokról a Csendes-óceán világát, Hawaiit és a Bikini-szigeteket idéző, csicsás nyakkendőkről, amelyeket az igazán menő *bikiniarze* az ENSZ és más segélyszervezetek küldeményeiből guberáltak ki. (Egy-egy mázlista még *makarturki*-ra is szert tett, vagyis olyan napszemüvegre, amilyet MacArthur tábornok hordott.) Magyarországon jampeceknek hívták őket, ami nagyjából annyit tesz, hogy „divatmajmok". Németországban – a keleti és a nyugati felében egyaránt – *Halbstarke*, szó szerint „félerejű" volt a nevük. A cseh változat – *potapka*, vagyis kacsa – bizonyára a kacsafarok frizura nyomán született, a román *malagambisti* pedig Sergiu Malagamba, a híres dzsesszdobos nevéből képződött.[8]

A lázadó fiatalok ruhaviselete is országonként némiképp eltérő volt, attól függően, hogy mihez jutottak hozzá ócskapiacokon vagy nyugati segélycsomagokból, illetve mit tudtak összehozni házilag. Általában véve a fiúk a szűk csőnadrágot részesítették előnyben (Varsóban volt szabó, aki hagyományos nadrágok csőnadrággá átszabására specializálódott). A lányok eleinte szűk ceruzaszoknyát hordtak, de később átváltottak a Christian Dior által bevezetett és mindenütt másolt New Look-ra („új vonal"): a derékhangsúlyos, bő „pörgős" szoknyákra, lehetőleg harsány mintákkal, illetve színekben. Mindkét nem kedvelte a vastag talpú cipőt, amit Magyarországon jampicipőnek neveztek. Népszerűek voltak a rikító színű ingek is, amelyek harsány kontrasztban álltak a mozgalmárok konformista egyenviseletével, valamint a széles, gyakran kézzel festett nyakkendők. Az ingnek és a nyakkendőnek színben ütniük kellett egymást. Leginkább a sárga ing–zöld nyakkendő kombináció dívott, amit a lengyeleknél „snidlinges rántottának" neveztek. Varsóban elterjedt a csíkos zokni is, Leopold Tyrmandnak köszönhetően, aki azért viselt ilyet, hogy kinyilvánítsa, „az embernek joga van a saját ízléséhez".[9] Bár ő némi ironikus távolságtartással kezelte a *bikiniarze* nála jobbára fiatalabb képviselőit, alapjában véve kiállt mellettük:

Kétségtelen, hogy ez a „jitterbug" stílus szegényes, kikupálatlan, provinciális lengyel változata volt... Valamennyire még azok is lenézték, akik nem

berzenkedtek ellene, ugyanakkor mellette szólt, hogy makacsul kitartó, hogy szembeszegül a mindenre ráterpeszkedő hivatalossággal, és hogy fityiszt mutat az általános szürkeségnek és szegénységnek."[10]

Az öltözködés ugyanúgy összefüggött a zenével, mint Nyugaton. A *bikiniarze,* a jampecek és a többiek nyugati megfelelőikhez hasonlóan kezdetben dzsesszrajongók voltak, annak ellenére – vagy éppenséggel annak is köszönhetően –, hogy az ifjúkommunisták összetörték a dzsesszlemezeket. Amint tiltottá vált, a dzsessz átpolitizálódott. Még a rádióban dzsesszt hallgatni is politikai tett volt: a srác, aki otthon a szülei recsegő rádiójának keresőgombját csavargatva külföldi adókra vadászott, voltaképpen a fennálló rend ellen lázadt. Nagy kedvenc volt a Luxermburg Rádió, később pedig az Amerika Hangja dzsesszadásait is sokan hallgatták. Ez mindaddig ellenzéki magatartásnak számított, míg a kommunista rendszer negyven évvel később össze nem omlott.

Öltözködését és zenéjét tekintve Lengyelország és az NDK lázadó ifjúsága sok rokon vonást mutatott az amerikai rockerekkel és zoot suiterekkel, illetve a brit teddyboyokkal. Csakhogy az ő divatozásuk a rendszer természetéből adódóan sokkal mélyebb politikai jelentőséggel bírt, mint nyugati társaiké. A hatóságok szemében ezek a hipszterek értelemszerűen feketézők voltak, hisz máskülönben hogyan jutottak volná hozzá ilyen szokatlan ruhadarabokhoz? És ugyancsak értelemszerűen az amerikai stílusú konzumerizmus csodálóinak számítottak: javakra vágytak, mint a nyugati tinédzserek. Ráadásul olyan javakra, amelyeket a kommunista rendszer nem tudott biztosítani számukra, ők pedig mindent megtettek, hogy megszerezzék ezeket. Egy akkori magyar jampec így mesélt a vastag talpú cipője beszerzéséről:

> Volt a kerületben három árus, a Frici meg még valakik, Jugóból hozták az árut... Az volt a nagy szám, hogy részletre lehetett náluk fizetni. Persze csak ha az embernek jó összeköttetései voltak. Aki tőlük vásárolhatott, azt a többiek irigyelték..."[11]

A rendszer mindemellett gyanította, hogy a nyugati divat iránti hódolat egyúttal a nyugati politikai iránti hódolatot is jelenti. A sajtó nemcsak különcködésük miatt kezdte támadni a lázadó fiatalokat, hanem azzal vádolta őket, hogy a degenerált amerikai kultúrát terjesztik, és alá akarják ásni a kommunista értékrendet, sőt mindezt nyugati utasításra teszik. Időnként még a szabotázs és kémkedés vádja is fel-felbukkant. Ez a propaganda-hadjárat aztán visszafelé sült el: a „huligánnak" bélyegezett különféle csoportok

eleinte csak látszólag, majd ténylegesen is megerősödtek és jelentősebbé váltak, mint amilyenek egyébként lettek volna. Az egyik lengyel lap így jellemezte az amerikai popkultúrát: „...a hírnév és a luxus istenítése, a legprimitívebb ösztönök elfogadása és felmagasztalása, a szenzációéhség kielégítése."[12] Egy másik hivatalos orgánum egyenlőségjelet tett a *bikiniarze* és a „spekulánsok, kulákok, huligánok, reakciósok" közé.[13] Jacek Kuroń véleménye szerint az efféle szóhasználat éppenséggel a dzsessz, a „nyugati" táncok és a kirívó öltözékek felé terelte a fiatalokat. Azt mondja, a *bikiniarze* csak a sajtótámadások után vált valódi ellenkultúrává: „*Bikiniarze* vagytok – mondták rájuk, és ők így feleltek: – *Bikiniarze* vagyunk. Ezzel egy csapásra lett politikai programjuk."[14]

Horváth Sándor történész, aki behatóan tanulmányozta a jampeceket, szintén arra a megállapításra jutott, hogy ezt a szubkultúrát a sajtópropaganda hozta létre, nem pedig fordítva. Emellett úgy véli, a jampecek elleni fellépést valószínűleg a szovjet „huliganizmus" ugyanekkor megkezdődött üldözése indította el. Szerinte kérdéses, hogy eleve léteztek-e jampecek, vagy pedig a hatóság találta ki őket – az országba bejutott vadnyugati és gengszterfilmek, krimik és képregények mintái alapján – mint olyanokat, akikkel szemben aztán intézkedhet. A jó kommunista követendő példáját a rossz kapitalista elvetendő példájával kellett szembeállítani, és ennek a célnak a jampecek kiválóan megfeleltek.[15]

Miután üldözendőnek minősültek, ezek a divatos csoportosulások vonzani kezdték a balhét keresőket. Lengyelországban gyakoriak voltak a súlyos összecsapások egyfelől a *bikiniarze* és a *zetempowcy* (a ZMP-sek, vagyis a lengyel kommunista ifjúsági szervezet tagjai), másfelől a *bikiniarze* és a rendőrség között. 1951-ben fegyveres rablás vádjával bíróság elé állítottak néhány varsói külvárosi fiatalt. Az ifjúkommunisták hivatalos lapja, a *Sztandar Młodych* „az amerikai imperializmus szolgálatában álló banditák"-nak nevezte őket, mert állítólag a jellegzetes csőnadrágban és vastag talpú cipőben jártak. Volt, aki olvasói levélben panaszkodott a *Sztandar Młodych*-nál, hogy *bikiniarze* külsejű huligánok megverték, azóta neki is meggyőződésévé vált, hogy „az amerikai divatot majmolók a népi Lengyelország ellenségei". Amikor az eset történt, ő egyébként az ifjúkommunisták vörös nyakkendőjét viselte. Egyszer a ZMP varsói első titkárát, Krzysztof Pomiant is megtámadták és összeverték ismeretlenek egy parkban. Az ügy kapcsán őrizetbe vették Pomian egyik volt iskolatársát, de őt később szabadon engedték.[16]

Ugyanez fordítva is igaz volt. Az ifjúkommunisták, néha a rendőrséggel párhuzamosan, vadásztak az utcán a *bikiniarzé*-ra: amelyiket elkapták, azt megverték, lenyírták a haját, széttépték a nyakkendőjét. Nem egy „hivata-

los" ifjúsági rendezvény fulladt botrányba, mert amikor a *bikiniarze* elkezdtek „rendesen" táncolni – ez természetesen a jitterbugot jelentette –, a felháborodott rendezők szétcsaptak közöttük.[17] Kuroń maga is emlékszik, hogy egyszer egy helyi párttitkár azt mondta neki, miután „a *bikiniarze* és a huligánok" ellen a jelek szerint a sajtó, a rádió, meg a belőlük gúnyt űző plakátok és könyvek mit sem érnek, legfőbb ideje összeszedni egy csapat keménykötésű munkásgyereket, majd azok elrendezik a dolgot. „Ettől fogva ha valaki elkezdte rázni, az ifjúkommunisták lerángatták a parkettről és behúztak neki egypárat."[18] Magyarországon is előfordultak hasonló esetek.

Az NDK-ban még inkább számolni kellett az amerikai rádió fiatalokra gyakorolt hatásával, hiszen ott nemcsak a Luxemburg Rádió recsegő, távoli adását lehetett fogni, hanem a helyből, Nyugat-Berlin amerikai szektorából sugárzó RIAS-ét is. A tánczenekarok hozzájutottak nyugatnémet kottákhoz, és ezek a zenék a rezsim számára kellemetlen módon roppant népszerűek voltak. 1951-ben a német zeneszerzők konferenciáján az egyik keletnémet zenetudós kikelt az „amerikai szórakoztató giccs" ellen, mondván, „ezen a csatornán keresztül áramlik be az amerikanizmus mérge, amely elzsibbasztja a dolgozók agyát". A dzsessz, a szving és a big band „ugyanolyan veszélyes, mintha egy hadsereg támadna ideggázzal", minthogy „az amerikai monopoltőke kulturálatlan, züllött ideológiáját tükrözi... az üres szenzációhajhászást, és mindenekfölött a háborúskodás és a rombolás dühödt vágyát... Mondjuk ki nyíltan, ez az amerikanizmus ötödik hadoszlopa. Hiba lenne nem felismerni, milyen veszélyes szerepet játszik az amerikai slágeripar a háborús készülődésben."[19]

A konferenciát követően a keletnémet állam lépéseket tett emez új veszedelem elhárítására. A tánczenekarok és tánczenészek fellépését országosan úgynevezett működési engedélyhez kötötték, amelyet a helyi kormányzati szervek adhattak ki. Egyes helyeken betiltották a dzsesszt. A rendelet betartását csak szúrópróbaszerűen ellenőrizték, de így is történtek letartóztatások. Erich Loest író emlékszik egy dzsesszmuzsikusra, aki hivatalos felszólításra sem volt hajlandó műfajt váltani, mondván, ő az elnyomott néger kisebbség zenéjét játssza. Le is csukták érte, két év után szabadult.[20]

A rendszer, ha tétován is, de kereste a kiutat ebből a helyzetből. Senki sem tudta, hogyan is kellene szólnia hát a haladó tánczenének, vagy hogy hol kellene azt játszani. A Német Művészeti Akadémia zenetudósai összeültek, és megvitatták „a tánczene társadalmi szerepét". Abban egyetértettek, hogy a tánczene alkalmazott zene, jelesül arra való, hogy táncoljanak rá. De az ügyben, hogy a rádió sugározzon-e tánczenét, már nem tudtak dűlőre jutni, ugyanis „a tánczenét nem lehet csak úgy hallgatni, mert akkor a hallgató számára elsikkad az eredeti cél" – és különben is tartottak tőle, hogy a fiatalok majd „boogie-woogie-t" kérnek az „igazi" tánczene helyett.[21]

A probléma megoldására a keletnémet kultuszminisztérium 1952 májusában zeneszerzői pályázatot írt ki, ám a beérkezett „új német tánczenei szerzemények" közül egy sem nyerte el a zsűri tetszését – alighanem Strauss keringőinek modernizált változataira számítottak. Ahogy a Központi Bizottság frissiben létrehozott „Tánctanácsa" méltatlankodva megállapította, a pályaművek túlnyomó része olyan, vajmi kevéssé haladó vagy épületes témákat pedzegetett, mint a szerelem, a nosztalgia vagy a révült álmodozás. A Hawaiiról szóló szám például – szögezte le a tanács – ennyi erővel akár Lübeck dicséretét is zenghette volna.

Az NDK-s fiatalok leginkább körülröhögték ezt az egész cécót. Egyes zenekarok nyíltan gúnyt űztek a pártfunkcionáriusok hozzájuk intézett dörgedelmeiből, amelyeket felolvastak a közönségük előtt. Mások egyszerűen fittyet hánytak a rendeletekre. Egy káder valamelyik koncertről írott jelentésében döbbenten konstatálta, hogy „fülsiketítő a ricsaj", és „a közönségből sokan vonaglanak". És persze akadtak bandák, amelyek leléptek. Az egyik, kimondottan „amerikai szemetet" játszó csapat alighogy átment Nyugatra, a RIAS révén máris hallgatható volt Kelet-Berlinben.

A nyugati zene és öltözködés hatása a fiatalokra igazából nemhogy nem múló, hanem egyre növekvő problémának bizonyult, főleg azután, hogy a „Rock Around the Clock" szenzációs felvétele 1956-ban Keletre is eljutott, és ezzel beköszöntött a rock and roll korszaka. Igaz, ekkorra már a kommunista rendszerek felhagytak a popzene elleni harccal. Sztálin halála után pedig a dzsessz is megtűrtté vált, legalábbis hellyel-közzel. Az öltözködési normák lazultak, és végül Kelet-Európának is meglettek a maga rockbandái. Ahogy az egyik történész megjegyzi, Kelet-Németország már a berlini fal felépítését megelőzően „csatát vívott és vesztett" a nyugati popzene ellen – és ennek a csatának mindenütt másutt is ugyanez lett a vége.[22]

A klasszikus sztálinizmus korszakában a kenyérkereső, családfenntartó felnőttek jobbára tartózkodtak az egyénieskedő ruhaviselettől, bár néhány hivatás képviselői ezt is megengedhették maguknak. Marta Stebnicka színésznő, aki pályája nagy részét Krakkóban töltötte, az 1950-es években fáradságot nem kímélve különleges kalapokat tervezett magának.[23] Leopold Tyrmand lengyel dzsesszkritikus a maga keskeny nyakkendőivel és színpompás zoknijaival ugyancsak divatbálvánnyá vált.

Ha öltözködésével nem is, de más formákban, például viccmeséléssel bárki kifejezésre juttathatta, hogy nem tetszik neki a rendszer. A szocialista or-

szágokban az élet minden területén számtalan vicc született, s ezekkel ma már tudományos igényű művek sokasága foglalkozik – jóllehet az a megállapítás, hogy egy elnyomó politikai rendszerben a viccelődés a passzív ellenállás egyik formája, egyáltalán nem újszerű. Már Platón is írt a nevetségessé válás okozta fájdalomról, Hobbes pedig úgy vélte, a vicc gyakran arra szolgál, hogy aki elmondja, felsőbbrendűnek érezhesse magát a viccben szereplő kifigurázott alakhoz képest. George Orwell meglátása szerint (ahogy e fejezet élén is idéztem) „akkor tréfás valami, ha felforgatja a fennálló rendet. Minden vicc parányi forradalom." A kelet-európai kommunista rendszerekben, ahol az embereknek nemigen nyílott rá alkalmuk, hogy nevetségessé tegyék a hatalmat vagy hogy felsőbbrendűnek érezzék magukat, s ahol a rendszer felforgatásának erős vágya még erősebb tiltásba ütközött, valósággal burjánzottak a viccek.[24]

A vicc sokféle célt szolgált. Fő funkcióját Vlagyimir Bukovszkij orosz író, emberi jogi aktivista fogalmazta meg a legtalálóbban, rámutatván, hogy „a vicc leleplezi az összes propagandafogás abszurditását... a viccben találjuk meg azt, aminek a nyomtatott forrásokban nyoma sincs: az embereknek az eseményekről alkotott véleményét".[25] Kétségtelen, hogy a viccet mondó fennhangon utalhatott amúgy elhallgatott igazságokra, például arra a tényre, hogy a Szovjetunió mélyen a világpiaci ár alatt vásárolt Lengyelországtól szenet és más termékeket:

Mao és Sztálin tárgyalnak. A kínai fejes azt mondja a szovjetnek: – Kérünk egymilliárd dollárt, ötvenmillió tonna szenet és rengeteg rizst. – Erre Sztálin odafordul a beosztottjaihoz: – Dollár rendben. Szén rendben. De honnan fog Bierut rizst szerezni?[26]

Vagy akár arra, hogy az 1950-es években egy lengyel vezetéknevű szovjet marsall volt a lengyel védelmi miniszter helyettese:

Miért lett Rokosszovszkij a lengyel hadsereg marsallja?

Mert olcsóbb átöltöztetni lengyel egyenruhába egy oroszt, mint oroszba az egész lengyel hadsereget.

Vagy hogy a kommunista rendszerben még a művészeket is beállították a sorba:

Mi a különbség a naturalista, az impresszionista és a szocreál festő között?

A naturalista azt festi meg, amit lát, az impresszionista azt, amit érez, a szocreál meg azt, amit diktálnak neki.

Vagy hogy a rendszer népszerűtlensége miatt még a hívei sem mernek színt vallani:

Két barát megy az utcán.

– Te mit gondolsz Rákosiról? – kérdi az egyik.

– Várj, itt nem mondhatom meg – feleli a másik. – Gyere csak.

Befordulnak egy mellékutcába.

– Na mondd, mit gondolsz Rákosiról?

– Nem, itt se jó.

Behúzza a barátját egy kapualjba.

– Szóval?

– Nem, ne itt. Nem biztonságos.

Lemennek a pincébe.

– Na jól van, most már bökd ki végre, mit gondolsz Rákosiról?

– Hát, tulajdonképpen csupa jót.

Mivel a kommunista hatalmi monopólium az élet minden területére kiterjedt, még a gazdaságról, a labdarúgó-válogatottról vagy az időjárásról szóló viccek is valamilyen szinten politikai viccnek minősültek, s mint ilyenek, veszélyt jelentettek az államrendre. Éppen ezért a hatóság mindent megtett, hogy elfojtsa őket. Egy budapesti DISZ-titkár levélben figyelmeztette az ifjúsági táborvezetőket, hogy ha a táborlakók netán trágár viccmeséléssel múlatnák az időt, legyenek résen, és igyekezzenek ízlésesebb, politikailag ártalmatlanabb humorforrásokat kínálni nekik.[27]

Nem minden ifjúsági vezető volt ilyen megértő. A lengyel Oktatási Minisztériumba a diákságról befutó hangulatjelentések szerint a „rigmusok, viccek, gúnyversek és falfirkák" ellenzéki érzelmek jelei, sőt talán „illegális összeköttetések"-ről árulkodnak.[28] Ha valaki rossz viccet mondott rosszkor rossz helyen, könnyen a rendőrségen találhatta magát, és nem csak az '50-es években. Erről szól Milan Kundera 1967-es regénye, a *Tréfa*, amellyel a cseh író nemzetközi hírnevet szerzett: főszereplője egy nyitott képeslapra írt, tréfás üzenetet küld a barátnőjének, aminek következtében kizárják a pártból és bányamunkára küldik. 1961-ben csakugyan letartóztatták egy keletnémet kabarétársulat tagjait, mert „Itt van a kutya elásva" című előadásukban szerepelt a következő jelenet:

Két színész elkezd bontani egy falat, tégláról téglára.

– Mit csináltok? – kérdi tőlük a harmadik.

– Bontjuk a téglagyár falát! – felelik.

– Hogyhogy? Hiszen hiány van téglából!

– Hát ez az – bólintanak amazok, és folytatják a munkát. – Épp ezért lebontjuk a falakat!

A kabaréban egy hivatalnokot is kifiguráztak, aki minden kérdésre Walter Ulbricht idézettel válaszolt, biztos, ami biztos. Az illetékeseknek azonban ez

a harmatgyenge poén is sok volt. A párttitkár későbbi jelentésében azt írta, „az előadás provokatív kirohanásokból állt a sajtó, a munkások, a pártfunkcionáriusok és az ifjúsági vezetők ellen". A színészek kilenc hónap börtönt kaptak, mely idő alatt többüket magánzárkába helyezték át. Egyikük jóval a szabadulása után megtudta, hogy több száz viccét továbbították a titkosrendőrségnek.[29]

Ez az eset is rávilágít, hogy kommunista humorérzék márpedig nem létezik. Ugyanakkor megmutatja, milyen ügyesen kellett egyensúlyozniuk a szatíraíróknak, kabaréművészeknek és másoknak, hogy ki ne tiltsák őket a nyilvánosságból. Egyfelől szellemesen vagy legalábbis frappánsan és csípősen kellett fogalmazniuk, különben elpártolt volna tőlük a közönség. Másfelől épp a legjobb vicceket nem mondhatták el, és épp a legérdekesebb témákat nem érinthették. A hivatalos média ugyanezzel a dilemmával állt szemben. 1950-ben a Magyar Rádió tett egy kísérletet a probléma megoldására: politikai kabarét indított. A szándék világos volt: „Minden jóízű nevetés csapás az ellenségre. Az új kabaréműsornak építésünk optimista derűjét és erejét kell sugároznia." Két hónap múlva megszüntették a műsort.[30]

A keleti tömbben a sztálinista korszak idején talán senki más nem feszült neki ennek a problémának olyan eltökéltséggel, mint Herbert Sandberg, Buchenwald túlélője, az *Ulenspiegel* című keletnémet szatirikus kéthetilap alapítója. Bár a lap kezdetben Nyugat-Berlinben jelent meg az amerikai megszálló hatóság engedélyével, Sandberg elsőrangú csapata egytől egyig baloldali, a Kulturbundhoz és a kommunista párthoz közel álló művészekből és írókból verbuválódott. Maga Sandberg azonban a legkevésbé sem volt ideologikus alkat. A nevetésnek „gyógyító" hatást tulajdonított, és hitte, hogy szerepe lehet egy új társadalom felépítésében, ha ő és kollégái Németország náci múltját és jelenlegi megosztottságát karikírozzák és tűzik tollhegyre.

Indulásakor az *Ulenspiegel* szinte teljes mértékben Sandberg elgondolását tükrözte. Az 1947. január 1-jei szám többek között hozott egy szatirikus cikket Adenauerről, egy ismertetést arról a gyerekkönyv-kiállításról, amelyről a túlságosan komoly Berlinben senki sem beszélt, hiszen „a vidámságról, szeretetről, varázslatról" szólt, egy kritikus írást Wilhelm Furtwängler karmesterről, aki a háború alatt Németországban maradt, és nem emelt szót a náci atrocitások ellen. Voltak karikatúrák a végét járó nácitlanítási eljárásról („Tényleg nem maradt több náci párttag?"), és a Harmadik Birodalommal foglalkozó írások. Néhány hónap múlva, május 2-án az *Ulenspiegel* címlapja is tükrözte, hogy Sandberg nem tudja, hogyan foglaljon állást Németország és Berlin egyre hangsúlyosabb megosztása ügyében. A képen egy vak áll a négy megszálló hatalom zászlajával körülvéve. A címfelirat – „Bizonytalan jövő" – se az amerikaiakat, se a szovjeteket nem teszi egyértelműen felelőssé e megosztásért.

Sandberg azonban nem sokáig maradhatott semleges, el kellett döntenie, melyik oldalra áll. Ahogy nőtt a feszültség Kelet és Nyugat között, úgy nőtt a kommunisták befolyása a lap tartalmára. A szatírák éle mindinkább a kapitalizmus, az Egyesült Államok, és a nyugati „háborús uszításnak" ellenállni képtelen Németország felé irányult. 1947 decemberében a karácsonyi lapszám címoldalán egy német gyerek tudakolta: „Anya, mi az a béke?" 1948 tavaszán az amerikai hatóság bevonta az *Ulenspiegel* engedélyét. Májusban az első, immár szovjet engedéllyel megjelent szám címlapján hidak vannak: a „valutaegység" és a „gazdasági egység" feliratúak még épségben állnak, a „politikai egység" hídja azonban romokban hever.[31]

Aztán jöttek a Trumant, De Gaulle-t, meg a demilitarizációra tett nyugati ígéreteket gúnyoló címlapok; mindazonáltal Sandberg ügyelt rá, hogy az *Ulenspiegel* ne silányuljon közönséges propagandaeszközzé. A formalizmus-vitában a „rossz" oldalra állt, váltig hangoztatva csodálatát az olyan „formalista" művészek iránt, mint Pablo Picasso. De ez a kompromisszum nem tartott sokáig. 1950-ben a NSZEP KB kulturális bizottsága már nem tűrt meg semmit, ami kilógott a sorból. „A szatirikus lapok támogatására is szükségünk van" – érvelt a bizottság egyik tagja. Másvalaki hozzátette, hogy a lap igyekszik ugyan megfelelni az elvárásoknak – „Úgy véljük, az *Ulenspiegel*-nél folyamatos és intenzív erőfeszítéssel sikerült javulást elérni" –, de még kétséges, hogy ez mire lesz elég.[32] Nos, arra volt elég, hogy az *Ulenspiegel* olvasótábora elpárologjon: senki nem vesz olyan szatirikus lapot, amelyik nem vicces. Augusztusban meg is szüntették. Utóbb aztán *Eulenspiegel* címen feltámasztották, de az már nem tudott elődje nyomdokaiba lépni.

Persze egymás közt, zárt ajtók mögött, a fejesek is csereberéltek politikai vicceket. Günter Schabowski keletnémet újságíró, aki később aztán az NDK utolsó kormányában tisztséghez is jutott, egyszer a következőt mesélte brit újságíró-kollégájának: „A *Neues Deutschland*-nál a büfében jártak körbe a viccek. Nem voltunk vakok, láttuk a rendszer hibáit, de meggyőztük magunkat, hogy ezek egyrészt gyermekbetegségek, másrészt az osztályellenség szabotázsának következményei. Egy szép napon, gondoltuk, minden problémánk megoldódik, és akkor nem születik több vicc, mert már nem lesz min viccelődni.[33] Amúgy erről is voltak viccek. Itt van például egy szovjet importvicc, utalással a kényszermunkásokkal végeztetett, hatalmas sztálini építkezésekre:

– Kik építették a Balti–fehér-tengeri-csatornát?
– Akik politikai vicceket terjesztettek.
– És kik építették a Volga–Don-csatornát?
– Akik meghallgatták a vicceket.

A humort nem lehetett mindig ellenőrzés alatt tartani. Az öltözködést nem lehetett mindig ellenőrzés alatt tartani. És mint kiderült, a vallásos érzületet sem lehetett mindig ellenőrzés alatt tartani. Európa kommunista felében néhányan az egyház ernyője alá húzódva óvatosan szervezkedni kezdtek, mérlegelve lépésük súlyát és a személyes árat, amit esetleg fizetniük kell érte. Józef Puciłowski egy olyan ZMP-alapszervezetnek volt a tagja, amely vezetőségi döntést követően testületileg eljárt egy plébánoshoz katekizmusoktatásra. Nem lett belőle baj: soha, senki nem jelentette fölfelé.[34] Hans-Jochen Tschiche ifjúkorában elhatározta, hogy evangélikus lelkész lesz. Akkoriban, az 1940-es évek végén még Nyugat-Berlinben tanulhatott, de amikor végzett, visszament a keleti országrészbe, hogy ott gyakorolja hivatását. Az egyházi pályában részint a nyitottság vonzotta: hogy sokféle irodalmat olvashat, hogy társaival olyan dolgokat vitathat meg, amelyek a Keleten élők számára tabunak számítottak, hogy kapcsolatba kerülhet külföldi lelkészekkel és közösségekkel, ugyanakkor elkerülheti a rendszerrel való konfliktust és némi vigaszt nyújthat a szenvedőknek.[35]

De voltak, akik nem óvatoskodtak és nem mérlegeltek. Az elnyomott vallásos érzület olykor egyszerűen csak előtört az emberekből.

Talán a legnagyobb ilyen spontán megnyilvánulás Lublinban történt, 1949-ben. Július 3-án kezdődött, amikor egy apáca észrevette, hogy a székesegyházban lévő Szűz Mária-ikon – a częstochowai Fekete Madonna másolata – könnyezik. Szólt egy papnak, aki szintén látta a csodát. Mindketten imádkozni kezdtek. Sorra csatlakoztak a hívők. A könnyező Szűzanya híre szélsebesen terjedt a városban – ekkor még nem volt mindenkinél telefon –, és estére akkora tömeg gyűlt össze, hogy a székesegyház kapuját nem lehetett becsukni.

A következő napokban, ahogy Lengyelország-szerte továbbterjedt a hír, egyre-másra indultak a zarándoklatok Lublinba. Az állami hírközlés persze hallgatott a csodáról, és a rezsim mindent megtett, hogy eltántorítsa a híveket. Leállították a tömegközlekedést, az érkező gyalogosokat pedig rendőrök próbálták visszafordítani, de mindhiába. Egy szemtanú így emlékezik:

> 1949 júliusa volt. Öten indultunk útnak, gyalog, mert már nem árultak vonatjegyet Lublinba. Amikor megérkeztünk a katedrálishoz, a szabad ég alatt éjszakáztunk, és reggel láttuk, hogy sok ezer ember van ott, hét óra körül kezdődött a sorban állás, vártuk, hogy kinyissák a kaput. Egy idő után jöttek a rendőrök, és elvitték a papot, de az emberek csak vártak. Aztán megint jöttek a rendőrök, és elvitték a kapukulcsot, de az emberek egyre csak vártak.
>
> Akkor jött a püspök, és mondta, hogy mindenki menjen haza, mert a templom zárva marad, ezen mindenki megdöbbent, elkezdtünk énekelni és imádkozni, és ez így ment délutánig, és akkor odamentem az oldalkapuhoz, és először magam sem értettem, mi történik, de aztán... láttam, hogy betörik a kaput, én is segítettem betörni, és az emberek énekeltek és imádkoztak, és azt kiabálták: „Ne zárjátok be a templomunkat!"

Végül bejutott. Látta, hogy a Szűzanya arca ragyog, és egyik szeméből könny- és vércseppek gördülnek alá. „Hiszem, hogy valódi csoda volt" – írta.[36]

A kommunista hatóságok ilyesmire nem voltak felkészülve. Először hírzárlattal próbálkoztak, hátha elül az egész. De ahogy egyre csak gyűlt a tömeg, és a katedrális előtti tér megtelt zarándokokkal, taktikát váltottak. Július 10-én „csodaellenes akcióba" léptek: 500 fős rendőri erősítés érkezett Varsóból és Łódźból, és a sajtóban lejárató propagandakampány indul. A zarándokokat úgy állították be, mintha nem „parasztok" volnának (ami a kommunista szótárban pozitív kifejezésnek számított), hanem vidéki csürhe, bámész semmittevők, feketézők és csencselők, akik esténként vodkásüveggel a kézben bóklásznak a városban. Szakhatósági vizsgálattal megállapították, hogy a kegykép a háború alatt megsérült, és az arcon mutatkozó esetleges nedvességnyomok a párakicsapódás következményei lehetnek. A főpapságot, magát Wyszyński bíborost is nyomás alá helyezték, hogy cáfolják meg a csodahírt. Az egyház a zarándokok elleni erőszakos fellépéstől tartva azt tanácsolta a híveknek, hogy térjenek haza.

De a hívek egyre csak jöttek, és letáboroztak a katedrális előtt. Július 17-én, vasárnap aztán bekövetkezett az elkerülhetetlen konfrontáció. A városi pártvezetés nagygyűlést hívott össze a Litewski térre, ahol a szónokok kemény szavakkal ostorozni kezdték a „reakciós papságot", méghozzá olyan erős megafonokon keresztül, hogy az összes templomban hallani lehetett. A kapucinusok templomában a hívek énekelni kezdtek: „Jöjj, Szentlélek Úristen". Amikor a szentmise végeztével a templomokból kiáradt a nép, a rendőrség tömeges letartóztatásba kezdett. A belvárosból menekülni igyekvők előtt rendőrök állták el az utat, páncélozott szállító harcjárművekbe terelték őket. Olyan jelenetekre került sor, amelyek nem sokban különböztek a nácik néhány évvel azelőtti, lublini utcai razziáitól. Az őrizetbe vette-

ket aztán néhány óra múlva kiengedték, de volt, aki csak három hét múlva szabadult.[37]

Augusztusra a hatóságok rájöttek, hogy legjobb lesz ezt az eseményt tágabb összefüggésbe helyezni. Vajon miért terjedt a „csoda" híre futótűz gyanánt, hogyan jutott el Lublintól sok száz kilométerre is? Kik lármázták fel vele az egész országot? A lengyel rádió tudta a választ: a lublini „csoda" hátterében reakciós papok klikkjét kell keresni, ők azok, akik a lengyel nemzet és a népköztársaság ellenségeivel és az Amerika Hangjával összejátszva mindezt megszervezték. Persze nincs ebben semmi meglepő, tette hozzá a riporter vészjóslóan: „az Amerika Hangja nagyon örült, hogy Lengyelországban az emberek félbehagyják a termelőmunkát, és parancsszóra a katedrális elé gyűlnek, leírhatatlan körülményeket teremtve... Ez nem a hit megnyilvánulása volt. Szervezett demonstráció volt, és a középkori vakhitet hívta segítségül... olyan célból, amelynek semmi köze a valláshoz.[38]

A lublini csoda hullámai végül elültek. De nem ez volt az egyetlen ilyen eset Európa sztálinista uralom alatt álló részében. Két évvel korábban Magyarországon, Hasznos községben egy Klára nevű asszonynak, aki aratás közben veszekedős férje elől a búzába rejtőzve imádkozott, megjelent a Szűzanya, és arra szólította fel, hogy keresse meg a forrást. Az asszony talált is egy forrást a közeli Fallóskúton. Ekkor újra megjelent a Szűzanya, és azt kívánta, hogy a forráshoz kápolna épüljön. Pénz nem volt rá, mégis felépült – hitből, reményből, szeretetből, no meg az emberek adakozásából. 1948-ban szentelték föl.

Jóllehet az egri érsek pásztorlevelében „alaptalan híresztelésnek" minősítette a jelenést, Klára asszony 1949-ben újabb látomásokban részesült. Ezek után ideggyógyintézetbe küldték, ahol sokkterápiával kezelték. Kiengedték, de 1952-ben újra kórházba került: skizofréniát állapítottak meg nála. Időközben mások is felkarolták a kápolna ügyét. Később, a 70-es években az asszony kétszer is járt a Vatikánban, hogy hivatalosan is elismertesse a látomást. Fallóskút végül elismert búcsújáró hely lett, de csak 1985-ben, már Klára halála után.[39]

Ide soha nem zarándokolt akkora tömeg, amekkora a lublini katedrális előtt összegyűlt. De a magyarországi cigányok, a rendszer passzív ellenállói közt is a legpasszívabbak, különlegesen nagy becsben tartották. Hitüktől vezetve újra meg újra elzarándokoltak Klára asszony forrásához, és csendben merengtek a szent víz jótéteményein. (Állítólag nemcsak szembetegségre jó, de még egy néma kisfiúnak is megjött tőle a hangja.) A kápolnánál imádkozók egyetlen szót sem ejtettek politikáról, kommunizmusról, demokráciáról, ellenállásról. Mégis mindenki, aki eljött Fallóskútra, tudta, miért van ott, és miért nincsenek ott mások.

A csoda, a zarándoklat és az imádság korántsem merítette ki azokat a passzív ellenállási formákat, amelyeket az egyház kínált. Intézményei a klasszikus sztálinizmus éveiben is tovább működtek, dacára minden korlátozásnak, üldözésnek, elnyomásnak. Semmilyen rábeszéléssel vagy fenyegetőzéssel nem lehetett minden egyes papot „hazafiságra" kényszeríteni, és a katolikus értelmiség sem kizárólag a közszférában kereste az érvényesülés lehetőségeit. Egyházi vezetők, akik hajlandók voltak csendben működni, olykor egészen különleges élet- és munkakörülményeket teremtettek olyanok számára, akik az egész kommunista világtól távol akarták tartani magukat. Halina Bortnowska is egy szokatlan lehetőségnek köszönhetően tudta tiszta lelkiismerettel átvészelni a klasszikus sztálinizmus éveit.

Bortnowska, akit tanárember édesapja arra nevelt, hogy „vegye komolyan az életet", a háború végén tizenhárom éves volt. Édesanyjával ketten elmenekültek Varsóból a felkelés alatt, és Toruńba mentek. 1945-ben Bortnowska folytatta az iskolát, ahol felső utasítás nélkül, spontán módon indult újra az oktatás: a tanárok egyszerűen tanítani akartak, a gyerekek pedig tanulni. Maradt a háború előtti tantestület, maradt a tanmenet, maradtak ugyanazok a tankönyvek. De az élet még nem tért vissza a rendes kerékvágásba. Májusban vagy talán júniusban, erre Bortnowska már nem emlékezett pontosan, felröppent a hír, hogy orosz katonák jönnek elvinni a lengyel gyerekeket. A tanárok minden diákot hazaküldtek az iskolából. A hír rémhírnek bizonyult, és minden maradt a régiben, legalábbis egy ideig.

Bortnowska cserkészcsapata is felújította működését, ugyanolyan spontán módon, ahogy az iskola. A vezetőjük, egy fiatal nő, tagja volt a Szare Szeregi-nek (Szürke Seregek), a Honi Hadsereg cserkészalakulatának. Igyekeztek hasznossá tenni magukat: segélyt szerveztek a keletről érkezett menekülteknek, árva és otthontalanná vált gyerekeket istápoltak. Maguk döntötték el, mit csináljanak, nem volt felettes szerv, hogy beleszóljon – bár szaporodtak a baljós jelek.

1948-ban aztán jött a fordulat. Az iskolaigazgatót leváltották, és a tanári karból is sokan távoztak. A cserkészmozgalom irányítása Varsóban a ZMP-sek kezébe került, akik Bortnowskáék csapatát is regulázni kezdték, mire ők inkább feloszlatták magukat. Ahogy a vezetőjük mondta: „Cserkész nem lehet tagja egy hazug szervezetnek." Fel se merült bennük, hogy titkos, konspiratív csapattá alakuljanak át: „Tudtuk, hogy nincs értelme." Bortnowska más lehetőségek után nézett. Sikerült belépnie a Sodalicja Mariańska katolikus diákszövetségbe, ám azt a rá következő napon feloszlatták. A Caritas szeretetszolgálatnál is elkésett a jelentkezéssel.

Mindez nem szegte kedvét: ragaszkodott otthonról hozott elveihez és saját katolikus ideáljaihoz, s kereste az alkalmat, hogy megmutathassa kü-

lönállását. A fordulópont akkor jött el, amikor az iskolában körbeadták a stockholmi békefelhívást, és ő egyik barátnőjével együtt aláírta. Aztán meggondolták magukat, és bementek az igazgatóhoz, kérve, hogy húzza ki a nevüket a listáról. Mármost aki eleve elsunnyogta az aláírást, az észrevétlen maradt – Bortnowska és barátnője körül viszont, akik ekkor utolsó évesek voltak, „óriási felhajtás kerekedett... az egész város rólunk beszélt." Egy ilyen fekete ponttal a bizonyítványukban a továbbtanulás lehetősége egyszeriben semmivé foszlott előttük.

Bortnowska elmehetett volna gyári munkásnak, gondolkodott is rajta. De mivel voltak barátai különféle egyházi intézményekben, nyílt egy másik lehetősége. Beiratkozott a wrocławi Katolikus Intézetbe, ahol *katachetkának*, elemi iskolai hittanoktatónak tanult. A Katolikus Intézet impozáns neve ellenére valójában átmeneti, csupán egyházilag elismert oktatási létesítmény volt. Nem sokkal azután, hogy megalapították, az állam rátette a kezét az Intézet wrocławi ingatlanára; a testület áttelepült vidékre, egy Olsztyn nevű városka közelébe, nyomorúságos körülmények közé.

Az intézetben a hallgatók párhuzamosan tanultak és tanítottak. A környék plébániáitól kaptak egy kis pénzt, a hálás szülőktől és más hívektől ételadományokat, de egyébként önellátóak voltak, és csendben meghúzták magukat. „A hatóságok szempontjából nem is léteztünk" – emlékszik vissza Bortnowska. Ekkor még mindig elég nagy káosz volt a közigazgatásban, főleg a volt német területeken, így gyakorlatilag észrevétlenek maradhattak.

1956-ban, amikor már némi enyhülés érződött, Bortnowska otthagyta a Katolikus Intézetet, és beiratkozott egy állami egyetemre, hogy államilag elismert diplomát szerezzen. De így is átélt a kommunista Lengyelországban hat évet anélkül, hogy együttműködött volna a rendszerrel. Ez alatt az idő alatt hittant tanított kisiskolásoknak, nem éhezett, és volt fedél a feje fölött. Nem jelentett veszélyt a rendszerre, a rendszer pedig cserébe békén hagyta. Nem vett részt a közéletben, és nem politizált. Nem volt családja, gyermeke, bárkije, akinek a jövőjéért aggódnia kellett volna. Édesanyja sem szorult segítségre.

Fél évszázad múltán a kérdésre, hogy félt-e abban az időben, megvonja a vállát. Igen is, nem is, mondja. „Nem lehet egyfolytában félni. Az ember megszokja, és már ügyet sem vet rá." Így élt hát eldugott vidéki rejtekén.[40]

Azoknak, akik nem akartak együttműködni a rendszerrel, akik nem találtak oltalomra az egyházban, és akiket a humor sem segített át a nehézségeken, egyetlen végső, drámai lehetőségük maradt: a menekülés.

Ez a keletnémeteknek volt a legkönnyebb. A Lengyelországot elhagyó lengyelek vagy a Magyarországról távozó magyarok nemcsak otthontól és családtól, hanem nyelvtől és kultúrától is elszakadtak. Ők a hazájukat elhagyva a menekültlétbe léptek át. 1949 után Kelet-Európa-szerte megerősítették a határvédelmet és szigorították az útlevélrendeleteket, így aki tiltott határátlépésre készült, amúgy is nehéz döntésébe ráadásul bekalkulálhatta, hogy kudarc esetén börtön vár rá. Belügyminisztériumi statisztikák szerint 1951-ben 9360 lengyel lépte át az államhatárt, akik közül csak 1980-an tartottak Nyugatra.[41]

Nem mintha a keletnémetek könnyű szívvel hozhattak volna ilyen döntést, főleg ha vagyont vagy családot kellett hátrahagyniuk, de az ő esetükben mégis kevésbé volt megrázó a váltás. Elvégre a nyugati országrész is Németország volt, ahol németül beszéltek. És persze a szervezés is könnyebben ment. Míg a lengyelek Kelet-Németországon, Csehszlovákián, vagy a Balti-tengeren át juthattak ki Nyugatra, addig a keletnémeteknek az 1950-es években elméletileg csak egy határon kellett átmenniük.

Idővel aztán bonyolultabbá vált az ügy. Kezdetben inkább a határ nyugati oldalán voltak akadályok. Mivel a menekülthullám az első pillanattól fogva szinte kizárólag kelet–nyugati irányban hömpölygött, az amerikaiak és a britek a maguk megszállási övezetében igyekeztek azt lassítani, sőt az amerikaiak 1945 márciusától már ténylegesen védték a zónahatárukat, amelyet csak az engedélyükkel lehetett átlépni. Ezek az intézkedések nem voltak ugyan nagyon hatékonyak – erdőkön át vagy embercsempészek, illetve megvesztegetett szovjet katonák segítségével a menekültek kijátszották a határőrizetet –, de mindenesetre megteremtették a precedenst. Később már valamennyi szövetséges megszálló hadsereg a saját zónájában őrbódékat és torlaszokat állított a be- és kivezető utakra, és a „belnémet" határ átlépését is engedélyhez kötötték.[42]

Ettől kezdve elkerülhetetlenek voltak a „határincidensek" – szovjet katonák átlőttek az amerikai zónába, és vice versa –, valamint a viták, hogy pontosan hol is húzódik az új keletnémet–nyugatnémet határ. Árgus szemmel figyelték a 19. századi határköveket, nem vándoroltak-e el a helyükről az éjszaka leple alatt. A szovjet zónában több város is kérvényezte, hogy átkerülhessen az amerikai zónába.[43] A Vörös Hadsereg kezdett kiüríteni egyes határsávokat, amelyek így senki földjévé váltak – volt, hogy egész falvakat telepítettek ki emiatt. A szövetségesek különböző bizottságokat állítottak fel, amelyek megvitatták az utazással kapcsolatos problémákat, és rögzítették a menlevelek és engedélyek kiadásának szabályait.

Mindeközben zajlott a németek vándorlása Keletről Nyugatra. 1945 októbere és 1946 júniusa között 1,6 millióan léptek be a szovjet zónából az amerikai, illetve a brit zónába. 1946 júniusában nem az amerikaiak, hanem a szovjetek követelték a zónaközi utazás megtiltását, és nem a Vörös Hadsereg, hanem az amerikai hadsereg katonái segítettek át németeket a határon (például úgy, hogy német asszonyokra amerikai egyenruhát adtak, bár ez elég átlátszó trükk volt).[44]

1949-től a nyugatnémet hatóságok már nem illegális bevándorlókként kezelték a keletről érkezőket, hanem mint politikai menekülteket, a kommunista elnyomás áldozatait. Tábori elhelyezést biztosítottak számukra, és segítették őket a munka- és szálláskeresésben. E változást követve a szovjetek megszigorították a határőrizetet: még sűrűbben járőröztek, és árkokkal, kerítésekkel, akadályokkal tették nehezebbé az átjutást.

Berlin maradt az egyetlen kivétel. Teljes egészében a szovjet zónában volt, de a városon belül nem lehetett egyértelműen meghúzni a határvonalat (legalábbis úgy tűnt, míg erre 1961-ben a berlini fal megépítése rá nem cáfolt). Ami ennél fontosabb, a szovjetek először nem akartak belemenni Berlin kettéosztásába, hiszen ők az egészet szerették volna. Ez a felemás helyzet gyorsan megteremtette a maga furcsa dinamikáját: a keletnémetek tódulni kezdtek Kelet-Berlinbe, hogy ott átlépjenek a nyugati városrészbe, onnan pedig vonattal vagy repülőn továbbutazzanak Nyugat-Németországba. Berlin sejtelmes, titokzatos légköre, amely oly kedves a kémregényírók és filmkészítők számára, erre a korszakra megy vissza, amikor Berlin volt a szabadságra nyíló kapu.

Az 1948–49-es berlini blokád (lásd a 11. fejezetet) azért jött létre, hogy megfékezze ezt az emberáradatot, illetve hogy rászorítsa a nyugati szövetségeseket a kivonulásra. Az utóbbi cél nem teljesült, de a városon belüli határ megerősítése csakugyan megnehezítette a berliniek számára az átkelést. A határőrök – úgymond, a feketézők elleni fellépés jegyében – minden közlekedési útvonalat ellenőriztek, tüzetesen megvizsgálták az útleveleket, vízumokat, és kiszűrték az illegális határátlépésre készülőket.

1952-ben tovább szigorították az intézkedéseket. A keletnémet kormány különbizottságot állított fel a tömeges disszidálás problémájának kezelésére. Propagandakampány indult, amely azt sulykolta, hogy nyugati kémek hamis ígéretekkel csalogatják át a keletnémet állampolgárokat, illetve hogy a visszatérőket a korábbinál jobb munkalehetőségek és lakáskörülmények várják. A titkosrendőrség információt gyűjtött azokról, akik disszidáltak, hogy jobban feltérképezhessék motivációikat. Végezetül az összes NDK–NSZK határátkelőhelyen – és ahol csak lehetséges volt, Kelet- és Nyugat-Berlin között is – betiltották a személyforgalmat. A keletnémet rendőrség és a szovjet hadsereg az NDK-ból Kelet-Berlinbe vezető utakon is ellenőrzésbe kezdett.

Az embereket azonban ez se tartotta vissza. Hiába a határőrizet, a fegyveresek, a tankok, a lebukás veszélye, 1950-ben csaknem 200 000 – egészen pontosan 197 788 – keletnémet menekült át az NSZK-ba. 1952-ben, miután újfent megerősítették a határt, ez a szám kissé visszaesett, 182 393-ra. De aztán újra megemelkedett, és az évi 200 000-es szint körül maradt mindaddig, míg fel nem épült a berlini fal. Összességében 1945 és 1961 között 3,5 millióan távoztak a 18 milliós Kelet-Németországból.[45]

Ebből a 3,5 millióból jó néhányan, ha maradnak, szembekerültek volna a rendszerrel. Ernst Benda, a fiatal kereszténydemokrata aktivista, aki egy különös telefonüzenet nyomán döntött úgy, hogy átszökik a határon, Nyugaton jogtudós lett, a nyugat-berlini Freie Universität egyik szellemi atyja, majd a nyugatnémet szövetségi legfelső bíróság elnöke. Gisela Gneist, aki Sachsenhausenben raboskodott, mert tizenöt éves korában egy demokratikus ifjúsági szervezetet alapított, szabadulása után Nyugatra szökött. Évtizedek múltán közreműködött a sachsenhauseni szovjet rabok emlékművének felállításában. Gerhard Finn, akit tizenévesen letartóztattak mint volt Werwolf-kommandóst, Nyugat-Berlinbe átszökve az antikommunista mozgalomba vetette bele magát. De volt sok művész, író, muzsikus is, aki az NDK-ban maradva minden bizonnyal a rendszer bomlasztói között találta volna magát.

Jó néhányan nem politikai okokból disszidáltak. Amikor titkosrendőrök egy köpenicki gyárban kérdezősködtek, amelynek dolgozói közül feltűnően sokan távoztak Nyugatra, azt a választ kapták, hogy az ok esetenként más és más: az egyik azért ment el, mert Nyugaton éltek a rokonai, a másik tovább akarta képezni magát, a harmadik azért, mert eladósodott, a negyedik azért, mert úgy vélte, Nyugaton sokkal többet kereshet. Valószínűleg sokakra igaz, hogy hasonlóképpen vegyes motivációval kerekedtek fel. A jobb kereset mindenesetre nyomós érv volt. Az 1950-es évek elején már mindenki láthatta, hogy gazdaságilag az NDK messze az NSZK mögött kullog.

Az NDK-ban maradók sem voltak persze egytől egyig boldogtalanok, vagyis téves lenne úgy beállítani a helyzetet, mintha a nagy elvándorlás után csak egy mogorva, apolitikus, megcsonkult népesség maradt volna hátra. Arnulf Baring német tudós megjegyzését, miszerint „akiben volt kezdeményezőkészség, tettvágy, eltökéltség, az vagy időben lelépett, vagy később kirúgták", aligha kell szó szerint venni. Az NDK-ban maradóknak, legalábbis míg 1961-ben meg nem épült a fal, volt némi „zsarolási potenciáljuk": ha

nem kaptak jobb lakást, több fizetést vagy kiemelt munkakört, kilátásba helyezhették, hogy távoznak. A kulcsszakmák képviselőit – mint például az orvosokat – privilégiumokkal halmozták el, nekik pedig így már nem is esett annyira nehezükre maradni. Amikor Sztálin halála után a huszonhárom éves Herta Kuhrig azt hallotta a férjétől, hogy most már, a rendszer konszolidálódásával, sokan visszatérhetnek Nyugatról, az első gondolata ez volt: „Jesszus, ha visszajönnek, lehet, hogy ki kell költöznünk ebből a lakásból."[46]

A keletnémet kormány, tekintettel a polgárok előtt nyíló válaszútra, igyekezett megfelelő szinten tartani a béreket, és vélhetőleg az elnyomó gépezetet is visszafogta valamelyest. A tömeges elvándorlástól való félelem magyarázhatja azt is, hogy Kelet-Németországban nem voltak kirakatperek.[47] Akik maradtak, nem rajongtak ugyan a kommunista rendszerért, de felmérték a helyzetet, azt, hogy milyen kompromisszumokat kell kötniük, és milyen lehetőségük nyílik a passzív ellenállásra. Meghozták a maguk és családjuk szempontjából legjobbnak vélt döntést, és várták, hogy mi jön ezután.

18

FORRADALMAK

A június 17-iki fölkelés után
az Írószövetség főtitkára
a Sztálin fasorban röplapokat osztatott szét,
melyek tudatták, hogy a nép
eljátszotta a kormány bizalmát
és csak kétszeres munkával
hódíthatja vissza. Nem volna ezúttal
egyszerűbb, ha a kormány
feloszlatná a népet
és újat választana?

Bertolt Brecht: „A megoldás"[1]*

1953. MÁRCIUS 6-ÁN a kelet-európaiak, mint ahogy az egész világ, döbbenetes hírre ébredtek: Sztálin meghalt.[2]

A rádiók gyászzenét sugároztak az egész régióban. A boltok bezártak. A lakókat felszólították, hogy tegyenek ki zászlókat a házaikra, és milliók viseltek önként fekete ruhát vagy fekete szalagot. Az újságok gyászkeretben jelentek meg, fekete szalagot tettek a Sztálin-fényképekre a hivatalokban, és az iskolás gyerekek felváltva álltak díszőrséget a portréja előtt. A gyárakból és a minisztériumokból delegációk érkeztek a kelet-németországi szovjet kommandánsok irodáiba, ahol gyászos csendben írták alá a részvétnyilvánítások számára nyitott albumokat. Heiligenstadt városában a katolikus templomok megkongatták harangjaikat, és a papok Miatyánkot mondtak Sztálin

* Eörsi István fordítása.

üdvösségére.[3] Gyászolók hatalmas tömegei lepték el a prágai Vencel teret, és több tízezren gyűltek össze a budapesti Sztálin-szobor körül. A kelet-berlini Alexanderplatzon egyperces gyászcsendet tartottak.[4]

Moszkvában Sztálin csatlósai és utánzói összegyűltek a temetésre. Bolesław Bierut és Konsztantyin Rokosszovszkij, Rákosi Mátyás és Klement Gottwald, Walter Ulbricht és Otto Grotewohl – ott volt mindenki. Gheorghe Gheorghiu-Dej Romániából, Enver Hodzsa Albániából, Vulko Cservenkov Bulgáriából. Mao Ce-tung és Csu En-laj Kínából, Palmiro Togliatti Olaszországból, Maurice Thorez Franciaországból.[5] Georgij Malenkov, Lavrentyij Berija és Vjacseszlav Molotov mondott gyászbeszédet, jóllehet, mint egy jelenlévő megjegyezte, „szemernyi bánat sem látszott rajtuk".[6] Azért aligha-nem mély érzéseket ébresztett az esemény. Gottwald a temetés után szívrohamot kapott, és nem sokkal később meghalt.

A változások gyorsan elkezdődtek. Mire Sztálin meghalt, a munkatársai már eljutottak arra a komor következtetésre, hogy nem mennek jól a dolgok a szovjet birodalomban. Hónapok óta kaptak precíz és roppant aggasztó jelentéseket Kelet-Európából. A prágai szovjet nagykövet például 1952 decemberében a cseh iparban uralkodó „szinte teljes káoszról" írt, meg a durva áremelésekről és az életszínvonal drámai csökkenéséről. Sztálin és Gottwald halála után egész Csehszlovákiában újból felerősödtek a tüntetések. Májusban csehszlovák munkások ezrei masíroztak három kilométert, a Skoda-gyártól a plzeňi városházához, ahol elfoglalták az épületet, szovjet zászlókat égettek, és kihajigálták az ablakokon a Lenin-, Sztálin- és Gottwald-mellszobrokat – szimbolikus tett volt ez, mellyel Jan Masaryk egykori külügyminiszter meggyilkolására emlékeztek, akit 1948-ban kidobtak a prágai vár egyik ablakán.[7] Tüntetések kezdődtek a bolgár dohánymunkások között is, jóllehet Bulgária addig a szovjet blokk legengedelmesebb országa volt. A szovjet Politbüró ezt különösen aggasztónak találta: ha már az addig lojális bolgár munkások is nyugtalankodnak, akkor a régió többi részén még kevésbé lehet stabil a helyzet.[8]

Kelet-Németországból sem jöttek jó hírek. A határok egyre szigorúbb őrizete, a rendőrségi ellenőrzés és a szögesdrótok ellenére egyre gyorsult a belső német határon át történő emberáramlás. Több mint százhatvanezer ember szökött át Kelet-Németországból Nyugat-Németországba 1952-ben, és újabb százhúszezer 1953 első négy hónapjában.[9] Egy jelentés arra figyelmeztetett, hogy „növekszik a nyugtalanság a [keletnémet] lakosság körében az NDK-s vezetés keményvonalas politikája miatt".[10] Maga Berija nagyon pontosan és józanul elemezte a helyzetet:

> A Nyugatra való szökések növekvő száma azzal magyarázható... hogy a parasztok egyes csoportjai nem kívánnak csatlakozni a most szerveződő mezőgazdasági termelőszövetkezetekhez, hogy a kis- és középvállalkozók félnek, hogy megszüntetik a magántulajdont, és elkobozzák a vagyonukat, hogy egyes fiatalok ki akarnak bújni az NDK fegyveres erőiben való szolgálat alól, és hogy az NDK súlyos nehézségekkel küzd a lakosság élelmiszerrel és fogyasztási cikkekkel való ellátása terén.[11]

Hiába voltak szemük előtt a bizonyítékok, a szovjet vezetők nem kérdőjelezték meg a nyilvánosság előtt az ideológiájukat. A marxizmus eszméi helyesek – csak a vezetők követtek el hibákat, vonták le a következtetést: túlságosan durvák, önkényesek, sietősek, inkompetensek voltak. Különösen a keletnémet pártvezetők. Június 2-án a szovjet Politbüró Moszkvába kérette Ulbrichtot, Grotewohlt és Fred Oelssnert, az ideológiai főnököt, hogy ezt meg is mondják nekik. A Politbüró három napon át leckéztette a német elvtársakat. Megmondták nekik, hogy jobb, ha nem ünneplik meg Ulbricht születésnapját, hogy liberalizálniuk kell a gazdaságpolitikájukat, és határozatlan időre tanácsos lenne felfüggeszteni annak bejelentését, hogy Kelet-Németországban hamarosan felépül a „teljes szocializmus". Ezt a „helytelen politikai vonalat" fel kell váltani egy „új irányvonallal". A németek természetesen engedelmeskedtek. Június 11-én a *Neues Deutschland* címoldalán megjelent a pártvezetés nyilatkozata, amelyben bocsánatot kértek az előző évek „súlyos hibáiért", bejelentették a kollektivizálás leállítását, sőt még a politikai perek áldozatainak rehabilitálását is.

Egy héttel később következtek a szovjet–magyar tárgyalások. A Politbüró most nekiesett Rákosinak meg a kíséretében lévő Gerő Ernőnek, Révai Józsefnek és Farkas Mihálynak. Az a Berija terjesztette elő a vádakat, aki maga végzett brutális kihallgatásokat a Szovjetunióban: Rákosi, mondta, elfogadhatatlan „elnyomó rendszert" vezetett be a lakosság ellen, személyesen adva ki az utasításokat, hogy kit kell letartóztatni és megverni. Berija kollégái „kalandor gazdaságpolitikával" is vádolták a magyar vezetőt. „A magyar lakosság elégedetlenségéről", az áruhiányról és a gazdasági nehézségekről pontosan tájékozódva, utasították Rákosit, hogy mondjon le a miniszterelnökségről, de megengedték neki, hogy a magyar kommunista párt főtitkára maradjon.[12]

Nagy Imrét állították helyére, az alig ismert mezőgazdasági minisztert. Nagy Imre szintén „moszkovita" volt, a háború előtt a Szovjetunióban élt, ahol – ahogy a történész Charles Gati állítja – valószínűleg titkosrendőrségi besúgóként működött, és nem hivatalos kapcsolatokat tartott fenn egyes

szovjet vezetőkkel. Ugyanakkor régóta a kommunizmusba való fokozatosabb átmenetet szorgalmazta, és ami még fontosabb, nem volt zsidó, amit a szovjet Politbüró, a jelek szerint, hatalmas előnynek tartott.[13] Nekiállt, hogy kidogozza az „új szakasz" politikáját Magyarország számára, és néhány héten belül készen is állt rá, hogy kihirdesse. Júliusban mondta az első beszédét a parlamentben, mellyel megdöbbentette a pártját és az egész országot. Nagy Imre a gyors iparosítás felfüggesztésére szólított fel, s szintúgy a kollektivizálására, valamint megengedőbb politikára a kultúra és a tömegtájékoztatás terén. „A jövőben – nyilatkoztatta ki nem sokkal később a Központi Bizottság – gazdaságpolitikánk elsődleges célja az lesz, hogy folyamatosan és jelentősen emeljük az emberek életszínvonalát." Nagy Imre marxista maradt, és marxista nyelvezettel adta elő a politikáját – riasztó gyakorisággal idézte Sztálint és Lenint, amikor hosszan, unalmasan és szinte olvashatatlan stílusban kifejtette az „új szakasz" politikáját –, ám a kor kontextusában ez mégis frissnek és nagyon újszerűnek hatott.[14]

A szovjet Politbürónak sohasem állt szándékában megengedni, hogy Kelet-Németország és Magyarország önállóan hajtsa végre ezeket a változtatásokat: az egész táborban azzal a céllal próbáltak liberálisabb vonalat bevezetni, hogy leszereljék a tiltakozásokat és az elégedetlenséget. Egyesek közülük talán még azt is elképzelték, hogy végül majd hasonló változások történnek magában a Szovjetunióban is, ahol aztán, ha csak néhány évre is – ezt az időszakot nevezték „olvadásnak" – valóban úgy tűnt, hogy lehetséges az igazán radikális átalakítás. A kelet-európai partnereikkel folytatott 1953-as tárgyalásaikon a szovjet vezetők mindenesetre nem győzték hangsúlyozni, hogy bírálatuk „nem egyetlen országnak szól, hanem valamennyi népi demokráciának".[15] Az Ulbrichttal és Rákosival folytatott megbeszélések után Enver Hodzsa következett. És újabb tárgyalásokat, újabb „új szakaszok" kidolgozását tervezték július végére. A Politbüró Moszkvába akarta hívni a lengyeleket, a cseheket és a bolgárokat is, és nekik is el akarták mondani, hogy irányt kell váltaniuk, népszerűvé kell tenniük magukat – mert ha nem, a katasztrófát kockáztatják.

De a katasztrófa így is, úgy is bekövetkezett, igaz, olyan formában, amilyenre senki sem számított.

Derűs, tiszta idő volt Berlinben 1953. június 17-én. De sokan a berliniek közül aggodalmasan mentek ki a napfényes utcára; nem tudták, mit hoz ez a délelőtt. Előző nap Kelet-Berlin tanúja volt az első komoly tüntetéseknek a háború óta. Felbátorodva az új irányvonal bejelentésén, Sztálin halálától felvillanyozva, és csalódottan, amiért az új politika a jelek szerint nem hozta

magával az alacsonyabb munkanormák bevezetését, a berlini munkások az utcára özönlöttek, hogy tiltakozzanak. Lutz Rackow, egy keletnémet újságíró június 16-án több ezer építőmunkással vonult végig a Sztálin úton. Transzparenseket vittek: „Berliniek, csatlakozzatok! Nem akarunk a munka rabszolgái lenni!" Kevesen mertek csatlakozni hozzájuk. De amint odaért a Sztálin útra június 17-én, Rackow azonnal látta, hogy most minden más lesz: „Most csatlakoztak hozzánk az emberek. És ez még nem minden, jöttek a munkások olyan távoli helyekről is, mint Henningsdorf, pedig leállították a tömegközlekedést, és gyalog három óráig tartott az út."[16]

Erich Loest regényíró, aki próbálta megtanítani a munkásokat, hogyan írjanak színikritikákat, aznap reggel Lipcséből utazott a fővárosba, és ő is látta a tüntetőket. De szovjet tankokat és teherautókat is látott, amelyek észak felé tartottak a Schonefeld és Ahlsdorf melletti bázisaikról. Nagyjából ugyanolyan sebességgel mentek Berlin felé, mint az ő vonata. Egy másik Lipcséből induló vonatból – vagy talán ugyanabból – Elfriede Brüning írónő is látta azokat a tankokat. Egy kollégájával utazott, aki hangosan felolvasta az újság egyik főcímét: „Felfordulás Bonnban". Az írónő barátja felnevetett, és elsütött egy bátor viccet: „Hogy lehet, hogy a kormány csak a bonni felfordulásról hallott, a berlini felkelésről meg nem?"[17]

A város nyugati oldalán Egon Bahr, aki a RIAS (az Amerikai Szektor Rádiója) nyugat-berlini politikai főszerkesztője volt, nyugtalanul várta a híreket. Néhány nappal korábban kelet-berliniek küldöttsége jelent meg az irodájában: arra kérték, hozza nyilvánosságra, hogy tüntetést terveznek. Beleegyezett, hogy sugározza a tüntetők követeléseit – egyebek mellett kevésbé szigorú munkanormákat, alacsonyabb élelmiszerárakat, szabad választásokat akartak –, és meg is tette, egészen addig, amikor a rádió amerikai felügyelője, Gordon Ewing be nem rontott az irodájába, követelve, hogy hagyja abba: „Ki akarod robbantani a harmadik világháborút?" Ewing közölte Bahrral, hogy az amerikaiak felelőssége és az általuk garantált biztonság csak a határig terjed, és jó, ha ezzel tisztában van, amikor eldönti, mi kerül adásba. „Ez volt az egyetlen parancs, amit valaha kaptam az amerikai kormánytól a RIAS-nál", emlékezett vissza Bahr.[18]

A város keleti felében a Politikai Bizottság legtöbb tagja korán elindult otthonról, Karlshorstba mentek, ahol elrejtőzhettek a várt tömegek elől. Végül aztán ott töltötték az egész napot, a szovjet nagykövet, Vlagyimir Szemjonov irodájában ácsorogva. Nem maguktól döntöttek így. Ulbricht egyszer megkérte őt, hadd mehessen haza, de Szemjonov ráförmedt: „Maga könnyen mondja ezt. És ha történik magával valami a lakásában? Gondolja csak el, mit kapnék a feletteseimtől!"[19] Tökéletesen világos volt, hogy ki a

főnök: ebédidőben a Politikai Bizottság tagjai megtudták, hogy az orosz hatóságok egyoldalúan kijárási tilalmat rendeltek el Kelet-Németországban. A szovjet „szükségállapot" egészen a hónap végéig tartott.

Nem csak a Politikai Bizottság tagjai nem tudták, hogy mit kezdjenek magukkal június 17-én. Miután végignézte a munkások felvonulását a Sztálin úton, Rackow az irodájába ment. De aznap szinte egyáltalán nem dolgoztak. Az újságírók céltalanul lézengtek, a főszerkesztő pedig bezárkózott egy irodába a párttitkárral, sehogy sem tudta eldönteni, hogy mitévő legyen, milyen vonalat kövessen. Közben Brüning és Loest is elment az írószövetség régóta tervezett gyűlésére, ahol másról sem beszéltek, mint a tüntetésről. Az írószövetség főtitkára telefonált a Központi Bizottságba. Aztán közölte: az íróknak ki kell menniük az utcára, hogy megvitassák a helyzetet a munkásokkal. „És ne hagyják magukat provokálni!"[20]

Loest egy kollégájával együtt elindult. Elővigyázatosan a zsebükbe dugták a pártjelvényüket. Brüning szintén elvegyült a tömegben. Mint ahogy az újságíró Klaus Polkehn is, aki metróval ment be a városközpontba, hogy kiderítse, mi folyik. Addigra több tízezer ember vonult az Unter den Lindenen a Minisztériumi Központ felé – ott székelt a keletnémet kormány –, melynek homlokzatát Max Lingner *Aufbau der Republik* című falfestménye díszítette.

Loest azonnal látta, hogy a helyzet kezd ellenőrizhetetlenné válni. Fiatalemberek tucatjai vitték a prímet, „az a verekedős fajta". „Ott álltam oldalt – számolt be a döbbenetéről. – Tüntettek, a munkások tüntettek a Munkások és Parasztok pártja ellen, ellenem." Egy újságosbódé lángokban állt. Volkspolizeit, német rendőröket sehol sem lehetett látni. Ez szándékos volt: Ulbricht nem bízott a rendőrökben, és azok csak később érkeztek oda. De Loest jó sok orosz katonát látott. „Merev volt az arcuk – emlékezett vissza –, a sapkájuk szíja az álluk alatt, a fegyverük a lábuk között. A tisztek mozdulatlanul álltak mellettük."[21]

Ők csak az előőrs voltak. A szovjet katonai erő igazi demonstrálása csak később következett el azon a délelőttön. Loest az Unter den Linden és a Friedrichstraße sarkán állt, amikor látta, hogy közelednek a tankok. Néhány száz méterre onnan egy másik újságíró, Karl-Heinz Arnold a Leipziger Straße és a Wilhelmstraße sarkán álló épület ablakából nézte ugyanazokat a tankokat. Onnan fentről jól látta a Minisztériumi Központ körül gyülekező tömeget is: „Az ott lévő emberek egész biztosan Nyugat-Berlinből jött »pfenniges« fiúk voltak. Adsz nekik pár pfenniget, és megmondod, hova menjenek, hol randalírozzanak. Egészen mások voltak, mint a Sztálin úton menetelő tüntetők, az építőmunkásaink."[22]

Hans-Walter Bendzko, egy határőrtiszt is nézte a tömeget, de ő egy barikád másik oldaláról. Aznap reggel behívták különleges szolgálatra, és a Minisztériumi Központhoz vezényelték biztonsági őrnek. Nem tudta, kik vannak a tömegben, keletnémet építőmunkások vagy nyugat-berlini provokátorok. Csak azt tudta, hogy ez nem egy „normális" tüntetés, zászlókkal és jelszavakkal, hanem „egy előre-hátra mozgó, sötét tömeg". „Azt gondoltam, meg akarják ostromolni a minisztériumot, féltem, hogy harc lesz, de nem tudtam, hogy mi folyik." Amikor Bendzko meghallotta a tankokat, megrémült. „Most fognak beavatkozni az amerikaiak." De ahogy közeledtek, hatalmas megkönnyebbüléssel látta, hogy szovjet T–34-es tankok azok, vörös csillaggal az oldalukon. Arnold, aki az egészet fentről, egy ablakból nézte, szintén megkönnyebbült: „Afféle felszabadulás volt ez. Véget vetett a feszültségnek." Két tank lassan benyomult az épület körül álló tömegbe. Az emberek félrehúzódtak, hogy átengedjék őket. Az egyik megállt a Minisztériumi Központ előtt, és mint Bendzko látta, a berlini szovjet csapatok parancsnoka bújt ki belőle.

> Kimászott, és a kordonunkon át a Minisztériumi Központhoz ment. Majd visszajött, felmászott a tankra, és mondott valamit, amit természetesen senki sem értett. Lehet, hogy a rendkívüli állapotot jelentette be. Aztán a tankok megfordultak, és a Potsdamer Platz felé mentek tovább. És mindenki elfutott. Néhány embert elkaptak és letartóztattak... A bajkeverők kezdték támadni a tankokat. Egyikük fogott egy nagy rudat egy törmelékkupacból, és a tank kereke alá dugta, hogy ne tudjon forogni a lánctalp.[23]

A Potsdamer Platzra érve egyes tankok lőni kezdtek; más tankok pedig már az Unter den Lindenen is lőttek. A Volkspolizeiok közül némelyek megkésve használni kezdték a pisztolyukat a tüntetők ellen. A legtöbben elfutottak, és alig néhányan szálltak szembe velük. Ugyan mivel harcolhattak volna? Néhányan köveket dobáltak, de más nem történt. Ötven ember halhatott meg azon a napon, bár ezt a számot soha nem erősítették meg.[24] Több százat pedig letartóztattak, akik közül aztán tizenhármat halálra ítéltek és kivégeztek mint hazaárulókat. Az áldozatok közül nem mindenki volt tüntető: Rathenowban egy Stasi-funkcionárius is meghalt, amikor a feldühödött tömeg belökdöste egy csatornába, és nem engedte, hogy kimásszon.[25]

A kavarodásban Polkehnt letartóztatták. Berángatták egy teherautóba, hiába hadonászott a sajtóigazolványával, és a karlshorsti szovjet főhadiszál-

lásra vitték. Két napot töltött ott, majd elengedték – mocskos és éhes volt, de megkönnyebbült. A rabtársainak többsége láthatóan véletlen került oda: csak kíváncsiságból csatlakoztak a tüntetéshez, vagy esetleg naiv meggyőződésből. Nem mind berliniek voltak. Aznap minden nagyvárosban és ipari központban volt tüntetés, különösen az erős kommunista vagy szociáldemokrata hagyományokkal rendelkező helyeken: Rostockban, Cottbusban, Magdeburgban, Drezdában, Lipcsében, Erfurtban és Halléban. Összesen háromszázhetvenhárom városban mintegy félmillió ember vett részt valamilyen sztrájkban 600 termelőüzemben. Egy-másfél millió ember volt részese ilyen-olyan megmozdulásoknak.[26]

Senkit sem lepett meg jobban a tüntetéseknek ez az országos jellege, mint Bahrt, aki azt gondolta, hogy csak Berlinre korlátozódik a tiltakozás. De a felelősség különös bizsergését érezte, amikor hallotta, hogy egyes tüntetők a fővároson kívül szóról szóra ugyanolyan követeléseket hangoztattak, mint amiket előző nap a rádión keresztül meghirdetett.[27] Mint kiderült, az oroszoknak igazuk volt 1945-ben: valóban a rádió volt a legfontosabb tömegtájékoztatási eszköz akkoriban, az egyetlen olyan, amellyel széles tömegeket lehetett elérni. De a RIAS közönsége sokkal szélesebbnek bizonyult, mint az állami rádióé. „Június 17-e bebizonyította, hogy milyen sokan hallgatják a RIAS-t – mondta egy dühös kommunista néhány héttel később egy gyűlésen. – Mennyi energiát fordítottunk a nevelőmunkára, és mindhiába."[28]

Berlinben a szovjet tankok megjelenése véget vetett a tüntetéseknek. De mire délután két órakor Szemjonov elküldte az első táviratát Moszkvába, már komoly károkat szenvedett a főváros és az egész ország. A kormányhivatalok ablakait betörték, a Berlin belvárosában lévő, orosz könyveket árusító boltokat feldúlták. A lengyel határ mellett lévő Görlitzben a harmincezres tömeg lerombolta a kommunista párt székházát, a titkosrendőrség épületét és a börtönt. Magdeburgban a pártházat és a börtönt felgyújtották, a Halle mellett lévő gyárakban a munkások megfutamították a rendőröket.[29] Voltak a lázadásnak enyhébb formái is. Egy gyárban a munkások füttykoncerttel harsogták túl a hangszórókból üvöltő propagandát.[30]

A keletnémetek különbözőképpen reagáltak ezekre az eseményekre. A kommunisták szimpatizánsait, akik közé Loest is tartozott akkoriban, sokkolta, hogy a munkások képesek tüntetni a Munkáspárt ellen. Günter Schabowski – akinek a váratlan felszólalása egy sajtókonferencián 1989-ben a berlini fal megnyitásához vezetett – úgy emlékszik, hogy június 17. „megmutatta nekünk, milyen ingatag a kommunisták látszólag rendíthetetlen építménye".[31] Az olyan funkcionáriusok, mint Arnold, azzal próbálták magyarázni a helyzetet, hogy minden erőszakot a Nyugat-Berlinből jött bajkeverők okoztak. Azok, akik hajlottak rá, hogy mentegessék a rendszert, egyetértettek velük. Az akkor Berlinben élő Bertolt Brecht, bár később árnyaltabb lett a véleménye (és a fejezet mottójaként idézett költeményben például azon tűnődött, hogy a kormánynak nem kellene-e „feloszlatnia a népet", hogy újat válasszon), először a Nyugatról jött „szervezett fasiszta elemeket" hibáztatta. A lázongások után néhány nappal a *Neues Deutschland*-ban megjelent cikkében elismerően szólt a szovjet beavatkozásról: „Csak a szovjet csapatok gyors és precíz beavatkozásának köszönhető, hogy meghiúsultak ezek a próbálkozások."[32]

Voltak persze olyanok is, köztük Polkehn, akik tisztábban látták a helyzetet, és tudták, hogy a tüntetők közül sokan elégedetlen munkások és ártatlan járókelők voltak – bár évtizedekkel később még Polkehn is úgy gondolta, hogy valamiképpen nyugati provokátorok is szerepet játszottak a helyzet kialakulásában. Túl demoralizáló lett volna másként gondolni.[33] Rackow azonban határozottan ennek az ellenkezőjét állította: „Ostobaság, hogy ez nyugati összeesküvés volt, senki sem hitt ebben. Még azok sem, akik ezt mondogatták."[34]

A kiváló besúgóhálózattal rendelkező szovjet hatóságokat kevésbé lepték meg a tüntetések, mint keletnémet elvtársaik többségét. Ők számítottak rá, hogy június 17-én tüntetések lesznek, és előre tudták, hogy segíteniük kell a keletnémet rendőrségnek. Nem ódzkodtak tőle, hogy az utcára vezényeljék a tankjaikat. De nem számítottak ilyen nagyszabású tüntetésekre, sem arra, hogy azokat ilyen széles körben fogják támogatni, és hogy nyíltan szovjetellenes célokat fogalmaznak meg. Az egyik Nyikita Hruscsovnak küldött feljegyzés említést tesz a szovjet katonák és tisztviselők ellen intézett „szidalmakról", „vulgáris sértésekről" és „heves fenyegetésekről", nem is beszélve a kövekről, amikkel megdobálták őket. „A lakosság tömegeiben tovább él a szovjet tisztviselőkkel szembeni gyűlölet, amely most újból fellángolt." A feljegyzés így ért véget: „A tüntetéseken leplezetlenül kinyilvánították ezt a gyűlöletet."[35]

A szovjet hatóságok kezdetben egyáltalán nem hibáztatták a Nyugatot. Az első jelentéseiben Szemjonov nagykövet tüntetőkről, munkásokról és demonstrálókról beszélt. Később változott a nyelvezete, és provokátorokat, főkolomposokat és huligánokat emlegetett. Végül aztán a szovjet jelentésekben már „nagy nemzetközi provokációról" volt szó, amelyet „előre kitervelt a három nyugati hatalom és cinkosaik a nyugatnémet monopoltőke köreiből" – de azért még akkor is hozzátették, hogy egyelőre még „hiányoznak a tények", amelyek ezt alátámasztanák.[36]

A németországi szovjet diplomaták és tisztek a „provokációs" magyarázattal talán önmagukat próbálták mentegetni, leplezni a kudarcukat, hogy nem látták előre és nem tudták megakadályozni a lázongásokat. De az is lehet, hogy ez volt az egyetlen számukra értelmesnek tűnő magyarázat. Az ideológiájuk, a neveltetésük és az előítéleteik szerint semmi ilyesmi nem történhetett volna meg. Egyrészt lehetetlenség, hogy a munkások felkeljenek a munkásállam ellen, másrészt a németeknek elvileg semmilyen hatalommal nem lenne szabad szembeszállniuk. Maga Sztálin is kinevette egyszer azt a gondolatot, hogy Kelet-Németországban lehetséges volna a politikai ellenállás. „Lázadás? Hiszen az úton se mennek át, amíg nem vált zöldre a lámpa."[37] De Sztálin ekkor már halott volt.

A kelet-berlini lázadásnak volt egy közvetlen és váratlan áldozata. Kilenc nappal később, június 26-án Hruscsov drámai puccsal eltávolította a hatalomból Beriját. A szovjet titkosrendőrség főnökét a saját emberei tartóztatták le egy meglepetésszerű akció során, majd börtönbe zárták, és végül kivégezték. Hruscsovnak jórészt személyesek voltak az indítékai. Félt Berijától, aki a kezében tartotta a titkosrendőrséget, és alighanem gyanította, kétségkívül jogosan, hogy Berijának minden szovjet vezetőről vannak kompromittáló anyagai. De jobbnak látta, ha erről nem beszél, ehelyett utasítást adott Berija letartóztatására, azzal, hogy az ő bűnei okozták a június 17-i zavargásokat. Bár a Politbüró egyetlen tagja sem ellenezte az „új irányvonalat", és bár mindannyian arra biztatták Ulbrichtot, hogy csak előre ezen az úton, mindannyian álszent módon egyetértettek abban, hogy a zavargások bizonyítékul szolgálnak Berija veszélyes „elhajlására", áruló ösztöneire, erőszakosságára és arroganciájára.

Miként a Politbüró bármely politikai lépésének, Berija letartóztatásának is megvolt a visszhangja Kelet-Európában. A németországi „keményvonalasok" most a „reformereket" támadták – elsősorban Rudolf Herrnstadtot, aki a *Neues Deutschland* főszerkesztője volt akkor, és Wilhelm Zaissert, a Stasi főnökét –, amiért állítólag összejátszottak Berijával. Budapesten Rákosi is célozgatni kezdett arra, hogy Nagy Imrét nem támogatják Moszkvában, és hamarosan vissza fog térni a hatalomba.[38]

Ám annak ellenére, hogy a német kommunisták sokat emlegették Beriját a dühös belső vitáikban, amelyek a június 17-i zavargásokat követték, igazából nem az ő feltételezett befolyása volt a tét. Épp ellenkezőleg, az a vita, amely 1953 nyarán kezdődött Németországban, a kelet-európai kommunizmus természetét érintő sokkal szélesebb vitának a része volt. Legyenek-e liberálisabbak ezek a rezsimek, engedélyezzenek-e több pluralizmust, nyissák meg a lehetőséget a viták számára, hozzák-e vissza a gazdasági szabadságot? Vagy továbbra is maradjanak szigorú, büntető rendszerek, amelyek keményen kézben tartják a politikai folyamatokat? Vajon káoszhoz vezetne a liberalizálás? És nem vezet-e forradalomhoz a szigor?

1953 júliusában mindkét nézetnek voltak szószólói Berlinben. A Központi Bizottság júliusi viharos ülésén Anton Ackermann, aki korábban Ulbricht ellenfele volt, kijelentette, hogy a párt ellenségei egyre erősödnek, hogy a tömegtájékoztatási eszközöket szigorúbb ellenőrzés alá kell vonni, és hogy „csak úgy szabad olvasói leveleket közölni, ha előbb ellenőrzik, hogy a bennük szereplő tények megfelelnek-e a valóságnak".[39] Egy másik jelen lévő kommunista egyetértett vele, és felszólította a pártot, hogy „fokozza a harcot a formalizmus ellen, a szocialista realizmus javára", és hogy „győzzék meg a tömegeket, hogy fejlesszék ki magukban a szovjet művészet iránti szeretetet".[40]

De a liberalizálás híveit nem győzték le teljesen. Ugyanazon az ülésen Zaisser emlékeztette az elvtársait, hogy az „irányváltást" egyebek között azért határozták el, hogy az emberek ne szökjenek el az országból, és „június 17. hatalmas vészjelzés", amely a tömegek elégedetlenségéről tanúskodik. Johannes Becher, a Kulturbund volt vezetője szintén amellett szólalt fel, hogy enyhítsék a tömegtájékoztatási eszközök és a kultúra ellenőrzését. Mint mondta, még a Szovjetunióban is „elképzelhetetlen lenne, hogy egy Goethe-múzeumban ott virítsanak [a Szabad Német Ifjúság] plakátjai", ahogy az Kelet-Németország egyik ilyen múzeumában látható.[41]

Az 1953-as németországi zavargások nyomán felerősödtek a viták a neosztálinisták és a liberalizálás hívei között más kelet-európai fővárosokban is. Varsóban a Bierut és Władisław Gomułka közötti csatározás már régen átalakult a neosztálinizmus és a kommunizmus „lengyel", kevésbé szovjet formája közti küzdelemmé. Gomułka hirtelen a riválisa fölé kerekedett 1953 decemberében, amikor Józef Światło, a titkosrendőrség egyik magas rangú tisztje – a párttagok megfigyeléséért felelős X. részleg vezetője – váratlanul Nyugatra disszidált. Néhány hónappal később Światło döbbenetes dolgokat kezdett mesélni a Szabad Európa Rádió lengyel adásában, elmondta, milyen kiváltságos a pártelit életmódja, hogy milyen szerepet játszanak a szovjet tanácsadók, és elképesztő részletességgel számolt be Gomułka letartóztatásáról és bebörtönzéséről. Milliók hallgatták teljesen nyíltan ezeket az adásokat, még a kormányhivatalokban is. Az Állambiztonsági Minisztérium aggodalmasan jegyezte meg egy ekkoriban készült jelentésében, hogy sok ko-

rábban megbízható informátoruk megtagadja az együttműködést: tudni akarják, hogy Światło nem fogja-e nyilvánosságra hozni a nevüket.[42] Decemberben aztán Gomułkát kiengedték a házi őrizetből.[43]

Budapesten a párt radikálisan más utat választott. Rákosi – aki még mindig a párt főtitkára volt – a berlini zavargásokat ürügyként használta arra, hogy fokozott „éberségre" szólítson fel, és elkezdje előkészíteni a visszatérését. Moszkva általános zavarodottságát kihasználva azt tervezte, hogy visszafordítja „az új szakasz politikáját" Magyarországon. 1955-re meggyőzte a szovjeteket, hogy váltsák le Nagy Imrét a miniszterelnöki posztról, és állítsanak a helyére egy hajlékonyabb embert, Hegedüs Andrást, aki korábban a párt ifjúsági szervezetének volt a vezetője. Nagy Imre erre még hevesebb támadást intézett Rákosi durva politikája ellen.[44] De amíg ezek a viták folytak a társadalom csúcsán, jóval alatta más dolgok történtek.

Míg Berlinben az elégedetlenség első jele az építőmunkások tüntetése volt, a sztálinizmus végének kezdetét Lengyelországban egy nagy „buli" jelentette. Egész pontosan a Varsóban, 1955 nyarán megrendezett Ötödik Világifjúsági Találkozó.

Akárcsak az 1951-es kelet-berlini VIT-et, a varsói ifjúsági fesztivált is hatalmas propagandaakciónak tervezték, amelyen találkozhatnak a kelet-európai kommunisták és a nyugat-európai, ázsiai, afrikai és dél-amerikai elvtársaik. És akárcsak a kelet-berlinit, ezt is a lehető legnagyobb gonddal igyekeztek megszervezni és lebonyolítani. Az előzetes propaganda és a lelkes sajtóközlemények hatására sok százezer lengyel utazott a fővárosba a fesztivál öt napjára. Az ország minden zugából érkeztek, hogy megnézzék a táncos és színházi produkciókat és egyéb látványosságokat – az első napon bemutatkozott egy magyar cirkusz, és volt bábszínház meg opera –, valamint a sportversenyeket és a gazdasági vitákat.[45]

De a varsói tömegeket kezdettől fogva nem annyira a politika, a kultúra vagy akár a sport érdekelte; az igazi attrakciót a külföldiek jelentették. A háború óta most először járkáltak a lengyel főváros utcáin burnuszos arabok, nemzeti viseletbe öltözött afrikaiak, Mao-zubbonyos kínaiak, sőt csíkos inget viselő olaszok és francia lányok virágmintás szoknyában. Maciej Rosalak, aki gyerek volt akkor, felidézte, hogy ez milyen felkavaró élmény volt számára:

> A szürke, rosszul öltözött, romos, törmelékkel teli utcákban élő embereket hirtelen mintha egy másik faj váltotta volna fel. Ezek az emberek nem a recsegő Szabad Európa Rádiót hallgatták, mint a szüleink, hanem mosolyogtak, és nem sugdolóztak, hanem énekeltek. Mi, varsói gyerekek szaladgáltunk közöttük, és autogramokat gyűjtöttünk a füzeteinkbe. Egy olasz lerajzolta nekünk a csizma alakú országát, mellette Szicíliával és Szardíniával; egy kínai férfi rejtélyes jeleket rajzolt; egy gyönyörű afrikai pedig leírta az egzotikus nevét, és megborzolta a hajunkat...[46]

A lengyelek és külföldiek – különösen a kulturálisan hasonló, de sokkal gazdagabb és nyitottabb nyugat-európaiak – közötti kontraszt mindenkit megdöbbentett. A *Trybuna Ludu*, a párt napilapja idézett egy gyári munkást, aki azt mondta, a francia lányok ruhái „vidámak, boldogságot árasztanak, és ízlésesek... nem lehetnének szebbek a lengyel ruhák is?"[47] Az újság azt is megjegyezte, hogy milyen nagy a kontraszt a mosolytalan arcú lengyel ifjúsági vezetők – „szomorúak, komorak, hihetetlenül merevek, feszültek voltunk" – és a vidám külföldi partnereik között. „Kiderült, hogy lehet valaki úgy is »progresszív«, hogy közben élvezi az életet, színes ruhákban jár, dzsesszt hallgat, viccel és szerelmes", írta Jacek Kuroń, aki egyike volt akkoriban azoknak a mosolytalan arcú ifjúsági vezetőknek.[48] Sokan megjegyezték, hogy különösen megdöbbentő volt annak látványa, ahogy a fiatalok az utcán csókolóztak.

Ennek a politikától távol álló élménynek a politikai következményei már akkor világosak voltak. Jacek Fedorowicz, akinek a Bim-Bom nevű kabarétársulata az egyik színházban lépett fel a fesztivál idején, felidézte, hogy „hirtelen minden színes lett, és ez hihetetlen mértékben ellentétes volt a szocializmussal".[49] „Nagy hibát követett el a propaganda – jegyezte meg –: előzetes figyelmeztetés nélkül tarka külföldiek tömegeit engedték be a szürke Varsóba." Egyszerre kiderült az évtizedes nyugatellenes retorika hamissága. „A kapitalista világból érkezett fiatalok egészségesek és jól öltözöttek voltak, amikor pedig nekünk mindig azt mondták, hogy ott minden rossz..."[50]

Hirtelen mindent elöntött a spontaneitás, az az emberi tulajdonság, amelyet a kommunista rezsimek a lehető legszigorúbban elnyomtak. A fesztivál szervezőinek rémületére a kommunista blokkból érkezett fiatalok, lengyelek, németek, magyarok, csehek és a többiek aktívan barátkoztak egymással és az egzotikusabb országokból jött látogatókkal, és nemcsak az utcákon, hanem magánlakásokban is szerte a városban. A kibontakozó szerelmeket, barátságokat, a részeg estéket senki sem tudta ellenőrizni, szabályozni. A Varsói Egyetem könyvtárában egy egyetemistatalálkozón komoly vita alakult ki, amikor kiderült, hogy a francia küldöttségből nem mindenki kommunista. Sok fiatal kommunista, köztük Krzystof Pomian, ekkor tapasztalta meg először, milyen egy szabad, nyilvános vita.[51]

Sok hivatalosan tervezett esemény valahogy félresikeredett. Az óvárosban lévő Arsenalban fiatal lengyel művészek kiállítást rendeztek, amelynek természetesen a „béke" volt a témája. De a látogatókat nem a téma vonzotta, hanem a kiállított művek rendkívüli változatossága. Sok festmény harsány színekben készült, a vászonra durván felhordott festékkel. Látni lehetett az ecset nyomát. Homályos allegóriák, változatos, meghökkentő ábrázolások – absztrakt és avantgárd megoldások... Egy kor végét jelezte mindez. Az arsenalbeli kiállítás után a szocialista realizmus örökre eltűnt a képzőművészetből Lengyelországban.

A művészek spontaneitása az emberek viselkedésének spontaneitását is magával hozta. A tömeg időnként fenyegetővé változott. Amikor az egyik eseményen elromlott a hangosítás, olyan nagy volt a felzúdulás, hogy a hangtechnikusok kénytelenek voltak a teherautójukba menekülni és gyorsan elhajtani.[52] Az emberek hangosan panaszkodtak, ha kevés volt az ennivaló, ha valamelyik rendezvényt unalmasnak találták, és különösen bőszítette őket az elmaradhatatlan hangszórókból üvöltő propaganda. „Varsóban az ember valamiért vagy valami ellen táncol", írta a fesztiválról készített összefoglalójában egy párthű író, de ezt az attitűdöt szinte mindenki más riasztónak tartotta.[53] Volt sok unalmas előadás, merev népi táncok és mosolytalan keringők, és ezekről a közönség tömegesen távozott.

Máskor viszont spontán vidámság kerítette hatalmába a tömeget. A Bim-Bom kabarécsoportnak egyszer hivatalos találkozója volt egy svájci küldöttséggel. De a tolmács által fordított, a Lengyel Ifjúsági Szövetség tisztviselőjének elnökletével lebonyolított merev üdvözlések helyett valaki elkezdett dzsesszt játszani. A fiatalok pedig táncoltak. És a kabaré művészei meg az új svájci barátaik most nem valamiért vagy valami ellen táncoltak. Egyszerűen csak azért táncoltak, mert élvezték.[54] Abban a pillanatban – ahogy járták a szvinget, mit sem törődve az ideges tisztviselőkkel, és mindenről megfeledkezve énekeltek – a totalitárius állam hirtelen csak rossz álomnak tűnt.

1955 nyarán a Lengyel Ifjúsági Szövetség tagjai a saját unalmas gyűléseik helyett mexikói kommunistákkal és francia baloldali fiatalokkal táncoltak. Ősszel pedig a magyarok kezdtek életet lehelni a fellengzős DISZ-gyűlésekbe. Az egész egy jelentéktelennek tetsző eseménnyel kezdődött: a Nemzeti Múzeum fiatal munkatársai úgy döntöttek, hogy irodalmi és politika vitacsoportot szerveznek. Megkérték egyik barátjukat, a költő Lakatos Istvánt, hogy vezesse a vitákat. Ő pedig először is előadást tartott a magyar felvilágosodásról. Magyarország kiemelkedő felvilágosodás kori költőjének, Bessenyei Györgynek a munkáiból olvasott fel. Végül felszólította a csoportot, hogy kétszáz éves késéssel ugyan, de csatlakozzanak a felvilágosodás értékeihez. Majd ott helyben megalakították a „Bessenyei Kör"-t.

Kicsi, elit és némiképp ezoterikus szervezet volt ez. A DISZ vezetői mégis aggodalommal fogadták, mert minden spontánul szervezett csoportban fenyegetést láttak. Néhány évvel korábban betiltották volna egy olyan csoportot, amely a felvilágosodás értékeit hirdeti. De Sztálin halott volt, és még mindig folyt a dühös vita Nagy Imre „új szakaszáról". Úgy döntöttek hát, hogy kicserélik a csoport vezetőit, és erőfeszítéseit politikailag helyesebb, időszerűbb témák felé terelik. S egyúttal meghozták azt a végzetes döntést is, hogy Petőfi Sándorról, az 1848-as forradalom fiatal költőjéről nevezik el a csoportot: egy haladó társadalomban ő inkább lehet példa, mint a „burzsoá" Bessenyei, gondolták. Így született meg a Petőfi Kör, amelynek a látszólag akadémikus eszmecseréiből gyorsan kinőttek a cenzúráról, a szocialista realizmusról és a központi tervezésről folytatott nyílt viták. Az első vitatémák között olyanok szerepeltek, mint az 1514-es parasztfelkelés (mely az agrárpolitikáról szóló vitához szolgáltatott ürügyet), és a magyar történetírás elemzése (az meg ahhoz, hogyan hamisítják meg a történelmet a kommunista tankönyvekben).[55] A névválasztás, ahogy egy magyar író megfogalmazta, hamarosan „kétélűnek" bizonyult: Petőfi forradalmár volt, aki Magyarország függetlenségéért harcolt, és a nevét viselő csoport is kezdett elég erőt érezni magában, hogy forradalmi követelésekkel lépjen fel.[56]

Ezzel egy időben változni kezdtek a rendszer különböző intézményei is. A *Szabad Nép*-nél, a kommunista párt addig tökéletesen megbízható napilapjánál a tudósítók mozgolódni kezdtek. 1954 októberében néhányan, akik azt a feladatot kapták, hogy a vidéki gyárakban folyó életről hozzanak tudósításokat, azzal tértek vissza, hogy a meghamisított termelési statisztikákról, a csökkenő életszínvonalról és olyan munkásokról akarnak írni, akik zsarolás hatására jegyeztek „békekölcsönt". Egy megjelent cikkben kijelentették, hogy „bár a munkások élete jelentősen változott és javult az elmúlt tíz évben, még azért komoly problémákkal küszködnek. Sokan laknak túlzsúfolt és romos lakásban. Sokuknak kétszer is meg kell gondolniuk, hogy vegyenek-e új pár cipőt a gyerekeiknek, vagy hogy olykor elmenjenek-e moziba!" Másnap az újságírók megkapták a rettegett telefonhívást a *Szabad Nép*-ért felelős politikai bizottsági tagtól: „Hát ezt meg hogy képzelték? Azt hiszik, el fogjuk tűrni ezt az agitációt?" Meghátrálás helyett az újságnál háromnapos értekezletet tartottak, amelyen az újságírók egymás után emelkedtek szólásra, becsületes tájékoztatást követeltek, támogatták Nagy Imre reformjait, és bírálták mind a pártvezetőket, mind a saját főszerkesztőiket.

A kelleténél őszintébb újságírók közül sokan elvesztették az állásukat, köztük Gimes Miklós, Hajdú-Gimes Lily, egy titokban praktizáló freudista pszichoanalitikus fia. De precedenst teremtettek.[57]

Közben a Magyar Írószövetség – az a szervezet, amelynek politikailag helyes irányba kellett terelnie a magyar prózát és költészetet – szintén kezdte felülvizsgálni korábbi nézeteit, tabunak számító kérdéseket vitatott meg, és visszafogadta a kizárt tagjait. 1955 őszére ez a korábban keményvonalas szervezet már ahhoz is vette a bátorságot, hogy kiadjon egy memorandumot, amelyben tiltakozott a Nagy Imrét támogató szerkesztők eltávolítása miatt, „autonómiát" követelt magának, és elítélte „a kulturális életünket megnyomorító antidemokratikus módszereket".[58]

A legtöbb új vagy újjászervezett csoportban, klubban, vitakörben hamarosan kiábrándult fiatal kommunisták és volt kommunisták vitték a prímet, akiknek többsége a húszas-harmincas éveiben járt. Ez a nemzedék elvileg nem lehetett volna forradalmár – vagy inkább ellenforradalmár. Elég idősek voltak ahhoz, hogy sebeket ejtsen rajtuk a háború, és elég fiatalok, hogy kommunista intézményekben tanuljanak, sokan közülük a kommunista rendszer által ígért „társadalmi mobilitásnak" köszönhették a gyors karrierjüket. Aczél Tamást, aki aktívan részt vett az írószövetség vitáiban, huszonkilenc éves korában nevezték ki igazgatónak a párt könyvkiadójánál, és harmincegy éves korára már mind a Sztálin-díjat, mind a Kossuth-díjat megkapta. Méray Tibor, az írószövetség egy másik aktivistája szintén még csak huszonkilenc éves volt, amikor megkapta a Kossuth-díjat.[59] Eörsi István, a Petőfi Kör aktív tagja egészen fiatal korától publikáló költő volt.

Ugyanakkor a nemzedék számos tagja személyesen is megszenvedte a civil társadalom szétverését, a terrort és az alig egy-két éve befejeződött tisztogatásokat. Mindannyian tudták, mit jelent, ha arra kényszerítik az embert, hogy „kelletlen kollaboráns" legyen. Déry Tibor, az új írószövetség egyik vezetője megtapasztalta, hogy korábban ünnepelt munkáit megbírálják és betiltják, amiért ideológiailag nem elég megfelelőek.[60] Tánczos Gábor, a Petőfi Kör vezetője idealista fiatalemberként a Györffy István Kollégiumban, az új népi kollégiumok egyikében tanult, amíg 1949-ben hirtelen és brutálisan fel nem számolták az intézményt. Egy másik népi kollégista, Vitányi Iván – a zenekritikus, aki afféle saját agymosásnak vetette alá magát, miután 1948-ban kizárták a pártból (elhatározta, hogy nagy ügyekben „befogja a fülét és a szemét") – a Petőfi Kör első nyilvános vitáin a népművészetről és a zenéről beszélt.[61] Egy beszámoló szerint a körnek ezeken az első ülésein főként a Nékosz (a Népi Kollégiumok Országos Szervezete) és a Mefesz (a magyar egyetemisták rövid életű szervezete, amelyet 1950-ben erőszakkal beolvasztottak a Dolgozó Ifjúság Szövetségébe) aktivistái vettek részt. Némelyik ilyen gyűlésen még közösen énekeltek is, éppúgy, mint a régi szép időkben.[62]

Ezeket a jórészt fiatal értelmiségieket mélyen felháborította mindaz, amiről most már pontos tudomásuk volt: az igazságtalan letartóztatások, bebörtönzések, kollégáik megkínzása. 1954-ben Nagy Imre rehabilitálni kezdte a politikai foglyokat, s azok lassan visszaszivárogtak Budapestre a börtönökből, Recskről és a kitelepítésből. Kovács Béla, a Kisgazdapárt vezetője a Szovjetunióból tért vissza 1955-ben néhány munkatársával.[63] Mindszenty Józsefet kiengedték a börtönből, és házi őrizetben tartották egy Budapest közelében lévő kastélyban. Még Noel Fieldet is rehabilitálták abban az évben. Aczél és Méray leírják, milyen megrendülést jelentett a magyar írók számára, amikor találkoztak régi barátaikkal, akik börtönben voltak és szenvedtek, miközben ők szocialista realista műveket alkottak, és díjakat kaptak. „Szégyellték azt, amit megírtak és azt, amit nem írtak meg. Undorral néztek a könyvespolcaikon díszelgő könyveikre, amelyeket valaha olyan büszkén simogatott végig a tekintetük, amelyekért elismerő kritikákat és Kossuth-díjakat kaptak; szerették volna soha-meg-nem-írottá varázsolni őket."[64]

Ugyanakkor sokan mégiscsak próbáltak mentségeket keresni, jóvátenni az általuk okozott károkat, és új lehetőségeket találni a baloldali elképzeléseik számára. Ez nem 1989 volt, hanem 1956, és még nem volt mindenki meggyőződve róla, hogy a kommunizmus bukásra van ítélve. Ahogy Eörsi István fogalmazott: „Saját bűnös személyükkel együtt rehabilitálni akarták a marxizmus hihetőségét és tudományos reputációját is."[65] Sokan a marxizmus eredeti szövegeihez tértek vissza ihletért és útmutatásért, Lengyelországban csakúgy, mint Magyarországon. Karol Modzelewski, aki akkoriban radikális egyetemista volt – annak az aktivistacsapatnak a tagja, mely 1956-ban a Varsói Egyetemen átvette a hatalmat a Lengyel Ifjúsági Szövetségben –, jól elmagyarázza ennek dinamikáját: „Megtanultuk, hogy ha egy politikai rendszer rossz, akkor mit is kell csinálni? Forradalmat. És mindezen évek során arra tanítottak minket, hogyan kell forradalmat csinálni... A munkásoknak kell csinálniuk, olyan értelmiségiek segítségével, akik beviszik a forradalmi öntudatot a munkásosztályba."[66]

Modzelewski és a társai hamarosan agitálni kezdtek lengyel gyárakban, és méltányosabb gazdasági rendszer létrehozását hirdették, épp, ahogy Marx tanácsolta: „Olyan volt, mint egy mítosz, mely valósággá válik."[67] A magyar értelmiségiek ugyanilyen elképzelést dédelgettek, és ugyanolyan okokból. Ahogy Eörsi írta később: „Ez valamennyi kvázi-forradalmi rendszer közös

csapdája: az emberek elkezdik komolyan venni a hivatalosan hirdetett ideológia valódi üzenetét és a rendszer nemzetinek kikiáltott hőseit."[68]

Paradox módon a munkások és értelmiségiek közti szálakat megerősítette a kommunizmus alatt elszenvedett elnyomás tapasztalata. Ezt a két társadalmi csoportot célozta és manipulálta legerősebben a kommunista propaganda az előző évtizedben, és ennek eredményeképpen bennük gyűlt össze a legtöbb elégedetlenség. A magyar munkások, ha lehetséges, még dühösebbek voltak, mint a magyar egyetemisták és a magyar értelmiségiek. Míg az írókat és újságírókat bűntudat gyötörte, a munkások úgy érezték, hogy elárulták őket. A lehető legmagasabb pozíciót ígérték nekik a „munkásállamban", és ehelyett rossz munkakörülményeket és alacsony fizetést kaptak. A háború utáni első években az állami üzemek vezetői ellen fordították a haragjukat. Most azonban már hajlamosak voltak magát az államot hibáztatni. A bányászok az 1950-es években „szidták a rendszert, és morogtak, amiért a nehéz munkáért olyan alacsony fizetést kapnak", míg általában az ipari munkások úgy gondolták, hogy kizsákmányolja őket „egy vérszívó kormány".[69] Bár a *Szabad Nép*-nek egy évvel korábban megtiltották, hogy túlságosan behatóan tudósítson a gyári munkások életéről, az írószövetség korábban haldokló folyóirata, az *Irodalmi Újság* újabban egész gyakran nyúlt ehhez a témához, munkásokkal készített interjúkat, és közölte a leveleiket, mint például ezt, amelyet egy lakatos írt:

> Hányszor kellett elfogadnom mások véleményét, olyat is, amivel talán nem értettem egyet. Ahogy azok a vélemények változnak, megkövetelik, hogy az enyém is ugyanúgy változzon. És ettől betegnek érzem magam, betegebbnek, mint hogyha vernének. Én is ember vagyok. Nekem is van fejem, amit szoktam használni. És nem vagyok gyerek. Felnőtt vagyok, aki lelkét, szívét, fiatalságát és energiáját a szocializmus építésének áldozza... Szívesen teszem, de azt akarom, hogy felnőttnek kezeljenek, aki él és tud gondolkodni. Azt akarom, hogy kimondhassam a gondolataimat, anélkül, hogy bármitől félnem kelljen – és azt is akarom, hogy meghallgassanak...[70]

A Petőfi Kör gyűlései nagyszerű fórumnak bizonyultak a felvillanyozott fiatal értelmiségiek és a radikalizálódott munkások találkozásaira. 1955 telén a legnagyobb budapesti üzemek rendszeres delegációkat kezdtek küldeni a gyűlésekre, és hamarosan nagyobb lett a jegyek iránti kereslet, mint a kínálat, és a körnek nagyobb helyiség után kellett néznie. A gyűlések nyilvánosak és informálisak voltak, időnként pedig egészen hevesek, és a gazdasági reformok olyan kérdéseivel foglalkoztak, amelyek sokakat érintettek. De éppenséggel megmaradhattak volna olyan fórumnak, ahol bírálatot és panaszokat lehet megfogalmazni, ha nem történtek volna nagyobb események.

Váratlanul Hruscsov, a szovjet kommunista párt új főtitkára lett az az ember, aki az egyetemistákat, munkásokat és a Petőfi Kör gyűléseinek résztvevőit továbblökte, olyan gyorsan és olyan messzire, amire ők maguk sem számítottak. 1956. február 24-én Hruscsov minden előzetes figyelmeztetés nélkül felállt a XX. kongresszus előtt, és elítélte a „személyi kultuszt", amely Sztálint körülvette élete utolsó éveiben.

> Megengedhetetlen és idegen a marxizmus–leninizmus szellemétől, hogy egy személyt emberfölötti tulajdonságokkal felruházva istenéhez hasonló pozícióba emeljenek. Az ilyen ember állítólag mindent tud, mindent lát, mindenki helyett gondolkodik, mindenre képes, és a viselkedésében nincs esendőség. Sok éven keresztül élt a körünkben ilyesfajta hit egy emberre és főként Sztálinra vonatkozóan.[71]

Ez volt Hruscsov híres „titkos beszéde" – amely azonban, köszönhetően főleg a Szovjetunió kelet-európai barátainak, nem maradt sokáig titkos. Lengyel tisztviselők kiszivárogtatták az izraeli hírszerzésnek, amely továbbította a CIA-nak, s az átadta a *New York Times*-nak, amely júniusban közölte.[72] De a kelet-európai kommunisták már ezt megelőzően is sokat törték a fejüket rajta, keresve a kulcsokat Hruscsov elgondolásához. A szovjet vezető méltatta Lenint, támadta Sztálint, és elítélte a szovjet párttagok és katonai parancsnokok letartóztatását és kivégzését az 1930-as években, a tisztogatások során, de a meakulpája nem volt teljes. Nem említette az egyéb letartóztatásokat és az egyéb bűnöket, mint amilyen például az ukrajnai éhínség, amelyért részben ő maga volt felelős. Nem hirdetett gazdasági vagy intézményi reformokat. És egész biztosan nem kért bocsánatot semmiért, amit a Szovjetunió Kelet-Európában tett, és nem terjesztett elő világos javaslatokat a változásokat illetően.

A legdrámaibb reakciók mégis Kelet-Európában következtek be. A beszéd a szó szoros értelmében megölte Bierutot. A lengyel vezető elment Moszkvába a XX. kongresszusra, és – akárcsak Gottwald Sztálin temetése után – ott halt meg szélütésben vagy szívrohamban, amit feltehetően a sokk okozott. A hierarchia alsóbb részein sok korábban lojális párttag mélyen meg-

rendült. „Az emberek alig hitték el az egészet – idézte fel egy lengyel, aki akkor a hadsereg alacsony rangú tisztje volt. – A leleplezések Sztálin generalisszimuszról, a fél világ vezetőjéről... hihetetlen volt."[73]

Másokat felvillanyozott, sőt radikalizált a beszéd. Május végén, néhány hónappal XX. kongresszus után a Petőfi Kör nyílt vitát szervezett „A marxista politikai gazdaságtan időszerű kérdéseiről és a második ötéves terv irányelveiről" címmel. A vita résztvevői nagyon gyorsan eljutottak odáig, hogy „mindenestől elítélték Rákosi megalomániáját; az értelmetlen iparépítés politikáját, az erőszakos iparosítást, a javasolt új ötéves tervet és a reális gondolkodás hiányát az agrárpolitikában".[74] Június elején Lukács György, a leghíresebb magyar marxista filozófus a „független gondolkodást" méltatta, és „dialógusra" szólított fel a teológusok és a marxisták között.

Két héttel később a közelmúlt egy félig elfeledett alakja szólalt meg, és mindenki másnál hevesebben bírálta a rendszert. Június 27-én este a negyvennégy éves Rajk Júlia, aki csak hat hónappal azelőtt szabadult a börtönből, fellépett a pódiumra egy nagy, neoklasszikus gyűlésteremben Budapest szívében. „Vajon átérzik-e az elvtársak azt, mit jelent számomra – mondta a Petőfi Kör sok száz tagja előtt – az után a borzalmas ötéves börtön után... hogy itt állhatok és beszélhetek az elvtársaknak":

> Arról is lehet beszélni, hogy hogyan töltötték el az emberek a börtönben életüket a Horthy-éra alatt, arról is lehet beszélni, hogy éppen Rákosi Mátyás hogyan írt Zsitvayhoz levelet, mert helytelennek találta az akkori börtönviszonyokat... De engedjék meg, hogy tanúságként ma én arról beszéljek, hogy mi a proletárdiktatúra alatt mit szenvedtünk el a börtönben... Magamról beszélek. Négy hónapos volt a gyermekem, és szoptattam, amikor elvették a férjemmel együtt... A Horthy-fasizmusban sem fordulhatott elő, mint ami a proletárdiktatúrában, hogy végigverték a férfiakat, ha valamiért tiltakoztak... Hol van a hiba ebben a rendszerben? Amely megengedhetett nem hibákat, hanem ilyen súlyos bűnöket? Hol van a hiba még ma is? Ezt ki kell mondanom, hogy ugyanazok akarnak rehabilitálni, akik ítélkeztek azok felett, akiket meggyilkoltak és akiket akasztófa alá állítottak.[75]

A közönség tapsolt, fütyült, dobogott. Néhány nappal később a Petőfi Kör újabb gyűlést tartott – most már hatezer ember volt jelen, s a nagy részük kint állt az utcán –, hogy a sajtószabadság kérdését vitassák meg. A gyűlés végén azt skandálták: „Imre, Imre, Imre, Imre." Rákosi menesztését követelték – és Nagy Imre visszatérését.

Félig megvalósult az óhajuk. Július közepén Anasztasz Mikojan, Hruscsov egyik legközelebbi bizalmasa a rendkívüli helyzet miatt váratlan látogatást tett Budapesten. A Politbüró ugyanis újabb aggasztó jelentéseket kapott Jurij Andropovtól – aki akkoriban szovjet nagykövet volt Budapesten – a fokozódó ellenséges tevékenységről Magyarországon, a spontán vitákról, a forradalmi ifjúságról. Mikojant tehát elküldték, hogy oldja meg a helyzetet. A kocsiban, miközben a repülőtérről mentek be a városba, közölte Rákosival, hogy „a kialakult helyzetben" az egészségi állapotára hivatkozva le kell mondania. Rákosi tette, amit kértek tőle, Moszkvába repült „gyógykezelésre", s aztán soha többé nem is tért vissza: életének utolsó tizenöt évét a Szovjetunióban töltötte, a nagy részét a távoli Kirgizisztánban.[76] De Mikojan nem Nagy Imrét állította a helyére. A Politbüró Rákosi hűséges cinkosát, a konzervatív, fantáziátlan és végső soron inkompetens Gerő Ernőt választotta.[77]

Több mint ötven év telt el 1956 októbere óta. Azóta annak a hónapnak az eseményeit sokan megírták, sok nagyszerű szerző is, és itt nincs helyünk arra, hogy részletesen ismertessük valamennyi ilyen munkát.[78] Be kell érnünk az események rövid összefoglalásával. Július és október között Gerő kétségbeesetten próbálta kiengesztelni honfitársait. Rehabilitált ötven bebörtönzött szociáldemokrata vezetőt. Kibékült Titóval. Csökkentette a magyar hadsereg létszámát.

Hosszas fejtörés után megengedte Rajk Júliának, hogy eltemesse a férjét. Október 6-án – az aradi vértanúk napján, amikor a magyarok minden évben megemlékeztek az 1848–49-es szabadságharc tizenhárom tábornokának kivégzéséről – Júlia a fiával, Lászlóval ünnepélyesen, feketébe öltözve állt a férje koporsója mellett, várva, hogy Rajkot újratemessék a Kerepesi temetőben, a magyar nemzet hősei mellé. Több tízezer gyászoló jelent meg a minden beszámoló szerint bizarr eseményen. „Hideg, szeles, esős őszi nap volt", írta egy emlékező. „A nagy ezüstkandeláberek lángjai vad *danse macabre*-ban csapdostak." Koszorúhegyek álltak a ravatal körül. A szónokok méltatták Rajkot – aki maga is a titkosrendőrség gyilkos vezetője volt, személyesen felelős sok ezer ember letartóztatásáért és meggyilkolásáért, mint ahogy a Kalot és más ifjúsági szervezetek meg általában a civil társadalom eltiprásáért –, és a lehető legkeményebb szavakkal ítélték el Rajk gyilkosait. „Őt a személyi kultusz mocsarából napfényre kúszott szadista gazemberek pusztították el."[79] Széll Jenő, az a párttisztviselő, aki annak idején olyan kétkedve szemlélte a kommunista párt optimizmusát a választásokat illetően, „rettenetesnek" nevezte a temetést.

Aztán elkezdett zuhogni az eső, nem úgy, mintha dézsából öntötték volna, de éppen eléggé ahhoz, hogy mindannyian jó alaposan átázzunk. És még előzőleg, ahogy özönlöttek a komor arcú emberek óriási tömegben. Valami olyanfajta dolog volt, ami Budapesten nagyon ritkán van, hogy jönnek az emberek, egymásra néznek az ismerősök, üdvözlik egymást, de nem alakulnak ki traccsoló tömegek... Mindenki nézett körbe és azt kereste, hogy ezután kié lesz a vezetés.[80]

Aznap este néhány elszórt tüntetés alakult ki. Körülbelül ötszáz egyetemista gyűlt össze a Batthyány-örökmécsesnél, a Magyarország első alkotmányos miniszterelnöke tiszteletére emelt emlékművénél, akit az osztrákok 1849-ben kivégeztek. Bár ezek a tüntetések békésen feloszlottak, a város nyugtalan maradt: „A temetés ünnepélyes formaságai nem elfeledtették az emberekkel, hanem épp hogy emlékeztették őket, hogy *alapvetően* semmi sem változott."[81]

A Rajk-temetés fontosságát nem fogták fel azonnal Budapesten, és biztosan nem fogták fel Moszkvában. Épp ellenkezőleg, október első heteiben a Kreml nem Magyarországra, hanem Lengyelországra szegezte a tekintetét, ahol szintén egyre zavarosabb lett a politikai helyzet. Júniusban százezer munkás lépett sztrájkba Poznańban. Akárcsak korábban a keletnémetek, ők is azzal kezdték, hogy magasabb béreket és kevésbé szigorú normákat követeltek, de aztán gyorsan eljutottak az olyan jelszavakig, hogy „Le a diktatúrával!" és „Ruszkik, haza!". A lengyel hadsereg brutálisan szétkergette őket: körülbelül négyszáz tank és tízezer katona érkezett, lőni kezdtek, több tucat embert megöltek, köztük egy tizenhárom éves fiút. Több százan megsebesültek. De a lengyelek nem saját honfitársaikat hibáztatták emiatt. A poznańi katonai fellépést végül is egy lengyel származású szovjet állampolgár, Rokosszovszkij marsall vezényelte, a tűzparancsot pedig a helyettese adta ki, aki szintén szovjet állampolgár volt. Akkoriban a hadsereg vezérkari főnöke is szovjet állampolgár volt, mint ahogy hetvenhat vezető „lengyel" katonatiszt is.[82] A lengyel kommunista párton belül egy hangos csoport követelni kezdte a szovjet tisztek eltávolítását. Októberben a Lengyel Egyesült Munkáspárt azt a döntést hozta, hogy maradéktalanul rehabilitálja e csoport de facto vezetőjét, Gomułkát, és ráadásul őt teszi meg a párt főtitkárának.

Hruscsov erre – október 19-én – riadtan Varsóba látogatott. Nem volt ez előre megtervezett látogatás: meg akarta akadályozni, hogy Gomułka átvegye a hatalmat. Hogy nyomatékosítsa szándékát, egyúttal parancsot adott a Lengyelország különböző részein állomásozó szovjet csapatoknak, hogy azonnal induljanak el Varsó felé. Egyes beszámolók szerint a fenyegetésekre Gomułka fenyegetésekkel válaszolt. „Durván" beszélt, a lengyel hadseregben lévő szovjet tiszteket hibáztatta a népharag feléledése miatt, és kijelentette, hogy ha hatalomra kerül, a szovjetek beavatkozása nélkül is gond nélkül képes irányítani az országot. De ami még fontosabb, parancsot adott a belügyminisztérium csapatainak és más fegyveres egységeknek, amelyek nem a szovjetek uralta hadsereghez, hanem őhozzá voltak lojálisak, hogy foglaljanak el stratégiai pozíciókat Varsó körül, és készüljenek fel, hogy megvédjék őt és az új kormányát. Hirtelen lehetségesnek látszott, hogy véres összecsapásra kerül sor a Gomułkához hű, illetve a szovjet parancsnokokhoz lojális lengyel csapatok között, mely utóbbiakat a Vörös Hadsereg támogatta.[83]

Így néztek farkasszemet egymással, és Hruscsov volt az, aki előbb fordította el a tekintetét. „Jelen pillanatban nagyon könnyű lenne ürügyet találni a fegyveres konfliktusra [Lengyelországgal] – mondta a munkatársainak október 24-én –, de később nagyon nehéz lenne megtalálni annak a módját, hogy véget vessünk a konfliktusnak."[84] Úgy döntött, hogy a kibékülés a legjobb politika – és végül is beleegyezett, hogy visszahívja Rokosszovszkijt, a helyettesét és még néhány szovjet tisztet. Cserébe Gomułka megígérte, hogy külpolitikai kérdésekben lojális lesz Moszkvához, és megesküdött, hogy nem lép ki a Varsói Szerződésből.

Hruscsov követelhetett volna ennél többet is. De most megint elvonták a figyelmét Lengyelországról a budapesti események, ahol a Gomułka visszatéréséről szóló hírek hatására a magyarok reménykedni kezdtek, hogy akkor Nagy Imre is visszatérhet. Rajk László furcsa temetése a félelem minden megmaradt gátját ledöntötte: mintha szimbolikusan a sztálinizmust is eltemették volna azzal a holttesttel együtt. Októberben folyamatosan alakultak a helyi Petőfi körök az egész országban. Az egyetemek és főiskolák megválasztották a saját demokratikus irányító testületeiket, és vitaköröket hoztak létre. A média minderről lelkesen beszámolt. Az egyik rádióállomás interjút készített valamilyen középiskolai „parlamenterekkel", akik azt mondták, „szeretnének utazni, és a mai nyugati irodalmat tanulmányozni". Az egyetemi felvételt pedig, mondták, a vizsgákon kellene eldönteni, nem a pártkapcsolatok alapján. A lengyelországi eseményekről is lelkesen számoltak be. Amikor több százezer ember ment az utcákra, hogy megéljenezzék Gomułkát, egy magyar újságíró azt írta, „a demokratizálás folyamata találkozik a néptömegek, s ami még fontosabb, a munkásosztály teljes támogatásával".[85]

Az ilyen hírektől felvillanyozva, ötezer egyetemista zsúfolódott be a Műszaki Egyetem egyik előadótermébe október 22-én, hogy kilépjenek a Dol-

gozó Ifjúság Szövetségéből, és megalakítsák a saját szervezetüket. Délután három órától éjfélig egy manifesztumot írtak, azt a radikális dokumentumot, amely aztán Tizenhat pont néven vált ismertté. Egyebek között a szovjet csapatok kivonását követelték, valamint szabad választásokat, gyülekezési szabadságot, gazdasági reformokat – és március 15-nek, az 1848-as forradalom évfordulójának nemzeti ünneppé való visszaállítását.[86] Az egyetemisták egyúttal elhatározták, hogy másnap találkoznak Bem tábornoknak, a lengyel hadvezérnek a szobránál, aki a magyarokkal együtt harcolt 1848–49-ben, és ott fognak tüntetni a követeléseik teljesítéséért és kifejezve szolidaritásukat a lengyel munkásokkal.

Huszonnégy órával később legalább huszonötezer ember volt a Bem téren, és még jó néhány ezren a környező utcákon. Az egész városból jöttek a lengyel tábornok szobrához, és voltak, akiket Petőfi verse lelkesített, amely az 1848-as forradalomnak is az ihletője volt:

Talpra magyar, hí a haza!
Itt az idő, most vagy soha!
Rabok legyünk vagy szabadok?
Ez a kérdés, válasszatok!

Akárcsak Poznańban az előző év júniusában, sokan itt is azt kiabálták: „Ruszkik, haza!" És mint Berlinben három évvel korábban, a tömeg betört útközben egy orosz könyvesboltba, és felgyújtotta a könyveket. Egy csoport leszakadt a tömegről, és a Rádió székházához ment. Ostrom alá vették az épületet, és azt követelték, hogy „A rádió legyen a népé!". Amikor továbbra is csak zenét sugároztak, egy közvetítőkocsival betörték az épület ajtaját. Éjfélre a tömeg a Hősök terére özönlött, amelytől nem messze négy évvel korábban felállították Sztálin gigantikus bronzszobrát. Miután hasztalan próbálták kötelekkel ledönteni a szobrot, egy csapat munkás érkezett nehézgépekkel – a darukat a tömegközlekedési vállalattól vették kölcsön – és lángvágókkal. Munkához láttak, a tömeg biztatta őket, és a szobor dőlni kezdett. Végül, pontosan kilenc óra harminchét perckor Sztálin ledőlt.[87]

A szovjetek rémülten és zavarodottan reagáltak a budapesti eseményekre, mint ahogy a magyar pártvezetés is. Gerő pánikba esett, felhívta Andropov nagykövetet, és szovjet tankokért könyörgött. Hruscsov előbb küldött tankokat, aztán visszavonta őket. Nagy Imre először próbálta megbékíteni a tömeget, kérte, hogy menjenek haza, és hagyják, hadd rendezzék a helyzetet a párt vezetői. De amikor Hruscsov meggondolta magát, és a Vörös Hadsereg

csapatai kezdtek beözönleni az országba, Nagy Imre a felkelők mellé állt, bejelentette Magyarország kilépését a Varsói Szerződésből, és felszólította az Egyesült Nemzetek Szervezetét, hogy védje meg az ország semlegességét.

A nyugati hatalmak szintén összezavarodtak. A Szabad Európa Rádió magyar adása, amelynek Münchenben volt a központja, és dühös emigránsok dolgoztak benne, tüzelte a forradalmárokat. John Foster Dulles, az egyébként „héjának" számító amerikai külügyminiszter viszont, jóllehet korábban a kommunizmus „visszaszorítására" és Kelet-Európa „felszabadítására" szólított fel, nem tudott mást kitalálni, mint hogy ilyen üzenetet küldjön a szovjet vezetőknek: „Nem tekintjük ezeket az országokat [Magyarországot és Lengyelországot] potenciális katonai szövetségeseinknek."[88] A CIA-nak ekkor egyetlen ügynöke volt Magyarországon, és ő is elvesztette a kapcsolatot a központtal a második szovjet invázió után.[89]

Az eufória és káosz tizenkét röpke napja alatt a kommunista rezsim jóformán valamennyi jelképét támadás érte. Szobrokat döntöttek le, a vörös csillagokat eltávolították az épületekről. Sztálinváros lakói, akiket korábban arra kényszerítettek, hogy Sztálinról nevezzék el a városukat, spontán módon úgy döntöttek, hogy visszaadják neki az eredeti nevét. Mintegy nyolcezer más politikai fogoly kiszabadításával egy időben Mindszentyt is kiengedték abból a középkori kastélyból, ahol addig magánzárkában fogva tartották. A magyar fiatalok elfoglalták a Rádiót, és átnevezték Szabad Kossuth Rádióra, az egykori Kossuth Rádió után, amelyen a magyar kommunisták sugározták a propagandájukat a háború alatt. „A rádiónk hosszú évekig a hazugság szerszáma volt... Hazudott éjjel, hazudott nappal, hazudott minden hullámhosszon", mondták. „Mi, akik itt állunk a mikrofon előtt, mi új emberek vagyunk."[90]

A radikális munkások Jugoszláviától kölcsönöztek egy elgondolást, és országszerte „munkástanácsokat" kezdtek szervezni, amelyek átvették a gyárak irányítását, és eltávolították a korábbi vezetőket.[91] A magyar katonák, ahelyett hogy harcoltak volna a forradalmárok ellen, tucatjával dezertáltak, és fegyvereket kezdtek osztani a honfitársaiknak. Az egyik első magas rangú tisztet, aki dezertált, Maléter Pál ezredest Nagy Imre azonnal kinevezte honvédelmi miniszternek. Budapest rendőrfőnöke, Kopácsi Sándor is a forradalmárok mellé állt. A tömeg az ország sok helyén meglincselt titkosrendőröket, és behatolt a titkosrendőrségi levéltárakba. A kíváncsi tömeg betört Rákosi villájába is, és haragra gerjedt, amikor látta a fényűző bútorokat és szőnyegeket.

A leszámolás hasonlóképpen kaotikus és iszonytatóan véres volt. Ivan Szerov tábornok – az az ember, aki Varsót és Berlint is „lecsendesítette", és

akit azóta a KGB vezetőjévé léptettek elő – személyesen vezényelte Maléter és Nagy Imre letartóztatását. Az utóbbi a jugoszláv nagykövetségen talált menedéket, megígérték neki, hogy bántatlanul Belgrádba távozhat, majd elárulták. Végül mindkettejüket kivégezték, de erre nem Hruscsov adott parancsot, hanem Kádár János, aki aztán három évtizeden keresztül vezette az országot. Gimes Miklós egész novemberben folytatta az ellenállást, mint ahogy a gyári munkások közül is sokan, de végül Gimest is letartóztatták, majd kivégezték. 1956 decemberétől 1961 nyaráig 341 embert végeztek ki, 26 ezret állítottak bíróság elé, és 22 ezren kaptak ötéves vagy hosszabb börtönbüntetést. Több tízezren veszítették el az állásukat vagy az otthonukat.[92] Ennek ellenére a tüntetések egész Magyarországon folytatódtak decemberben és januárban is, főként a gyárakban. Mindszenty az amerikai nagykövetségen talált menedéket, és ott élt tizenöt éven át. Mintegy kétszázezer magyar menekült külföldre. Köztük volt Faludy György költő, aki korábban Recsken raboskodott. „Feleségem volt és kisfiam. Féltem, hogy ha maradok, megtörnek, csatlakozom a kommunista párthoz, hogy életben maradjak, és meg tudjam védeni a családomat."[93]

A magyar forradalom egész Kelet-Európában, sőt az egész világon hozzájárult, hogy örökre megváltozzon a Szovjetunió megítélése, különösen a nyugati kommunista pártokban. 1956 után a francia kommunista párt frakciókra bomlott, az olasz kommunista párt szakított Moszkvával, a brit kommunista párt pedig tagjainak kétharmadát elvesztette. Még Jean-Paul Sartre is élesen bírálta a Szovjetuniót 1956 novemberében, jóllehet utána is sokáig megőrizte a marxizmushoz való vonzódását.[94]

Az 1956-os magyarországi eseményekről küldött kiváló tudósítások is segítettek mindebben: a kor legjobb újságírói közül sokan Budapesten voltak a forradalom idején, és sokan minden idők legjobb háborús fényképészei közül is. Ám a letaglózó fényképek hatását az a tény is fokozta, hogy annyira váratlan volt. Az elemzők, még a hevesen szovjetellenes elemzők közül is kevesen hitték, hogy lehetséges a forradalom a szovjet blokkon belül. Nagyon kevés kivétellel mind a kommunisták, mind az antikommunisták azt feltételezték, hogy az agymosás szovjet módszerei legyőzhetetlenek; hogy a legtöbben minden kétely nélkül hisznek a propagandának; hogy a totalitárius oktatási rendszer valóban kiirt minden ellenkezést; hogy a civil társadalom intézményeit, ha egyszer elpusztították őket, nem lehet újraépíteni; hogy a történelmet, ha egyszer átírták, elfelejtik az emberek. 1956 januárjában az Egyesült Államok Nemzeti Hírszerzési Értékelőirodája azt jósolta, hogy Kelet-Európában idővel az ellenzéki attitűd eltűnik, ahogy „fokozatosan nő a kommunizmussal beoltott fiatalok száma".[95] Hannah Arendt *A totalitarizmus eredeté*-éhez később írt epilógusában úgy fogalmazott, hogy a magyar forradalom „tökéletesen váratlan volt, és mindenkit meglepett".[96] Akárcsak a CIA, a KGB, Hruscsov és Dulles, Arendt is azt hitte, hogy a totalitárius rendszerek, ha egyszer befúrják magukat egy nemzet lelkébe, majdhogynem legyőzhetetlenek.

De mindannyian tévedtek. Az emberek nem öltenek olyan könnyen „totalitárius személyiséget". Még ha úgy tűnik is, hogy elvarázsolta őket a párt vezetőjének kultusza, a látszat gyakran csal. Látszólag tökéletesen egyetérthetnek a legabszurdabb propagandával – menetelhetnek a felvonulásokon, jelszavakat skandálhatnak, azt énekelhetik, hogy a párt szava mindig igaz –, de aztán egyszer csak hirtelen, váratlanul, drámaian szertefoszlik a varázs.

EPILÓGUS

A megfélemlítés minden eszközével le kellett szoktatni az embereket az ítélkezésről és a gondolkozásról, rá kellett kényszeríteni őket, hogy azt lássák, ami nincs, be kellett bizonyítani az ellenkezőjét annak, ami napnál világosabb volt...

Borisz Paszternak: Zsivago doktor*

Több mint harminc éven át, egészen a berlini fal 1989-es ledöntéséig a kelet-európai kommunista vezetők ugyanazokat a kérdéseket tették fel maguknak, mint Sztálin halála után. Miért produkál a rendszer olyan rossz gazdasági eredményeket? Miért nem meggyőző a propaganda? Mi a forrása az állandó elégedetlenségnek, és hogyan lehet a legjobban lecsendesíteni? Letartóztatások, repressziók, terror – ez kell hozzá, hogy a kommunista pártok hatalmon maradjanak? Vagy liberálisabb politikával – valami kis gazdasági szabadsággal vagy óvatosan adagolt szólásszabadsággal – hatékonyabban meg lehet előzni a majdani robbanásokat? Milyen változásokat fogadna el a Szovjetunió, és hol húznák meg a szovjet vezetők a határokat?

Hol ilyen, hol olyan válaszokat adtak ezekre a kérdésekre. Sztálin halála után egyik rendszer sem volt olyan kegyetlen, mint 1945 és 1953 között, de még a Sztálin utáni Kelet-Európa is tudott durva, önkényes és félelmetesen elnyomó lenni. Władisław Gomułka Lengyelországa liberális ambíciókkal és nemzeti lelkesedéssel kezdte, de gyorsan szklerotikus, konzervatív és végül antiszemita lett. Kádár János egy sor véres megtorlással kezdte az uralmát Magyarországon, de később azzal próbált legitimitást és népszerűséget sze-

* Pór Judit fordítása.

rezni, hogy engedett egy kis szabad vállalkozást, utazást és kereskedést. Az 1968-as prágai tavaszt megelőzően Csehszlovákiában valódi kulturális virágzás kezdődött – írói, rendezői, drámaírói nemzetközi sikereket arattak –, de a szovjet beavatkozás után a csehszlovák kormány lett az egyik legaljasabb az egész keleti blokkban. 1961-ben Kelet-Németország falat épített, hogy ne szökhessenek el a polgárai, az 1980-as években viszont a rezsim csendben elkezdte megengedni a disszidenseknek, hogy távozzanak, cserébe a nyugatnémet kormánytól kapott keményvalutáért. Románia és Jugoszlávia különböző időkben azzal próbálkozott, hogy független szerepet alakítson ki magának a külpolitikában, elkülönülve a szovjet blokk egészétől, de ennek nem volt feltétlenül különösebben mély tartalma.

Bár mindig megmaradtak a Szovjetunió által lefektetett keretek között, a különböző kelet-európai kormányok hol a szövetkezetek szerepének növelésével kísérleteztek, hol az egyház visszaszorításával, hol a titkosrendőrök számának növelésével, hol azzal, hogy nagyobb szabadságot engedélyeztek a művészetekben. Néha a liberális reformok tartósnak bizonyultak: a lengyel kommunisták például felhagytak a szocialista realizmussal 1956 után, Magyarország pedig engedélyezte a társas vállalkozásokat az 1980-as években. Más esetekben a liberalizálás erőszakkal végződött. A prágai tavasz idején az Alexander Dubček vezette csehszlovák kommunista párt fokozatos reformokat, decentralizált gazdaságot és demokratikusabb politikai rendszert ígért. Néhány hónappal később szovjet tankok gördültek be Prágába, és eltiporták a reformmozgalmat, Dubčeket pedig elmozdították a hatalomból. 1980 augusztusában a lengyel kommunista párt engedélyezte a Szolidaritás szakszervezetet, azt az alulról induló mozgalmat, amelynek végül már tízmillió munkás, egyetemista és értelmiségi tagja volt. Másfél évvel később véget ért a kísérlet, amikor a lengyel kommunista párt szükségállapotot rendelt el, betiltotta a Szolidaritást, és szintén tankokat vezényelt az utcára.

Idővel a kelet-európai nemzetek egyre kevésbé hasonlítottak egymásra. Az 1980-as évekre Kelet-Németországnak volt a legnagyobb rendőrállama, Lengyelországban jártak a legtöbben templomba, Románia küszködött a legsúlyosabb élelmiszerhiánnyal, Magyarországon volt a legmagasabb az életszínvonal, és Jugoszlávia ápolta a legjobb kapcsolatokat a Nyugattal. De egy bizonyos szűk értelemben nagyon hasonlóak maradtak: láthatóan egyik rezsim sem fogta fel, hogy a lényegénél fogva hiányzik belőle a stabilitás. Válságról válságra tántorogtak, és nem azért, mert képtelenek voltak finomra hangolni a politikájukat, hanem azért, mert maga a kommunista elképzelés volt hibás. Azzal, hogy a társadalom minden szegmensét az uralmuk alatt

akarták tartani, csak azt érték el, hogy a társadalom minden szegmense a tiltakozás potenciális forrása lett. Az állam magas normákat diktált a munkásoknak – így hát a keletnémet munkások tiltakozása a magas normák ellen gyorsan az állam elleni tüntetéssé nőtte ki magát. Az állam megszabta, hogy a képzőművészek mit festhetnek vagy az írók mit írhatnak – így hát a képzőművész vagy író, aki valami mást festett vagy írt, szintén politikai ellenálló lett. Az állam megszabta, hogy senki sem hozhat létre független szervezeteket – így aztán bárki, aki mégis létrehozott bármilyen ártalmatlan független szervezetet, a rendszer ellensége lett. És amikor az emberek nagy számban csatlakoztak egy független szervezethez – amikor például tízmillió lengyel lépett be a Szolidaritás szakszervezetbe –, hirtelen a rendszer puszta létezése forgott kockán.

A kommunista ideológia és a marxista–leninista közgazdaságtan más tekintetben is magában hordozta saját pusztulásának magvait. A kelet-európai kormányok legitimitása a jövőbeni gazdasági felvirágzás és magas életszínvonal ígéretén nyugodott, amit állítólag garantált a „tudományos" marxizmus. A transzparensek és plakátok, az ünnepélyes beszédek, az újságok vezércikkei s később a tévéműsorok is mindig az egyre gyorsabb növekedésről számoltak be. És bár volt egy kis növekedés, sohasem olyan magas, ahogy azt a propaganda állította. Az életszínvonal sohasem nőtt olyan gyorsan, mint Nyugat-Európában, és ezt a tényt nem lehetett sokáig eltitkolni. 1950-ben Lengyelországnak és Spanyolországnak nagyon hasonló volt a GDP-je. 1988-ra Lengyelországé a két és félszeresére nőtt – Spanyolországé viszont a tizenháromszorosára.[1] A Szabad Európa Rádióból, az utazásaik során vagy épp a turistáktól az emberek értesültek erről az óriási különbségről, amely csak még nagyobb lett, ahogy Nyugat-Európában felgyorsult a technológiai változás. És ezzel együtt nőtt a cinizmus és a kiábrándultság, még azok körében is, akik eredetileg hittek a rendszerben. Az 1950-es évek mosolygó, fiatal kommunista káderei átadták helyüket az 1970-es évek mogorva, apatikus munkásainak, majd az 1980-as évek cinikus egyetemistáinak és értelmiségijeinek, az emigráció és az elégedetlenség mind újabb hullámainak. A rendszernek természetesen mindig voltak támogatói, különösen azután, hogy egyes kelet-európai kormányok kezdtek nagy összegeket kölcsönkérni nyugati bankoktól, hogy fenn tudják tartani a fogyasztás magasabb szintjét. Ennek haszonélvezői továbbra is dicsérték a rendszert, és továbbra is voltak olyanok, akiknek kedvezett a társadalmi mobilitást elősegítő kommunista politika, s így gyorsan jutottak előre a hivatali ranglétrán. Bár a kelet-európaiak egy része később nosztalgiával gondolt vissza a kommunista eszmékre

és a hozzájuk kapcsolódó idealizmusra, fontos megjegyezni, hogy 1989 után egyetlen politikai párt sem próbálta visszaállítani a kommunista gazdasági rendszert.

Végső soron a valóság és az ideológia közt feszülő szakadék ahhoz vezetett, hogy a kommunista pártok értelmetlen jelszavakat szajkóztak, amelyekről maguk is tudták, hogy ostobaságok. Ahogy Roger Scruton filozófus fogalmazott, a marxizmus annyira beburkolózott abba, amit Orwell „újbeszél"-nek nevezett, hogy már nem is lehetett megcáfolni: „A tények többé nem is érintkeztek az elmélettel, amely az értelmetlenségek felhőin föléjük emelkedett, valahogy úgy, mint egy teológiai rendszer. Nem az volt a lényeg, hogy higgyenek az elméletben, hanem hogy rituálisan ismételgessék a tételeit, oly módon, hogy mind a hit, mind a kétely lényegtelenné váljon... Így aztán az igazság fogalma eltűnt a szellem tájairól, és a hatalom foglalta el a helyét."[2] Amikor azonban az emberek már nem tudták megkülönböztetni az igazságot az ideológiai fikciótól, többé arra sem voltak képesek, hogy megoldják vagy akár csak leírják az általuk irányított társadalmak egyre súlyosabb szociális és gazdasági problémáit.

Idővel a kommunista rendszerek egyes politikai ellenfelei megértették a szovjet típusú totalitarizmusnak ezeket az eredendő gyengeségeit. 1978-ban írt ragyogó esszéjében, *A kiszolgáltatottak hatalmá*-ban Václav Havel cseh ellenzéki író arra szólította fel honfitársait, hogy használják ki vezetőik rögeszmés törekvését a totális ellenőrzésre. Ha az állam az emberi aktivitás minden szféráját monopolizálni akarja, írta, akkor minden gondolkodó polgárnak azon kell dolgoznia, hogy alternatívákat hozzon létre. Biztatta honfitársait, hogy óvják meg „a társadalom független életét", amelybe, ahogy fogalmazott, beletartozik minden „a szabad önműveléstől és a világ önálló befogadásától a szabad kulturális tevékenységen és annak közvetítésén át egészen a legkülönbözőbb szabad polgári megnyilvánulásokig, független társadalmi önszerveződéseket is beleértve".[3] Arra is biztatta őket, hogy szakítsanak a hamis és értelmetlen zsargonnal, és „éljenek igazságban" – más szóval úgy beszéljenek és cselekedjenek, mintha a rezsim nem is létezne.

Ennek a „független társadalmi életnek" – a „civil társadalomnak" – valamilyen változata idővel számos szokatlan formában kezdett virágozni. A csehek dzsesszegyütteseket alakítottak, a magyarok akadémikus vitakörökhöz csatlakoztak, a keletnémetek létrehoztak egy „nem hivatalos" békemozgalmat. A lengyelek illegális cserkészcsapatokat szerveztek, és végül aztán független szakszervezeteket is. És mindenhol rockzenét játszottak, költői felolvasásokat szerveztek, titkos üzleti vállalkozásokat hoztak létre, illegális filozófiai szemináriumokat tartottak, a feketepiacon árulták a húst, és templomba jártak. Egy másfajta társadalomban ezeket a tevékenységeket apolitikusnak tekintették volna, de Kelet-Európában sem alkottak feltétlenül „ellenzéket", vagy akár passzív ellenzéket. De alapvető – és megoldhatatlan – kihívást jelentettek a rendszer számára, amely, Mussolini kifejezésével, arra törekedett, hogy „mindent átfogó" legyen.

„Ha rántottát akarunk sütni, előbb fel kell törni a tojást."[4] Ez a komor mottó, melyet néha helytelenül Sztálinnak tulajdonítanak, jól összefoglalja azoknak az embereknek a világszemléletét, akik a kommunizmust építették, és hittek benne, hogy magasztos céljaik igazolják az emberi áldozatokat. De ha a rántotta a végén elkezd széthullani – vagy, hogy pontosabban fogalmazzunk, amikor kiderül, hogy soha nem sikerült megsütni azt a rántottát –, hogyan lehet újból összerakni a tojásokat? Hogyan lehet állami vállalatok százait privatizálni? Hogyan lehet újraszervezni a réges-rég feloszlatott vallási és társadalmi szervezeteket? Hogyan lehet elérni, hogy a diktatúra évei által passzivitásra szoktatott társadalom újból aktív legyen? Hogyan lehet rávenni az embereket, hogy ne használjanak valami zsargont, hanem világosan beszéljenek? Bár az egyszerűség kedvéért gyakran használják a „demokratizálódás" szót, az nem igazán fejezi ki a változásokat, amelyek egyenetlenül és bizonytalanul ugyan, néhol gyorsabban, máshol sokkal lassabban, végbementek 1989 után a posztkommunista Európában és a volt Szovjetunióban.

A demokratizálódás szóval nem igazán lehet leírni azokat a változásokat sem, amelyeknek végbe kell menniük más forradalom utáni társadalmakban szerte a világon. A 20. század legkegyetlenebb diktátorai közül sokan az e könyvben leírt módszerekkel tartották fenn a hatalmukat, éspedig tudatosan. Szaddám Huszein Irakban vagy Moammer Kadhafi Líbiában a szovjet rendszer több elemét kölcsönvette, beleértve a szovjet típusú titkosrendőrséget, és ehhez közvetlen szovjet és keletnémet segítséget kapott. A kínai, egyiptomi, szíriai, angolai, kubai és észak-koreai rendszer is, hogy csak néhányat említsünk, különböző időkben kapott szovjet tanácsokat és kiképzést.[5] Sokaknak azonban nem volt szükségük kifejezett tanácsokra, hogy utánozzák a Szovjetuniónak azt a törekvését, hogy az ellenőrzése alatt tartsa a gazdasági, társadalmi, kulturális, jogi és oktatási intézményeket csakúgy, mint a politikai ellenzéket. 1989-ig a Szovjetunió Kelet-Európa fölötti uralma ragyogó modellnek látszott a reménybeli diktátorok számára. De a totalitarizmus sohasem működött olyan jól Kelet-Európában, ahogy remélték, és sohasem működött máshol sem. A sztálinista rezsimek egyike sem tudta mindenkinek átmosni az agyát, és így örökre megszüntetni az elége-

detlenséget, és ez se Sztálin tanítványainak, se Brezsnyev barátainak nem sikerült Ázsiában, Afrikában vagy Latin-Amerikában.

Az ilyen rendszerek azonban arra képesek voltak, hogy óriási pusztítást okozzanak. A hatalomért vívott harcukban a bolsevikok, kelet-európai tanítványaik és utánzóik a világ számos részén nemcsak a politikai ellenfeleiket támadták, hanem a parasztokat, papokat, tanárokat, kereskedőket, újságírókat, írókat, kisvállalkozókat, egyetemistákat és művészeket is, azokkal az intézményekkel együtt, melyeket ezek az emberek hoztak létre és tartottak fenn századokon át. Rombolták, aláásták és olykor felszámolták az egyházakat, újságokat, irodalmi és oktatási társaságokat, vállalatokat és üzleteket, tőzsdéket, bankokat, sportklubokat és egyetemeket. Sikerük kellemetlen tényre világít rá az emberi természettel kapcsolatban: ha van megfelelő számú nagyon elszánt ember, és mögöttük elég pénz és erő, akkor képesek lerombolni akár ősrégi, állandónak tetsző jogi, politikai, oktatási és vallási intézményeket, akár örökre is. És ha a civil társadalomban ilyen tartós károkat lehetett okozni olyan különféle, nagy történelmi múlttal rendelkező és gazdag kultúrájú nemzetekben, mint amilyenek Kelet-Európában léteztek, akkor hasonlóképpen le lehet rombolni őket máshol is. A háború utáni sztálinizáció története azt mindenképpen megmutatja, hogy milyen törékenynek bizonyulhat a civilizáció.

Ennek a civilizációs rombolásnak a következtében a posztkommunista országokban sokkal többre volt szükség, mint egyszerűen csak a „demokrácia" csupasz intézményeire – választásokra, politikai kampányokra és politikai pártokra –, hogy újból jól működő liberális társadalommá váljanak. Létre kellett hozni – vagy újraszervezni – a független médiát, a magánvállalkozások rendszerét, és a mindezt alátámasztó jogrendszert, a propagandától mentes oktatási rendszert és egy olyan államapparátust, amelyben az előrejutás nem az ideológiai igazodástól, hanem a tehetségtől függ. A legsikeresebb posztkommunista államok azok, amelyekben a kommunista időszak alatt sikerült megőrizni a civil társadalom némely elemeit. Ez nem véletlen.

Itt újból érdemes kitérni a Lengyel Nők Ligájának történetére. 1989-re a szervezet országos szinten már alig létezett. Az 1990-es évek elején többé-kevésbé megszűnt: senkinek nem volt szüksége egy olyan nőszervezetre, amely a többé már nem létező kommunista pártnak fejtene ki propagandát. Ám az 1990-es évek végén, megint csak Łódźban a helyi nők egy csoportja úgy döntött, hogy továbbra is szükség van azon funkcióknak némelyikére, amelyek ellátására annak idején a szervezetet létrehozták. Így aztán a liga újjászerveződött, és immár harmadszor is megalakult, de ezúttal független

szervezetként. Akárcsak 1945-ben, a vezetői megfogalmaztak egy sor olyan problémát, melyek megoldására senki más nem látszott képesnek, és munkához láttak. Először ingyenes jogi tanácsadó szolgálatot szerveztek olyan nők számára, akiknek nem volt pénzük ügyvédre. Majd állástalan nőknek is kezdtek segítséget nyújtani; gyerekeiket egyedül nevelő nőknek szerveztek szakmai oktatást, és egyéb tanácsokkal, szolgáltatásokkal segítették őket; segítettek az alkoholistáknak és a kábítószerfüggőknek. Karácsonyi ünnepségeket szerveztek a łódźi hajléktalanoknak. A honlapjukon most ez a mottó olvasható: „Ha problémája van, jöjjön hozzánk, mi segítünk vagy megmondjuk, hova forduljon."[6] Ez most egy sokkal kisebb szervezet, de jótékony célokért dolgozik, akárcsak hajdanán.

Az új nőszövetség részben azért lett sikeres, mert vezetői, mint mások is Lengyelországban, lelkesen próbálták átvenni a nyugat-európai modelleket. Bár ők maguk sohasem dolgoztak jótékonysági vagy nonprofit szervezetben, a szövetség vezetői jól tudták, hogy milyen jogi egységekről van szó. A lengyel jogrendszer addigra megteremtette a kereteiket, és a lengyel politikai osztály örömmel fogadta a megjelenésüket, akárcsak a független iskolákét, a magánvállalkozásét és a politikai pártokét. Lengyelország ebben jelentősen különbözik Oroszországtól, ahol még most, egy emberöltővel a Szovjetunió széthullása után is erős a független szervezetektől való idegenkedés, és ahol a jogi környezet továbbra sem segíti ilyenek megszervezését vagy megalakítását. Az orosz politikai elit továbbra is eleve gyanúsnak tekinti a független jótékonysági szervezeteket, a pártolói csoportokat és a legkülönfélébb nem állami szervezeteket, és mind jogi, mind egyéb módszerekkel visszaszorítja őket.[7]

Lengyelországban a jogi keretek nemcsak lehetővé tették a független szervezetek létezését, hanem azt is megengedték, hogy pénzt gyűjtsenek. A nőszövetség először a kormányhoz fordult anyagi támogatásért, mert a múltban is ilyen támogatást kaptak. A gazdasági átalakulás idején ez minimális sikerrel járt. Łódź azonban textilipari város, és a textilüzemekben nőket alkalmaznak. A szervezet az új tulajdonosokhoz fordult, és néhányat sikerült meggyőzniük, hogy támogassák őket. Kezdtek beérkezni az adományok, és a szövetség életben maradt. 2006-ban, tizenhét évvel a kommunizmus bukása után a Łódźi Nőliga bejegyzett privát jótékonysági szervezet lett. Mint kiderült, az új szövetségnek nemcsak lelkes és hazafias önkéntesekre volt szüksége, hanem megfelelő jogi környezetre, működő gazdaságra és demokratikus politikai rendszerre is, hogy sikeres lehessen.

Az ilyen projektekhez szükséges energia és kezdeményezőkészség egy része a szervezet kommunista és prekommunista történetének világos ismereté-

ből fakadt. Az egyik új vezető, Janina Miziołek nagyon kicsi gyermekként egy ideig a nőszövetség által vasútállomásokon létrehozott menedékhelyek egyikén élt. Mások, akik aktívan dolgoztak a szövetségben a kommunista időszakban, próbáltak megmenteni valamit a szervezet romjaiból: ha leválasztják róla a politikát, mondták nekem egyesek, akkor talán valóban tudnak valami hasznosat tenni. Emlékeztek rá, hogy mi romlott el, és igyekeztek kijavítani.

A łódźi nőket egyértelműen a történelem motiválta, de nem abban az értelemben, ahogy néha a politikusok használják ezt a szót – vagy ahogy gyakorta visszaélnek vele. Nem a hajdani tragédiák emlékét idéző államilag szponzorált ünnepségek ihlették őket, vagy a hazafias átnevelés nemzeti programjai, hanem olyan történetek, amikre ők maguk emlékeztek, vagy amiket olyan emberektől hallottak, akik átélték azokat. Egy konkrét intézmény története motiválta őket, egy konkrét helyen és konkrét időben.

Ami igaz volt Łódźban, az igaz bárhol másutt is a posztkommunista és poszttotalitárius világban. Ahhoz, hogy egy nemzetet újjá lehessen építeni, a polgárainak meg kell érteniük, hogyan rombolták le: hogyan ásták alá az intézményeit, hogyan forgatták ki a nyelvét, hogyan manipulálták az embereket. A részleteket kell ismerniük, nem pedig holmi általános elméleteket, és személyes történeteket kell hallaniuk, nem pedig a tömegekkel kapcsolatos általánosításokat. Tisztábban kell látniuk, hogy mi motiválta az elődeiket, valóságos embereknek kell látniuk őket, nem pedig fekete-fehér karikatúráknak, áldozatoknak vagy gazembereknek. Csak így lehetséges, hogy – lassan –újjáépítsék a nemzetet.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Mivel több mint hat évig tartott, amíg elvégeztem a kutatómunkát, majd megírtam ezt a könyvet, mivel számos levéltárban kellett dolgoznom szerte Európában, és mivel a legkülönbözőbb nyelveken írt forrásokat használtam, mindez nem lett volna lehetséges rendkívüli módon nagylelkű emberek és intézmények támogatása, tanácsai és segítsége nélkül. Először is szeretnék köszönetet mondani Gary Smithnek a berlini Amerikai Akadémiától és Schmidt Máriának a budapesti Terror Háza Múzeumtól és a XX. Század Intézettől. Németországban és Magyarországon ők nemcsak a vendéglátóim voltak, hanem elsődleges tanácsadóim is az embereket, a forrásokat és a kultúrát illetően. Szeretnék köszönetet mondani a National Endowment for the Humanitiesnak, a Scaife Foundationnek, a Smith Richardson Foundationnek, Chris DeMuthnak, aki korábban az American Enterprise Institute-nál dolgozott, jelenleg pedig a Hudson Institute-nál van; Paul Gregorynak a Hoover Institution Russia Summer Wokshopjától, Richard Sousának és Maciej Siekierskinek a Hoover Institute levéltárából, amely a világ legjobb helye a kommunizmus történetének tanulmányozásához. Mindannyian, különböző módokon, nagylelkűen segítették a munkámat.

Amint megjegyeztem a bevezetőben, a fordítást, logisztikát és kutatást illetően segítségemre volt két rendkívüli ember: Mong Attila Budapesten és Regine Wosnitza Berlinben. Mindketten felmérhetetlen segítséget nyújtottak abban, hogy megértsem országuk történelmét, s szintúgy a közlekedési hálózatát, időjárásának szeszélyeit és a konyháját. Varsóban Piotr Paszkowskitól, Lukasz Krzyzanowskitól és Kasia Kazimierczuktól kaptam segítséget. Rendkívül hálás vagyok minden egyes interjúalanyomnak – „az idő tanúinak", ahogy Németországban nevezik őket –, akiket később fel is sorolok.

A sok történész, tudós és barát közül, akik tanácsokkal és javaslatokkal láttak el, szeretnék köszönetet mondani az alábbiaknak:

Lengyelországban: Andrzej Bielawski, Władisław Bułhak, Anna Dzienkiewicz, Anna Frąckiewicz, Piotr Gontarczyk, Stanisław Juchnowicz, Krzysztof Kornacki, Wanda Kościa, Andrzej Krawczyk, Marcin Kula, Józef Mrożek, Andrzej Paczkowski, Ładisław Piasecki, Leszek Sibila, Teresa Starzec, Dariusz Stola, Andrzej Wajda, Andrzej Żak és Marcin Zaremba.

Magyarországon: Balogh Margit, Bank Barbara, Baráth Magdolna, Erős Ferenc, Fabinyi Tibor, Germuska Pál, Gyarmati György, Hanák Gábor, Horváth Sándor, M. Kiss Sándor, Köbel Szilvia, Kozma Erzsébet, Ladányi Sándor, Lukács Bea, Mészáros Judit, Molnár Adrienne, Muhar Zorán, Ólmosi Zoltán, Palasik Mária, Papp István, Pelle János, Pető Iván, Pók Attila, Rainer János, Rév István, Szabó Csaba, Szabó Kovács Éva, Tomka Ferenc, Ungváry Krisztián, Varga Balázs és Matussné Lendvai Márta Dunaújvárosból. Különös köszönet illeti Stark Tamást és kiváltképp Paréj Csillát a Terror Háza Múzeumtól.

Németországban: Jochen Arntz, Jörg Baberowski, Marianne Birthler, Zszusza Breier, Jochen Cerny, Thomas Dahnert, Reiner Eckert, Cristoph Eichorn, Roger Engelmann, Eckhart Gillen, Gisela Gneist, Manfred Götemaker, Frank Herold, Günter Höhne, Gunter Holzweißig, Dirk Jungnickel, Anna Kaminsky, Romy Kleiber, Michale Krejsa, Vera Lemke, Andreas Ludwig, Ulrich Mählert, Marko Martin, Peter Pachnicke, Christel Panzig, Ingrid Pietrzynski, Ulrike Poppe, Martin Sabrow, Helke Sander, Johanna Sänger, Dagmar Semmelmann, André Steiner és Petra Uhlmann.

Végül rendkívül hálás vagyok Borhi Lászlónak, Stefano Bottoninak, Sir Martin Gilbertnek, Hope Harrisonnak, Karel Kaplannak, Mark Kramernek, Anita Lackenbergernek, Norman Naimarknak, Lady Camilla Panufniknak, Nikita Petrovnak, Tomek Prokopnak, Timothy Snydernek, Jaroszlava Romanovának és az azóta elhunyt Alekszandr Kokurinnak (aki nagyon hiányzik) a segítségükért és tanácsaikért. Szintén a tanácsaikért és a pazar vendéglátásért köszönetet mondok Antony Beevornak, Artemis Coopernek és Andrew Solomonnak. És természetesen egyáltalán nem születhetett volna meg ez a könyv a ragyogó szerkesztőim, Stuart Proffitt és Kris Puopolo, valamint a csodálatosan türelmes ügynököm, Georges Borchardt nélkül.

INTERJÚALANYOK

NÉMETORSZÁG

Karl-Heinz Arnold, Egon Bahr, Ernst Benda, Hans-Walter Bendzko, Klaus Blümner, Elfriede Brüning, Stefan Doernberg, Axel Drieschner, Klaus Eichner, Ulrich Fest, Gerhard Finn, Karl Gass, Gisella Gneist, Bernhard Heisig, Herta Kuhrig, Jürgen Laue, Wolfgang Lehmann, Irina Liebmann, Erich Loest, Andreas Ludwig, Manfred Meier, Hans Modrow, Peter Pachnicke, Alfons Pawlitzki, Gustav Pohl, Klaus Polkehn, Lutz Rackow, Günter Reisch, Werner Rösler, Günter Schabowski, Ulrich Schneider, Gotthold Schramm, Willi Sitte, André Steiner, Hans-Jochen Tschiche, Günter Tschirschwitz

MAGYARORSZÁG

Boór János, Dalos László, Gergely Ferenc, Heller Ágnes, Hidas György, Hollai Ferenc, Horváth Elek, Horváth Elekné (Kollár Júlia), Iványi Tibor, Keresztes Sándor, M. Kiss Sándor, Kovács András, Ladányi Sándor, Lossonczy Tamás, Mészáros Judit, Nevezi József, Pataki Ferenc, Skultéty Csaba, Szabó Ferenc, Szemere Pál, Tevan Zsófia, Tóbiás Áron, Vitányi Iván

LENGYELORSZÁG

Barbara Barańska, Michał Bauer, Szymon Bojko, Halina Bortnowska, Stefan Bratkowski, Wiesław Chrzanowski, Krystyna Czart-Kosacz, Jacek Fedorowicz, Andzej Garlicki, Stefan Grzeszkiewicz, Józef Hen, Alexander Jackowski, Ksawery Jasieński, Stanisław Juchnowicz, Ludwik Jerzy Kern, Czesław Kiszczak, Tadeusz Konwicki, Janina Miziołek, Karol Modzelewski, Jerzy Morawski, Eugeniusz Mroczkowski, Piotr Paszkowski, Krzysztof Pomian, Józef Puciłowski, Antoni Rajkiewicz, Ludwik Rokicki, Marta Stebnicka, Janina Stobniak, Maria Straszewska, Janina Suska-Janakowska, Julia Tazbirowa, Józef Tejchma, Jerzy Turnau, Leopold Unger, Andzej Wajda, Andrzej Zalewski

JEGYZETEK

LEVÉLTÁRAK LISTÁJA

1956-os Intézet	a budapesti 1956-os Intézet Levéltára
AAN	Archiwum Akt Nowych, Varsó
ÁBTL	Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára, Budapest
AdK ABK	Akademie der Künste Archiv Bildende Kunst, Berlin
AUL	Archiv unterdrückter Literatur in der DDR, Berlin
BStU MfSZ	Der Bundesbeauftragte für die Stasi-Unterlagen, Berlin
CAMO RF	Centralnij Arhiv Minyisztyersztva Oboroni Rosszijszkoj Fegyeracii, Podolszk
CAW	Centralne Archiwum Wojskowe, Varsó
DRA	Deutsche Rundfunkarchiv, Potsdam
GARF	Goszudarsztvennij Arhiv Rosszijszkoj Fegyeracii, Moszkva
GEOK	Gedenkbibliothek zu Ehren der Opfer des Kommunismus, Berlin
HIA	Hoover Institution Archives, Stanford, Kalifornia
IPN	Instytut Pamięci Narodowej, Varsó
IWM	Imperial War Museum Archives, London
Karta	Archives of the Karta Center Foundation, Varsó
MNFA	Magyar Nemzeti Filmarchívum, Budapest
MOL	Magyar Országos Levéltár, Budapest
NA	National Archives, Kew, Richmond, Egyesült Királyság
NAC	Narodowe Archiwum Cyfrowe, Varsó
OSA	Open Society Archive, Budapest
PIL	Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár, Budapest
RGANI	Rosszijszkij Goszudarsztvennij Arhiv Novejsej Isztorii, Moszkva

SAPMO-BA	Stiftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR im Bundesarchiv, Berlin
SZNK	Széchényi Nemzeti Könyvtár, Budapest
TVP	Telewizja Polska, Varsó

BEVEZETÉS

1. Interjú Janina Suska-Janakowskával, Łódź, 2007. október 16.
2. Mindkét idézet forrása: Barbara Nowak: „Serving Women and the State: The League of Women in Communist Poland", disszertáció, Ohio State University, 2004.
3. A szó Giovanni Amendola alkotása, Mussolini ellenfeléé 1923-ból. De Mussolini lelkesen magáévá tette 1925-ben és gyakran használta fő teoretikusa, Giovanni Gentile is. A kérdés áttekintését lásd: Abbott Gleason: *Totalitarianism: The Inner History of the Cold War,* Oxford, 1995; 13–18. o.
4. Benito Mussolini és Giovanni Gentile: *Fascism: Doctrine and Institutions,* Róma, 1935.
5. A vita összefoglalását lásd: Gleason: *Totalitarianism,* valamint Michael Geyer és Sheila Fitzpatrick bevezetőjét: *Beyond Totalitarianism: Stalinism and Nazism Compared,* Cambridge, 2009.
6. Hannah Arendt: *The Origins of Totalitarianism,* Cleveland és New York, 1958 [Hannah Arendt: *A totalitarizmus gyökerei,* ford. Braun Róbert és mások. Budapest, 1992].
7. Carl J. Friedrich és Zbigniew Brzezinski: *Totalitarian Dictatorship and Autocracy,* Cambridge, 1956.
8. http://www.trumanlibrary.org/whistlestop/study_collections/doctrine/large/index.php
9. Gregory Bush: *Campaign Speeches of American Presidential Candidates, 1948–1984,* New York, 1985; 42. o.
10. Lásd Geyer és Fitzpatrick: *Beyond Totalitarianism.*
11. Idézi Richard Pipes: *Communism: A History,* New York, 2001; 105–7. o. [Richard Pipes: *A kommunizmus,* ford. Szabó László Zsolt, Budapest, 2004; 131–2. o.]
12. Lásd Michael Halberstam: *Totalitarianism and the Modern Conception of Politics,* New Haven, 2000.
13. Slavoj Žižek: *Did Somebody Say Totalitarianism? Five Interventions in the (Mis)Use of a Notion,* New York, 2001. Žižek azt vallja, hogy a sztálinizmus besorolása a totalitarizmus alá nem egyéb, mint kísérlet a „liberális demokrata hegemónia" fenntartására.
14. http://www.huffingtonpost.com/james-peron/rick-santorum-gay-rights_b_1195555.html; http://video.foxbusiness.com/v/1328239165000l/the-uss-march-toward-totalitarianism; http://articles.latimes.com/v/2011/dec/25/business/la-fi-hiltzik-20111225.
15. http://fare.tunes.org/liberty/library/toptt.html.
16. William J. Dobson: *The Dictator's Learning Curve,* New York, 2012. tárgyalja a jelenlegi rezsimek fejlődését.

17. Mark Kramer ad zseniális és pontos meghatározást: „A »Kelet-Európa« kifejezés… részben politikai, részben földrajzi; nyolc olyan európai országot fed, amelyek szovjet uralom alatt álltak a negyvenes évektől a nyolcvanas évek végéig… A kifejezés nem vonatkozik magára a Szovjetunióra, noha a nyugati szovjet tagköztársaságok (Lettország, Litvánia, Észtország, Fehéroroszország, Ukrajna, Moldova és Oroszország az Uráltól keletre fekvő része) Európa legkeletibb vidéke. Viszont a kifejezés magában foglal olyan államokat, amelyekre a »Közép-Európa« meghatározás pontosabb lenne, például Csehszlovákia, Magyarország, Lengyelország és amit 1949-ben Német Demokratikus Köztársaságnak (vagy Kelet-Németországnak) neveztek el. A többi kommunista állam Európában – Albánia, Bulgária, Románia és Jugoszlávia – szintén része »Kelet-Európá«-nak. A kommunista uralom alatt nem álló országok, mint Görögország és Finnország, nem részei »Kelet-Európá«-nak, noha pusztán földrajzi értelemben oda kellene sorolni őket." Mark Kramer, „Stalin, Soviet Policy and the Consolidation of a Communist Bloc in Eastern Europe, 1944–1953", 1. o. a Freeman Spogli International Institute-ban tartott előadás, 2010. április 30.
18. Ezt vallja Joseph Rothschild is: *Return to Diversity: A Political History of East Central Europe Since World War II,* New York és Oxford, 2000. lásd főleg 75–78. o.
19. *Pravda,* 1949. december 21.
20. *The Communist Party of the Soviet Union (Bolsheviks) Is the Leading and Guiding Force of Soviet Society,* Foreign Languages Publishing House, Moszkva, 1951. 46. o.
21. Lásd Hugh Seton-Watson: *The New Imperialism: A Background Book,* London, 1961. 81. o.
22. Ennek az elméletnek a klasszikus megfogalmazását lásd William Appleman Williams: *The Tragedy of American Diplomacy,* New York, 1959. Frissebb, bonyolultabb változata megtalálható például Wilfried Loth: *Stalin's Unwanted Child: The Soviet Union, the German Question and the Founding of the GDR,* ford. Robert F. Hogg, London, 1998.
23. John Lewis Gaddis: *We Now Know: Rethinking Cold War History,* Oxford, 1997 [John Lewis Gaddis: *Most már tudjuk,* ford. Kovács Attila, Budapest, 2001]; Kramer: „Stalin, Soviet Policy and the Consolidation of a Communist Bloc in Eastern Europe".
24. T. V. Volokityina és mások (szerk.): *Szovjetszkij faktor v Vosztocsnoj Jevrope, 1944–1953,* I. kötet 23–48. o.; valamint Norman Naimark: „The Sovietization of Eastern Europe, 1944–1953", in: *The Cambridge History of the Cold War,* Cambridge, 2010.
25. Ivo Banac (szerk.): *Te Diary of Georgi Dimitrov, 1933–1949,* New Haven és London, 2003. 14. o.
26. Tony Judt és Timothy Snyder: *Thinking the Twentieth Century,* London, 2012. 190. o.
27. Tomasz Goban-Klas: *The Orchestration of the Media: The Politics of Mass Communications in Communist Poland and the Aftermath,* Boulder, 1994. 54. o.
28. A jugoszláv kommunista párt sokáig népszerűbb maradt, mint a többi, ami részben valószínűleg azért történt, mert végül elszakadt a szovjet befolyástól.
29. A kivétel, és sokáig a definitív mű évekig Zbigniew Brzezinski: *The Soviet Bloc: Unity and Conflict,* New York, 1967.
30. Arendt: *Origins of Totalitarianism,* 480–81. o. [*A totalitarizmus gyökerei,* 603. o.]

31. Timothy Snyder: *Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin,* New York, 2011. [Timothy Snyder: *Véres övezet: Európa Hitler és Sztálin szorításában,* ford. Szántó Judit, Budapest, 2012.]; Jan Gross: „War As Revolution" in: Norman Naimark és Leonid Gibianskii (szerk.): *The Establishment of Communist Regimes in Eastern Europe, 1944–1949,* Boulder, 1997.; Bradley Abrams: „The Second World War and the East European Revolution", *East European Politics and Societies,* 16, 3, 623–25. o.
32. Például a Harvard Project on Cold War Studies, a Wilson Center: Cold War International History Project. Megbízható friss áttekintések, amelyek az új archívumokat használják: John Lewis Gaddis: *The Cold War: A New History,* New York, 2005.; Vojtech Mastny: *The Cold War and Soviet Insecurity: The Stalin Years,* Oxford, 1996.; Melvyn P. Leffler: *For The Soul of Mankind: The United States, the Soviet Union and the Cold War,* New York, 2007. Lásd még Melvyn P. Leffler és Odd Arne Westad: „Bibliographical Essay" in: *Cambridge History of the Cold War,* I. kötet: *Origins,* Cambridge, 2010.
33. Andrzej Paczkowski és Krystyna Kersten több könyvet írtak a korról. Angolul lásd Andrzej Paczkowski: *The Spring Will Be Ours: Poland and the Poles from Occupation to Freedom,* New York, 2003.; Krystyna Kersten: *The Establishment of Communist Rule in Poland, 1943–1948,* Berkeley, 1991. Lásd még Norman Naimark: *The Russians in Germany: A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945–1949,* Cambridge, Mass., 1995.; Peter Kenez: *Hungary from the Nazis to the Soviets: The Establishment of the Communist Regime in Hungary, 1944–1948,* New York, 2006.; László Borhi: *Hungary in the Cold War, 1945–1956: Between the United States and the Soviet Union,* New York, 2004.; Karel Kaplan: *The Short March: The Communist Takeover in Czechoslovakia, 1945–48,* New York, 1987. Bradley Adams: *The Struggle for the Soul of the Czech Nation: Czech Culture and the Rise of Communism,* New York, 2005.; Mary Heimann: *Czechoslovakia: The State That Failed,* New Haven, 2009.
34. John Connelly: *Captive University: The Sovietization of East German, Czech and Polish Higher Education, 1945–1956,* Chapel Hill, 1999.; Catherine Epstein: *The Last Revolutionaries: German Communists and Their Century,* Cambridge, Mass. és London, 2003. Marci Shore: *Caviar and Ashes: A Warsaw Generation's Life and Death in Marxism, 1918–1968,* New Haven, 2006. Maria Schmidt: *Battle of Wits,* ford. Ann Major, Budapest, 2007. Martin Mevius: *Agents of Moscow: The Hungarian Communist Party and the Origins of Socialist Patriotism 1941–1953,* Oxford, 2005. Mark Kramer: „The Early Post-Stalin Succession Struggle and Upheavals in East-Central Europe: Internal-External Linkages in Soviet Policy Making", 1–3. rész, *Journal of Cold War Studies,* 1, 1. 1999 tél, 3–55. o.; 1, 2. 1999. tavasz, 3–38. o. és 1, 3. 1999. ősz, 3–66. o.
35. T. V. Volokityina és mások (szerk.): *Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah rosszijszkih arhivov 1944–1953*, Moszkva és Novoszibirszk, 1997, és T. V. Volokityina és mások (szerk.): *Szovjetszkij faktor v Vosztocsnoj Jevrope, 1944–1953, Moszkva, 1999.*

1. A NULLADIK ÓRA

1. Lossonczy Tamás: *A vízió állandóan változik,* Budapest, 2004. 82. o.
2. William Shirer: *End of a Berlin Diary,* New York, 1947. 131. o.
3. Marcin Zaremba: *Wielka Trwoga: Polska 1944–1947, Ludowa reakeja na kryzys,* Varsó, 2012. 71. o. (oldalszámok a kéziratból).
4. Névtelen: *A Woman in Berlin,* ford. Philip Boehm, London, 2006. 64–66. o.
5. Krisztián Ungváry: *The Siege of Budapest: 100 Days in World War II,* New York, 2005. 324–25. o. [Ungváry Krisztián: *Budapest ostroma,* Budapest, 1998. 260. o.]
6. Władysław Szpilman: *The Pianist,* London, 1999. 183. o. [Władysław Szpilman: *A zongorista,* ford. Körner Gábor, Budapest, 2010. 156–157. o.]
7. Bradley Abrams: „The Second World War and the East European Revolution", *East European Politics and Societies,* 16, 3. 623–25. o.
8. Heda Margolius Kovály: *Under a Cruel Star,* Cambridge, Mass., 1986. 39. o.
9. Névtelen: *Woman in Berlin,* 297. o.
10. Zaremba: *Wielka Trwoga,* 71. o.
11. Uo., 6–7. o.
12. Stefan Kisielewski: „Ci z Warszawy", *Przekroj,* 1945. 6. 5.
13. Sándor Márai: *Portraits of a Marriage,* ford. George Szirtes, New York, 2011. 272 o. [Márai Sándor: *Az igazi – Judit... és az utóhang,* Budapest, 1992. 68. o.]
14. Arthur Marwick: *War and Social Change in the Twentieth Century,* London, 1974. 98–145. o.
15. Timothy Snyder: *Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin,* New York, 2010. 19. o. [Timothy Snyder: *Véres övezet: Európa Hitler és Sztálin szorításában,* ford. Szántó Judit, Budapest, 2012. 21. o.]
16. Uo., 8–9. o.
17. Wolfgang Schivelbusch: *In a Cold Crater: Cultural and Intellectual Life in Berlin, 1945–1948,* Berkeley, 1998. 8–9. o.
18. Andrew Roberts: *Masters and Commanders,* London, 2008. 561. és 569. o.
19. Abrams: „The Second World War and the East European Revolution", 631. o.; valamint Iván T. Berend és Tamás Csató: *Evolution of the Hungarian Economy, 1848–1998,* I. kötet, Boulder, 2001. 253. o.
20. A német háborús halottak legújabb összeszámlálása szerint 5 318 000 katonai halott volt (Rudiger Overmans: *Deutsche Militärische Verluste im Zweiten Weltkrieg,* München, 2004, 260. o.), a többi civil áldozat, aki az éhezésbe vagy betegségbe halt bele, deportálás vagy kitelepítés során, vagy bombatámadásban vesztette életét.
21. Janusz Wrobel: „Bilans Okupacji Niemieckiej w Łodzi 1939–45", in: *Rok 1945 w Łodzi,* 13–30. o.
22. Néhány éve a férjem levelet kapott egy némettől, aki a balti térségben született, és akinek a családja kapta meg a háború alatt azt a házat a mai Közép-Lengyelországban, amely ma a mi vidéki lakunk. A levélben ott volt egy fénykép a mosolygó német

szülőkről, bricseszben, mintha lovagolni indulnának, a házunk előtti lépcsőn ülve. A német emlékezett rá, hogy a birtok nagyon elhanyagolt volt, és megjegyezte, hogy édesapja keményen dolgozott, míg újra működőképessé tette. Remélte, hogy a környék lakosai jó szívvel emlékeznek a családjára. De igazság szerint egyáltalán nem emlékeznek rájuk.

23. Jan Gross: „War as Revolution", in: Norman Naimark és Leonid Gibianskii (szerk.): *The Establishment of Communist Regimes in Eastern Europe, 1944–1949,* Boulder, 1997. 23. o.
24. Krystyna Kersten: *The Establishment of Communist Rule in Poland, 1943–1948,* Berkeley, 1991. 165. o.
25. M. C. Kaser és E. A. Radice: *The Economic History of Eastern Europe, 1919–1945,* II. kötet: *Interwar Policy, the War and Reconstruction,* Oxford, 1986. 466–72. o.
26. Pető Iván és Szakács Sándor: *A hazai gazdaság négy évtizedének története, 1945–1985,* I. kötet: *Az újjáépítés és a tervutasításos irányítás időszaka. 1945–1968,* Budapest, 1985. 17–25. o.
27. Berend és Csató: *Evolution of the Hungarian Economy,* 254–55. o.
28. Kaser és Radice: *Economic History of Eastern Europe,* II. kötet 504–6. o.
29. Janusz Kalinski és Zbigniev Landau: *Gospodarka Polski w XX wieku,* 159–89. o.
30. Abrams: „The Second World War and the East European Revolution", 634. o.
31. Kaser és Radice: *Economic History of Eastern Europe,* II. kötet 338–39. o.
32. Uo., 299–308. o.
33. Jan Gross: „The Social Consequences of War: Preliminaries to the Study of the Imposition of Communist Regimes in East Central Europe", *Eastern European Politics and Societies,* 3, 2. 1989. tavasz, 198–214. o.; Abrams: „The Second World War and the East European Revolution", 623–64. o.; Kalinski és Landau: *Gospodarka Polski w XX wieku,* 159–89. o.
34. Abrams: „The Second World War and the East European Revolution", 639. o.
35. Czesław Miłosz: *The Captive Mind,* ford. Jane Zielonko, London, 2001. 26–29. o. [Czesław Miłosz: *A rabul ejtett értelem,* ford. Pálfalvi Lajos, Budapest 2011. 51. o.]
36. Márai: *Portraits of a Marriage,* 272. o. [Márai: *Az igazi – Judit… és az utóhang,* 67. o.]
37. Zaremba: *Wielka Trwoga,* 221–52. o.
38. Uo.
39. Interjú Skultéty Csabával, Budapest, 2009. március 12.
40. Zaremba: *Wielka Trwoga,* 87. o.
41. Uo., 273. o.
42. Hannah Arendt: *The Origins of Totalitarianism,* New York és Cleveland, 1958. 322–23. o. [Hannah Arendt: *A totalitarizmus gyökerei,* ford. Braun Róbert et al., Budapest 1992. 603. o.]
43. Karta, Lucjan Grabowski, II/1412.
44. Interjú Tadeusz Konwickivel, Varsó, 2009. szeptember 17.
45. Hanna Świda-Ziemba: *Urwany Lot: Pokolenie inteligenckiej młodzieży powojennej w świetle listów i pamiętników z lat 1945–1948,* Krakkó, 2003. 30–50. o.

46. Idézi Anna Bikont és Joanna Szczęsna: *Lawina i Kamienie: Pisarze wobec Komunizmu,* Varsó, 2006. 69–79. o.
47. Interjú Hans Modrowval, Berlin, 2006. december 7.
48. Miłosz: *The Captive Mind,* 26–29. o. [Miłosz: *A rabul ejtett értelem,* 52. o.]
49. Martin Gilbert: „Churchill and Poland", kiadatlan előadás a varsói egyetemen, 2010. február 16. Köszönöm Martin Gilbertnek.
50. Peter Grose: *Operation Rollback,* New York, 2000. 2. o.
51. Dean Acheson: *Present at the Creation,* New York, 1987. 85. o.
52. Uo.
53. Gilbert: „Churchill and Poland".
54. Jó elemzését adja ennek Antoni Z. Kamiński és Bartłomiej Kamiński: „Road to »People's Poland«: Stalin's Conquest Revisited", in: Vladimir Tismaneanu (szerk.): *Stalinism Revisited: The Establishment of the Communist Regimes in East Central Europe and the Dynamics of the Soviet Bloc,* New York és Budapest, 2009. 205–11. o.; valamint Roberts: *Masters and Commanders,* 548–58. o.
55. Winston Churchill: *The Second World War,* VI. kötet: *Triumph and Tragedy,* London, 1985. 300. o.
56. Robert Service: *Comrades,* London, 2007. 220. o.
57. Uo., 222. o.
58. Az eredeti tervei és a végső változata az Elképzelhetetlen Hadműveletnek: http://web.archive.org/web/2010116152301/http://www.history.neu.edu/PRO2
59. Stanisław Mikołajczyk: *The Rape of Poland,* New York, 1948. 60. o.
60. László Borhi: *Hungary in the Cold War, 1945–1956: Between the United States and the Soviet Union,* New York és Budapest, 2004. 36. o.
61. Mikołajczyk: *Rape of Poland,* 25. o.
62. John Earl Haynes, Harvey Klehr és Alexander Vassiliev: *Spies: The Rise and Fall of the KGB,* New Haven, 2009. 20–26. o.
63. Roberts: *Masters and Commanders,* 556. o.
64. Hubertus Knabe: *17. Juni 1953 – Ein deutscher Aufstand,* Berlin, 2004. 402–6. o.
65. Csaba Békés, Malcolm Byrne és János Rainer (szerk): *The 1956 Hungarian Revolution: A History in Documents,* Budapest és New York, 2002. 209. o.
66. Borhi: *Hungary in the Cold War,* 21. o.

2. A GYŐZTESEK

1. Ruth Andreas-Friedrich: *Battleground Berlin: Diaries, 1945–1948,* New York, 1990. 36. o.
2. George Kennan: *Memoirs: 1925–1950,* New York, 1967. 74. o.
3. John Lukacs: *1945: Year Zero,* New York, 1978. 256. o. [*1945. A nulla év,* ford. Barkóczi András, Budapest, 1996. 202 o.]

4. Interjú Lutz Rackowval, Berlin, 2008. április 1.
5. Christel Panzig: *Wir schalten uns ein: Zwischen Luftschutzkeller und Stalinbild, Stadt und Region Wittenberg 1945,* Lutherstadt Wittenberg, 2005. 40–42. o.
6. Interjú Tevan Zsófiával, Budapest, 2009. június 3.
7. SNL, Historic Interview Collection: Jenő Széll, Történeti Interjúk Tára, és Országos Széchényi Könyvtár, az interjút készítette Hegedüs András, Hanák Gábor, Kozák Gyula és Szabóné Dér Ilona, 1985. augusztus 3.
8. Interjú Alexander Jackowskival, Varsó, 2007. május 15.
9. Kennan: *Memoirs,* 74. o.
10. Sándor Márai: *Memoir of Hungary: 1944–1948,* ford. Albert Tezla, Budapest és New York, 2000. 44–46. o. [Márai Sándor: *Föld, föld!...,* Budapest, 1991, 29. o.]
11. Lukacs: *1945,* 256. o. [Lukacs: *1945,* 202. o.]
12. Antony Beevor és Luba Vinogradova (szerk): *A Writer at War: Vassily Grossman with the Red Army, 1941–1945,* London, 2005. 341–42. o. [Antony Beevor és Luba Vinogradova (szerk.): *Író a háborúban: Vaszilij Grosszman a Vörös Hadseregben, 1941–1945,* ford. dr. Molnár György, Debrecen, 2007, 377. o.]
13. TsAMO RF, 372/6570/78: 30–32 o. (köszönöm Antony Beevornak).
14. Catherine Merridale: *Ivan's War,* New York, 2006. 389. o.
15. Alexander Nakhimovsky és Alice Nakhimovsky: *Witness to History: The Photographs of Yevgeny Khaldei,* New York, 1997.
16. Krisztián Ungváry: *The Siege of Budapest: 100 Days in World War II,* London, 2002. 360. o.
17. A férjem is játszotta ezt az 1960-as években Lengyelországban.
18. *Cztery Pancerny i Pies,* 13. rész, 1969. [A négy páncélos és a kutya.]
19. Márai: *Memoir,* 44–46. o. [Márai: *Föld...,* 26. o.]
20. Beevor és Vinogradova (szerk.): *Writer at War,* 326. o. [Beevor és Vinogradova: *Író a háborúban,* 360. o.]
21. Piotr Bojarski: „Czołg strzela do katedry, Julian fotografuje", *Gazeta Wyborcza,* 2011. január 21.
22. Norman Davies és Roger Moorhouse: *Microcosm: A Portrait of a European City,* New York, 2003. 408. o.
23. BstU MfSZ, Sekr Neiber, 407, 80. o.
24. Beevor és Vinogradova: *Writer at War,* 330. o. [Beevor és Vinogradova: *Író a háborúban,* 364–5. o.]
25. Merridale: *Ivan's War,* 381. o.
26. Alexander Solzhenitsyn: *Prussian Nights,* ford. Robert Conquest, New York, 1977. 38–39. o.
27. Lev Kopelev: *To Be Preserved Forever,* ford. Anthony Austin, New York, 1977. 56. o.
28. Uo. 50–51. o.
29. Uo. 41. o.
30. Włodzimierz Borodziej és Hans Lemberg (szerk.): *Niemcy w Polsce 1945–1950: Wybór Dokumentów,* III. kötet, Varsó, 2001. 57–61. o.

31. James Mark: „Remembering Rape", *Past & Present* 188., 2005. 133–61. o.
32. Stewart Thomson, Robert Bialekkel együttműködve: *The Bialek Affair,* London, 1955. 31–33. o.
33. Lásd pl. Antony Beevor: *The Fall of Berlin 1945,* New York, 2002. [Antony Beevor: *Berlin, 1945 – Az összeomlás,* ford. Tóth Róbert, Debrecen, 2004.]
34. Milovan Djilas: *Conversations with Stalin,* New York, 1990. 95. o. [Milovan Đilas: *Beszélgetések Sztálinnal,* Brüsszel, 1963. 99. o.]
35. Beevor: *Fall of Berlin,* 169. o. [*Berlin, 1945,* 184 o.]
36. Földesi Margit: *A megszállók szabadsága,* Budapest, 2002. 140. o.
37. Interjú Hans-Jochen Tschichével, Satuelle, 2006. november 18.
38. „Über die Russen und über uns", Verlag Kultur und Fortschritt, Berlin, 1949. Eredeti megjelenés: *Neues Deutschland* és *Tägliche Rundschau,* 1948. november 19.
39. Uo.
40. Varga/Vargas visszatért Magyarországra 1946-ban, hogy segítsen a kormánynak a pénzreformban és a forint bevezetésében.
41. Friederike Sattler: *Wirtschaftsordnung im Übergang: Politik, Organisation und Funktion der KPD/SED im Land Brandenburg bei der Etablierung der Zentralen Planwirtschaft in der SBZ/DDR 1945–52,* Münster, 2002. 88–92. o.
42. Serhii Plokhii: *Yalta: The Price of Peace,* New York, 2010. 108–13., 256–62. o.
43. Sattler: *Wirtschaftsordnung im Übergang,* 94–95. o.
44. Norman Naimark: *The Russians in Germany: A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945–1949,* Cambridge, Mass., 1995. 168–69. o.
45. Uo. 169. o.
46. SAPMO-BA, DN/1 38032.
47. Uo.
48. Volker Koop: *Besetzt: Sowjetische Besatzungspolitik in Deutschland,* Berlin, 2008. 71–77. o.
49. DRA, 201-00-004/001, 62. o.
50. Naimark: *Russians in Germany,* 171. o.
51. SAPMO-BA, DY30/IV 2/6.0249, fiche 3.
52. M. C. Kaser és E. A. Radice: *The Economic History of Eastern Europe, 1919–1945,* II. kötet: *Interwar Policy, the War and Reconstruction,* Oxford, 1986. 530–35. o.
53. Iván T. Berend és Tamás Csató: *Evolution of the Hungarian Economy, 1848–1998,* I. kötet, Boulder, 2001. 257–8. o.
54. Földesi: *A megszállók szabadsága,* 81–97. o.
55. PIL, 174. 12/217.
56. CAW, VIII/800/24, 9. dosszié.
57. Adam Dziurok és Bogdan Musiał: „»Bratni rabunek«. O demontażach i wywózce sprzętu z terenu Górnego Śląska w 1945 r." in: *W objęciach Wielkiego Brata. Sowieci w Polsce 1944–1993,* Varsó, 2009. 321–44. o.
58. A lengyelországi hegyi faluban, Poroninban élt, ahol az országban állított mindössze két Lenin-szobor egyike állt. 1990-ben ledöntötték, 2011-ben a városi tanács úgy döntött, ismét felállítják, hogy turistákat vonzzon.

59. Richard Pipes (szerk.): *The Unknown Lenin,* New Haven, 1996. 90. o.
60. Uo. 62. o.
61. A marxista gondolkozásról lásd: Robert Conquest: *Reflections on a Ravaged Century,* New York, 1999. 34–36. o.; valamint François Furet: *The Passing of an Illusion: The Idea of Communism in the Twentieth Century,* ford. Deborah Furet, Chicago, 1999. [Furet: *Egy illúzió múltja: Esszé a 20. század kommunista ideológiájáról,* ford. Mihancsik Zsófia, Budapest, 2000.]
62. *What Is To Be Done* elérhető: http://www.marxist.org/archive/lenin/works/1901/witbd/
63. Richard Pipes: *The Russian Revolution,* New York, 1991. 608. o. [Pipes: *Az orosz forradalom története,* ford. Szappanos Balázs, Budapest, 1997. 416. o.]
64. Lásd Paul Lendvai: *The Hungarians: A Thousand Years of Victory in Defeat,* Princeton, 2004. 369–72. o. [Lendvai: *Magyarok: Győzelmek és kudarcok,* ford. Dunai Andrea, Budapest, 2012.]; Richard Pipes: *Russia Under the Bolshevik Regime, 1919–24,* New York, 1994. 170–72. o. és Tóth István György (szerk.): *A Concise History of Hungary,* Budapest, 2005. 487–94. o. [Tóth (szerk.): *Millenniumi magyar történet,* Budapest, 2005.]
65. Pipes: *Russia Under the Bolshevik Regime,* 182–83. o. [Pipes: *Az orosz forradalom története,* 421. o.]
66. Lásd Victor Serge: *Memoirs of a Revolutionary,* Oxford, 1967. a második kongresszusról.
67. Martin Gilbert: „Churchill and Poland", kiadatlan előadás a varsói egyetemen, 2010. február 16. Köszönöm Martin Gilbertnek.
68. Adam Zamoyski: *Warsaw, 1920: Lenin's Failed Conquest of Europe,* London, 2008. 1–13., 42. o.
69. Pipes: *Russia Under the Bolshevik Regime,* 192. o.[Pipes: *Az orosz forradalom története,* 420. o.]
70. Tim Tzouliadis: *The Forsaken: An American Tragedy in Stalin's Russia,* New York, 2008. 55. o.

3. A KOMMUNISTÁK

1. Idézi Carola Stern: *Ulbricht: A Political Biography,* ford. Abe Farbstein, New York, 1965, 203. o.
2. Lásd Marxists' Internet Archive, http://www.marxist.org/archive/bulganin/1949/12/21.htm
3. Stern: *Ulbricht.* Ha nem jelzem, minden, Ulbricht életére vonatkozó információ Stern csodálatos életrajzából származik.
4. Uo., 15. o.
5. Uo., 89. o.
6. Elfriede Brüning: *Und außerdem war es mein Leben,* Berlin, 2004, 28. o.
7. Walter Ulbricht: *On Questions of Socialist Construction in the GDR,* Drezda, 1968.

8. Stern: *Ulbricht,* 124. o.
9. Andrzej Garlicki: *Bolesław Bierut,* Varsó, 1994, főleg 1–20. o. Lásd még Andrzej Werblan: *Stalinizm w Polsce,* Varsó, 2009. és Piotr Lipiński: *Bolesław Niejasny,* Varsó, 2001.
10. *Polska-ZSRR: Struktury Podległości: Dokumenty KC WKP (B) 1944–1949,* 59–61. o.
11. Interjú Jerzy Morawskival, Varsó, 2007. június 7.
12. Lipiński: *Bolesław Niejasny,* 41. o.
13. Alekszandr Orlov, az orosz és Józef Swiatło, a lengyel disszidens is kijelentette, hogy Bierut NKVD-ügynök volt; lásd Garlicki: *Bolesław Bierut,* 16–19. o. és Lipiński: *Bolesław Niejasny,* 40. o. Gomułka, Bierut fő riválisa beszélt Hruscsovnak a „náci ügynök"-pletykáról, de Hruscsov elhessegette.
14. Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések 1940–1956,* 1. kötet, Budapest, 1997, 5–26. o.
15. Uo., 26–46. o.
16. Rákosi gyakran előkerül Georgi Dimitrov naplóiban. Lásd Ivo Banac (szerk.): *The Diary of Georgi Dimitrov 1933–1949,* New Haven, 2003.
17. Uo., 46–83. o.
18. Uo., 137–38. o.
19. Harvey Klehr, John Earl Haynes és Kyrill M. Anderson: *The Soviet World of American Communism,* New Haven és London, 1998, 110–42. o. Az amerikai kommunista párt például J. Petersen keresztül tartotta a kapcsolatot a Szovjetunióval. Peters Magyarországon született, részt vett 1919-ben a magyar kommünben, szerepet játszott a magyar politikai életben és később kivándorolt Amerikába, ahol nyílt és fedett munkát végzett a szovjet titkosrendőrséggel együttműködve.
20. Anne Applebaum: „Now We Know", *The New Republic,* 2009. május 31.
21. Thomas Sgovio: *Dear America,* New York, 1979, 99. o.
22. Banac (szerk.): *Diary of Georgi Dimitrov,* 119. o.
23. Alexander Dallin és F. I. Firsov (szerk.): *Dimitrov and Stalin, 1934–1943: Letters from the Soviet Archives,* New Haven és London, 2000, 28–31. o.
24. Markus Wolf és Anne McElvoy: *Man Without a Face: The Autobiography of Communism's Greatest Spymaster,* London, 1997, 32. o.
25. Margarete Buber-Neumann: *Under Two Dictators,* ford. Edward Fitzgerald, London, 2008, 13. o.
26. PIL, 867/1/H-168.
27. Banac (szerk.): *Diary of Georgi Dimitrov,* 197. o.
28. Marci Shore: *Caviar and Ashes: A Warsaw Generation's Life and Death in Marxism, 1918–1968,* New Haven, 2006, 73–74. o.
29. Uo., 123–27. o.
30. Ronald Aronson: *Camus and Sartre: The Story of a Friendship and the Quarrel That Ended It,* Chicago, 2004, 150. o.
31. Banac (szerk.): *Diary of Georgi Dimitrov,* 118. o.
32. R. C. Raack: „Stalin's Plan for World War Two Told by a High Comintern Source", *The Historical Journal* 38,4, 1995. december, 1031–36. o.
33. Buber-Neumann: *Under Two Dictators,* 175. o.

34. Piotr Gontarczyk: *Polska Partia Robotnicza: Droga do Władzy, 1941–1944,* Varsó, 2003, 101–2. o.
35. Uo.; valamint HIA, Rakowski-gyűjtemény.
36. Comintern-archívum, British Library, f.31/o.1/d.1/1.3–31.
37. Uo., f.31/o.2/d.1/i.1–10.
38. Uo.
39. Wolfgang Leonhard: *Child of the Revolution,* ford. C. M. Woodhouse, Chicago, 1958, 191–296. o.
40. Uo., 224. o.
41. Uo., 226. o.
42. HIA, Berman-gyűjtemény, 1. dosszié.
43. *Deklaracja Ideowa PZPR: Statut PZPR,* Varsó, 1950.
44. Uo.
45. *Szovjetszkij faktor v Vosztocsnoj Jevrope,* 1944–1953, I. kötet, Moszkva, 1999, 23–48. o. (AVP RF, f. 6, op.6, 14.o., d.145, 11. 1–41).
46. Buber-Neumann: *Under Two Dictators,* 13. o.
47. Arthur Koestler: *Arrow in the Blue,* London, 2005, 311. o.
48. Leonhard: *Child of the Revolution,* 231. o.
49. Uo., 241–51. o.
50. Jo Langer: *Convictions: My Life with a Good Communist,* London, 1979, 30. o.
51. Catherine Epstein: *The Last Revolutionaries: German Communists and Their Century,* Cambridge, Mass. és London, 2003, 8–9. o.

4. A REND ŐREI

1. Jens Gieseke: *Die DDR-Staatssicherheit: Schild und Schwert der Partei,* Bonn, 2000; angolul: *The GDR State Security: Sword und Shield,* ford. Mary Carlene Forszt, Berlin, 2004, 7. o.
2. Andrzej Friszke: *Polska: Losy państwa i narodu, 1939–1989,* Varsó, 2003. 9. o.
3. *Manifest Lipcowy,* Varsó, 1974, 5. o.
4. Krystyna Kersten: *The Establishment of Communist Rule in Poland, 1943–1948,* Berkeley, 1991, 77–160. o.
5. Martin Mevius: *Agents of Moscow: The Hungarian Communist Party and the Origins of Socialist Patriotism,* Oxford, 2005, 53. o.
6. Ungváry Krisztián: „Magyarország szovjetizálásának kérdései", in Romsics Ignác (szerk.): *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről,* Budapest, 2002, 294. o.
7. Borhi László: *Hungary in the Cold War, 1945–1956: Between the United States and the Soviet Union,* New York és Budapest, 2004, 38. o.

8. Olykor orosz rövidítéssel SZVAG (Szovetszkaja Vojennaja Adminyisztracija v Germanyii) vagy német rövidítéssel SMAD (Sowjetische Militäradministration in Deutschland) néven is hivatkoznak rá.
9. Dirk Spilker: *The East German Leadership and the Division of Germany: Patriotism and Propaganda 1945–1953,* Oxford, 2006, 46. o.
10. A lengyel titkosrendőrséget később átnevezték *Służba Bezpieczeństwá*-ra (SB), magyar megfelelőjét pedig Államvédelmi Hatóságra (ÁVH). A titkosrendőrség gyakori átnevezése és átszervezése a legtöbb kommunista államban megszokottá vált, mivel soha senki nem volt megelégedve a munkájával.
11. T. V. Volokityina és mások (szerk.): *Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah rosszijszkih arhivov, 1944–1953,* Moszkva és Novoszibirszk, 1997, 203. o.
12. Maciej Korkuć: „Kujbyszewiacy – awangarda UB", *Arkana* 46–47, 2002. április–május, 75–95. o.
13. IPN, BU 0447/120, 5–12. o.
14. Uo., 13–15. o.
15. A zsidó témáról lásd Allan Levine: *Fugitives of the Forest: The Heroic Story of Jewish Resistance and Survival During the Second World War,* New York, 2008.
16. Korkuć: „Kujbyszewiacy – awangarda UB", 75–95 o.
17. IPN, BU 0447/120, 5–12. o.
18. Krzysztof Persak – Łukasz Kamiński (szerk.): *A Handbook of the Communist Security Apparatus in East Central Europe, 1944–1989,* Varsó, 2005.
19. Konrad Rokicki: „Aparatu obraz własny", in *„Zwyczajny" resort,* Varsó, 2005, 26. o.
20. Sławomir Poleszak és mások (szerk.): *Rok pierwszy: powstanie i działalność aparatu bezpieczeństwa publicznego na lubelszczyźnie (lipiec 1944 – czerwiec 1945),* Varsó, 2004, 50–55. o.
21. Rokicki: „Aparatu obraz własny", 13–32. o.
22. Interjú Czesław Kiszczakkal, Varsó, 2007. május 25. Lásd még Witold Bereś – Jerzy Skoczylas: *Generał Kiszczak mówi... prawie wszystko...,* Varsó, 1991.
23. IPN, 352/7. Köszönettel Andrzej Paczkowskinak és Dariusz Stolának.
24. Krahulcsán Zsolt – Müller Rolf – Palasik Mária: *A politikai rendőrség háború utáni megszervezése (1944–1946),* kiadatlan kézirat, 3–4. o.
25. Baczoni Gábor: *Pár(t)viadal – A Magyar Államrendőrség Vidéki Főkapitányságának Politikai Rendészeti Osztálya, 1945–1946,* Budapest, 2002, 81. o.
26. Krahulcsán Zsolt – Müller Rolf (szerk.): *Dokumentumok a magyar politikai rendőrség történetéből 1. A politikai rendészeti osztályok 1945–1946,* Budapest, 2010, 9–63. o.
27. PIL, 274/11/10, 6–7. o.
28. Uo., 1–12. o.
29. Az épületben 2002-ben nyílt meg a nyilas és a kommunista rezsim bűneinek szentelt Terror Háza Múzeum.
30. Krahulcsán–Müller–Palasik: *A politikai rendőrség háború utáni megszervezése,* 5–6. o.
31. M. Kiss Sándor bevezetője, in Böszörményi Géza: *Recsk 1950–1953,* Budapest, 2005, 10. o.

32. Farkas Vladimír: *Nincs mentség,* Budapest, 1990, 106. o.
33. Krahulcsán–Müller (szerk.): *Dokumentumok a magyar politikai…,* 159–60. és 237–38. o.
34. Palasik Mária: „A politikai rendőrség háború utáni megszervezése", in Gyarmati György (szerk.): *Államvédelem a Rákosi-korszakban,* Budapest, 2000, 39. o.; valamint Gyarmati György: „Kádár János és a Belügyminisztérium Államvédelmi Hatósága", in *A Történeti Hivatal Évkönyve,* Budapest, 1999, 118–20. o.; és Baráth Magdolna: „Gerő Ernő a Belügyminisztérium élén", in *A Történeti Hivatal Évkönyve,* Budapest, 1999, 159. o.
35. MOL, XIX-B-1-r-787/1945.
36. Kajári Ezsébet: „A magyar Belügyminisztérium szovjet tanácsadói", *Múltunk,* 1999/3., 220–27. o.
37. Farkas: *Nincs mentség,* 128. o.
38. *Magyar internacionalisták,* Budapest, 1980; *Magyar tudóslexikon A-tól Zs-ig,* Budapest, 1998, 192. o.
39. PIL, 867/f.11/g-24, 15–58. o.
40. Uo.
41. Schmidt Mária, M. Kiss Sándor és Bank Barbara szóbeli közlései; valamint Böszörményi: *Recsk,* 49. o.
42. Klaus Eichner – Gotthold Schramm (szerk.): *Angriff und Abwehr: Die deutschen Geheimdienste nach 1945,* Berlin, 2007.; valamint Roger Engelmann: „»Schild und Schwert« als Exportartikel: Aufbau und Anleitung der ostdeutschen Staatssicherheit durch das KGB und seine Vorläufer (1949–1959)", in Andreas Hilger – Mike Schmeitzner – Ute Schmidt (szerk.): *Diktaturdurchsetzung. Instrumente und Methoden der kommunistischen Machtsicherung in der SSB/DDR 1945–1955,* Drezda, 2001, 55–64. o.
43. Engelmann: „»Schild und Schwert«", 55–64. o.; Norman Naimark: „To Know Everything and to Report Everything Worth Knowing: Building the East German Police State, 1945–1949", Cold War International History Project Paper no. 10, 1994. augusztus.
44. BStU MfSZ, HA IX, no. 20603, 2. o.
45. Jens Gieseke: *Die DDR-Staatssicherheit: Schild und Schwert der Partei,* Bonn, 2000, 18. o.
46. Engelmann: „»Schild und Schwert«", 55–64. o.
47. Interjú Klaus Eichnerrel és Gotthold Schramm-mal, Berlin, 2008. június 24.
48. BStU MfSZ, Sekr. D. Min. no. 1920.
49. Engelmann: „»Schild und Schwert«", 55–64. o.
50. BStU MfSZ, HA VII, no. 4000, 16–17. o.
51. Gary Bruce: *The Firm: The Inside Story of the Stasi,* Oxford, 2010, 34. o.
52. Interjú Schramm-mal.
53. Gieseke: *Die DDR-Staatssicherheit,* 19. o.
54. Interjú a *Das Ministerium für Staatssicherheit* dokumentumfilmből, rendezte Christian Klemke és Jan Lorenzen, Berlin, 2007.

55. Interjú Schramm-mal.
56. Dokumentum Günter Tschirschwitz birtokában.
57. Interjú Günter Tschirschwitzcel, Berlin, 2008. június 24.
58. Richard Pipes (szerk.): *The Unknown Lenin,* New Haven, 1996, 154. o.
59. BStU MfSZ, 1486/2, 2/1. rész, 11. o.
60. Amir Weiner: „Nature, Nurture, and Memory in a Socialist Utopia: Delineating the Soviet Socio-Ethnic Body in the Age of Socialism", *The American Historical Review* 104, 4. 1999. október, 1121. o.
61. IPN, 352/7. Köszönettel Andrzej Paczkowskinak és Dariusz Stolának.
62. BStU MfSZ, 1486/2, 2/1. rész.
63. Uo., HA XVIII, no. 922, 210. o.
64. Kati Marton: *Enemies of the People: My Family's Journey to America,* New York, 2009, 118. o.; [Kati Marton: *A nép ellenségei – Családom regénye,* ford. Bart Dániel, Budapest, 2012, 92. o.]
65. BStU MfSZ, HA VII, no. 4000, 36. o.
66. Uo., Ff 39/52.
67. Uo.

5. ERŐSZAK

1. Wolfgang Leonhard: *Die Revolution entläßt ihre Kinder,* Köln, 1955.; angolul: *Child of the Revolution,* ford. C. M. Woodhouse, Chicago, 1958, 381. o.
2. Ez Timothy Snyder véleménye, in *Sketches from a Secret War,* New Haven és London, 2005, 210. o.
3. Lásd Tony Judt a megtorlásról, in *Postwar,* New York, 2005, 41–53. o.; [Tony Judt: *A háború után,* ford. Komáromy Rudolf, Budapest, 2007, 68–96. o.]
4. Amir Weiner ezt a megállapítását 2011 júliusában, a Hoover Archívum Oroszország témájában rendezett nyári szakmai műhelyén folytatott beszélgetésen tette.
5. RGANI, 89/18/4, 1–3. o.; a néhai Alekszandr Kokurin gyűjteményéből.
6. T. V. Volokityina és mások (szerk.): *Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah rosszijszkih arhivov, 1944–1953,* Moszkva és Novoszibirszk, 1997, 42. o.
7. Idézve in Mark Kramer: „Stalin, Soviet Policy, and the Consolidation of a Communist Bloc in Eastern Europe, 1944–1953", 13. o., előadás a Freeman Spogli International Institute-ban, 2010. április 30.
8. Krystyna Kersten: *The Establishment of Communist Rule in Poland, 1943–1948,* Berkeley, 1991, 286. o.
9. Jó, tömör összefoglalás a Honi Hadsereg megalakításáról in Andrzej Paczkowski: *Pół wieku dziejów Polski 1939–1989,* Varsó, 1998.; angolul: *The Spring Will Be Ours: Poland and the Poles from Occupation to Freedom,* ford. Jane Cave, University Park, Pa., 2003, 83–89. o.
10. Uo., 116. o.

11. Uo., 118. o.
12. Apoloniusz Zawilski: *Polskie Fronty 1918–1945,* 2. kötet, Varsó, 1997, 7. o.
13. Uo., 458–66. o.
14. Uo., 45. o.
15. Keith Sword: *Deportation and Exile: Poles in the Soviet Union, 1939–1948,* London, 1996, 144–47. o.
16. CAW, Opis VIII/800/19 (NKWD ZSRR), 10. dosszié, 3. és 6. o.
17. Uo., 4. o.
18. CAW, Opis VIII/800/19 (NKWD ZSRR), 10. dosszié, 9. o.
19. Uo., Opis VIII/800/29/1 (NKWD USSR), 1. dosszié, 1–2. o.
20. Uo., Opis VIII/800/19 (NKWD ZSRR), 10. dosszié, 6–10. o.
21. Nyikita Petrov: *Ivan Szerov: Pervij predszedatyel KGB,* Moszkva, 2005, 21–34. o.; valamint Sword: *Deportation and Exile,* 14. o.
22. CAW, Opis VIII/800/19 (NKWD ZSRR), 10. dosszié, 3. és 6. o.
23. Karta, Janusz Zawisza-Hrybacz, II/1730.
24. Karta, Henryk Sawala, II/3315.
25. Stanisław Ciesielski – Wojciech Materski – Andrzej Paczkowski: *Represje sowieckie wobec polaków i obywateli polskich,* Ośrodek Karta, Varsó, 2002, 27. o.
26. Zawilski: *Polskie Fronty,* 2. kötet, 256. o.
27. A varsói felkelésről sok kitűnő beszámolót írtak. Angolul a legújabb Norman Davies: *Rising '44,* New York, 2004. [Norman Davies: *A varsói fölkelés,* ford. dr. Molnár György, Budapest, 2008.]
28. CAW, Opis VIII/800/29/4 (NKWD ZSRR), 197. o.
29. Uo., Opis VIII/800/19 (NKWD ZSRR), 13. dosszié, 33. o.
30. Uo., 11. dosszié, 70–80. o.
31. Uo., Opis VIII/800/13 (NKWD ZSRR), 13. dosszié; valamint 12. dosszié, 38. o.
32. Andrzej Panufnik: *Composing Myself,* London, 1987, 131. o.
33. Interjúk Szymon Bojkóval, Varsó, 2007. május 28. és június 4.
34. Andrzej Friszke: *Opozycja polityczna w PRL, 1945–1980,* London, 1994, 9. o.
35. A jaltai szerződés szövege angolul hozzáférhető itt: http://avalon.law.yale.edu/wwii/yalta.asp
36. Kersten: *The Establishment of Communist Rule in Poland,* 125. o.
37. HIA, Jakub Berman-gyűjtemény, 1:6. dosszié.
38. Kersten: *The Establishment of Communist Rule in Poland,* 135. o.
39. Uo., 126. o.
40. Sławomir Poleszak és mások (szerk.): *Rok pierwszy: powstanie i działalność aparatu bezpieczeństwa publicznego na lubelszczyźnie (lipiec 1944 – czerwiec 1945),* Varsó, 2004, 397. o.
41. Snyder: *Sketches from a Secret War,* 207. o.
42. Megjegyzések a WiN-ről a könyv bevezetőjében, in Jozefa Huchlowa és mások (szerk.): *Zrzeszenie „Wolność i Niezawisłość" w dokumentach,* I. kötet, Wrocław, 1997.

43. Justyna Wojcik (szerk.): *Antykomunistyczne organizacje w Malopolsce w latach 1944–1956,* Krakkó, 2008, 33–34. o.
44. Poleszak és mások (szerk.): *Rok pierwszy,* 179–80. o.
45. CAW, Opis VIII/800/13 (NKWD ZSRR), 15. dosszié, 31. o.
46. Anita Prażmowska: *Civil War in Poland, 1942–1948,* New York, 2004, 153. o.
47. Poleszak és mások (szerk.): *Rok pierwszy,* 352–83. o.
48. AAN, MEN/587, 2–3. o.
49. Karta, Memoir archives, Lucjan Grabowski, II/1412.
50. Jakub Nawrocki: „Do krwi ostatnej", *Polska Zbronja* 8, 2011. február 20., 60–62. o. Krupát börtönbe csukták, de 1965-ben kiengedték. 1972-ben hunyt el.
51. IPN, Rz 05/36/CD.
52. CAW, Opis VIII/800/19 (NKWD ZSRR), 18. dosszié, 13. o.
53. Interjú Erich Loesttel, Lipcse, 2006. december 12.
54. A nyugat-németországi nácitlanításról lásd Frederick Taylor: *Exorcising Hitler: The Occupation and Denazification of Germany,* London, 2011, 260–76. o.
55. A potsdami jegyzőkönyv angolul hozzáférhető itt: http://avalon.law.yale.edu/20th_century/decade17.asp
56. Gerhard Finn: *Die politischen Häftlinge der Sowjetzone: 1945–1959,* Pfaffenhofen, 1960, 26–31. o.; interjú Wolfgang Lehmann-nal, Berlin, 2006. szeptember 20.
57. Papsdorffal a *Zeitzeugen* című dokumentumfilmhez (rendezte: Dirk Jungnickel) készítettek interjút.
58. Interjúk Gisela Gneisttal, Berlin és Sachsenhausen, 2006. szeptember 20. és október 4.
59. Interjúk Gneisttal, valamint Gisela Gneist – Günther Heydemann: *„Allenfalls kommt man für ein halbes Jahr in ein Umschulungslager",* Lipcse, 2002.
60. Bogusław Kopka: *Obozy pracy w Polsce, 1944–1950,* Varsó, 2002, 147–48. o.
61. Később 1-es számú különleges táborrá változott. Lásd a Sachsenhauseni Emlékhely és Múzeum weboldalát: http://www.stiftung-bg.de/gums/en/index.htm.
62. A Sachsenhauseni Emlékhely és Múzeum gyűjteményének dokumentumaiból.
63. Jan és Renate Lipinsky: *Die Straße die in den Tod führte: Zur Geschichte des Speziallagers Nr. 5 KetschendorflFürstenwalde,* Leverkusen, 1998, 177. o.
64. Interjú Gneisttal. Ő küldöncként dolgozott.
65. Norman Naimark: „To Know Everything and to Report Everything Worth Knowing: Building the East German Police State, 1945–1949", Cold War International History Project Working Paper no. 10, 1994. augusztus, 377. o. Naimark szovjet dokumentumokból idézve 153 953 letartóztatást és 42 022 halálesetet említ. Gneist és Heydemann *(„Allenfalls kommt man für ein halbes Jahr")* szovjet és német források alapján 157 837-re teszi a letartóztatások és 43 035-re a letartóztatások számát.
66. Interjú Lehmann-nal.
67. Interjú Gneisttal.
68. Bodo Ritscher: *Speziallager Nr. 2 Buchenwald,* Buchenwald, 1993, 86–90. o.
69. Ernst Tillich: *Hefte der Kampfgruppe* brosúrasorozat, Berlin

70. Ritscher: *Speziallager Nr. 2 Buchenwald,* 86–90. o.
71. A Sachsenhauseni Emlékhely és Múzeum gyűjteményének dokumentumaiból.
72. Interjú Lehmann-nal.
73. Stark Tamás: *Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban,* Budapest, 2006, 36. o.
74. HIA, Bien György-gyűjtemény; lásd még Bien György Zoltán: *Elveszett évek,* Budapest, 1998.
75. Stark: *Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban,* 73–85. o.
76. Uo., 97. o.
77. Karsai László: „The People's Courts and Revolutionary Justice in Hungary, 1945–46", in Deák István – Jan T. Gross – Tony Judt (szerk.): *The Politics of Retribution in Europe,* Princeton, 2000, 233–48. o.
78. Földesi Margit: *A megszállók szabadsága,* Budapest, 2002, 64. o.
79. Sok köszönet Anita Lackenbergernek, aki elvitt Baden bei Wienbe, és megmutatta a volt NKVD-főparancsnokságot.
80. Bank Barbara: „Az internálás és kitelepítés dokumentumai a történeti levéltárban", in Gyarmati György (szerk.): *Az átmenet évkönyve, 2003,* Budapest, 2004, 107–30. o.; lásd még Karsai: „The People's Courts and Revolutionary Justice in Hungary", 233. o.
81. Szent-Miklósy István: *With the Hungarian Independence Movement, 1943–1947: An Eyewitness Account,* New York, 1988, 136. o.
82. Uo., 138–39. o.
83. ÁBTL, V-113398/1, 1–20. o.; továbbá Balogh Margit: *A KALOT és a katolikus társadalompolitika 1935–1946,* Budapest, 1998, 184–185. o.
84. ÁBTL, V-113398/1, 241–60. o.
85. *Szabad Nép,* 1946. május 1.
86. *Kis Újság,* 1946. május 3. és 1946. május 5.
87. M. Kiss Sándor bevezetője, in Böszörményi Géza: *Recsk 1950–1953,* Budapest, 2005; valamint interjú M. Kiss Sándorral, 2009. január 27.

6. ETNIKAI TISZTOGATÁS

1. Maria Buczyło: „Akcja »Wisła«: Wypędzić, rozproszyć", *Karta* 49, 2006, 32–63. o.
2. Archie Brown: *The Rise and Fall of Communism,* London, 2009, 113. o.
3. A potsdami egyezmények megtalálhatók itt: http://avalon.law.yale.edu/20th_century/decade17.asp.
4. Stefano Bottoni: „Reassessing the Communist Takeover of Romania: Violence, Institutional Continuity, Ethnic Conflict Management", dolgozat, „Egyesült Európa, megosztott emlékezet" műhely, Bécs, 2008. november 28–30., 5. o.
5. Eagle Glassheim: „National Mythologies and Ethnic Cleansing: The Expulsion of Czechoslovak Germans in 1945", *Central European History* 33/4, 2000, 470–71. o.

6. Piotr Semków: „Martyrologia Polaków z Pomorza Gdańskiego w latach II wojny światowej", *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej* 8–9, 2006, 42–49. o.
7. Gerhard Gruschka: *Zgoda, miejsce zgrozy: Obóz koncentracyjny w Świętochłowicach,* Gliwice, 1998.
8. *„They rocked my cradle then bundled me out" – Ethnic German Fate in Hungary 1939–1948,* kiállítási katalógus, Terror Háza, Budapest, 2007. [*Bölcsőben ringattak, batyuval kidobtak – sváb sors Magyarországon 1939–1948,* Budapest, 2007.]
9. Interjú Herta Kuhriggal, Berlin, 2006. november 21. Kuhrigot és családját azért űzték ki, mert találtak róla egy fényképet, amely Jungmädel-uniformisban, a nagyon fiatal lányok náci ifjúsági szervezetének egyenruhájában ábrázolta.
10. Włodzimierz Borodziej és Hans Lemberg (szerk.): *Niemcy w Polsce 1945–1950: Wybor Dokumentow,* III. kötet, Varsó, 2001, 25–26. o.
11. Marion Gräfin Dönhoff: *Namen, die keiner mehr nennt: Ostpreußen – Menschen und Geschichte,* München, 1964, 16–18. o.
12. Glassheim: „National Mythologies and Ethnic Cleansing", 470. o.
13. Piotr Pykel: „The Expulsion of the Germans from Czechoslovakia", in: Steffen Prauser és Arfon Rees (szerk.): *The Expulsion of the „German" Communities from Eastern Europe at the End of the Second World War,* EUI tanulmány HEC no. 2004/1, 18. o.
14. Borodziej és Lemberg (szerk.): *Niemcy w Polsce,* 33–34. o.
15. Pykel: „Expulsion of the Germans from Czechoslovakia", 11–21. o.; Balázs Apor: „The Expulsion of the German-Speaking Population from Hungary", in: Prauser és Rees (szerk.): *Expulsion of the „German" Communities from Eastern Europe,* 32. o.
16. László Karsai: „The People's Courts and Revolutionary Justice in Hungary, 1945–46", in: István Deák, Jan T. Gross és Tony Judt (szerk.): *The Politics of Retribution in Europe,* Princeton, 2000, 246–47. o.
17. Witold Stankowski: „Centralny Obóz Pracy w Potulicach w Latach 1945–1950, in: Alicja Paczoska (szerk.): *Obóz w Potulicacz – Aspekt Trudnego Sąsiedstwa Polsko-Niemieckiego w Okresie Dwóch Totalitarnyzmów,* Bydgoszcz, 2005, 58–59. o.
18. Helga Hirsch: *Zemsta Ofiar,* ford. Maria Przybyłowska, Varsó, 1999, 78. o.; Stankowski: „Centralny Obóz Pracy w Potulicach w Latach 1940–1950, 62. o.
19. Waldemat Ptak: „Naczelnicy Centralnego Obozu Pracy w Potulicach w Latach 1945–1950", in: Paczoska (szerk.): *Obóz w Potulicach,* 70–78. o.
20. Lásd Hirsch: *Zemsta Ofiar,* 14–146. o.; Witold Stankowski: *Obozy i inne miejsca odosobnienia dla niemieckiej cywilnej w Polsce w Latach 1945–1950,* Bydgoszcz, 2002, 260–69. o.; John Sack: *An Eye for an Eye,* New York, 1993, 86–97. o. Sack könyvét joggal vitatják, sok tévedés és túlzás van benne, de az interjúi autentikusnak látszanak.
21. Borodziej és Lemberg (szerk.): *Niemcy w Polsce,* 131–47. o.
22. Bank Barbara és Őze Sándor: *A „német ügy" 1945–1953. A Volksbundtól Tiszalökig,* Budapest és München, 2005, 9–34. o.
23. Timothy Snyder: *Bloodlands: Europe Between and Stalin,* New York, 2010, 323–24. o. [Timothy Snyder: *Véres övezet: Európa Hitler és Sztálin szorításában,* ford. Szántó Judit, Budapest, 2012, 373. o.]

24. Pykel: „Expulsion of the Germans from Czechoslovakia", 11–21. o.
25. Philip Ther: „The Integration of Expellees in Germany and Poland After World War II", *Slavic Review* 55, 4 (1996. tél), 787–88. o.
26. Piotr Szubarczyk és Piotr Semków: „Erika z Rumii", *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej* 5, 2004, 49–53. o.
27. Norman Naimark: *Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe*, Cambridge, Mass., és London, 2001, 110–11. o.
28. Uo.
29. Zinner Tibor: *A magyarországi németek kitelepítése*, Budapest, 2004, 19–28. o.; Bank Barbara: Bevezetés, in: Bank és Őze: *A „német ügy" 1945–1953.*
30. Bottoni: „Reassessing the Communist Takeover of Romania", 5. o.
31. Mikołaj Stanisław Kunicki: „The Polish Crusader: The Life and Politics of Bolesław Piasecki, 1915–1979", PhD-disszertáció, Stanford University, 2004. június, 196–203. o.
32. Bottoni: „Reassessing the Communist Takeover of Romania", 18–21. o.
33. Kálmán Janics: *Czechoslovak Policy and the Hungarian Minority, 1945–1948*, New York, 1982, 61. o. [Janics Kálmán: *A hontalanság évei: a szlovákiai magyar kisebbség a második világháború után, 1945–1948*, Bern, 1980, 62. o.]
34. Uo., 105. o. [Uo., 127. o.]
35. Lásd Andrzej Krawczyk: „Czechy: Kommunizm Wiecznie Zywy", *Gazeta Wyborcza* 155, 2007. július 5., ahol azt tárgyalja, hogy a kiűzések kulcsfontosságú részét képezték a csehszlovák kommunista párt legitimitásának.
36. *Przesiedlenia Polaków i Ukraińców, 1944–1946*, 2. kötet, dokumentumgyűjtemény, összeállította az Archiwum Ministerstwa Wewnetrznych I Administracja RP és a Gyerzsavnij Arhiv Szluzsbi Bezpeki Ukrajini, Varsó és Kijev, 2000, 41. o.
37. A volhíniai etnikai tisztogató hadművelet legjobb rövid összefoglalása: Timothy Snyder: „The Causes of Ukrainian–Polish Ethnic Cleansing, 1943", *Past and Present* 179, 2003. május, 197–234. o.
38. Barbara Odnous: „Lato 1943", *Karta* 46, 2005, 121. o.
39. Waldemar Lotnik: *Nine Lives: Ethnic Conflict in the Polish–Ukrainian Borderlands*, London, 1999, 65. o.
40. *Przesiedlenia Polaków i Ukraińców*, 253. o.
41. Uo., 45. o.
42. Uo., 737–41. o.
43. Uo., 915–17. o.
44. Dariusz Stola: „Forced Migrations in Central European History", *International Migration Review* 26, 2 (1992. nyár), 324–41. o.
45. *Przesiedlenia Polaków i Ukraińców*, 49., 743. o.
46. Eugeniusz Misiło: *Akcja Wisła*, Varsó, 1993, 16–17. o.
47. Timothy Snyder: *Sketches from a Secret War*, New Haven és London, 2005, 210. o.
48. Misiło: *Akcja Wisła*, 66–69., 73. o.
49. Uo., 63. o.

50. Uo., 25. o.
51. Buczyło: „Akcja »Wisła«", 34. o.
52. Snyder: *Bloodlands*, 329. o. [*Véres övezet*, 379. o.]
53. Mark Kramer: „Stalin, Soviet Policy, and the Consolidation of a Communist Bloc in Eastern Europe, 1944–1953", 21. o., előadás a Freeman Spogli International Institute-ban, 2010. április 30.
54. Dagmar Kusa: „Historical Trauma in Ethnic Identity", in: Eleonore Breuning, Jill Lewis és Gareth Pritchard (szerk.): *Power and the People: A Social History of Central European Politics, 1945–1956*, Manchester, 2005, 130–52. o.
55. Janics: *Czechoslovak Policy and the Hungarian Minority*, 219. o. [Janics Kálmán: *A hontalanság évei*, 226. o.]
56. Bennet Kovrig: „Partitioned Nation: Hungarian Minorities in Central Europe", in: Michael Mandelbaum (szerk.): *The New European Diasporas*, New York, 2000, 19–81. o.; Stola: „Forced Migrations in Central European History", 336–37. o.
57. Elérhető itt: http://www.ipn.gov.pl/portal/en/2/71/Response_by_the_State_of_Israel_to_the_application_for_the_extradition_of_Salomo.html. 1998-ban a lengyel hatóságok Helena Brus kiadatását is megpróbálták elérni: a volt sztálinista ügyész írta alá Emil Fieldorf tábornoknak, a Honi Hadsereg egyik leghősiesebb vezetőjének letartóztatási parancsát, akit azután bohózatba illő perben elítéltek és kivégeztek. Brus 1971-ben költözött Oxfordba. Nem volt hajlandó visszatérni Lengyelországba, mert „Auschwitz és Birkenau országában nem számíthatott tisztességes tárgyalásra". A brit kormány nem járult hozzá a kiadatásához. Lásd Anne Applebaum: „The Three Lives of Helena Brus", *Sunday Telegraph*, 1998. december 6.
58. Dariusz Stola: *Kraj Bez Wyjścia? Migracje z Polski 1949–1989*, Varsó, 2010, 49–53. o. Lásd még Dariusz Stola, Natalia Aleksiun és Barbara Polak: „Wszyscy krawcy wyjechali. O Żydach w PRL", *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej* 11, 2005, 4–25. o.
59. András Kovács (szerk.): *Jews and Jewry in Contemporary Hungary: Results of a Sociological Survey*, Institute for Jewish Policy Research, 2004, 49–53. o. [Kovács András (szerk.): *Zsidók a mai Magyarországon: az 1999-ben végzett szociológiai felmérés eredményeinek elemzése*, Budapest, 2002, 105–106. o.]
60. Jeffrey Herf: *Divided Memory: The Nazi Past in the Two Germanys*, Cambridge, Mass., 1997, 70. o. Körülbelül 21 000 zsidó maradt a két Németországban a háború előtti 600 000-ből.
61. Stola: *Kraj Bez Wyjścia?*, 50. o.
62. Marek Chodakiewicz: *After the Holocaust*, New York, 2003, 187–99. o.
63. Jan Gross szerint (*Anti-Semitism in Poland After Auschwitz*, New York, 2006) az 1944 és 1946 közötti, faji indíttatású zsidógyilkosságok „széles körben" elfogadott száma 1500, Marek Chodakiewicz a történetírói spektrum másik végéről alacsonyabb számot, 400–700-at jelöl meg *After the Holocaust* (207–16. o.) című művében. Más kutatók 2500-at is említenek.
64. Chodakiewicz: *After the Holocaust*, 172. o.; Pelle János: *Az utolsó vérvádak*, Budapest, 1995, 125–49. o.

65. Ez nagyon leegyszerűsített változata az eseményeknek. Bővebben lásd Gross: *Fear*, 11–129. o., és Bożena Szaynok: *Pogrom Żidów w Kielcach. 4. VII 1946 r.*, Varsó, 1992. A további vitákat arról, hogy pontosan mi történt, jól összegzi Bożena Szaynok: „Spory o pogrom Kielecki", in: Łukasz Kaminski és Jan Żarin (szerk.): *Wokol Pogromu Kieleckiego*, Varsó, 2006.
66. Shimon Redlich: *Life in Transit: Jews in Postwar Lodz, 1945–1950*, Boston, 2010, 83. o.
67. Győri Szabó Róbert: *A kommunizmus és a zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*, Budapest, 2009, 147. o.
68. Martin Mevius: *Agents of Moscow: The Hungarian Communist Party and the Origins of Socialist Patriotism 1941–1953*, Oxford, 2005, 94–98. o.
69. Két újabb beszámoló Győri Szabó: *A kommunizmus és a zsidóság az 1945 utáni Magyarországon* és Pelle: *Az utolsó vérvádak*. Angolul Peter Kenez összegzi röviden az eseményeket in: *Hungary from the Nazis to the Soviets: The Establishment of the Communist Regime in Hungary, 1944–1948*, New York, 2006, 160–62. o.
70. Mint Chodakiewicz írja az *After the Holocaust*-ban, „a jelenleg elérhető anyagok nem erősítik meg, de nem is cáfolják, hogy a pogromokra a titkosrendőrség uszított" (171–72. o.).
71. Anita J. Prażmowska: „The Kielce Pogrom, 1946, and the Emergence of Communist Power in Poland", *Cold War History* 2, 2 (2002. január), 101–24. o.
72. Győri Szabó: *A kommunizmus és a zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*, 147. o.
73. Gross: *Fear*, 39. o.
74. Heda Kovály: *Under a Cruel Star: A Life in Prague, 1941–1968*, Cambridge, Mass., 1986, 47. o.
75. Raphael Patai: *The Jews of Hungary: History, Culture, Psychology*, Detroit, 1996, 627. o.
76. Stola, Aleksiun és Polak: „Wszyscy krawcy wyjechali", 11–12. o. Stola hivatkozik még Michael Steinlauf *Bondage to the Dead: Poland and the Memory of the Holocaust*-jára (Syracuse, 1997) és R. J. Lifton *The Broken Connection: On the Death and the Continuity of Life*-jára (New York, 1979) Gross *Fear*-jéről írott kritikájában, *The English Historical Review* 122, 499 (2007), 1, 460–63. o.
77. Ismerteti Anna Cichopek-Gajraj: „Jews, Poles, and Slovaks: A Story of Encounters, 1944–48", PhD-disszertáció, University of Michigan, 2008, 230. o.
78. Gross: *Fear*, 130–31. o.
79. Stola: *Kraj Bez Wyjścia?*, 50–52. o.
80. Uo., 53–63. o.
81. Patai: *Jews of Hungary*, 614. o.
82. Bożena Szaynok: *Poland–Israel 1944–1968: In the Shadow of the Past and of the Soviet Union*, Varsó, 2012, 110–13. o.; Győri Szabó: *A kommunizmus és a zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*, 75–88. o.
83. Stola: *Kraj Bez Wyjścia?*, 53–63. o.
84. Uo., 481. o.

85. Andrzej Paczkowski: „Zydzi w UB: Proba weryfikacji stereotyp", in: Tomasz Szarota (szerk.): *Komunizm: Ideologia, System, Ludzi*, Varsó, 2001.
86. Idézi Gross: *Fear*, 224. o.
87. HIA, Jakub Berman-gyűjtemény, 1:4 dosszié.
88. Mevius: *Agents of Moscow*, 94–98. o.
89. Győri Szabó: *A kommunizmus és a zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*, 91. o.
90. Herf: *Divided Memory*, 83. o.
91. Mevius: *Agents of Moscow*, 184. o.
92. Marcin Zaremba: *Komunizm, Legitimizacja, Nacjonalizm*, Varsó, 2005, 140. o.
93. T. V. Volokityina és mások (szerk.): *Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah rosszijszkih arhivov 1944–1953*, I. kötet, Moszkva és Novoszibirszk, 1997, 937–43. o. 1968-ban Gomułka szinte az összes megmaradt zsidót kizáratta a lengyel kommunista pártból, és sokukat az országból is kitiltotta.

7. AZ IFJÚSÁG

1. Wolfgang Leonhard: *Child of the Revolution*, ford. C. M. Woodhouse, Chicago, 1958, 408. o.
2. HIA, Stefan Jędrychowski-gyűjtemény, 4. doboz, 18. dosszié.
3. AAN, Ministerstwo Oswiaty/686, 1–2. o.
4. Robert Service: *Spies and Comissars*, London, 2011, 232. o.
5. Leopold Tyrmand: *Dziennik 1954*, London, 1980, 47–49. o.
6. Marek Gaszyński: *Fruwa Twoja Marynara*, Varsó, 2009, 12–14. o.
7. Tyrmand: *Dziennik 1954*, 47–49. o.
8. Nem mindenkinek tetszik ez a fogalom. A jelentős Oroszország-szakértő Stephen Kotkin azt mondja, a „civil társadalom" kifejezés „a tudósok, nagyokosok és segélyszervezetek mániája... egy homályos, látszólag minden célra alkalmazható kollektív társadalmi szereplő". Igaz, amikor Közép-Európáról ír, neki is le kell írnia ezt a jelenséget, ezért egy másik kifejezést („résszervezetek") használ ugyanarra a dologra. Lásd Applebaum: „1989 and All That", *Slate*, 2009. november 9.
9. V. I. Lenin, idézve in *The Communist Party of the Soviet Union (Bolsheviks) Is the Leading and Guiding Force of Soviet Society*, Moszkva, 1951, 28. o.
10. Dmitri Likachev: „Arrest", in Anne Applebaum (szerk.): *Gulag Voices*, New Haven, 2010, 1–12. o.
11. Stuart Finkel: *On the Ideological Front: The Russian Intelligentsia and the Making of the Soviet Public Sphere*, New Haven, 2007, 1–13. o.
12. Ellen Ueberschär: *Junge Gemeinde im Konflikt: Evangelische Jugendarbeit in SBZ und DDR 1945–1961*, Stuttgart, 2003, 62. o.
13. Alan Nothnagle: *Building the East Germany Myth*, Ann Arbor, 1999, 103–104. o.

14. A szovjetunióbeli „Liszenko vagy Darwin"-vita remek összefoglalása olvasható Peter Pringle-nél: *The Murder of Nikolai Vavilov,* New York, 2008.
15. Ulrich Mählert: *Die Freie Deutsche Jugend 1945–1949,* Paderborn, 1995, 22–45. o.
16. Leonhard: *Child of the Revolution,* 299–300. o.
17. Mählert: *Freie Deutsche Jugend,* 44–45. o.
18. Leonhard: *Child of the Revolution,* 318–326. o.
19. DRA, F201-00-00/0004 (Büro des Intendanten Geschäftsunterlagen, 1945–1950), 284–287. o.
20. Mählert: *Freie Deutsche Jugend,* 72–73. o.
21. Stewart Thomson, Robert Bialekkel együttműködve: *The Bialek Affair,* London, 1955, 68–69. o.
22. Interjú Ernst Bendával, Berlin, 2008. május 20.
23. Manfred Klein: *Jugend zwischen den Diktaturen: 1945–1956,* Mainz, 1968, 20–35. o.
24. Thomson Bialekkel: *Bialek Affair,* 76–78. o.
25. Klein: *Jugend zwischen den Diktaturen,* 34. o.
26. SAPMO-BA, DY24/2000, 13. o.
27. Uo., 164. o.
28. Mählert: *Freie Deutsche Jugend,* 114–117. o.; SAPMO-BA, DY24/2000, 36–41. o.
29. Klein: *Jugend zwischen den Diktaturen,* 67. o.
30. Ueberschär: *Junge Gemeinde im Konflikt,* 65. o.
31. Klein: *Jugend zwischen den Diktaturen,* 73–74. o.
32. V. V. Zaharov: *SZVAG i religioznije konfesszii szovjetszkoj zoni okkuupacii Germanyii, 1945–1949, Szbornyik dokumentov,* 244–247. o.
33. Uo., 248–249. o.
34. DRA, F201-00-00/0004 (Büro des Intendanten Geschäftsunterlagen, 1945–1950), 284–287. o.
35. *Szabad Nép,* 1946. június 19.
36. Uo., 1946. június 20.
37. Uo., 1946. június 22.
38. Uo., 1946. június 23.
39. Nagy Ferenc: *Küzdelem a vasfüggöny mögött,* Budapest, 1990, 314–316. o.
40. Kovács Imre: *Magyarország megszállása,* Budapest, 1990, 294. o.; Mindszenty József: *Emlékirataim,* Budapest, 1989, 134. o.; Balogh Margit: *A KALOT és a katolikus társadalompolitika 1935–1946,* Budapest, 1998, 198–201. o.
41. Kenéz Péter „nacionalistának" és „antiszemitának" írja le in *Hungary from the Nazis to the Soviets: The Establishment of the Communist Regime in Hungary, 1944–1948,* New York, 2006, 165. o.
42. Balogh: *A KALOT és a katolikus társadalompolitika,* 166. o.
43. PIL, 286/31, 7–11. o.
44. Uo.
45. Uo.
46. Uo., 13–15. o.

47. Uo., 172. o.
48. Balogh: *A KALOT és a katolikus társadalompolitika,* 167. o.
49. Uo., 174–175. o.
50. Uo., 180–183. o.
51. Kenez: *Hungary from the Nazis to the Soviets,* 279. o.
52. *Szabad Nép:* 1946. július 16., 3. o.; 1946. július 18., 1. o.; 1946. július 20., 3. o.; 1946. július 24., 3. o. Lásd még László Borhi: *Hungary in the Cold War, 1945–1956: Between the United States and the Soviet Union,* New York és Budapest, 2004, 94–95. o.; Kenez: *Hungary from the Nazis to the Soviets,* 279–280. o.
53. Balogh: *A KALOT és a katolikus társadalompolitika,* 206–209. o.
54. Henryk Saint Glass: *Harcerstwo jako czynnik odrodzenia Narodowego,* Varsó és Plock, 1924, 15–18. o.
55. Norman Davies: *Rising '44: The Battle for Warsaw,* New York, 2004, 177–178., 496. o. [Norman Davies: *A varsói felkelés,* ford. dr. Molnár György, Budapest 2008, 242–44. és 657. o.]; Julian Kwiek: *Związek Harcerstwa Polskiego w Latach 1944–1950. Powstanie, rozwój, likwidacja,* Toruń, 1995, 5–6. o.
56. Karta, Memoir Archives, Bronisław Mazurek, I/531.
57. M. Kowalik: *Harcerstwo w Stalowej Woli 1938–1981. Zapiski kronikarskie,* Varsó, 1981.
58. Karta, Memoir Archives, Janusz Zawisza-Hrybacz, II/1730.
59. Interjú Maria Straszewskával, Varsó, 2008. május 26.
60. Kwiek: *Związek Harcerstwa Polskiego w Latach,* 47. o.
61. Ludwik Stanisław Szuba: *Harcerstwo na Pomorzu i Kujawach w Latach 1945–1950,* Bydgoszcz, 2006, 35. o.
62. Kwiek: *Związek Harcerstwa Polskiego w Latach,* 47. o.
63. Uo., 66–67. o.
64. Interjú Julia Tazbirowával, Varsó, 2009. május 20.
65. K. Persak: *Odrodzenia harcerstwo w 1956 roku,* Varsó, 1996, 60–62. o.; Kwiek: *Związek Harcerstwa Polskiego w Latach,* 123. o.
66. Interjú Straszewskával,
67. Az 1950-es évek végén „földalatti" cserkészmozgalmat alapítottak. Egészen 1989-ig működött.
68. AAN, Ministerstwo Oswiaty, 592. o.
69. Jan Żarin: *Dzieje Kosciola Katolickiego W Polsce, 1944–1989,* Varsó, 2003, 119–120. o.
70. Pataki Ferenc: *A Nékosz-legenda,* Budapest, 2005, 179–197. o.
71. PIL, 302 1/15, 11. o.
72. Angolul a címe: *The Confrontation* (http://www.imdb.com/
73. Interjú Vitányi Ivánnal, Budapest, 2006. január 28.
74. PIL, 320 1/15, 11. o.
75. Tibor Huszar: „From Elites to Nomenklatura: The Evolution and Some Characteristics of Institutionalised Cadre Policy in Hungary (1945–1989)", *Review of Sociology* 11, 2 , 2005, 5–73. o.

76. Pataki: *A Nékosz-legenda,* 173–175. o.; és Papp István: „A Nékosz legendája és valósága", in *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről,* Budapest, 2005, 309–338. o.
77. Dini Metro-Roland: „The Recollections of a Movement: Memory and History of the National Organization of People's Colleges", *Hungarian Studies* 15, 1, 2001, 84. o.
78. Pataki: *A Nékosz-legenda,* 259. o.
79. PIL, 302 1/15; 867/1/H-168
80. Pataki: *A Nékosz-legenda,* 378–379. o.
81. Papp: „A Nékosz legendája és valósága", 335. o.

8. A RÁDIÓ

1. Interjú Andrzej Zalewskivel, Varsó, 2009. szeptember 15.
2. Wolfgang Schivelbusch: *In a Cold Crater: Cultural and Intellectual Life in Berlin, 1945–1948,* Berkeley, 1998, 108–109. o.
3. DRA, B202-00-00-06/0617
4. Uo., F201-00-00/0004, 646–650. o.
5. Uo., 427–435. o.
6. Peter Strunk: *Zensur and Zensoren,* Berlin, 1996, 10–18. o.
7. Markus Wolf és Anne McElvoy: *Man Without a Face: The Autobiography of the World's Greatest Sypmaster,* London, 1999, 36. o.
8. Strunk: *Zensur and Zensoren,* 10–18. o.
9. Schivelbusch: *In a Cold Crater,* 109–110. o.
10. DRA, F201-00-00/0004, 554. o.
11. Strunk: *Zensur and Zensoren,* 111. o.
12. Beszélgetés Gunter Holzweissiggel, Berlin, 2006. október 1.; beszélgetés Ingrid Pietrzysnskivel, Potsdam, 2006. október 16.
13. Michael Geyer (szerk.): *The Power of Intellectuals in Contemporary Germany,* Chicago, 2001, 252. o.
14. DRA, 201-00-004/001, 1–32. o.
15. Uo., 108–109. o.
16. Uo., B202-00-071/0027
17. Uo., B202-00-03/0002
18. Uo., B202-00-06/40
19. Uo., F201-00-00/0004, 532., 540., 600–615. o.
20. Uo., 583. o.
21. Uo., 71–73. o.
22. N, Tyimofejeva és mások (szerk.): *Polityika SZVAG v oblaszty kulturi, nauki i obrazovanyija: Celi, metodi, rezultati, 1945–1949, Szbornyik dokumentov,* 124–125. o.
23. TVP, 85/14 és Stefania Grodzieńska: *Już nic nie muszę,* Lublin, 2000, 34–38. o.

24. Az illegális *Tygodnik Mazowsze* c. újság archívuma Billig lakásán volt, miután 1981-ben kihirdették a rendkívüli állapotot. *Gazeta Wyborcza,* 2006. december 6., http://wyborcza.pl/1,77023,3777590.html.
25. Grodzieńska: *Już nic nie muszę,* 34–35. o.
26. TVP, 85/2/2.
27. *Rzeczpospolita,* 1944. augusztus 15.
28. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskie* 10, 1944. november 3.; Agnieszka Sowa: „Gadające skrzynski", *Polytika* 37, 2521, 2005. szeptember 17, 74–76. o.; interjú Piotr Paszkowskival, Varsó, 2007. május 21.
29. Tomasz Goban-Klas: *The Orchestration of the Media: The Politics of Mass Communications in Communist Poland and the Aftermath,* Boulder, 1994, 53–54. o.
30. Andrzej Krawczyk: *Pierwsza Próba Indoktrynacji: Działalność Ministerstwa Informacji i Propagandy w latach 1944–1947, Dokumenty do dziejow PRL,* 7. köt., Varsó, 1994, 36. o.
31. NAC, a katalógusok megtekinthetők: www.audiovis.nac.gov.pl; valamint NAC, Dokumentacja programowa Polskiego Radia, 21.02-1945, 9/8. s. 19.
32. TVP, 85/2/2.
33. Uo., 85/2/1.
34. Władisław Szpilman: *The Pianist,* London, 1999, 7–9. o. [Władisław Szpilman: *A zongorista,* ford. Körner Gábor, Budapest, 2010. 6. o.]
35. TVP, 85/2/2.
36. Uo.
37. Uo., 85/6/1.
38. Vida István: „A demokratikus Magyar Rádió megteremtése és a Magyar Központi Híradó Rt. megalakulása", in *Tanulmányok a Magyar Rádió történetéből 1925–1945,* Budapest, 1975, 239–286. o.; és Lévai Béla: *A rádió és a televízió krónikája 1945–1978,* Budapest, 1980, 11. o.
39. Peter Kenez: *Hungary from the Nazis to the Soviets: The Establishment of the Communist Regime in Hungary, 1944–1948,* New York, 2006, 89. o.
40. Lévai: *A rádió és a televízió krónikája,* 15. o.
41. Uo., 12. o.
42. Randé Jenő és Sebestyén János: *Azok a rádiós évtizedek,* Budapest, 1995, 112. o.
43. Interjú Tóbiás Áronnal, Budapest, 2009. május 21.
44. Schöpflin Gyula: *Szélkiáltó,* Budapest, 1985, 60. o.
45. Vida: „A demokratikus Magyar Rádió", 249–251. o.
46. Uo., 251. o.
47. Lévai: *A rádió és a televízió krónikája,* 16–26. o.
48. Palkó László András: „A Magyar Rádió és az Államvédelmi Hatóság kapcsolata a Rákosi-korszakban", *Valóság,* 2008. január, 69–77. o.
49. Schöpflin: *Szélkiáltó,* 63–64. o.
50. Randé és Sebestyén: *Azok a rádiós évtizedek,* 110–112. o.

9. POLITIKA

1. NA, RG218, 190/2/15/3/CCS/JCS UD47-es irategyüttes, 15-ös tárolódoboz, 94-es iratcsomó (köszönet Anthony Beevornek ezért az információért).
2. John Lewis Gaddis: *The Cold War: A New History,* New York, 2005, 5–6. o. [John Lewis Gaddis: *Most már tudjuk: a hidegháború történetének újraértékelése,* ford. Kovács Attila, Budapest 2001, 362. o.]
3. Az egyik ilyen lövöldözés áldozata lett a Berlini Filharmonikusok karmestere. Lásd Ruth Andreas-Friedrich: *Battleground Berlin: Diaries, 1945–1948,* New York, 1990, 86–92. o.
4. Idézi Krystyna Kersten: *The Establishment of Communist Rule in Poland, 1943–1948,* Berkeley, 1991, 75. o.
5. Berend T. Iván: *Terelőúton,* Budapest, 1999, 30. o.
6. Teresa Torańska: *Oni: Stalin's Polish Puppets,* ford. Agnieszka Kołakowska, Varsó, 2004, 484. o.
7. Hermann Weber (szerk.): *DDR: Dokumente zur Geschichte der Deutschen Demokratischen Republik 1945–1985,* München, 1986, 65–66. o.
8. Stanisław Mikołajczyk: *The Rape of Poland,* New York, 1948, 100. o.
9. *Szovjeckij Faktor v Vosztocsnoj Jevrope,* I. kötet, Moszkva, 1999, 67–76. o.
10. Gaddis: *Cold War,* 100. o.
11. T. V. Volokityina és mások (szerk.): *Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah rosszijszkih arhivov 1944–1953,* I. kötet Moszkva és Novoszibirszk, 1997, 330–31. o.
12. R. J. Crampton: *A Concise History of Bulgaria,* Cambridge, 2006, 182–83. o.
13. Mikołajczyk: *Rape of Poland,* 98. o.; lásd még Martin Gilbert, „Churchill and Poland," a Varsói Egyetemen 2010. február 16-án tartott, nyomtatásban meg nem jelent előadás. Köszönet Martin Gilbertnek, hogy felhívta rá a figyelmemet.
14. Kersten: *Establishment of Communist Rule in Poland,* 81. o.
15. Uo., 113. o.
16. A jaltai értekezlet üléseinek jegyzőkönyve: http://www.fordham.edu/halsall/mod/1945YALTA.html
17. Mikołajczyk: *Rape of Poland,* 127. o.
18. Uo., 130–34. o.
19. Kersten: *Establishment of Communist Rule in Poland,* 242. o.
20. IWM, „The Struggles for Poland, Program Six," E.156 tekercs, interjú Włodzimierz Brusszal (köszönet Wanda Kościának), 1–5. o.
21. HIA, Stanisław Mikołajczyk-gyűjtemény, 103-as tárolódoboz, 3-as dosszié és 104-es tárolódoboz, 9-es dosszié.
22. Uo.
23. Tomasz Goban-Klas: *The Orchestration of the Media: The Politics of Mass Communications in Communist Poland and the Aftermath,* Boulder, 1994, 52. o.
24. HIA, Stanisław Mikołajczyk-gyűjtemény, 104-es tárolódoboz, 4-es és 5-ös dosszié.

25. Kersten: *Establishment of Communist Rule in Poland,* 252–53. o.
26. Torańska: *Oni,* 273. o.
27. Uo., 274. o.
28. Kersten: *Establishment of Communist Rule in Poland,* 271–77. o.
29. IWM Brusszal készített interjúja.
30. Uo.
31. Andrzej Paczkowski: *Referendum z 30 czerwca 1946: Proba wst²epnego bilansu,* Varsó, 1992, 14. o.
32. Andrzej Krawczyk: *Pierwsza próba indoktrynacji. Działalność Ministerstwa Informacji i Propagandy w latach 1944–1947,* Documenty do dziejow PRL, 7. kötet, Varsó, 1994, 91. o.
33. Paczkowski: *Referendum z 30 czerwca 1946,* 221–22. o.
34. Torańska: *Oni,* 274–75. o.
35. Krawyczyk: *Pierwsza próba indoktrynacji,* 91. o.
36. Kersten: *Establishment of Communist Rule in Poland,* 320. o.
37. IWM Brusszal készített interjúja, 15–20. o.
38. Mikołajczyk: *Rape of Poland,* 198. o.
39. Anita Prażmowska: *Poland: A Modern History,* London 2010, 167. o.
40. A Szolidaritás földalatti mozgalomként indult, de 1980 augusztusa és 1981 decembere között törvényes szakszervezetként ismerték el.
41. Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században,* Budapest, 1999, 283. o.
42. Peter Kenez: *Hungary from the Nazis to the Soviets: The Establishment of the Communist Regime in Hungary, 1944–1948,* New York, 2006, 96. o.
43. Volokityina és mások (szerk.): *Vosztocsnaja Jevropa,* I. kötet, 271–74. o.
44. Történeti Interjúk Tára (Országos Széchényi Könyvtár) Hegedüs András, Hanák Gábor, Kozák Gyula és Szabóné Dér Ilona Széll Jenővel készített interjúja, 1985 augusztus 3. („Egy egészen más kultúrpolitikát próbáltam megvalósítani, mint ami a hivatalos volt." Részlet a Széll Jenővel készített életútinterjúból. Sajtó alá rendezte: Kozák Gyula. Szín, 1996. november. 8–16. o.)
45. Uo.
46. Uo.
47. Gyarmati György: „»Itt csak az fog történni, amit a kommunista párt akar!«: Adalékok az 1947. évi országgyűlési választások történetéhez," *Társadalmi Szemle* 8–9, 1997, 144–61. o.
48. Volokityina és mások (szerk.): *Vosztocsnaja Jevropa,* I. kötet, 271–74. o.
49. *Szovjeckij Faktor,* I. kötet, 243–44. o.
50. Nagy Ferenc: *Küzdelem a vasfüggöny mögött,* Budapest, 1990., II/88. o.
51. Uo., II/144. o.
52. Gyarmati: „»Itt csak az fog történni, amit a kommunista párt akar!«", 144–61. o.
53. Sulyok Dezső: *Két éjszaka nappal nélkül,* Budapest, 2004, 387–91. o.
54. Szerencsés Károly: *A kék cédulás hadművelet,* Budapest, 1992, 59–73. o.

55. Balogh Margit – S. Nagy Katalin (szerk.): *Asszonysorsok a 20. században,* BME Szociológia és Kommunikáció Tanszék Szociális és Családvédelmi Minisztérium Nőképviseleti Titkársága, 2000, 297–309. o.
56. Dirk Spilker: *The East German Leadership and the Division of Germany: Patriotism and Propaganda 1945–1953,* Oxford, 2006, 53–54. o.
57. Peter Greider: *The East German Leadership 1946–1973,* Manchester, 1999, 17–25. o.
58. V. I. Lenin *A proletárforradalom és a renegát Kautsky,* Lenin összes művei, Budapest, 1980 (2), 37/228.
59. Gary Bruce: *The Firm: The Inside Story of the Stasi,* Oxford, 2010, 34–36. o.
60. Wilfried Loth: *Stalin's Unwanted Child: The Soviet Union, the German Question and the Founding of the GDR,* ford. Robert F. Hogg, London, 1998, 31. o.
61. Spilker: *East German Leadership and the Division of Germany,* 47–50. o.
62. Andreas-Friedrich: *Battleground Berlin,* 130. o.
63. Uo., 125. o.
64. Uo., 114–15. o.
65. Walter Ulbricht: *On Questions of Socialist Construction in the GDR,* Dresden, 1968, 78–90. o.
66. Stefan Creuzberger: „The Soviet Military Administration and East German Elections, Autumn, 1946," *The Australian Journal of Politics and History,* 1999.
67. Karl-Heinz Hajna: *Die Landtagswahlen 1946 in der SBZ,* Frankfurt am Main, 2000, 119–68. o.
68. Spilker: *East German Leadership and the Division of Germany,* 101. o.
69. Creuzberger: „Soviet Military Administration and East German Elections."
70. IWM Bendával készített interjúja.
71. Peter Skyba: „Jugendpolitik, Jugendopposition und Jugendwiderstand in der SED-Diktatur," in *Jugend und Diktatur. Verfolgung und Widerstand in der SBZ/DDR.* Dokumentation des XII. Bautzen-Forums am 4. und 5. Mai 2001 Leipzig, 2001, 40. o.
72. IWM Bendával készített interjúja.
73. Sidney S. Alexander: *The Marshall Plan,* National Planning Association Planning Pamphlets nos. 60–61, February 1948, 14. o.
74. Giuliano Procacci és mások (szerk.): *The Cominform: Minutes of the Three Conferences, 1947/1948/1949,* Milano, 1994, 26. o.
75. *Szovjeckij Faktor,* I. kötet, 459. o.
76. Geoffrey Roberts: „Moscow and the Marshall Plan: Politics, Ideology and the Onset of the Cold War, 1947," *Europe–Asia Studies* 46, 8, 1994, 1,378. o.; valamint *Szovjeckij Faktor,* I. kötet, 462–65. o.
77. Procacci és mások (szerk.): *Cominform,* 26, 225–51, 379. o.
78. Uo., 43. o.
79. Uo., 129. o.
80. Kenez: *Hungary from the Nazis to the Soviets,* 277–78. o.
81. Randé Jenő–Sebestyén János: *Azok a rádiós évtizedek,* Budapest, 1995, 127–29. o.

82. Ivor Lukes: „The Czech Road to Communism," in Norman Naimark és Leonid Gibianskii (szerk.): *The Establishment of Communist Regimes in Eastern Europe, 1944–1949,* Boulder, 1997, 259. o.
83. Ekaterina Nikova: „Bulgarian Stalinism Revisited," in Vladimir Tismaneanu (szerk.): *Stalinism Revisited,* New York és Budapest, 2009, 290–94. o.

10. GAZDASÁG

1. Giuliano Procacci és mások (szerk.): *The Cominform: Minutes of the Three Conferences, 1947/1948/1949,* Milánó, 1994, 17. o.
2. Ingolf Vogeler: „State Hegemony in Transforming the Rural Landscapes of Eastern Germany: 1945–1994," *Annals of the Association of American Geographers* 86, 3, 1996. szeptember, 432–33. o.
3. Jonathan Osmond: „From *Junker* estate to co-operative farm: East German Agrarian Society 1945–61," in Patrick Major and Jonathan Osmond (szerk.): *The Workers' and Peasants' State,* Manchester, 2002, 134–37. o.
4. Gary Bruce: *Resistance with the People,* Oxford, 2003, 33. o.
5. Peter Stachura: *Poland 1918–1945,* London, 2004, 47–49. o.
6. Nicolas Spulber: „Eastern Europe: The Changes in Agriculture from Land Reforms to Collectivization", *American Slavic and East European Review* 13, 3, 1954. október, 393–94. o.
7. Krystyna Kersten: *The Establishment of Communist Rule in Poland, 1943–1948,* Berkeley, 1991, 166. o.
8. *Polska-ZSSR: Struktury Podlegośći,* Varsó, 1995, 114–15. o.
9. Iván Szelényi (szerk.): *Privatizing the Land: Rural Political Economy in Post-Communist Societies,* London, 1998, 24–26. o.
10. Spulber: „Eastern Europe," 394–98. o. Lásd még Peter Kenez: *Hungary from the Nazis to the Soviets: The Establishment of the Communist Regime in Hungary, 1944–1948,* New York, 2006, 107–18. o.
11. Stephen Wegren: *Land Reform in the Former Soviet Union and Eastern Europe,* London, 1998, 226. o.
12. PIL, 867/1/H-168.
13. Mark Pittaway: „The Politics of Legitimacy and Hungary's Postwar Transition," *Contemporary European History* 13, 4, 2004, 465. o.
14. Harris L. Coulter: „The Hungarian Peasantry: 1948–1956", *American Slavic and East European Review* 18, 4, 1959. december, 539–54. o.; valamint Corey Ross: „Before the Wall: East Germans, Communist Authority, and the Mass Exodus to the West," *The Historical Journal* 45, 2, 2002. június, 459–80. o.
15. Interjú Ulrich Festtel, Wittenberg, 2008. április 16.

16. Nagyon nehezen mérhető az európai gazdaságok relatív gazdagsága a két háború közti időszakban, mivel nem ugyanazzal az eljárással folyt az adatgyűjtés az egész kontinensen. Nagyon durva becsléssel azonban azt mondhatjuk, hogy 1937-ben az egy főre eső GDP Csehszlovákiában 1841$, Magyarországon 1638$, Lengyelországban pedig 1241$ volt; ugyanekkor az Egyesült Királyságban 3610$, Franciaországban 2586$, Németországban pedig 2736$. További összehasonlítás végett: szintén 1937-ben Írországban 1836$, Görögországban pedig 1373$ volt az egy főre jutó GDP nagysága. Lásd Mark Harrison: „GDPs of the USSR and Eastern Europe: Towards an Interwar Comparison", *Europe–Asia Studies* 46, 2, 1994, 243–59. o.
17. Lenin: *A baloldaliság mint a kommunizmus gyermekbetegsége.*
18. SAPMO-BA, DY 30 IV 2/6.02 3, 17–25. o.
19. Primo Levi: *If This is a Man and The Truce,* London, 1988, 220–21. o. [Primo Levi: *Ember ez? – Fegyvernyugvás,* ford. Magyarósi Gizella, Budapest, 1994, 270. o.]
20. AAN, MPIH, 2831.
21. Interjú Festtel.
22. Interjú Ulrich Schneiderrel, Wittenberg, 2008. április 16.
23. Anders Åslund: *Private Enterprise in Eastern Europe,* London, 1985, 26. o.
24. Uo., 30–31. o.
25. Uo., 27–29. o.
26. Interjú Janina Stobniakkal, Varsó, 2007. november 28.
27. Beszélgetés Krystyna Paszkowskával, Chobielin, 2010. december 31.
28. Interjú Stefan Grzeszkiewicz-csel, Varsó, 2007. október 12.
29. Polák György: „Csapás" a feketekereskedelemre – A gazdasági rendőrség ténykedése 1945 után," *Korrajz 2002: A XX. Század Intézet Évkönyve,* Budapest, 2004, 128–37. o.
30. Uo., 135. o.
31. Uo., 128–37. o.
32. MOL, XIX-G5 480/1946.2. (lásd még: http://www.archivnet.hu/hetkoznapok/a_kavehaztol_a_nepbufeig.html?oldal=4)
33. Havadi Gergő: *Dokumentumok a fővárosi vendéglátók államosításáról 1949–1953,* ArchívNet 2009/2, lásd még: http://www.archivnet.hu/hetkoznapok/dokumentumok_a_fovarosi_vendeglatok_allamositasarol_19491953..html?oldal=1
34. Majtényi György: „Őrök a vártán. Uralmi elit Magyarországon az 1950-es, 1960-as években", in Horváth Sándor (szerk.): *Mindennapok Rákosi és Kádár korában,* Budapest, 2008, 289–316. o.
35. Földesi Margit: *A megszállók szabadsága,* Budapest, 2002, 108–36. o.
36. Norman Naimark: *The Russians in Germany: A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945–1949,* Cambridge, Mass., 1995, 172–73. o.
37. Marek Jan Chodakiewicz, John Radziłowski és Dariusz Tolczyk (szerk.): *Poland's Transformation: A Work in Progress,* Charlottesville, 2003, 157–93. o.
38. David Crowley: *Warsaw,* London, 2003, 28. o.
39. Padraic Kenney: *Rebuilding Poland: Workers and Communists 1945–1950,* Ithaca, 1997, 30. o.

40. Naimark: *Russians in Germany,* 184–86. o.
41. Romsics Ignác: *Hungary in the Twentieth Century,* Budapest, 1999, 248–49. o.
42. Kenney: *Rebuilding Poland,* 81. o.
43. Kersten: *Establishment of Communist Rule in Poland,* 251. o. Łódź, Szilézia és Gdańsk később mind a független Szolidaritás szakszervezet fontos központjai lettek 1980-ban.
44. Belényi Gyula: *Az állam szorításában. Az ipari munkásság társadalmi átalakulása 1945–1965,* Budapest, 2009, 49–51. és 158–59. o.
45. Henryk Różański: *Śladem Wspomnień i Dokumentów (1943–1948),* Varsó, 1987, 142. o.
46. Jochen Laufer: „From Dismantling to Currency Reform," in Konrad H. Jarausch (szerk.): *Dictatorship as Experience: Towards a Socio-Cultural History of the GDR,* New York, 1999, 73–90. o.
47. Lossonczy Tamás: *A vízió állandóan változik,* Budapest, 2004, 98–100. o.
48. William A. Bomberger and Gail E. Makinen: „Hungarian Hyperinflation and Stabilization of 1945–1946", *The Journal of Political Economy* 91, 5, 1983. október, 801–24. o.
49. Jeffrey Kopstein: *The Politics of Economic Decline in East Germany, 1945–1989,* Chapel Hill, 1997, 21. o.
50. Idézi Kenney: *Rebuilding Poland,* 90. o.
51. Idézi Kopstein: *Politics of Economic Decline in East Germany,* 26. o.
52. AAN, MPiH 2832, 1. o.
53. Uo., MO 568, 2–12. o.
54. Uo., 22. o.; lásd még: http://www.drukarnia-anczyca.com.pl/historia/1945–1957.
55. SAPMO-BA, DC 30/IV 2/6.02 116.
56. SAPMO-BA, DY 30 IV 2/6.02 76.
57. SAPMO-BA, DC 20/12046.
58. BStU MfSZ, Sekretariat d. Ministers (Min.) 387, 622. o.
59. Różański, *Śladem Wspomnień i Dokumentów,* 145. o.
60. Jo Langer: *Convictions: My Life with a Good Communist,* London, 2011, 17–19.
61. DRA, F201-00-00/0004, 309–10. o.
62. DRA, B204-02-01/0364.
63. Peter Grothe: *To Win the Minds of Men: The Story of the Communist Propaganda War in East Germany,* Palo Alto, 1958, 141–42. o.
64. DRA, F201-00-00/0004, 318–31. o.
65. Bolesław Bierut: *Sześcoletni Plan Odbudowy Warszawy,* Varsó, 1950.

11. A REAKCIÓS ELLENSÉG

1. T. V. Volokityina és mások (szerk.): *Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah rosszijszkih arhivov 1944–1953,* 2. kötet, Moszkva és Novoszibirszk, 1997, 25–28. o.

2. Uo.
3. Elena Zubkova: *Russia After the War: Hopes, Illusions, and Disappointments, 1945–1957,* ford. Hugh Ragsdale, Armonk, 1998, 18. o; lásd még Joseph Brodsky: *Less Than One: Selected Essays,* New York, 1986, 26–29. o. [Joszif Brodszkij: „Embernél kevesebb", ford. M. Nagy Miklós, in: *Gyűjtőknek való,* Budapest, 1998, 33. o.]
4. Robert Service: *A History of Twentieth-Century Russia,* London, 1997, 299. o.
5. Átfogó tárgyalását lásd Amir Weiner: „The Empires Pay a Visit: Gulag Returnees, East European Rebellions and Soviet Frontier Politics", *The Journal of Modern History* 78, 2, 2006. június.
6. Anne Applebaum: *Gulag: A History of the Soviet Camps,* London, 2003, 414–27. o. [*A Gulag története,* ford. Tomori Gábor, Budapest, 2004, II. 85–111. o.]
7. Iván T. Berend: *Central and Eastern Europe 1944–1993,* Cambridge, 1996, 34. o. [*Terelőúton: Közép- és Kelet-Európa 1944–1990,* Budapest, 2000, 60. o.]
8. A léggömbműveletről lásd http://www.psywarrior.com/RadioFreeEurope.html.
9. A SZER eredetéről, történetéről és hatásáról lásd George Urban: *Radio Free Europe and the Pursuit of Democracy: My War Within the Cold War,* New Haven, 1997.
10. Átfogó történeti művek és tankönyvek például: John Lewis Gaddis: *The Cold War: A New History,* New York, 2005; Elizabeth Edwards Spalding: *The First Cold Warrior: Harry Truman, Containment, and the Making of Liberal Internationalism,* Louisville, 2006; Martin McCauley: *Origins of the Cold War,* New York, 2008; V. M. Zubok: *A Failed Empire: The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev,* Chapel Hill, 2008; Jonathan Haslam: *Russia's Cold War,* New Haven és London, 2010.
11. Interjú Czesław Kiszczakkal, Varsó, 2007. május 25. Apja lengyel volt, anyja azonban orosz. Rokosszovszkij születési helye vita tárgya: talán Varsó, talán nem, életrajzírói sem egyeznek a kérdésben. Hálás köszönet Rodric Braithwaite nagykövetnek a beszélgetésért.
12. Andrzej Żak: „Tradycje Armii Krakowej w Wojsku Polskim", in: Krzysztof Komorowski (szerk.): *Armia Krajowa: szkice z dziejów Sił Zbrojnych Polskiego Państwa Podziemnego,* Varsó, 1999; ugyancsak Halmy Keve Kund: „Mecséri János: egy katonatiszt a forradalomban", előadás a Terror Háza Múzeumban, Budapest, 2006. október.
13. Lásd a Marshall Alapítvány saját beszámolóját: http://marshallfoundation.org/documents/MarshallPlanArticle OPT.pdf
14. David E. Murphy, Sergei A. Kondrashev és George Bailey: *Battleground Berlin: CIA vs. KGB in the Cold War,* New Haven és London, 1997, 57. o.
15. Uo., 67–69. o.
16. Uo., 71. o.
17. V. V. Zaharov: „Mezsdu vlasztyju i veroj", bevezető in: *SZVAG i religioznije konfesszii Szovetszkoj zoni okkupacii Germanyii 1945–49: Szbornyik dokumentov,* Moszkva, 2006, 50–51. o.
18. DRA, F201-00-00/0006, 11–20. o.
19. Orbán József Gyula: *Katolikus papok békemozgalma Magyarországon 1950–1956,* Budapest, 2001, 94. o.

20. Helmut David Baer: *The Struggle of Hungarian Lutherans Under Communism,* College Station, Tex., 2006, 16. o.
21. Richard Pipes: *Russia Under the Bolshevik Regime, 1919–1924,* London, 1994, 346–52. o.
22. *SZVAG i religioznije konfesszii,* 228–31. o.
23. Ellen Ueberschär: *Junge Gemeinde im Konflikt: Evangelische Jugendarbeit in SBZ und DDR 1945–1961,* Stuttgart, 2003, 63–64. o.
24. Jan Żarin: *Dzieje Kościoła Katolickiego w Polsce: 1944–1989,* Varsó, 2003, 64–69. o.
25. PIL, f.83, KV.
26. József Mindszenty: *Memoirs,* New York, 1974, 31. o. [*Emlékirataim,* Toronto, 1974, 71. o.]
27. Kiszely Gábor: *ÁVH: Egy terrorszervezet története,* Budapest, 2000, 102. o.
28. Uo., 104. o.
29. *Ofensywa kleru a nasze zadania,* a dokumentumot közli Jan Żarin: *Kościół w PRL,* Varsó, 2004, 20. o.
30. SAPMO-BA, DO 1 11/873 és DY 24 3823.
31. Hermann Wentker: „Kirchenkampf in der DDR: Der Konflikt um die Junge Gemeinde 1950–1953", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte,* 1994. január, 116. o.
32. SAPMO-BA, DY 24 3665.
33. Interjú Ulrich Festtel, Wittenberg, 2008. április 16.
34. Mary Fulbrook: *Anatomy of Dictatorship: Inside the GDR, 1949–1989,* Oxford, 1995, 91–99. o.
35. Ueberschär: *Junge Gemeinde im Konflikt,* 192–200. o.
36. Interjú Festtel.
37. Kiszely: *ÁVH,* 104. o.
38. Uo., 104–7. o.
39. Orbán: *Katolikus papok békemozgalma Magyarországon,* 56–59. o.
40. Interjú Keresztes Sándorral, Budafok, 2009. február 12.
41. Żaryn: *Dzieje Koscioła Katolickiego w Polsce,* 94. o.
42. In: Marian S. Mazgaj: *Church and State in Communist Poland: A History, 1944–1989,* New York, 2010, 60–61. o.
43. Żaryn: *Dzieje Koscioła Katolickiego w Polsce,* 101–2. o.
44. Uo., 120–21. o.
45. Uo., 126. o.
46. Uo., 126. o.
47. Szabó Csaba: *Egyházügyi hangulatjelentések,* Budapest, 2000, 125., 136. o.
48. Wentker: „Kirchenkampf in der DDR", 116. o.
49. MOL, 276 f.65/359.
50. Lásd Wojciech Czuchnowski: *Blizna. Proces Kurii krakowskiej 1953,* Krakkó, 2003.
51. Lásd Szabó Csaba: *A Grősz-per előkészítése,* Budapest, 2001.
52. Kiszely: *ÁVH,* 104–5. o.
53. Mindszenty: *Memoirs,* 1–2. o. [*Emlékirataim,* 14. o.]

54. Andrzej Micewski: *Cardinal Wyszyński: A Biography,* ford. William R. Brand és Katzarzyna Mroczowska-Brand, New York, 1984, 15. o.
55. Balogh Margit: *Mindszenty József: 1892–1975,* Budapest, 2002, 60–76. o.
56. Cardinal Stefan Wyszyński: *A Freedom Within,* ford. Barbara Krzywicki-Herburt és Walter J. Ziemba, New York, 1982, 15. o.
57. Árpád Pünkösti: „You Are Not Primate Here", *The Hungarian Quarterly* 36 (1996. tél).
58. Balogh: *Mindszenty József,* 100. o.
59. Mindszenty: *Memoirs,* 76. o.
60. Uo., 100. o. [Uo., 316. o.]
61. Wyszyński: *Freedom Within,* 25–26. o.
62. Micewski: *Cardinal Wyszyński,* 66. o.
63. Żaryn: *Dzieje Koscioła Katolickiego w Polsce,* 134–56. o.
64. Micewski: *Cardinal Wyszyński,* 20. o.
65. Mindszenty: *Memoirs,* 197–98. o. [*Emlékirataim,* 419. o.]
66. Micewski: *Cardinal Wyszyński,* 53–55. o.
67. Balogh: *Mindszenty József,* 16–18. o.
68. Interjú Hans-Jochen Tschichével, Satuelle, 2006. november 18.
69. Keith Armes: „Chekists in Cassocks", *Demokratizatsiya* 4, 1993, 72–83. o.
70. OSA, 300/50/6, 124. dosszié.
71. M. Tinz: „Friedenpriester in der Tschechoslowakei. Im Dienste der Partei", *Digest des Ostens,* 1977, 42. o.
72. Orbán: *Katolikus papok békemozgalma Magyarországon,* 94. o.
73. Uo., 103–4. o.
74. Uo., 107–8. o.
75. Uo. 111. o.
76. Jacek Żurek: *Ruch „Ksiezy Patriotow",* Varsó, 2008, 56–59. o.
77. Orbán: *Katolikus papok békemozgalma Magyarországon,* 188–89. o.
78. Tadeusz Isakowicz-Zaleski: *Księza Wobec Bezpieki,* Krakkó, 2007, 44. o.
79. OSA, 300/50/6, 124. dosszié.
80. Żurek: *Ruch „Ksiezy Patriotow",* 105. o.
81. Isakowitz-Zaleski: *Księza Wobec Bezpieki,* 46. o.
82. Uo.
83. Interjú Ladányi Sándorral, Budapest, 2008. március 12.; lásd még Ladányi Sándor: *A magyar református egyház 1956 tükrében,* Budapest, 2006, továbbá Isakowitz-Zaleski: *Księza Wobec Bezpieki.*

12. A BELSŐ ELLENSÉG

1. Arthur Koestler: *Darkness at Noon,* New York, 2006, 244. o. [*Sötétség délben,* ford. Bart István, Budapest, 1988, 174. o.]

2. Csaba Békés, Malcolm Byrne és János Rainer (szerk.): *The 1956 Hungarian Revolution: A History in Documents,* Budapest és New York, 2002, 16. o.
3. Joël Kotek és Pierre Rigoulot: *Le Siècle des camps,* Párizs, 2001, 544–48. o.; lásd még Andrzej Paczkowski: „Poland, the Enemy Nation", in: Stéphane Courtois és mások (szerk.): *The Black Book of Communism,* Cambridge, 1999, 363–93. o. [*A kommunizmus fekete könyve,* ford. Benyhe János, Budapest, 2000, 371–401. o.]
4. Romulus Rusan: *The Chronology and Geography of Repression in Romania,* Bukarest, 2007, 28–30. o.
5. Paczkowski: „Poland, the Enemy Nation", 237–38. o.
6. György Gyarmati: „Hungary in the Second Half of the Twentieth Century", in: István György Tóth (szerk.): *A Concise History of Hungary,* Budapest, 2005, 58–581. o.
7. Rusan: *Chronology and Geography of Repression,* 31. o.
8. Karta, memoárarchívum, Wacław Beynar, II/542.
9. Uo., Stanisław Szostak, II/2944.
10. Alina Gałan és Zygmunt Mańkowski (szerk.): *Więzniowie Politcyzni na Zamku Lubelskim,* Lublin, 1996, 20–31. o.
11. Frank Drauschke, Arseny Roginsky és Anna Kaminsky (szerk.): *Erschossen in Moskau,* Berlin, 2005.
12. Bank Barbara: „Az internálás és kitelepítés dokumentumai a Történeti Levéltárban", in: *Az átmenet évkönyve, 2003,* Budapest, 2004, 125–30. o.; lásd még Gyarmati: „Hungary in the Second Half of the Twentieth Century", 581. o.
13. Rusan: *Chronology and Geography of Repression,* 31–32. o.
14. Kotek és Rigoulot: *Le Siècle des camps,* 543–44. o.
15. Dennis Deletant: *Romania Under Communist Rule,* Bukarest, 2006, 109. o.
16. Tzvetan Todorov: *Voices from the Gulag,* ford. Robert Zaretsky, University Park, Pa., 1999, 39–40. o.
17. Kotek és Rigoulot: *Le Siècle des camps,* 559. o.
18. Bank: „Az internálás és kitelepítés dokumentumai a Történeti Levéltárban", 107–30. o.
19. Lásd *Magyar tudóslexikon A-tól ZS-ig,* Budapest, 1998, 192. o.; *Magyar internacionalisták,* Budapest, 1980; Garasin Rudolf: *Vörössipkás lovasok,* Budapest, 1967; Györkei Jenő: *Garasin Rudolf élete,* Budapest, 1976.
20. PIL, 867/f.11/g-24, 15–59. o.
21. MOL, 276/65184, 133–39. o.
22. Beszélgetés Schmidt Máriával, M. Kiss Sándorral és Bank Barbarával; lásd még Böszörményi Géza: *Recsk 1950–1953,* Budapest, 2005, 49. o.
23. Bank: „Az internálás és kitelepítés dokumentumai a Történeti Levéltárban", 122. o.
24. Beszélgetés Bank Barbarával, Recsk, 2009. július 4.
25. Böszörményi: *Recsk,* 261. o.
26. ABTL, 3.1.9. V-107373.
27. Faludy György: *My Happy Days in Hell,* ford. Kathleen Szasz, London, 2010, 304. o. [*Pokolbéli víg napjaim,* Budapest, 1987, 366. o.]
28. *Törvénytelen szocializmus: A Tényfeltáró Bizottság jelentése,* Budapest, 1991, 96. o.

29. Faludy: *My Happy Days in Hell,* 371. o. [*Pokolbéli víg napjaim,* 413. o.]
30. PIL, 962/2.
31. Fitzroy Maclean: *Eastern Approaches,* London, 1991, 82, 94. o.
32. Yale-hallgató koromban hallgattam ezt az előadást, 1982 őszén.
33. Mária Schmidt: *Battle of Wits,* ford. Ann Major, Budapest, 2007, 171. o.
34. T. V. Volokityina és mások (szerk.): *Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah rosszijszkih arhivov 1944–1953,* Moszkva és Novoszibirszk, 1997, 814–29. o.
35. Uo., 936–42. o.
36. Andrzej Paczkowski és mások: *Polska w Dokumentach z archiwow rosyjskich,* Varsó, 2000, 82–83. o.
37. Volokityina és mások (szerk.): *Vosztocsnaja Jevropa,* 830–58. o.
38. Igor Lukes: „The Rudolf Slánský Affair: New Evidence", *Slavic Review* 58, 1 (1999. tavasz), 160–66. o.
39. Uo., 164–66. o.
40. Jři Pelikán (szerk.): *The Czechoslovak Political Trials, 1950–1954: The Suppressed Report of the Dubček Government's Commission of Inquiry, 1968,* Stanford, 1975, 104–9. o.
41. Igor Lukes: *Rudolf Slánský: His Trials and Trial,* Cold War International History Project, Washington, DC, 2006, 52. o.
42. Zbigniew Blażynski: *Mówi Józef Świątło,* Varsó, 2003, 252–53. o.
43. Andrzej Werblan: *Stalinizm w Polsce,* Varsó, 2009, 128. o.
44. George H. Hodos: *Show Trials: Stalinist Purges in Eastern Europe, 1948–1954,* New York, 1987, 135. o. [Hódos György: *Kirakatperek – Sztálinista tisztogatások Kelet-Európában 1948–1954,* ford. Révai Gábor, Budapest, 1990.]
45. Uo., 28. o.
46. Schmidt: *Battle of Wits,* 108. o.; lásd még Lukes: „The Rudolf Slánský Affair", 166–69. o.
47. Schmidt: *Battle of Wits,* 133–35. o.
48. *László Rajk and His Accomplices Before the People's Court,* a magyar államügyészség angol nyelvű kiadványa, 1949, 146–63. o.
49. Béla Szász: *Volunteers for the Gallows,* New York, 1971, 123. o. [*Minden kényszer nélkül,* Budapest, 2013, 76. o.]
50. Karel Kaplan: *Report on the Murder of the General Secretary,* ford. Karel Kovanda, Columbus, 1990, 44. o.
51. Uo., 152–92. o.; *László Rajk and His Accomplices,* 146–63. o.; Szász: *Volunteers for the Gallows,* 123. o. [*Minden kényszer nélkül,* 77. o.]
52. Pelikán: *Czechoslovak Political Trials,* 81. o.
53. Konrad Rokicki: „Aparatu obraz Wlasny", in: Kazimierz és Tomasza Labuszewski (szerk.): *Zwyczajny Resort: Studia o aparacie bezpieczeństwa 1944–1956,* Varsó, 2005, 112. o.
54. Tomáš Bouška és Klara Pinerova: *Czechoslovak Political Prisoners,* Prága, 2009, 14. o.
55. Szász: *Volunteers for the Gallows,* 59. o. [*Minden kényszer nélkül,* 81–82. o.]

56. Konrad Rokicki (szerk.): *Departement X MBP: Wzorce – Struktury – Dzialanie,* Varsó, 2007, 113. o.
57. Uo., 110–11. o.
58. Bouška és Pinerova: *Czechoslovak Political Prisoners,* 15. o.
59. István Rév: „Indicting Rajk", dolgozat, University of Pennsylvania Slavic Department Spring Research Symposium, 2009. április 18, elérhető az interneten: http://ccat.sas.upenn.edu/slavic/events/slavic_symposium/Comrades_Please_Shoot_Me/Rev_Rajk.pdf
60. Az itt következő idézetek egy másolatból valók, amely eredetileg Mieczysław Rakowski tulajdonában volt, ma pedig a HIA Rakowski-gyűjteményében található.
61. Jo Langer: *Convictions: My Life with a Good Communist,* London, 2011, 30. o.
62. Michael Scammell: *Koestler: The Literary and Political Odyssey of a Twentieth-Century Skeptic,* New York, 2009, 413. o.
63. OSA, 23-1-25.
64. Mindszenty József: *Emlékirataim,* Toronto, 1974, 309. o.
65. Szász: *Volunteers for the Gallows,* 56. o. [*Minden kényszer nélkül,* 89. o.]
66. Melissa Feinberg: „Only an Imperialist Could Think Up Such a Notion", dolgozat, University of Pennsylvania Slavic Department Spring Research Symposium, 2009. április 18.
67. Karta, memoárarchívum, „Różności, 1944–56" dosszié.
68. *Frage und Antwort* 6 (1950).
69. Karta, memoárarchívum, „Różności, 1944–56" dosszié. A koloradóbogarakról lásd itt is: http://www.youtube.com/watch?v=0CYKU9jmBK0
70. *HALT Amerikäfer,* Berlin, Amt für Information der Regierung der DDR, 1950.
71. OSA, dokumentumfilm-gyűjtemény, *Statárium,* Sipos András filmje, 1989.
72. MOL, 276/65/324, 36. o.
73. Faludy: *My Happy Days in Hell,* 254. o. [*Pokolbeli víg napjaim,* 298. o.]
74. Uo., 240. o. [Uo., 275–76. o.]
75. Langer: *Convictions,* 2. o.
76. Interjú Pók Attilával, Budapest, 2009. február 13.
77. Berényi Zsuzsanna Ágnes: *A szabadkőművesség kézikönyve,* Budapest, 2001, 185–87., 193. o.; „*Grossaufseher:* A magyar szabadkőművesség története 1945 és 1950 között: módszerek és célkitűzések", *Kelet,* 2008. január, 62–76. o.
78. ABTL, O-8511, 1–9. o.

13. *HOMO SOVIETICUS*

1. Schöpflin Gyula: *Szélkiáltó,* Budapest, 1985. 62. o.
2. Alexander Zinoviev: *Homo Sovieticus,* ford. Charles Janson, Boston, 1986. [Alekszandr Zinovjev: *Homo Sovieticus,* ford. Osztovits Ágnes, Budapest, 2001.]

3. Freien Deutschen Jugend und des Institut für Marxismus-Leninismus beim Zentralkommitee der SED: *Partei und Jugend: Dokumente marxisticher-leninisticher Jugendpolitik,* Kelet-Berlin, 1986., 326. o.
4. Ulrich Mählert: *Die Freie Deutsche Jugend 1945–1949,* Paderborn, 1995., 34. o.
5. Heinz-Hermann Krüger és Winfried Marotzki: „Pädagogik und Erziehungsalltag in der DDR: Zwischen Systemvorgaben und Pluralität," *Studien zur Erziehungswissenschaft und Bildungsforschung* 2, Opladen, 1994, 195. o.
6. Lásd pl. Janusz Korczak: *Ghetto Diary,* New Haven, 2003.; valamint http://www.holocaustresearchprojekt.org/ghettos/korczak.html.
7. A. S. Makarenko: *The Road to Life,* II. kötet, ford. Ivy és Tatiana Litvinov, Moszkva, 1951., 206. o. [Makarenko: *Új ember kovácsa,* ford. Lányi Sarolta, Budapest, 1963, 463. o.]
8. Leonore Ansorg: *Kinder im Klassenkampf: Die Geschichte der Pionierorganisation von 1948 bis Ende der fünfziger Jahre,* Berlin, 1997, 30–40. o.
9. Marta Brodala: „Propaganda dla Najmłodszych w Latach 1948–1956," *Przebudowac Człowieka,* Varsó, 2001, 21. o.
10. Uo. 58–63. o.
11. Uo. 57. o.
12. Alex Wedding: *Die Fahne des Pfeiferhansleins,* Berlin, 1953., 231–32. o.
13. Radek Sikorski: *Full Circle: A Homecoming to Free Poland,* New York, 1997., 37. o.
14. AAN, Ministerstwo Edukacji Narodowej, 230, 1–7. o.
15. Rafal Stobiecki: *Historiografia PRL,* Varsó, 2007., 73. o.
16. Siegfried Baske és Martha Engelbert: *Dokumente zur Bildungspolitik in der sowjetischen Besatzungszone,* Berlin, 1966., 87. o.
17. Uo. 4–8. o.
18. Frederick Taylor: *Exorcising Hitler: The Occupation and Denazification of Germany,* London, 2011, 327. o.
19. AAN, MEN 598, 1. o.
20. Uo. MEN 587, 4–8. o.
21. Uo. MEN 592, 21–26. o.
22. Uo. MEN 588, 495. o.
23. Uo. MEN 241, 5–15. o.
24. Baske és Engelbert: *Dokumente zur Bildungspolitik,* 26. o.
25. AAN, MEN 238, 22. o.
26. John Connelly: *Captive University: The Sovietization of East German, Czech, and Polish Higher Education 1945–1956,* Chapell Hill és London, 2000, 97. o.
27. Uo. 43. o.
28. Uo. 71. o.
29. Uo. 135. o.
30. Uo. 84. o.
31. Uo. 178. o.
32. *Partei und Jugend,* 345. o.

33. Andrzej Gawryszewski: *Ludnosc Polski w XX wieku,* Varsó, 2005, 328–29. o.
34. Interjú Eugeniusz Mroczowskival, Varsó, 2007. május 25.
35. Connelly: *Captive University,* 228. o.
36. Uo. 235, 252. o.
37. Bartosz Cichocki és Krzysztof Józwiak: *Najważniejsze są Kadry: Centralna Szkoła Partyjna PPR/PZPR,* Varsó, 2006, 68–80. o.
38. Connelly: *Captive University,* 239. o.
39. Uo: 246–47. o.
40. James Mark: „Discrimination, Opportunity and Middle-Class Success in Early Communist Hungary," *The Historical Journal* 48, 2, 2005. június, 506. o.
41. Interjú Krzysztof Pomiannal, Varsó, 2008. május 2.
42. Interjú Erich Loesttel, Lipcse, 2006. december 12.
43. Beszélgetés Piotr Paszkowskival, Varsó, 2012. május
44. Blazej Brzostek: *Robotnicy Warszawy,* Varsó, 2002, 45–47. o.
45. AAN, MEN, 581.
46. Brodala: „Propaganda dla Najmłodszych w Latach," 48. o.
47. MOL, 276/65/156, 63–86. o.
48. SAPMO-BA, DY 30/J IV 2/2 A 415.
49. Brodala: „Propaganda dla Najmłodszych w Latach," 40–44. o.
50. „Frohe Ferientage für alle Kinder," Beschluss des Politbürós vom 30.3.1951, Anlagenummer fünf; SAPMO-BA, DY 30/IV 2/905/130, 8. o.-tól.
51. SAPMO-BA, DY 25/482.
52. PIL, 286/23, 118–30. o.
53. Uo., 286/18, 214–15. o.
54. Interjú Pomiannal.
55. 1956-os intézet, 22-es dosszié.
56. Więsław Kot: „Wyścigowiec ofiarny", *Wprost* 43, 2007, 86–92. o.; lásd még Padraic Kenney: *Rebuilding Poland: Workers and Communists 1945–1950,* Ithaca, 1997, 247. o.
57. Horváth Sándor: „Élmunkások és sztahanovisták", *História,* 1998. augusztus.
58. John Rodden: *Repainting the Little Red Schoolhouse: A History of Eastern German Education, 1945–1995,* New York, 2002, 58. o.
59. Uo.: 59. o.
60. MOL, 276/65/156, 35. o.
61. Izabella Main: „President of Poland or »Stalin's Most Faithful Pupil?«: The Cult of Bolesław Bierut in Stalinist Poland", in: Apor Balázs és mások (szerk.): *The Leader Cult in Communist Dictatorships,* New York, 2004, 188. o.
62. Paul Gregory: *The Political Economy of Stalinism: Evidence from the Soviet Secret Archives,* Cambridge, 2004., 103–9. o.
63. MOL, 276/65/156, 1–6. o.
64. DRA, F 201-00-00/0002, 41. o.
65. David Priestland: *Stalinism and the Politics of Mobilization: Ideas, Power and Terror in Inter-war Russia,* New York, 2007., 314. o.

66. Idézi Mark Pittaway: „The Reproduction of Hierarchy: Skill, Working-Class Culture, and the State in Early Socialist Hungary", *The Journal of Modern History,* 74, 4. 2002. december, 742. o.
67. Dagmar Semmelmann: „Man war totalentwurzelt und musste erst wieder Wurzeln schlagen": Zur Integration von Flüchtlingen und Vertriebenen in der SBZ/DDR aus lebensgeschichtlicher Sicht dargestellt am Sonderfall Eisenhüttenstadt" (oral history, CD-kiadás, 2005).
68. Pittaway: „Reproduction of Hierarchy," 741. o.
69. MOL, 276/65/186, 10–135. o.
70. PIL, 286/18, 217. o.
71. A Magyar Néprajzi Múzeum bemutatta a kiállítás anyagát 2012 márciusában, a hatvanadik évfordulón: lásd: http://www.neprajz.hu/kiallitasok.php?menu=3&kiallitas_id=121
72. Main: „President of Poland or »Stalin's Most Faithful Pupil?«", 189–93. o.
73. SAPMO-BA, DY 30/J IV 2/2/, 22. o.
74. Christian Ostermann (szerk.): *Uprising in East Germany 1953: The Cold War, the German Question, and the First Major Upheaval Behind the Iron Curtain,* Budapest és New York, 2001, 20. o.
75. SAPMO-BA, DY/30/IV 2/1/61, 136–57. o.
76. Lásd pl. SAPMO-BA, DY/30/IV 2/9.06/173; valamint DRA, 201-00-0010003, 129–33. o.
77. BstU MfSZ Sekretariat d. Ministers (Min.) 387, 502–5. o.
78. DRA, B012765756; lásd még Harry Pross: „On Mann's Political Career", *Journal of Contemporary History* 2, 2, 1967. április, 80. o.
79. Alan Nothnagle: *Building the East German Myth,* Ann Arbor, 1999, 63–67. o.
80. AAN, Ministerstwo Kulturny, no. 274.
81. Uo. nos. 274, 724, 747.
82. Uo. no. 478.
83. SAPMO-BA, DY/24/2.120, 55. o.
84. Uo. DY 24/2.120, 55. o.
85. Uo. DY 25/248.
86. PIL, 286.19, 207. o.
87. Artur Pasko: *Wyścig Pokoju w dokumentach władz partyjnych i państwowych 1948–1989,* Krakkó, 2009., 21–30. o.
88. Baráth Magdolna (szerk.): *Szovjet nagyköveti iratok Magyarországról 1953–56,* Budapest, 2002., 175. o.
89. J.C.C.: „The Berlin Youth Festival: Its Role in the Peace Campaign," *The World Today* 7,7, 1951. július, 306–15. o.
90. Giles Scott-Smith és Hans Krabbendam (szerk.): *The Cultural Cold War in Western Europe, 1945–1960,* London, 2003., 172–73. o.
91. BstU MfSZ, BdL 003465.
92. Uo. 000012.

93. Uo. 000015.
94. Uo. 000012.
95. Uo. 15194.
96. J.C.C.: „The Berlin Youth Festival," 311. o.
97. http://www.youtube.com/watch?v=oIGa6YcTU8s
98. Interjú Lothar Grimm-mel, Eisenhüttenstadt, 2007. április 27.
99. Jacek Trznadel: *Hańba Domowa,* Párizs, 1986., 22–23.o.
100. Interjú Hans Modrow-val, Berlin, 2006. december 7.
101. Interjú Józef Tejchmával, Varsó, 2007. június 14.
102. Idézi Hans Modrow: *Ich Wollte ein Neues Deutschand,* München, 1999., 59. o.

14. SZOCIALISTA REALIZMUS

1. V. I. Lenin: „Pártszervezés és pártos irodalom", *Novaja Zsizny,* 12., 1905. november 13.
2. Andrzej Panufnik: *Composing Myself,* London, 1987, 189. o.
3. Jelenleg a német pénzügyminisztérium működik benne.
4. Wolfgang Schivelbusch: *In a Cold Crater: Cultural and Intellectual Life in Berlin, 1945–1948,* Berkeley, 1998, 39–50. o.
5. Elfriede Brüning: *Und außerdem war es mein Leben,* Berlin, 2004, 331. o.
6. SAPMO-BA, DY 271/213
7. David Pike: *The Politics of Culture in Soviet-Occupied Germany, 1945–1949,* Stanford, 1992, 138. o.
8. SAPMO-BA, DY 27/2751
9. Uo., DY 27/341; ill. Schivelbusch: *In a Cold Crater,* 80. o.
10. Az idézet Herbert Sandbergnek a berlini Akademie der Künste által rendezett, „Mit spitzer Feder" c. kiállításának megnyitóján, 2008 májusában hangzott el.
11. Schivelbusch: *In a Cold Crater,* 82. o.
12. SAPMO-BA, DY 27/1512.
13. Ronald Hayman: *Brecht: A Biography* (New York, 193), 325–26. o.
14. Anne Hartmann és Wolfram Eggelin: *Sowjetische Präsenz im kulturellen Leben der SBZ und frühen DDR 1945–1953,* Berlin, 1998, 155–56. o.
15. György Faludy: *My Happy Days in Hell,* trans. Kathleen Szasz, London, 2010, 228. o. [Faludy György: *Pokolbéli víg napjaim,* Budapest, 1987, 211. o.]
16. AdK ABK, a *Max Lingner, 1888–1959* kiállítás katalógusa, Berlin, 1988.
17. Günter Feist, Eckhart Gillen és Beatrice Vierneisel (szerk.): *Kunstdokumentation: 1945–1990, SBZ / DDR,* Berlin, 1996, 104–6. o.
18. T. V. Volokityina és mások (szerk.): *Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah rosszijszkih arhivov 1944–1953,* 2. kötet, Moszkva és Novoszibirszk, 1997, 36–41. o.
19. Uo., 41–43. o.

20. Peter Pachnicke hívta fel rá a figyelmemet, hogy a negyvenes évek „formalizmus"-vitája a harmincas évekbeli „expresszionizmus"-vitát ismételte meg. Beszélgetés Peter Pachnickével, Berlin, 2008. április 20.
21. Laurie S. Koloski: „Painting Kraków Red: Politics and Culture in Poland, 1945–1950", PhD-disszertáció, Stanford University, 1998.
22. Lásd: Wojciech Włodarczyk: *Socrealizm: sztuka polska w latach 1950–1954,* Varsó, 1986, 112. o.
23. Beszélgetés Petra Uhlmann-nal és Michael Krejsával, Akademie der Künste, Berlin, 2008. december 5.
24. Joy Calico: „The Trial, the Condemnation, the Cover-up: Behind the Scenes of Brecht / Dessau's *Lucullus* Opera(s)", *Cambridge Opera Journal* 14, 3, 2002 november, 313–42. o. Lásd még: Hayman: *Brecht,* 354–55. o.
25. Günter Feist: „Das Wandbild im Bahnhof Friedrichstrasse", in Eckhart Gillen és Diether Schmidt (szerk.): *Zone 5: Kunst in der Viersektorenstadt, 1945–51,* kiállításkatalógus Berlin, 1989, 92–124. o.
26. Beszélgetés Uhlmann-nal és Krejsával.
27. *Protokoly z posiedzeń Rady Wydziału Malarstwa w ASP w Warszawie,* 01.12.1950–17.02.1954, Andrzej Bielawski gyűjteményében.
28. AAN, Ministerstwo Kultury, 321, 322, 326.
29. Koloski: „Painting Kraków Red", 200–309. o.
30. AdK ABK, Otto Nagel gyűjtemény, III, és Arnold Zweig gyűjtemény, V, 5. dosszié
31. Uo., *Max Lingner,* IV. A. 59.
32. Gerhard Strauss: *Vom Auftrag zum Wandbild,* Berlin, 1953, 12. o.
33. Uo., 16–20. o.
34. Uo., 21–25. o.
35. AdK ABK, *Max Lingner,* VI. A. 124.
36. Günter Feist és Eckhart Gillen: *Stationen eines Weges: Daten und Zitate zur Kunst und Kulturpolitik der DDR 1945–1988,* Berlin, 1988, 24. o.
37. AdK ABK, *Max Lingner,* kiállításkatalógus.
38. Wanda Telakowska: *Twórczość Ludowa w Nowym Wzornictwie,* Varsó, 1954, 5. o.
39. David Crowley: „Building the World Anew: Design in Stalinist and Post-Stalinist Poland", *Journal of Design History* 7, 3, 1994.
40. Lou Taylor: „The Search for a Polish National Identity, 1945–68", kiadatlan kézirat a Lengyel Nemzeti Múzeum gyűjteményében.
41. AAN, Ministerstwo Kultury, no. 321.
42. Krystyna Czerniewska és Tadeusz Reindl (szerk.): „Sztuka dla Zycia: Wspomnienia o Wandzie Telakowskiej", *Biblioteka Wzornictwa* 10, 88, 11–12. o.
43. Beszélgetések Anna Frąckiewiczcsel, a Lengyel Nemzeti Múzeum iparművészeti kurátorával, 2007 novemberében; Krystyna Czerniewska: „To Oni Tworzyly Wzornictowo", kiadatlan kézirat a Lengyel Nemzeti Múzeum gyűjteményében.
44. Ezek a tervek képezik az alapját a Lengyel Nemzeti Múzeum hatalmas, nagy részben raktáron lévő kortársdizájn-anyagának.

45. Aleksander Wojciechowski: *O Sztuce Użytkowej i Użytecznej,* Varsó, 1955, 65. o.
46. Idézi Piotr Majewski: „Jak zbudować »Zamek socjailistyczny«", *Zbudować Warsawę Pieknę: O Nowy Krajobraz Stolicy 1944–1956,* Varsó, 2003, 33. o.
47. Interjú Alexander Jackowskival, Varsó, 2007. május 15.
48. Bolesław Szmidt (szerk.): *The Polish Shool of Architecture, 1942–1945,* Liverpool, 1945, 85–95., 186–188. o.
49. Majewski: „Jak zbudować »Zamek socjailistyczny«", 36. o.
50. Bolesław Bierut: *Sześcoletni Plan Odbudowy Warszawy: Refereat Na Konferencji Warszawskiej PZPR w dniu 3 lipca, 1949g,* Varsó, 1949, 20–21. o.
51. Krzystof Mordinski: „Marzenia o idealnym mieście – Warszaw socrealistyczna", *Spotkania z Zabytkami 9,* 226, 3–8. o.
52. A terveket egy súlyos és díszes albumban a nagyközönség számára is megjelentették: *Sześcioletni Plan Odbudowy Warszawy,* Varsó, 1950.
53. Anders Åman: *Architecture and Ideology in Eastern Europe During the Stalin Era,* Cambridge, Mass., 1992, 49. o.
54. Waldemar Baraniewski: „Między opresją a obojętnością. Architektura w polsko-rosyjskich relacjach w XX wieku", letölthető innen: http://www.culture.pl/pl/culture/artykuly.
55. Edmund Goldzamt: *William Morris: A Geneza Spoteczna Architektury Nowoczesnej,* Varsó, 1967.
56. Teresa Torańska: *Oni: Stalin's Polish Puppets,* ford. Agnieszka Kołakowska, London, 1988, 306–7. o.
57. Konrad Rokicki: „Kłopotliwe Dar: Pałac Kultury I Nauki", *Zbudować Warsawę Pieknę: O Nowy Krajobraz Stolicy 1944–1956,* Varsó, 2003, 107–15. o.
58. Bierut: *Sześcioletni Plan,* 20–21. o.
59. David Crowley: *Warsaw,* London, 2003, 54. o.
60. Beszélgetés Frąckiewiczcsel.
61. Idézi: Wojciechowski: *O Sztuce Użytkowej i Użytecznej,* 71. o.
62. Uo.
63. Interjú Jackowskival.
64. Lásd pl.: http://www.youtube.com/watch?v=KI3jZtruxvA.
65. Mira Liehm és Antonin J. Liehm: *The Most Important Art: East European Film After 1945,* Berkeley, 1977.
66. SNL, Történelmi Interjútár: Csoóri Sándor és Hanák Gábor interjúja Szőts Istvánnal, 1988. december 8.
67. Szilágyi Gábor: *Tűzkeresztség, A magyar játékfilm története 1945–1953,* Budapest, 1992, 219. o.
68. Vszevolod Pudovkin és Kovács András (szerk.): *Pudovkin a magyar filmről,* Budapest, 1952, 46., 61., 62. o.
69. SNL., interjú Szőtscsel.
70. MNFA, Ke 34/10a.
71. Uo., Ke 34/7.

72. Szilágyi: *Tűzkeresztség,* 233–36.
73. Uo., 234. o.
74. SNL, interjú Szőtscsel.
75. Interjú Andrzej Wajdával, Varsó, 2009. május 14.
76. Jan Ciechowicz és Zbigniew Majchrowski: *Od Shakespeare'a Do Szekspira,* Varsó, 1993, 24–25. o.
77. *A mi nemzedékünk* (1955), akárcsak a *Hamu és gyémánt* (1958) valójában már posztsztálinista film volt. A *Mefisztó* sokkal később, 1981-ben készült, ekkor már nem lehetett akadálya egy film bemutatásának az, hogy nyilvánvalóan utal a sztálini terrorra.
78. Wisława Szymborska: „Ten Dzień", *Życie Literackie* 11, 61, 1953. március 15.
79. Interjú Heller Ágnessel, Budapest, 2009. június 2.

15. ESZMÉNYI VÁROSOK

1. Urszula Ciszek-Frankiewicz: *O Nowej to Hucie: Ballady i Wiersze,* Krakkó, 1994.
2. Horváth Sándor, „Alltag in Sztálinváros", in Christiane Brenner and Peter Heumos (szerk.): *Sozialgeschichtliche Kommunismusforschung Tschechoslowakei, Polen, Ungarn und DDR 1948–1968,* München, 2005, 512. o. [Horváth Sándor: *A kapu és a határ: mindennapi Sztálinváros,* Budapest, 2004,19. o.]
3. Ez a szakasz a Horváth Júliával és Horváth Elekkel Budapesten, 2009. június 30-án, és Tevan Zsófiával 2009. június 4-én készített interjúkra épül.
4. Horváth István (szerk.): *Dunaferr 50: Dunai Vasmű Krónika,* Dunaújváros, 2000. 31–33. o.
5. Andreas Ludwig: *Eisenhüttenstadt: Wandel einer industriellen Gründungsstadt in fünfzig Jahren,* Potsdam, 2000, 53–54. o.
6. Interjú Stanisław Juchnowiczcsel, Krakkó, 2007. június 19.; és *Idealnego,* a Wydawnicze Muzeum Historycznego Miasta Krakowa katalógusa, Krakkó, 2006, 26. o.
7. Tadeusz Golaszewski: *Kronika Novej Huty,* Krakkó, 1955, 34–35. o.; lásd még: *Nowa Huta: Architektura I tworcy miasta,* a Muzeum Historycznego Miasta Krakowa Nowohucki Odzial kiállítása.
8. Interjú Juchnowiczcsel.
9. Herbert Nicolaus és Lutz Schmidt: *Einblicke: 50 Jahre EKO Stahl,* Eisenhüttenstadt, 2000, 47. o.
10. Jenny Richter, Heike Förster és Ulrich Lakemann: *Stalinstadt–Eisenhüttenstadt: Von der Utopie zur Gegenwart,* Marburg, 1997, 18–22. o.
11. Beszélgetés Dr. Herbert Nicolausszal, az EKO levéltárosával, Eisenhüttenstadt, 2007. március 5.; Ludwig: *Eisenhüttenstadt,* 28–30. o.; és interjúk Andreas Ludwiggal, Berlin, 2006. december 6., és Axel Dreischnerrel, Berlin, 2007. március 5.
12. Golaszewski: *Kronika Nowej Huty,* 29–31. o.
13. Beszélgetés Leszek Sibilával, a krakkói városi történeti múzeum Nowa Huta-i fiókja, 2007. június 19., Nowa Huta.

14. Richter és mások: *Stalinstadt–Eisenhüttenstadt,* 14. o.; és interjú Juchnowiczcsel.
15. Simone Haine (szerk.): *Reise nach Moskau,* Berlin, 1995, 45–53. o.
16. Ludwig: *Eisenhüttenstadt,* 44–50. o.
17. Interjú Juchnowiczcsel.
18. Beszélgetés Matussné Lendvai Mártával, a dunaújvárosi Intercisa múzeum igazgatójával, 2009. május 19.; és Horváth Sándor: *A kapu és a határ: mindennapi Sztálinváros,* Budapest, 2004, 14–16. o.
19. Dagmar Semmelmann: *„Man war total entwurzelt und musste erst wieder Wurzeln schlagen": Zur Integration von Flüchtingen und Vertriebenen in der SBZ/DDR aus lebensgeschichtlicher Sicht–dargestellt am Sonderfall Eisenhüttenstadt,* oral history, CD, 2005, 82. o.
20. OSA, 206-1-1:3.
21. Horváth: *A kapu és a határ,* 35–36. o.
22. Richter és mások: *Stalinstadt–Eisenhüttenstadt,* 32–33. o.
23. Kurt W. Leucht: *Die erste neue Stadt in der DDR,* Berlin, 1957, 79–83. o.
24. OSA, 206-1-1:3.
25. Richter és mások: *Stalinstadt–Eisenhüttenstadt,* 33–35. o.
26. Interjú Kollár-Horváthtal.
27. Richter és mások: *Stalinstadt–Eisenhüttenstadt,* 33. o.
28. Interjú Tevannal.
29. Borovszky Ambrus memoárja, Dunaferr vállalati archívum.
30. Interjú Juchnowiczcsel.
31. Horváth: *A kapu és a határ,* 158–72. o.
32. Interjú Karl Gass-szal, Kleinmachnow (Berlin), 2008. május 7.
33. Nicolaus és Schmidt: *Einblicke,* 54–55. o.
34. Tadeusz Konwicki: *Przy Budowie,* Varsó, 1950.
35. AdK ABK, Nerlinger-gyűjtemény, 141-es dosszié; továbbá beszélgetés Petra Uhlmannal és Michael Krejsával, Berlin, 2008. december 5.
36. SAPMO-BA, DY 30/IV 2/9.06/175.
37. AdK ABK, Nerlinger-gyűjtemény, 79-es dosszié.
38. Uo., 79-es, 141-es dossziék.
39. Uo., 79-es dosszié.
40. Günter Feist és Eckhart Gillen: *Stationen eines Weges: Daten und Zitate zur Kunst und Kunstpolitik der DDR 1945–1988,* Berlin, 1990, 29. o.
41. AdK ABK, Nerlinger-gyűjtemény, 103-as dosszié.
42. Horváth: *A kapu és a határ,* 32. o.
43. Horváth: *A kapu és a határ,* 517–18. o.
44. Lengyel népszámlálási adatok, kerekítve.
45. Mark Pittaway: „Creating and Domesticating Hungary's Socialist Industry Landscape: From Dunapentele To Sztálinváros, 1950–58", *Historical Archeology* 39, 3 Landscapes of Industrial Labor, 2005. 84. o.
46. Interjú Józef Tejchmával, Varsó, 2007. június 14.; továbbá Józef Tejchma: *Pożegnanie z władzą,* Varsó, 1997, és Józef Tejchma: *Z notatnika aktywisty ZMP,* Varsó, 1954.

47. Ryszard Kapuściński: „To tez jest prawda o Nowej Hucie", *Sztandar Młodych* 234 1955. szeptember 30.
48. Horváth: *A kapu és a határ,* 40–52. o.
49. Uo., 22–24. o.
50. Nicolaus és Schmidt: *Einblicke,* 56–58. o.
51. Richter és mások: *Stalinstadt–Eisenhüttenstadt,* 31. o.
52. Interjú Tevannal.
53. Richter és mások: *Stalinstadt–Eisenhüttenstadt,* 14. o.
54. Erdős Ferenc és Pongrácz Zsuzsanna: *Dunaújváros története,* Dunaújváros, 2000, 255–56. o.
55. Matussné Lendvai Márta: „...a nagy Sztálinról nevezhessük el", *Árgus,* 1995. január, 70–74. o.
56. Nicolaus és Schmidt: *Einblicke,* 56–58. o.
57. Leucht: *Die erste neue Stadt in der DDR,* 86. o.
58. Interjú Tevannal.
59. Újraközlés a *Volume* holland építészeti magazinban, elérhető itt: http://volumeproject.org/volume/2009/00/00Industrialized+Building+Speech%2C+1954/7783
60. Ludwig: *Eisenhüttenstadt,* 52. o.
61. Uo., 52. o.
62. Elérhető itt: http://hamlet.pro.e-mouse.pl/teksty/?id=po 1939&idu=006

16. KELLETLEN KOLLABORÁNSOK

1. Interjú Herta Kuhriggal, Berlin, 2006. november 21.
2. Elérhető itt: http://www.youtube.com/watch?v=JVq8_gRXlpg
3. Volker Müller: „Es ist viel Blut umsonst geflossen", *Berliner Zeitungen,* 2001, január 26., 11. o.
4. Interjú Jerzy Morawskival, Varsó, 2007. június 7.
5. Interjú Ludwik Rokicki ezredessel, Varsó, 2006. május 25.
6. Interjú Jacek Fedorowiczcal, Varsó, 2009. március 25.
7. Anna Bikont és Joanna Szczesna: *Lawina i Kamienia: Pisarze wobec Komunizmu,* Varsó, 2006, 103–12. o.
8. Lásd http://fotoforum.gazeta.pl/72,2,746,68832222,74666403.html. A varsói Picasso-sellő most pólókon és kávésbögréken is látható.
9. Majtényi György: „Őrök a vártán. Uralmi elitek Magyarországon az 1950-es, 1960-as években", in Horváth Sándor (szerk.): *Mindennapok Rákosi és Kádár korában,* Budapest, 2008, 289. o.
10. Joel Agee: *Twelve Years: An American Boyhood in East Germany,* Chicago, 2000, 125. o.
11. OSA, 300/50/6, 35-ös, 42-es, 43-as dosszié.
12. BStU MfSZ, 5960/60, p. 130.

13. Jacek Kuroń: *Autobiografia,* Varsó, 2009. (Lásd http://www.krytykapolityczna.pl/Autobiografia/Awans-spoleczny-i-odbudowa/menu-id-232.html)
14. Interjú Wolfgang Lehmannal, Berlin, 2006. szeptember 20.
15. Interjú Michał Bauerrel, Varsó, 2007. június 18.
16. Andrzej Panufnik: *Composing Myself,* London, 1987. 183. o.
17. David Pike: *The Politics of Culture in Soviet-Occupied Germany, 1945–49,* Stanford, 1992, 365. o.
18. Jacek Trznadel: *Hańba Domowa,* Párizs, 1986.
19. Panufnik: *Composing Myself,* 191. o.
20. Hasonló kampány zajlott Franciaországban is. Lásd Haynal André: „Die ungarische psychoanalyse unter totalitären Regimen", in: Ágnes Berger és mások: *Psychoanalyse hinter dem Eisernen Vorhang,* Frankfurt, 2010, 27–49. o.
21. Harmat Pál: *Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis,* Budapest, 1994, 393–440. o.
22. Erős Ferenc: „Psychoanalysis and Cultural Memory", előadás a „Psychoanalysis Behind The Iron Curtain" symposiumon, Collegium Hungaricum, Berlin, 2008. november 15–16.
23. Harmat, Freud, 393–440. o.
24. Interjú Hidas Györggyel, Budapest, 2009. március 12.
25. Haynal: „Die ungarische psychoanalyse".
26. Interjú Mészáros Judittal, Budapest, 2009. április 20.
27. Interjú Antoni Rajkiewiczcsel, 2007. június 3.
28. Interjú Piotr Paszkowskival, Varsó, 2012. május 22.
29. Interjú Fedorowiczcsal.
30. Interjú Karol Modzelewskivel, Varsó, 2009. április 20.
31. Interjú Krysztof Pomiannal, Varsó, 2008. május 2.
32. Interjú Morawskival.
33. John Connelly: *Captive University: The Sovietization of East German, Czech, and Polish Higher Education 1945–56,* Chapel Hill and London, 2000, 216–17. o.
34. Interjú Vitányi Ivánnal, Budapest, 2009. január.
35. Interjú Elfriede Brüninggel, Berlin, 2006. november 28. és december 5.
36. Elfriede Brüning: *Und außerdem war es mein Leben,* Berlin, 2004, 342–45. o.
37. *Uo.,* 398. o.
38. Elfriede Brüning: *Lästige Zeugen: Tonbandgespräche mit Opfern der Stalinzeit,* Halle, 1990.
39. Leopold Tyrmand: „Sprawa Piaseckiego", *Swiat,* 1956. november 18.
40. Jan Engelgard: *Wielka Gra Bolesława Piaseckiego,* Varsó, 2008, 7. o.
41. Andrzej Jaszczuk: *Ewolucja Ideowa Bolesława Piaseckiego,* Varsó, 2005. 27–28., 56–57. o.
42. Engelgard: *Wielka Gra Bolesława Piaseckiego,* 66–67. o.
43. Mikołaj Stanisław Kunicki: „The Polish Crusader: The Life and Politics of Bolesław Piasecki, 1915–1979," PhD-disszertáció, Stanford University, 2004. június, 196–203. o.

44. Czesław Miłosz: *Zdobycie Władzy,* Olsztyn, 1990 138–39. o.
45. Engelgard: *Wielka Gra Bolesława Piaseckiego,* 85. o.
46. *Uo.* 218. o.
47. Interjú Janusz Zabłockival, Varsó, 2009. június 19.
48. Kunicki: „The Polish Crusader", 241–43. o.
49. A Piasecki család bizonyosan így hiszi. Beszélgetés Ładysław Piaseckivel, Varsó, 2012. február 17.
50. Interjú Zabłockival.
51. Interjú Leopold Ungerrel, Brüsszel, 2009. március 21.
52. Interjú Alexander Jackowskival, Varsó, 2007. május 15.
53. SAPMO-BA, ZPA, NY 421/5/53, 263–74. o.
54. Klaus Polkehn: *Das war die Wochenpost: Geschichte und Geschichten einer Zeitung,* Berlin, 1997, 7. o.
55. Interjú Klaus Polkehnnel, Berlin, 2006. október 20.

17. PASSZÍV ELLENÁLLÓK

1. György Faludy: *My Happy Days in Hell.* (Ford. Kathleen Szasz.) London, 2010, 207. o.
2. Celina Budzyńska: *Krytyka i Samokrytyka.* Varsó, 1954, 44. o.
3. *Daily Worker,* 1950. november 20, 2. o. Lásd még: Phillip Deery: „The Dove Flies East: Whitehall, Warsaw and the 1950 World Peace Congress", in: *Australian Journal of Politics and History,* 2002. december.
4. *Sheffield Telegraph,* 1950. november 19; lásd még Deery: „The Dove Flies East."
5. Stiftung Aufarbeitung, Archiv Unterdruckter Literatur, Edeltraude Eckert aktája.
6. Joanna Kochanowicz: *ZMP w Terenie,* Varsó, 2000, 85–102. o.
7. John Rodden: *Repainting the Little Red Schoolhouse: A History of East German Education, 1945–1995.* New York, 2002.
8. Maciej Chłopek: *Bikiniarze. Pierwsza polska subkultura,* Varsó, 2005, 69–75. o.; Sándor Horváth: „Hooligans, Spivs and Gangs: Youth Subcultures in the 1960s", in: János M. Rainer és György Péteri (szerk.): *Muddling Through in the Long 1960s: Ideas and Everyday Life in High Politics and the Lower Classes of Communist Hungary,* Trondheim Studies on East European Cultures and Societies 16 (2005. május), 199–223. o.
9. Chłopek: *Bikiniarze,* 101. o.; lásd még: Kathy Peiss: *Zoot Suit: The Enigmatic Career of an Extreme Style.* Philadelphia, 2011, 179. o.
10. Leopold Tyrmand: *Dziennik 1954.,* London, 1980, 138–40. o.
11. Horváth: „Hooligans, Spivs and Gangs".
12. Chłopek: *Bikiniarze,* 30. o.
13. Uo., 142–43. o.
14. Jacek Kuroń: *Wiara i wina. Do i od komunizmu,* Wrocław, 1995, 54. o.

15. Lásd Sándor Horváth: „Myths of the Great Tree Gang: Constructing Urban Spaces and Youth Culture in Socialist Budapest", in: Joanna Herbert és Richard Rodger (szerk.): *Testimony of the City: Identity, Community and Change in a Contemporary Urban World.* Aldershot, 2007, 73–93. o. Lásd még: Horváth: „Hooligans, Spivs and Gangs".
16. Interjú Krzysztof Pomiannal, Varsó, 2008. május 2.
17. Chłopek: *Bikiniarze,* 130–35. o.
18. Kuroń: *Wiara i wina,* 54–55. o.
19. Toby Thacker: „The Fifth Column: Dance Music in the Early German Republic", in: Patrick Major és Jonathan Osmond (szerk.): *The Workers' and Peasants' State.* Manchester, 2002, 227–39. o.
20. Interjú Erich Loesttel, Lipcse, 2006. december 12.
21. AdK ABK, Arnold Zweig, V.
22. Thacker: „The Fifth Column", 227–39. o.
23. Interjú Marta Stebnickával, Krakkó, 2009. február 25.
24. A kommunista humor jó, könnyed hangvételű elemzésére lásd: Ben Lewis: *Hammer and Tickle,* London, 2009. Rövidített változata in: *Prospect* 122 (2006. május 20).
25. Lewis: *Hammer and Tickle,* 11. o.
26. Az itt idézett viccek különféle forrásokból származnak. Köszönet Piotr Paszkowskinak, aki csokorba gyűjtötte őket.
27. PIL, 286.23, 122. o.
28. AAN, Ministerstwo Oswiaty 346, 16. o.
29. Lásd Lewis: *Hammer and Tickle,* 132. o.
30. Randé Jenő és Sebestyén János: *Azok a rádiós évtizedek,* Budapest, 1995, 146–48. o.
31. *Ulenspiegel: Literatur, Kunst, Satire,* II. (1947) és III. (1948) évfolyam. A Herbert Sandbergről leírtakat Peter Pachnicke művészettörténésszel folytatott beszélgetésünkre alapoztam.
32. SAPMO-BA, DY 30/IV 2.9.06/23.
33. Lewis: *Hammer and Tickle,* 11. o.
34. Interjú Józef Puciłowskival, Krakkó, 2009. március 24.
35. Interjú Hans-Jochen Tschichével, Satuelle, 2006. november 18.
36. Karta, Visszaemlékezések Archívuma 7/IV.
37. Jan Ziółek és Agnieszka Przytuła: *Represje wobec uczestników wydarzeń w Katedrze Lubelskiej w 1949 roku,* Lublin, 1999. Lásd még: Agnieszka Przytuła: „Skazani za wiarę w cud", kiadatlan kézirat, hozzáférhető: http://tnn.pl/pamie.php
38. Karta, Visszaemlékezések Archívuma 7/IV.
39. Sánthané Rudolf Ilona, kiadatlan kézirat.
40. Interjú Halina Bortnowskával, Varsó, 2006. február 5.
41. Dariusz Stola: *Kraj bez Wyjścia? Migracje z Polski 1949–1989,* Varsó, 2010, 27. o.
42. William E. Stacy: „US Army Border Operations in Germany 1945–1983". HQ US Army Europe és 7th Army, 2002. Hozzáférhető: http://www.history.army.mil/documents/BorderOps/content.htm

43. Edith Sheffer: „On Edge: Building the Border in East and West Germany", *Central European History* 40 (2007), 307–33. o.
44. Stacy: „US Army Border Operations in Germany".
45. Corey Ross: „Before the Wall: East Germans, Communist Authority and the Mass Exodus to the West", *The Historical Journal* 45, 2 (2002), 459. o.; lásd még: Frederick Taylor: *The Berlin Wall,* New York, 2006, 77. o.
46. Interjú Herta Kuhriggal, Berlin, 2006. november 21.
47. Ross: „Before the Wall", 465–77. o.

18. FORRADALMAK

1. Bertolt Brecht: *Poems 1913–1956,* szerk. John Willett és Ralph Manheim, Methuen, 1976, 440. o.
2. Valójában Sztálin március 5-én halt meg, miután valószínűleg agyvérzést kapott március 1-je reggelén, de a halálát csak másnap hozták nyilvánosságra.
3. Mark Allinson: *Politics and Popular Opinion in East Germany 1945–68,* Manchester, 2000, 52–54. o.
4. A fényképeket lásd az Open Society Archives gyűjteményében, http://www.osaarchivum.org/galeria/05031953/sect06/index.html
5. A *Life* magazin 1953. március 23-án valamennyiük fényképét közölte, 33–35. o.
6. Amy Knight: *Beria: Stalin's First Lieutenant,* Princeton, 1995, 182. o.
7. Mark Kramer: „The Early Post-Stalin Succession Struggle and Upheavals in East-Central Europe: Internal–External Linkages in Soviet Policy Making", *Journal of Cold War Studies* 1, 1, 1999. tél, 18–21. o.
8. Uo., 17. o.; lásd még Christian Ostermann (szerk.): *Uprising in East Germany 1953: The Cold War, the German Question, and the First Major Upheaval Behind the Iron Curtain,* Budapest és New York, 2001, 86–90. o. (e dokumentumok közül sok hozzáférhető a http://legacy.wilsoncenter.org címen is).
9. Ostermann (szerk.): *Uprising in East Germany 1953,* 100–101. o.
10. Kramer: „Early Post-Stalin Succession Struggles", 17. o.
11. Uo., 23. o.
12. Csaba Békés, Malcolm Byrne és János Rainer (szerk.): *The 1956 Hungarian Revolution: A History in Documents,* Budapest és New York, 2002, 15–20. o.
13. Charles Gati: *Faded Illusions: Moscow, Washington, Budapest, and the 1956 Hungarian Revolt,* Stanford és Washington, 2006, 32–40. o. [Charles Gati: *Vesztett illúziók. Moszkva, Washington, Budapest és az 1956-os forradalom,* ford. Makovecz Benjamin, Budapest, 2006, 33–41. o.]
14. Imre Nagy: *On Communism: In Defense of the New Course,* New York, 1957, 176. o.
15. Kramer: „Early Post-Stalin Succession Struggles", 31. o.

16. Interjú Lutz Rackowval, Berlin, 2008. április 1.
17. Interjú Erich Loesttel, Lipcse, 2006. december 12., és Elfriede Brüninggel, Berlin, 2006. november 28. és december 5.
18. Interjú Egon Bahrral, Berlin, 2006. október 26.
19. Rudolf Herrnstadt: *Das Herrnstadt-Dokument: das Politbüró der SED und die Geschischte des 17. Juni 1953,* Hamburg, 1990, 85. o.; valamint Hubertus Knabe: *17 Juni 1953–Ein deutscher Aufstand,* Berlin, 2004, 302. o.
20. Interjú Loesttel.
21. Uo. Valamint Erich Loest: *Durch die Erde ein Riss: Ein Lebenslauf,* Hamburg, 1981, 196–207. o.; arról, hogy a Volkspolizei miért nem volt jelen, lásd Hubertus Knabe: *17 Juni 1953–Ein deutscher Aufstand,* Berlin, 2004, 318. o.
22. Interjú Karl-Heinz Arnolddal, Berlin, 2006. november 3.
23. Interjú Hans-Walter Bendzkóval, Berlin, 2008. április 2.
24. Volker Koop elmagyarázza a különböző forrásokat és számokat: *Der 17. Juni 1953–Legende und Wirklichkeit,* Berlin, 2003.
25. Uo., 343. o.
26. Knabe: *17 Juni 1953,* 83. o. Vagyis több ember volt jelen, mint az 1989. októberi kelet-németországi tüntetéseken.
27. Interjú Bahrral.
28. SAPMO-BA, DY 30/IV 2/1/121, 35–39. o.
29. Ostermann (szerk.): *Uprising in East Germany 1953,* 186. o.
30. Mary Fulbrook: *Anatomy of a Dictatorship: Inside the GDR, 1949–89,* Oxford, 1995, 155–161. o.
31. Interjú Günter Schabowskival, Berlin, 2006. december 7.
32. Ronald Hayman: *Brecht: A Biography,* New York, 1983, 367. o.
33. Interjú Klaus Polkehnnel, Berlin, 2006. október 20.
34. Interjú Rackowval.
35. Kramer: „Early Post-Stalin Succession Struggles", 2. rész, 5. o.
36. Ostermann (szerk.): *Uprising in East Germany 1953,* 186., 270. o.; Koop: *Der 17. Juni 1953,* 333–334. o. Nyugati bizonyíték sincs, ami ezt alátámasztaná: a CIA-t éppúgy meglepték a zavargások, mint az oroszokat, sőt még arra is gondoltak, hogy talán az oroszok provokálták ki őket (Ostermann, szerk.: *Uprising in East Germany 1953,* 201–212. o.).
37. Kramer: „Early Post-Stalin Succession Struggles".
38. Gati: *Failed Illusions,* 54–55. o. [*Vesztett illúziók,* 59. o.]
39. SAPMO-BA, DY 30/IV 2/1/120, 2–13. o.
40. Uo., 25–28. o.
41. Uo.
42. Paweł Machewicz: „Polish Regime Countermeasures Against Radio Free Europe", in: A. Ross Johnson és R. Eugene Parta (szerk.): *Cold War Broadcasting: Impact on the Soviet Union and Eastern Europe,* New York, 2010, 174–175. o.

43. Andrzej Friskze: *Polska: Losy państwa i narodu, 1939–1989,* Varsó, 2003. Lásd még Andrzej Paczkowski: *Trzy twarze Józefa Światły: przyczynek do historii komunizmuwu w Polsce,* Varsó, 2009.
44. Gati: *Failed Illusions,* 55., 113–122. o. [*Vesztett illúziók,* 58., 119–130. o.]
45. Andrzej Krzywicki: *Poststalinowski Karnawał Radości,* Varsó, 2009, 185–190. o.
46. *Rzeczpospolita,* 2007. december 4.
47. Krzywicki: *Poststalinowski Karnawał Radości,* 231. o.
48. Jacek Kuroń: *Wiara i wina. Do i od komunizmu,* Wrocław, 1995, 56. o.
49. Interjú Jacek Fedorowiczcsal, Varsó, 2009. május 25.
50. Krzywicki: *Poststalinowski Karnawał Radości,* 231. o.
51. Interjú Krzystof Pomiannal, Varsó, 2008. május 2.
52. Krzywicki: *Poststalinowski Karnawał Radości,* 281. o.
53. K. Kozniewski: „Sto Wierszy o Festiwalu", *Sztandar Młodych,* 1955. augusztus 9.
54. Interjú Fedorowiczcsal.
55. William Griffiths: „The Petőfi Circle: Forum for Ferment in the Hungarian Thaw", *The Hungarian Quarterly* 2, 1, 1962 január, 15–31. o.
56. István Eörsi: „The Petőfi Circle", in *Intellectuele kringen in de twintigst eeuw,* Utrecht, 1995, 110. o.
57. Tamás Aczél és Tibor Méray: *The Revolt of the Mind,* London, 1960, 274–282. o. [*Tisztító vihar,* 338–340. o.]; valamint Békés, Byrne és Rainer (szerk.): *The 1956 Hungarian Revolution,* 10. o.
58. Uo., 345–346. o.
59. Aczél és Méray: *Revolt of the Mind,* 45. o. [*Tisztító vihar,* 56. o.]
60. Uo., 96–113. o. [*Tisztító vihar,* 101–125. o.]
61. Vitányi Iván: *Önarckép – elvi keretben,* Celldömölk, 2007, 28–32. o.
62. András Hegedüs: „The Petőfi Circle: The Forum of Reform in 1956", *Journal of Communist Studies and Transition Politics* 113, 2, 108–122. o.
63. Békés, Byrne és Rainer (szerk.): *The 1956 Hungarian Revolution,* 10. o.
64. Aczél és Méray: *Revolt of the Mind,* 267–268. o. [*Tisztító vihar,* 270. o.]
65. Eörsi: „The Petőfi Circle", 108. o.
66. Interjú Karol Modzelewskivel, Varsó, 2009. április 28.
67. Uo.
68. Eörsi: „The Petőfi Circle", 110. o.
69. Mark Pittaway: „The Reproduction of Hierarchy: Skill, Working-Class Culture, and the State in Early Socialist Hungary", *The Journal of Modern History* 74, 4, 2002. december, 728. o.
70. Griffiths: „The Petőfi Circle", 22. o.
71. http://www.marxists.org/archive/khruschev/1956/02/24.htm. [Magyarul: Kossuth Könyvkiadó, 1988, Zalai Edvin fordítása.]
72. William Taubman: *Khruschev: The Man and His Era,* New York, 2003, 284. o.
73. Interjú Ludwik Rokicki ezredessel, Varsó, 2006, május 25.

74. Griffiths: „The Petőfi Circle", 17. o.
75. Victor Sebestyen: *Twelve Days: Revolution 1956,* London, 2006, 86–87. o. [Pető Andrea: *Rajk Júlia,* Balassi, 2001, 246–250.]
76. Jóval később Rákosi hamvait visszahozták Magyarországra, és újratemették egy budapesti temetőben. De miután a sírköve a vandálok kedvelt célpontja lett, áttették egy olyan sírba, amelyet csak neve kezdőbetűivel jelöltek. Lásd http://www.mult-kor.hu/cikk.php?id=8036&pIdx=4
77. Gati: *Failed Illusions,* 137–138. o. [*Vesztett illúziók,* 139–140. o.]
78. Néhány újabb munka, amelyek szerzői levéltári anyagokat használtak: Gati: *Failed Illusion,* Sebestyen: *Twelve Days;* egészen új információkat taralmaz Mark Kramer tanulmánya: „The Soviet Union and the 1956 Crises in Hungary and Poland: Reassessments and New Findings", *Journal of Contemporary History* 33, 2, 1998 április, 163–214. o. A Central European Press az 1956-os Intézettel együttműködve megjelentetett egy kiváló dokumentumgyűjteményt: *The 1956 Hungarian Revolution,* szerk, Csaba Békés, Malcolm Byrne és János Rainer. A régebbi szemtanúi beszámolók közül említést érdemel: George Urban: *Nineteen Days: A Broadcaster's Account of the Hungarian Revolution,* London, 1957; Sándor Kopácsi: *In the Name of the Working Class,* New York, 1987; Endre Márton: *The Forbidden Sky,* New York, 1971; és Tibor Méray: *Thirteen Days That Shook the Kremlin,* London, 1959.
79. Aczél és Méray: *Revolt of the Mind,* 437–438. o. [*Tisztító vihar,* 440. o.; a szerzők itt Münnich Ferenc beszédét idézik.]
80. Sebestyen: *Twelve Days,* 97. o.
81. Méray: *Thirteen Days That Shook the Kremlin,* 439. o.
82. Kramer: „The Soviet Union and the 1956 Crises", 163–214. o.
83. Békés, Byrne és Rainer (szerk.): *The 1956 Hungarian Revolution,* 223. o.; Kramer: „The Soviet Union and the 1956 Crises", 169–171. o.
84. Kramer: „The Soviet Union and the 1956 Crises", 172. o.
85. Urban: *Nineteen Days,* 12–13. o.
86. Békés, Byrne és Rainer (szerk.): *The 1956 Hungarian Revolution,* 188–189. o.
87. Sebestyen: *Twelve Days,* 110–119. o.
88. Uo., 192. o.
89. Gati: *Failed Illusions,* 165–167. o. [*Vesztett illúziók,* 168. o.]
90. Sebestyen: *Twelve Days,* 208. o.
91. Lásd Bill Lomax (szerk.): *Hungarian Workers' Councils in 1956,* New York, 1990.
92. Békés, Byrne és Rainer (szerk.): *The 1956 Hungarian Revolution,* 375. o.
93. Sebestyen: *Twelve Days,* 281. o.
94. Uo., 299–300. o.
95. Békés, Byrne és Rainer (szerk.): *The 1956 Hungarian Revolution,* 70. o.
96. Hannah Arendt: *A totalitarizmus gyökerei,* ford. Berényi Gábor Budapest, 1992, 604. o.

EPILÓGUS

1. Henryk Domański: „The Middle Class in Transition from Communist to Capitalist Society", in Edmund Mokrzycki és Sven Eližson (szerk.): *Building Democracy and Civil Society East of the Elbe,* New York, 2006, 95. o.
2. Interjú Roger Scrutonnal, 2012. június 6.; lásd még Barbara Day: *The Velvet Philosophers,* London, 1999.
3. Václav Havel és mások: *The Power of the Powerless: Citizens Against the State in Central-Eastern Europe,* London, 1985, 39. o. [Václav Havel: *A kiszolgáltatottak hatalma,* ford. F. Kováts Piroska, Budapest. 1991, 147. o.]
4. Ezt a mondást régóta használják Franciaországban, ahol néha helytelenül Robespierre-nek vagy Napóleonnak tulajdonítják. Az orosz megfelelője, melyet Sztálin szokott mondogatni: „Ha fát vágnak, hullik a forgács" *(Lesz rubjat – scsepki letyjat).* Richard Pipes megjegyezte, hogy ennek a mondásnak, melyet a kommunizmus apologétái gyakran emlegetnek, nincs értelme: „Eltekintve attól, hogy az emberek nem tojások, az a baj, hogy a vérontásból sohasem született rántotta."
5. Lásd Kanan Makiya: *Republic of Fear,* Berkeley, 1998; John K. Cooley: „The Libyan Menace", *Foreign Policy* 42, 1981 tavasz; és Gareth Winrow: *The Foreign Policy of the GDR in Africa,* Cambridge, 1990, 140. o. Kelet-Németország egy sor afrikai kommunista rezsimnek is segített létrehozni a titkosrendőrségét, köztük Etiópiának, Angolának és Mozambiknak.
6. http://www.lkplodz.pl/.
7. Lásd például a nem kormányzati szervezetekre vonatkozó orosz törvények állandó változtatásainak elemzését: http://www.icnl.org/research/monitor/russia.html

IRODALOM

A *Vasfüggöny* megírása közben felhasznált memoárok, irodalmi művek, monográfiák és más másodlagos források részleges listája következik. Az újságcikkek, tanulmányok és más segédanyagok felsorolása, akárcsak a pontos levéltári jelölések a *Jegyzetek*-ben találhatók.

Abrams, Bradley: *The Struggle for the Soul of the Nation: Czech Culture and the Rise of Communism,* New York, 2004.

Acheson, Dean: *Present at the Creation,* New York, 1987.

Aczel, Tamás, és Tibor Meráy: *The Revolt of the Mind: A Case History of Intellectual Resistance behind the Iron Curtain,* London, 1960. [Aczél Tamás, Méray Tibor: *Tisztító vihar – adalékok egy korszak történetéhez,* London, 1960.]

Agee, Joel: *Twelve Years: An American Boyhood in East Germany,* Chicago, 2000.

Allinson, Mark: *Politics and Popular Opinion in East Germany, 1945–68,* Manchester, 2000.

Åman, Anders: *Architecture and Ideology in Eastern Europe during the Stalin Era,* ford. Roger and Kerstin Tanner, Cambridge, Mass., 1992.

Andreas–Friedrich, Ruth: *Battleground Berlin: Diaries 1945–48,* ford. Anna Boerresen, New York, 1990. [Andreas-Friedrich, Ruth: *Berlini napló. Egy árnyékember feljegyzései 1938–1945,* ford. Hollós Alfréd, Budapest, 1975.]

Anonymous: *A Woman in Berlin,* ford. Philip Boehm, London, 2006.

Ansorg, Leonore: *Kinder im Klassenkampf Die Geschichte der Pionierorganisation von 1948 bis Ende der fünfziger Jahre,* Berlin, 1997.

Apor, Balázs, és mások (szerk.): *The Leader Cult in Communist Dictatorships,* New York, 2004.

Arendt, Hannah: *The Origins of Totalitarianism,* Cleveland and New York, 1958. [Arendt, Hannah: A totalitarizmus gyökerei. Ford. Braun Róbert és mások, Budapest, 1992.]

Arp, Agnes: *VEB Vaters ehemaliger Betrieb Privatunternehmer in der DDR,* Leipzig, 2005.

Åslund, Anders: *Private Enterprise in Eastern Europe,* London, 1985.

Baczoni Gábor: *Pár(t)viadal – A Magyar Államrendőrség Vidéki Főkapitányságának Politikai Rendészeti osztálya, 1945–1946,* Budapest, 2002.

Baer, Helmut David: *The Struggle of Hungarian Lutherans under Communism,* College Station, Texas, 2006.

Bajer, Magdalena: *Blizny po Ukąszeniu,* Varsó, 2005.

Balogh Gyöngyi, Gyürey Vera, és Honffy Pál: *A magyar játékfilm története a kezdetektől 1990-ig,* Budapest, 2004.
Balogh Margit: *A KALOT es a katolikus tarsadalompolitika 1935–1946,* Budapest, 1998.
— : *Mindszenty József (1892–1975),* Budapest, 2002.
Balogh Margit és Szabó Csaba: *A Grősz-per,* Budapest, 2002.
Bank Barbara és Őze Sándor: A *„német ügy" 1945–1953. A Volksbundtól Tiszalökig,* Budapest és München, 2005.
Barany, Zoltan D.: *Soldiers and Politics in Eastern Europe, 1945–1990,* New York, 1993.
Baring, Arnulf: *Uprising in East Germany: June 1, 1953,* London, 1972.
Beevor, Antony: *Berlin: The Downfall, 1945,* London, 2002. [Beevor, Antony: *Berlin: 1945 – az összeomlás,* ford. Tóth Róbert, Debrecen, 2004.]
Beevor, Antony, és Luba Vinogradova (szerk.): A *Writer at War: Vasily Grossman with the Red Army, 1941–1945,* London, 2005. [*Író a háborúban: Vaszilij Grosszman a Vörös Hadseregben, 1941–1945,* szerk. és angolra ford. Antony Beevor és Luba Vinogradova, ford. dr. Molnár György, Debrecen, 2007.]
Beke, László: *A Student's Diary: Budapest, October 1–November 1, 1956,* ford. Leon Kossar és Ralph M. Zoltan, New York, 1957.
Belényi Gyula: *Az állam szorításában. Az ipari munkásság társadalmi átalakulása 1945–1965,* Budapest, 2009.
Berend, Iván T.: *Central and Eastern Europe 1944–1993,* Cambridge, 1996. [Berend T. Iván: *Terelőúton. Szocialista modernizációs kísérlet Közép- és Kelet-Európában 1944–1990,* ford. Radics Katalin, Vince K. 1999.]
Berend, Iván T., és Tamás Csató: *Evolution of the Hungarian Economy, 1848–1948,* Boulder, 2001.
Berényi Zsuzsanna Ágnes: *A szabadkőművesség kézikönyve,* Budapest, 2001.
Beres, Witold, és Jerzy Skoczyłas: *General Kiszczak Mowi... Prawie Wszytko,* Varsó, 1991.
Biddiscombe, Alexander P.: *Werwolf The History of the National Socialist Guerrilla Movement, 1944–46,* Toronto, 1998.
Biedrzycka, Anna (szerk.): *Nowa Huta – architektura i twórcy miasta idealnego,* exhibition catalogue, Krakkó, 2006.
Bierut, Bolesław: *Sześcoletni Plan Odbudowy Warszawy,* Varsó, 1950.
— : *Sześcoletni Plan Odbudowy Warszawy: Refereat Na Konferencji Warszawskiej PZPR w dniu 3 lipca, 1949g,* Varsó, 1949.
Bikont, Anna, és Joanna Szczęsna: *Lawina i Kamienie: Pisarze wobec Komunizmu,* Varsó, 2006.
Błazynski, Zbigniew: *Mówi Józef Światło,* Varsó, 2003.
Boór János: *Arcok és értékek az acélvárosban,* Budapest, 2008.
Borhi László: *Hungary in the Cold War: 1945–1956,* Budapest és New York, 2004.
Böszörményi Géza: *Recsk 1950–1953,* Budapest, 2006.
Bouška, Tomáš, és Klara Pinerova: *Czechoslovak Political Prisoners,* Prága, 2009.
Breuning, Eleonore, Jill Lewis, és Gareth Pritchard (szerk.): *Power and the People: A Social History of Central European Politics, 1945–1956,* Manchester, 2005.

Brodala, Marta, Anna Lisiecka, és Tadeusz Rudzikowski: *Przebudować Człowieka: komunistyczne wysiłki zmiany mentalności,* Varsó, 2001.
Bruce, Gary: *The Firm: The Inside Story of the Stasi,* Oxford, 2010.
Brüning, Elfriede: *Und außerdem war es mein Leben,* Berlin, 1952.
Brzezinski, Zbigniew: *The Soviet Bloc: Unity and Conflict,* New York, 1967.
Brzezinski, Zbigniew, és Carl J. Friedrich: *Totalitarian Dictatorship and Autocracy,* Cambridge, 1956.
Brzostek, Błażej: *Robotnicy Warszawy,* Varsó, 2002.
Buber-Neumann, Margarete: *Under Two Dictators,* ford. Edward Fitzgerald, London, 2008.
Burger, Ulrich: *Das sagen wir natürlich so nicht!,* Berlin, 1990.
Celina, Budzyńska: *Krytyka i Samokrytyka,* Varsó, 1954.
Childs, David: *The GDR: Moscow's German Ally,* London, 1988.
Childs, David, és Richard Popplewell: *The Stasi: The East German Intelligence and Security Services,* New York, 1996.
Chłopek, Maciej: *Bikiniarze. Pierwsza polska subkultura,* Varsó, 2005.
Chodakiewicz, Marek: *After the Holocaust,* New York, 2003.
Chodakiewicz, Marek, John Radziłowski, és Dariusz Tolczyk (szerk.): *Poland's Transfonnation: A Work in Progress,* Charlottesville, 2003.
Cichocki, Bartosz, és Krzyzstof Józwiak: *Najwazniejsze są Kadry: Centralna Szkoła Partyjna PPR / PZPR,* Varsó, 2006.
Cichopek–Gajraj, Anna: „Jews, Poles and Slovaks: A Story of Encounters, 1944–1948," PhD-disszertáció, University of Michigan, 2008.
Colditz, Heinz, és Martin Lücke: *Stalinstadt: neues Leben, neue Menschen,* Berlin, 1958.
Connelly, John: *Captive University: The Sovietization of East German, Czech, and Polish Higher Education, 1945–1956,* Chapel Hill és London, 2000.
Conquest, Robert: *Reflections on a Ravaged Century,* New York, 1999. [Conquest, Robert: *Kegyetlen évszázad,* ford. Árokszállási Zoltán, Budapest, 2003.]
Conze, Werner, és Jakob Kaiser: *Politiker zwischen Ost und West, 1945–1949,* Stuttgart, 1969.
Courtois, Stéphane, és mások (szerk.): *The Black Book of Communism,* Cambridge, 1999. [Courtois, Stéphane, és mások (szerk.): *A kommunizmus fekete könyve: bűntény, terror, megtorlás,* ford. Benyhe János, Budapest, 2001.]
Crampton, R. J.: *A Concise History of Bulgaria,* Cambridge, 2006.
Creuzberger, Stefan: *Die Sowjetische Militäradministration in Deutschland (SMAD) 1945–1949,* Melle, 1991.
Crowley, David: *Warsaw,* London, 2003.
Czuchnowski, Wojciech: *Blizna. Proces Kurii krakowskiej 1953,* Krakkó, 2003.
Davies, Norman: *Rising 44: The Battle for Warsaw,* New York, 2004. [Davies, Norman: *A varsói felkelés : „a '44-es varsói csata",* ford. dr. Molnár György, Budapest, 2008.]
Davies, Norman, és Roger Moorhouse: *Microcosm: A Portrait of a European City,* New York, 2003.

Deák, István, Jan T. Gross, és Tony Judt (szerk.): *The Politics of Retribution in Europe,* Princeton, 2000.
Deakin, Frederick W., és Richard Storry: *The Case of Richard Sorge,* New York, 1966.
Djilas, Milovan: *Conversations with Stalin,* New York, 1990. [Đilas, Milovan: *Beszélgetések Sztálinnal,* ford. nélkül, Brüsszel, 1963.]
Doernberg, Stefan: *Befreiung. Ein Augenzeugbericht,* Kelet-Berlin, 1985.
— : *Die Geburt eines neuen Deutschland 1945–1949,* Kelet-Berlin, 1959.
— : *Kurze Geschichte der DDR,* Berlin, 1969.
Dönhoff, Marion Gräfin: *Namen, die keiner mehr nennt: Ostpreußen–Menschen und Geschichte,* München, 1964.
Drauschke, Frank, Arseny Roginsky, és Anna Kaminsky: *Erschossen in Moskau...: Die deutschen Opfer des Stalinismus auf dem Moskauer Friedhof Donskoje,* Berlin, 2008.
Eichner, Klaus, és Gotthold Schramm: *Angriff und Abwehr: Die deutschen Geheimdienste nach 1945,* Berlin, 2007.
Engelgard, Jan: *Wielka Gra Boleslawa Piaseckiego,* Varsó, 2008.
Epstein, Catherine: *The Last Revolutionaries: German Communists and Their Century,* Cambridge és London, 2003.
Erdős Ferenc és Pongrácz Zsuzsanna: *Dunaújváros története,* Dunaújváros, 2000.
Erős Ferenc: *Pszichoanalízis és kulturális emlékezet,* Budapest, 2010.
Faludy, György: *My Happy Days in Hell,* London, 2010. [Faludy György: *Pokolbéli víg napjaim,* Budapest, 1987.]
Farkas Vladimír: *Nincs mentség,* Budapest, 1990.
Fedorowicz, Jacek: *Dziełka wybrane,* Chicago, 1989.
— : *Kultura młodych–Teatry studenckie w połowie lat pięćdziesiątych,* maszynopis, s.l., s.a, tekst wygłoszony podczas konferencji naukowej na Uniwersytecie Warszawskim.
Fehér István: *Az utolsó percben, Magyarország nemzetiségei 1945–1990,* Budapest, 1993.
Feist, Günter (és Eckhart Gillen): *Stationen eines Weges: Daten und Zitate zur Kunst und Kunstpolitik der DDR 1945–1988,* Berlin, 1988.
Feist, Günter, Eckhart Gillen, és Beatrice Vierneisel (szerk.): *Kunstdokumentation: 1945–1990, SBZ / DDR,* Berlin, 1996.
Fidelis, Małgorzata: „The New Proletarians: Women Industrial Workers and the State in Postwar Poland, 1945–57," PhD-disszertáció, Stanford University, 2005.
Finkel, Stuart: *On the Ideological Front: The Russian Intelligentsia and the Making of the Soviet Public Sphere,* New Haven, 2007.
Finn, Gerhard: *Die politischen Häftlinge der Sowjetzone: 1945–1959,* Pfaffenhofen, 1960.
Fischer, Ruth: *Stalin and German Communism: A Study in the Origins of the State Party,* New Brunswick, 1982.
Fitzpatrick, Sheila, és Michael Geyer: *Beyond Totalitarianism: Stalinism and Nazism Compared,* Cambridge, 2008.
Földesi *Margit: A megszállók szabadsága,* Budapest, 2002.
Frazik, Wojciech, Filip Musiał, és Mateusz Szpytma: *Obsada Stanowisk kierowniczych Urzędu Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa w Krakowie,* Krakkó, 2006.

Friske, Andrzej: *Opozycja Polityczna w PRL, 1945–1980,* London, 1994.
— : *Polska: Losy państwa i narodu, 1939–1945,* Varsó, 2003.
Fulbrook, Mary: *Anatomy of a Dictatorship: Inside the GDR, 1949–1989,* Oxford, 1995.
Furet, François: *The Passing of an Illusion: The Idea of Communism in the Twentieth Century,* ford. Deborah Furet, Chicago, 1999. [Furet, François: *Egy illúzió múltja: esszé a 20. század kommunista ideológiájáról,* ford. Mihancsik Zsófia, Budapest, 2000.]
Gaddis, John Lewis: *The Cold War: A New History,* New York, 2005.
— : *We Now Know: Rethinking Cold War History,* Oxford, 1997. [Gaddis, John Lewis: *Most már tudjuk : a hidegháború történetének újraértékelése,* ford. Kovács Attila, Budapest, 2001.]
Gál Lajos (szerk.): *Egységbe, ifjúság!,* Budapest, 1973.
Garasin Rudolf: *Vörössipkás lovasok,* Budapest, 1967.
Garlicki, Andrzej: *Bolesław Bierut,* Varsó, 1994.
Gaszyński, Marek: *Fruwa Twoja Marynara: lata czterdzieste i pięćdziesiąte – jazz, dancing, rock and roll,* Varsó, 2006.
Gati, Charles: *Failed Illusions: Moscow, Washington, Budapest, and the 1956 Hungarian Revolt,* Stanford és Washington, 2006. [Gati, Charles: *Vesztett illúziók : Moszkva, Washington, Budapest és az 1956-os forradalom,* ford. Makovecz Benjamin, Budapest, 2006.]
Gawryszewski, Andrzej: *Ludność Polski w XX wieku,* Varsó, 2005.
Gergely Ferenc: *A magyar cserkészet története 1910–1948,* Budapest, 1989.
Gergely Jenő: *A katolikus egyház Magyarországon 1944–1971,* Budapest, 1985.
Germuska Pál: „Between Theory and Practice: Planning Socialist Cities in Hungary", in Hard, Mikael és Thomas J. Misa (szerk.): *Urban Machinery: Inside Modern European Cities,* Cambridge, Mass., 2008.
Geyer, Hans–Joachim: *Am Anfang stand das Ende,* Berlin, 1954.
Gieseke, Jens: *Die DDR–Staatssicherheit: Schild und Schwert der Partei,* Bonn, 2000.
— : *The GDR State Security: Sword and Shield,* trans. Mary Carlene Forszt, Berlin, 2004.
Gilbert, Martin: „Churchill and Poland", kiadatlan előadás a varsói egyetemen, 2010. február 16.
Gillen, Eckhart: *Das Kunstkombinat DDR. Zäsuren einergescheiterten Kunstpolitik,* Köln, 2005.
Gillen, Eckhart, és Diether Schmidt: *Zone 5: Kunst in der Viersektorenstadt 1945–1951,* Berlin 1989.
Gleason, Abott: *Totalitarianism: The Inner History of the Cold War,* Oxford, 1995.
Gneist, Gisela, és Gunther Heydemann: *„Allenfalls kommt man für ein halbes Jahr in ein Umschulungslage",* Leipzig, 2002.
Goban–Klas, Tomasz: *The Orchestration of the Media: The Politics of Mass Communications in Communist Poland and the Aftermath,* Boulder, 1994.
Golaszewski, Tadeusz: *Kronika Nowej Huty,* Krakkó, 1955.
Gontarczyk, Piotr: *Polska Partia Robotnicza: Droga do Wladzy, 1941–1944,* Varsó, 2003.
Graczyk, *R.: Bo jestem z Wilna... z Józefą Hennelową rozmawia Roman Graczyk,* Kraków, 2001.

Gregory, Paul: *The Political Economy of Stalinism: Evidence from the Soviet Secret Archives,* Cambridge, 2004.

Greider, Peter: *The East German Leadership 1946–1973: Conflict and Crisis,* Manchester, 1999.

Grodzieńska, Stefania: *Już nic nie muszę,* Lublin, 2000.

Grose, Peter: *Operation Rollback,* New York, 2000.

Gross, Jan: *Fear: Anti-Semitism in Poland after Auschwitz,* New York, 2006.

— : *Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia,* Princeton, 1998.

— : „War as Revolution," in Naimark, Norman and Leonid Gibianskii (szerk.): *The Establishment of Communist Regimes in Eastern Europe, 1944–1949,* Boulder, 1997.

Gruschka, Gerhard: *Zgoda, miejsce zgrozy: Obóz koncentracyjny w Świętochłowicach,* Gliwice, 1998.

Gyarmati György: *Államvédelem a Rákosi-korszakban,* Budapest, 2000.

— : *Az átmenet évkönyve, 2003,* Budapest, 2004.

Gyarmati György (szerk.): *A politika rendőrsége Magyarországon a Rákosi-korszakban,* Pécs, 2002.

György Péter és Turai Hedvig (szerk.): *A művészet katondi – Sztálinizmus és kultúra,* Budapest, 1992.

Győri Szabó Róbert: *A kommunizmus és a zsidóság az 1945 utáni Magyarországon,* Budapest, 2009.

Haine, Simone (szerk.): *Reise nach Moskau,* Berlin, 1995.

Hajna, Karl-Heinz: *Die Landtagswahlen 1946 in der SBZ,* Frankfurt am Main, 2000.

Halmy Kund: *Mecséri János: An Army Officer in the Revolution,* előadás a Terror Háza Múzeumban, 2006. október [Halmy Keve Kund: *Mecséri János: egy katonatiszt a forradalomban http://www.xxszazadintezet.hu/rendezvenyek/tudomanyos_konferencia_az_1956/halmy_keve_kund_mecseri_janos.html*]

Hantó Zsuzsa: *Kitiltott családok,* Budapest, 2009.

Harmat Pál: *Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis,* Budapest, 1994.

Harrison, Hope: *Driving the Soviets Up the Wall,* Princeton, 2003.

Hartmann, Anne és Wolfram Eggelin: *Sowjetische Präsenz im kulturellen Leben der SBZ und frühen DDR 1945–1953,* Berlin, 1998.

Haslam, Jonathan: *Russia's Cold War,* New Haven and London, 2010.

Hayman, Ronald: *Brecht: A Biography,* New York, 1983.

Haynes, John Earl, Harvey Klehr, és Alexander Vassiliev: *Spies: The Rise and Fall of the KGB,* New Haven, 2009.

Herf, Jeffrey: *Divided Memory: The Nazi Past in the Two Germanys,* Cambridge, 1997.

Herrmann, Elisabeth Maria: *Die Presse in der Sowjetischen Besatzungszone Deutschlands,* Bonn, 1957.

Hetényi Varga Károly: *Papi sorsok a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában I–III,* Abaliget, 1992.

Heym, Stefan: *Schwarzenberg,* Munich, 1988.

Hilger, Andreas, Mike Schmeitzner és Ute Schmidt (szerk.): *Diktaturdurchsetzung. Instrumente und Methoden der kommunistischen Machtsicherung 1945–1955,* Dresden, 2001.

Hirsch, Helga: *Zemsta Ofiar,* ford. Maria Przybyłowska, Varsó, 1999.

Hodos, George H: *Show Trials: Stalinist Purges in Eastern Europe 1948–1954,* New York, 1987. [Hódos György: *Kirakatperek: Sztálinista tisztogatások Kelet-Európában, 1948–1954,* ford. Révai Gábor, Budapest, 1990.]

Holm, Hans Axel: *The Other Germans: Report from an East German Town,* New York, 1970.

Holzweißig, Gunter: *DDR-Presse unter Parteikontrolle. Analysen und Berichte des Gesamtdeutschen Instituts,* No. 3, Bonn, 1991.

Horváth István (szerk.): *Dunaferr: Dunai Vasmű Krónika,* Dunaújváros, 2000.

Horváth Sándor: *A kapu és a határ: mindennapi Sztálinváros,* Budapest, 2004.

Horváth Sándor (szerk.): *Mindennapok Rákosi és Kádár korában,* Budapest, 2008.

Isakowicz-Zaleski, Tadeusz: *Księza Wobec Bezpieki,* Krakkó, 2007.

Jackowski, Aleksander: *Na Skróty,* Sejny, 1995.

Jagiełło, Michał: *Próba rozmowy. t. 2.: 'Tygodnik Powszechny' i komunizm 1945–1953,* Varsó, 2001.

Janics, Kalman: *Czechoslovak Policy and the Hungarian Minority,* New York, 1982. [Első kiadás: Janics Kálmán: *A hontalanság évei : a szlovákiai magyar kisebbség a második világháború után, 1945–1948,* München; Bern, 1979.]

Jarausch, Konrad H. (szerk.): *Dictatorship as Experience: Towards a Socio-Cultural History of the GDR,* New York, 1999.

Jászberényi József: *A magyarországi szabadkőművesség története,* Budapest, 2005.

Jaszczuk, Andrzej: *Ewolucja Ideowa Bolesława Piaseckiego,* Varsó, 2005.

Johnson, A. Ross, és R. Eugene Parta (szerk.): *Cold War Broadcasting: Impact on the Soviet Union and Eastern Europe,* New York, 2010.

Judt, Tony: *Postwar: A History of Europe since 1945,* New York, 2005. [Judt, Tony: *A háború után: Európa története 1945 óta,* ford. Komáromy Rudolf, Budapest, 2007.]

Judt, Tony, és Timothy Snyder: *Thinking the Twentieth Century,* London, 2012.

Kalinski, Janusz, és Zbigniew Landau: *Gospodarka Polski w XX wieku,* Varsó, 1998.

Kaminski, Łukasz, és Jan Żaryn (szerk.): *Wokoł Pogromu Kieleckiego,* Varsó, 2006.

Kant, Hermann: *Die Aula,* Berlin, 1968.

Kaplan, Karel: *Report on the Murder of the General Secretary,* ford. Karel Kovanda, Columbus,1990.

— : *The Short March: The Communist Takeover in Czechoslovakia,* New York, 1987.

Karau, Gisela: *Stasiprotokolle,* Frankfurt, 1992.

Kardos László (szerk.): *„Sej a mi lobogónkat fényes szelek fújják". Népi Kollégiumok 1939–49,* Budapest, 1977.

Kaser, M. A., és E. A. Radice: *The Economic History of Eastern Europe,* Vol. II: *Interwar Policy, the War and Reconstruction,* Oxford, 1986.

Kassiber aus Bautzen, szerk. Liebold, Cornelia, Jorg Morre, és Gerhard Salter, Dresden, 2004.

Kecskemeti, Paul: *The Unexpected Revolution,* Stanford, 1981.

Kenez, Peter: *Hungary from the Nazis to the Soviets: The Establishment of the Communist Regime in Hungary, 1944–1948,* Cambridge és New York, 2006.
Kennan, George: *Memoirs: 1920–1950,* New York, 1967.
Kenney, Padraic: *Rebuilding Poland: Workers and Communists 1945–1950,* Ithaca és London, 1997.
Kersten, Krystyna: *The Establishment of Communist Rule in Poland, 1943–1948,* Berkeley, 1991.
Kiss M. Sándor és Vitányi Iván: *A magyar diákok szabadságfrontja,* Budapest, 1983.
Kiszely Gábor: *ÁVH: Egy terrorszervezet története,* Budapest, 2000.
Klehr, Harvey, John Earl Haynes, és Kirill M. Anderson: *The Soviet World of American Communism,* New Haven és London, 1998.
Klein, Manfred: *Jugend zwischen den Diktaturen: 1945–1956,* Mainz, 1968.
Klein, Thomas: *„Für die Einheit und Reinheit der Partei": Die innerparteilichen Kontrollorgane der SED in der Ära Ullbricht,* Köln, 2002.
Klessmann, Christoph: *The Divided Past: Rewriting Post-War German History,* New York, 2001.
Klimov, Gregory: *The Terror Machine: The Inside Story of the Soviet Administration in Germany,* ford. H. C. Stevens, New York, 1953.
Knabe, Hubertus: *Juni 17, 1953 – Ein deutscher Aufstand,* Berlin, 2004.
Knight, Amy: *Beria: Stalin's First Lieutenant,* Princeton, 1995.
Kochanowicz, Joanna: *ZMP w terenie,* Varsó, 2000.
Kochanowski, Jerzy, és mások (szerk.): *Zbudować Warsawę Piekną: O Nowy Krajobraz Stolicy (1944–1956),* Varsó, 2003.
Koehler, John O.: *Stasi: The Untold Story of the East German Secret Police,* Boulder, 1999. [Koehler, John O.: *Stasi: a keletnémet titkosszolgálat feltáratlan története,* ford. Czapp Erzsébet, Budapest, 2005.]
Koestler, Arthur: *Arrow in the Blue,* London, 2005. [Koestler, Arthur: Nyílvessző a végtelenbe, ford. Boris János, Budapest, 1996.]
— : *Darkness at Noon,* New York, 2006. [— : *Sötétség délben,* ford. Bart István, Budapest, 1988.]
Koloski, Laurie S.: „Painting Kraków Red: Politics and Culture in Poland, 1945–1950," PhD-disszertáció, Stanford University, 1998. június.
Komorowski, Krzysztof (szerk.): *Armia Krajowa: szkice z dziejów Sił Zbrojnych Polskiego Państwa Podziemnego,* Varsó, 1999.
Konrád György: *A Guest in My Own Country,* New York, 2007. [Konrád György: *Elutazás és hazatérés: önéletrajzi regény,* Budapest, 2001, és *Fenn a hegyen napfogyatkozáskor: önéletrajzi regény,* Budapest, 2003.]
Konwicki, Tadeusz: *Przy Budowie,* Varsó, 1950.
Koop, Volker: *Besetzt: Sowjetische Besatzungspolitik in Deutschland,* Berlin, 2008.
— : *Tagebuch der Berliner Blockade. Von Schwarzmarkt und Rollkommandos, Bergbau und Bienenzucht,* Berlin, 1998.

Kopácsi Sándor: *In the Name of the Working Class: the Inside Story of the Hungarian Revolution,* New York, 1987. [Kopácsi Sándor: *Az 1956-os magyar forradalom és a Nagy Imre per,* New Brunswick, N. J., 1979.]
Kopelev, Lev: *To Be Preserved Forever,* ford. Anthony Austin, New York, 1977.
Kopka, Bogusław: *Obozy Pracy w Polsce, 1944–1950,* Varsó, 2002.
Kopstein, Jeffrey: *The Politics of Economic Decline in East Germany, 1945–1989,* Chapel Hill and London, 1997.
Kott, Sandrine, Marcin Kula, és Thomas Lindenberger (szerk.): *Socjalizm w życiu powszednim: dyktatura a społeczeństwo w NRD i PRL,* Varsó, 2006.
Kovács Imre: *Magyarország megszállása,* Budapest, 1990.
Kovály, Heda: *Under a Cruel Star,* Cambridge, Mass., 1986.
Krahulcsán Zsolt, Müller Rolf, és Palasik Mária: *A politikai rendőrség háború utáni megszervezése, 1944–1946,* Budapest, 2009.
Krajewski, Kazimierz, és Tomasz Łabuszewski (szerk.): *'Zwyczajny' Resort: Studia o aparacie bezpieczerzstwa 1944–1956,* Varsó, 2005.
Kramer, Mark: „The Early Post–Stalin Succession Struggle and Upheavals in East–Central Europe: Internal–External Linkages in Soviet Policy Making," *Journal of Cold War Studies,* három részletben,1 / 1(1999), pp. 3–55; 1 / 2 (1999), pp. 3–38; 1 / 3 (1999), pp. 3–66.
Krawczyk, Andrzej: *Pierwsza próba indoktrynacji. Działalność Ministerstwa Informacji i Propagandy w latach 1944–1947,* Varsó, 1994.
Krzywicki, Andrzej: *Poststalinowski Karnawal Radości,* Varsó, 2009. Kuby, Erich: *Die Russen in Berlin,* Berlin, 1965.
Kula, Martin (szerk.): *Przebudować Człowieka: komunistyczne wysiłki zmiany mentalności,* Varsó, 2001.
Kundera, Milan: *The Joke,* London, 1992. [Kundera, Milan: *Tréfa.* ford. Rubin Péter, Budapest, 1968.]
Kunicki, Mikołaj Stanisław: „The Polish Crusader: The Life and Politics of Boleslaw Piasecki, 1915–1979", PhD-disszertáció, Stanford University, 2004. június
Kuroń, Jacek: *Wiara i wina. Do i od komunizmu,* Wrociaw, 1995.
Kuroń, Jacek, és Jacek Żakowski: *PRL dla początkujących,* Wroclaw, 1996.
Kwiek, Julian: *Związek Harcerstwa Polskiego w latach 1944–1950. Powstanie, rozwój, likwidacja,* Toruń, 1995.
Ladányi Sándor: *A magyar református egyház 1956 tükrében,* Budapest, 2006.
Landsman, Mark: *Dictatorship and Demand: The Politics of Consumerism in East Germany,* Cambridge, 2005.
Langer, Jo: *Convictions: My Life with a Good Communist,* London, 1979.
László Péter: *Fehérlaposok – Adalékok a magyar–csehszlovák lakosságcsere egyezményhez,* Szekszárd, 2004.
Latotzky, Alexander: *Kindheit hinter Stacheldraht: Mütter mit Kindern in sowjetischen Speziallagern und DDR–Haft,* Leipzig, 2001.

Laufer, Jochen: *Pax Sovietica. Stalin, die Westmächte und die deutsche Frage 1941–1945,* Köln, 2009.
Leffler, Melvyn: *For the Soul of Mankind: The United States, the Soviet Union and the Cold War,* New York, 2007.
Leonhard, Wolfgang: *Child of the Revolution,* Chicago, 1958.
— : *Spurensuche, 40 Jahre nach 'Die Revolution entläßt ihre Kinder',* Köln, 1994.
Leucht, Kurt W.: *Die erste neue Stadt in der DDR,* Berlin, 1957.
Lévai Béla: *A rádió és a televízió krónikája 1945–1978,* Budapest, 1980.
Levi, Primo: *If This Is Man and The Truce,* London, 1988. [Levi, Primo: *Ember ez? Fegyvernyugvás,* ford. Magyarósi Gizella, Budapest, 1994.]
Lewis, Ben: *Hammer and Tickle,* London, 2009.
Liebmann, Irina: *Wäre es schön? Es wäre schön! Mein Vater Rudolf Herrnstadt,* Berlin, 2008.
Liebold, Cornelia, Jörg Morré, és Gerhard Sälter (szerk.): *Kassiber aus Bautzen: Heimliche Briefe von Gefängenen aus dem Sowjetischen Speziallager 1945–1950,* Drezda, 2004.
Liehm, Mira, és Antonin J. Liehm: *The Most Important Art: East European Film After 1945,* Berkeley, 1977.
Lipiński, Piotr: *Bolesław Niejasny,* Varsó, 2001.
Lipinsky, Jan, és Renate Lipinsky, *Die Straße die in den Tod führte–Zur Geschichte des Speziallagers Nr. 5 KetschendorffFürstenwalde,* Leverkusen, 1999.
Loest, Erich: *Durch die Erde ein Riss: Ein Lebenslauf,* Hamburg, 1981.
Lomax, Bill (szerk.): *Hungarian Workers' Councils in 1956,* New York, 1990. [Kemény István, Bill Lomax (sajtó alá rend.): *Magyar munkástanácsok 1956-ban, dokumentumok,* Párizs, 1986.]
Łopuski, Jan: *Pozostać sobą w Polsce Ludowej: życie w cieniu podejrzeń,* Rzeszów, 2007.
Lossonczy Tamás: *The Vision Is Always Changing,* Budapest, 2004. [Lossonczy Tamás születésének 100. évfordulója alkalmából (szerk. Pataki Gábor és Pál Éda), Budapest, 2004. Magyar és angol nyelven.]
Loth, Wilfried: *Die Sowjetunion und die deutsche Frage. Studien zur sowjetischen Deutschlandpolitik,* Göttingen, 2007.
— : *Stalin's Unwanted Child: The Soviet Union, the German Question, and the Founding of the GDR,* ford. Robert F. Hogg, New York, 1998.
Lotnik, Waldemar: *Nine Lives: Ethnic Confict in the Polish–Ukrainian Borderlands,* London, 1999.
Lubelski, Tadeusz: *Wajda,* Wrocław, 2006.
Ludwig, Andreas: *Eisenhüttenstadt: Wandel einer industriellen Gründungsstadt in fünfzig Jahren,* Potsdam, 2000.
Lukacs, John: *1945: Year Zero,* New York, 1978. [John Lukacs: *1945. A nulla év,* ford. Barkóczi András, Budapest, 1996.]
Maciej, Chłopek: *Bikiniarze. Pierwsza polska subkultura,* Varsó, 2005.
Mählert, Ulrich: *Die Freie Deutsche Jugend 1945–1949,* Paderborn, 1995.
Mählert, Ulrich, és Stephan Ger–Rudiger: *Blaue Hemden, Rote Fahnen: Die Geschichte der Freien Deutschen Jugend,* Opladen, 1996.

Major, Patrick és Jonathan Osmond: *The Workers' and Peasants' State: Communism and Society in East Germany under Ulbricht 1945–71,* Manchester, 2002.
Majtényi György és Szatucsek Zoltán: *A szabó tűje és a cipész dikicse – Dokumentumok a kisipar és kiskereskedelem államosításának történetéből,* Budapest, 2001.
Makarenko, A. S.: *The Road to Life,* 2 kötet, ford. Ivy and Tatiana Litvinov, Moscow, 1951. [Makarenko: *Az új ember kovácsa: pedagógiai hőskölteméný,* 1–2. köt., ford. Lányi Sarolta, Budapest, 1947.]
Makarewicz, Henryk, és Wiktor Pental: *802 procent normy: pierwsze lata Nowej Huty,* Krakkó, 2007.
Márai Sándor: *Memoir of Hungary:1944–1948,* ford. Albert Tezla, Budapest, 1996. [Márai Sándor: *Föld, föld!...,* Toronto, Ont. 1972.]
— : *Portraits of a Marriage,* ford. George Szirtes, New York, 2012. [— : *Az igazi,* Budapest, 1941, valamint *Judit... és az utóhang,* Budapest, 1980.]
Márton Endre: *The Forbidden Sky,* New York, 1971. [Marton Endre: *Tiltott égbolt,* ford. Kádár András, Budapest, 2000.]
Marton, Kati: *Enemies of the People: My Family's Journey to America,* New York, 2009. [Marton, Kati: *A nép ellenségei, családom regénye,* ford. Bart Dániel, Budapest, 2010.]
Marwick, Arthur: *War and Social Change in the Twentieth Century,* London, 1974.
Massing, Hede: *This Deception,* New York, 1951.
Mastny, Vojtech: *The Cold War and Soviet Insecurity: The Stalin Years,* Oxford, 1996.
Matussné Lendvai Márta: *Új város születik,* Dunaújváros, 2001.
Mazgai, Marian S.: *Church and State in Communist Poland: A History, 1944–1989,* New York, 2010.
McAdams, James: *Germany Divided: From the Wall to Reunification,* Princeton, 1993.
McCauley, Martin: *Origins of the Cold War,* New York, 2008.
McDougal, Alan: *Youth Politics in East Germany: The Free German Youth Movement, 1946–1968,* Oxford, 2005.
Méray Tibor: *Thirteen Days That Shook the Kremlin,* ford. Howard L. Katzander, New York, 1959. [Méray Tibor: *Nagy Imre élete és halála,* München, 1978.]
Merridale, Catherine: *Ivan's War,* New York, 2006.
Mevius, Martin: *Agents of Moscow: The Hungarian Communist Party and the Origins of Socialist Patriotism 1941–1953,* Oxford, 2005.
Micewski, Andrzej: *Cardinal Wyszyński: A Biography,* ford. William R. Brand és Katzarzyna Mroczowska–Brand, New York, 1984.
— : *Współrządzić czy nze kłamać. PAX i Znak w Polsce 1945–1976,* Párizs, 1978.
Mikołajczyk, Stanisław: *The Rape of Poland,* New York, 1948.
Miłosz, Czesław: *The Captive Mind,* ford. Jane Zielonko, London, 2001. [Miłosz, Czesław: *A rabul ejtett értelem,* ford. Fejér Irén és mások, Budapest, 1992.]
— : *Zdobycie Władzy,* Olsztyn,1990.
Mindszenty József: *Emlékirataim,* Budapest, 1989. [Mindszenty József: Emlékirataim, Toronto, 1974.]
— : *Memoirs,* New York, 1974.

Misiło, Eugeniusz: *Akcja Wisła,* Varsó, 1993.
Mitrovich, Gregory: *Undermining the Kremlin: America's Strategy to Subvert the Soviet Bloc, 1947–1956,* Ithaca, 2000.
Molnar, Virag Eszter: „Modernity and Memory: The Politics of Architecture in Hungary and East Germany after the Second World War", PhD-disszertáció, Princeton University, 2005.
Mong Attila: *János vitéz a Gulagon,* Budapest, 2008.
Murphy, David E., Sergei A. Kondrashev, és George Bailey: *Battleground Berlin: CIA vs. KGB in the Cold War,* New Haven és London, 1997. [Murphy, David E., Szergej A. Kondrasov, George Bailey: *A láthatatlan front. A CIA és a KGB háborúja a megosztott Berlinben,* ford. Kőszeghy Miklós, Zalai Edvin, Budapest, 1998.]
Nagy Ferenc: *Küzdelem a vasfüggöny mögött,* Budapest, 1990.
— : *The Struggle behind the Iron Curtain,* New York, 1948.
Nagy Imre: *On Communism: In Defense of the New Course,* New York, 1957. [Nagy Imre: *A magyar nép védelmében,* Forradalmi Tanács, 1957.]
Naimark, Norman: *The Russians in Germany: A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945–1949,* Cambridge és London, 1995.
— : „The Sovietization of Eastern Europe, 1944–1953", in *The Cambridge History of the Cold War,* Cambridge, 2010.
Naimark, Norman, és Leonid Gibianskii (szerk.): *The Establishment of Communist Regimes in Eastern Europe, 1944–1949,* Boulder, 1997.
Nakhimovsky, Alexander, és Alice Nakhimovsky: *Witness to History: The Photographs of Yevgeny Khaidei,* New York, 1997.
Nałkowska, Zofia: *Dzienniki 1945–1954,* 1. kötet, Varsó, 2001.
Nawrocki, Zbigniew: *Zamiast Wolności: UB na Rzeszowszczyżnie, 1944–1949,* Rzeszów, 1998.
Nicolaus, Herbert, és Lutz Schmidt: *Einblicke: 50 Jahre EKO Stahl,* Eisenhüttenstadt, 2000.
Nothnagle, Alan L.: *Building the East German Myth: Historical Mythology and Youth Propaganda in the German Democratic Republic, 1945–89,* Ann Arbor, 1999.
Nowak, Barbara: „Serving Women and the State: The League of Women in Communist Poland", PhD-disszertáció, Ohio State University, 2004.
Oestreicher, Paul: *Whose Agents?: Church and Society in Communist East Germany,* London, 1995.
Orbán József Gyula: *Katolikus papok békemozgalma Magyarországon 1950–1956,* Budapest, 2001.
Osęka, Piotr: *Rytuały Stalinizmu,* Varsó, 2007.
Ostermann, Christian: *The United States, the East German Uprising of 1953, and the Limits of Rollback,* CWIHP, Working Paper No. 11 (1994. december).
Overmans, Rüdiger: *Deutsche militärische Verluste im Zweiten Weltkrieg,* München, 2004.
Paczkowski, Andrzej: *Aparat bezpieczeństwa w latach 1944–56: taktyka, strategia, metody, Czesc I. Lata 1945–1947,* Dokumenty do dziejów PRL, Varsó, 1994.
— : *Od sfałszowanego zwycięstwa do prawdziwej klęski: szkice do portretu PRL,* Varsó, 1999.

— : *Referendum z 30 czerwca 1946: Proba wstępnego bilansu,* Varsó, 1992.
— : *The Spring Will Be Ours: Poland and the Poles from Occupation to Freedom,* New York, 2003.
— : *Trzy twarze Józefa Światły – przyczynek do historii komunizmu w Polsce,* Varsó, 2009.
— : „Zydzi w UB: Proba weryfikacji stereotyp", in Tomasz Szarota (szerk.): *Komunizm: Ideologia, System, Ludzi,* Varsó, 2001.
Palasik Mária: *A jogállamiság megteremtésének kísérlete és kudarca Magyarországon, 1944–1949,* Budapest, 2000.
Panufnik, Andrzej: *Composing Myself,* London, 1987.
Panzig, Christel: *Wir schalten uns ein: Zwischen Luftschutzkeller & Stalinbild, Stadt & Region Wittenberg 1945,* Lutherstadt, Wittenberg, 2005.
Pasko, Artur: *Wyścig Pokoju w dokumentach władz partyjnych i państwowych 1948–1989,* Krakkó, 2009.
Patai, Raphael: *The Jews of Hungary: History, Culture, Psychology,* Detroit, 1996.
Pataki Ferenc: *A Nékosz-legenda,* Budapest, 2005.
Pelikán, Jiøí (szerk.): *The Czechoslovak Political Trials, 1950–54: Suppressed Report of the Dubcek Government's Commission of Inquiry, 1968,* Stanford, 1975.
Pelle János: *Az utolsó vérvádak,* Budapest, 1995.
Persak, Krzysztof: *Odrodzenie harcerstwa w 1956 roku,* Varsó, 1996.
Persak, Krzysztof, és Lukasz Kaminski (szerk.): *A Handbook of the Communist Security Apparatus in East Central Europe, 1944–1989,* Varsó, 2005.
Pető Iván és Szakács Sándor: *A hazai gazdaság négy évtizedének története, 1945–1985. I. Az újjáépítés és a tervutasításos irányítás időszaka. 1945–1968,* Budapest, 1985.
Petrov, Nyikita: *Pervij Predszedatyel KGB: Ivan Szerov,* Moszkva, 2005.
Pickel, Andreas: *Radical Transitions: The Survival and Revival of Entrepreneurship in the GDR,* Boulder, 1992.
Pike, David: *The Politics of Culture in Soviet–Occupied Germany, 1945–1949,* Stanford, 1992.
Pipes, Richard: *Communism: A History,* New York, 2001. [Pipes, Richard: *A kommunizmus,* ford. Szabó László Zsolt, Budapest, 2004.]
— : *Russia under the Bolshevik Regime, 1920–1924,* New York, 1994.
— : *The Russian Revolution,* New York, 1991. [— : *Az orosz forradalom története,* ford. Szappanos Gábor, Budapest, 1997.]
— (szerk.): *The Unknown Lenin,* New Haven, 1996. [— (szerk.): *Az ismeretlen Lenin, a titkos archívumból,* ford. Kállai Tibor, Budapest, 2002.]
Plokhii, Serkhii: *Yalta: The Price of Peace,* New York, 2010.
Pludra, Benno: *Die Jungen von Zelt dreizehn,* Berlin, 1952.
Pöhler, Feliks: *Bonner Berichte aus Mittel- und Ostdeutschland. Der Untergang des privaten Einzelhandels in der Sowjetischen Besatzungszone,* Bonn, 1952.
Poleszak, Sławomir és mások (szerk.): Rok *Pierwszy. Powstanie i Działalność aparatu bezpieczeństwa publicznego na Lubelszczyźnie (Lipiec 1944–Czerwiec 1945),* Varsó, 2004.

Polkehn, Klaus: *Das war die Wochenpost: Geschichte und Geschichten einer Zeitung,* Berlin, 1997.

Prauser, Steffen, és Arffen Rees (szerk.): *The Expulsion of the 'German' Communities from Eastern Europe at the End of the Second World War,* EUI Working Paper HEC No. 2004 / 1.

Prażmowska, Anita: *Civil War in Poland, 1942–1948,* New York, 2004.

— : *Poland: A Modern History,* London, 2010.

Priestland, David: *Stalinism and the Politics of Mobilization: Ideas, Power, and Terror in Inter-War Russia,* New York, 2007.

Pritchard, Gareth: *The Making of the GDR 1945–68,* Manchester, 2000.

Pudovkin, Vszevolod, és Kovács András (szerk.): *Pudovkin a magyar filmről,* Budapest, 1952.

Radványi, János: *Hungary and the Superpowers: The 1956 Revolution and Realpolitik,* Stanford, 1972. [Radványi János: *Magyarország és a szuperhatalmak,* 198?. (szamizdat)]

Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések 1940–1956,* I. és II. kötet, Budapest, 1997.

Randé Jenő, és Sebestyén János: *Azok a rádiós évtizedek,* Budapest, 1995.

Redlich, Shimon: *Life in Transit: Jews in Postwar Łódz, 1945–1950,* Boston, 2010.

Richter, Jenny, Heike Förster, és Ulrich Lakemann: *Stalinstadt–Eisenhüttenstadt: Von der Utopie zur Gegenwart,* Marburg, 1997.

Ritchie, Alexandra: *Faust's Metropolis: A History of Berlin,* London, 1998.

Ritscher, Bodo: *Spezlager Nr. 2 Buchenwald,* Buchenwald, 1993.

Roberts, Andrew: *Masters and Commanders,* London, 2008.

Rodden, John: *Repainting the Little Red Schoolhouse: A History of Eastern German Education, 1945–1995,* New York, 2002.

Rokicki, Konrad, és Sławomir Stępień (szerk.): *Wobjęciach Wielkiego Brata: Sowieci w Polsce 1944–1993,* Varsó, 2009.

Rokicki, Konrad és mások (szerk.): *Departament X MBP: Wzorce–Struktury–Dzialanie,* Varsó, 2007.

Romsics Ignác: *Hungary in the Twentieth Century,* Budapest, 1999.

Romsics Ignác (szerk.): *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről,* Budapest, 2002.

Ross, Corey: *Constructing Socialism at the Grass Roots: The Transformation of East Germany, 1945–65,* London, 2000.

Rothschild, Joseph: *Return to Diversity: A Political History of East Central Europe since World War II,* New York és Oxford, 2000.

Rozański, Henryk: [illegible] *1945–1948,* Varsó, 1987.

Rusan, Romulus: *The Chronology and Geography of Repression in Romania,* Bukarest, 2007.

Sack, John: *An Eye for an Eye,* New York, 1993.

Salamon Konrád: *A harmadik út küzdelme,* Budapest, 2002.

Sattler, Friederike: *Wirtschaftsordnung im Übergang: Politik, Organisation und Funktion der KPD / SED im Land Brandenburg bei der Etablierung der Zentralen Planwirtschaft in der SBZ / DDR 1945–52,* Münster, 2002.

Scammell, Michael: *Koestler: The Literary and Political Odyssey of a Twentieth Century Skeptic,* New York, 2009.

Schivelbusch, Wolfgang: *In a Cold Crater: Cultural and Intellectual Life in Berlin, 1945–1948,* Berkeley, 1998.

Schmidt Mária: *Battle of Wits,* trans. Ann Major, Budapest, 2007. [Schmidt Mária: *A titkosszolgálatok kulisszái mögött: hitek, ideológiák és hírszerzők a XX. században,* Budapest, 2005.]

Schöpflin Gyula: *Szélkiáltó,* Budapest, 1985.

Sebestyen, Victor: *Twelve Days: The Story of the 1956 Hungarian Revolution,* New York, 2006.

Service, Robert: *Comrades,* London, 2007.

— : *A History of Twentieth–Century Russia,* London, 1997.

— : *Spies and Commissars: Bolshevik Russia and the West,* London, 2011.

Seton-Watson, Hugh: *The New Imperialism: A Background Book,* London, 1961.

Shirer, William: *End of a Berlin Diary,* New York, 1947.

Shore, Marci: *Caviar and Ashes: A Warsaw Generation's Life and Death in Marxism, 1918–1968,* New Haven és London, 2006.

Sikorski, Radek: *Full Circle: A Homecoming to Free Poland,* New York, 1997.

Silberman, Marc: *What Remains: East German Culture and the Postwar Public,* Washington; DC, 1997.

Snyder, Timothy: *Bloodlands,* New York, 2011. [Snyder, Timothy: *Véres övezet. Európa Hitler és Sztálin szorításában,* ford. Szántó Judit, Budapest, 2012.]

— : *Sketches from a Secret War,* New Haven és London, 2005.

Solberg, Richard: *God and Caesar in East Germany: The Conflicts of Church and State in East Germany since 1945,* New York, 1961.

Solzhenitsyn, Alexander: *Prussian Nights,* ford. Robert Conquest, New York, 1977.

Sowiński, Paweł: *Kommunistyczne Swięto: Obchody 1 Maja w latach 1948–1954,* Varsó, 2000.

Spalding, Elizabeth Edwards: *The First Cold Warrior: Harry Truman, Containment, and the Making of Liberal Internationalism,* Louisville, 2006.

Spilker, Dirk: *The East German Leadership and the Division of Germany: Patriotism and Propaganda 1945–1953,* Oxford, 2006.

Standeisky Éva: *Gúzsba kötve – A kulturális elit és a hatalom,* Budapest, 2005.

Stark Tamás: *Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban,* Budapest, 2006.

Stern, Carola: *Ulbricht: A Biography,* ford. Abe Farbstein, New York, 1965.

Stobiecki, Rafał: *Historiografia PRL,* Varsó, 2007.

Stola, Dariusz: *Kraj Bez Wyjscia?,* Varsó, 2010.

Strauli, Gerhard: *Vom Auftrag zum Wandbild,* Berlin, 1953.

Strunk, Peter: *Zensur und Zensoren,* Berlin, 1996.

Sulyok Dezső: *Két éjszaka nappal nélkül,* Budapest, 2004.

Świda–Ziemba, H.: *Urwany lot. Pokolenie inteligenckiej młodzieży powojennej w świetle listów i pamiętników z lat 1945–1948,* Krakkó, 2003.

Sword, Keith: *Deportation and Exile: Poles in the Soviet Union, 1939–1948,* London, 1996.
— (szerk.): *The Soviet Takeover of the Polish Eastern Provinces, 1939–41,* New York, 1991.
Szabó Csaba (szerk.): *A Grősz-per előkészítése – 1951,* Budapest, 2001.
— (szerk.): *Egyházügyi hangulatjelentések,* Budapest, 2000.
Szász Béla: *Volunteers for the Gallows,* New York, 1971. [Szász Béla: *Minden kényszer nélkül, egy műper kórtörténete,* Brüsszel, 1963.]
Szaynok, Bożena: *Pogrom Żydów w Kielcach. 4. VII 1946 r.,* Varsó, 1992.
— : *Poland–Israel 1944–1968: In the Shadow of the Past and of the Soviet Union,* Varsó, 2012.
Szelényi Iván (szerk.): *Privatizing the Land: Rural Political Economy in Post–Communist Societies,* London,1998.
Szent-Miklósy, István: *With the Hungarian Independence Movement, 1943–1947. An Eyewitness Acccount,* New York, 1988.
Szerencsés Károly: *A kék cédulás hadművelet,* Budapest, 1992.
Szilágyi Gábor: *Tűzkeresztség, A magyar játékfilm története 1945–1953,* Budapest, 1992.
Szmidt, Boleslaw (szerk.): *The Polish School of Architecture, 1942–1945,* Liverpool, 1945.
Szpilman, Władysław: *The Pianist* (London, 1999). [Szpilman, Władysław: *A zongorista,* ford. Körner Gábor, Budapest, 2010.]
Taylor, Frederick: *Exorcising Hitler: The Occupation and Denazification of Germany,* London, 2011.
Tejchma, Józef: *Pożegnanie z władzą,* Varsó, 1997.
— : *Z notatnika aktywisty ZMP,* Varsó, 1954.
'They rocked my cradle then bundled me out' – Ethnic German Fate in Hungary 1939–1948, kiállítási katalógus, Terror Háza Múzeum, Budapest, 2007. [*„Német sors Európában – sváb sors Magyarországon, Magyar tragédia, 1946 („Bölcsőben ringattak, batyuval kidobtak...”),* kiállítás a Terror Háza Múzeumban, 2007.]
Thomson, Stewart, és Robert Bialek: *The Bialek Affair,* London, 1955.
Tillich, Ernest: *Hefte der Kampfgruppe,* brosúra, Berlin, 1945.
Tismaneanu, Vladimir (szerk.): *Stalinism Revisited: The Establishment of the Communist Regimes in East Central Europe and the Dynamics of the Soviet Bloc,* New York és Budapest, 2009.
Tóbiás Áron: *Kettészelt égbolt. A Magyar Rádió regénye. 1945–1956,* Budapest, 2004.
Todorov, Tzvetan: *Voices from the Gulag,* ford. Robert Zaretsky, University Park, Pa., 1999.
Tomka Ferenc: *Halálra szántak, mégis élünk. Egyházüldözés 1945–1990 és az ügynökkérdés,* Budapest, 2005.
Torańska, Teresa: *Oni: Stalin's Polish Puppets,* ford. Agnieszka Kolakowska, London, 1987.
Tóth Ágnes: *Hazatértek. A németországi kitelepítésből visszatért magyarországi németek megpróbáltatásainak emlékezete,* Budapest, 2008.
Tóth István György (szerk.): *A Concise History of Hungary,* Budapest, 2005. [Tóth István György (szerk.): *Millenniumi magyar történet. Magyarország története a honfoglalástól napjainkig,* Budapest, 2001.]

Trznadel, Jacek: *Hańba Domowa,* Párizs, 1986.
Tyrmand, Leopold: *Dziennik 1954,* London, 1980.
Ueberschär, Ellen: *Junge Gemeinde im Konflikt: Evangelische Jugendarbeit in SBZ und DDR 1945–1961,* Stuttgart, 2003.
Ulbricht, Walter: *On Questions of Socialist Construction in the GDR,* Drezda, 1968.
Ungváry Krisztián: *A második világháború,* Budapest, 2005.
— : *The Siege of Budapest: 100 Days in World War II,* London, 2002. [— : Budapest ostroma, Budapest, 1998.]
Urban, George: *Radio Free Europe and the Pursuit of Democracy: My War within the Cold War,* New Haven, 1997.
Vitányi Iván: *Önarckép – elvi keretben,* Celldömölk, 2007.
Volker, Klaus: *Brecht: A Biography,* ford. John Nowell, New York, 1978.
Volkov, V. K.: *Uszlovije problem novejsej isztorii sztran Centralnoj i Jugo-vosztocsnoj Jevropi,* Moszkva, 2000.
Wandycz, Piotr: *The Price of Freedom: A History of East Central Europe from the Middle Ages to the Present,* London és New York, 1992. [Wandycz, Piotr Stefan: *A szabadság ára. Kelet-Közép-Európa története a középkortól máig,* ford. Bojtár Péter, Budapest: Osiris, 2004.]
Wedding, Alex: *Die Fahne des Pfeiferhansleins,* Berlin, 1953.
Wegren, Stephen: *Land Reform in the Former Soviet Union and Eastern Europe,* London, 1998.
Weitz, Eric D.: *Creating German Communism, 1890–1990,* Princeton, 1997.
Werblan, Andrzej: *Stalinizm w Polsce,* Varsó, 2009.
Werner, Ruth: *Sonya's Report: Fascinating Autobiography of One of Russia's Most Remarkable Secret Agents,* ford. Renate Simpson, London, 1991.
Western Belorussia, Princeton, 1988.
Wierzbicki, Marek: *Związek Młodzieży Polskiej i jego członkowie: studium z dziejów funkcjonowania stalinowskiej organizacji młodzieżowej,* Varsó, 2006.
Williams, William Appleman: *The Tragedy of American Diplomacy,* New York, 1959.
Wir waren schon halbe Russen: Deportiert und uberlebt im GULAG, visszaemlékezés-gyűjtemény, Gedenkbibliothek zu Ehren der Opfer des Stalinismus, Berlin, 1997.
Włodarcyzk, Wojciech: *Socrealizm: sztuka polska w latach 1950–1954,* Varsó, 1986.
Wojciechowski, Aleksander: *O Sztuce Użytkowej i Użytecznej,* Varsó, 1955.
Wójcik, Justyna (szerk.): *Stawialismy Opor: Antykomunistyczne organizacje młodzieżiowe w Małopolsce w latach 1944–1956,* Krakkó, 2008.
Wolf, Markus, és Anne McElvoy: *Man without a Face: The Autobiography of Communism's Greatest Spymaster,* New York, 1999. [Wolf, Markus: *Az arc nélküli ember,* ford. Striker Judit, Budapest, 1998.]
Wyszyński, Cardinal Stefan: *A Freedom Within,* ford. Barbara Krzywicki-Herburt és Walter J. Ziemba atya, New York, 1982.
Zamoyski, Adam: *Warsaw 1920: Lenin's Failed Conquest of Europe,* London, 2008.

Zaremba, Marcin: *Komunizm, legitymizacja, nacjonalizm: Nacjonalistyczna legitymizacja władzy komunistycznej w Polsce,* Varsó, 2005.
— : *Wielka Trwoga. Polska 1944–1947 Ludowa reakcja na kryzys,* Varsó, 2012.
Żaryn, Jan: *Dzieje Kościoła Katolickiego w Polsce (1944–1989),* Varsó, 2003.
Żelazko, Joanna (szerk.): Rok *1945 w Łodzi. Studia i szkice* Łódź, 2008.
Zinner Tibor: A *magyarországi németek kitelepítése,* Budapest, 2004.
Ziółek, Jan, és Agnieszka Przytuła: *Represje wobec uczestników wydarzeń w Katedrze Lubelskiej w 1949 roku,* Lublin, 1999.
Zubkova, Elena: Poszlevojennoje szovjetszkoje obscsesztvo: Polityika i povszednyevnoszty. *1945–1953* Moszkva, 2000.
Zubok, V M.: *A Failed Empire: The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev,* Chapel Hill, 2008.
Żurek, Jacek: *Ruch 'Ksiezy Patriotow',* Varsó, 2008.

VÁLOGATOTT DOKUMENTUMGYŰJTEMÉNYEK

A Madisz: 1944–48, szerk. Rákosi Sándor, Budapest, 1984.
Armia Radziecka w Polsce 1944–1956: dokumenty i materiały, szerk. Mariusz Lesław Krogulski, Varsó, 2003.
Biuletyny Informacyjne Ministerstwa Bezpieczenstwa Publicznego, 1947, szerk. Bernadetta Gronek és Irena Marczak, 1. kötet, Varsó, 1993.
Das Herrnstadt Dokument: Das Politburo der SED und die Geschichte des Juni 17, 1953, szerk. Nadja Stulz-Herrnstadt, Reinbek bei Hamburg, 1990.
DDR: Dokumente zur Geschichte der Deutschen Demokratischen Republik 1945–1985, szerk. Hermann Weber, Munich,1986.
Diary of Georgii Dimitrov,1933–1949, szerk. Ivo Banac, New Haven and London, 2003.
Dimitrov and Stalin: Letters from the Soviet Archives, 1934–1945, szerk. Alexander Dallin és F. I. Firsov, New Haven és London, 2000.
Documents on Germany, 1944–1945, United States Department of State, Office of the Historian, Bureau of Public Affairs, 1985.
Dokumente zur Bildungspolitik in der sowjetischen Besatzungszone, szerk. Siegfried Baske és Martha Engelbert, Berlin, 1966.
Dokumentumok a magyar politikai rendőrség történetéből 1. A politikai rendészeti osztályok 1945–1946, szerk. Krahulcsán Zsolt and Müller Rolf, Budapest, 2010.
Dokumenty do dziejow PRL, a sorozatot kiadja a Lengyel Tudományos Akadémia.
http://www.archivnet.hu/index.php.
http://www.scribd.com /doc/ 14152546 /Soviet–Archival–Documents–on–Hungary–OctoberNovember –1956-Translated–by–Johanna–Granville.
Iratok a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez 1944 október–1948 június – Dokumentumok, szerk. Vida István, Budapest, 2005.

László Rajk and His Accomplices before the People's Court, kiadja a magyar népi ügyészség, Budapest, 1949.
Megforgatott világmegforgatók – A magyar népi kollégiumi mozgalom ismeretlen dokumentumai, szerk. Svéd László, Budapest, 1994.
Moszkvának jelentjük. Titkos dokumentumok 1944–1948, szerk. Izsák Lajos és Kun Miklós, Budapest, 1994.
Niemcy w Polsce 1945–1950: Wybór Dokumentów, szerk. Włodzimierz Borodziej és Hans Lemberg, I–IV. kötet, Varsó, 2000–2001.
The 1956 Revolution: A History in Documents, szerk. Békés Csaba, Malcolm Byrne, és Rainer János, Budapest és New York, 2002.
NKVD i polszkoje podpolje 1944–1945 Po 'Oszobim papkam' J. V. Sztalina, szerk. A. F. Noszkova és mások, Moszkva, 1994.
Partei und Jugend: Dokumente marxistischer–leninistischer Jugendpolitik, Zentralrat der Freien Deutschen Jugend und des Institut für Marxismus–Leninismus beim Zentralkommitee der SED, Berlin, 1986.
Polityika SZVAG v oblasztyi kulturi, nauki i obrazovanyija: Celi, metodi, rezultati 1945–1949gg, Szbornyik dokumentov, szerk. N. Tyimofejeva és mások.
Polska w dokumentach z archiwów rosyjskich 1949–1953, szerk. Andrzej Paczkowski és mások. Varsó, 2000.
Polska–ZSRR: struktury podległości: dokumenty (KCJ WKP (B)1944–1949, szerk. Andrzej Paczkowski és mások, Varsó, 1995.
Powstanie Warszawskie 1944 w dokumentach archiwów Służb specjalnych, szerk. Piotr Mierecki és mások, Instytut Pamieci Narodowej, Varsó, 2007.
Przesiedlenia Polaków i Ukraińców, 1944–1946, 2 kötet, dokumentumgyűjtemény, Archiwum Ministerstwa Wewnetrznych I Administracja RP és Gyerzsavni Arhiv Szluzsbi Bezpeki Ukrajini, Varsó és Kijev, 2000.
Represje Sowieckie wobec Polaków i obywateli polskich, Ośrodek Karta, Varsó, 2002.
Szovescsanyija Kominforma 1947, 1948, 1949: Dokumenti i matyeriali, szerk. Grant Adibekov és mások, Moszkva, 1998; szintén megjelent: Giuliano Procacci és mások, szerk., *The Cominform. Minutes of the Three Conferences 1947/1948/1949,* Milánó, 1994, Fondazione Giangiacomo Feltrinelli
Szovjetszkij faktor v Vosztocsnoj Jevrope 1944–1953: Dokumenti, 2 kötet, 1. kötet: 1944–1948, és 2. kötet: 1949–1953, szerk. T. V Volokityina és mások, Moszkva, 1999 és 2002.
SZVAG i religioznije konfesszii szovjetszkoi zoni okkupacii Germanyii 1945–1949: Szbornyik dokumentov, szerk. V. V. Zaharov és mások.
Szovjet nagyköveti iratok Magyarországról 1953–1956, szerk. Baráth Magdolna, Budapest, 2002.
Uniting Germany: Documents and Debates, 1944–1993, szerk. Konrad H. Jarausch and Volker Gransow, Providence, 1994.
Uprising in East Germany, szerk. Christian Ostermann, New York, 2001.

Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah rosszijszkih arhivov, 1944–1953, 2 kötet, 1. kötet: 1944–1948 és 2. kötet: 1949–1953, szerk. T. V. Volokityina és mások, Novoszibirszk, 1997 és 1999.

Zrzeszenie 'Wolnosc i Niezawislosc' w dokumentach, szerk. Jozefa Huchlowa és mások, Wrocław, 1997.

VÁLOGATOTT ÚJSÁGOK ÉS FOLYÓIRATOK

Berliner Zeitung
Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej
Gazeta Ludowa
Gazeta Wyborcza
Irodalmi Újság
Junge Welt
Karta
Kis Újság
Neues Deutschland
Polityka
Polska Zbrojna
Pravda
Przekrój
Rzeczpospolita
Der Spiegel
Szabad Nép
Sztandar Mlodych
Tageszeitung
Tägliche Rundschau
Trybuna Ludu
Tygodnik Mazowsze
Ulenspiegel: Literatur, Kunst, Satire
Zycie Warszawy

KÉPEK FORRÁSA

1. A Vörös Hadsereg Nyugat-Lengyelországban, 1945. március (PAP/DPA)
2. A Reichstag, 1945. április (PAP/DPA)
3. Szovjet katonák élelmet osztanak a civil lakosságnak Németországban, 1945. május (PAP/DPA)
4. A Lánchíd, 1945 nyara (Terror Háza)
5. Varsó romjai között egy lengyel család ebédel... (PAP)
6. ...és egy asszony kenyeret árul a sarkon, 1945 nyarán (PAP)
7. A Szudéta-vidékről kitelepített németek deportálásukat várják (CTK)
8. Német parasztok hagyják el Magyarországot (Magyar Nemzeti Múzeum)
9. Lengyel partizánok a földalatti Nemzeti Fegyveres Erők (NSZ) kötelékéből, Közép-Lengyelország, 1944 tavaszán (PAP/DPA)
10. Lengyel partizán elfogadja az amnesztiát, és beszolgáltatja a fegyvereit (PAP)
11. Rákosi Mátyás a tömegnek szónokol Budapesten 1946-ban (MTI)
12. A kommunista párt tüntet a lengyelországi Łódźban (PAP)
13. Választási felirat Budapesten 1945-ben (Magyar Nemzeti Múzeum)
14. Szavazás a lengyel vidéken 1947-ben (PAP)
15. A győzedelmes kommunista párt 1949-ben (MTI)
16. Dobi István, Rákosi Mátyás, Gerő Ernő, Farkas Mihály, Révai József (MTI)
17. Wilhelm Pieck, Walter Ulbricht, Otto Grotewohl (PAP/DPA)
18. Bierut a jókívánságokat fogadja hatvanadik születésnapján (PAP)
19. Úrnapi körmenet 1947-ben (PAP)
20. Mindszenty József prímás katonák gyűrűjében Budapesten 1947-ben (MTI)
21. Szovjet katonák újságot osztanak Németország keleti zónájában 1945-ben (PAP/DPA)
22. Magyar parasztok a község rádiója köré gyűlnek 1951-ben (MTI)
23. A Szabad Német Ifjúság segít a fiatal elmék formálásában (PAP/DPA)
24. A Szabad Német Ifjúság hasznosan tölti nyári vakációját (PAP/DPA)
25. A Lengyel Ifjúsági Szövetség újjáépíti Varsót (PAP)
26. A Lengyel Ifjúsági Szövetség gimnasztikai bemutatót tart (PAP)
27. Lengyel élmunkások Gdańskban napi teljesítményüket jegyzik fel (PAP)
28. Tevan Zsófia és Kollár Júlia egy sztálinvárosi építési területen pózolnak (MTI)
29. Adolf Hennecke, a német vájár (PAP/DPA)

30. Pióker Ignác, a magyar melós (MTI)
31. A Kultúrpalota, Sztálin ajándéka Varsónak (Fényképész: Lisa Larsen/Time & Life Pictures/Getty)
32. 1952. Május elsejei felvonulás Varsóban (PAP)
33. 1949. Május elsejei felvonulás Budapesten (MTI)
34. Max Lingner freskójának részlete: *Aufbau der Republik,* 1952 (PAP/DPA)
35. Kocsis András szoborcsoporton dolgozik: *Agrárbrigád,* 1954 (MTI)
36. A női építőbrigád, Sztálinváros (MTI)
37. Fiatal munkások pihenőidőben, Stalinstadt (PAP/DPA)
38. A delegációk bevonulnak a Walter Ulbricht-stadionba (PAP/DPA)
39. A Szabad Német Ifjúság harsonásai (PAP/DPA)
40. Spontán tánc, Varsó, VIT, 1955 (PAP)
41. Gondosan megtervezett bemutató, Varsó, VIT, 1955 (PAP)
42. A tüntetők kővel hajigálják a szovjet tankokat 1953. június 17-én Berlinben (PAP/DPA)
43. Sebesültet szállítanak 1953. június 17-én Berlinben (PAP/DPA)
44. Magyar szabadságharcosok egy tankon, 1956. október, Budapest (Terror Háza)
45. Lövésnyomok Bierut arcképén, 1956. október, Poznań (PAP)
46. Visszatérnek Budapestre az orosz tankok, 1956. november 4. (Bentley Archive/Popperfoto/Getty)

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 1.

NÉVMUTATÓ

TARTALOM

X 213780

ANNE APPLEBAUM

VASFÜGGÖNY

KELET-EURÓPA MEGTÖRÉSE 1944–1956

EURÓPA